WCZESNOŚREDNIOWIECZNE GRODZISKA W POLSCE

Institute of Archaeology of the Nicolaus Copernicus University in Toruń

EARLY MEDIEVAL STRONGHOLDS IN POLAND

Volume 8

INOWROCŁAW COUNTY

KUYAVIAN-POMERANIAN VOIVODESHIP

edited by

Wojciech Chudziak & Marcin Weinkauf

UNIWERSYTET
MIKOŁAJA KOPERNIKA
W TORUNIU
Wydawnictwo Naukowe

Toruń 2023

Instytut Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu

WCZESNOŚREDNIOWIECZNE GRODZISKA W POLSCE

Tom 8

POWIAT INOWROCŁAWSKI

WOJEWÓDZTWO KUJAWSKO-POMORSKIE

pod redakcją

Wojciecha Chudziaka i Marcina Weinkaufa

UNIWERSYTET
MIKOŁAJA KOPERNIKA
W TORUNIU
Wydawnictwo Naukowe

Toruń 2023

Redakcja serii
Wojciech Chudziak, Sławomir Moździoch, Jacek Poleski

Recenzenci
Kazimierz Grążawski, Jacek Woźny

Redakcja wydawnicza
Alina Sosnowska

Korekta
Alina Sosnowska

Tłumaczenie
Joanna Zahorska (Zagadnienie wstępne), Jolanta Tarentowicz-Weinkauf (ryciny, tablice)

Projekt okładki i opracowanie graficzne
Wiesław Ochotny, Mateusz Skrzatek, Marcin Weinkauf

DTP
Paweł Kucypera

Dofinansowano ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego
pochodzących z Funduszu Promocji Kultury

Ministerstwo Kultury
i Dziedzictwa Narodowego

ISBN 978-83-231-5303-0

© Copyright by Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu 2023

WYDAWNICTWO NAUKOWE UNIWERSYTETU MIKOŁAJA KOPERNIKA
Redakcja: ul. Gagarina 5, 87-100 Toruń
tel. 56 611 42 95, 56 611 47 05
e-mail: wydawnictwo@umk.pl

Spis treści

I. Zagadnienia wstępne ... 7

1. Uwagi ogólne ... 7
Wojciech Chudziak, Marcin Weinkauf
2. Położenie fizjograficzne ... 8
Dorota Bienias
3. Historia badań ... 13
Wojciech Chudziak, Marcin Weinkauf
4. Podstawy chronologii ... 22
Wojciech Chudziak, Marcin Weinkauf
5. Układ katalogu i sposób prezentacji źródeł ... 25
Wojciech Chudziak, Marcin Weinkauf

II. Grodziska wczesnośredniowieczne. Powiat inowrocławski ... 39

1. Baranowo, gm. Kruszwica (stanowisko 1) ... 41
Piotr Błędowski, Wojciech Chudziak
2. Borkowo, gm. Inowrocław (stanowisko 1) ... 57
Ryszard Kaźmierczak
3. Dźwierzchno, gm. Złotniki Kujawskie (stanowiska 1, 2) ... 73
Monika Freygant, Marcin Woźniak
4. Gąski, gm. Gniewkowo (stanowisko 1) ... 87
Marcin Weinkauf
5. Jankowo, gm. Pakość (stanowisko 1) ... 103
Wojciech Chudziak
6. Kołuda Wielka, gm. Janikowo (stanowisko 1) ... 121
Jacek Bojarski
7. Kościelec Kujawski, gm. Pakość (stanowisko 1) ... 157
Piotr Błędowski, Wojciech Chudziak
8. Kruszwica, gm. loco (stanowiska 2, 4, 4a, 5) ... 179
Joanna Sawicka
9. Liszkowo, gm. Rojewo (stanowisko 1) ... 249
Marcin Weinkauf
10. Mietlica, gm. Kruszwica (stanowisko 1) ... 261
Wojciech Chudziak
11. Ostrowo, gm. Gniewkowo (stanowisko 1) ... 287
Ryszard Kaźmierczak
12. Ostrowo Krzyckie, gm. Inowrocław (stanowisko 1) ... 303
Jacek Bojarski

III. Bibliografia ... 321

Contents

I. Preliminary issues ... 27

1. General remarks ... 27
Wojciech Chudziak, Marcin Weinkauf
2. Physiographic location ... 28
Dorota Bienias
3. The history of the research ... 31
Wojciech Chudziak, Marcin Weinkauf
4. The basis for the chronology ... 36
Wojciech Chudziak, Marcin Weinkauf
5. Catalogue arrangement and manner for presenting sources ... 38
Wojciech Chudziak, Marcin Weinkauf

II. Early medieval strongholds of Inowrocław district ... 39

1. Baranowo, Kruszwica commune (site 1) ... 41
Piotr Błędowski, Wojciech Chudziak
2. Borkowo, Inowrocław commune (site 1) ... 57
Ryszard Kaźmierczak
3. Dźwierzchno, Złotniki Kujawskie commune (sites 1, 2) ... 73
Monika Freygant, Marcin Woźniak
4. Gąski, Gniewkowo commune (site 1) ... 87
Marcin Weinkauf
5. Jankowo, Pakość commune (site 1) ... 103
Wojciech Chudziak
6. Kołuda Wielka, Janikowo commune (site 1) ... 121
Jacek Bojarski
7. Kościelec Kujawski, Pakość commune(site 1) ... 157
Piotr Błędowski, Wojciech Chudziak
8. Kruszwica, loco (sites 2, 4, 4a, 5) ... 179
Joanna Sawicka
9. Liszkowo, Rojewo commune (site 1) ... 249
Marcin Weinkauf
10. Mietlica, Kruszwica commune (site 1) ... 261
Wojciech Chudziak
11. Ostrowo, Gniewkowo commune (site 1) ... 287
Ryszard Kaźmierczak
12. Ostrowo Krzyckie, Inowrocław commune (site 1) ... 303
Jacek Bojarski

III. Bibliography ... 321

I. Zagadnienia wstępne

1. Uwagi ogólne

Kujawy inowrocławskie należą do najbogatszych pod względem treści naukowych i historycznych regionów Polski. Studia archeologiczne nad wczesnym średniowieczem tego obszaru na tle rozpoznania wcześniejszych okresów pozostawiają jednak wiele do życzenia. Dotyczy to w szczególności grodzisk, które w sposób systematyczny nie były nigdy badane, a tym bardziej nie stały się przedmiotem odrębnego opracowania opartego na solidnej podstawie źródłowej. Oprócz badań pojedynczych stanowisk tego rodzaju, takich jak Jankowo, Kołuda Wielka czy Kruszwica, większość nie stała się przedmiotem szczegółowych, szerokopłaszczyznowych badań wykopaliskowych. Również dotychczasowe badania weryfikacyjno-sondażowe miały niewielki zakres przestrzenny, niewystarczający z punktu widzenia obecnych wymogów prowadzenia takich prac. Wiele grodzisk kujawskich usytuowanych w regionie administracyjnie związanym kiedyś z Poznaniem, traktowanym najczęściej jako część Wielkopolski, znanych było już w latach 80. XIX wieku, a ich pełna lista, choć jeszcze niezweryfikowana pod kątem przynależności chronologiczno-kulturowej, powstała jeszcze przed drugą wojną światową (Dylik 1936; Kowalenko 1938).

Niewątpliwie istotnym przełomem jeżeli chodzi o rozpoznanie omawianych stanowisk były badania prowadzone przez Zespól do badań Kujaw, tzw. Ekspedycję Kujawską z ówczesnej Katedry Archeologii Pradziejowej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, pod kierownictwem prof. Aleksandry Cofty-Broniewskiej: wykopaliskowe, realizowane w latach 70. ubiegłego wieku na grodziskach w Kruszwicy i Kołudzie Wielkiej oraz sondażowo-weryfikacyjne pozostałych obiektów, podjęte w latach 60., choć ich efekty nie zostały dotąd w większości uspołecznione w postaci opracowań źródłowych. Kolejnym etapem wartym odnotowania była akcja weryfikacyjna grodzisk wielkopolskich prowadzona przez Zofię Kurnatowską i Alinę Łosińską z Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk, Oddział w Poznaniu w latach 80. XX wieku. Ponowne zainteresowanie grodziskami z tego obszaru obserwujemy w drugiej dekadzie XXI wieku. Mimo że nie zaowocowało to kompleksowymi badaniami tych obiektów to warte odnotowania są studia historyczno-archeologiczne nad grodziskami Kujaw, prowadzone przez Marcina Danielewskiego, wzbogacone autopsją obiektów w terenie z wykorzystaniem zdjęć lotniczych.

Oczywiste było zatem, że grodziska inowrocławskie powinny stać się przedmiotem nie tylko pogłębionych studiów analityczno-porównawczych, ale również dodatkowych prac terenowych opartych zarówno na tradycyjnych technikach wykopaliskowych, jak i nowoczesnych metodach nieinwazyjnych. Okazją do tego było uruchomienie projektu badawczego w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki pt. „Atlas grodzisk wczesnośredniowiecznych z obszaru Polski", realizowanego w latach 2015–2019 przez Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Oddział we Wrocławiu we współpracy z Instytutem Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie i Instytutem Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Rezultatem pierwszego etapu realizacji tego projektu była publikacja siedmiu tomów katalogu, obejmujących stanowiska z różnych regionów kraju (Małopolska, Pomorze Zachodnie, Śląsk, ziemia chełmińska, ziemia dobrzyńska, ziemia świecka). Niniejszy tom poświęcony grodziskom z terenu Kujaw, usytuowanym w granicach administracyjnych powiatu inowrocławskiego, został wydany dzięki wsparciu finansowemu uzyskanemu również z innych źródeł. Katalog opublikowano dzięki dofinansowaniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego (projekt NID nr 05587/22/FPK/NiD z dnia 16.05.2022 roku, kierowany przez Marcina Weinkaufa), prezentując w nim wyniki dotychczasowych badań zarówno archiwalnych, jak i tych prowadzonych w ostatnich latach w ramach środków Kujawsko-Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatorowa Zabytków oraz Instytutu Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. W przypadku ostatniego z wymienionych istotne znaczenie miało uruchomienie środków z programu Inicjatywna Doskonałości – Uczelnia Badawcza (Past Environment, Societies and Cultures – Multidisciplinary Perspective), dzięki czemu możliwe stało się sfinansowanie wielu ekspertyz radiowęglowych i badań geomagnetycznych. Wyko-

nawcą omawianego projektu był zespół archeologów z Instytutu Archeologii UMK, koordynowany przez Wojciecha Chudziaka, w którego skład wchodzili także Piotr Błędowski, Jacek Bojarski, Ryszard Kaźmierczak, Marcin Weinkauf i Monika Freygant.

W niniejszej publikacji oparto się na różnych źródłach informacji. Większość grodzisk została przebadana w ostatnich latach przez wyżej wymieniony zespół metodą sondażowo-wierceniową, w tym jedno, którego lokalizacja, ze względu na stopień zniszczenia, nie była pewnie określona (Baranowo). Dzięki udostępnieniu przez dr. Józefa Bednarczyka z Wydziału Archeologii UAM wyników badań weryfikacyjnych prowadzonych na grodziskach inowrocławskich w latach 60. i 70. przez wspomniany wyżej zespół badawczy prof. A. Cofty Broniewskiej, rezultaty prac terenowych Instytutu Archeologii UMK można było odnieść do wcześniejszych ustaleń. Szczególne znaczenie mają w tym przypadku niepublikowane wyniki badań wykopaliskowych przeprowadzonych na grodzisku w Kołudzie Wielkiej, które wraz z prospekcją terenową, wykonaną niedawno przez pracowników Instytutu Archeologii UMK, w niniejszej publikacji zostały po raz pierwszy uspołecznione w szerokim zakresie. Z listy grodzisk wyłączono natomiast stanowisko w Kruszy Zamkowej badane w latach 70., przyporządkowywane w literaturze przedmiotu z reguły do wczesnego średniowiecza. Opracowanie analityczno-źródłowe Iwony Wolanin, przygotowane w 1977 roku w formie pracy magisterskiej napisanej pod opieką prof. A. Cofty-Broniewskiej, stanowi jednak podstawę zakwalifikowania tego obiektu do okresu późnośredniowiecznego (Wolanin 1977). Osobne miejsce należy poświęcić grodzisku w Kruszwicy, badanemu wielokrotnie przez różne instytucje i osoby. Ostatnio w ramach serii „Origines Polonorum" ukazała się pełna monografia ośrodka kruszwickiego, w której uwzględniono wyniki studiów prof. Wojciecha Dzieduszyckiego z Ośrodka Studiów Pradziejowych i Średniowiecznych Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Poznaniu, wieloletniego badacza tego stanowiska[1]. W tym miejscu kilka słów poświęcić należy kontrowersyjnemu grodzisku w Dźwierzchnie, badanemu przez Marcina Woźniaka z Muzeum im. Jana Kasprowicza w Inowrocławiu. Ze względu na brak oczywistych do interpretacji reliktów obronnych zdecydowaliśmy się uznać to stanowisko jak obiekt domniemany. Przeprowadzone badania wykopaliskowe, jak i geomagnetyczne nie rozstrzygnęły ostatecznie charakteru tego miejsca.

[1] Projekt NPRH aH 15 0419 83 (lata 2015–2022) pt. „Mit, tradycje i rzeczywistość materialna. Kruszwica. Od wczesnopiastowskiego grodu do zamku kazimierzowskiego", realizowany w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN w Poznaniu, pod kierownictwem prof. W. Dzieduszyckiego i później mgr J. Sawickiej.

2. Położenie fizjograficzne

Powiat inowrocławski jest jednostką administracyjną o powierzchni 1225 km^2, leżącą w południowo-zachodniej części województwa kujawsko-pomorskiego. W jego skład wchodzą gminy: Dąbrowa Biskupia, Gniewkowo, Inowrocław, Janikowo, Kruszwica, Pakość, Rojewo i Złotniki Kujawskie. Etnograficznie obszar ten należy do Kujaw Zachodnich, głównie Kujaw Czarnych, a tylko skraj powiatu na zachód od Pakości do Pałuk (Kukier 1975, s. 8).

W krajobrazie dominują tu rozległe, na ogół płaskie tereny rolnicze. Lasy tworzą jedynie dwa skupienia: na krańcu północno-wschodnim, gdzie na północ od Gniewkowa rozciąga się rozległy obszar Puszczy Bydgoskiej pokrywającej zwydmione terasy pradolinne oraz niewielki płat w środkowo-wschodniej części powiatu, koło Dąbrowy Biskupiej, tzw. Lasy Balczewskie (Obszar Chronionego Krajobrazu Lasów Balczewskich). Puszcza Bydgoska to bór z monokulturą sosny zwyczajnej. Natomiast drzewostan Lasów Balczewskich leżących na siedliskach podmokłych oraz wydmowych tworzą łęgi wierzbowo-topolowe oraz bór wilgotny ze świerkiem i sosną zwyczajną.

Teren powiatu inowrocławskiego jest w zdecydowanej większości równinny, z nieznacznymi deniwelacjami (wysokości względne do 5 m), a strefy urozmaicone hipsometrycznie to głównie granice z formami wklęsłymi: pradoliną Wisły, doliną Noteci i innych cieków oraz rynien subglacjalnych, czy dolinami wód roztopowych. Zbocza pradoliny osiągają 15 m wysokości, wcięcie rynny Gopła w powierzchnie wysoczyznowe sięga 20 m, rynny pakoskiej 25 m. Znaczne deniwelacje występują w strefie wysadów solnych w Górze i Inowrocławiu (109,7–110,0 m n.p.m.), a także wydm i dolin wód roztopowych. Najwyższe wzniesienia powiatu inowrocławskiego znajdują się na przeciwległych skrajach regionu. Na południowym wschodzie są to wzgórza moreny spiętrzonej w rejonie miejscowości Chełmce (najwyższe o wysokości 117,9 m n.p.m.), stanowiące element wzniesień tzw. radziejowskiej strefy moren czołowych (Molewski 2012a, s. 10), na północnym zachodzie wzgórza czołowomorenowe akumulacyjne w okolicy Będzitowa (Wzgórza Będzitowskie z maksymalnym wzniesieniem 110,4 m n.p.m.) i Liszkowa (113,8 m n.p.m.) oraz kemy przy granicy południowo-zachodniej wokół Kołodziejewa (najwyższy 123,53 m n.p.m.). Najniżej położone są dna dolin Noteci, Bachorzy oraz rynien (76–80 m n.p.m.) i dno doliny Strugi Zielonej w Kotlinie Toruńskiej (około 60 m n.p.m.).

Według podziału fizyczno-geograficznego Polski obszar powiatu inowrocławskiego znajduje się w granicach dwóch makroregionów o różnej genezie, co decyduje o ich odmienności fizjograficznej. Jego północny skraj jest fragmentem Kotliny Toruńskiej należącej do makroregionu Pradolina Toruńsko-Eberswaldzka. Zasadniczą

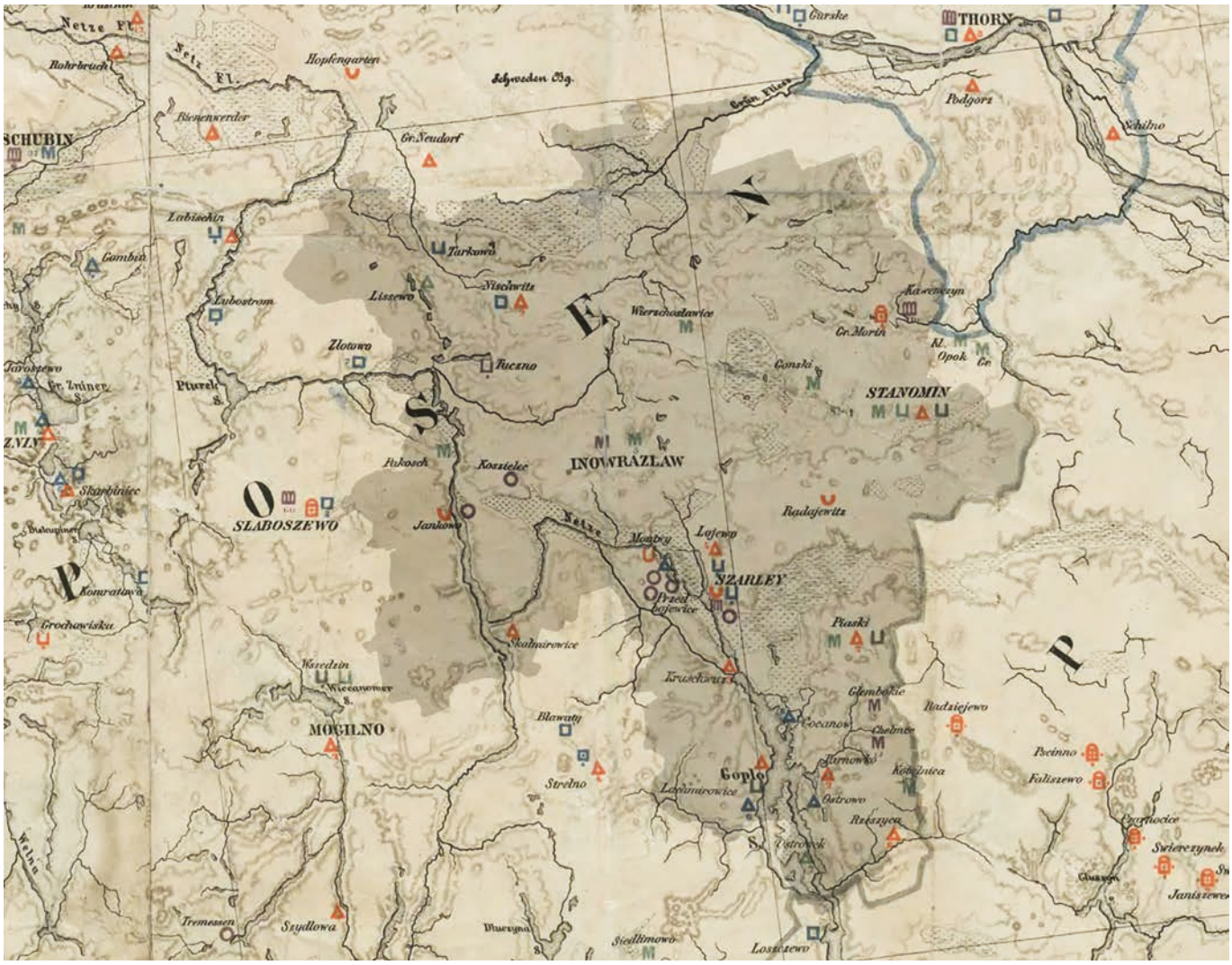

Ryc. I. Fragment mapy Kujaw opublikowanej przez F.L. von Schroettera z zaznaczonymi średniowiecznymi grodziskami (wg Schroetter 1803–1810; oprac. W. Ochotny)

Fig. I. Fragment of a map of Kuyavia published by F.L. von Schroetter with marked medieval strongholds (by Schroetter 1803–1810; elab. by W. Ochotny)

część natomiast zajmują fragmenty trzech mezoregionów Pojezierza Wielkopolskiego: południowo-wschodnia część Pojezierza Żnińsko-Mogileńskiego, zachodnia część Równiny Inowrocławskiej oraz zachodni skraj Pojezierza Kujawskiego. Granicę między wymienionymi mezoregionami poprowadzono na linii Noteci, włączając dolinę rzeki, a także rynny goplańską i pakoską w obręb Pojezierza Żnińsko-Mogileńskiego (Solon i in. 2018).

Kotlina Toruńska, część rozległej, równoleżnikowej pradoliny Toruńsko-Eberswaldzkiej, w granicach powiatu inowrocławskiego stanowi obszar zajęty przez system pradolinnych teras erozyjno-akumulacyjnych: najwyższą, erozyjną – 79–80 m n.p.m. (42–43 m nad poziom Wisły) oraz jedną z akumulacyjnych – 63–73 m n.p.m. (34–38 m nad poziom Wisły) (*Szczegółowa mapa* 1993; 2009a; 2009b; 2012; 2013). W ich obrębie rozwinęły się równiny piasków przewianych oraz ciągi wałów wydmowych i wydm parabolicznych o wysokości do 25 m i długości do 4 km (*Objaśnienia* 2002, s. 5). Największe wzniesienie w opisywanej części Kotliny to wydma nazywana Górą Toruńską o wysokości 109,36 m n.p.m., znajdująca się w ciągu najwyższych wydm (kilka ponad 100 m n.p.m.) zgrupowanych na północ od Suchatówki. Powierzchnię teras urozmaicają także obniżenia o różnej genezie: rynny, równiny jeziorne i doliny cieków. Dno doliny Zielonej Strugi na granicy powiatu, o rzędnej około 60 m n.p.m., to najniższe partie Kotliny Toruńskiej. Ku południowi Kotlina przechodzi w obszar wysoczyznowy, od którego oddzielona jest zboczem o różnej wyrazistości. Na północnym wschodzie powiatu, w rejonie Gniewkowa, granica makroregionów jest słabo widoczna, gdyż maskują ją formy eoliczne. Dalej ku zachodowi ma formę widocznego zbocza o wysokości miejscami do 15 m. Niemal cały obszar powiatu zajmuje graniczącą z Kotliną Toruńską Równina Inowrocławska, teren o średnim poziomie 80–90 m n.p.m., ze zgrupowanymi w północno-zachodniej części wzgórzami i pagórkami morenowymi sięgającymi 95–110 m n.p.m. Choć występują tu płaty moreny dennej falistej, na przykład na południowy wschód od Złotnik Kujawskich, większość obszaru Równiny Inowrocławskiej stanowi płaska morena denna zbudowana z glin i piasków gliniastych. Jej powierzchnia wzbogacona jest szeregiem form, głównie pochodzenia wodnolodowcowego i zastoiskowego, takich jak płaty równin

Ryc. II. Fragment mapy Prus Zachodnich z przyległymi obszarami opublikowanej przez A. Lissauera z zaznaczonymi średniowiecznymi grodziskami i obszarem obecnego powiatu inowrocławskiego (wg Lissauer 1887; oprac. W. Ochotny)

Fig. II. Fragment of a map of West Prussia with adjacent areas published by A. Lissauer with marked medieval strongholds and the area of the present Inowrocław district (by Lissauer 1887; elab. by W. Ochotny)

sandrowych i wodnolodowcowych, zagłębienia wytopiskowe, czy też równiny jeziorne, obecnie zatorfione, z których największe to Błota Ostrowskie. Urozmaiceniem są też pojedyncze pagórki kemowe (na południe od Tuczna czy Suchatówki – 104,83 m n.p.m.), wyniesienia związane z wysadami solnymi w okolicy Inowrocławia, a także wydmy w rejonie Lasów Balczewskich (najwyższa 103,8 m n.p.m.) oraz liczne formy wklęsłe: ciągi rynnowe, doliny cieków, a przede wszystkim doliny marginalne wód roztopowych o orientacji równoleżnikowej, wykorzystywane przez Tążynę (Kanał Parchański) i Kanał Bachorze.

Południowo-zachodnia część powiatu inowrocławskiego, na zachód od Noteci, należy do Pojezierza Żnińsko-Mogileńskiego; jest to obszar równiny morenowej płaskiej o wysokości 80–118 m n.p.m., stopniowo wznoszący się ku zachodowi. Jej średni poziom po wschodniej stronie rynny pakoskiej, gdzie jest ona płaska, wynosi 90–95 m n.p.m., po zachodniej natomiast, gdzie jest falista – 105 m n.p.m. Morenę denną tworzą gliny zwałowe, piaski lodowcowe i piaszczyste eluwia glin zwałowych. Największe kulminacje występują w okolicy Kołodziejewa, w strefie pagórków i wzgórz morenowych (118,28 m n.p.m.) oraz kemów (123,53 m n.p.m.). W zachodniej części Pojezierze Żnińsko-Mogileńskie rozcięte jest łączącymi się rynnami subglacjalnymi przekształconymi w doliny rynnowe – rynną pakoską, zorientowaną południkowo i rynną węgierecką o przebiegu z północnego wschodu na południowy zachód. Rynnę pakoską o długości 20 km[2] i szerokości maksymalnie 2 km zajmuje zbiornik pakoski. Rynna węgierecka o długości około 8 km i szerokości 0,3–0,5 km wypełniona jest wodami trzech małych jezior połączonych Starą Notecią, płynącą obecnie do zbiornika pakoskiego (Listkowska 1991, s. 7). Część wschodniej granicy Pojezierza stanowi południ-

[2] W granicach powiatu inowrocławskiego znajduje się środkowy i północny odcinek rynny.

kowa rynna Gopła długa na około 40 km i wcinająca się na 20–30 m w otaczającą ją wysoczyznę (Molewski 1999, s. 31). Na północy przechodzi ona w dolinę Noteci (rzeka przepływa przez Gopło), która zmienia naprzemiennie kierunek z południkowego na równoleżnikowy. W dolinie szerokiej na 1,2–3,0 km oprócz terasy zalewowej ciągną się listwy dwóch piaszczysto-żwirowych teras nadzalewowych (Listkowska 1991, s. 8).

W granicach powiatu inowrocławskiego leży północno-zachodni skraj Pojezierza Kujawskiego, który tworzy gliniasta i piaszczysto-żwirowo-gliniasta (fragment zachodni) równina morenowa płaska o średniej wysokości 90 m n.p.m., od zachodu granicząca z rynną goplańską, a od południa z doliną głuszyńską, wcinającą się na głębokość 10 m w równinę morenową. Ten niewielki fragment wysoczyzny charakteryzuje się różnorodnymi formami rzeźby terenu, a sama równina morenowa jest dwudzielna. Niższa, zachodnia część, oddzielona jest długim, połogim stokiem od wyższej o 5–10 m wschodniej części, urozmaiconej pagórkami czołowomorewnowymi z maksymalnym wzniesieniem 117,9 m n.p.m. w Chełmcu. W części niższej, bliżej Gopła i równolegle do niego, ciągnie się wąska rynna subglacjalna.

Pokrywa glebowa powiatu inowrocławskiego oddaje zróżnicowanie makroregionalne tego obszaru. Północny skraj powiatu, w granicach Kotliny Toruńskiej, pokrywają piaszczyste gleby bielicowe oraz rdzawe (wschodnia i centralna część obszaru powiatu w obrębie Kotliny), a także gleby organiczne, głównie torfowe (zachodnia część powiatu w obrębie Kotliny). W wysoczyznowych rejonach występują niemal wyłącznie dwa typy gleb, dla których skałą macierzystą są silnie węglanowe gliny polodowcowe: czarne ziemie kujawskie i gleby płowe. Pierwsze wymienione są najżyźniejszymi glebami opisywanego regionu, powstały w warunkach nadmiernego uwilgocenia z drobnoziarnistych osadów glin pyłowych zawierających związki węglanu wapnia (Cieśla 1961, s. 4). Wieloletnie badania pozwoliły ustalić, że fazy rozwojowe czarnych ziem kujawskich odpowiadają ich podtypom: od czarnych ziem murszastych, poprzez glejowe do właściwych i na końcu zdegradowanych oraz wyługowanych. Tereny wyniesione szybciej niż równinne podlegają tym procesom (Kobierski, Różański 2011, s. 160). Typowa cecha czarnych ziem kujawskich, którą jest oglejenie w wyniku obniżenia poziomu wód gruntowych, stopniowo zanika (Cieśla 1961, s. 74, 77). Nadmierne odwodnienie powoduje zmniejszenie zawartości próchnicy w czarnych ziemiach kujawskich, podobnie jak intensyfikacja rolnictwa oraz wadliwe zabiegi agrotechniczne i melioracyjne (Kobierski, Różański 2011, s. 166). Rozległy obszar pokryty żyznymi czarnymi ziemiami kujawskimi zajmuje centralną część powiatu – od Tuczna na zachodzie po jego granice na wschodzie i od Gniewkowa na północy po Inowrocław na południu; poniżej tej miejscowości, na zachód od rynny Gopła do granic powiatu gleby te zajmują teren w kształcie klina. Małe płaty czarnych ziem okalają też ujście doliny Bachorzy do rynny Gopła i zalegają po północnej stronie tej doliny od Modliborzyc do granic powiatu. Ten „czarnoziemny" trzon otoczony jest strefą gleb płowych pokrywających, poza terenami den dolin i rynien, pozostałe fragmenty wysoczyzny morenowej. Obraz gleb w powiecie inowrocławskim, w obrębie wysoczyzny, uzupełniają: płat gleb bielicowych powstałych z piasków eolicznych w rejonie Balczewa, rdzawych na południe od Gąsek, a także słabo wykształcone gleby rdzawe na pagórkach czołowomorenowych na północno-zachodnim krańcu tego terenu. Dna dolin Bachorzy i Tążyny, w otoczeniu Kanału Noteckiego wypełniają gleby glejowe oraz organiczne, zwłaszcza torfowe. Te ostatnie są najczęstsze w różnorakich obniżeniach terenu w obrębie całego obszaru wysoczyzny, zajmują także dno doliny Noteci w jej odcinku od Pakości w dół rzeki. Natomiast wyższe partie doliny Noteci, na odcinkach z uformowanym systemem teras, pokryte są glebami rdzawymi wykształconymi z piasków i żwirów. Na obszarze powiatu inowrocławskiego odnotowano także gleby industrioziemne, zanieczyszczone i przekształcone w wyniku oddziaływania zakładów chemicznych produkujących sodę w Janikowie i Inowrocławiu-Mątwach. Poprodukcyjne szlamy i ciecze odpadowe infiltrujące do wód podziemnych przyczyniają się do zasolenia i alkalizacji gleb w ich otoczeniu (Dąbkowska-Naskręt 2011, s. 153).

Powiat inowrocławski znajduje się zarówno w dorzeczu Wisły, jak i Odry. Na północ i wschód od Inowrocławia przebiega dział wodny I rzędu, oddzielający oba dorzecza, przy czym większa jego część związana jest poprzez Noteć z systemem rzecznym Odry. Północny, a zwłaszcza północno-wschodni kraniec powiatu odwadniany jest przez lewe dopływy Wisły: Kanał Parchański (stanowi górny odcinek Tążyny od źródeł w bagnach Ostrowickich do Stanomina), Tążynę i Strugę Zieloną[3] (górny odcinek w granicach powiatu Złotniki Kujawskie jest uregulowany) oraz system zasilających je cieków. W podmokłych strefach otaczających Kanał Parchański i Kanał Bachorzy trudno jednoznacznie wytyczyć wododział, w wielu miejscach jest niepewny i są w nim bramy. Jedna z nich, w okolicy Latkowa, wykorzystana została przez Smyrnię i dalej Kanał Smyrnię, prawy dopływ Noteci, ale źródła Smyrni znajdują się w dorzeczu Wisły. Z bramy w wododziale korzysta również ciek wypływający z północnego krańca Jeziora Szarlejskiego, należącego do systemu wodnego Noteci, ale zasilający Kanał Parchański. Ewidentnym świadec-

[3] Dawniej ten ciek nazywano Wierdzielewą (Kozierowski 1922, s. 3).

Ryc. III. Mapa prowincji poznańskiej opublikowana przez P. Schumachera z zaznaczonymi średniowiecznymi grodziskami i obszarem obecnego powiatu inowrocławskiego (wg Schumacher 1924; oprac. W. Ochotny)

Fig. III. Map of the Poznań province published by P. Schumacher with marked medieval strongholds and the area of the present Inowrocław district (by Schumacher 1924; elab. by W. Ochotny)

twem specyfiki hydrograficznej opisywanego rejonu jest Bachorza, łącząca dorzecze Odry (przez Noteć) i Wisły (przez Zgłowiączkę). Z odwadnianego przez nią obszaru o powierzchni 291,6 km^2 do dorzecza Noteci należy 151,3 km^2, a do dorzecza Zgłowiączki 140,3 km^2 (*Raport* 2008, s. 105). Ciek ten obecnie ma formę kanału[4] o długości 46,4 km, bifurkującego w okolicy Sędzina (poza

[4] Kanał powstał w połowie XIX wieku, prace podjęto w 1836 roku, ale sfinalizowano dopiero w 1858 roku (*Słownik geograficzny* 1880, s. 77).

wschodnią granicą powiatu), a jego wody płyną w przeciwnych kierunkach. Na zachód do Noteci spływa odcinek o długości 22,6 km. Bachorza dawniej była krętym ciekiem, czego dowodem są ślady meandrów widoczne na zdjęciach lotniczych i satelitarnych zachodniej części doliny (Molewski 2007, s. 98).

Główną rzeką powiatu jest Noteć, prawostronny dopływ Warty o długości 391,3 km, płynąca z południa na północny zachód. Jej bieg rozpoczyna się w dwóch rejonach: są to Noteć Wschodnia i Noteć Zachodnia[5], które łączą się w okolicy Pakości. Cały odcinek rzeki w granicach powiatu inowrocławskiego to tzw. Noteć Górna (od źródeł do Nakła), przeobrażona przez melioracje i połączona z Wisłą, Brdą i Odrą systemem żeglownych kanałów[6]. Zmiany charakteru Noteci wynikające z budowy Kanału Bydgoskiego, rozpoczętej wiosną 1773 roku i ukończonej w 1775 roku, czy też melioracji prowadzonych już od XVIII wieku na Górnej Noteci, zwłaszcza w latach 1857–1859, oddziaływały także na największe jeziora powiatu, przez które rzeka przepływa. Pierwszym z nich jest Gopło, jezioro rynnowe o południkowej orientacji i rozwidlonym południowym krańcu, największe w regionie, obecnie o powierzchni około 2121,5 ha i średniej głębokości 3,6 m (Choiński 1992, s. 81). Zarówno aktualne badania naukowe, jak i zapiski historyczne wskazują, że zasięg Gopła był o wiele większy, w średniowieczu nazywano je *mare Polonorum* (Karczewski 2022, s. 9). Niektórzy autorzy uważają, że obecna powierzchnia jeziora to zaledwie 23,3% zbiornika istniejącego przed 1772 rokiem, a jego długość zmniejszyła się z ponad 41 do 25 km (Piasecki, Skowron 2014, s. 39). Zmianie uległ także poziom lustra wody, który przed 1772 rokiem maksymalnie wynosił 80,2 m n.p.m., a obecnie minimalny to 76,6 m n.p.m. (Dorożyński, Skowron 2002, s. 97). Wspomniane wyżej prace na Noteci spowodowały obniżanie poziomu lustra wody w Gople o 0,5 m u schyłku XVIII wieku, o 1,4 m w połowie XIX wieku i kolejne 1,3 m w latach 70. tego stulecia po kanalizacji Górnej Noteci (Wrzesiński, Plewa 2020, s. 195). Kolejne jezioro powiatu, przez które przepływa Noteć to jezioro Szarlej, leżące dalej na północ od Gopła, niegdyś stanowiące jego północno-wschodnią odnogę (Molewski 1999, s. 17). Obecnie ma ono powierzchnię około 70 ha i średnią głębokość 2,1 m (Choiński 1992, s. 81). Po wypłynięciu z tego jeziora Noteć zmienia kierunek ma północno zachodni i wpada do południkowo zorientowanej rynny pakoskiej[7], wypełnionej wodami zbiornika pakoskiego o długości 20 km. Powstał on w 1975 roku w wyniku spiętrzenia Jeziora Bronisławskiego oraz jezior: Pakoskiego Południowego (Trląg) i Pakoskiego Północnego, a także zalania łączącego je 2,5-kilometrowego odcinka Noteci Zachodniej (Grobelska 2006, s. 19). Po wypłynięciu ze zbiornika Noteć w granicach powiatu inowrocławskiego przepływa jeszcze przez jezioro Mielno o powierzchni 179 ha i średniej głębokości 2,1 m, zajmujące północną część rynny pakoskiej, za nim zmienia kierunek na zachodni (Choiński 1992, s. 80). Ważnym elementem sieci hydrograficznej w powiecie inowrocławskim są mokradła występujące w dnie dolin Bachorzy i Noteci. Ich aktualny obraz jest efektem różnorakich działań trwających od końca XVIII wieku, między innymi melioracji i regulacji koryta Noteci, a także współczesnych, takich jak działalność kopalni odkrywkowych węgla brunatnego (Jamorska 2015, s. 756). Przemiany sieci hydrograficznej pociągają za sobą przeobrażenia innych komponentów środowiska, na przykład gleb.

3. Historia badań

Świadomość społeczna istnienia reliktów grodów na terenie Kujaw inowrocławskich odnotowana została po raz pierwszy w dokumentach średniowiecznych, w których zachowały się pojedyncze wzmianki na ich temat. Warto wśród nich wymienić wyspę na Noteci w Dźwierzchnie zwaną *Grodziskiem* (1461 rok; Kowalenko 1938, s. 156, 201), jezioro pod Ludziskiem o nazwie *Grodysko* (1494 rok; Kowalenko 1938, s. 234), czy też miejsce pod Kołudą Wielką określane jako *grodzisko* (1508/13 rok; Kowalenko 1938, s. 234). Uwagę zwraca również zamieszczony w kronice Jana Długosza opis lokalizacji grodu w Szarleju, którego wcześniejsze korzenie zostały dobrze udokumentowane (*Długosz* 1962). Informacje o grodziskach kujawskich trwale pozostawały w lokalnym obiegu społecznym skoro pod koniec XVIII i na początku XIX wieku część z nich zaznaczono na mapie Friedricha Leopolda von Schroettera jako *alte schanze* (ryc. I) (Schroetter 1803–1810).

Studia nad wczesnośredniowiecznymi grodziskami powiatu inowrocławskiego mają długą historię sięgającą co najmniej połowy XIX wieku. Podobnie jak na sąsiednich obszarach (powiaty bydgoski i toruński) ich sposób prowadzenia i intensywność uzależnione były od wielu czynników, wśród których wymienić należy przede wszystkim kierunki rozwoju archeologii jako dyscypliny badawczej oraz przemiany społeczno-polityczne związane z przynależnością administracyjną tego obszaru. W okresie zaborów w całości znajdował się on w granicach państwa pruskiego w obrębie Wielkiego Księstwa Poznańskiego, graniczące bezpośrednio z Królestwem Polskim stanowiącym część imperium rosyjskiego. Po pierwszej wojnie światowej powiat włączony został do II Rzeczpo-

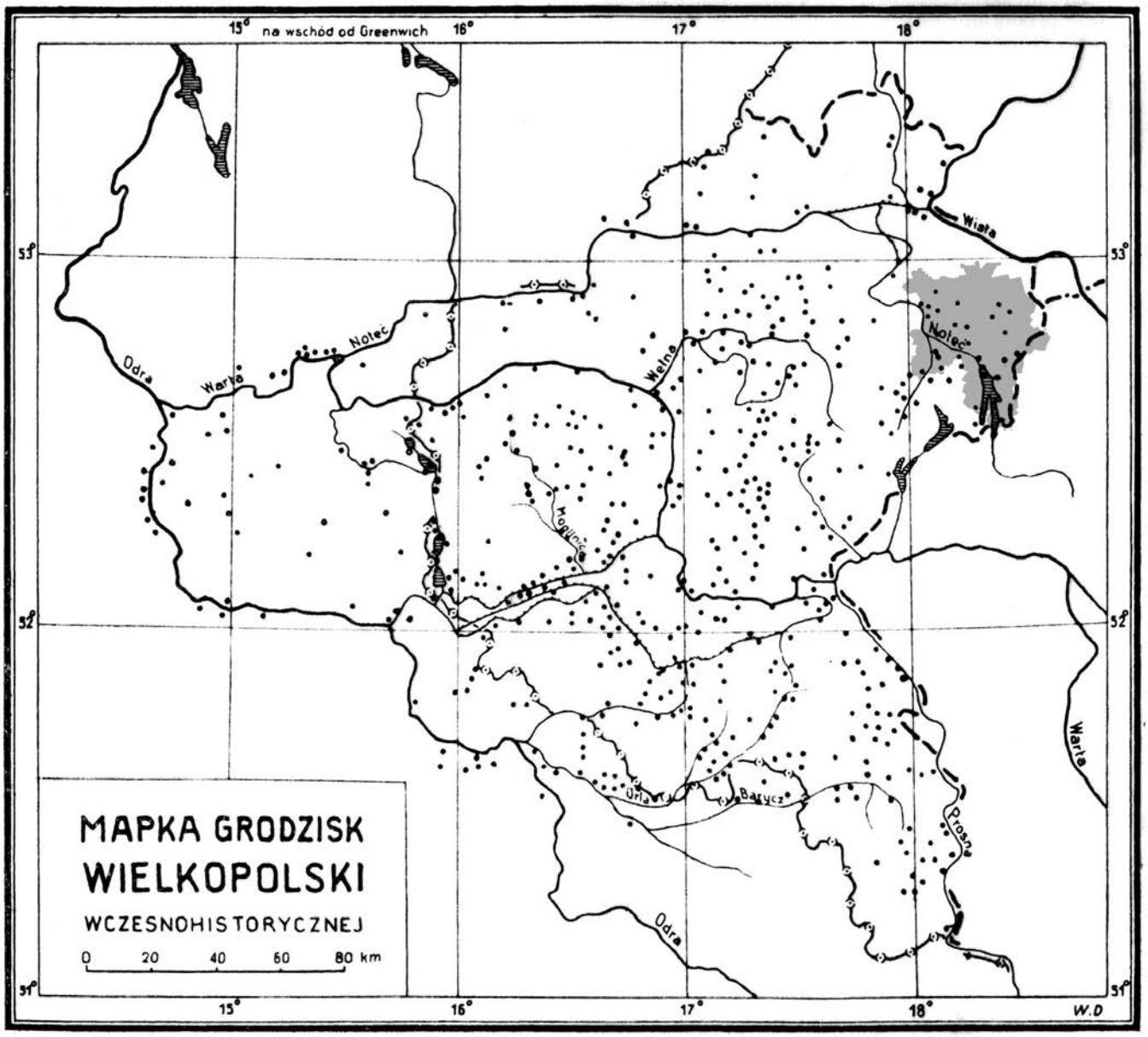
[5] Ten odcinek w przeszłości nazywany był też Kwieciszówką lub Małą Notecią (Kozierowski 1922, s. 3).

[6] Noteć stanowi element transnarodowej drogi wodnej E 70 Berlin–Kaliningrad.

[7] Dawniej ten odcinek Noteci miał swoją nazwę, w zapiskach XVII-wiecznych pojawia się *Mątwia* (Majewski 1961, s. 47), a w pracach z lat 20. minionego stulecia czytamy: „Na tym odcinku między Gopłem a Pakościem nosi Noteć także nazwę *Montwy*" (Ingarden 1921, s. 391).

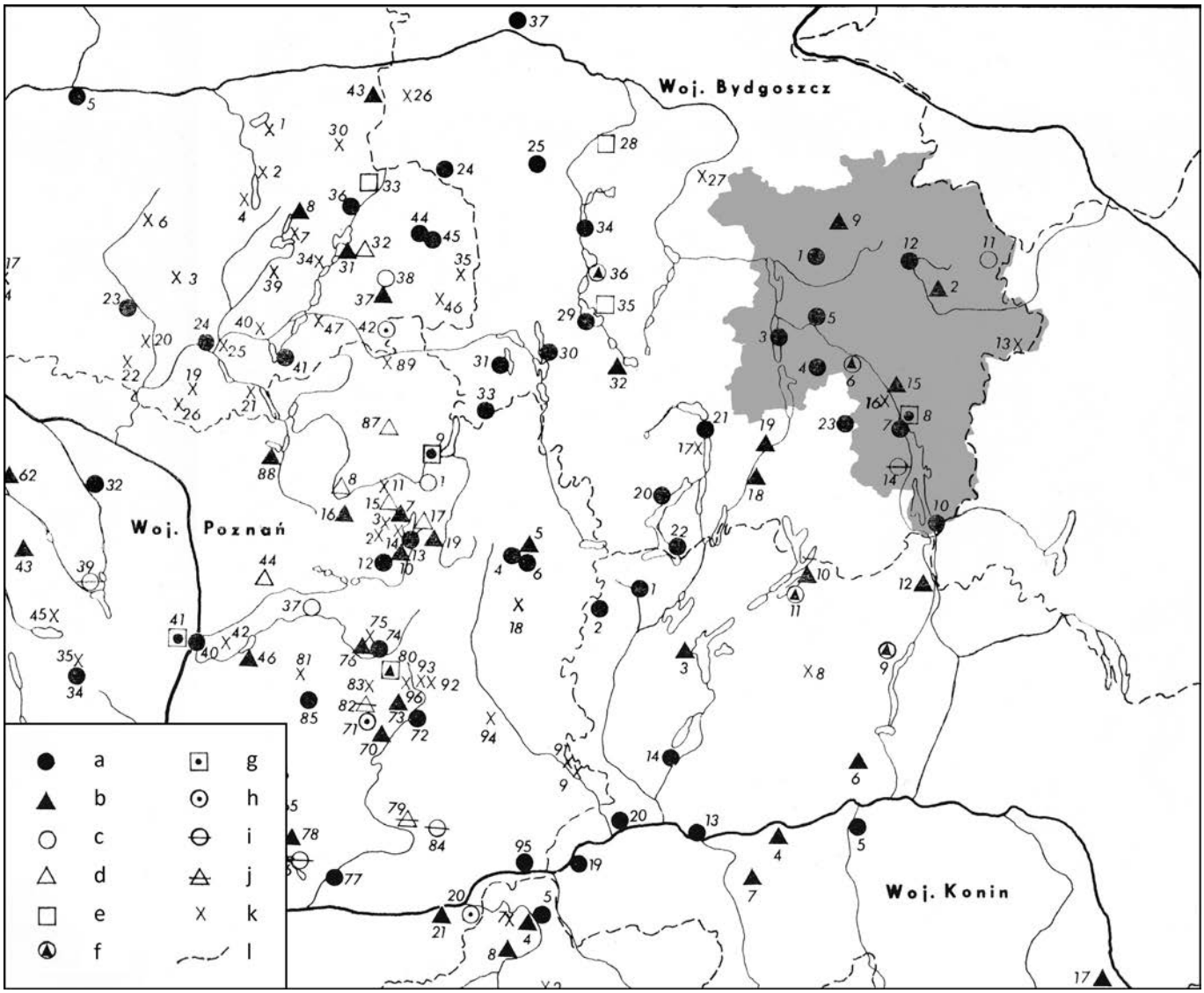
spolitej, a po wybuchu drugiej wojny światowej do Rzeszy (Okręg Rzeszy – Kraj Warty). W 1945 roku obszar ten ostatecznie został przywrócony Polsce. W początkowym okresie rozwoju badań nad grodziskami dominującą pozycję mieli zatem badacze niemieccy, a po odzyskaniu niepodległości inicjatywę przejęli naukowcy polscy, początkowo głównie z ośrodka poznańskiego, a w ostatnim okresie również z ośrodka toruńskiego. Z punktu widzenia efektywności działalności naukowej, zarówno terenowej, jak i publikacyjnej, wyróżnić należy kilka etapów tych badań. W literaturze przedmiotu podjęto już próbę zaprezentowania ich w ramach trzech stadiów rozwojowych (Danielewski 2009). Zasadne wydaje się jednak większe uszczegółowienie historii badań opisywanych grodzisk.

ETAP 1. Najwcześniejszy okres odnieść należy do XIX wieku, kiedy w Prusach zaczęły kształtować się podstawy metodologiczne studiów prehistorycznych oraz pojawiło się zainteresowanie grodziskami wielkopolskimi. Pierwsze wzmianki o obiektach z okolic Inowrocławia (*Kościelek*, *Szarley*) znajdujemy w pracy Albina Kohna i Christiana Mahlisa (1879). Jednak przełomowe stało się wydane rok później opracowanie Wilhelma Schwartza, dotyczące materiałów z zakresu kartografii pradziejowej prowincji poznańskiej (Schwartz 1880). Była to pierwsza publikacja,

Ryc. IV. Mapa grodzisk Wielkopolski wczesnohistorycznej opublikowana przez W. Kowalenkę z zaznaczonymi grodziskami z tego okresu i obszarem obecnego powiatu inowrocławskiego (wg Kowalenko 1938, mapa 1; oprac. W. Ochotny)

Fig. IV. Map of the early historic strongholds of Greater Poland published by W. Kowalenko with the marked strongholds of this period and the area of the present Inowrocław district (by Kowalenko 1938, map 1; elab. by W. Ochotny)

Ryc. V. Fragment mapy zweryfikowanych grodzisk wielkopolskich (część północno-wschodnia), opublikowanej przez Z. Kurnatowską i A. Łosińską z zaznaczonym obszarem obecnego powiatu inowrocławskiego: 1 – Borkowo, 2 – Gąski, 3 – Jankowo, 4 – Kołuda Wielka, 5 – Kościelec, 7–8 – Kruszwica, 9 – Liszkowo, 10 – Mietlica, 12 – Ostrowo, 14 – Racice (Baranowo, Baranów), 15 – Szarlej-Zagople (Ostrowo Krzyckie). Legenda: a – grodzisko istniejące, wklęsłe; b – grodzisko istniejące, stożkowate; c – grodzisko domniemane, wklęsłe; d – grodzisko domniemane, stożkowate; e – zamek; f – grodzisko wklęsłe/stożkowate; g – zamek na reliktach grodu; h – okop; i – grodzisko zniszczone, wklęsłe; j – grodzisko zniszczone, stożkowate; k – grodzisko zweryfikowane negatywnie; l – granice województw (wg Kurnatowska, Łosińska 1983, ryc. 4; oprac. W. Ochotny)

Fig. V. Fragment of the map of verified strongholds of Wielkopolska (northeastern part) published by Z. Kurnatowska and A. Łosińska with the area of the present Inowrocław district marked: 1 – Borkowo, 2 – Gąski, 3 – Jankowo, 4 – Kołuda Wielka, 5 – Kościelec, 7–8 – Kruszwica, 9 – Liszkowo, 10 – Mietlica, 12 – Ostrowo, 14 – Racice (Baranowo, Baranów), 15 – Szarlej-Zagople (Ostrowo Krzyckie). Legend: a – existing stronghold, concave; b – existing stronghold, conical; c – existing stronghold, concave; d – existing stronghold, conical; e – castle; f – stronghold, concave/conical; g – castle on the relics of stronghold; h – trench; I – excavated stronghold, concave; j – excavated stronghold, conical; k – stronghold negatively verified; l – provincial boundaries (by Kurnatowska, Łosińska 1983, Fig. 4; elab. by W. Ochotny)

w której umieszczono spis grodzisk z rejonu Inowrocławia (*Kreis Inowrazlaw*; Schwartz 1880, s. 15–16). Praca niemieckiego archeologa doceniona została w środowisku polskich badaczy (Kowalenko 1938, s. 10). Jeszcze cztery dekady później Władysław Kowalenko pisał, że „[…] do okresu odrodzenia Polski zebrany materiał stanowił najpoważniejsze źródło opisowe, ułożone co prawda bez większej troski o ustalenie położenia grodzisk lub określenie ich typu i stanu zachowania" (Kowalenko 1938; s. 10). W pracy tej W. Schwartz uwzględnił grodziska przyporządkowane do następujących miejscowości: *Kościelsk, Szarley*, Janikowo (?), *Koluda* (?), *Gonsk*, Przedbojewice[8] (Schwartz 1880, s. 15–16). Na niej opierali się zarówno Robert Behla (1888, s. 151 – *Gonsk, Koscielek, Krustwitz*, Przedbojewice,

[8] Do Przedbojewic cytowany autor przyporządkował trzy grodziska: w samych Przedbojewicach, Kruszy Zamkowej oraz Kruszy Duchownej.

Szarley), jak i Abraham Lissauer (1887, s. 180, ryc. II – Jankowo, Kościelec, Krusza Zamkowa, *Szarley*). Badania terenowe prowadzone były w tym czasie w niewielkim zakresie, informacje o nich dotyczą jedynie dwóch stanowisk. Jednym jest wyspa w Jankowie, na której zapewne w latach 70. XIX wieku miejscowy zarządca Pahlke przeprowadził daleko idącą ingerencję, drugim grodzisko w Baranowie, przebadane w 1891 roku przez Stubenraucha, właściciela tego obiektu (Schwartz 1890; 1891; 1892). O ile pewne informacje na temat pierwszych prac w Jankowie zachowały się w liście Pahlkego, opublikowanym wiele lat później przez A. Lissauera, to w przypadku drugiego stanowiska żadne informacje na temat zakresu i wyników badań nie dotrwały do naszych czasów. Nie wiadomo, czy związek z nimi miało całkowite zniszczenie grodziska, skutkujące przez następne dekady trudnościami w lokalizacji tego obiektu i interpretacją miejsca odkrycia skarbu monet (skarb z Racic/Baranowa). Zapewne z tym okresem należy również wiązać badania przeprowadzone przez inowrocławskie Muzeum na grodzisku w Przybysławiu, obecnie całkowicie zniszczonym (Schumacher 1924, s. 23). Warto również odnotować, że część grodzisk z regionu inowrocławskiego oznaczona została na opublikowanych w tym okresie bardzo szczegółowych niemieckich mapach topograficznych, na przykład jako *Alter Ringwall*, *Alte Schanze* (*alte Schanze*), *Polenschanze*, *Schanze* lub *Schwedenschanze*.

ETAP 2. Kolejny etap badań nad grodziskami powiatu inowrocławskiego wiąże się z osobą Paula Schumachera, autora wydanej po pierwszej wojnie światowej analityczno-źródłowej publikacji poświęconej grodziskom w granicach *Provinz Posen* (ryc. III) (Schumacher 1924). Wschodnia część tego obszaru, należąca do czasów wojny do Regierungs-Bezirk Bromberg, obejmowała obecny powiat inowrocławski, w granicach trzech okręgów: *Kreis Hohensalza* (dawniej *Kreis Inowrazlaw*), *Kreis Strelno* oraz *Kreis Mogilno*. Praca ta była krytykowana przez polskich badaczy, głównie ze względu na ignorowanie powojennych podziałów administracyjnych i nazw polskich. Znajdujemy w niej jednak wiele nowych, uporządkowanych informacji na temat grodzisk na tym obszarze, między innymi ich opisów, parametrów wielkościowych, morfologii czy stanu zachowania. W cytowanej pracy, opartej na rzetelnej kwerendzie literatury, uwzględniono wiele stanowisk wzmiankowanych wcześniej przez W. Schwartza – *Ringwall von Eigenheim* (*Gonsk*), *Ringwall von Groß-Koluda*, *Ringwall von Koscielec*, *Spitzwall von Prybyslaw*, *Alte Schanze von Scharley*, *Schwedenschanze von Baranowo*, *Ringwall von Jankowo* (Schwartz 1890; 1891; 1892). Należy jednak podkreślić, że kilka grodzisk inowrocławskich P. Schumacher wprowadził do literatury przedmiotu po raz pierwszy (Ostrowo, *Kaisertreu/Dzwierschno*, *Mietliza*). Do katalogu włączył również grodzisko na Półwyspie Rzępowskim w Kruszwicy (*Mäuseturm von Kruschwitz*). W ten sposób powstała w miarę pełna, choć nadal jeszcze niezweryfikowana pod względem chronologii, lista grodzisk z obecnego powiatu inowrocławskiego. Warto dodać, że w wymienionej wyżej pracy opublikowano pierwsze zdjęcia grodziska w Mietlicy.

W okresie międzywojennym w badaniach grodzisk kujawskich, traktowanych zazwyczaj jako część Wielkopolski, włączyli się również polscy badacze prowadzący na tych obiektach liczne lustracje powierzchniowe, między innymi Zygmunt Zakrzewski, konserwator Państwowego Urzędu Konserwatorskiego w Poznaniu (1904 rok – Helenowo, 1926 rok – Kruszwica, 1934 rok – Mietlica), Władysław Kowalenko (1936 rok – Kołuda Wielka), Józef Kostrzewski (1920 rok – Szarlej, 1923 rok – Kruszwica, 1925 rok – Kołuda Wielka i Kościelec), Wojciech Kóčka (1935 rok – Kołuda Wielka), Jan Dylik (Borkowo, Dźwierzchno). O licznych tego rodzaju przedsięwzięciach na grodziskach w okolicach Inowrocławia przeprowadzonych przez Tadeusza Grzeczyńskiego informuje W. Kowalenko (1936 rok – Borkowo, Dźwierzchno, Helenowo, Liszkowo, Kołuda Wielka, Krusza Zamkowa, Krusza Duchowna, Murzynno, Ostrowo; Kowalenko 1938). Na okres ten datowane są również, zrealizowane jednak w bardzo wąskim zakresie, prace wykopaliskowe na grodzisku w Kruszwicy (1922 i 1934 rok; Zakrzewski 1925a, s. 176–190; Kaczmarek 2023a, s. 149–153).

Rezultatem rozwoju wiedzy na temat grodzisk wielkopolskich, w tym usytuowanych w obrębie obecnego powiatu inowrocławskiego, są dwie monografie: autorstwa J. Dylika (1936), dotycząca analizy geograficznego położenia grodzisk i osadnictwa wczesnohistorycznego na tym terenie oraz W. Kowalenki (1938), poświęcona *sensu stricto* grodom opisywanym z perspektywy badań archeologicznych. Zwłaszcza druga praca – na ówczesne czasy bardzo nowatorska – miała duży wpływ na rozwój wiedzy na temat grodzisk inowrocławskich. Autor umieścił w niej wszystkie obiekty uwzględnione przez P. Schumachera (ryc. IV). Zawarł wiele informacji opublikowanych wcześniej przez niemieckiego badacza na temat grodzisk w Dźwierzchnie (94[9]), Gąskach (99), Jankowie (152), Kołudzie Wielkiej (193), Kościelcu (209), Kruszy Zamkowej (220), Mietlicy (285), Ostrowie (335), Przybysławiu (378) i Racicach/Baranowie (385). Władysław Kowalenko do katalogu grodzisk wprowadził również całkowicie nowe wczesnośredniowieczne stanowiska, nieujęte wcześniej przez niemieckich badaczy: Borkowo (30), Liszkowo (244), a także obiekty wątpliwe z punktu widzenia morfogenezy – Leszcze (237), jak i chronologii – Helenowo (142), Łącko (263), Marcinki (277) czy Murzynno (297). Podważył również zasadność informa-

[9] Cyfry w nawiasach odnoszą się do pozycji w katalogu grodów wielkopolskich, zamieszczonym w pracy W. Kowalenki (1938).

Ryc. VI. Powiat inowrocławski. Lokalizacja grodzisk wczesnośredniowiecznych ujętych w katalogu. Legenda: 1 – stanowiska; 2 – cieki; 3 – granica powiatu; 4 – jeziora (rys. M. Skrzatek; oprac. W. Ochotny)

Fig. VI. Inowrocław county. Location of early medieval strongholds included in the catalog. Legend: 1 – sites; 2 – watercourses; 3 – country border; 4 – lakes (drawn by M. Skrzatek; elab. by W. Ochotny)

cji o dwóch grodziskach w Przedbojowicach, uznając, że W. Schwartz określił tak naturalne wzgórze, a także w Kruszy Duchownej, gdzie w wyniku autopsji terenowej nie stwierdzono takiego obiektu (grodzisko zniszczone?) (Kowalenko 1938, s. 241, 283). Cytowany autor w wykazie uwzględnił również domniemane grodzisko w Inowrocławiu (144) – historyczny ośrodek kasztelański, sugerując, że zostało ono całkowicie zniszczone. W wątpliwość poddał natomiast istnienie grodziska w Janikowie (150). Mimo że w okresie międzywojennym stan zaawansowania badań archeologicznych na Kujawach był stosunkowo słaby baza danych dotycząca grodzisk z tego ob-

szaru została przez W. Kowalenkę znacząco poszerzona. Docenić należy również wyniki kwerend muzealnych, gdyż po raz pierwszy zebrano liczne informacje o materiałach źródłowych z grodzisk inowrocławskich, przechowywanych w różnych placówkach muzealnych (m.in. w Bydgoszczy i Poznaniu). Etap ten zamyka okres okupacji, w którym niewiele działo się, jeżeli chodzi o badania omawianych obiektów. Odnotować należy jedynie prace ratownicze przeprowadzone w 1943 roku przez Gustava Mazanetza na grodzisku w Kościelcu[10].

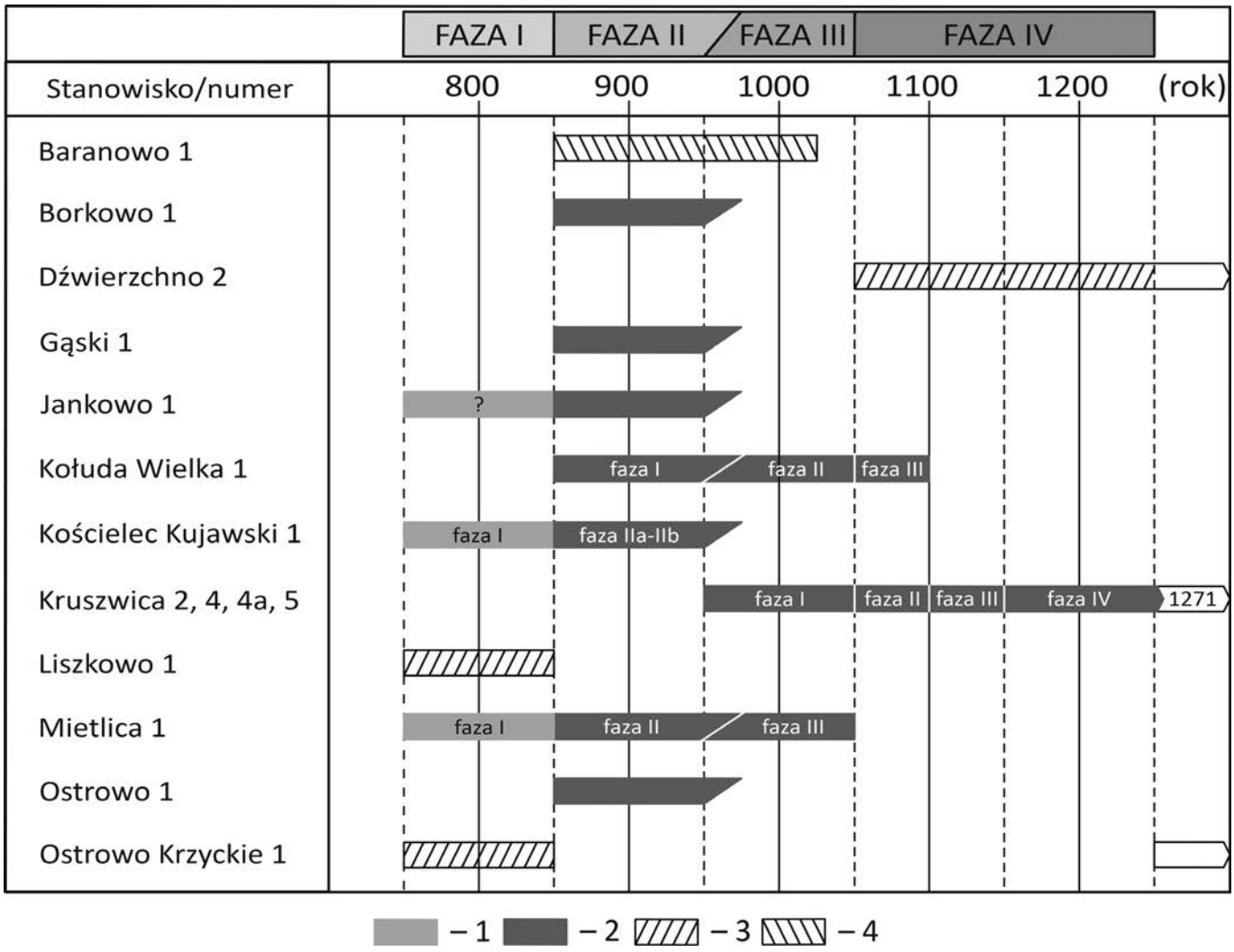
ETAP 3. Obejmował on czasy po drugiej wojnie światowej, do połowy lat 80. XX wieku. Nowy rozdział studiów nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym Wielkopolski i zachodnich Kujaw otworzyły badania milenijne. Na podkreślenie zasługuje zwłaszcza fakt, że w tym okresie (lata 1948–1968) podjęto systematyczne badania wczesnośredniowiecznego zespołu grodowego w Kruszwicy, głównego ośrodka opisywanego regionu. Początkowo prowadził je Roman Jakimowicz z UMK, a po jego śmierci, od 1961 roku, Witold Hensel z Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN. Stan rozpoznania pozostałych grodzisk w okolicach Inowrocławia niewiele jednak zmienił się od lat przedwojennych. Wręcz przeciwnie, w środowisku naukowym i konserwatorskim dominowała dezinformacja i chaos na ich temat, co dotyczyło zwłaszcza przynależności chronologiczno-kulturowej. Instruktywnym przykładem jest wykaz zabytków archeologicznych województwa bydgoskiego, sporządzony przez Bonifacego Zielonkę z toruńskiego Muzeum, zawierający wiele niezweryfikowanych i niepewnych stanowisk tego rodzaju (Zielonka 1959; 1963). Znalazło się w nim 19 obiektów z powiatu inowrocławskiego: w Borkowie, Dźwierzchnie, Gąskach, Helenowie, Jankowie, Kołudzie Wielkiej, Kościelcu, Kruszy Zamkowej, Kruszwicy, Leszczach, Liszkowie, Łącku, Marcinkach, Mietlicy, Murzynnie, Ostrowie, Racicach, Strzemkowie i Szarleju (Zielonka 1963). W zbyt zgeneralizowanym wykazie opublikowanym przez B. Zielonkę kilka lat wcześniej znajdowała się jeszcze większa liczba wczesnośredniowiecznych grodzisk, między innymi: Gniewkowo, Gniewkowiec-Tupadły, Gocanowo, Góra, Inowrocław, Janikowo, Krusza Zamkowa, Przybysław (Zielonka 1959). Cytowany autor w dużym stopniu opierał się na trzech pierwszych tomach pracy W. Hensla pt. *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej* (Hensel 1950; 1953; 1959). Warto wspomnieć, że w tym okresie opublikowano pod redakcją Włodzimierza Antoniewicza i Zofii Wartołowskiej *Mapę grodzisk w Polsce*, pierwsze kompleksowe zestawienie obiektów tego rodzaju z ziem polskich, w którym znalazły się grodziska w: Borkowie, Dźwierzchnie, Gąskach, Kołudzie Wielkiej, Kościelcu, Kruszy Zamkowej, Kruszwicy, Liszkowie, Mietlicy, Ostrowie, Racicach i Szarleju (*Mapa grodzisk* 1964). Istniała zatem potrzeba, podobnie jak w przypadku całej Wielkopolski, przeprowadzenia systematycznych badań terenowych, ukierunkowanych na uporządkowanie wiedzy na temat opisywanych stanowisk (Kurnatowska, Łosińska 1992, s. 108).

Z perspektywy czasu należy stwierdzić, że badania prowadzono dwutorowo, obejmując kilka obiektów systematycznymi pracami wykopaliskowymi oraz podejmując pierwszą weryfikację sondażową pozostałych. Badania wykopaliskowe na wyspie w Jankowie przeprowadził w latach 1969–1972 Zakład Archeologii Wielkopolski Institute for the History of Material Culture, PAN. Wcześniej, w 1960 roku, prace sondażowe realizowało Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie (Kurnatowska, Łosińska 1992, s. 117). Kontynuowano również badania wykopaliskowe grodziska w Kruszwicy, w latach 1973–1982 prowadziła je prof. A. Cofta-Broniewska z Katedry Archeologii Pradziejowej UAM, a następnie W. Dzieduszycki z Zakładu Archeologii Wielkopolski Institute for the History of Material Culture, PAN. Z kolei Urszula Dymaczewska z tego Zakładu w latach 1977–1980 badała grodzisko w Mietlicy. Duże znaczenie dla przyrostu wiedzy na temat osadnictwa wczesnośredniowiecznych Kujaw miała aktywność zespołu badawczego pod kierunkiem prof. A. Cofty-Broniewskiej z Katedry Archeologii Pradziejowej UAM. W latach 70. kierowana przez nią tzw. Ekspedycja Kujawska podjęła badania wykopaliskowe w Kruszy Zamkowej (1973 rok) oraz w Kołudzie Wielkiej (1977 rok). W obu przypadkach efektem tych prac są bezcenne dziś – wobec braku publikacji dotyczących tych stanowisk – opracowania analityczno-źródłowe w formie prac magisterskich (Wolanin 1977; Sulima 1979). Większość pozostałych grodzisk poddana została również przez ten sam zespół badawczy badaniom sondażowym: w 1967 roku – Borkowo, Kościelec Kujawski, Liszkowo, Murzynno, Ostrowo, Szarlej; w 1974 roku – Gąski i Mietlica; w 1978 roku – Kościelec Kujawski (Cofta-Broniewska 1974a; Kurnatowska, Łosińska 1983, s. 25–62; Cofta-Broniewska, Stolpiak 1984, s. 66). Niestety, wyniki tych badań nie zostały w większości opracowane. Nie można jednak wykluczyć, że wykaz grodzisk wczesnośredniowiecznych, opublikowany w 1974 roku przy okazji przygotowania katalogowego zestawienia zabytków architektury województwa bydgoskiego, przynajmniej częściowo je uwzględniał (*Zabytki architektury* 1974[11]).

Bardzo istotny dla rozwoju badań nad grodziskami wielkopolskimi, w tym kujawskimi, było podjęcie w 1976 roku przez Z. Kurnatowską i A. Łosińską, na po-

[10] Taka informacja widnieje na Karcie Ewidencji Stanowska Archeologicznego (44–39/132), znajdującej się w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Toruniu, Delegatura w Bydgoszczy.

[11] W wykazie brak stanowiska w Kruszy Zamkowej.

Ryc. VII. Diagram chronologiczny wczesnośredniowiecznych grodzisk powiatu inowrocławskiego. Legenda: 1 – osada otwarta lub faza przedgrodowa; 2 – faza grodowa; 3 – domniemane grodzisko; 4 – chronologia grodziska niepewna (oprac. M. Weinkauf)

Fig. VII. Chronological diagram of early medieval strongholds of the Inowrocław district. Legend: 1 – open settlement or pre-fortified phase; 2 – fortified phase; 3 – presumed fortified settlement; 4 – chronology of the stronghold uncertain (elab. by M. Weinkauf)

czątku skromnie zakrojonej, akcji weryfikacji grodzisk (Kurnatowska, Łosińska 1983). Jak same autorki pisały „chodziło początkowo o sprawdzenie w terenie obiektów wątpliwych i niepewnych, aby uniknąć powielania niesprawdzonych informacji w wydawnictwie źródłowym. Gromadzenie danych archiwalnych a także wspomniane wyżej wzrastające wymogi merytoryczne uświadomiły […] pilną potrzebę poszerzenia tej akcji na wszystkie grodziska nie mające dotąd wystarczającej dokumentacji i metryki archeologicznej. Weryfikacja grodzisk została wprowadzona do planów naukowych Pracowni Wczesnośredniowiecznej Zakładu Archeologii Wielkopolski Institute for the History of Material Culture, PAN w Poznaniu", w której zaczęto gromadzić pełne archiwum[12] (ryc. V) (Kurnatowska, Łosińska 1983; 1985).

W latach 70 i 80. niektóre grodziska „inowrocławskie" weszły w orbitę zainteresowań badaczy łódzkich, prowadzących studia nad osadnictwem grodowym Kujaw Brzeskich. W 1980 roku badania powierzchniowe na stanowiskach w Mietlicy i Racicach przeprowadził Henryk Paner, wówczas jeszcze student Uniwersytetu Łódzkiego, a oba te obiekty znalazły się w katalogu grodzisk dołączonym do Jego pracy dyplomowej (Paner 1981).

ETAP 4. Kolejny etap (lata 1986–2009) stanowiła szeroko zakrojona akcja weryfikacja grodzisk wielkopolskich, koordynowana przez Z. Kurnatowską i A. Łosińską, z wydatnym udziałem Michała Kara[13] z Zakładu Archeologii Wielkopolski Institute for the History of Material Culture, PAN. Wiele stanowisk z regionu inowrocławskiego przebadanych zostało przy zastosowaniu niewielkich „otwo-

[12] Obecnie informacje gromadzone są w Ośrodku Studiów Pradziejowych i Średniowiecznych Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Poznaniu.

[13] Dziękujemy Panu prof. dr hab. Michałowi Kara za cenne uwagi dotyczące ostatecznej wersji niniejszego rozdziału.

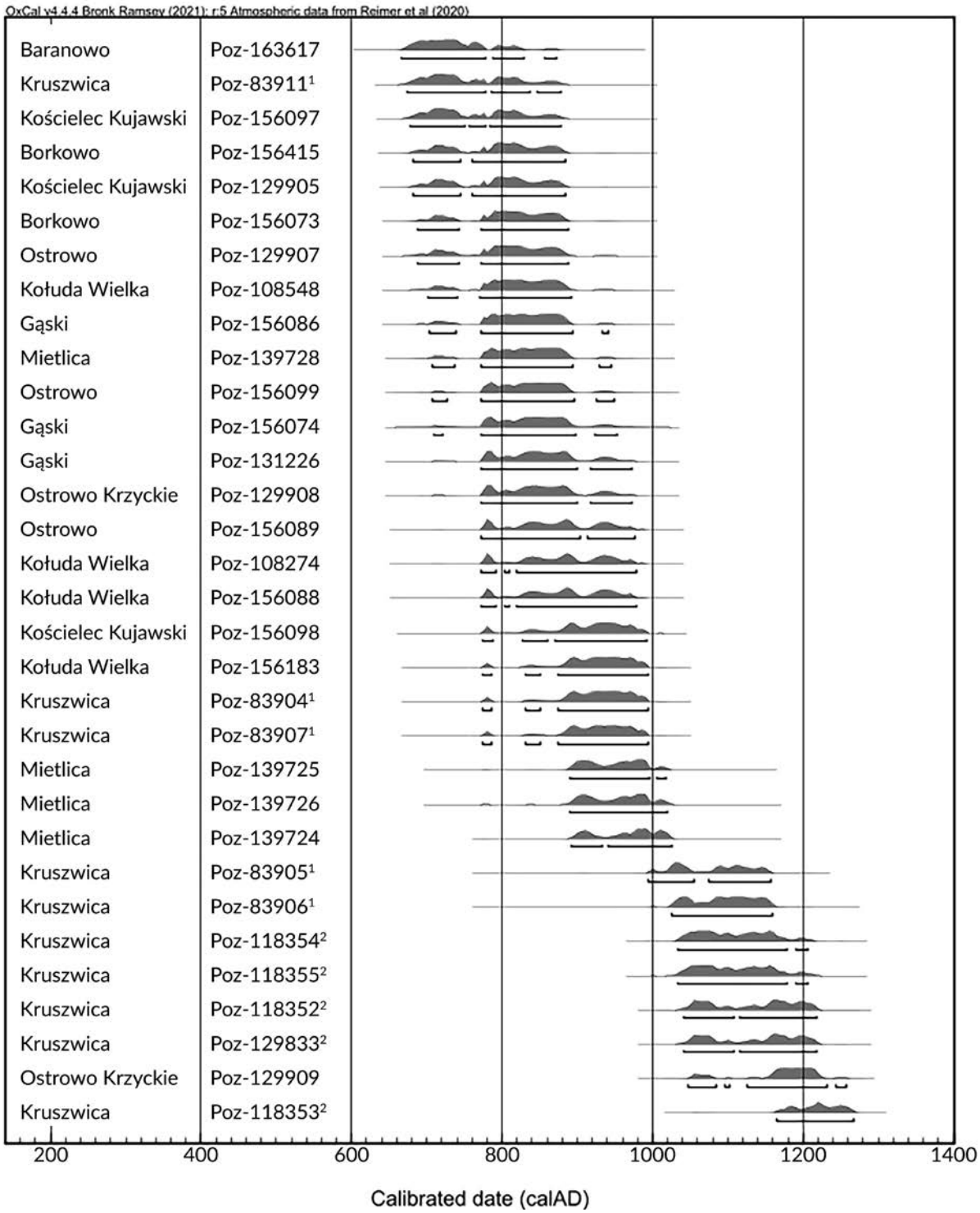
rów sondażowych", których celem było przede wszystkim pozyskanie materiału źródłowego do oceny chronologii. W latach 1986–1987 metodą tą spenetrowano co najmniej sześć obiektów z opisywanego regionu (Borkowo, Kołuda Wielka, Kościelec Kujawski, Krusza Zamkowa, Ostrowo oraz Gąski), inne poddano badaniom powierzchniowo-weryfikacyjnym (Liszkowo). Grodziska kujawskie badane były również pod kątem pozyskania prób kwalifikujących się do datowań dendrochronologicznych. W przypadku Kruszwicy i Mietlicy przyniosło to dość skromny efekt, zwłaszcza na tle wielu grodzisk wielkopolskich datowanych tą metodą (Kara, Krąpiec 2000). Wyniki badań prowadzonych przez pracowników Zakładu Archeologii Wielkopolski Institute for the History of Material Culture, PAN uwzględnione zostały w licznych publikacjach Z. Kurnatowskiej oraz w studium archeologicznym M. Kara, poświęconym najstarszej fazie kształtowania się monarchii Piastów (Kurnatowscy 2006; Kurnatowska 2008; Kara 2009). W tym ostatnim istotnym *novum* było określenie chronologii części grodzisk z regionu inowrocławskiego i powiązanie ich z fazą D_0, datowaną na schyłek IX i początek 2. połowy X wieku (Kara 2009, ryc. 73).

W okresie tym badania wykopaliskowe grodzisk kujawskich miały jedynie skromny zakres. Należy jednak wspomnieć o pracach na przedpolu obiektu w Kruszy Zamkowej, realizowanych w 1997 roku przez M. Woźniaka z Muzeum im. Jana Kasprowicza w Inowrocławiu oraz w obrębie domniemanego grodziska w Dźwierzchnie w latach 2001–2003, prowadzonych przez wspomnianego badacza oraz Jarosława Kozłowskiego (Woźniak 2001; Kozłowski 2002; 2003). Rezultaty tych ostatnich badań zostały opracowane pod kątem analityczno-źródłowym w formie pracy magisterskiej (Jarzęcka 2010).

ETAP 5. Ten etap badań (lata 2007–2016) związany był z aktywnością naukową Marcina Danielewskiego, historyka i archeologa w jednej osobie, który zajął się problematyką grodzisk kujawskich, w tym przede wszystkim stanowisk tego rodzaju usytuowanych na pograniczu kujawsko-wielkopolskim w granicach obecnego powiatu inowrocławskiego (Danielewski, Pawlik 2007; 2008; Danielewski 2009; 2014, 2016a; 2016b; 2018; 2019; 2023). Uwieńczeniem jego studiów była monografia dotycząca sieci grodowej na Kujawach oraz jej funkcji od połowy X do końca XIII wieku (Danielewski 2016b). Studia te oparte zostały zarówno na źródłach pisanych, jak archeologicznych, uwzględniających przynajmniej z założenia dotychczasowe wyniki badań prowadzonych na tym polu. Słusznie Hanna Kóčka-Krenz podkreślała w recenzji wydawniczej, że zamysł wieloaspektowego opracowania zagadnień związanych z funkcjonowaniem sieci grodowej na tym obszarze należało uznać za istotny (Danielewski 2016b). Rodziło się jednak pytanie, czy stan archeologicznego rozpoznania grodzisk kujawskich upoważniał do podjęcia tak szeroko zakrojonej problematyki badawczej. Większość obiektów rozpoznano bowiem metodą sondażową, a wyniki badań wykopaliskowych w Kruszwicy, Kołudzie Wielkiej czy Mietlicy nie zostały na tym etapie opracowane i uspołecznione, aby przeprowadzić pełną krytykę źródeł. Niewiele w tym względzie zmieniły autopsje autora (np. odnośnie do Liszkowa i Dźwierzchna) oraz wykorzystanie zdjęć lotniczych, umożliwiające nowe ustalenia w zakresie pierwotnych układów przestrzenno-funkcjonalnych grodów (Borkowo, Mietlica). Miał on świadomość tego problemu, gdyż wielokrotnie podkreślał potrzebę dalszych badań. Podjęcie tematu wymagało przeprowadzenia systematycznych badań weryfikacyjnych grodzisk i opracowania materiałów źródłowych, pozyskanych w wyniku działalności Ekspedycji Kujawskiej, kierowanej przez prof. A. Coftę-Broniewską. Konieczność tych prac, ukierunkowanych na określenie genezy grodów inowrocławskich, uwidoczniła się zwłaszcza w trakcie przygotowania monografii regionu kujawsko-pomorskiego we wczesnym średniowieczu (Chudziak 2017).

ETAP 6. W latach 2016–2022 wczesnośredniowieczne grodziska kujawskie weszły w orbitę zainteresowań Instytutu Archeologii UMK, który uzyskał dostęp do materiałów źródłowych pochodzących z badań prowadzonych w latach 70. przez zespół prof. A. Cofty-Broniewskiej. Bezpośredni asumpt do tego dało uruchomienie projektu NPRH pt. „Atlas grodzisk wczesnośredniowiecznych z obszaru Polski", realizowanego przez zespół badaczy z tego Instytutu pod kierunkiem W. Chudziaka (ryc. VI). Jak dotąd, w ramach wspomnianego projektu, finansowanego również ze środków własnych Instytutu Archeologii UMK i wspieranego przez Kujawsko-Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, badania o różnym zakresie przeprowadzono na 10 stanowiskach: Baranowo, Borkowo, Dźwierzchno, Gąski, Kołuda Wielka, Kościelec Kujawski, Liszkowo, Mietlica, Ostrowo, Ostrowo Krzyckie. Największy zakres miały prace wykopaliskowe na grodzisku w Kołudzie Wielkiej, usytuowanym na ostrowie w dolinie Starej Noteci, kierowane przez Jacka Bojarskiego. Obiekt ten, położony na pograniczu Wielkopolski i Kujaw, stanowił pod koniec IX i w 1. połowie X wieku centrum osadnicze lokalnego terytorium plemiennego. Nawarstwienia kulturowe i ruchomy materiał źródłowy, głównie naczynia ceramiczne, odzwierciedlają trzy fazy użytkowania tego miejsca. Najbardziej spektakularnym odkryciem były relikty zabudowy przywałowej, bramy wjazdowej, drogi zewnętrznej doń prowadzącej, zabezpieczonej palisadą oraz nabrzeża w konstrukcji skrzyniowej.

Pozostałe grodziska badane były metodą sondażowo-wierceniową w o wiele mniejszym zakresie (Ba-

Ryc. VIII. Diagram oznaczeń radiowęglowych otrzymanych dla prób pochodzących ze stanowisk obecengo powiatu inowrocławskiego [kalibrację sporządzono z użyciem programu OxCal v4.4.4 Bronk Ramsey 2021]. Wykaz oznaczeń: Poz – Poznańskie Laboratorium Radiowęglowe; [1] – analizy wykonane w ramach projektu NPRH aH 15 0419 83 (lata 2015–2022) pt. „Mit, tradycje i rzeczywistość materialna. Kruszwica. Od wczesnopiastowskiego grodu do zamku kazimierzowskiego", realizowanego w Ośrodku Studiów Pradziejowych i Średniowiecznych Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Poznaniu, pod kierownictwem prof. W. Dzieduszyckiego i później mgr J. Sawickiej; [2] – analizy wykonane w ramach projektu NCN (DEC 2017/25/B/HS3/01248) pt. „Koń w Polsce wczesnopiastowskiej i dzielnicowej. Studium interdyscyplinarne", realizowanego w Instytucie Archeologii UMK pod kierownictwem prof. D. Makowieckiego (oprac. M. Weinkauf)

Fig. VIII. Diagram of radiocarbon dates obtained for samples from strongholds in the present-day Inowrocław district [the calibration was performed using OxCal v4.4.4 Bronk Ramsey 2021]. List of designations: Poz – Poznań Radiocarbon Laboratory; [1] – analyses made by project NPRH aH 15 0419 83 (2015–2022), 'Myth, traditions and material reality. Kruszwica. From the Early Piast Castle to the Casimir Castle', carried out at the Centre for Prehistoric and Medieval Studies of the Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences in Poznań, under the direction of prof. W. Dzieduszycki and later J. Sawicka, MA; [2] – analyses made by project NCN project (DEC 2017/25/B/HS3/01248), 'The Horse in Early Piast and District Poland. An interdisciplinary study', carried out at the Institute of Archaeology of the NCU under the direction of prof. D. Makowiecki (elab. by M. Weinkauf)

ranowo, Borkowo, Gąski, Kościelec Kujawski, Ostrowo, Ostrów Krzycki). Pracami w terenie kierowali: Piotr Błędowski, Jacek Bojarski, Ryszard Kaźmierczak, Marcin Weinkauf, udział w nich mieli również Monika Freygant i Patryk Banasiak, doktoranci w Instytucie Archeologii UMK. Skupiono się przede wszystkim na uzyskaniu danych dotyczących datowania tych niewielkich obiektów, usytuowanych z reguły na terenach nizinnych, obecnie bardzo podmokłych. Niestety, w trakcie prac nie udało się pozyskać prób drewna nadających się do badań dendrochronologicznych. Inaczej rzecz się miała w przypadku datowań radiowęglowych, gdyż dla większości grodzisk wykonano takie analizy.

Na podstawie analizy układów stratygraficznych, materiałów źródłowych i datowań radiowęglowych wnioskować można, że badane obiekty funkcjonowały głównie w okresie plemiennym. Wiele wskazuje na to, że niektóre z nich powstały w ramach lokalnych wspólnot terytorialnych jako reakcja na zagrożenie istniejące ze strony Wielkopolski. Zniszczone zostały zapewne w wyniku inkorporacji tych ziem przez Piastów, kiedy głównym ośrodkiem administracyjno-politycznym Kujaw stała się Kruszwica. Różne były ich późniejsze losy, na przykład ten w Ostrowie Krzyckim nad jeziorem Szarlej zaadaptowano dla potrzeb rezydencjalno-obronnych w późnym średniowieczu. Na tym tle zupełnie inaczej przedstawia się charakterystyka grodziska w Liszkowie, zlokalizowanego w obrębie największej w północno-zachodniej części Kujaw ekspozycji terenowej. Istnieje przypuszczenie, że stanowi ono pozostałość miejsca związanego ze sferą sakralną. Specjalną uwagę zwracają wyniki badań w dużym stopniu zniszczonych grodzisk w Gąskach i Baranowie, gdyż po raz pierwszy dzięki wykorzystaniu analiz lidarowych i nieinwazyjnych metod geofizycznych uzyskano obrazowanie ich układu przestrzenno-funkcjonalnego. Badania geomagnetyczne na tych i innych stanowiskach ujętych w niniejszym katalogu przeprowadzili Piotr Wroniecki (2017) oraz Wiesław Małkowski (2018; 2022). W sumie metodą magnetyczną przebadano powierzchnię około 5,15 ha. Pomiary wykonano magnetometrem cezowym (pomiar wartości wektora całkowitego pola magnetycznego – nT). W wyniku pomiarów uczytelniona została lokalizacja w planie anomalii, które mają lub mogą mieć związek z obiektami i/lub warstwami archeologicznymi.

W 2017 roku, niezależnie od badań prowadzonych przez ośrodek toruński, prace wykopaliskowe ponownie podjęte zostały w Dźwierzchnie, a w 2018 roku uzupełniono je prospekcją geomagnetyczną (Woźniak 2017; Małkowski 2018). Wobec niejasności dotyczących lokalizacji grodziska prace weryfikacyjne przeprowadzono również na sąsiednim stanowisku 1, wskazywanym w literaturze jako potencjalne miejsce położenia tego obiektu (Freygant-Dzieruk 2019).

Zamknięciem tego etapu badań nad grodziskami inowrocławskimi jest niniejszy katalog źródeł oraz monografia Kruszwicy wydana w serii „Origines Polonorum", przygotowana przez zespół badawczy kierowany przez śp. W. Dzieduszyckiego, a następnie przez Joannę Sawicką z Ośrodka Studiów Pradziejowych i Średniowiecznych Instytutu Archeologii i Etnologii PAN (*Kruszwica wczesnośredniowieczna* 2023). Studia nad wymienionymi stanowiskami archeologicznymi będą rzecz jasna nadal prowadzone. W przyszłości wyjaśnienia wymaga zwłaszcza kwestia lokalizacji i genezy grodu inowrocławskiego, jednego z dwóch głównych ośrodków osadniczych tego regionu w młodszych fazach wczesnego średniowiecza.

4. Podstawy chronologii

Podstawą datowania opisywanych w niniejszej pracy grodzisk były wyniki analizy typologiczno-porównawczej naczyń ceramicznych, oparte na schematach periodyzacyjnych opracowanych dla rozwoju garncarstwa Wielkopolski i Kujaw (Hilczerówna 1967; Dzieduszycki 1982; Kara 2009), Pomorza (Schuldt 1956; Łosiński, Rogosz 1986) oraz sąsiadującej z Kujawami ziemi chełmińskiej (Chudziak 1991; Poliński 1996; Bojarski 2012; Weinkauf 2015; 2016). Szczególne znaczenie miały w tym przypadku bardzo dobrze rozpoznane pod względem technologiczno-stylistycznym materiały ceramiczne z grodziska w Kruszwicy (Dzieduszycki 1982). Wykorzystany w pracy schemat składa się z czterech zasadniczych faz obejmujących znaczną część wczesnego średniowiecza, z wyłączeniem pierwszych stuleci (VI–1. połowa VIII wieku), dla których nie potwierdzono obecności homogenicznych zespołów naczyń ceramicznych w nawarstwieniach uwzględnionych w niniejszym opracowaniu grodzisk (ryc. VII):

- **Faza I** – 2. połowa/koniec VIII–1. połowa IX wieku. Znamienne dla tej fazy były materiały ceramiczne reprezentujące starsze nurty wytwórczości garncarskiej, sklasyfikowane na północnej Połabszczyźnie i Pomorzu jako naczynia ręczne lepione i przykrawędnie obtaczane typu Sukow (A, B) oraz pojedyncze typu Feldberg/C, charakterystyczne na terenie Wielkopolski zwłaszcza dla fazy B, stanowiące jednak istotny składnik zespołów przyporządkowanych również do fazy C. Materiały takie reprezentowane przez zespoły homogeniczne zidentyfikowano w przypadku pięciu uwzględnionych w katalogu stanowisk – Kościelca Kujawskiego (faza I), Mietlicy (faza I), Ostrowa Krzyckiego, Liszkowa oraz ewentualnie Jankowa. Brakuje pewności, czy materiały te powiązać należy z fazą grodową tych obiektów, czy też występowały one na przykład w obrębie reliktów poprzedzających je osad nieobronnych (tzw. otwartych). Z analizy przestrzeni osadniczej wynika, że były to jednak zawsze miejsca pełniące funk-

cje centralne w ramach lokalnych wspólnot terytorialnych.

- **Faza II** – 2. połowa IX wieku/koniec IX do początku 2. połowy X wieku/3. ćwierć X wieku. Charakterystyczna dla tej fazy była dominacja naczyń częściowo obtaczanych, słabo lub silnie formująco obtaczanych, sklasyfikowanych na północnej Połabszczyźnie i Pomorzu jako typ Menkendorf (Da – niezdobiony, Db – zdobiony), przy obecności naczyń całkowicie ręcznie lepionych (A) lub przykrawędnie obtaczanych (B) typu Sukow. Cechą wyróżniającą zaliczone tu zespołu jest również z reguły niewielka domieszka egzemplarzy całkowicie obtaczanych (do 40%), wśród których przeważają wczesne formy naczyń typu Vipperow/G (z krótkimi, silnie odgiętymi brzegami, grubościenne, z domieszką mineralną, grubo- lub średnioziarnistą, z ornamentem dookolnym wykonanym rylcem, nierzadko uzupełnionym narzędziem wielozębnym i stemplem; fazy C/D_0 i D_0/D_1 w rozwoju naczyń ceramicznych z Wielkopolski). Materiały takie zidentyfikowano w przypadku ośmiu stanowisk, przy czym homogeniczne serie naczyń pochodzą jedynie z Kołudy Wielkiej (faza I), Mietlicy (faza II), Kościelca Kujawskiego (faza IIa–IIb), Borkowa i Ostrowa. Z tym okresem warunkowo powiązano również heterogeniczne zespoły naczyń z Jankowa (złoże wtórne), Baranowa i Gąsek.
- **Faza III** – 2. połowa X do 1. połowy XI wieku. Dla tej fazy stwierdzono dominację naczyń całkowicie obtaczanych typu Vipperow (G) z istotnie mniejszym odsetkiem egzemplarzy częściowo obtaczanych, najczęściej typu Menkendorf, zaklasyfikowanych do fazy D_1–D_2 rozwoju garncarstwa w Kruszwicy (fazy 1–6; wg Dzieduszycki 1982 – faza I). Stanowią one punkt odniesienia dla materiałów przyporządkowanych do omawianego etapu rozwoju grodów w rejonie Inowrocławia. Wśród pozostałych stanowisk zidentyfikowano dwa charakteryzujące się występowaniem takich serii naczyń, tj. Kołuda Wielka (faza II) i Mietlica (faza III). Podobne materiały, aczkolwiek w zespołach heterogenicznych, występowały również na domniemanym grodzisku w Baranowie. We wszystkich przypadkach stwierdzono występowanie pojedynczych naczyń typu Gronowo II, datowanych na ziemi chełmińskiej przy wsparciu metodą dendrochronologiczną na schyłek X i 1. ćwierć XI wieku (Chudziak, Weinkauf 2019, s. 16). Nie jest wykluczone, że w tym horyzoncie czasowym mieści się również chronologia grobu odkrytego zapewne na grodzisku w Liszkowie.
- **Faza IV** – 2. połowa XI do 1. połowy XIII wieku. Charakteryzuje ją przewaga naczyń całkowicie obtaczanych, zaklasyfikowanych do fazy $E_{1–3}$ rozwoju garncarstwa w Kruszwicy (fazy 7–12; wg Dzieduszycki 1982 – fazy II–IV), przede wszystkim nawiązujących do naczyń typu Vipperow/G (bez szyjki) oraz Teterow/J (z silnie wyodrębnioną szyjką). Materiały takie pozyskano z dwóch stanowisk: w Dźwierzchnie (?) i Kołudzie Wielkiej (faza III).

W tym miejscu wymaga również komentarza datowanie grodziska w Kruszy Zamkowej, przyporządkowywanego tradycyjnie do okresu wczesnośredniowiecznego, zwłaszcza do przełomu XI i XII wieku (Danielewski 2016). Badania przeprowadzone na tym stanowisku jednoznacznie wykazały, że warstwa kulturowa zawierająca „jednorodne" materiały ceramiczne o technologii i stylistyce wczesnośredniowiecznej zalegała horyzontalnie pod nasypem wału z 1 fazy, datowanym na 2. połowę XIII wieku (Wolanin 1977). To ostatecznie rozstrzyga kwestię genezy grodu i stanowi podstawę jego wyłączenia z listy obiektów wczesnośredniowiecznych.

Oprócz naczyń ceramicznych w studiach nad chronologią grodzisk kujawskich wykorzystano również przyrodnicze metody datowania bezwzględnego. W tym kontekście trudno zgodzić się z poglądem M. Danielewskiego podważającym efektywność datowania radiowęglowego, wyrażonym słowami, że „[…] panuje jeszcze swoista moda na przeprowadzenie badań radiowęglowych przy ustalaniu chronologii, których precyzja oraz skuteczność jest mierna" (Danielewski 2009, s. 22–23). Analizy te pozostają bardzo przydatne do datowania grodzisk, zwłaszcza tych, dla których nie ma możliwości wykorzystania dendrochronologii. Umożliwiają one – jak wiadomo – wskazania probalistycznych przedziałów chronologii bezwzględnej. W przypadku grodzisk inowrocławskich okazały się bardzo pomocne w określeniu trafności konwencjonalnej chronologii archeologicznej. W latach 2016–2023 dla ośmiu grodzisk inowrocławskich wykonano 23 analizy radiowęglowe (^{14}C AMS), z czego większość mieści się w przedziale od końca IX do połowy X wieku, co wskazuje na równoczasowość funkcjonowania wielu tych obiektów oraz pozwala wyróżnić wśród nich potencjalnie najstarsze (faza I; Jankowo, Kościelec Kujawski, Liszkowo, Ostrowo Krzyckie czy Mietlica). Być może w tej grupie jest również grodzisko w Borkowie, choć analiza technologiczno-stylistyczna wskazywałaby na jego nieco młodszą pozycję chronologiczną (faza II). Wczesne datowanie uzyskano również dla reliktów wału na grodzisku w Baranowie, w obrębie którego odkryto pojedyncze, mało charakterystyczne fragmenty wczesnośredniowiecznych naczyń ceramicznych. Na uwagę zasługują również datowania radiowęglowe uzyskane dla nawarstwień kulturowych w Kruszwicy, w tym dwie daty 1130±30 BP dla najstarszej fazy grodowej i seria zwartych datowań kości koni, pochodzących z warstw kulturowych wiązanych z XI i XII wiekiem (ryc. VIII; tab. I).

Tabela I. Zestawienie wczesnośredniowiecznych dat radiowęglowych (^{14}C AMS) dla grodzisk powiatu inowrocławskiego (badania wykonane w Poznańskim Laboratorium Radiowęglowym [Poz]; oprac. M. Weinkauf)

Table. I. Tabular summary of early medieval radiocarbon dates (^{14}C AMS) for Inowrocław district strongholds (tests performed at the Poznań Radiocarbon Laboratory [Poz]; elab. by M. Weinkauf)

Stanowisko	Nr próby	Wiek BP	AD [OxCal v4.4.4 (Bronk Ramsey 2021)]	Nr inw.	Rodzaj próbki/Lokalizacja
Baranowo	Poz-163617	1265±30 BP	666–778 (79,7%)	3/22	węgiel drzewny/wykop 11/22, [wał]
Borkowo	Poz-156415	1230±30 BP	760–885 (67,7%)	1/16	węgiel drzewny/wykop 1/16, warstwa 4
	Poz-156073	1220±30 BP	771–888 (77,8%)	2/16	węgiel drzewny/wykop 1/16, warstwa 7
Gąski	Poz-156074	1190±30 BP	771–897 (88,0%)	1/20	węgiel drzewny/wykop 14/20, warstwa 2
	Poz-156086	1205±30 BP	771–893 (87,4%)	2/20	węgiel drzewny/wykop 1/20, [warstwa spalenizny i polepy]
	Poz-131226	1180±30 BP	771–900 (82,7%)	4/20	węgiel drzewny/wykop 15/20, [wał]
Kołuda Wielka	Poz-156088	1160±30 BP	820–978 (83,9%)	3/18	węgiel drzewny/wykop 2/18, warstwa 4c, [brama]
	Poz-156183	1130±30 BP	875–994 (88,9%)	13/18	węgiel drzewny/wykop 3/18, warstwa 14b, [wnętrze skrzyni II]
	Poz-108548	1210±30 BP	771–892 (85,7%)	27/18	węgiel drzewny/wykop 3/18, [słup z palisady W]
	Poz-108274	1160±30 BP	820–978 (83,9%)	31/18	węgiel drzewny/wykop 3/18, warstwa 17, [skrzynia I, belka I]
Kościelec Kujawski	Poz-129905	1230±30 BP	760–885 (67,7%)	1/20	węgiel drzewny/odcinek E, obiekt 11
	Poz-156098	1140±30 BP	870–992 (82,0%)	2/20	węgiel drzewny/odcinek B, obiekt 2, warstwa VI
	Poz-156097	1245±30 BP	677–750 (46,0%) 785–878 (42,4%)	3/20	węgiel drzewny/odcinek D, obiekt 8, warstwa XIX
Kruszwica	Poz-83904	1130±30 BP	875–994 (88,9%)	1114/74	kość/stan. 4; wykop XXIX, warstwa 6a, 11 poziom osadniczy
	Poz-83905	985±30 BP	1075–1157 (56,7%)	1185/75	ziarno/stan. 2; wykop II, warstwa 9a, obiekt 42; VII poziom osadniczy
	Poz-83906	960±30 BP	1025–1160 (95,4%)	1261/75	ziarno/stan. 2; wykop II, obok obiektu 39; VII-VIII poziom osadniczy
	Poz-83907	1130±30 BP	875–994 (88,9%)	1414/76	drewno/stan. 2; wykop II, obiekt 59; III poziom osadniczy
	Poz-83911	1250±30 BP	674–779 (61,3%)	3081/75	drewno/stan. 2; wykop II, warstwa 10; VII-VIII poziom osadniczy
	Poz-129833	900±30 BP	1116–1219 (60,5%)	Kru4_BosXXXVI-1a	kość/stan. 4; wykop XXXVI, warstwa 1a
	Poz-118352	900±30 BP	1116–1219 (60,5%)	EQ_Kru4_03 (1314)	kość/stan. 4; wykop XXVI, warstwa 4b, 13 poziom osadniczy
	Poz-118353	835±30 BP	1165–1267 (95,4%)	EQ_Kru4_04 (4083)	kość/stan. 4; wykop XXXIII, warstwa $3g_6$, 12 poziom osadniczy
	Poz-118354	925±30 BP	1033–1179 (91,4%)	EQ_Kru4_07 (5959)	kość/stan. 4; wykop XXXVII, warstwa 8c, 10 poziom osadniczy
	Poz-118355	925±30 BP	1033–1179 (91,4%)	EQ_Kru4_12 (5542)	kość/stan. 4; wykop XXXVII, warstwa 7, 10 poziom osadniczy
Mietlica	Poz-139724	1075±30 BP	941–1025 (68,2%)	1/21	węgiel drzewny/wykop 1/21, warstwa 7
	Poz-139725	1095±30 BP	890–997 (91,1%)	2/21	węgiel drzewny/wykop 1/21, warstwa 11
	Poz-139726	1090±30 BP	890–1020 (95,4%)	3a/21	węgiel drzewny/wykop 1/21, warstwa 17
	Poz-139728	1200±30 BP	771–894 (88,3%)	3b/21	węgiel drzewny/wykop 1/21, warstwa 17
Ostrowo	Poz-156089	1165±30 BP	772–903 (68,1%)	1/20	węgiel drzewny/wykop 2/20, warstwa 7
	Poz-129907	1220±30 BP	771–888 (77,8%)	3/20	węgiel drzewny/wykop 1/20, obiekt 1
	Poz-156099	1195±30 BP	771–895 (88,6%)	4/20	węgiel drzewny/wykop 1/20, obiekt 1
Ostrowo Krzyckie	Poz-129908	1180±30 BP	771–900 (82,7%)	2/20	węgiel drzewny/wykop 2/20, warstwa 13
	Poz-129909	875±30 BP	1125–1231 (79,2%)	3/20	węgiel drzewny/wykop 1/20, warstwa 10

Niestety, o wiele gorzej wygląda sprawa datowania dendrochronologicznego omawianych grodzisk. Jak dotąd uzyskano tylko jedną tego rodzaju datę dla drewna pochodzącego z najstarszego poziomu wału grodowego w Kruszwicy (975 rok), co wobec dużej skali rozpoznania tego wyspowego stanowiska i zadokumentowanych, miejscami stosunkowo dobrze zachowanych konstrukcji drewnianych, musi budzić niedosyt. Podobna sytuacja dotyczy pozostałych grodzisk inowrocławskich, w przypadku których w ogóle nie pozyskano takich dat. Trudności związane z uzyskaniem odpowiednich materiałów, nadających się do badań dendrochronologicznych, sygnalizowano już przy okazji akcji weryfikacyjnej grodzisk wielkopolskich (Kara, Krąpiec 2000; Danielewski, Pawlik 2008). Zwłaszcza należy żałować, że nie udało się określić prób drewna z Kołudy Wielkiej, pobranych z konstrukcji na dawnym brzegu Noteci, na przedpolu bramy grodowej, poddanych finalnie datowaniu radiowęglowemu (cztery próby; tab. I).

Jedną z przesłanek do wnioskowania o chronologii grodzisk wczesnośredniowiecznych są tzw. przedmioty wydzielone o stosunkowo niewielkim czasowym zakresie występowania. Wśród nich szczególne miejsce zajmują źródła numizmatyczne. W przypadku opisywanych grodzisk zostały one odkryte na Półwyspie Rzępowskim w Kruszwicy (przede wszystkim seria 19 denarów krzyżowych zalegających w nawarstwieniach Przygródka, typ V, VI, VII; Szczurek i in. 2017, nr kat. 119 i 188) oraz na grodzisku w Baranowie[14], w trakcie plantowania wału grodowego w 1855 roku (skarb po 1035 roku; Szczurek i in. 2017, nr kat. 1). Dużą serię przedmiotów stanowiących niezależne wyznaczniki chronologii odkryto w nawarstwieniach kruszwickiego grodziska, między innymi są to: ołowiana pieczęć wołyńskiego księcia Andrzeja Włodzimierzowicza (1119–1135), grzebienie z poroża, kamienne przęśliki z łupku wołyńskiego, złoty kabłączek skroniowy, bizantyjski szklany pacior z 2. połowy XI wieku, kolia paciorków szklanych i ametystowych, przedmioty z karneolu, kryształu górskiego i bursztynu z XI–XII wieku, złota taśma i wisiorek z XII/XIII–1. połowy XIII wieku, dzwonki z brązu z XII wieku, szklane obrączki z XII wieku, szkliwione, gliniane grzechotki i tzw. gwiazdka z XII wieku, miniaturowy toporek-zawieszka z XII wieku, pierścieniowata szpila z XIII wieku itp. (*Kruszwica wczesnośredniowieczna* 2023). Pod względem liczby niezależnych wyznaczników chronologii jest to stanowisko wyjątkowe nie tylko w skali Kujaw, ale także w województwie kujawsko-pomorskim, porównywalne tylko z zespołem osadniczym w Kałdusie na ziemi chełmińskiej.

Oprócz grodziska w Kruszwicy, charakteryzującego się wyjątkowo dużym zbiorem przedmiotów tego rodzaju, jedynie w dwóch przypadkach datowanie podparte zostało analizą niezależnych wyznaczników chronologii. W Jankowie odkryto ostrogę o zaczepach płytkowo-nitowych z długim bodźcem typu I–1 według Z. Hilczerówny (1956), datowaną dawniej na 2. połowę X wieku, natomiast w trakcie plantowania grodziska w Baranowie natrafiono na wspomniany wyżej skarb monet (Szczurek i in. 2017, nr kat. 1).

5. Układ katalogu i sposób prezentacji źródeł

Układ niniejszej publikacji w głównych założeniach nie odbiega od kanonu zastosowanego we wcześniejszych tomach serii. Treści katalogu zaprezentowane zostały w następującej kolejności: (I) miejscowość i gmina, (II) numer stanowiska w miejscowości, (III) numer obszaru AZP, (IV) numer stanowiska na obszarze AZP, (V) nazwa dawna miejscowości, (VI) nazwa lokalna, (VII) położenie, (VIII) środowisko fizjograficzne, (IX) opis stanowiska, (X) historia badań i opracowań, (XI) zakres prac badawczych, (XII) stratygrafia kulturowa i pozostałości zabudowy, (XIII) zaplecze osadnicze, (XIV) chronologia, (XV) archiwum, (XVI) zbiory. Zasady prezentacji treści w poszczególnych punktach katalogu szczegółowo zaprezentowano w poprzednich tomach. Należy również zaznaczyć, że w związku z przyjętą konwencją publikacji źródeł nie są to kompletne opracowania analityczno-źródłowe poszczególnych stanowisk. Taka praca natomiast niedawno ukazała się w przypadku grodziska w Kruszwicy w ramach serii „Origines Polonorum" (*Kruszwica wczesnośredniowieczna* 2023).

[14] Na poczet tego skarbu można zapewne zaliczyć znaleziska skatalogowane w miejscowościach Łęg i Racice (Szczurek i in. 2017, nr kat. 139, 207).

I. Preliminary issues

1. General remarks

The area of Kuyavia in the Inowrocław district is one of Poland's richest regions in terms of scientific and historical content. Compared to the research on the preceding periods, though, the archaeological studies on the early medieval times in this area leave much to be desired. In particular, this pertains to hillforts that have never been systematically examined, not to mention subjected to a separate study based on solid sources. Aside from studies on individual sites of this kind, such as Jankowo, Kołuda Wielka, or Kruszwica, most of them have not become the subject of detailed wide-area excavation studies. Likewise, previous survey and verification studies have had a small spatial range that is insufficient from the viewpoint of the present-day requirements for conducting such works. Many Kuyavian hillforts situated in the region that was once administratively linked to Poznań, usually considered part of Greater Poland, were known back in the 1880s, and a comprehensive list of such hillforts (though still not verified in terms of their chronological and cultural affiliation) was developed back before the second world war (Dylik 1936; Kowalenko 1938).

Undoubtedly, when it comes to identifying the sites in question, a breakthrough took place due to studies carried out by the Team for the Study of the Kuyavia, so-called-Kuyavian Expedition, of then Department of Prehistoric Archaeology, Adam Mickiewicz University in Poznań under the direction of prof. Aleksandra Cofta-Broniewska, which involved excavation studies performed in the 1970s in the hillforts in Kruszwica and Kołuda Wielka, and survey and verification studies on other features undertaken in the 1960s, though their results in most part have not been published yet in the form of source papers. The next stage worth noting was an effort to verify hillforts of Greater Poland made by Zofia Kurnatowska and Alina Łosińska, from the Institute for the History of Material Culture of the Polish Academy of Sciences (PAN), Branch in Poznań, in the 1980s. A revived interest in the hillforts of this area can be observed in the 2020s. Although it did not yield any comprehensive study on these features, it is worth noting the historical and archaeological studies on Kuyavian hillforts conducted by Marcin Danielewski, enhanced with an autopsy of these features in the field using aerial photography.

Therefore, it was obvious that the Inowrocław hillforts should become the subject of not solely in-depth analytical and comparative research but also additional field works based both on traditional excavation techniques and modern non-invasive methods. An opportunity to do so arose with the launch of a research project as part of the National Programme for the Development of Humanities titled "Atlas grodzisk wczesnośredniowiecznych z obszaru Polski" [Atlas of early medieval hillforts in Poland] carried out in the years 2015–2019 by Institute of Archaeology and Ethnology, PAN, Branch in Wrocław, in cooperation with the Institute of Archaeology, Jagiellonian University, Kraków, and the Institute of Archaeology, Nicolaus Copernicus University in Toruń. The first stage of the implementation of this project yielded a seven-volume-long catalogue covering sites from various regions of the country (Lesser Poland, West Pomerania, Silesia, Chełmno Land, Dobrzyń Land, and Świecko Land). This volume dedicated to the hillforts of Kuyavia, situated within the administrative borders of the Inowrocław district, entailed financial support that has been obtained also from other sources. Published owing to funding obtained from the Ministry of Culture and National Heritage (project NID no. 05587/22/FPK/NiD of 16 May 2022 under the supervision of Marcin Weinkauf), the catalogue presents findings of previous studies, both archival and those conducted in the recent years from the funds of the Kuyavian-Pomeranian Voivodeship Conservator of Monuments and the Institute of Archaeology, NCU. In the case of the latter, it was significant to activate funds under the programme *Inicjatywna Doskonałości – Uczelnia Badawcza* (Past Environment, Societies and Cultures – Multidisciplinary Perspective), owing to which it was possible to fund many radiocarbon and geomagnetic studies. The project in question was executed by a team of archaeologists of the Institute of Archaeology, NCU, coordinated by Wojciech Chudziak, comprising also Piotr Błędowski, Jacek Bojarski, Ryszard Kaźmierczak, Marcin Weinkauf, and Monika Freygant.

This publication is based on different sources of information. The majority of hillforts have been investigat-

ed in the recent years by the above-mentioned team using the survey and drilling method including one whose location was not identified definitely due to the extensive destruction (Baranowo). Since Józef Bednarczyk, PhD, of the Faculty of Archaeology, AMU, allowed access to the results of verification studies conducted for the Inowrocław hillforts in the 1960s and 1970s by the above-mentioned research team of prof. Cofta-Broniewska, it was possible to compare the results of the field work of the Institute of Archaeology, NCU with the previous findings. In this case, unpublished results of excavation studies conducted at the hillfort in Kołuda Wielka are of particular significance; together with a field study recently performed by the employees of the Institute of Archaeology, NCU, they have been made known to the public on a broad scale for the first time in this publication. However, the site in Krusza Zamkowa, researched in the 1970s and usually assigned in the literature to the early Middle Ages, was excluded from the list of strongholds. Analytical and source study by Iwona Wolanin, prepared in 1977 in the form of a master's thesis written under the supervision of prof. Cofta-Broniewska, however, provides the basis for the classification of this fortified settlement to the late Middle Ages (Wolanin 1977). An effort should be made to discuss separately the hillfort in Kruszwica, which has been examined repeatedly by various institutions and individuals. Recently, as part of the series "Origines Polonorum", a comprehensive monograph addressing the settlement in Kruszwica has been produced, with due consideration for the results of studies of prof. Wojciech Dzieduszycki of the Institute of Archaeology and Ethnology, the Polish Academy of Sciences (PAN), Branch in Poznań, who has repeatedly investigated that site[1]. At this point, it is worth adding a few words on the controversial hillfort in Dźwierzchno, studied by Marcin Woźniak from Jan Kasprowicz Museum in Inowrocław. Due to the absence of defensive relics that would be obvious to interpret, we decided to deem this site an 'assumed feature' [*obiekt domniemany* in Polish – Translator's note] . Neither the conducted excavation studies nor the geomagnetic studies provided the final resolution as to the nature of this place.

2. Physiographic location

The Inowrocław district is an administrative unit covering 1225 square kilometres situated in the southwestern part of the Kuyavian-Pomeranian Voivodeship. It comprises the following communes: Dąbrowa Biskupia, Gniewkowo, Inowrocław, Janikowo, Kruszwica, Pakość, Rojewo, and Złotniki Kujawskie. In ethnographic terms, this area belongs to Western Kuyavia, mainly the Black Kuyavia, with its borderline area west of Pakość being part of the Pałuki region (Kukier 1975, p. 8).

The landscape shows a prevalent, vast agricultural terrain, mainly flat. Forests form only two concentrations, namely, at the northeastern end, where north of Gniewkowo the Bydgoszcz Primeval Forest stretches across an extensive area of dune-covered terraces of the ice-marginal valley, and a small patch in the central-eastern part of the district near Dąbrowa Biskupa called the Balczewo Forest (Balczewo Forest Protected Landscape Area). The Bydgoszcz Primeval Forest is a coniferous forest with monocultures of the Scots pine, whereas the Balczewo Forest covering wetlands and dune habitats comprises riparian forests with willows and poplars, and a wet coniferous forest with spruce and the Scots pine.

The area of the Inowrocław district is predominantly a plain with a small height difference (up to 5 m), with hypsometrically diverse zones located mainly at the borders with concave land formations, specifically, the ice-marginal valley of the River Vistula, the Noteć river valley and other watercourses, as well as subglacial throughs, or meltwater valleys. The slopes of the ice-marginal valley reach up to 15 m, while the throughs of Lake Gopło cut up to 20 m into the upland area, while the Pakość through – up to 25 m. Significant height differences occur in the salt dome area in Góra and Inowrocław (109.7–110.0 m a.s.l.), as well as dunes and meltwater valleys. The highest points of the Inowrocław district are located at the opposite ends of the region. In the southeast, these are hills of a push moraine near Chełmce (the tallest measuring 117.9 m a.s.l.), which are an element of the upland of the Radziejów terminal moraine zone (Molewski 2012a, p. 10), in the northwest accumulative hills of a terminal moraine in the vicinity of Będzitowo (Będzitowo Hills with the highest elevation at 110.4 m a.s.l.), and Liszkowo (113.8 m a.s.l.) and kems by the south-western border around Kołodziejów (the tallest one measuring 123.53 m a.s.l.). The lowest ones are the floors of the Noteć valley, the Bachorze valley, and the throughs (76–80 m a.s.l.) and the floor of the Struga Zielona valley in the Toruń Basin (approx. 60 m a.s.l.).

According to the physical-geographic division of Poland, the area of the Inowrocław district is situated within the borders of two macro-regions of different origin, which determines their physiographic differences. Its northern end is a fragment of the Toruń Basin that belongs to the macro-region of the Toruń-Eberswald ice-marginal valley. In turn, a vast part of it comprises fragments of three mesoregions of the Greater Poland Lakeland: the southeastern part of the Żnin-Mogilno Lakeland, the western part of the Inowrocław Plain and the western end of the

[1] Project NPRH aH 15 0419 83 (2015–2022), 'Myth, traditions and material reality. Kruszwica. From the Early Piast Castle to the Casimir Castle', carried out at the Centre for Prehistoric and Medieval Studies of the Institute of Archaeology and Ethnology, PAN in Poznań, under the direction of prof. W. Dzieduszycki and later J. Sawicka, MA.

Kuyavian Lakeland. The border between the listed mesoregions was determined as running along the River Noteć, including the valley and the Gopło and Pakość throughs into the Żnin-Mogilno Lakeland (Solon et al. 2018).

The Toruń Basin, part of the vast latitudinal Toruń-Eberswalde ice-marginal valley within the borders of the Inowrocław district is an area covered by a network of erosion and accumulative floodplains of the ice-marginal valley: the highest erosion terrace – 79–80 m a.s.l. (42–43 m above the River Vistula level) and one of the accumulative terraces – 63–73 m a.s.l. (34–38 m above the River Vistula level) (*Szczegółowa mapa* 1993; 2009a; 2009b; 2012; 2013). Formations within their borders involve plains of wind-blown sands, dune ridges, and parabolic dunes up to 25 m tall and up to 4 km long (*Objaśnienia* 2002, p. 5). The highest point in the described part of the Basin is a dune called Góra Toruńska, measuring 109.36 m a.s.l. and situated on a line of several tallest (some of them over 100 m a.s.l. tall) dunes grouped north of Suchatówka. The area of the terraces is also diversified by depressions of various origin, namely, throughs, lacustrine plains, and watercourse valleys. The bottom of the Zielona Struga River valley on the district border measuring about 60 m a.s.l. is the lowest part of the Toruń Basin. In the southerly direction, the Basin turns into an upland, from which it is separated by a slope of varying degree of distinctiveness. In the north-eastern part of the district, in the area of Gniewkowo, the border between the macroregions is unclear, since it is blurry due to eolic forms. Further west, it takes on the form of a clear hillside whose height reaches up to 15 m in some points. Nearly the entire district area is covered by the Inowrocław Plain neighbouring on the Toruń Basin, an area of the average elevation of 80–90 m a.s.l. with moraine hillocks and hills grouped in the northwestern part up to 95–110 m a.s.l. tall, although patches of undulating moraine plateau, for instance, south-east of Złotniki Kujawskie, occur there as well. The Inowrocław Plain is largely a flat moraine plateau made up by clay and clayey sand. Its surface is enriched by a number of forms, mainly of fluvioglacial and marginal origin, such as patches of sandour and fluvioglacial plains, kettleholes, or lacustrine plains, presently bogged, the greatest of which is the Ostrów Wetlands. Another form that adds to the diversity are single kems (south of Tuczno or Suchatówka – 104.83 m a.s.l.), elevations related to salt domes in the vicinity of Inowrocław, as well as dunes in the area of Balczewo Forest (the tallest measuring 103.8 m a.s.l.) and numerous concave forms, such as sequences of throughs, watercourse valleys, and, predominantly, meltwater marginal valleys oriented longitudinally, used by the Tążyna (Parchanie Canal) and the Bachorze Canal. The southwestern part of the Inowrocław district, west of the Noteć River, is part of the Żnin-Mogilno Lakeland; it is a flat moraine plain with elevations of 80–118 m a.s.l., gradually rising westwards. Its average elevation on the eastern side of the Pakość through, where it is flat, is estimated at 90–95 m a.s.l., whereas on the western side, where it is undulating, 105 m a.s.l. The moraine plateau comprises glacial till, glacial sands and sandy eluvia l deposits of glacial till. The highest culminations occur in the vicinity of Kołodziejów, in the area of moraine hills and hillocks (118.28 m a.s.l.), and kems (123.53 m a.s.l.). In the western part, the Żnin-Mogilno Lakeland is cut by connected subglacial throughs transformed into ta valley formed by throughs – longitudinally-oriented the Pakość through and the Węgierecka through that runs from the northeast to the southwest. Measuring 20 square kilometres[2] in length at the maximum width of 2 km, the Pakość through hold the Pakość reservoir. About 8 km long and 0.3–0.5 km wide, the Węgierecka through is filled by the waters of three small lakes connected by the Old Noteć River, which presently runs to the Pakość reservoir (Listkowska 1991, p. 7). Part of the eastern border of the Lakeland is taken by the longitudinally-oriented through of Lake Gopło, about 40 km long, cutting 20–30 m into the surrounding upland (Molewski 1999, p. 31). In the north, it turns into the Noteć River valley (the river flows through Lake Gopło), which shifts its orientation from longitudinal to latitudinal and *vice versa*. Aside from a floodplain, in the 1.2–3.0 km-wide valley, there are ridges of two sand-gravel alluvial terraces (Listkowska 1991, p. 8).

Within the borders of the Inowrocław district, there lies the northwestern end of the Kuyavian Lakeland, formed on clay and sand-gravel-clay (in the western fragment) flat moraine plain with the average elevation of 90 m a.s.l., bordered by the Gopło through to the west, and to the south by the Głuszyńskie through that cuts 10 m into the moraine plain. This small fragment of the upland shows diverse relief, while the moraine plain itself can be divided in two. The lower western part is separated by a long, slightly steep slope from the eastern part, which is 5–10 m higher, diversified with terminal moraine hills with the maximum elevation of 117.9 m a.s.l. in Chełmiec. In the lower part, closer to Lake Gopło and parallel to it, there runs a narrow subglacial through.

The soil cover of the Inowrocław district reflects the macroregional diversity of this area. The northern end of the district neighbouring on the Toruń Basin is covered by sandy podzol and rusty soils (the eastern and the central part of the district within the borders of the Basin), as well as organic soils, mainly peat soils (the western part of the district within the borders of the Basin). In the upland regions, there are almost only two types of soil, both with the bedrock of highly carbonaceous

[2] Within the boundaries of the Inowrocław district is the central and northern part of the trough.

glacial till, specifically, the Kuyavian black earths and lessive soils. The former are the most fertile soils of the region in question, formed under excessively humid conditions from fine-grain sediments of silty clay containing calcium carbonate compounds (Cieśla 1961, p. 4). Many years of research show that the developmental stages of the Kuyavian black earths correspond to the subtypes, namely, mucky black soils, through gleysols to proper soils and, lastly, degraded and leached soils. Elevated areas go through these processes quicker than flatlands (Kobierski, Różański 2011, p. 160). The characteristic typical of the Kuyavian black earths, that is, gleyfication as a result of lowered groundwater level, gradually disappears (Cieśla 1961, p. 74, 77). Excessive dehydration causes lower humus percentage in the Kuyavian black earths, just like intensified agriculture, faulty agricultural practice and drainage do (Kobierski, Różański 2011, p. 166). The vast area with fertile Kuyavian black earths is found in the central part of the district, stretching from Tuczno in the west to its border in the east, and from Gniewkowo in the north to Inowrocław in the south, below that city, west of the Lake Gopło through to the district border, they cover a wedge-shaped area. Small patches of black earths surround also the transition of the Bachorze valley into the Lake Gopło through and lie on the northern side of that valley from Modliborzyce to the district border. This 'black-earth' stem is surrounded by a lessive soil zone that aside from the areas of valleys and throughs, cover other fragments of the moraine upland as well. The picture of soils in the Inowrocław district within the upland is complemented by a patch of podzol formed from eolic sands in the vicinity of Balczewo, rusty soils south of Gąski, as well as poorly developed rusty soils on the terminal moraine hillocks in the northwestern end of that area. The bottoms of the valleys of the rivers Bachorze, Tążyna, around the Noteć Canal are filled by gleysols and organic soils, particularly peat soils. The latter are most common in various depressions and within the entire upland, covering also the bottom of the Noteć river valley in the section from Pakość downstream. In turn, the higher parts of the Noteć river valley in the sections with a developed terrace system are covered by rusty soils formed on the basis of sand and gravel. In the area of the Inowrocław district, industrial soils (*gleby industrioziemne* in Polish – Translator's note] were also recorded, contaminated and transformed as a result of the influence of chemical plants producing soda in Janikowo and Inowrocławiu-Mątwy. Sludge and waste liquids formed during production processes that infiltrate the groundwater contribute to salinisation and alkalinisation of the soils in their surroundings (Dąbkowska-Naskręt 2011, p. 153).

The Inowrocław district is situated in the basins of both the River Vistula and the River Oder. North and east of Inowrocław, there runs the level I watershed that separates the two basins, with its vast part linked by the River Noteć with the river system of the Oder. The northern and, especially, the northeastern end of the district is drained by the left tributaries of the River Vistula, namely, the Parchanie Canal (which constitutes the main section of the River Tążyna from the sources in the Ostrowo wetlands to Stanomin), the Tążyna and the Struga Zielona[3] (the upper section within the borders of Złotniki Kujawskie district is regulated) and the system of watercourses that serve as affluents. In the waterlogged zones surrounding the Parchanie Canal and the Bachorze Canal, it is difficult to unequivocally determine the watershed, which is unclear at many points and has gates. One of them, in the vicinity of Latkowo, was used by the Smyrnia and, further, by the Smyrnia Canal, the right-bank tributary of the River Noteć, though the sources of the Smyrnia are found in the Vistula basin. The watershed gate is used also by the watercourse that flows out of the northern end of Lake Szarlejskie, which belongs to the Noteć water system, which feeds into the Parchanie Canal. The hydrographic specificity of the region in question is clearly evidenced by the Bachorze, which links the Oder basin (*via* the Noteć) and the Vistula basin (*via* the Zgłowiączka). Of its total drainage area covering 291.6 square kilometres, as many as 151.3 square kilometres are part of the Noteć water catchment area, while 140.3 square kilometres are part of the Zgłowiączka catchment area (*Raport* 2008, p. 105). Presently, this watercourse has the form of a canal[4] that is 46.4 km long, bifurcating near Sędzino (beyond the eastern border of the district), with its waters flowing in opposite directions. West of the Noteć, there runs a 22.6-km-long section. The Bachorze was once a meandering watercourse, as evidenced by traces of meanders shown in aerial and satellite photographs of the western part of the valley (Molewski 2007, p. 98).

The district's major river is the Noteć, the right-bank tributary of the Warta, 391.3 km long, flowing from the south to the north-west. Its course starts in two regions, namely, the East Noteć and the West Noteć[5], which come together near Pakość. The entire section of the river within the borders of the Inowrocław district is called the Upper Noteć (from the sources to Nakło), transformed by drainage, and connected to the Vistula, the Brda, and the Oder by means of a system of navigable canals[6]. The alterations

[3] This watercourse was formerly called Wierdzielewa (Kozierowski 1922, p. 3).

[4] The canal was formed in the mid-19th century; the works were launched in 1836, but they had not been completed until 1858 (*Słownik geograficzny* 1880, p. 77).

[5] In the past, this section was also called Kwieciszówka or Mała Noteć (Kozierowski 1922, p. 3).

[6] The River Noteć is part of the E70 international waterway Berlin–Kaliningrad.

in the nature of the Noteć due to the building of the Bydgoszcz Canal that commenced in the spring of 1773 and ended in 1775, or the drainage efforts conducted back in the 18th century, and on the Upper Noteć specifically in the years 1857–1859, affected also the district's biggest lakes that the river runs through. The first one is Lake Gopło, a longitudinally-oriented ribbon lake with a fork in the south end the largest in the area, presently covering about 2121.5 hectares and 3.6 m deep on average (Choiński 1992, p. 81). Both the recent scientific studies and historical records show that the range of Lake Gopło used to be much bigger, as in the Middle Ages, it was called *mare Polonorum* (Karczewski 2022, p. 9). Some authors believe that the present-day area of the lake is only 23.3% of the reservoir that existed before 1772, and that its length shrank from over 41 to 25 km (Piasecki, Skowron 2014, p. 39). The water level has also changed, as before the year 1772, it was reaching up to 80.2 m a.s.l., whereas now, its minimum value is 76.6 m a.s.l. (Dorożyński, Skowron 2002, p. 97). The above-mentioned works on the Noteć caused the water level in Lake Gopło to drop by 0.5 m at the end of the 18th century, by 1.4 m in the mid-19th century, and by 1.3 m in the 1870s following the canal-building works on the Upper Noteć (Wrzesiński, Plewa 2020, p. 195). Another lake in the district that the River Noteć flows through is Lake Szarlej, situated further north of Lake Gopło, once its northeastern part (Molewski 1999, p. 17). At present, Lake Szarlej covers about 70 hectares with the average depth of 2.1 m (Choiński 1992, p. 81). Once it flows out from that lake, the River Noteć changes direction to northwestern and falls into the longitudinally-oriented Pakość through[7] filled with the waters of the Pakość reservoir, which is 20 km long. It was formed in 1975 as a result of water build up on Lake Bronisławskie and also Lake Pakość South (Trląg), and Lake Pakość North, and flooding of a 2.5-km-long section of the West Noteć that connects them (Grobelska 2006, p. 19). After leaving the reservoir, the River Noteć runs through one more lake within the borders of the Inowrocław district, namely, Mielno with an area of 179 ha and the average depth of 2.1 m, which covers the northern part of the Pakość through, and further downstream shifts westwards (Choiński 1992, p. 80). An important element of the hydrographic network in the Inowrocław district is the wetland that occur on the bottoms of the Bachorze and the Noteć river valleys. Their current picture is a result of various activities that lasted until the end of the 18th century, among others, drainage efforts, and engineering of the Noteć riverbed, as well as present-day ones, such as the activity of lignite quarries (Jamorska 2015, p. 756). The changes in the hydrographic network entail transformations in other components of the environment, such as the soil.

3. The history of the research

The social awareness of the existence of hillfort relics in Kuyavia in the Inowrocław district was first recorded in medieval documents that contained single mentions on that subject. Of these, it is worth listing the island on the Noteć River in Dźwierzchno called *Grodzisko* [hillfort] (the year 1461; Kowalenko 1938, p. 156, 201), a lake by Ludzisko called *Grodysko* (the year 1494; Kowalenko 1938, p. 234), or a place by Kołuda Wielka described as *grodzisko* (the year 1508/1513; Kowalenko 1938, p. 234). Attention is also drawn to a description of the location of the hillfort in Szarlej, whose origin was well documented, included by Jan Długosz in his chronicles (*Długosz* 1962). The information on Kuyavian hillforts have been persistent in the local social awareness, given that at the turn of the 19th century some of them were marked on the map by Friedrich Leopold von Schroetter as *alte schanze* (Fig. I) (Schroetter 1803–1810).

Studies on the early medieval hillforts of the Inowrocław district have a long history that reaches back to at least mid-19th century. As in the case of neighbouring areas (the Bydgoszcz district and the Toruń district), the way and the intensity at which they were run depended on many factors, of which one should list primarily directions in the development of archaeology as a research discipline and social-political transformations related to the administrative affiliation of that area. In the period of Partitions, the entire region in question was under Prussia within the borders of the Grand Duchy of Posen, directly neighbouring on the Congress Kingdom of Poland, which was part of the Russian Empire. After the first world war, the district was included into the Second Polish Republic and following the outbreak of the second world war, to the Reich (the Reichsgau Wartheland). In 1945, this area was ultimately returned to Poland. Therefore, in the initial period of the development of research on the hillforts, the dominant position was taken by German researchers, whereas after the re-establishment of independence, the initiative was taken over by Polish scientists, at first mainly from the centre in Poznań and recently also from the centre in Toruń. From the viewpoint of efficiency of scientific activity, both that concerned with field work and publishing, one should distinguish here several stages of this research. In the subject literature, there has already been an attempt at presenting them in the form of three stages of development (Danielewski 2009). However, it seems valid that the history of studies on the hillforts in question should be addressed in more detail.

[7] This section of the Noteć River used to have its own name; in 17th-century notes the term *Mątwia* appears (Majewski 1961, p. 47), whereas in papers from the 1920s, we read, "On this section between Gopło and Pakość, the Noteć River bears also the name of *Montwa*" (Ingarden 1921, p. 391).

STAGE 1. The earliest period should be linked to the 19th century, when methodological foundations for prehistoric studies started forming in Prussia and an interest in the hillforts of Greater Poland arose. The first mentions about the hillforts from the area of Inowrocław (*Kościelek*, *Szarley*) can be found in a study by Albin Kohn and Christian Mehlis (1879). Nonetheless, the breakthrough took place with a Wilhelm Schwartz's paper published one year later, which addressed materials from prehistoric cartography in the province of Poznań (Schwartz 1890). This was the first publication to include a list of hillforts from the Inowrocław region (*Kreis Inowrazlaw*; Schwartz 1880, pp. 15–16). The study by the German archaeologist was highly recognized by Polish researchers (Kowalenko 1938, p. 10). Even four decades later, Władysław Kowalenko wrote, "[…] until the period of Poland's rebirth, the collected material constituted the major descriptive source, albeit arranged with little care for determining the location of the hillforts or their type and state of preservation" (Kowalenko 1938; p. 10). In this paper, Schwartz covered hillforts attributed to the following towns and villages: *Kościelsk*, *Szarley*, Janikowo (?), *Koluda* (?), *Gonsk*, Przedbojewice[8] (Schwartz 1880, pp. 15–16). It served as the foundation for both Robert Behl (1888, p. 151 – *Gonsk*, *Koscielek*, *Krustwitz*, Przedbojewice, *Szarley*), and Abraham Lissauer (1887, p. 180, Fig. II – Jankowo, Kościelec, Krusza Zamkowa, *Szarley*). In that time, the field research was conducted to a small extent; the information pertaining to it cover two sites only. One of them is the island in Jankowo where in 1870s, most likely, local governor Pahlke carried out an extensive intervention in the structure of that place; the other one is the hillfort in Baranowo, examined in 1891 by Stubenrauch, the owner of that feature (Schwartz 1890; 1891; 1892). Insofar as some information on the first studies in Jankowo were preserved in Pahlke's letter published many years later by A. Lissauer, in the case of the other site, no information on the scope and findings of the studies survived to our times. It is not known whether this is related to the complete destruction of the hillfort, resulting in subsequent decades in difficulties in locating this feature and interpreting the place where a hoard of coins was unearthed (the Racice/Baranowo hoard). Most likely, one should link with this period also the research conducted by the Inowrocław Museum on the hillfort in Przybysław, which now is entirely destroyed (Schumacher 1924, p. 23). It is also worth noting that some of the hillforts from the Inowrocław region were marked on highly meticulous German topographical maps published in that period, such as, *Alter Ringwall*, *Alte Schanze* (*alte Schanze*), *Polenschanze*, *Schanze* or *Schwedenschanze*.

[8] The cited author attributes three hillforts to Przedbojewice, namely, in Przedbojewice, Krusza Zamkowa, and Krusza Duchowna.

STAGE 2. The next stage in the research on the hillforts of the Inowrocław district is related to the figure of Paul Schumacher, the author of an analytical-source publication issued after the first world war dedicated to the hillforts within the borders of *Provinz Posen* (Fig. III) (Schumacher 1924). The eastern part of this area, which until the time of the war belonged to Regierungs-Bezirk Bromberg, covered the present-day area of the Inowrocław district, affiliated with three districts, namely, *Kreis Hohensalza* (formerly *Kreis Inowrazlaw*), *Kreis Strelno,* and *Kreis Mogilno*. This paper was criticised by Polish researchers, mainly for disregarding post-war administrative divisions and Polish names. However, the paper provides many new, well-arranged data on the hillforts in that area, among others, descriptions, size parameters, morphology or state of preservation. The cited publication, which was based on an accurate literature research, covered many sites mentioned earlier by Schwartz, namely, *Ringwall von Eigenheim* (*Gonsk*), *Ringwall von Groß--Koluda*, *Ringwall von Koscielec*, *Spitzwall von Prybyslaw*, *Alte Schanze von Scharley*, *Schwedenschanze von Baranowo*, *Ringwall von Jankowo* (Schwartz 1890; 1891; 1892). It should be stressed though that Schumacher introduced several Inowrocław hillforts to the subject literature for the first time (Ostrowo, *Kaisertreu/Dzwierschno*, *Mietliza*). He also added to the catalogue the hillfort on Rzępowski Peninsula in Kruszwica (*Mäuseturm von Kruschwitz*). Hence, a relatively comprehensive list of hillforts from the present-day Inowrocław district was created, albeit still unverified in terms of chronology. It is worth adding that in the above-mentioned study, the first photographs of the hillfort in Mietlica were published.

In the interwar period, also Polish researchers became more active in investigating Kuyavian hillforts (usually considered part of Greater Poland), conducting numerous surface evaluations in these features; one of them was Zygmunt Zakrzewski, conservator of the State Conservator Office in Poznań (1904 – Helenowo, 1926 – Kruszwica, 1934 – Mietlica), Władysław Kowalenko (1936 – Kołuda Wielka), Józef Kostrzewski (1920 – Szarlej, 1923 – Kruszwica, 1925 – Kołuda Wielka and Kościelec), Wojciech Kóčka (1935 – Kołuda Wielka), Jan Dylik (Borkowo, Dźwierzchno). Numerous endeavours of this kind in hillforts in the vicinity of Inowrocław carried out by Tadeusz Grzeczyński are reported by Kowalenko (1936 – Borkowo, Dźwierzchno, Helenowo, Liszkowo, Kołuda Wielka, Krusza Zamkowa, Krusza Duchowna, Murzynno, Ostrowo; Kowalenko 1938). Likewise, excavation works in the hillfort in Kruszwica (1922 and 1934; Zakrzewski 1925a, pp. 176–190; Kaczmarek 2023a, pp. 149–153), albeit executed in a very narrow range, are dated to the same period.

The expansion of knowledge on the hillforts in Greater Poland, including those located within the borders of the present-day Inowrocław district, yielded two

monographs, one of which was penned by J. Dylik (1936), which provides an analysis of the geographical location of the hillforts and early-historic settlements in that area; the other one was authored by Kowalenko (1938) and is dedicated to hillforts in the strict sense, described from the perspective of archaeological research. Particularly the latter, which was highly innovative for its time, had a strong impact on the development of knowledge on Inowrocław hillforts. The author included in this paper all the hillforts covered by P. Schumacher (Fig. IV). He included many pieces of information previously published by German researcher about hillforts in Dźwierzchno (94[9]), Gąski (99), Jankowo (152), Kołuda Wielka (193), Kościelec (209), Krusza Zamkowa (220), Mietlica (285), Ostrów (335), Przybysław (378) and Racice/Baranowo (385). Władysław Kowalenko introduced to the catalogue of hillforts a completely new early medieval sites previously not covered by German researchers, specifically, Borkowo (30), Liszkowo (244), as well as features questionable from the morphogenetic standpoint, that is – Leszcze (237), and because of the chronology – Helenowo (142), Łącko (263), Marcinki (277) or Murzynno (297). He also questioned the validity of the information pertaining to two hillforts, one located in Przedbojowice, claiming that Schwartz used that term for a natural hill, and one in Krusza Duchowna, where as a result of field autopsy no such feature has been identified (a destroyed hillfort?) (Kowalenko 1938, p. 241, 283). In his summary, Kowalenko also covered an alleged hillfort in Inowrocław (144) – a historical castellan centre, suggesting that it was completely destroyed. In turn, he questioned the existence of the hillfort in Janikowo (150). Although in the interwar period the state of development of archaeological research in Kuyavia was relatively low, the database pertaining to the hillforts in that area was significantly broadened by Kowalenko. One should also value findings of a museum investigation, since for the first time, numerous data on source materials from the Inowrocław hillforts kept at various museum facilities (among others, in Bydgoszcz and Poznań) were collected. This stage end with the period of the occupation, in which not much happened when it comes to studies on the hillforts in question. The only efforts to be noted are rescue excavations conducted in 1943 by Gustav Mazanetz in the hillfort in Kościelec[10].

STAGE 3. It covered the time after the second world war to the mid-1980s. The new chapter in the research on early medieval settlement in Greater Poland and western Kuyavia started with millennial studies. It should be stressed that primarily, that in that period (years 1948–1968) systematic studies were undertaken on the early medieval hillfort complex in Kruszwica, the main centre of the region in question. At first, they were directed by Roman Jakimowicz of the NCU, and after his death, from the year 1961, by Witold Hensel of the Institute of the History of Material Culture, PAN. The state of identification of other hillforts in the vicinity of Inowrocław has changed very little since the prewar years. On the contrary, the scientific and conservatory environment were dominated by disinformation and chaos in this respect, particularly regarding their chronological and cultural identification. An instructive example of this is the list of archaeological monuments of the Bydgoszcz Voivodeship developed by Bonifacy Zielonka, Toruń Museum, which included many unverified and vague sites of this kind (Zielonka 1959; 1963). It contained 19 features from the Inowrocław district, namely, in Borkowo, Dźwierzchno, Gąski, Helenowo, Jankowo, Kołuda Wielka, Kościelec, Krusza Zamkowa, Kruszwica, Leszcze, Liszkowo, Łącko, Marcinki, Mietlica, Murzynno, Ostrowo, Racice, Strzemkowo and Szarlej (Zielonka 1963). In the overly general summary published by Zielonka several years earlier, the number of early medieval hillforts was even higher, among others, Gniewkowo, Gniewkowiec-Tupadły, Gocanowo, Góra, Inowrocław, Janikowo, Krusza Zamkowa, Przybysław (Zielonka 1959). The cited author largely based his work on the three first volumes of W. Hensel's *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej* (Hensel 1950; 1953; 1959). It is worth mentioning that in that period, *Mapa grodzisk w Polsce* edited by Włodzimierz Antoniewicz and Zofia Wartołowska was published, the first comprehensive overview of this kind of features in Poland that listed hillforts in Borkowo, Dźwierzchnio, Gąskai, Kołuda Wielka, Kościelec, Krusza Zamkowa, Kruszwica, Liszkowo, Mietlica, Ostrowo, Racice and Szarlej (*Mapa grodzisk* 1964). Therefore, like in the case of the entire Greater Poland, there was a need for conducting systematic field research focused on organising the knowledge on the hillforts in question (Kurnatowska, Łosińska 1992, p. 108).

In terms of chronology, it should be concluded that the studies were performed in two different ways, with several features covered in systematic excavation studies and by undertaking the first survey verification of the other ones. The excavation studies on the island in Jankowo were carried out in the years 1969–1972 by the Department of Archaeology of Greater Poland, Instutitute for the History of Material Culture, PAN. Earlier, in 1960, surveys were executed by the National Museum of Archaeology in Warsaw (Kurnatowska, Łosińska 1992, p. 117). The excavation studies on the hillfort in Kruszwica were also continued in the years 1973–1982, directed by prof. Cofta-Broniewska of the Faculty of Prehistor-

[9] The numbers in brackets refer to the position in the catalogue of hillforts in Greater Poland included in Kowalenko's paper (1938).

[10] This information is provided on the Archaeological Site Record Card (44–39/132), which is located at the Voivodeship Monument Protection Office in Toruń, Branch in Bydgoszcz.

ic Archaeology, AMU, and then by W. Dzieduszycki of the Department of Archaeology of Greater Poland, Institute for the History of Material Culture, PAN. In turn, Urszula Dymaczewska of the same Department investigated in the years 1977–1980 the hillfort in Mietlica. The expansion of knowledge on the early medieval settlements in Kuyavia was highly influenced by the activity of a research team directed by prof. Coft-Broniewska of the Faculty of Prehistoric Archaeology, AMU. In the 1970s, the so-called Kuyavian Expedition (*Ekspedycja Kujawska*) under her auspices launched excavation works in Krusza Zamkowa (1973) and Kołuda Wielka (1977). In both cases, this work has resulted in invaluable analytical and source studies in the form of master's theses, due to the lack of publications on these items (Wolanin 1977; Sulima 1979). Most of the rest hillforts were also subjected to survey studies by the same research team in 1967 – Borkowo, Kościelec Kujawski, Liszkowo, Murzynno, Ostrowo, Szarlej; in 1974 – Gąski and Mietlica; and in 1978 – Kościelec Kujawski (Cofta-Broniewska 1974a; Kurnatowska, Łosińska 1983, pp. 25–62; Cofta-Broniewska, Stolpiak 1984, p. 66). Sadly, the majority of the findings have not been elaborated. However, it cannot be ruled out that the list of early medieval strongholds, published in 1974 when preparing a catalog list of architectural monuments in the Bydgoszcz Voivodeship, included them at least partially (*Zabytki architektury* 1974[11]).

A highly significant for the development of studies on the hillforts of Greater Poland including the Kuyavian ones, was the effort to verify hillforts, initially at a humble scale, launched in 1976 by Kurnatowska and Łosińska (Kurnatowska, Łosińska 1983). As the authors put it, "at first, the aim was to verify in field features of questionable or unclear status to avoid passing on unverified information in the source publication. The collection of archival data and also the above-mentioned growing content-related requirements brough the awareness of […] an urgent need for expanding this action to include all the hillforts that have not been sufficiently documented or given an archaeological record yet. The verification of the hillforts has been included in the scientific plans of the Early Medieval Research Room, Department of Archaeology of Greater Poland, Institute for the History of Material Culture, PAN in Poznań, where a comprehensive archive was initiated[12] (Fig. V) (Kurnatowska, Łosińska 1983; 1985).

In the 1970s and 1980s, some "Inowrocław" strongholds became of interest to researchers from University of Łódź, conducting studies on the stronghold settlements of Kujawy Brzeskie. In 1980, surface research at the sites in Mietlica and Racice was carried out by Henryk Paner, then a student at the University of Łódź, and both of these sites were included in the catalog of strongholds attached to his diploma thesis (Paner 1981).

STAGE 4. The next stage in the investigation of the hillforts (the years 1986–2009) was an extensive effort to verify the hillforts of Greater Poland coordinated by Kurnatowska and Łosińska, with a prominent contribution of Michał Kara of the Department of Archaeology of Greater Poland, Institute for the History of Material Culture, PAN. Many sites in the Inowrocław region were examined using small 'survey boreholes', whose aim was primarily to obtain source material for determining chronology. In the years 1986–1987, this method was applied for penetrating at least six features from the region in question (Borkowo, Kołuda Wielka, Kościelec Kujawski, Krusza Zamkowa, Ostrowo, and Gąski), while other were subjected to surface and verification studies (Liszkowo). The Kuyavian hillforts were also analysed in terms of obtaining samples that would qualify for dendrochronological dating. In the case of Kruszwica and Mietlica, this yielded a quite humble result, especially compared to many hillforts from Greater Poland dated using this method (Kara, Krąpiec 2000). The findings of the studies conducted by the researchers of the Department of Archaeology of Greater Poland, Institute for the History of Material Culture, PAN were given due consideration in many publications by Kurnatowska and Kara in their archaeological studies dedicated to the oldest stage of the shaping of the Piast monarchy (Kurnatowscy 2006; Kurnatowska 2008; Kara 2009). The latter involved a peculiar *novum* in the form of determining the chronology for some of the hillforts from the Inowrocław region and linking them to stage D_0, dated to the end of the 9th century and the begining of the 2nd half of the 10th century (Kara 2009, Fig. 73).

In this period, the excavation studies on the Kuyavian hillforts had a very modest range. Nonetheless, one should note the works in the foreground of the hillfort in Krusza Zamkowa implemented in 1997 by M. Woźniak, Jan Kasprowicz Museum in Inowrocław, and within the alleged hillfort in Dźwierzchno in the years 2001–2003, carried out by the mentioned researcher and by Jarosław Kozłowski (Woźniak 2001; Kozłowski 2002; 2003). The results of the latter research were prepared from an analytical and source perspective in the form of a master's thesis (Jarzęcka 2010).

STAGE 5. This stage of research (the years 2007–2016) involved scientific activity pursued by Marcin Danielewski, a historian and an archaeologist in one person, who addressed the issue of the Kuyavian hillforts including, primarily, sites of this kind situated on the borderline be-

[11] The list lacks a position in Krusza Zamkowa.

[12] The information is currently being collected by the Center for Prehistoric and Medieval Studies of the Institute of Archaeology and Ethnology, PAN in Poznań.

tween Kuyavia and Greater Poland within the borders of the present-day Inowrocław district (Danielewski, Pawlik 2007; 2008; Danielewski 2009; 2014, 2016a; 2016b; 2018; 2019; 2023). His studies culminated in a monograph on the hillfort network in Kuyavia and its function from the mid-10th century until the end of the 13th century (Danielewski 2016b). These studies were based on both written and archaeological sources with due account of, at least in principle, the previous research findings in this regard. Most accurately, Hanna Kóčka-Krenz stressed in an editorial review that the concept of a multi-faceted study on matters related to the functioning of the hillfort network in this area should be considered significant (Danielewski 2016b). Nonetheless, a question arose as to whether the state of the archaeological identification of the Kuyavian hillforts provided grounds for such a broad range of the research problem. This is because the majority of the features have been identified using the survey method, whereas at that point in time, the results of the excavation studies in Kruszwica, Kołuda Wielka or Mietlica had not been developed yet or made widely known to allow for a comprehensive source criticism to be conducted. In this respect, the author's autopsies (e.g., regarding Liszkowo, Dźwierzchno) changed little, and likewise, the use of aerial photography that offered new findings when it comes to the original spatial and functional layouts of the hillforts (Borkowo, Mietlica). He was aware of this problem, since he repeatedly emphasised the need for further research. Tacking this subject required carrying out systematic verification studies of the hillforts and developing source materials yielded by the Kuyavian Expedition supervised by prof. A. Cofta-Broniewska. The requirement of undertaking these efforts oriented at specifying the origin of the Inowrocław hillforts has become particularly vivid in the course of writing the monograph of the Kuyavian-Pomeranian region in the early Middle Ages (Chudziak 2017).

STAGE 6. In the years 2016–2022, early medieval hillforts in Kuyavia made their way into the scope of interest of the Institute of Archaeology at the NCU, which was granted access to the source material from studies conducted back in the 1970s by prof. Cofta-Broniewska. This was directly caused by the launch of the NPRH project titled "Atlas grodzisk wczesnośredniowiecznych z obszaru Polski", executed by a team of researchers from that Institute under the supervision of W. Chudziak (Fig. VI). As yet, under the mentioned project, which likewise was funded from the own funds of the Institute of Archaeology, NCU, and supported by the Kuyavian-Pomeranian Voivodeship Conservator of Monuments, studies of varying scope have been conducted at 10 sites: Baranowo, Borkowo, Dźwierzchno, Gąski, Kołuda Wielka, Kościelec Kujawski, Liszkowo, Mietlica, Ostrowo, Ostrowo Krzyckie. The widest scope was that of the excavation works in the hillfort in Kołuda Wielka, situated on an island in the valley of the Stara Noteć, directed by Jacek Bojarski. Situated on the border of Greater Poland and Kuyavia, this feature served as a settlement centre for the local tribal territory from the end of the 9th century and in the first half of the 10th century. The cultural layers and movable source material, mainly ceramics, reflect three stages of use of this place. The most spectacular discovery was the revealing of relics of ramparts, an entry gate, an outer way leading to it with a stockade, and a bank made in the post-and-plant technique forming chests.

The other hillforts were investigated using the survey and drilling method to a much lesser degree (Baranowo, Borkowo, Gąski, Kościelec Kujawski, Ostrowo, Ostrów Krzycki). Field works were directed by Piotr Błędowski, Jacek Bojarski, Ryszard Kaźmierczak, Marcin Weinkauf, with the participation of Monika Freygant and Patryk Banasiak, who both are doctoral students at the Institute of Archaeology, NCU. The focus was put primarily on dating results for these small features, usually located in lowlands that are presently wetlands. Sadly, in the course of these works, no wood samples adequate for dendrochronological testing were obtained. It was quite the opposite for radiocarbon dating, since such analyses were conducted for the majority of the hillforts.

Based on the stratigraphic layout, the analyses of the source material and the radiocarbon dating results, it is safe to conclude that the features under investigation were in use mainly in the tribal period. Many things suggest that some of them were formed under local territorial communities as a response to the threat from Greater Poland. Most likely, they were destroyed as a result of these lands being incorporated by the Piasts, when Kruszwica became the main administrative and political centre of Kuyavia. The story of these features later on varies; for instance, the one in Ostrów Krzycki on Lake Szarlej was adapted for residential and defensive purposes in the late Middle Ages. Given this background, the characteristics of the hillfort in Liszkowo, situated within the biggest field exposition in the northwestern Kuyavia, is quite different. In this case, it is possible that it constitutes remains of a place related to the sacrum. Attention should be paid especially to study results obtained for largely destroyed hillforts in Gąski and Baranowo that have not been preserved, since for the first time, owing to the use of LIDAR analyses and non-invasive geophysical methods, images have been obtained showing their spatial and functional layout. Geomagnetic studies at the same sites and at other ones covered in this catalogue were carried out by Piotr Wroniecki (2017) and Wiesław Małkowski (2018; 2022). In total, the magnetic method was employed for examining the surface of about 5.15 hectares. The mea-

surements were performed with a cesium magnetometer (measurement of the value of the vector for the total magnetic field – nT). The study and the processing of the measurement results yielded a clear location in the plan of anomalies that are or can be related to the features and/or archaeological layers.

Regardless of the research conducted by the university in Toruń, in 2017, excavation works were undertaken again in Dźwierzchno, and in 2018, they were complemented by a geomagnetic study (Woźniak 2017; Małkowski 2018). Given the discrepancies regarding the location of the hillfort, the verification efforts were carried out also at the neighbouring site 1, specified in the literature as a possible location of the hillfort (Freygant-Dzieruk 2019).

This stage of research on the Inowrocław hillforts was concluded with this catalogue and a monograph about Kruszwica published as part of the series titled "Origines Polonorum" developed by a research team directed by the late Wojciech Dzieduszycki and then by Joanna Sawicka from the Poznań Center of the Institute of Archaeology and Ethnology PAN (*Kruszwica wczesnośredniowieczna* 2023). Studies on the mentioned archaeological sites will, of course, continue. In the future the issue of the location and origins of the Inowrocław stronghold, one of the two main settlement centers of this region in the younger phases of the Early Middle Ages, requires clarification.

4. The basis for the chronology

The foundation for the dating of the hillforts described in this study are results of a typological-comparative analysis of ceramic vessels based on periodisation schemes developed for the development of pottery in Greater Poland and Kuyavia (Hilczerówna 1967; Dzieduszycki 1982; Kara 2009), Pomerania (Schuldt 1956; Łosiński, Rogosz 1986), as well as in the Chełmno Land neighbouring on Kuyavia and (Chudziak 1991; Poliński 1996; Bojarski 2012; Weinkauf 2015; 2016). In this case, ceramic materials from the hillfort in Kruszwica, very well-identified in terms of their technology and stylistics, were of particular importance (Dzieduszycki 1982). The scheme employed in the study comprised four basic stages that involve the majority of the early medieval period with the exception of the first several centuries (6th century – the first half of the 8th century), for which the presence of homogeneous assemblages of ceramic vessels in the hillfort strata, included in this study, has not been confirmed (Fig. VII):

- **Phase I** – the second half/end of the 8th century – the first half of the 9th century. This stage is characterised by ceramic materials representing older trends in pottery craftsmanship classified in northern Polabia and Pomerania as Sukow-type hand-potted vessels spun on the edges (A, B) and single type Feldberg/C characteristic of the area of Greater Poland, particularly of stage B, although they also constitute a significant component in assemblages attributable to stage C. These materials represented by homogeneous groups were identified at five sites covered in the catalogue, namely, Kościelec Kujawski (stage I), Mietlica (stage I), Ostrowo Krzyckie, Liszkowo and eventually Jankowo (?). It remains unclear whether these materials should be linked to the hillfort stage of these features or whether they occurred, for instance, within relics of previous unfortified settlements (the so-called open settlements). Based on the analysis of the settlement space, they were always centrally-located areas performing central functions within local territorial communities, though.
- **Phase II** – the second half of the 9th century/end of the 9th century until the beginning of the second half of the 10th century/third quarter of the 10th century. This stage is characterised by a prevalence of partly spun pottery, classified in northern Polabia and Pomerania as type Menkendorf (Da – undecorated, Db – decorated) poorly or intensely spun pottery, with the presence of Sukow-type hand-potted vessels (A) or spun on the edges (B). Another feature that makes this assemblage stand out is a usually small addition of specimens spun on the entire length down to the bottom (up to 40%), with a prevalence of Vipperow/G-type pottery (with short, strongly bent edges, thick-walled, with a mineral admixture, coarse- or medium-grained, with an all-round ornament made with a stylus, often supplemented with a multi-toothed tool and a stamp; stage C/D_0 and D_0/D_1 in the ceramics development in Greater Poland). Such materials were identified at eight sites with homogeneous series of vessels are only from Kołuda Wielka (stage I), Mietlica (stage II), Kościelec Kujawski (stage IIa–IIb), Borkowo and Ostrowo. This period is also relatively attributed heterogeneous vessel assemblages from Jankowo (secondary deposit), Baranowo and Gąski.
- **Phase III** – the second half of the 10th century until the first half of the 11th century. This stage was identified with a prevalence of specimens spun on the entire length down to the bottom typu Vipperow/G with a significantly lower percentage of partially spun specimens, most often Menkendorf-type, classified as stage D_1–D_2 of pottery development in Kruszwica (stages 1–6; by Dzieduszycki 1982 – stage I). They serve as a reference point for materials attributed to the discussed stage of hillfort development in the area of Inowrocław. Among the investigated hillforts, two were identified to involve such series of vessels, namely, Kołuda Wielka (stage II) and Mietlica

(stage III). Such materials, although in heterogeneous assemblages, also occurred in the alleged stronghold in Baranowo. In all cases traces of Gronowo II-type vessels were identified, dated in the Chełmno Land with the support of the dendrochronological method back to the end of the 10th century and the first quarter of the 11th century (Chudziak, Weinkauf 2019, s. 16). It is not ruled out that the chronology of the grave unearthed most likely in Liszkowo falls within that temporal horizon.

- **Phase IV** – the second half of the 11th century until the first half of the 13th century. This stage is characterised by a prevalence of vessels spun on the entire length down to the bottom attributed to stage E_{1-3} of the pottery development in Kruszwica (stages 7–12; by Dzieduszycki 1982 – stage II–IV), primarily those corresponding to the Vipperow/G type (no neck) and Teterow/J type (with a distinct neck). Such materials were obtained at two sites: Dźwierzchno (?) and Kołuda Wielka (stage III).

At this point, the dating of the stronghold in Krusza Zamkowa, traditionally assigned to the early medieval period, especially the turn of the 11th and 12th centuries, also requires comment (Danielewski 2016). Research carried out at this site clearly showed that a cultural layer containing "homogeneous" ceramic materials of early medieval technology and style was located horizontally under the embankment of the 1st phase, dating back to the second half of the 13th century (Wolanin 1977). This finally resolves the question of the origins of the stronghold and is the basis for its exclusion from the list of early medieval structures.

In addition to ceramic vessels, natural methods of absolute dating have also been used in studies of the chronology of Kuyavian strongholds. It is difficult to agree with Danielewski's view that depreciates the efficiency of radiocarbon dating, phrased that "[…] there is still a peculiar trend for conducting radiocarbon dating for determining chronology whose accuracy and effectiveness are poor" (Danielewski 2009, pp. 22–23). These analyses remain highly useful for determining the chronology of hillforts, particularly those for which it is not possible to employ dendrochronological analyses. As it is known, they allow one to determine the probabilistic absolute chronology intervals. As for the Inowrocław hillforts, they have proven highly useful for determining the accuracy of the conventional archaeological chronology. In the years 2016–2023, eight Inowrocław hillforts were subjected to 23 radiocarbon analyses (^{14}C AMS), the majority of which falls into the period from the end of the 9th century to mid-10th century, which indicates many of these features were used in the same time, and allows one to distinguish probably the oldest ones among them (stage 1; Jankowo, Kościelec Kujawski, Liszkowo, Ostrowo Krzyckie or Mietlica). Most likely, this group also involves the hillfort in Borkowo, though the technological-stylistic analysis shows a somewhat younger chronology (phase II). Early dating results were also obtained for relics of a hillfort ramparts in Baranowo, within the borders of which single poorly-characteristic fragments of early medieval ceramic vessels were unearthed. Attention should be also paid to radiocarbon dating results obtained for cultural layers in Kruszwica, including two dates 1130±30 BP for the oldest hillfort stage and a series of concise dating results for horse bones from cultural layers related to the 11th and the 12th centuries (Fig. VIII; Table I).

Sadly, the situation is much worse when it comes to dendrochronological results for mentioned hillforts. As yet, only one dating of this type has been obtained for wood that comes from the oldest level of the hillfort ramparts in Kruszwica (the year 975), which must be unsatisfying given the large scale of the identification of this island site and the documented, locally relatively well-preserved wooden structures. A similar situation pertains to the other Inowrocław hillforts for which such dating results have not been obtained at all. Difficulties in collecting accurate materials from the sites in question that would be suitable for dendrochronological studies have been already signalled during efforts to verify hillforts in Greater Poland (Kara, Krąpiec 2000; Danielewski, Pawlik 2008). In particular, regrettably, it was impossible to identify wood samples from Kołuda Wielka taken from a structure on the old bank of the Noteć River, specifically the foreground of the hillfort gate, ultimately subjected to radiocarbon dating (four samples, Table I).

One of the premises for drawing conclusions regarding the chronology of the early medieval hillforts is the so-called specified objects with a relatively short timeline in which they occur. Of these, numismatic sources play a special part. In the case of the described hillforts, they were unearthed in the Rzępowski Peninsula in Kruszwica (primarily a series of 19 cross denarii deposited in the strata of Przygródek, type V, VI, VII; Szczurek et al. 2017, cat. no. 119 and 188), as well as in the hillfort in Baranowo[13], in the course of the levelling of the hillfort ramparts in 1855 (hoard after the year 1035; Szczurek et al. 2017, cat. no. 1). A numerous series of objects that constitute independent determinants of chronology were unearthed in the layers of the hillfort in Kruszwica, among others, a lead seal of Duke of Volhynia Andrzej Włodzimierzowicz (1119–1135), antler combs, stone spindle whorls made of Volhynian slate, a golden temple ring, a glass byzantine bead from the second half of the 11th century,

[13] Most likely, one can include in this hoard the finds catalogued in Łęg and Racice (Szczurek et al. 2017, cat. no. 139, 207).

glass, amethyst beads necklace, objects made of carnelian, quartz, and amber from the 11th–12th century, a golden ribbon and a pendant from the turn of the 13th century – the first half of the 13th century, bronze bells from the 12th century, glass rings from the 12th century, glazed clay rattles and so-called starlet from the 12th century, a miniature hatchet-pendant from the 12th century, a circular pin from the 13th century, etc. (*Kruszwica wczesnośredniowieczna* 2023). In terms of the number of independent determinants of chronology this site is unparalleled not only in Kuyavia but also in the Kuyavian-Pomeranian Voivodeship, comparable solely to Kałdus settlement complex in the Chełmno Land.

Aside from the hillfort in Kruszwica, characterised by an exceptionally numerous collection of objects of this type, the dating of hillforts was supported by an analysis of independent determinants of chronology this in two cases only. In the hillfort in Jankowo, a spur with plate-and-rivet hooks with a long neck of the type I–1 according to Z. Hilczerówna (1956) was found, formerly dated to the second half of the 10th century, whereas in the course of the levelling works in the hillfort in Baranowo, the above-mentioned hoard of coins was encountered (Szczurek et al. 2017, cat. no. 1).

5. Catalogue arrangement and manner for presenting sources

In terms of the key objectives, the layout of this publication does not steer far from the canon applied in the previous volumes of this series. The content of the catalogue is presented in the following order: (I) town/village and district, (II) number of the site in a given town/village, (III) number of the AZP area, (IV) number of the site in the AZP area, (V) old name of a given town/village, (VI) local name, (VII) location, (VIII) physiographic environment, (IX) site description, (X) history of the excavations and published studies, (XI) scope of the research, (XII) cultural stratigraphy and remains of buildings, (XIII) settlements surrounding the hillfort, (XIV) chronology, (XV) archives, (XVI) assemblages. The rules for presenting the content in specific bullet points of the catalogue have been presented in detail in previous volumes. It should be also noted that due to the adopted convention for publishing sources, they are not complete analytical-source studies on specific sites. However, such a publication was recently released for the hillfort in Kruszwica as part of the series "Origines Polonorum" (*Kruszwica wczesnośredniowieczna* 2023).

II. Grodziska wczesnośredniowieczne. Powiat inowrocławski

1 BARANOWO, gm. Kruszwica

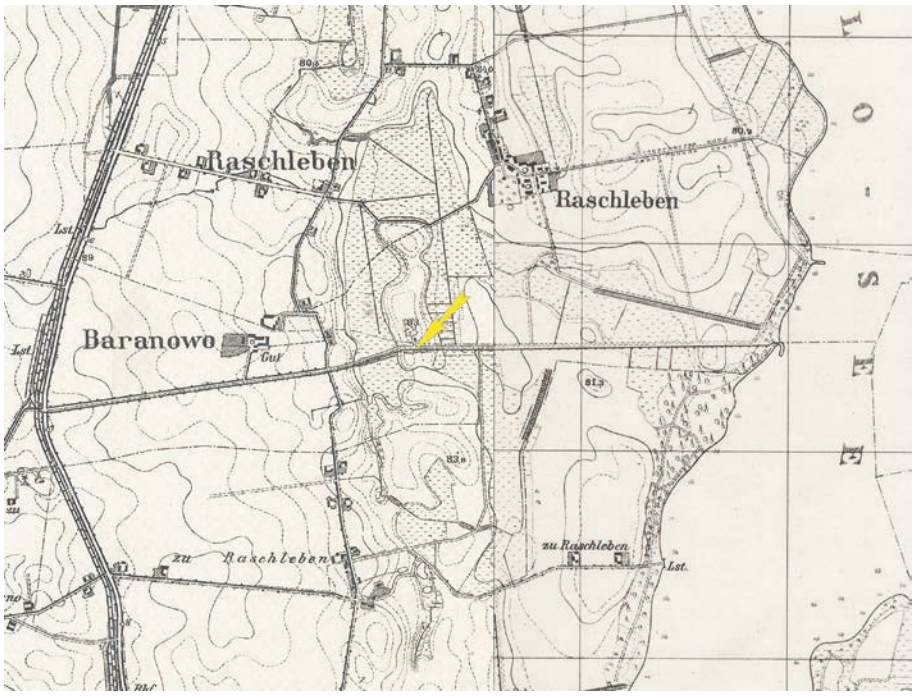
Numer stanowiska w miejscowości:	**1**
Numer obszaru AZP:	**48–41**
Numer stanowiska w obrębie arkusza AZP:	**64**
Nazwa dawna miejscowości:	***Lammfeld* (niem.); *Baranowo, Baranów* (pol.) (*Topographische Karte* 1911, arkusz: *Strelno 1794 [3375]*) (ryc. 1.1)**
Nazwa lokalna:	***Schwedenschanze* (Schwartz 1890, s. 81); *Ringwall* (Schumacher 1924, s. 26)**
Położenie:	**N 52°36'55.77" E 18°19'28.20"; około 0,57 km w prostej linii na południowy wschód od Niepublicznej Szkoły Podstawowej im. Zbigniewa Ryża w Racicach (ryc. 1.2)**
Mezoregion:	**Pojezierze Żnińsko-Mogileńskie**

Środowisko fizycznogeograficzne

GEOMORFOLOGIA I GEOLOGIA. Obszar badań położony jest 1,5 km na zachód od brzegu środkowej części jeziora Gopło, na poziomie 80,0–81,6 m n.p.m. Znajduje się w urozmaiconej geologicznie strefie z różnorodnymi utworami powierzchniowymi, na płacie równiny wysoczyznowej, zbudowanym z piasków i żwirów lodowcowych powstałych na glinach zwałowych. Płat ten ma formę cypla otoczonego od wschodu, północy i zachodu obniżeniami. W ich dnie zalegają torfy powstałe na glinach zwałowych, gytiach, mułkach i piaskach jeziornych, a także na piaskach i piaskach ze żwirami. Poza obniżeniami rozciąga się kolejna część piaszczysto-żwirowego płata (na poziomie 83,0–87,6 m n.p.m.) i dalej na zachód równina morenowa o średniej wysokości 94 m n.p.m.; jej powierzchnię tworzą gliny zwałowe. Płat oddziela od obniżeń stok o wysokości 2,5–4,0 m. Przejście w strefę równiny morenowej jest łagodne, bez progu terenowego. Pojedyncze, gliniaste ostańce w formie pagórków urozmaicają obszar równiny piaszczysto-żwirowej na zachód (do 82,6 m n.p.m.) i południe od badanego obszaru. Bezpośrednio za obniżeniami, na północy, zalega większy fragment gliniastej równiny morenowej (81,6 m n.p.m.), oddzielony od Gopła obszarem o maksymalnej wysokości 77,4 m n.p.m., zbudowanym z osadów holoceńskich (mułki i piaski jeziorne). Szerokość niższej strefy przy brzegu jeziora – terasy jeziornej waha się od 0,15 do 0,50 km.

HYDROGRAFIA. Gopło położone jest w zlewni Noteci (która przez nie przepływa), w dorzeczu Odry; jest to jezioro typu rynnowego o południkowym przebiegu i rozwidlonym południowym końcu. Obecnie Gopło ma powierzchnię około 2154,5 ha, maksymalną głębokość 16,6 m (południowa część zbiornika, na wysokości Łuszczewa; inne głębsze rejony to: 15,5 m na południe od Mietlicy; 12,5 m przed wejściem do zatoki Kickiej) i średnią głębokość 3,6 m (*Atlas* 1996, s. 46, 145). Poziom lustra wody waha się od 76,8 do 77,1 m n.p.m. (w pobliżu grodziska osiąga 76,8 m n.p.m.). Szerokość jeziora w rejonie grodziska wynosi około 0,9 km, zwiększa się na południe. Obniżenia odwadniają położone wyżej tereny i odprowadzają drobne cieki do Gopła. W obniżeniu leżącym na północ od terenu badań płynie ciek odprowadzający wodę z obszaru zwanego Topiel (około 0,8 km od grodziska), które prawdopodobnie było niegdyś jeziorem.

GLEBY. Stanowisko położone jest w strefie pasa czarnych ziem, rozciągającego się po zachodniej stronie Go-

Ryc. 1.1. Baranowo, gm. Kruszwica, stanowisko 1. Mapa topograficzna, arkusze Strelno [Strzelno] z 1911 roku i Chelmce [Chełmce] z 1944 roku (http://igrek.amzp.pl; oprac. W. Ochotny)

Fig. 1.1. Baranowo, Kruszwica commune, site 1. Topographic map, Strelno sheet [Strzelno] from 1911 and Chelmce sheet [Chełmce] from 1944 (http://igrek.amzp.pl; elab. by W. Ochotny)

pła od Lachmirowic po dolinę Noteci, na południe zaś od Inowrocławia.

Opis stanowiska

Grodzisko znajduje się obecnie w granicach administracyjnych miejscowości Baranowo, około 1,8 km w prostej linii od zachodniej krawędzi Gopła[1]; jest niemal całkowicie zniszczone (ryc. 1.3, 1.4). W literaturze znajdujemy informację, że „Na mapie dworskiej z 1822 roku zaznaczono jeziorko, które dotykało do stóp wału grodziska" (Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1980, s. 346 – tam dalsza literatura). Z podobnymi uwarunkowaniami terenowymi w postaci wyniesienia otoczonego wodami i terenami podmokłymi mamy do czynienia na mapie Prus z 1877 roku, zamieszczonej na stronie Austriackiego Archiwum Państwowego. Jednak już na mapie topograficznej z 1911 roku obraz ten był znacznie zmieniony – tereny na południe od opisywanego obiektu nie wykazywały śladów podmokłości (*Topographische Karte* 1911, arkusz: *Strelno*). W XIX wieku obiekt kształtem miał „przypominać kwadrat o (stępionych) narożnikach, wewnętrznej średnicy 128 stóp, wysokości 10 stóp i szerokości wału (wzniesionego z drewna dębowego) wynoszącej 20 stóp, co świadczy o nie do końca zniwelowanej wówczas formie grodziska" (Schwartz 1891, s. 107; 1892, s. 52–53; Schumacher 1924, s. 26)[2]. Opisywane było jako obiekt typu wklęsłego, z wnętrzem przewyższającym okoliczny teren i wejściem od północy (Kowalenko 1938, s. 286).

W 2022 roku relikty grodu zlokalizowano w południowej partii dużego, nieznacznie wyeksponowanego wypłaszczenia (*quasi*-wyspy), o powierzchni około 7 ha, ukształtowanego wzdłuż osi północ–południe (ryc. 1.5, 1.6). W jego północnej części znajduje się stanowisko 9 w Racicach, w którym Bożena Dzieduszycka doszukiwała się pozostałości opisywanego grodu[3] (ryc. 1.7; Dzieduszycka 1977, s. 156; Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1980, s. 347; Kara 2009, s. 230–231). Istnieją jednak przesłanki, że jest to błędna, pozbawiona podstaw lokalizacja, a obiekt sytuować należy wśród podmokłych łąk, na południe od polnej drogi prowadzącej z Baranowa w kierunku Gopła. W tym miejscu zaznaczone jest stanowisko datowane na starsze fazy wczesnego średniowiecza i fazę D, przyporządkowane do miejscowości Racice (stanowisko 14[4];

[1] Na mapach NiD (https://mapy.zabytek.gov.pl/nid/) widnieje pod numerem 18 jako grodzisko w Racicach o chronologii średniowiecznej oraz nieokreślonej (niepewnej) lokalizacji [Id. PL.1.9.ZIPOZ.NID_E_04_AR.1731005] .

[2] Z takim opisem obiektu spotykamy się zarówno w pracy W. Kowalenki (1938), jak też W. Hensla i Z. Hilczer-Kurnatowskiej (1980). Jednak autorzy przytaczają w nich inną lokalizację grodziska względem miejscowości Baranowo i jeziora Gopło, nieodpowiadającą obecnemu położeniu.

[3] Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego (Racice, stanowisko 9).

[4] Badania prowadzone w 1973 roku przez Ekspedycję Kujawską Instytutu Prahistorii UAM.

Ryc. 1.2. Baranowo, gm. Kruszwica, stanowisko 1. Widok grodziska od strony południowo-zachodniej (fot. W. Stępień)
Fig. 1.2. Baranowo, Kruszwica commune, site 1. Southwestern view of the stronghold (photo by W. Stępień)

Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1980, s. 346). Wytypowane do badań miejsce od wschodu i zachodu ogranicza czytelna w terenie krawędź doliny zmeliorowanego jeziora. Szczególnie wyraźne obniżenia występują od południa i zachodu, gdzie powierzchnia stanowiska łagodnie opada, przechodząc w niewielkie, bezodpływowe zagłębienia, wypełnione osadami torfowo-bagiennymi. Od północy obszar stanowiska nie ma widocznego w konfiguracji terenu ograniczenia; sięga ono co najmniej do wyżej wymienionej drogi. Jego powierzchnia została silnie zniwelowana i wyrównana w toku długoletnich prac rolnych oraz dodatkowych działań polegających na zasypywaniu miejsc zalewanych wodą. Doprowadziło to do całkowitego zniszczenia reliktów grodu i utrudniło jego właściwą lokalizację. W terenie nie są bowiem czytelne jakiekolwiek elementy delimitacji przestrzeni, związane z istniejącym w tym miejscu jeszcze w XIX wieku obiektem.

Zarys grodziska jest bardzo słabo czytelny na zdjęciach wykonanych metodą skaningu laserowego, na których zaznacza się w tym miejscu regularny owal o wymiarach 90×80 m. Widoczny on jest również na zdjęciach lotniczych, a zwłaszcza w obrazie występujących tu geomagnetycznych anomalii. Na tej podstawie oraz w wyniku analizy rozrzutu materiału ceramicznego występującego głównie na niewielkiej kulminacji oraz w obniżeniu po jej wschodniej stronie (miejsce, w którym B. Dzieduszycka lokalizowała stanowisko 9), można określić wielkość zniszczonego grodziska[5]. Jednak z uwagi na intensywną orkę materiał źródłowy zalegał w całej tej strefie, również na północ od drogi gruntowej, pomiędzy nią a starym cmentarzem ewangelickim.

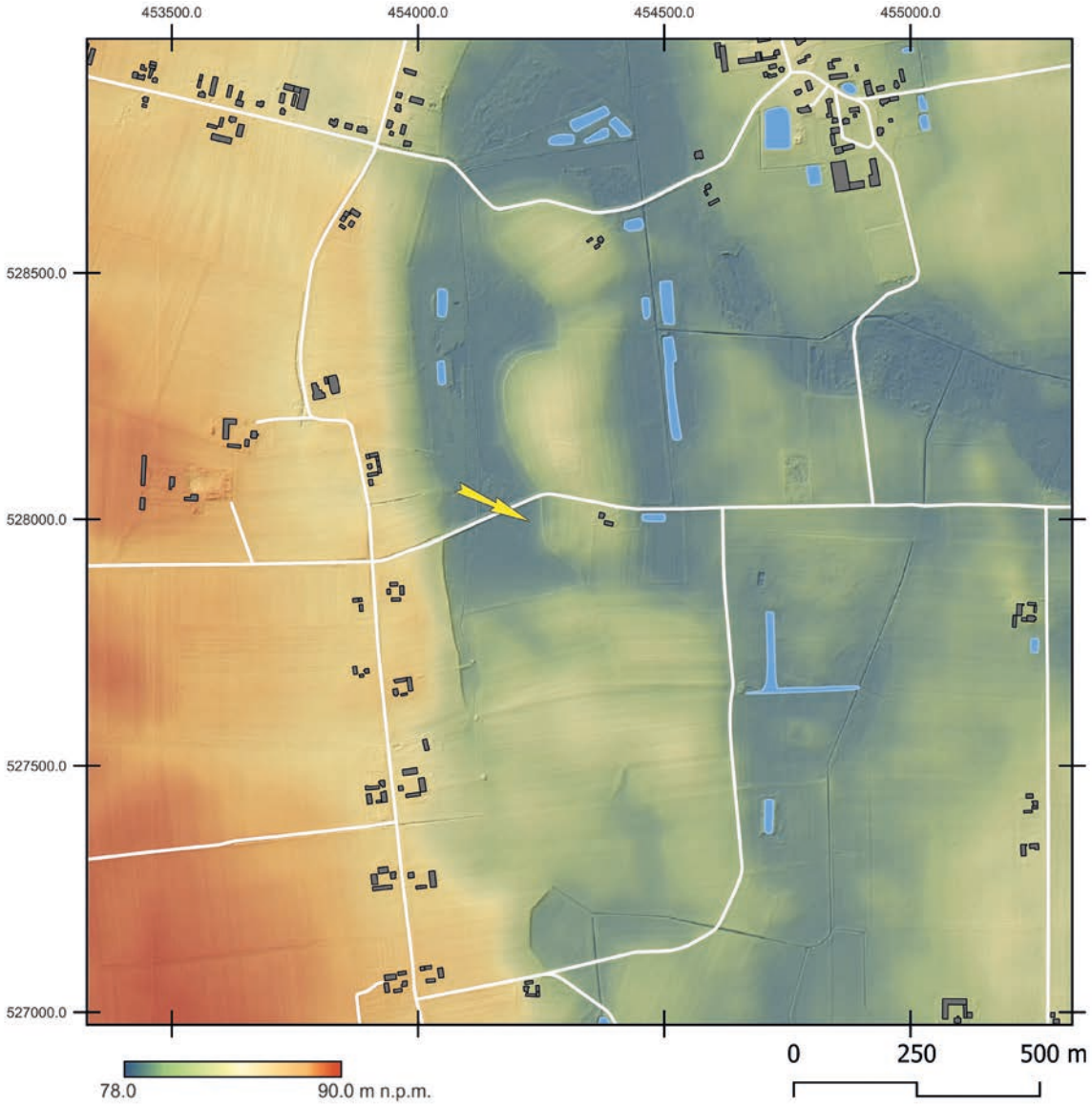
Historia badań i opracowań

W związku z lokalizacją stanowiska na pograniczu dwóch miejscowości Racice i Baranowo (Baranów), grodzisko w literaturze było wymieniane pod obiema nazwami. (Schwartz 1890; 1891; 1892; *Topographische Karte* 1900, arkusz: *Chelmce*; 1911, arkusz *Strelno*, Schumacher 1924, s. 26; Dylik 1936, s. 84; Kowalenko 1938, s. 286; Dzieduszycka 1977, s. 156; Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1980, s. 346 – tam dalsza literatura; Danielewski 2009, s. 18; Kara 2009, s. 203–231). W starszych pracach podkreślano, że miejscowość Baranowo (Baranów) jest niezwykle interesująca pod względem archeologicznym, z uwagi na lokalizację w pobliżu osady „nasypu ziemnego", podobnie jak w przypadku obiektu w Mietlicy (*Słownik geograficzny* 1890, s. 473). Opisywane grodzisko, określane jako *Schwe-*

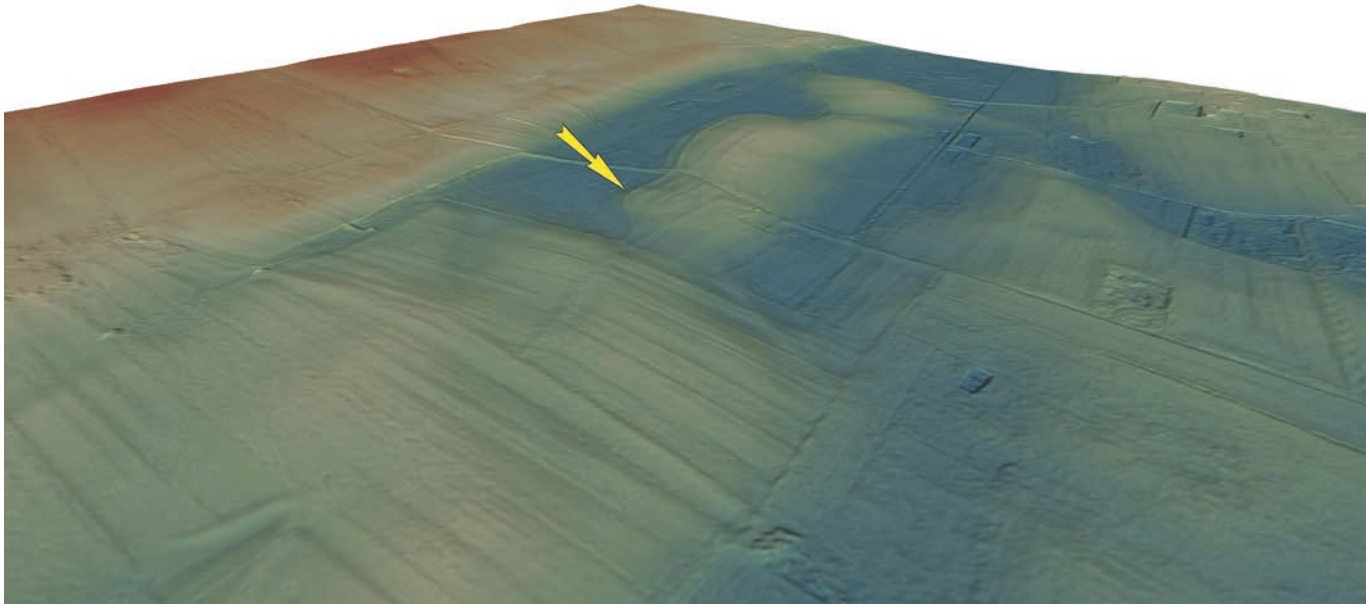
[5] Miejsce wytypowane ze skaningu LIDAR – lokalizacja stanowiska uściślona w trakcie realizacji projektu NID w 2022 roku.

Ryc. 1.3. Baranowo, gm. Kruszwica, stanowisko 1. Ortofotomapa z lokalizacją stanowiska (a) oraz obraz lidarowy z lokalizacją stanowiska (b) (źródło: dane centralnego zasobu geodezyjnego i kartograficznego; oprac. W. Ochotny)
Fig. 1.3. Baranowo, Kruszwica commune, site 1. Orthophotomap with location of the site (a) and LiDAR plans with location of the site (b) (source: data from the central geodetic and cartographic resource; elab. by W. Ochotny)

Ryc. 1.4. Baranowo, gm. Kruszwica, stanowisko 1. Mapa topograficzna (oprac. M. Sosnowski)
Fig. 1.4. Baranowo, Kruszwica commune, site 1. Topographic map (elab. by M. Sosnowski)

Ryc. 1.5. Baranowo, gm. Kruszwica, stanowisko 1. Wizualizacja przestrzenna w wersji 2D wykonana na podstawie pomiarów ALS (oprac. M. Sosnowski)
Fig. 1.5. Baranowo, Kruszwica commune, site 1. View in 2D version made based on ALS measurements (elab. by M. Sosnowski)

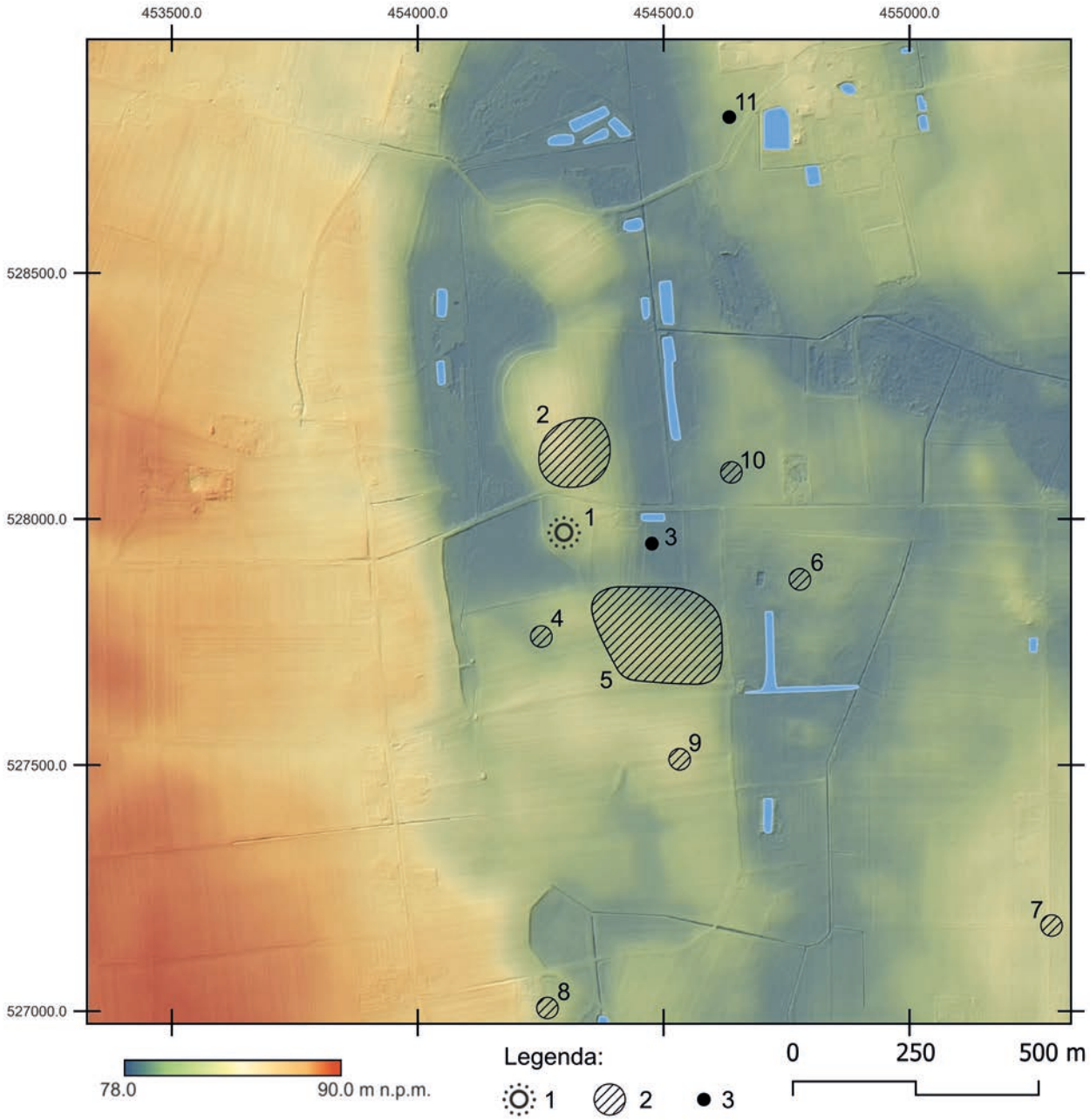

Ryc. 1.6. Baranowo, gm. Kruszwica, stanowisko 1. Widok grodziska od strony północno-zachodniej, zdjęcie panoramiczne (fot. M. Weinkauf)
Fig. 1.6. Baranowo, Kruszwica commune, site 1. Northwestern view of the stronghold, panoramic photo (photo by. M. Weinkauf)

denschanze, znane jest wyłącznie z lustracji prowadzonych w XIX wieku (Schwartz 1890; 1891; 1892). Wszystko wskazuje, że z tego miejsca pochodzi, odkryty w trakcie prac ziemnych prowadzonych w latach 1870–1880, skarb srebrnych monet (Baranowo; Slaski, Tabaczyński 1959, s. 11; Żak 1963, s. 103; Szczurek i in. 2017, s. 50, 613 – tu jako Racice I) oraz stanowiące zapewne jego część monety przyporządkowane do skarbu z Łęga (Szczurek i in. 2017, s. 470–471). Najstarsze wzmianki autorstwa F. Schwartza dotyczą pojedynczych znalezisk zebranych w trakcie badań Adolfa Stubenraucha, ówczesnego właściciela opisywanego obiektu (Schwartz 1890, s. 81, nr 18). W 1891 roku badacz ten w krótkiej relacji przedstawił niezwykle dokładne informacje dotyczące lokalizacji, opisu grodziska oraz licznych znalezisk w postaci obiektów osadniczych i źródeł ruchomych (Schwartz 1891, s. 107–108; 1892, s. 52–53). Z kolejnych zapisek A. Stubenraucha wynika, że grodzisko zlokalizowane w Baranowie nie było ówcześnie wymieniane wśród znanych tego rodzaju obiektów, a wskutek intensywniej działalności rolniczej uległo zniszczeniu (Schwartz 1892, s. 52).

Opisywany obiekt, pod nazwą *Ringwall von Baranowo*, znalazł się również w wykazie grodzisk wielkopolskich P. Schumachera (1924, s. 26). Do polskiej literatury przedmiotu informacje na temat jego przyporządkowania, tym razem do Racic, wprowadził J. Dylik (1936, s. 84), a następnie W. Kowalenko (1938, s. 286), który przedstawił swoją lokalizację obiektu względem wsi Baranowo i jeziora Gopło (por. przypis 2; Kowalenko 1938, s. 286).

Po drugiej wojnie światowej stanowisko zostało uwzględnione w wykazach grodzisk województwa byd-

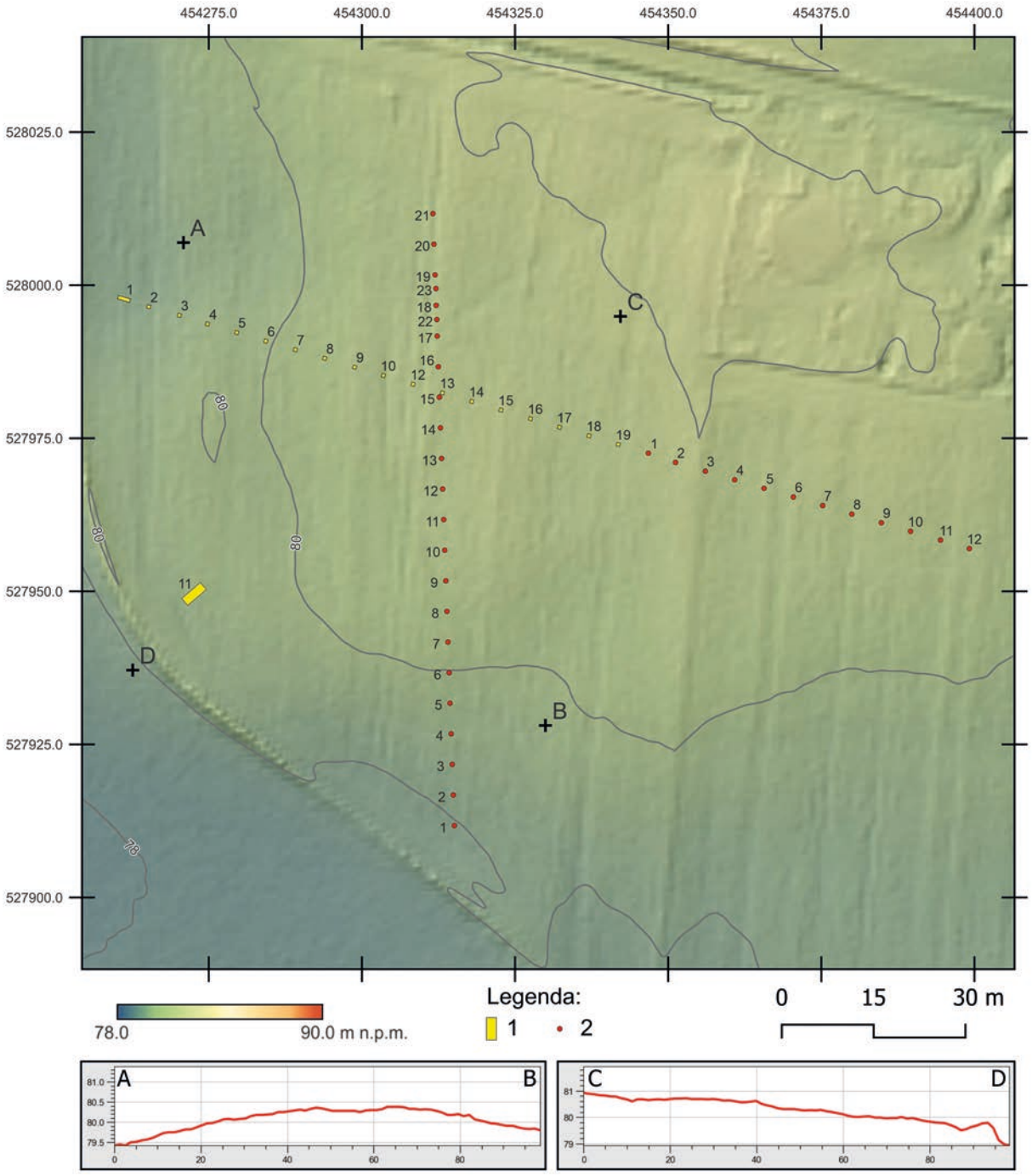

Ryc. 1.7. Baranowo, gm. Kruszwica. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy. Legenda: 1 – grodzisko; 2 – osada; 3 – punkt osadniczy/ślad osadniczy. Wykaz stanowisk wraz z ich numeracją: 1 – Baranowo 1, grodzisko; 2 – Racice 9, osada; 3 – Racice 14, ślad osadniczy; 4 – Racice 10, osada; 5 – Racice 11, osada; 6 – Racice 8, osada; 7 – Racice 14, osada; 8 – Lachmirowice 1, osada; 9 – Racice 12, osada (?); 10 – Racice 15a, osada; 11 – Racice 6, ślad osadniczy (wg https://zabytek.pl/pl, archiwum Instytutu Archeologii UMK; oprac. M. Sosnowski, W. Ochotny)

Fig. 1.7. Baranowo, Kruszwica commune. Early medieval settlement complex. Legend: 1 – stronghold; 2 – settlement; 3 – point of settlement/trace of settlement. List of sites with their numbers: 1 – Baranowo 1, stronghold; 2 – Racice 9, settlement; 3 – Racice 14, trace of settlement; 4 – Racice 10, settlement; 5 – Racice 11, settlement; 6 – Racice 8, settlement; 7 – Racice 14, settlement; 8 – Lachmirowice 1, settlement; 9 – Racice 12, settlement (?); 10 – Racice 15a, settlement; 11 – Racice 6, trace of settlement (by https://zabytek.pl/pl; archive of the Institute of Archeology of the NCU; elab. by M. Sosnowski, W. Ochotny)

goskiego (Zielonka 1959; 1963) oraz w kanonicznej w latach 60. XX wieku publikacji W. Antoniewicza i Z. Wartołowskiej (*Mapa grodzisk* 1964, s. 58, III F-24). W 1968 roku pracownicy z Zakład Archeologii Wielkopolski IHKM PAN w Poznaniu przeprowadzili w rejonie Gopła badania, wyniki których stały się podstawą do stworzenia rejestru stanowisk archeologicznych z tego terenu – zaproponowano w nim identyfikację grodziska w Baranowie ze stanowiskiem 9 w Racicach (Dzieduszycka 1977, s. 156; Danielewski 2016b, s. 151)[6]. W 1980 roku badania powierzchniowe przeprowadził w tym miejscu Henryk Paner, który nie odnalazł jednak śladów grodziska (Pa-

[6] Na Karcie Ewidencji Stanowiska Archeologicznego (Racice, stanowisko 9) z 1981 roku zamieszczono uwagę, dotyczącą utożsamiania stanowiska 9/12 ze wzmiankowanym grodziskiem w Baranowie.

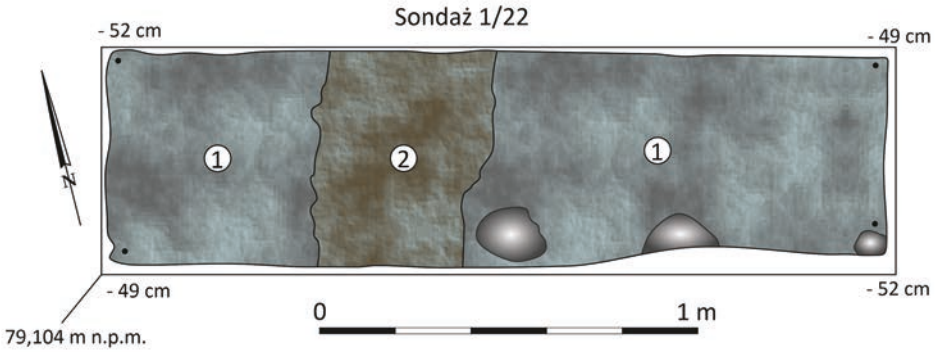

Ryc. 1.8. Baranowo, gm. Kruszwica, stanowisko 1. Plan sytuacyjno-wysokościowy z lokalizacją sondaży i odwiertów archeologicznych w 2022 roku wraz z przekrojami, wykonany na podstawie pomiarów ALS. Legenda: 1 – sondaż, 2 – odwiert (rys. M. Sosnowski; oprac. W. Ochotny)

Fig. 1.8. Baranowo, Kruszwica commune, site 1. ALS-based site contour map with test pits and boreholes locations from 2022 together with cross-sections. Legend: 1 – test pit, 2 – borehole (drawn by M. Sosnowski; elab. by W. Ochotny)

ner 1981, s. 159–160). Inną, różniącą się również w stosunku do opisu W. Kowalenki, lokalizację tego obiektu znajdujemy w publikacji W. Hensla i Z. Hilczer-Kurnatowskiej (1980, s. 346). Identyfikacja archiwalnego grodziska w Racicach ze stanowiskiem 9 w tej miejscowości została generalnie zaakceptowana w literaturze przedmiotu (Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1980, s. 343; Kurnatowska, Łosińska 1983, nr 14; Kara 2009, ryc. 73), choć pojawiały się również wątpliwości dotyczące tak jednoznacznej lokalizacji opisywanego obiektu (Danielewski 2016b, s. 150–151).

Problem genezy i chronologii grodziska w Baranowie/Racicach znalazł się również w zakresie tematycznym projektu badawczego pt. „Atlas grodzisk wczesnośredniowiecznych z obszaru Polski" realizowanego ostatnio dla powiatu inowrocławskiego (por. Uwagi wstępne). W wyniku analizy map lidarowych w 2022 roku ponownie podjęto próbę lokalizacji obiektu w Baranowie/Raci-

Ryc. 1.9. Baranowo, gm. Kruszwica, stanowisko 1. Sondaż 1/22. Rzut dna: 1 – jasnoszaro-oliwkowa glina lekka (warstwa 1); 2 – brunatno-oliwkowa glina lekka ze spalenizną (warstwa 2) (rys. M. Weinkauf; oprac. W. Ochotny)

Fig. 1.9. Baranowo, Kruszwica commune, site 1. Test pit 1/22. Projection of test pit: 1 – light gray-olive light clay (layer 1); 2 – light brown-olive clay with burnt matter (layer 2) (drawn by M. Weinkauf; elab. by W. Ochotny)

Ryc. 1.10. Baranowo, gm. Kruszwica, stanowisko 1. Sondaż 11/22. Fotogrametria reliktów wału z poziomem spalenizny i popiołu związanym z wczesnośredniowiecznym wałem: a – rzut, widok od strony południowo-zachodniej; b – profil południowo-wschodni (rys. M. Sosnowski)

Fig. 1.10. Baranowo, Kruszwica commune, site 1. Test pit 11/22. Photogrammetry of embankment relics with burnt matter and ash levels associated with the early medieval rampart: a – projection, view from southwest; b – southeastern profile (drawn by M. Sosnowski)

cach. W wytypowanym miejscu, niedaleko na południe od stanowiska 9 w Racicach, pracownicy z Instytutu Archeologii UMK przeprowadzili badania powierzchniowe, a następnie weryfikacyjno-sondażowe (Weinkauf i in. 2022a; 2022b). Pracami w terenie w obu przypadkach kierował M. Weinkauf. Stanowisko to było znane już wcześniej, jednak sytuowano je wówczas bardziej na wschód od obecnej lokalizacji (Racice, stanowisko 14; Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1980, s. 346, ryc. 187),

Uzupełnieniem badań była analiza terenu metodą geomagnetyczną wykonana przez W. Małkowskiego w 2022 roku oraz zdjęcia lotnicze zrobione przez Wiesława Stępnia w 2023 roku.

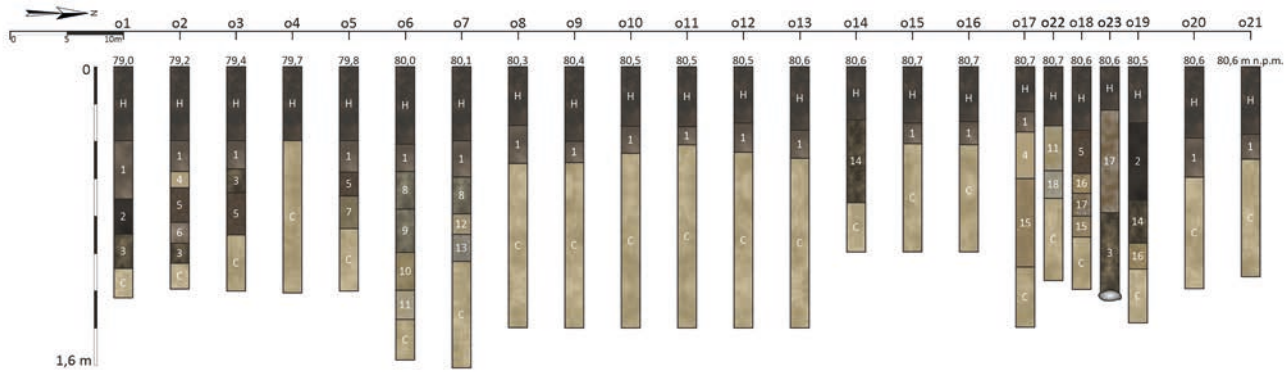
Zakres prac badawczych

Na temat amatorskich badań z końca XIX wieku brakuje szczegółowych informacji. Rozpoznanie stanowiska przeprowadzono w 2022 roku, początkowo realizując badania powierzchniowe, a następnie sondażowo-wierceniowe. Wytyczono trzy niewielkie sondaże i 16 tzw. otworów sondażowych oraz wykonano 33 odwierty (ryc. 1.8). Wyznaczono dwie osie badawcze, pierwszą na linii wschód–zachód, drugą północ–południe. We wstępnym założeniu pierwsza magistrala miała przecinać kulminację oraz zmiany zaobserwowane w badaniach geofizycznych stanowiska. Jednak

z uwagi na znaczne przeobrażenie – zniszczenie formy terenowej, nierejestrowane wizualnie w terenie, osie sondaży i odwiertów zostały wytyczone zbyt daleko na północ w stosunku do centralnej części obiektu. Punkt początkowy magistrali wyznaczono blisko zachodniego skraju formy terenowej, przy krawędzi działki 31/2 (punkt „0"). Od niego, na osi wschód–zachód, wyznaczono w 5-metrowych odległościach 16 otworów sondażowych, w znacznej większości o wymiarach 0,4×0,4 m; jedynie dwa miały wymiary 2,0×0,5 m (1/20) oraz 0,8×0,4 m (4/20). Od sondażu 19, mieszczącego się na 90 m od punktu „0", wykonano w 5-metrowych odległościach 12 odwiertów (ryc. 1.8), wzdłuż drugiej osi (północ–południe), również w odległościach 5-metrowych, kolejnych 21. W mniejszych odstępach wykonano je pomiędzy 90 a 100 m osi (odwierty 22 i 23). W południowo-zachodniej strefie, na słabo rysującym się w terenie skłonie wyniesienia, w bezpośrednim sąsiedztwie drogi polnej, wytyczony został sondaż o wymiarach 4,0×1,5 m (11/22). W sumie eksploracją wykopaliskową objęto obszar o powierzchni około 10 m^2 (około 0,14% przybliżonej powierzchni stanowiska), natomiast metodą geomagnetyczną – w 2022 roku – obszar 0,8 ha (Małkowski 2022).

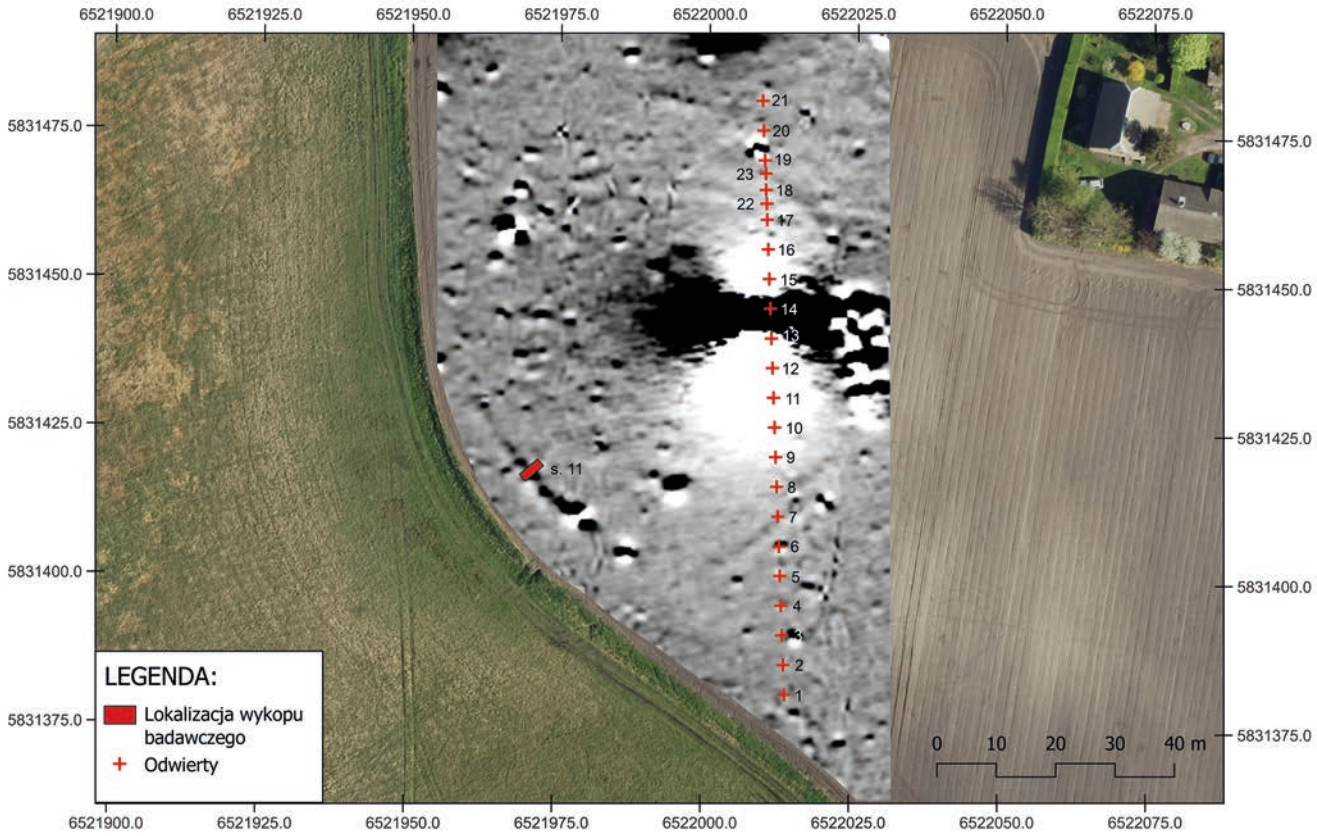
Stratygrafia kulturowa wraz z pozostałościami zabudowy

Na stanowisku zadokumentowano mało zróżnicowany układ nawarstwień, do którego powstania przyczyniły się prowadzone tu intensywne zabiegi agrotechniczne, przyspieszające proces erozji stokowej. Spowodowały one prawie całkowite zatarcie pierwotnej formy terenu oraz zniszczenie ewentualnych reliktów zabudowy oraz linii obwałowań, jak również zakrycie zakumulowanymi nawarstwieniami istniejących fos. W środkowej partii stanowiska (oś wschód–zachód), najmocniej wypiętrzonej, którą można uznać za północną część majdanu byłego grodu, odsłonięto prosty układ warstw złożony z zalegającej najwyżej brunatno-ciemnoszarej, próchnicznej ziemi ornej z węglami drzewnymi i drobinami polepy, osiągającej miąższość do 0,5 m oraz dwa obiekty kulturowe. W sondażu 1/22 pod warstwą humusu zarejestrowano rów o szerokości 0,45 m i głębokości dochodzącej do 0,1 m, z szaro-oliwkowym, gliniastym wypełniskiem (warstwa 2; ryc. 1.9). W sondażu 4/22 pod warstwą orną fragmentarycznie odsłonięto obiekt kulturowy, którego trójwarstwowe wypełnisko składało się z szaro-oliwko-

Ryc. 1.11. Baranowo, gm. Kruszwica, stanowisko 1. Odwierty 1–23/22. Przekrój wzdłuż osi północ–południe: 1 – szaro-ciemnobrunatny piasek gliniasty; 2 – ciemnoszary piasek gliniasty ze spalenizną i węglami drzewnymi; 3 – ciemnoszaro-ciemnożółty piasek gliniasty; 4 – żółty piasek luźny; 5 – ciemnobrunatno-szary piasek gliniasty ze spalenizną i węglami drzewnymi (drewno); 6 – jasnobrunatno-szaro-ciemnożółty piasek luźny; 7 – brunatny piasek gliniasty z ciemnożółtą gliną średnią ze spalenizną, węglami drzewnymi i popiołem; 8 – szary piasek gliniasty z ciemnożółtą gliną średnią ze spalenizną, węglami drzewnymi i polepą; 9 – szaro-ciemnożółty piasek luźny ze spalenizną i węglami drzewnymi; 10 – ciemnożółta glina średnia ze spalenizną i węglami drzewnymi; 11 – żółto-jasnoszara glina średnia ze spalenizną i węglami drzewnymi; 12 – jasnobrunatna glina średnia z jasnoszarym piaskiem gliniastym; 13 – jasnoszary piasek luźny; 14 – ciemnoszaro-brunatny piasek gliniasty z ciemnożółtą gliną średnią; 15 – jasnobrunatny piasek gliniasty; 16 – brunatny piasek gliniasty z ciemnożółtą gliną średnia; 17 – ciemnobrunatno-jasnoszary piasek gliniasty ze spalenizną i węglami drzewnymi; 18 – jasnoszary piasek luźny ze spalenizną i węglami drzewnymi; c – oliwkowa gytia/żółta glina średnia/żółty piasek luźny (calec) (rys. R. Kaźmierczak; oprac. W. Ochotny, M. Weinkauf)

Fig. 1.11. Baranowo, Kruszwica commune, site 1. Boreholes 1–23/22. Cross-section along north–south axis: 1 – grey dark brown loamy sand; 2 – dark grey loamy sand with burnt matter and charcoalss; 3 – dark grey-dark yellow loamy sand; 4 – yellow sand; 5 – dark brown-grey loamy sand with burnt matter and charcoalss (wood); 6 – light brown-grey-dark yellow sand; 7 – brown loamy sand with dark yellow medium clay with burnt matter, charcoalss and ash; 8 – gray loamy sand with dark yellow medium clay with burnt matter, charcoalss and ash; 9 – gray-dark yellow sand with burnt matter and charcoalss; 10 – dark yellow medium clay with burnt matter and charcoalss; 11 – yellowish-light gray medium clay with burnt matter and charcoals; 12 – light brown medium clay with light gray loamy sand; 13 – light gray sand; 14 – dark gray-brown loamy sand with dark yellow medium clay; 15 – light brown loamy sand; 16 – brown loamy sand with dark yellow medium clay; 17 – light grey-dark brown loamy sand with burnt matter and charcoalss; 18 – light grey sand with burnt matter and charcoalss; c – olive gyttja/yellow medium clay/yellow sand (virgin soil) (drawn by R. Kaźmierczak, elab. by W. Ochotny, M. Weinkauf)

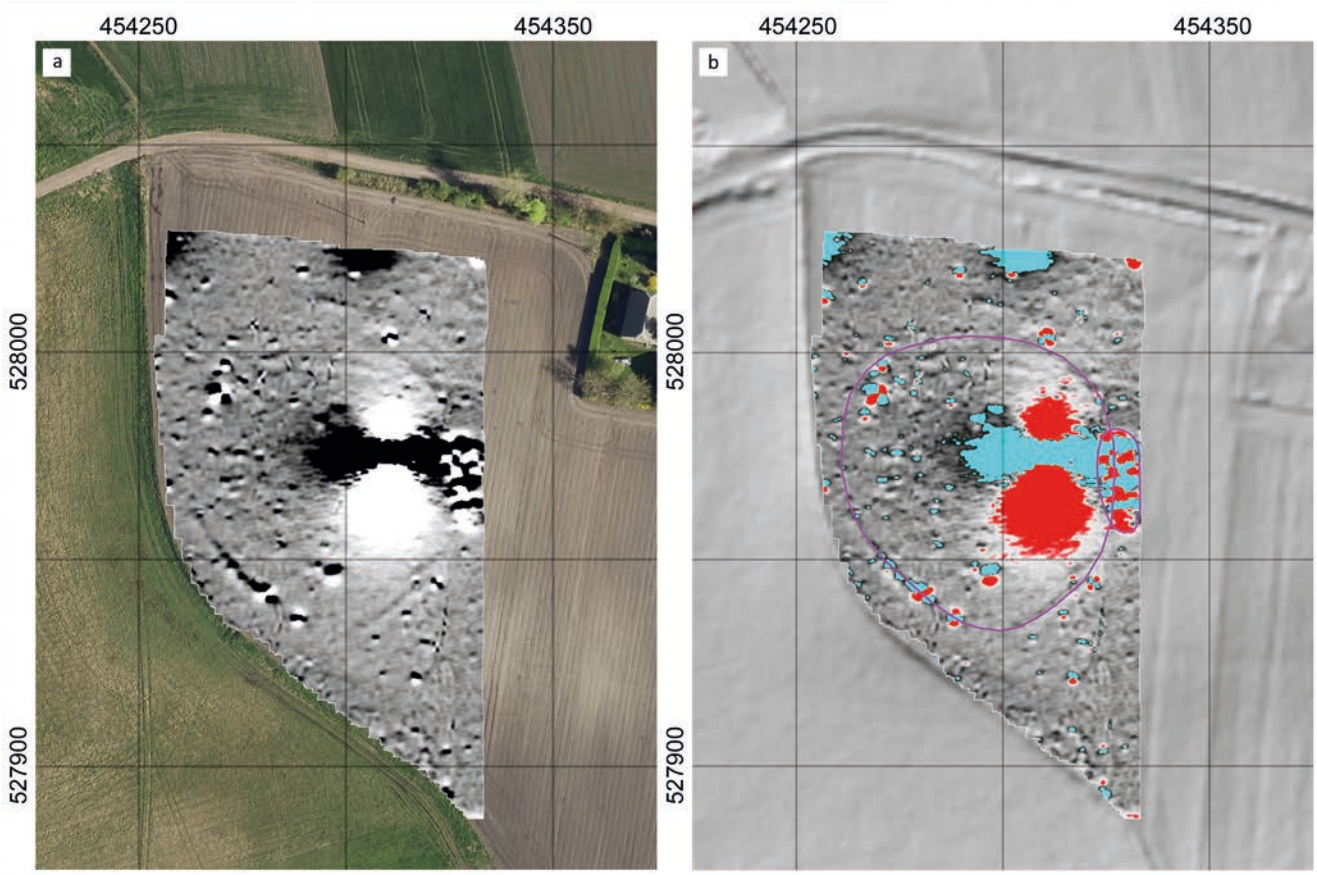

Ryc. 1.12. Baranowo, gm. Kruszwica, stanowisko 1. Ortofotomapa z wynikami pomiarów magnetycznych oraz umiejscowieniem sondażu 11/22 i odwiertów 1–23/22 (rys. M. Sosnowski, W. Małkowski; oprac. W. Ochotny)

Fig. 1.12. Baranowo, Kruszwica commune, site 1. Orthophotomap with magnetic survey results and location of test pit 11/22 and boreholes 1–23/22 (drawn by M. Sosnowski, W. Małkowski; elab. by W. Ochotny)

wej, drobnoplamistej, gliny luźnej z ciemnożółtymi wtrętami gliny lekkiej i węglami drzewnymi (warstwa I), czarno-szarego piasku gliniastego z dużą ilością spalenizny i węgli drzewnych (warstwa II) oraz szaro-żółtej gliny lekkiej (warstwa III). Jego przekrój był nieckowaty, a miąższość dochodziła do 0,15 m. We wschodniej części osi wschód–zachód, w odwiertach od 8 do 12, bezpośrednio pod humusem, uchwycono warstwy akumulacyjno-stokowe, które prawdopodobnie powstały w wyniku działalności rolniczej. Poniżej gleby ornej, w wymienionych odwiertach występował brunatno-szary piasek gliniasty ze spalenizną i licznymi węglami drzewnymi (warstwy 1 i 1a) o miąższości 0,3 m. Pod nimi znajdowała się warstwa jasnobrunatnego piasku luźnego z drobinami polepy (warstwa 2) o miąższości od 0,15 do 0,30 m. Bezpośrednio nad calcem natomiast zalegała warstwa zbudowana z ciemnożółtego piasku luźnego i gliniastego (prawdopodobnie podglebie pierwotne), której miąższość wynosiła około 0,15 m.

Najlepiej czytelną linię wału uchwycono w południowo-zachodniej części stanowiska, gdzie w pasie o szerokości około 2,0–2,5 m na powierzchni znajdowały się większe grudki polepy i węgli drzewnych. W tej strefie, na słabo rysującym się w terenie skłonie wyniesienia, wytyczony został sondaż (11/22), w którym pod warstwą brunatno-ciemnoszarej, próchnicznej ziemi ornej z węglami drzewnymi i drobinami polepy, osiągającej miąższość do 0,4 m, uchwycono relikty drewniano-ziemnego wału (ryc. 1.10). Od jego zachodniej krawędzi w kierunku wschodnim konstrukcja ta została uchwycona na długości dochodzącej do 2,6 m. W rzucie odnotowano regularnie ułożone, mocno rozłożone dranice, które występowały w obrębie nasypu wału wykonanego z jasnożółtej gliny lekkiej. Pozostałości wału miejscami miały formę zwartej struktury z dużą ilością węgli drzewnych resztek próchna oraz smug zbutwiałego drewna, zachowanego *in situ* (próba ^{14}C; tab. I, Poz-163617). Od strony wschodniej podstawa tej konstrukcji była dodatkowo stabilizowana pionowo wbitymi palami. Miąższość warstw związanych z reliktami wału obecnie wynosi zaledwie 0,3 m; jest to spowodowane silnym przeobrażeniem – zniszczeniem tej formy terenowej. Wał posadowiono bezpośrednio na warstwie brunatno-szarego humusu pierwotnego. Jego wewnętrzna stopa wsparta została na naturalnym podkładzie ze zbitych osadów biogenicznych osiągających miąższość 0,2 m. Konstrukcję wału stabilizowały pionowe elementy w postaci słupów; jeden jego negatyw, o średnicy 0,2 m, zadokumentowano na profilu południowym w sondażu 11/22. Pionowe

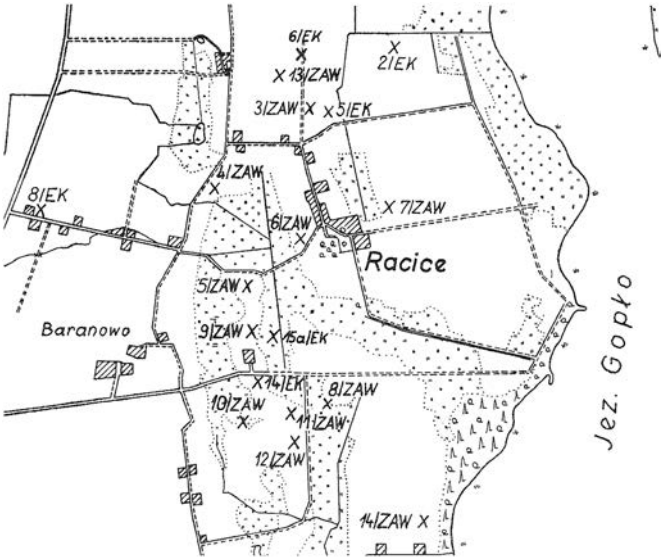

Ryc. 1.13. Baranowo, gm. Kruszwica, stanowisko 1. Wyniki badania geomagnetycznego: a – pomiary magnetyczne nałożone na ortofotomapę; b – interpretacja pomiarów magnetycznych nałożona na obraz lidarowy (rys. W. Małkowski)
Fig. 1.13. Baranowo, Kruszwica commune, site 1. Results of the geomagnetic survey: a – magnetic measurements superimposed on orthophotomaps; b – interpretation of magnetic measurements superimposed on LiDAR plans (drawn by W. Małkowski)

pale zostały wbite (wkopane) w humus pierwotny i gliniasto-piaszczysty calec. Relikty tej konstrukcji zarejestrowano również w odwiertach na osi północ–południe (ryc. 1.11; 1.12). W odwiercie 5 (w południowej część stanowiska; 30 m od początku osi), pod warstwą brunatno-ciemnoszarej, próchnicznej ziemi ornej z węglami drzewnymi i drobinami polepy, osiągającej miąższość do 0,4 m, uchwycono szaro-brunatny piasek gliniasty o miąższości do 0,2 m, pod którym występowały relikty drewniano-ziemnego wału o miąższości do 0,15 m (ciemnobrunatno-szary piasek gliniasty ze spalenizną i węglami drzewnymi). Podobnie jak w sondażu 11/22 wał był posadowiony bezpośrednio na warstwie brunatno-szarego humusu pierwotnego. W odwiercie 18 (północna część stanowiska; 95 m od początku osi), bezpośrednio pod humusem również natrafiono na ciemnobrunatno-szary piasek gliniasty ze spalenizną i węglami drzewnymi – relikty wału – o miąższości do 0,25 m. Wał był posadowiony na warstwie brunatnego piasku gliniastego z ciemnożółtą gliną o miąższości do 0,1 m i humusie pierwotnym o miąższości do 0,35 m. Pozostałości tej konstrukcji wpisywały się w czytelną na modelu ALS LiDAR kolistą formę terenową, odwzorowującą zapewne układ przestrzenny założenia (ryc. 1.13). Całość obrazu była jednak zakłócona, gdyż na badanym obszarze zarejestrowano również duży zbiór anomalii natężenia pola magnetycznego, spowodowany w znacznej mierze wystąpieniem pojedynczej (?) przeszkody terenowej, zapewne pozostałości fundamentu słupa energetycznego (Małkowski 2022). Anomalia ta została uchwycona w odwiercie 14, w którym pod humusem zalegała warstwa ciemnoszaro-brunatnego piasku gliniastego z ciemnożółtą gliną średnią o miąższości dochodzącej do 0,45 m (prawdopodobnie wkop).

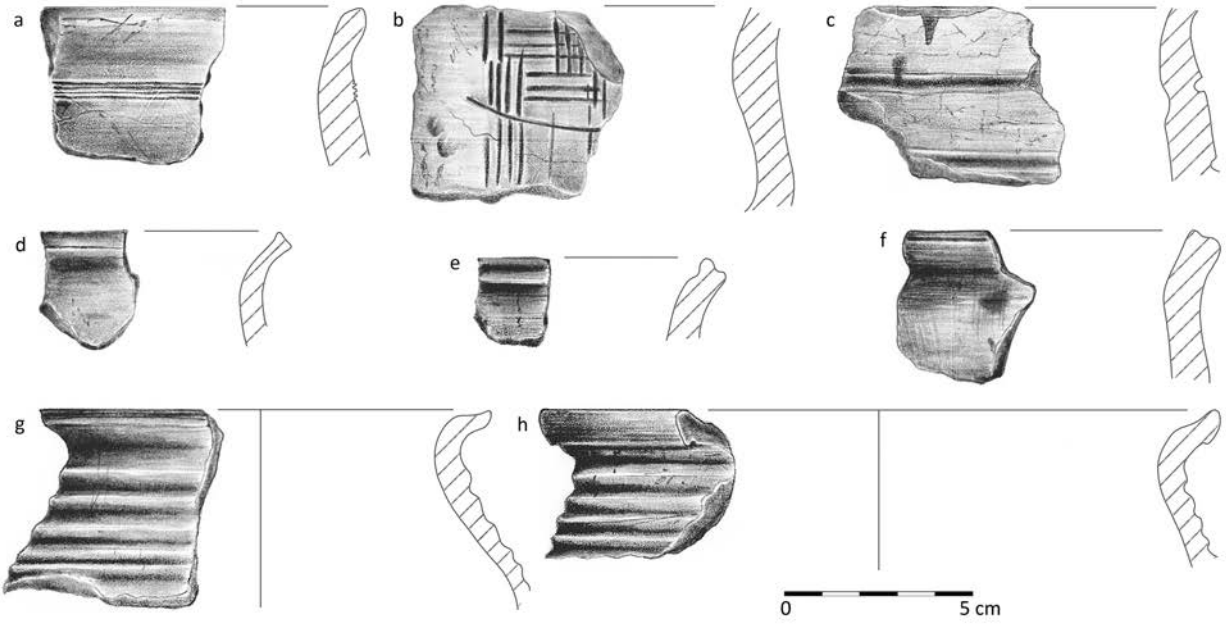
W odwiertach 1–3, w południowej części osi północ–południe, pod humusem uchwycono szaro-ciemnobrunatny piasek gliniasty o miąższości dochodzącej do 0,3 m, pod którym zalegały: ciemnoszary piasek gliniasty ze spalenizną i węglami drzewnymi, ciemnoszary-ciemnożółty piasek gliniasty, żółty piasek luźny, ciemnobrunatno-szary piasek gliniasty ze spalenizną i węglami drzewnymi i jasnobrunatno-szaro-ciemnożółty piasek luźny. Warstwy te związane były z procesem akumulacji substratu mineralnego w obniżeniu terenowym okalającym stanowisko od strony południowej. Maksymalna ich miąższość uchwycona w odwiercie 1 wynosiła prawie 0,7 m. W odwiercie 4 pod warstwą humusu rejestrowano calec w postaci żółtej gliny średniej i żół-

tego piasku luźnego. W odwiertach 6 i 7, usytuowanych na północ od reliktów wału, prawdopodobnie uchwycono obiekty kulturowe. W odwiercie 6 pod humusem występowały: szaro-ciemnobrunatny piasek gliniasty o miąższości dochodzącej do 0,15 m, szary piasek gliniasty z ciemnożółtą gliną średnią ze spalenizną, węglami drzewnymi i polepą o miąższości do 0,2 m, szaro-ciemnożółty piasek luźny ze spalenizną i węglami drzewnymi o miąższości do 0,25 m, ciemnożółta glina średnia ze spalenizną i węglami drzewnymi o miąższości do 0,2 m i żółto-jasnoszara glina średnia ze spalenizną i węglami drzewnymi o miąższości do 0,15 m. W odwiercie 7 również zarejestrowano warstwę szaro-ciemnobrunatnego piasku gliniastego o miąższości dochodzącej do 0,2 m i szarego piasku gliniastego z ciemnożółtą gliną średnią ze spalenizną, węglami drzewnymi i polepą o miąższości do 0,2 m. Pod nimi zalegała jasnobrunatna glina średnia z jasnoszarym piaskiem gliniastym o miąższości 0,1 m i jasnoszary piasek luźny o miąższości do 0,15 m. W centralnej i północnej części osi północ–południe (odwierty 8–13, 15, 16, 20, 21) pod humusem i bezpośrednio na calcu występowała warstwa szaro-ciemnobrunatnego piasku gliniastego o miąższości dochodzącej do 0,15 m. W odwiercie 17, pod humusem i szaro-ciemnobrunatnym piaskiem gliniastym o miąższości sięgającej 0,15 m, uchwycono warstwę żółtego piasku luźnego o miąższości do 0,25 m i jasnobrunatny piasek gliniasty o miąższości 0,45 m, natomiast w odwiercie 22 pod humusem zalegała żółto-jasnoszara glina średnia ze spalenizną, węglami drzewnymi i jasnoszary piasek luźny ze spalenizną i węglami drzewnymi. W północnej części osi północ–południe, na przedpolu wału, znajdowała się fosa o szerokości około 8 m i miąższości co najmniej 1,3 m, którą udało się uchwycić w odwiertach 19 i 23. W jej zasypisku występował ciemnobrunatno-jasnoszary piasek gliniasty ze spalenizną i węglami drzewnymi, ciemnoszary piasek gliniasty ze spalenizną i węglami drzewnymi, ciemnoszaro-ciemnożółty piasek gliniasty, ciemnoszaro-brunatny i brunatny piasek gliniasty z ciemnożółtą gliną średnią.

Ryc. 1.14. Baranowo, gm. Kruszwica. Szkic sytuacyjny stanowisk archeologicznych w obrębie Racic i Baranowa (wg Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1980, ryc. 187)

Fig. 1.14. Baranowo, Kruszwica commune. Location sketch of archaeological sites in the area of Racice and Baranowo (by Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1980, Fig. 187)

Ryc. 1.15. Baranowo, gm. Kruszwica, stanowisko 1. Wczesnośredniowieczne naczynia ceramiczne: a – sondaż 11/22, wał; b – sondaż 1/22, warstwa 2; c – sondaż 4/22, warstwa 1; d–h – z powierzchni (rys. E. Błędowska; oprac. W. Ochotny)

Fig. 1.15. Baranowo, Kruszwica commune, site 1. Early medieval pottery: a – test pit 11/22, rampart; b – test pit 1/22, layer 2; c – test pit 4/22, layer 1; d–h – from surfaces (drawn by E. Błędowska; elab. by W. Ochotny)

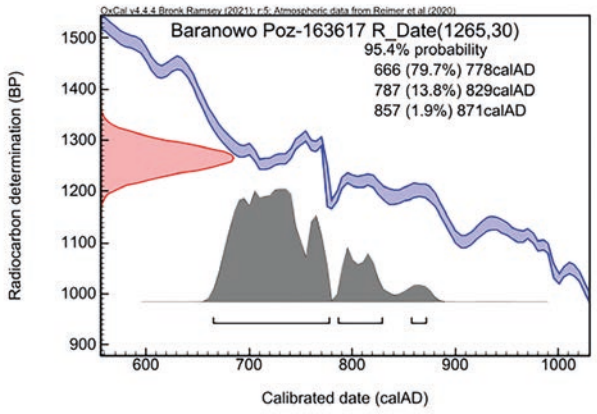

Ryc. 1.16. Baranowo, gm. Kruszwica, stanowisko 1. Wczesnośredniowieczne naczynia ceramiczne z powierzchni stanowiska (GT I–III) (fot. W. Ochotny)
Fig. 1.16. Baranowo, Kruszwica commune, site 1. Early medieval pottery from the surface of the site (GT I–III) (photo by W. Ochotny)

Ryc. 1.17. Baranowo, gm. Kruszwica, stanowisko 1. Wczesnośredniowieczne naczynia ceramiczne z powierzchni stanowiska (GT V) (fot. W. Ochotny)
Fig. 1.17. Baranowo, Kruszwica commune, site 1. Early medieval pottery from the surface of the site (GT V) (photo by W. Ochotny)

Długotrwały proces niszczenia stanowiska doprowadził do niemal całkowitego zatarcia pierwotnej formy grodu. Zniwelowane zostały wały, których resztki w postaci silnie zniszczonej, przepalonej konstrukcji odkryto pod grubą warstwą gleby ornej (głównie w południowo-zachodniej części). Silne procesy akumulacji doprowadziły również do zasypania występujących wokół obiektu obniżeń i niecek wypełnionych wodą, które dodatkowo wzmacniały jego walor obronny. W wyniku prac badawczych potwierdzono istnienie reliktów dawnych obwałowań drewniano-ziemnych, opartych na konstrukcji przekładkowej. Ze stratygrafii kulturowej zarejestrowanej w sondażu 11/22 i odwiertach 5 i 18 wynikało, że wał mógł mieć szerokość około 3 m. Struktura ta, o owalnym układzie, zamykała przestrzeń o powierzchni około 0,5 ha. Od północy, na przedpolu wału znajdowała się fosa o szerokości około 8 m i miąższości co najmniej 1,3 m, którą udało się uchwycić w odwiertach 23 i 19.

Ryc. 1.18. Baranowo, gm. Kruszwica, stanowisko 1. Daty kalendarzowe prób organicznych oznaczonych metodą radiowęglową (Poznańskie Laboratorium Radiowęglowe). Kalibrację sporządzono z użyciem programu OxCal v4.4.4 (oprac. M. Weinkauf)

Fig. 1.18. Baranowo, Kruszwica commune, site 1. Calendar dates for organic samples dated using the radiocarbon method (Poznań Radiocarbon Laboratory). The calibration was performed using OxCal v4.4.4 software (elab. by M. Weinkauf)

Zaplecze osadnicze

W najbliższej okolicy domniemanego grodu w Baranowie/Racicach znajduje się kompleks stanowisk wczesnośredniowiecznych (ryc. 1.7, 1.14; Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1980, ryc. 187). Bezpośrednio na północ od stanowiska 1 w Baranowie odkryto pozostałości rozległej osady z faz C–D (Racice, stanowisko 9; ryc. 1.7), usytuowanej na niewielkiej ekspozycji terenowej, mocno przeobrażonej. W południowej części tej formy mieści się obecnie stary cmentarz ewangelicki. Z Karty Ewidencji Stanowiska Archeologicznego wynika, że „stanowisko to być może należy identyfikować ze wzmiankowanym w literaturze grodziskiem w Baranowie". Na południe od grodziska zlokalizowano kolejną osadę (Racice, stanowisko 11), datowaną na fazy C–D wczesnego średniowiecza. Obie osady wchodzą w skład dużego kompleksu pochodzącego ze starszych faz tego okresu (Dzieduszycki 2008).

Chronologia

W starszej literaturze przedmiotu stanowisko nie było określone jednoznacznie pod względem chronologicznym. Pochodzące z niego naczynia ceramiczne zaklasyfikowano do starszych faz wczesnego średniowiecza i fazy D (Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1980, s. 346). Być może także w tym miejscu znaleziono naczynie „ręcznie lepione z nieznacznie wyodrębnionym dnem, wydętym brzuścem i wychylonym brzegiem", datowane na fazy A lub B wczesnego średniowiecza, przechowywane w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Poznaniu (Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1980, s. 346; Paner 1981, s. 159–160). Warto jednak przypomnieć, że wbrew sugestiom M. Danielewskiego, nie stało się ono nigdy podstawą do datowania grodziska w Racicach na fazy A–B (Danielewski 2009, s. 38–39). Chronologia przyjęta dla tego obiektu w trakcie weryfikacji grodzisk wielkopolskich określona została na fazy C/D (Kurnatowska, Łosińska 1983, s. 156, nr kat. 109). Istotna dla jego datowania jest również informacja, że w 1880 roku, podczas niwelacji wału, odkryto tu skarb srebrnych monet, datowany po 1035 roku (Szczurek i in. 2017, s. 50).

Podstawą określenia chronologii opisywanego stanowiska była analiza technologiczno-stylistyczna naczyń ceramicznych. Ze względu na intensywne użytkowanie terenu w okresie późniejszym i związane z tym zaawansowane procesy degradacyjne powierzchni grodziska większość materiałów – występujących zwłaszcza w obrębie *plateau* – zalegała na wtórnym złożu w poziomie zdegradowanej warstwy humusu (warstwa orna). Nawarstwienia wczesnośredniowieczne występujące *in situ* odsłonięto jedynie w północno-zachodniej (sondaże 1/22, 4/22) i południowo-zachodniej części grodziska (sondaż 11/22). W tych miejscach materiał ceramiczny z wczesnego średniowiecza występował w mało liczebnych zespołach albo też z niewielkim udziałem pradziejowego materiału ceramicznego.

W sumie odkryto 195 fragmentów naczyń ceramicznych, z czego 143 z wczesnego średniowiecza, 46 z wczesnej epoki żelaza i okresu lateńskiego, ponadto cztery ze schyłkowego neolitu i dwa późnośredniowieczne. Wśród ułamków wczesnośredniowiecznych 101 pochodziło z egzemplarzy wykonanych w technikach tradycyjnych, ręcznego i częściowego obtaczania (ryc. 1.15: a–f; 1.16), natomiast 42 z naczyń całkowicie obtaczanych (ryc. 1.15: g, h; 1.17). Naczynia wczesnośredniowieczne zaliczone do pierwszej kategorii – ręcznie lepione

i przykrawędnie obtaczane, nierzadko zdobione (16 fragmentów) – nawiązywały do słabo profilowanych okazów rozpowszechnionych na terenie Kujaw, Pomorza i ziemi chełmińskiej w starszych fazach wczesnego średniowiecza. Generalnie jednak w tej grupie dominowały fragmenty egzemplarzy częściowo obtaczanych typu Menkendorf (pięć fragmentów). Charakteryzowały się one esowatym lub dwustożkowatym kształtem i zdobieniem wykonanym narzędziem grzebykowatym. Ich rozpowszechnienie na terenie Słowiańszczyzny Zachodniej przypadało głównie na IX–X wiek, choć wysoki odsetek tych naczyń występuje jeszcze w zespołach z 1. ćwierci XI wieku. Zespoły te należałoby zatem przyporządkować do fazy C oraz D w periodyzacji osadnictwa Wielkopolski i Kujaw, na co wskazuje obecność ułamków naczyń całkowicie obtaczanych reprezentowanych przez okazy typu Vipperow (cztery fragmenty). Na uwagę zasługują zwłaszcza fragmenty nawiązujące do egzemplarzy typu Gronowo II, rozpowszechnionych na terenie ziemi chełmińskiej w końcu X i w 1. ćwierci XI wieku.

Podsumowując, należy stwierdzić, że brakuje pewnych podstaw do datowania omawianego grodziska. Na podstawie analizy ruchomego materiału źródłowego zalegającego z reguły na wtórnym złożu można jednak przypuszczać, że – po okresie intensywnej eksploatacji w pradziejach – co najmniej w 2. połowie IX wieku miejsce to ponownie zostało zasiedlone. Nie można wykluczyć, że już wówczas powstały dookolne obwałowania grodu stanowiącego centrum lokalnego zespołu osadniczego, graniczącego od północy i od południa z rozległymi osadami (Racice, stanowiska 9 i 11). Takie przyporządkowanie chronologiczne obiektu nie jest zgodne z oznaczeniem radiowęglowym uzyskanym dla węgli drzewnych pobranych z domniemanych reliktów wału grodowego, odkrytych w sondażu 11/22 (1265±30 BP, 666 AD [79,7%] 778 AD; Poz-163617; ryc. 1.18). Data ta nie może jednak przesądzić o wcześniejszej metryce omawianego obiektu. Naczynia typu Vipperow, a pośrednio również skarb monet zdeponowanych po 1035 roku wskazują na użytkowanie tego miejsca także w okresie późniejszym (X–1. połowa XI wieku; gród?, osada otwarta?). Z prezentowanego stanowiska pozyskano również nieliczne materiały ceramiczne z okresu późnośredniowiecznego (dwa fragmenty naczyń).

Archiwum

W dawnym Towarzystwie Historycznym Prowincji Poznańskiej zapewne znajdowała się dokumentacja archiwalna dotycząca stanowiska. W Instytucie Archeologii UMK oraz w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Toruniu, Delegatura w Bydgoszczy przechowywana jest dokumentacja z badań powierzchniowych i sondażowych w 2022 rok.

Zbiory

- Badania z końca XIX wieku: nieznana liczba ułamków „ceramiki słowiańskiej" i kości zwierzęcych; dwa narzędzia kamienne (nr inw. brak danych; dawniej Towarzystwo Historyczne Prowincji Poznańskiej [?]; Schwartz 1892, s. 53).
- Badania powierzchniowe 2022 rok: 130 ułamków naczyń ceramicznych (nr inw. 22/22); 11 kości zwierzęcych (nr inw. 1–11/22); rozcieracz kamienny (nr inw. 1/22); rylec kościany (nr inw. 2/22) (Instytut Archeologii UMK).
- Badania sondażowe 2022 rok: 195 ułamków naczyń ceramicznych, w tym 143 wczesnośredniowiecznych (nr inw. 1–10/22; Instytut Archeologii UMK).

2 BORKOWO, gm. Inowrocław

Numer stanowiska w miejscowości:	**1**
Numer obszaru AZP:	**44–39**
Numer stanowiska w obrębie arkusza AZP:	**16**
Nazwa dawna miejscowości:	***Erxleben* (niem.); *Borkowo* (pol.) (*Topographische Karte* 1911, arkusz: *Jakschitz 1652 [3175]*)** (ryc. 2.1)
Nazwa lokalna:	***alte Schanze* (Schroetter 1803–1810)**
Położenie:	**N 52°49'58.11" E 18°12'17.96"; około 1,15 km w prostej linii na północny zachód od Szkoły Podstawowej im. Mikołaja Kopernika w Sławęcinku** (ryc. 2.2)
Mezoregion:	**Równina Inowrocławska**

Środowisko fizycznogeograficzne

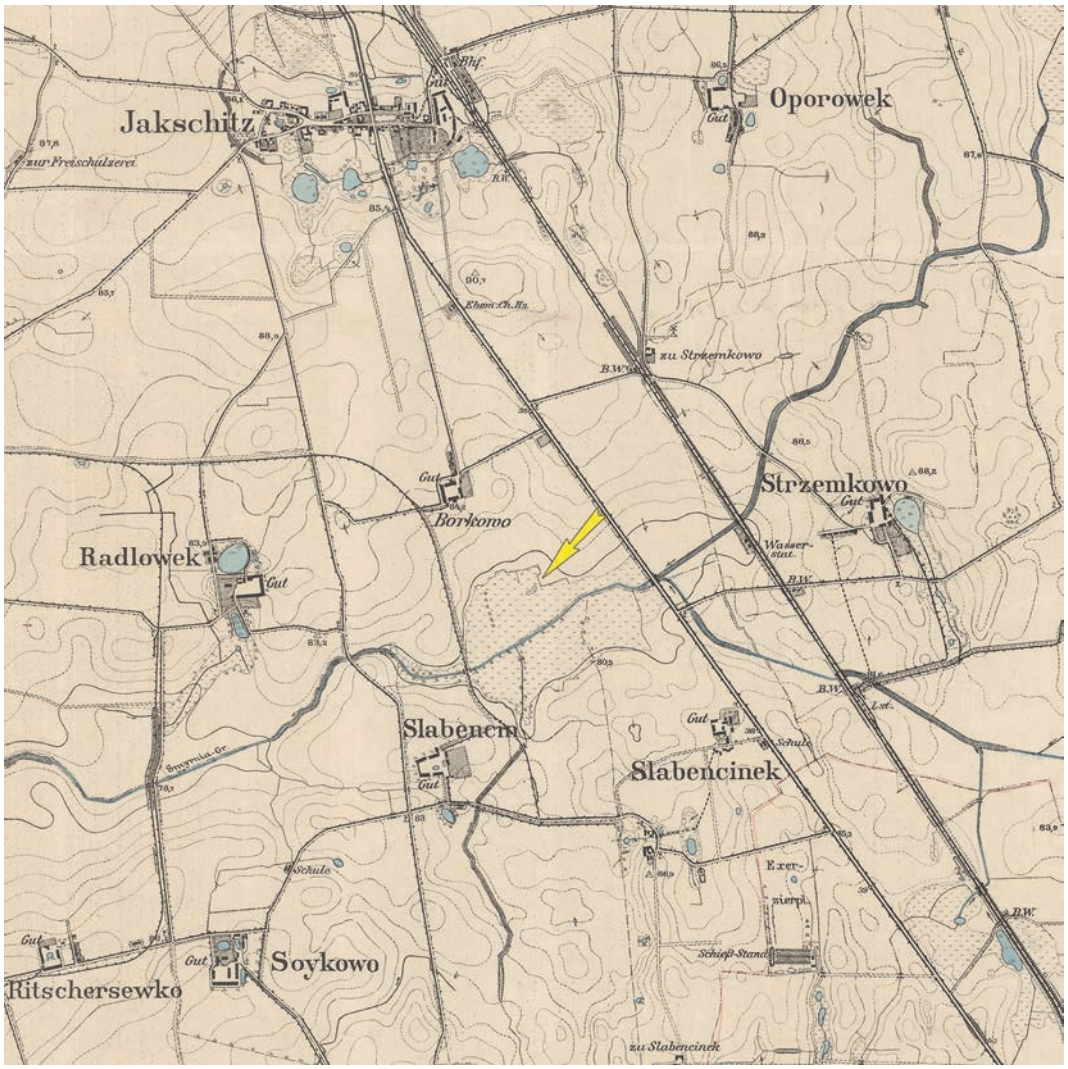
GEOMORFOLOGIA I GEOLOGIA. Stanowisko znajduje się przy północno-wschodnim krańcu obniżenia, w obrębie płaskiej równiny morenowej nieprzekraczającej 90 m n.p.m. Równina przy powierzchni zbudowana jest z glin zwałowych. Obniżenie rozciągające się poniżej 80 m n.p.m. wypełnia torf zdeponowany na piaskach rzecznych, w nim najniżej położony jest ciek płynący na poziomie 78,5 m n.p.m. Pomiędzy ciekiem a grodziskiem znajduje się niewielkie sfałdowanie terenu, tworzące pierścień wokół wału, być może wyznaczając jednocześnie zasięg wczesnośredniowiecznej osady podgrodowej. Grodzisko wznoszące się ponad teren, który w tym miejscu ma wysokość około 79 m n.p.m., ulokowane jest na południowo-zachodnim krańcu płata erozyjnej równiny wód roztopowych, utworzonej z aluwiów piaszczystych i pyłowatych glin zwałowych. Płat łączy się z kolejnymi odcinkami erozyjnych równin wód roztopowych oddzielonych zagłębieniami torfowymi. Formy te mają charakter obniżenia o przebiegu południkowym, ciągnącego się od Borkowa po Liszkowo. To obniżenie w powierzchni gliniastej równiny morenowej, rozrywające jej ciągłość, ma rozwidlenia w kierunku zachodnim ku rynnie subglacjalnej, łącząc się z doliną Noteci w okolicy Dźwierzchna.

HYDROGRAFIA. Na południe do obiektu, w odległości około 150 m, znajduje się Kanał Smyrnia, który z założenia miał pełnić funkcję melioracyjną i zapewne osuszył to pierwotnie stosunkowo płytkie jezioro. Na mapie z 1911 roku – 0,7 km na wschód od stanowiska – do spływającego z północy cieku, oznaczonego jako Smyrnia Gr. (obecnie Kanał Smyrnia), wpada od południa inny, bezimienny, którego początek znajduje się na terenie podmokłości w Jacewie (obecnie oznaczany jako Smyrnia). Kanał Smyrnia zasilany jest ciekami okresowymi i stanowi prawy dopływ Noteci, a więc opisywany teren należy do dorzecza Odry.

GLEBY. Bezpośrednie otoczenie stanowiska, w obrębie obniżenia, wypełniają gleby hydrogeniczne (wytworzone głównie z torfów). Tereny wokół podmokłości leżą w obrębie najżyźniejszych gleb kujawskich – czarnych ziem pobagiennych.

Opis stanowiska

Relikty grodu zaznaczają się na tle dominującej w okolicy płaskiej równiny i obniżenia dawnego jeziora (ryc. 2.3, 2.4). Obiekt zachował się jedynie częściowo, w formie półkolistego wyniesienia, stanowiącego pozostałości wału otaczającego niewielki majdan (ryc. 2.5, 2.6). Jego całkowita powierzchnia mierzona u zewnętrznej pod-

Ryc. 2.1. Borkowo, gm. Inowrocław, stanowisko 1. Mapa topograficzna, arkusz Jakschitz [Jaksice] z 1911 roku (http://maps.arcanum.com; oprac. W. Ochotny)

Fig. 2.1. Borkowo, Inowrocław commune, site 1. Topographic map, Jakschitz sheet [Jaksice] from 1911 (http://maps.arcanum.com; elab. by W. Ochotny)

stawy wału wynosi obecnie około 11 arów. Kulminacja wału znajduje się na wysokości 82,1 m n.p.m. i w stosunku do poziomu majdanu jest przewyższona o około 1,4 m, z kolei do terenu zajętego pierwotnie przez osadę podgrodową o około 2 m (80 m n.p.m.). Od strony północnej – niezachowanej części grodu, w obrazach lidarowych oraz na zdjęciach lotniczych widoczna jest półkolista struktura, stanowiąca pozostałość po rozebranej części opisywanego obiektu. Nawiązuje ona wyraźnie do przebiegu południowego wyniesienia, tworząc razem z nim regularny, kolisty układ, odzwierciedlający pierwotnie pierścieniowaty kształt wału. Całkowita powierzchnia tak rekonstruowanego grodu wynosi około 35 arów.

Od strony południowo-wschodniej i wschodniej do grodziska przylega płaska terasa, na której zlokalizowano pozostałości osady podgrodowej (ryc. 2.7). Na obrazach lidarowych pomiędzy podstawą wału a wypłaszczeniem terenu wyraźnie zaznacza się, niewidoczna w terenie, kolejna półkolista struktura liniowa, zapewne dawna fosa. W najbliższym sąsiedztwie grodziska i osady podgrodowej, wzdłuż południowej oraz południowo-zachodniej krawędzi stanowiska, widoczna jest również dawna niecka jeziorna, której aktualne dno – w postaci podmokłych łąk – usytuowane jest na wysokości 79,3–78,9 m n.p.m.

Historia badań i opracowań

Najstarsze informacje dotyczące lokalizacji grodziska opisanego jako *alte Schanze* pochodzą z mapy F.L. von Schroettera, na której obiekt zlokalizowany jest na niewielkiej wyspie w obrębie istniejącej jeszcze niecki jeziornej (ryc. 2.8) (Schroetter 1803–1810). Na młodszym arkuszu, pochodzącym z 1877 roku, zaznaczono już tylko podkowiastą formę, mieszczącą się w północnej części zmeliorowanego akwenu. Pierwszy znany w literaturze przedmiotu opis stanowiska wykonano w trakcie autop-

Ryc. 2.2. Borkowo, gm. Inowrocław, stanowisko 1. Widok grodziska od strony południowo-zachodniej (fot. W. Stępień)
Fig. 2.2. Borkowo, Inowrocław commune, site 1. Southwestern view of the stronghold (photo by W. Stępień)

sji T. Grzeczyńskiego, która miała miejsce w 1936 roku. Z informacji zawartych w publikacjach W. Kowalenki i J. Dylika wynika, że już wówczas grodzisko znajdowało się wśród błotnistych łąk, a z pierwotnej pierścieniowatej formy zachował się tylko półkolisty południowy odcinek wału o wysokości 2 m (Dylik 1936, s. 81, nr 16; Kowalenko 1938, s. 184). Jego położenie oraz słaby stan zachowania został potwierdzone także w pierwszym tomie *Studiów i materiałów do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej* (Hensel 1950, s. 81).

Obiekt w Borkowie znalazł się w spisie grodzisk z ziem polskich, przygotowanym przez W. Antoniewicza i Z. Wartołowską (*Mapa grodzisk* 1964, s. 58, III F-6). Kolejne badania w ramach Ekspedycji Kujawskiej Instytutu Prahistorii UAM, prowadzone pod kierunkiem prof. A. Cofty-Broniewskiej, miały miejsce dopiero w 1967 roku. Założono wówczas, w środkowej części majdanu, sondaż o wymiarach 2×1 m[1] (ryc. 2.9). Z dokumentacji terenowej wynika, że zarejestrowano w nim tylko jedną warstwę kulturową w postaci „czarnej bagiennej ziemi" o miąższości 0,8–0,9 m, w obrębie której występowały ułamki naczyń ceramicznych, kości zwierzęce oraz grudki polepy (Cofta-Broniewska 1967a). Rok później stanowisko wizytowane było przez Januarego Janikowskiego i w tym samym roku obiekt został wpisany do rejestru zabytków ówczesnego województwa bydgoskiego (90C z 1968–12–11)[2]. W ramach czynności konserwatorskich był on wizytowany ponownie w marcu 1984 roku. W 1986 roku miała tu miejsce kolejna prospekcja terenowa, połączona z badaniami sondażowymi, które przeprowadził M. Kara z Zakładu Archeologii Wielkopolski IHKM PAN (Kurnatowska, Łosińska 1992, s. 117[3]). Wykonano wówczas cztery tzw. otwory sondażowe. Pierwszy, o wymiarach 0,45×0,30 m, założono na koronie wału w północnej części grodziska; nie osiągnięto w nim calca i zarejestrowano tylko szarą próchnicę z fragmentami polepy oraz węgle drzewne. Drugi sondaż o podobnych wymiarach znajdował się przy wewnętrznym stoku wału, we wschodniej części obiektu, odkryto w nim identycznie opisaną strukturę oraz cztery fragmenty naczyń ceramicznych. Kolejny sondaż, o wymiarach 0,6×0,3 m, wytyczono w zachowanej części majdanu, zadokumentowano w nim ciemnoszarą próchnicę z polepą, zawierającą sześć ułamków naczyń ceramicznych. Ostatni z sondaży, o wymiarach 0,45×0,30 m,

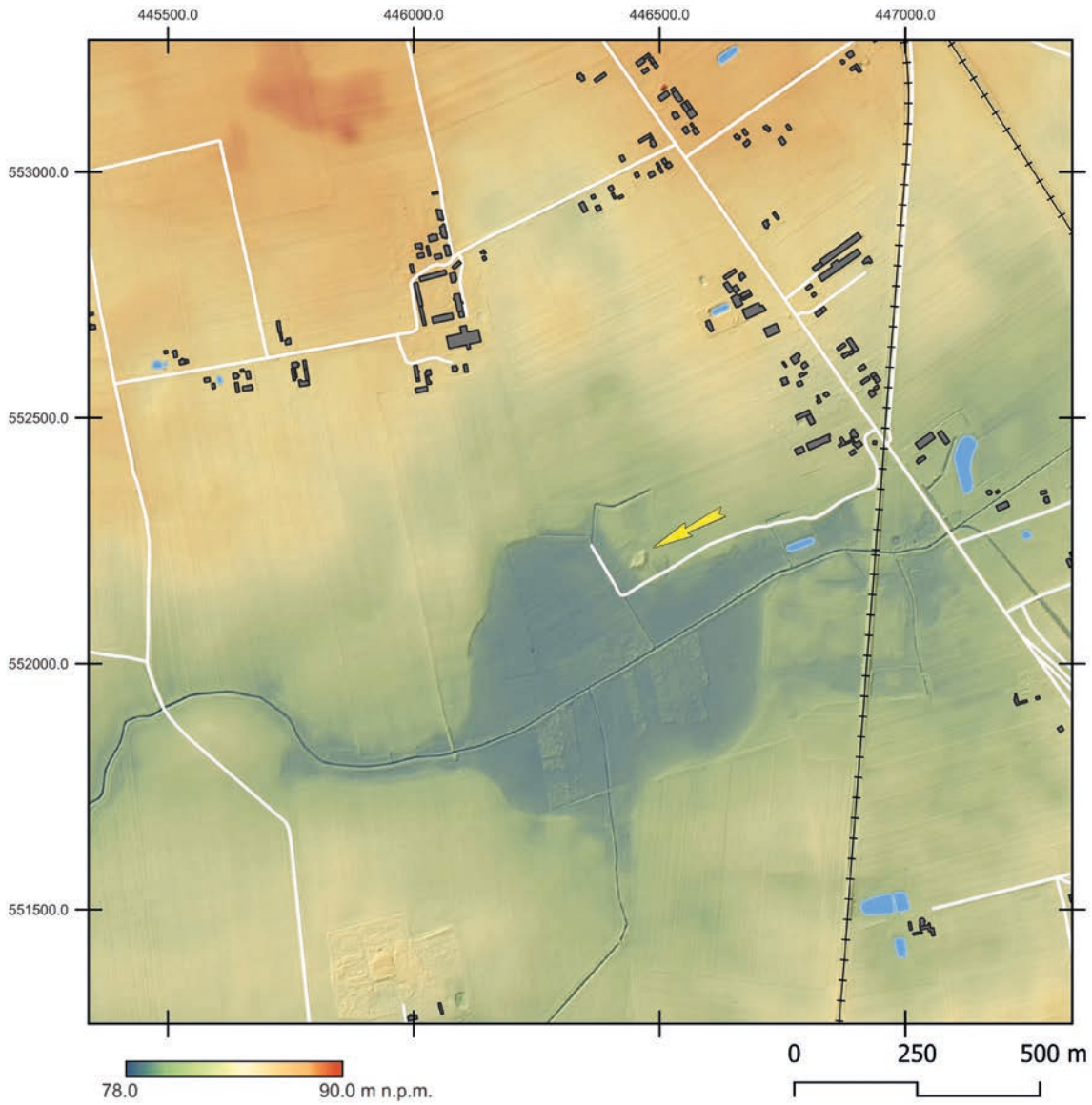
[1] W publikacji poświęconej grodziskom inowrocławskim M. Danielewski i M. Pawlik stwierdzili, że badania A. Cofty-Broniewskiej ograniczały się do prospekcji powierzchniowej, podkreślając równocześnie, że w obrębie tego obiektu nie były prowadzone żadne prace wykopaliskowe (Danielewski, Pawlik 2007, s. 53–54; 2008, s. 125–126).

[2] W tym samym roku rzekomo prowadzone były badania weryfikacyjno-sondażowe (por. Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego; Borkowo, stanowisko 1).

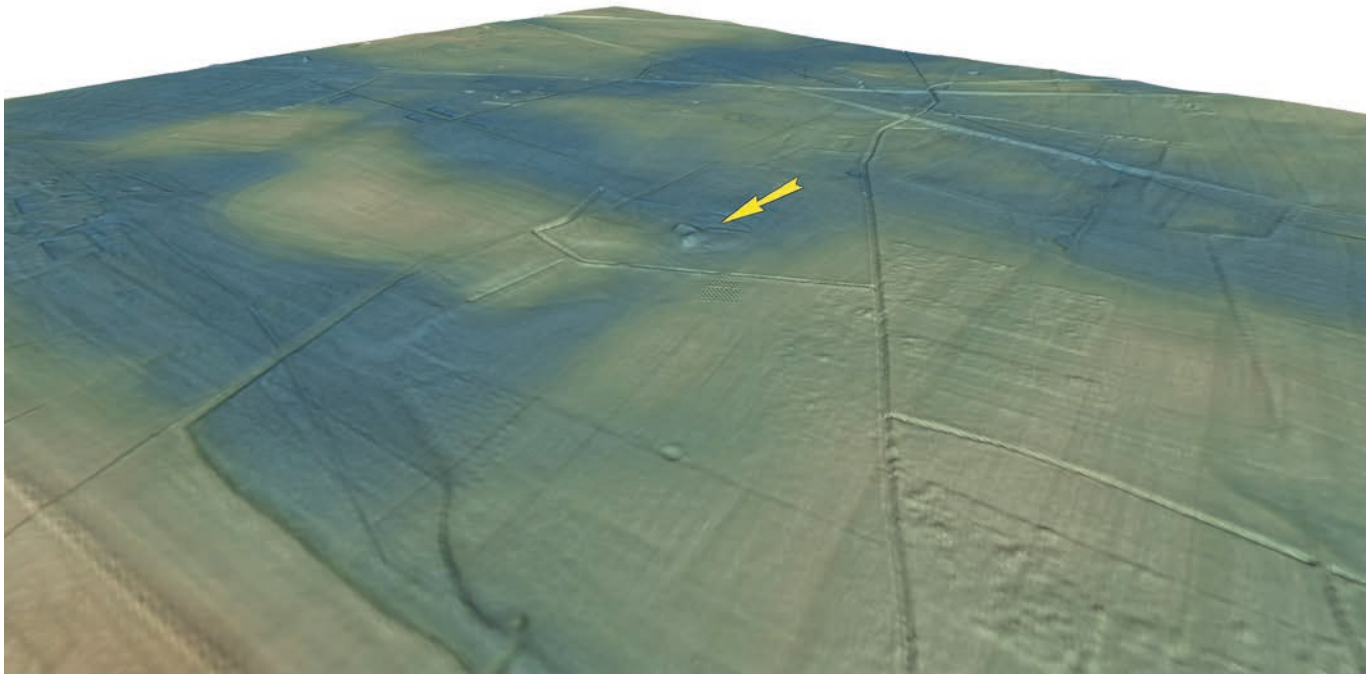
[3] W artykule podana jest błędna data badań.

Ryc. 2.3. Borkowo, gm. Inowrocław, stanowisko 1. Ortofotomapa z lokalizacją stanowiska (a) oraz obraz lidarowy z lokalizacją stanowiska (b) (źródło: dane centralnego zasobu geodezyjnego i kartograficznego; oprac. W. Ochotny)
Fig. 2.3. Borkowo, Inowrocław commune, site 1: Orthophotomap with location of the site (a) and LiDAR plans with location of the site (b) (source: data from the central geodetic and cartographic resource; elab. by W. Ochotny)

Ryc. 2.4. Borkowo, gm. Inowrocław, stanowisko 1. Mapa topograficzna (oprac. M. Sosnowski)
Fig. 2.4. Borkowo, Inowrocław commune, site 1. Topographic map (elab. by M. Sosnowski)

Ryc. 2.5. Borkowo, gm. Inowrocław, stanowisko 1. Wizualizacja przestrzenna w wersji 2D wykonana na podstawie pomiarów ALS (oprac. M. Sosnowski)
Fig. 2.5. Borkowo, Inowrocław commune, site 1. View in 2D version made based on ALS measurements (elab. by M. Sosnowski)

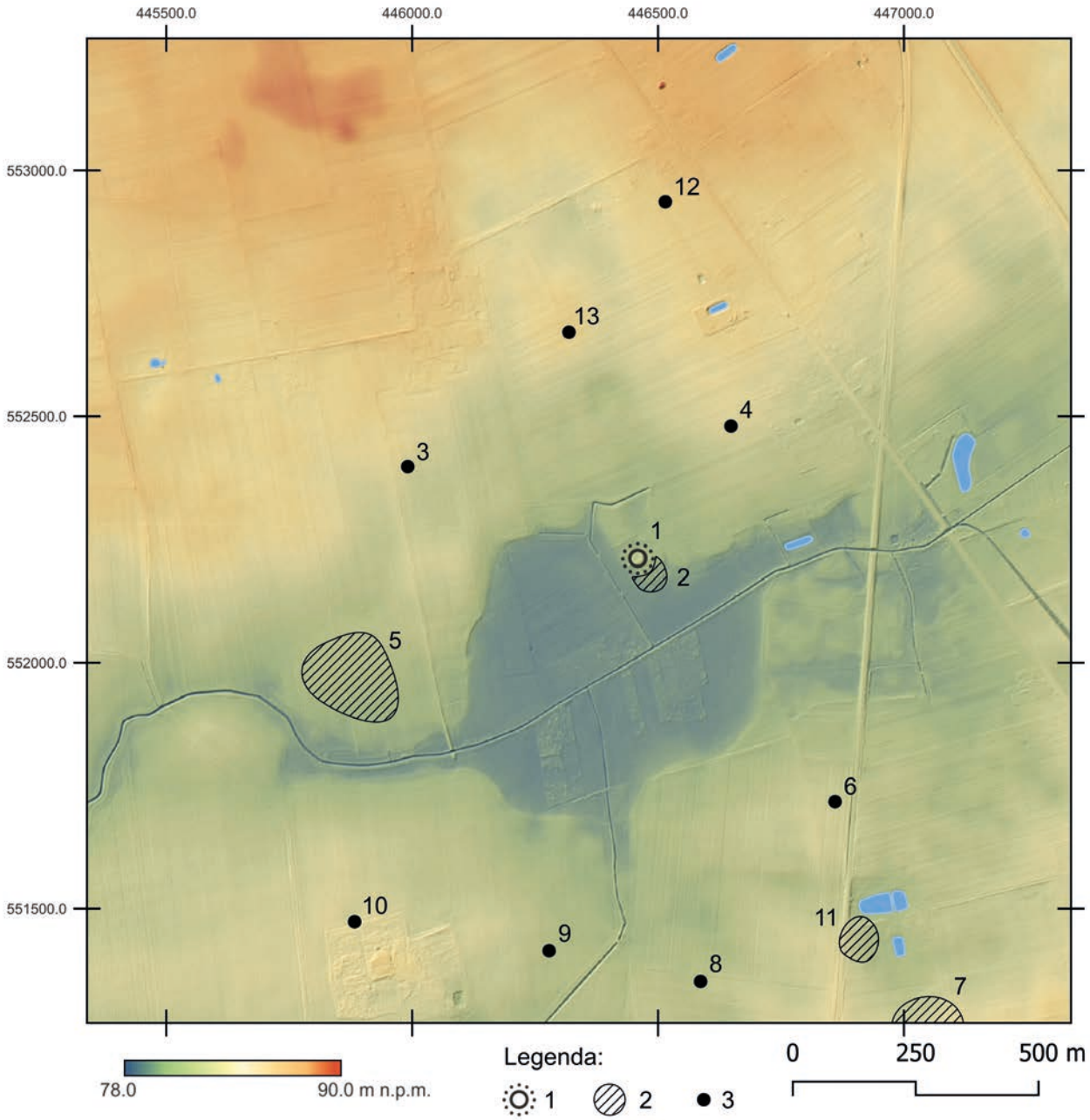

Ryc. 2.6. Borkowo, gm. Inowrocław, stanowisko 1. Widok grodziska od strony południowo-wschodniej (fot. R. Kaźmierczak)
Fig. 2.6. Borkowo, Inowrocław commune, site 1. Southeastern view of the stronghold (photo by. R. Kaźmierczak)

założono w odległości 1 m na północ od zewnętrznego stoku wału. W tym przypadku bezpośrednio pod kilkucentymetrowym humusem zalegała jasnożółta glina określona jako calec (Łosińska 1986, s. 2). W 1983 roku, na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Bydgoszczy, wykonano szczegółowy plan warstwicowy obiektu (ryc. 2.10).

Kolejne oględziny stanowiska przez służby konserwatorskie miały miejsce w 2003 roku, a badania powierzchniowe w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski, przeprowadzone zostały przez J. Bednarczyka w 2006 roku[4]. W czerwcu 2016 roku zespół badawczy z Instytutu Archeologii UMK przeprowadził prace terenowe o charakterze weryfikacyjnym, mające na celu ustalenie chronologii oraz faz zasiedlenia tego obiektu. Badaniami ar-

[4] Por. Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego (Borkowo, stanowisko 1).

Ryc. 2.7. Borkowo, gm. Inowrocław. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy. Legenda: 1 – grodzisko; 2 – osada; 3 – punkt osadniczy/ślad osadniczy. Wykaz stanowisk wraz z ich numeracją: 1 – Borkowo 1, grodzisko; 2 – Borkowo 1A, osada; 3 – Borkowo 4, punkt osadniczy; 4 – Borkowo 2, punkt osadniczy; 5 – Borkowo 5, osada; 6 – Sławęcin 19, ślad osadniczy; 7 – Sławęcinek 3, osada; 8 – Sławęcin 4, ślad osadniczy; 9 – Sławęcin 2, ślad osadniczy; 10 – Sławęcin 6, ślad osadniczy; 11 – Sławęcinek 2, osada; 12 – Borkowo 3, ślad osadniczy; 13 – Borkowo 8, ślad osadniczy (https://zabytek.pl/pl, archiwum Instytutu Archeologii UMK; oprac. M. Sosnowski, W. Ochotny)

Fig. 2.7. Borkowo, Inowrocław commune. Early medieval settlement complex. Legend: 1 – stronghold; 2 – settlement; 3 – point of settlement/trace of settlement. List of sites with their numbers: 1 – Borkowo 1, stronghold; 2 – Borkowo 1A, settlement; 3 – Borkowo 4, point of settlement; 4 – Borkowo 2, point of settlement; 5 – Borkowo 5, settlement; 6 – Sławęcin 19, trace of settlement; 7 – Sławęcinek 3, settlement; 8 – Sławęcin 4, trace of settlement; 9 – Sławęcin 2, trace of settlement; 10 – Sławęcin 6, trace of settlement; 11 – Sławęcinek 2, settlement; 12 – Borkowo 3, trace of settlement; 13 – Borkowo 8, trace of settlement (https://zabytek.pl/pl, archive of the Institute of Archeology of the NCU; elab. by. M. Sosnowski, W. Ochotny)

cheologicznymi koordynowanymi w ramach projektu pt. „Atlas grodzisk wczesnośredniowiecznych z obszaru Polski" przez W. Chudziaka, kierował w terenie R. Kaźmierczak. Uzupełnieniem prac wykopaliskowych były wykonane w następnym roku przez P. Wronieckiego badania geomagnetyczne (Wroniecki 2017).

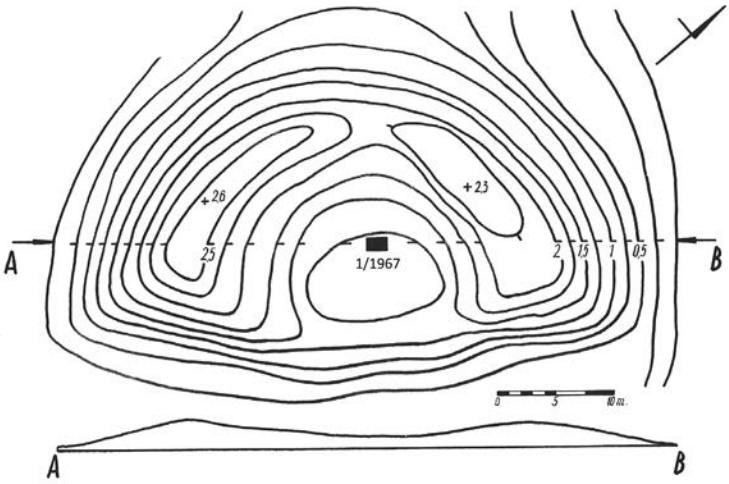
Zakres prac badawczych

Sondaż z 1967 roku oraz cztery niewielkie otwory sondażowe z 1986 roku o łącznej powierzchni około 0,5 m^2, rozlokowane w różnych miejscach grodziska, nie rozwiązały ostatecznie kwestii jego chronologii,

Ryc. 2.8. Borkowo, gm. Inowrocław. Fragment mapy Kujaw opublikowanej przez F.L. von Schroettera z lokalizacją grodziska (wg Schroetter 1803–1810; oprac. W. Ochotny)

Fig. 2.8. Borkowo, Inowrocław commune. Fragment of a map of Kuyavia published by F.L. von Schroetter with the location of the stronghold (by Schroetter 1803–1810; elab. by W. Ochotny)

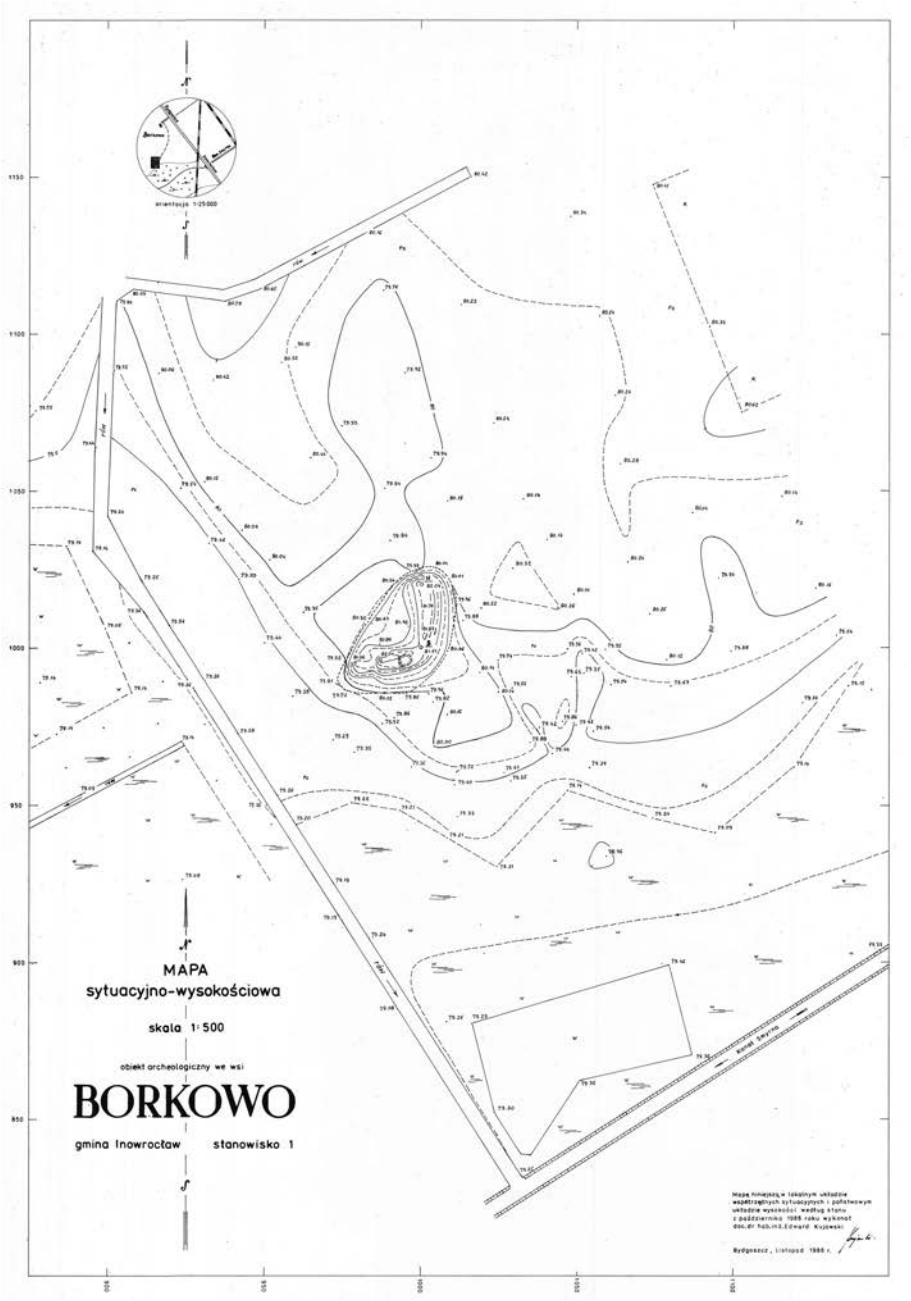
Ryc. 2.9. Borkowo, gm. Inowrocław, stanowisko 1. Schematyczny plan sytuacyjno-wysokościowy z zaznaczonym wykopem z 1967 roku (rys. G. Wilke, I. Skrzypek)

Fig. 2.9. Borkowo, Inowrocław commune, site 1. Schematic situational and elevation plan with marked research trench from 1967 (drawn by G. Wilke, I. Skrzypek)

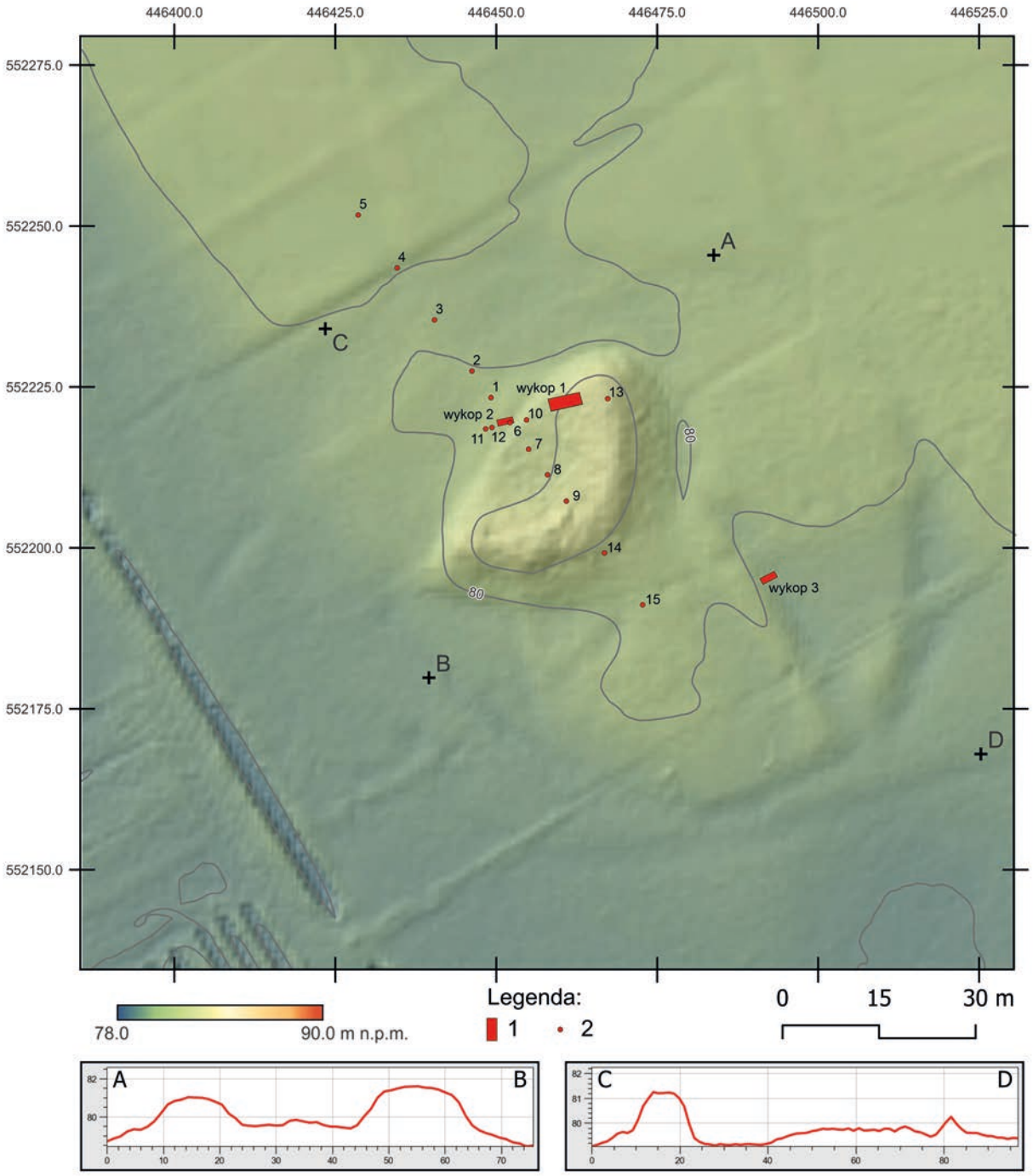
zwłaszcza, że pozyskano z nich niewielkie serie ułamków naczyń ceramicznych. O wiele większy zakres przestrzenny miały badania weryfikacyjno-sondażowe grodziska z 2016 roku, podczas których założono dwa wykopy (ryc. 2.11). Pierwszy (1/16), o wymiarach 5×2 m, wytyczony przy północno-wschodniej krawędzi zniwelowanego wału, obejmował część wyniesienia oraz jego wewnętrzną podstawę, drugi (2/16), o wymiarach 2×1 m, w środkowej części majdanu. Wykopy uzupełniono serią 15 odwiertów, z czego 11 wytyczono na linii północny zachód–południowy wschód, wzdłuż dłuższej osi zniszczonego grodziska, przecinającej osadę podgrodową, południowo-wschodni odcinek wału, zachowany w jego obrębie majdan i zniwelowaną północno-zachodnią część stanowiska (odwierty 1–9; 14, 15). Cztery kolejne odwierty (10–13) wykonano wzdłuż osi południowy zachód–północny wschód w obrębie majdanu oraz na kulminacji wału we wschodniej części grodziska. Na terenie domniemanej osady podgrodowej, przylegającej do obiektu od południa, założono także jeden wykop sondażowy o wymiarach 2×1 m (ryc. 2.11). Przeprowadzone w kolejnym roku badania geomagnetyczne objęły powierzchnię około 1,4 ha.

Stratygrafia kulturowa wraz z pozostałościami zabudowy

W obrębie wykopu 1/16, usytuowanego w południowo-wschodniej części grodziska, występował stosunkowo złożony układ nawarstwień kulturowych związanych zarówno z nasypem wału, jak i zabudową przywałową (ryc. 2.12). Bezpośrednio z rozsypiskiem wału można powiązać występującą na znacznej powierzchni wykopu, bezpośrednio pod humusem, warstwę o miąższości do 0,3 m, złożoną z brunatnego piasku luźnego z węglami drzewnymi oraz polepą (warstwa 2). Tak samo należałoby zinterpretować zalegający poniżej, na całej długości wykopu, szary piasek luźny o miąższości od 0,3 do 0,8 m (warstwa 3). W środkowej i północnej części wykopu przykrywał on soczewkę zbitego popiołu i węgli drzewnych (warstwa 4; próba ^{14}C; tab. I, Poz-156415) oraz horyzontalnie położoną warstwę żółtej gliny średniej o gruboplamistej strukturze, przemieszanej z brunatnym piaskiem gliniastym (warstwa 5). Niewykluczone, że stanowią one pozostałość naziemnej zabudowy przywałowej o szerokości dochodzącej w tym miejscu do 1,8 m, częściowo wkopanej w warstwę związaną z podstawą wału w postaci brunatnych piasków gliniastych z pojedynczymi węglami

Ryc. 2.10. Borkowo, gm. Inowrocław, stanowisko 1. Plan sytuacyjno-wysokościowy z 1986 roku (rys. E. Kujawski)
Fig. 2.10. Borkowo, Inowrocław commune, site 1. Situation and elevation plan from 1986 (drawn by E. Kujawski)

Ryc. 2.11. Borkowo, gm. Inowrocław, stanowisko 1. Plan sytuacyjno-wysokościowy z lokalizacją wykopów i odwiertów archeologicznych z 2016 roku wraz z przekrojami wykonany na podstawie pomiarów ALS. Legenda: 1 – wykop, 2 – odwiert (rys. M. Sosnowski; oprac. W. Ochotny)

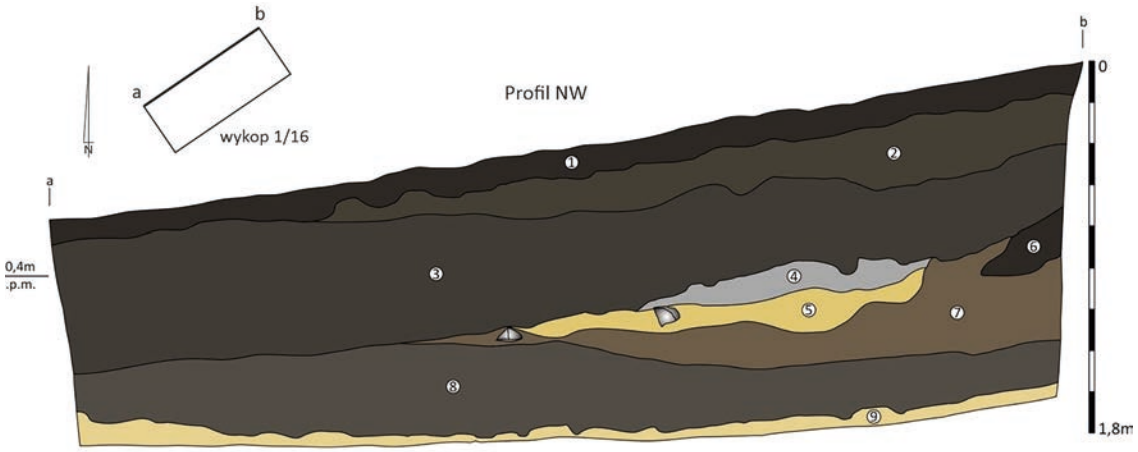
Fig. 2.11. Borkowo, Inowrocław commune, site 1. ALS based site contour map with trenches and boreholes locations from 2016 with cross-sections. Legend: 1 – trench, 2 – borehole (drawn by M. Sosnowski; elab. by W. Ochotny)

drzewnymi, która zwiększa swoją miąższość w kierunku jego kulminacji (warstwa 7; próba ^{14}C; tab. I, Poz-156073). Poziom humusu pierwotnego wyznaczał ciemnobrunatny piasek gliniasty zalegający w układzie horyzontalnym na całej powierzchni wykopu (warstwa 8), a naturalne nawarstwienie stanowiła żółta, zbita glina (ryc. 2.13). W obrębie wszystkich warstw kulturowych występował ruchomy materiał źródłowy w postaci ułamków wczesnośredniowiecznych naczyń ceramicznych.

Drugi wykop sondażowy (2/16), położony w środkowej części majdanu dawnego grodu, charakteryzował się mniej skomplikowanym układem stratygraficznym. Do głębokości 0,5 m poniżej poziomu terenu występował humus oraz warstwy kulturowe w postaci brunatnego piasku gliniastego z drobinami węgli drzewnych i fragmentami polepy (warstwa 2), z dodatkiem ciemnożółtej gliny ciężkiej (warstwy 2a, 3), która w partii spągowej wyznaczała poziom klepiska. W tym przypadku

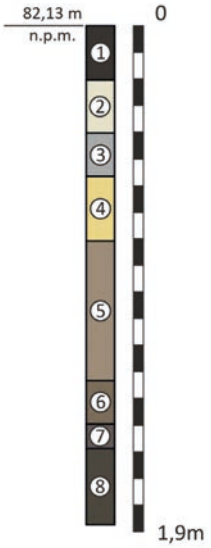

Ryc. 2.12. Borkowo, gm. Inowrocław, stanowisko 1. Wykop 1/16, profil północno-zachodni (fot. R. Kaźmierczak)
Fig. 2.12. Borkowo, Inowrocław commune, site 1. Trench 1/16, northwestern profile (photo by R. Kaźmierczak)

Ryc. 2.13. Borkowo, gm. Inowrocław, stanowisko 1. Wykop 1/16, profil północno-zachodni: 1 – ciemnobrunatny piasek luźny (warstwa 1); 2 – brunatny piasek luźny z węglami drzewnymi i polepą (warstwa 2); 3 – szary piasek luźny (warstwa 3); 4 – popiół z węglami drzewnymi (warstwa 4); 5 – żółta glina z brunatnym piaskiem gliniastym (warstwa 5); 6 – ciemnobrunatny piasek luźny (warstwa 6); 7 – brunatny piasek gliniasty z węglami drzewnymi (warstwa 7); 8 – ciemnobrunatny piasek gliniasty (warstwa 8); 9 – żółta glina (calec) (rys. R. Kaźmierczak; oprac. B. Kowalewska)
Fig. 2.13. Borkowo, Inowrocław commune, site 1. Trench 1/16, northwestern profile: 1 – loose, dark brown sand (layer 1); 2 – loose, brown sand with charcoalss and mud (layer 2); 3 – loose, gray sand (layer 3); 4 – ash with charcoals (layer 4); 5 – yellow clay with brown loamy sand (layer 5); 6 – loose, dark brown sand (layer 6); 7 – brown clay sand with charcoals (layer 7); 8 – dark brown clay sand (layer 8); 9 – yellow clay (virgin soil) (drawn by R. Kaźmierczak; elab. by B. Kowalewska)

wczesnośredniowieczny materiał ceramiczny występował jedynie w obrębie humusu oraz warstwy 2. Klepisko zarejestrowane w tym wykopie potwierdzono również w dwóch odwiertach (6, 10). W pozostałych, wykonanych w obrębie majdanu odwiertach, naturalny poziom stanowiła żółta glina ciężka lub szary i żółty piasek ilasty występujące na głębokości od 0,4 do 0,8 m, nad którymi zalegał ciemnobrunatny piasek gliniasty z węglami drzewnymi i drobinkami polepy. Natomiast w odwiercie 13, wykonanym na szczycie wschodniej linii wału oraz w odwiercie 9 na jego południowej kulminacji, calec uchwycono na głębokości około 2 m. Powyżej niego występowały kolejno nawarstwienia wałowe w postaci szarego i ciemnobrunatnego piasku luźnego oraz piasku gliniastego o takiej samej barwie, przewarstwionego gliną średnią; w większości zawierały one węgle drzewne, spaleniznę i polepę, sporadycznie także przepalone kości zwierzęce (ryc. 2.14).

Ryc. 2.14. Borkowo, gm. Inowrocław, stanowisko 1. Odwiert 13/16: 1– ciemnobrunatny piasek luźny; 2 – szaro-biały piasek ilasty; 3 – szary piasek luźny z węglami drzewnymi i polepą; 4 – ciemnożółty piasek luźny z węglami drzewnymi i polepą; 5 – jasnobrązowa glina z polepą; 6 – brązowa glina z polepą; 7 – szaro-brązowa glina z węglami drzewnymi i polepą; 8 – ciemnobrunatny piasek gliniasty z węglami drzewnymi i przepalonymi kośćmi (rys. R. Kaźmierczak; oprac. B. Kowalewska)

Fig. 2.14. Borkowo, Inowrocław commune, site 1. Borehole 13/16: 1– loose, dark brown sand; 2 – gray-white clay sand; 3 – loose, gray sand with charcoalss and mud; 4 – loose, dark yellow sand with charcoalss and mud; 5 – light brown clay with threshing floor; 6 – brown clay with threshing floor; 7 – gray-brown clay with charcoals and threshing floor; 8 – dark brown clay sand with charcoals and burnt bones (drawn by R. Kaźmierczak; elab. by B. Kowalewska)

Jak stwierdził P. Wronieckiego „[…] badania magnetyczne w Borkowie nie wykryły wiele anomalii, które można by rozpatrywać pod kątem archeologicznym" (Wroniecki 2017). Ważną informacją jest wyraźne uchwycenie oryginalnego, kolistego kształtu nasypu grodu w północno-zachodniej, zniwelowanej części (ryc. 2.15). Południowo-wschodnia część wygenerowała nieregularne, niewyraźne odczyty. Wśród nich stwierdzono jednak anomalie magnetyczne usytuowane u podnóża wewnętrznej, zachowanej części wału, które mogą wskazywać na dookolną zabudowę majdanu (Wroniecki 2017).

Na podstawie analizy map topograficznych, obrazów lidarowych i geomagnetycznych oraz wyników dotychczasowych badań przyjąć należy, że usytuowany nad jeziorem gród o pierścieniowatym układzie wałów sąsiadował bezpośrednio z osadą podgrodową otoczoną zapewne fosą.

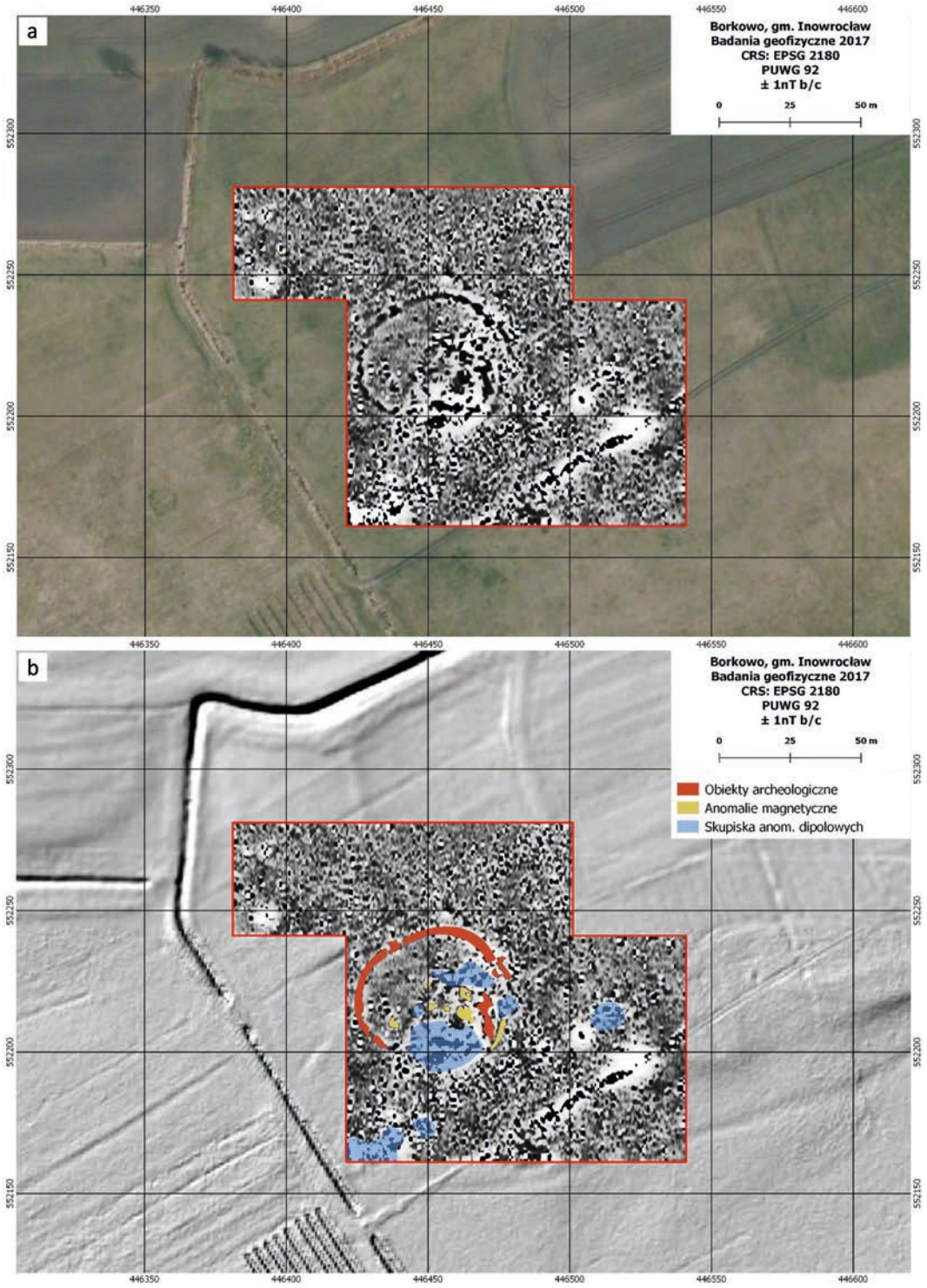
Zaplecze osadnicze

W obrębie wykopu założonego na osadzie podgrodowej (Borkowo, stanowisko 1A) do głębokości 0,8 m występował humus oraz dwie warstwy kulturowe opadające w kierunku dawnej niecki płytkiego jeziora (ryc. 2.7). Pierwsza, o miąższości około 0,2 m, składała się z szaro-brunatnego piasku gliniastego (warstwa 1), kolejna, o miąższości dochodzącej do 0,4 m, z ciemnobrunatnego piasku gliniastego (warstwa 2), która w swojej strukturze zawierała także drobinki polepy oraz węgle drzewne. Dawny poziom niecki jeziornej stanowiła stalowoszara gytia. W wykopie nie stwierdzono ruchomego materiału źródłowego, natomiast na powierzchni osady odkryto cztery fragmenty naczyń ceramicznych częściowo i całkowicie obtaczanych, datowanych na X–początek XI wieku. Uzupełnieniem rozpoznania osady podgrodowej były również dwa odwierty (14 i 15). W pierwszym zarejestrowano przemieszany układ nawarstwień występujący do głębokości 1,2 m, charakterystyczny dla zasypiska fosy, w drugim potwierdzono stratygrafię zadokumentowaną w wykopie sondażowym. Z Borkowa znany jest również skarb datowany na okres wczesnośredniowieczny, odkryty przed 1939 rokiem w pobliżu wsi Helenowo (Szczurek i in. 2017, nr kat. 8).

Chronologia

Grodzisko w Borkowie w starszej literaturze było ogólnie datowane na okres wczesnośredniowieczny (Dylik 1936, s. 81; Kowalenko 1938, s. 184; Hensel 1950, s. 81). W pracach z lat 80. i 90. XX wieku powiązano je, na podstawie analizy ułamków naczyń ceramicznych z badań sondażowych, ze starszymi fazami wczesnego średniowiecza oraz fazą D (Łosińska 1986; Kurnatowska, Łosińska 1992, s. 117). Taka chronologia przyjęta została w nowszej literaturze, choć zawężano ją głównie do faz C–D_0 (Kara 2009; Chudziak 2016; 2017). Również M. Danielewski, na podstawie materiału ceramicznego zalegającego na powierzchni stanowiska, chronologię obiektu określił na okres plemienny – fazę C (Danielewski 2009, s. 43).

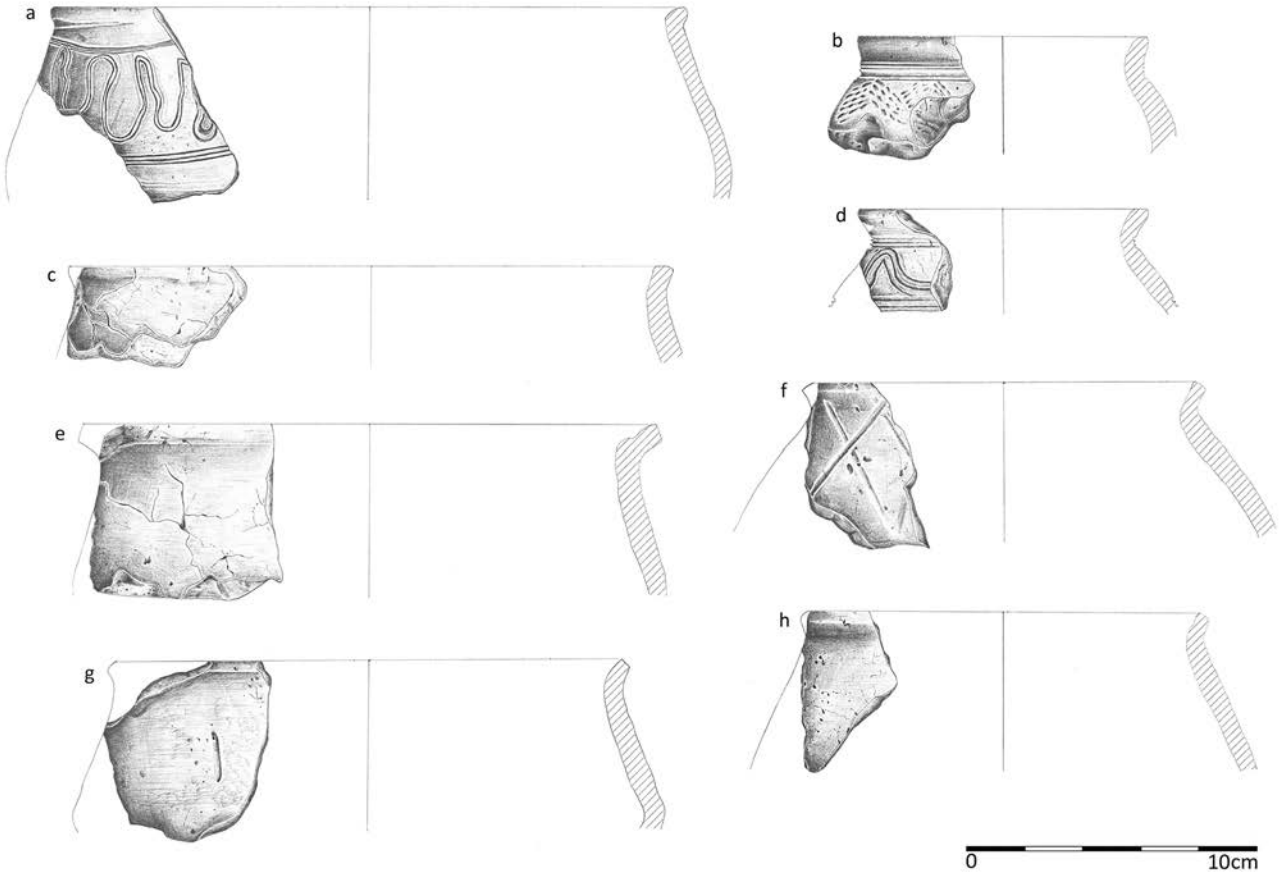
Wyniki analizy technologiczno-stylistycznej naczyń ceramicznych pozyskanych w 2016 roku pozwalają odnieść się do tych ustaleń. Łącznie w obrębie grodziska odkryto 112 ułamków z okresu wczesnośredniowiecznego. W zbiorze dominowały fragmenty egzemplarzy wykonanych w tradycyjnych technikach garncarskich, tj. technice ręcznego lepienia oraz częściowego obtaczania (GT I–III, 87 fragmentów; ryc. 2.16, 2.17); jedynie 14 fragmentów zaliczono do całkowicie obtaczanych (GT V; ryc. 2.18). W pierwszej grupie wyróżniono wylew niezdobionego, przykrawędnie obtacza-

Ryc. 2.15. Borkowo, gm. Inowrocław, stanowisko 1. Wyniki badania geomagnetycznego: a –pomiary magnetyczne nałożone na ortofotomapę; b – interpretacja pomiarów magnetycznych nałożona na obraz lidarowy (rys. P. Wroniecki; oprac. W. Ochotny)

Fig. 2.15. Borkowo, Inowrocław commune, site 1. Results of the geomagnetic survey: a – magnetic measurements superimposed on orthophotomaps; b – interpretation of magnetic measurements superimposed on LiDAR plans (drawn by P. Wroniecki; elab. by W. Ochotny)

nego naczynia, nawiązującego do słabo profilowanego typu Sukow (B), rozpowszechnionego na terenie Pomorza i ziemi chełmińskiej w VII–IX wieku (ryc. 2.16: c). Wśród naczyń tradycyjnych znalazły się również fragmenty egzemplarzy częściowo obtaczanych typu Menkendorf (dziewięć wylewów), charakteryzujące się esowatym lub dwustożkowatym kształtem. Trzy z nich pochodziły od form niezdobionych (ryc. 2.16: e, g, h), na sześciu znajdowało się zdobienie wykonane narzędziem grzebykowatym lub rylcem (ryc. 2.16: a, b, d, f). Ich rozpowszechnienie na terenie Słowiańszczyzny Zachodniej przypadało głównie na IX–X wiek. Dla da-

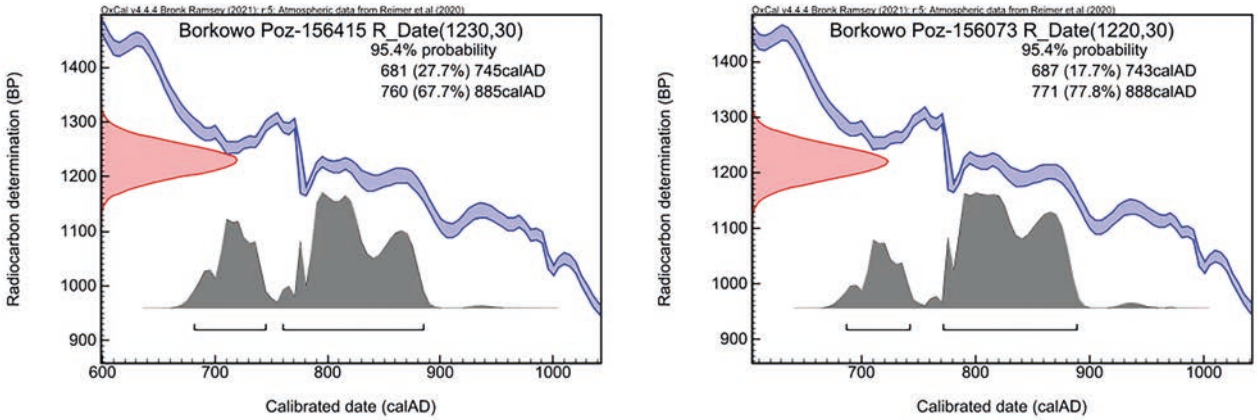
Ryc. 2.16. Borkowo, gm. Inowrocław, stanowisko 1. Wczesnośredniowieczne naczynia ceramiczne: a, g, f, h – wykop 2/16, warstwa 2; b – wykop 1/16, warstwa 2; c, e – wykop 1/16, warstwa 3; d – wykop 1/16, warstwa 6 (rys. E. Błędowska; oprac. W. Ochotny)
Fig. 2.16. Borkowo, Inowrocław commune, site 1. Early medieval pottery: a, g, f, h – trench 2/16, layer 2; b – trench 1/16, layer 2; c, e – trench 1/16, layer 3; d – trench 1/16, layer 6 (drawn by E. Błędowska; elab. by W. Ochotny)

Ryc. 2.17. Borkowo, gm. Inowrocław, stanowisko 1. Wczesnośredniowieczne naczynia ceramiczne z powierzchni stanowiska (GT I–III) (fot. W. Ochotny)
Fig. 2.17. Borkowo, Inowrocław commune, site 1. Early medieval pottery from the surface of the site (GT I–III) (photo by W. Ochotny)

Ryc. 2.18. Borkowo, gm. Inowrocław, stanowisko 1. Wczesnośredniowieczne naczynia ceramiczne z powierzchni stanowiska (GT V) (fot. W. Ochotny)
Fig. 2.18. Borkowo, Inowrocław commune, site 1. Early medieval pottery from the surface of the site (GT V) (photo by W. Ochotny)

Ryc. 2.19. Borkowo, gm. Inowrocław, stanowisko 1. Daty kalendarzowe prób organicznych oznaczonych metodą radiowęglową (Poznańskie Laboratorium Radiowęglowe). Kalibrację sporządzono z użyciem programu OxCal v4.4.4 (oprac. M. Weinkauf)
Fig. 2.19. Borkowo, Inowrocław commune, site 1. Calendar dates for organic samples dated using the radiocarbon method (Poznań Radiocarbon Laboratory). The calibration was performed using OxCal v4.4.4 software (elab. by M. Weinkauf)

towania obiektu szczególne znaczenie ma zespół ceramiki występujący w obrębie warstw 3 oraz 4–5 (wykop 1/16), związanych z zabudową grodu. Dominowały w nich fragmenty naczyń GT I–IV (56 fragmentów) reprezentowane głównie przez typ Menkendorf przy niewielkim udziale egzemplarzy całkowicie obtaczanych nieokreślonych pod względem typologicznym (cztery fragmenty; 6,6%). Zespół ten przyporządkować należałoby do faz C/D_0 w periodyzacji osadnictwa Wielkopolski i Kujaw (Kara 2009). Z poziomów kulturowych związanych z budową oraz użytkowaniem grodu (warstwy 4 i 7, wykop 1/16), uzyskano dwie daty radiowę-

glowe: (1230±30 BP, 760 AD [67,7%] 885 AD; Poz-156415 oraz 1220±30 BP, 771 AD [77,8%] 888 AD; Poz-156073), które po kalibracji są zbieżne z konwencjonalnym datowaniem materiału ceramicznego z tego stanowiska (ryc. 2.19). Istnieją zatem przesłanki, aby czas funkcjonowania grodu umieścić w przedziale od 2. połowy IX do początku 2. połowy X wieku.

Archiwum

W Muzeum Archeologicznym w Poznaniu oraz na Wydziale Archeologii UAM znajduje się dokumentacja z badań w 1967 roku. W Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Toruniu, Delegatura w Bydgoszczy przechowywana jest dokumentacja z badań w 1967 i 1968 roku, a w Instytucie Archeologii UMK z badań wykopaliskowych w 2016 roku i badań geofizycznych w 2017 roku.

Zbiory

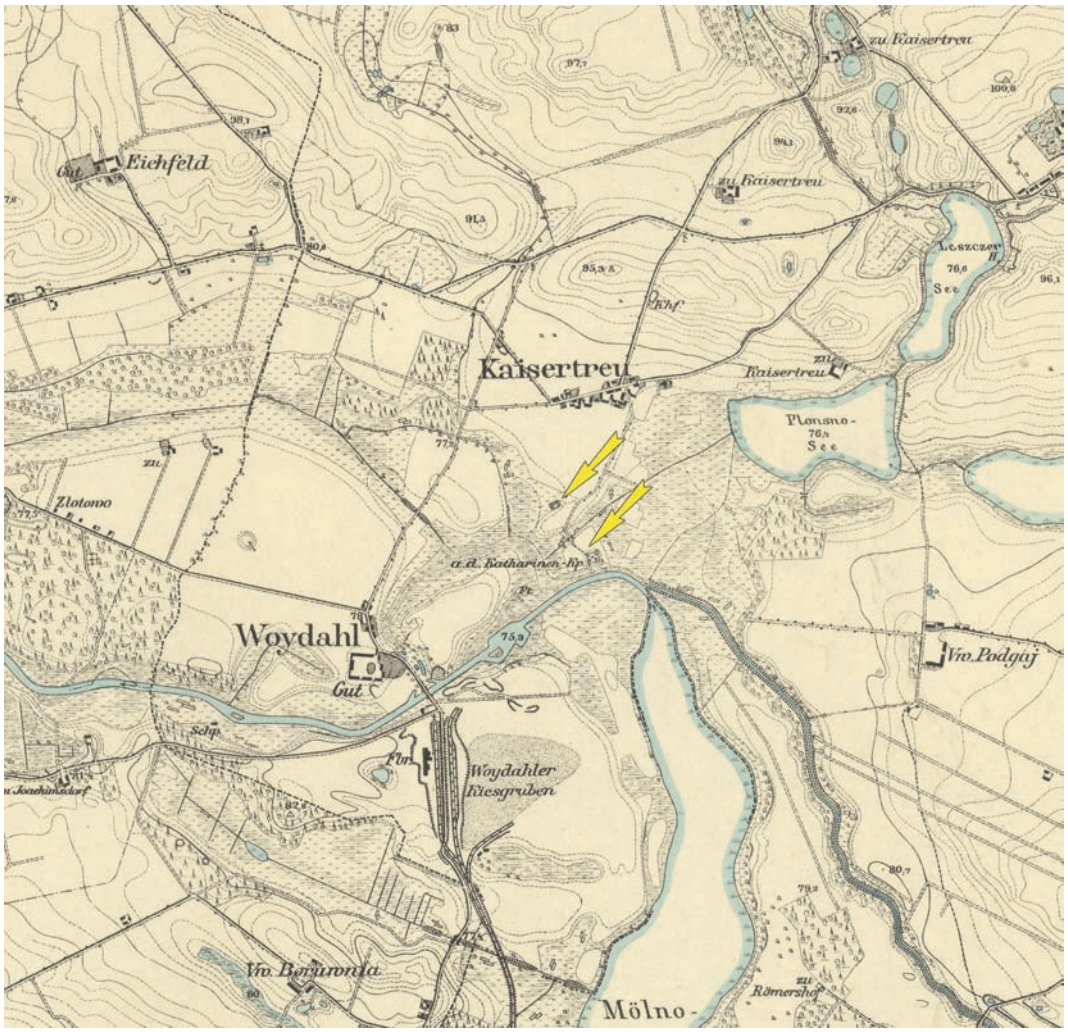
- Badania sondażowe 1967 rok: osiem ułamków naczyń ceramicznych, w tym sześć wczesnośredniowiecznych; 11 ułamków prażnicy (?); trzy kości zwierzęce (nr inw. 16/19; Wydział Archeologii UAM).
- Badania sondażowe 1986 rok: 11 ułamków naczyń ceramicznych; fragmenty polepy (nr inw. brak danych; Instytut Archeologii i Etnologii PAN w Poznaniu).
- Badania powierzchniowe 2006 rok: 13 ułamków naczyń (nr inw. 16/06; Wydział Archeologii UAM).
- Badania sondażowe 2016 rok: 114 ułamków naczyń ceramicznych, w tym 112 wczesnośredniowiecznych (nr inw. 1–9/16; Instytut Archeologii UMK); osełka kamienna (nr inw. 1/16; Instytut Archeologii UMK).

3 DŹWIERZCHNO, gm. Złotniki Kujawskie

Numer stanowiska w miejscowości:	**1, 2**
Numer obszaru AZP:	**43–38**
Numer stanowiska w obrębie arkusza AZP:	**102, 103**
Nazwa dawna miejscowości:	***Dzwirzno* (CDPII/2 1852, s. 529); *Dzwierschno 1877 rok* (Austriackie Archiwum Państwowe); *Dzvirstino* (Ulanowski 1887, s. 79); *Kaisertreu* (niem.) (*Topographische Karte* 1911, arkusz: *Pakosch [Pakość] 1651 [3174]*)** (ryc. 3.1)
Nazwa lokalna:	***Grodzisko* (CDPII/2 1852, s. 529)**
Położenie:	**N 52°51'47.24" E 18°4'36.07"; około 0,76 km w prostej linii na południowy zachód od kościoła pw. św. Katarzyny w Dźwierzchnie (stanowisko 1); około 0,83 km w prostej linii na południowy zachód od kościoła pw. św. Katarzyny w Dźwierzchnie (stanowisko 2)** (ryc. 3.2)
Mezoregion:	**Pojezierze Żnińsko-Mogileńskie, przy granicy z Równiną Inowrocławską**

Środowisko fizycznogeograficzne

GEOMORFOLOGIA I GEOLOGIA. Obszar badań znajduje się w najniżej położonej, obecnie podmokłej części doliny Noteci. Stanowisko 1 zlokalizowane jest w obrębie równiny torfowej na poziomie około 76 m n.p.m., po zachodniej stronie wąskiego, wysuniętego na południe cypla terasy rzecznej. Płat tarasowy, do którego ono przylega ciągnie się wzdłuż doliny u podnóża wysoczyzny. Dwa mniejsze płaty (po około 0,4 km długości) znajdują się bezpośrednio na zachód i południe od stanowiska, za nim kolejny, przylegający do Noteci, o długości 2 km i orientacji równoleżnikowej. Płaty to terasy nadzalewowe, których powierzchnie zbudowane z piasków i żwirów rzecznych rozciągają się w poziomie 76–80 m n.p.m. Pomiędzy płatami terasowymi zalega równina torfowa na bazie piasków rzecznych (takie występują w otoczeniu stanowisk), miejscami na gytiach, a odrębnie wyspowo występują terasy zalewowe Noteci. Te wytworzone są z piasków i żwirów rzecznych, i wznoszą się 0,5–1,5 m ponad poziom rzeki. Około 0,3 km na południowy wschód od stanowiska 1, na wyniesieniu o maksymalnej wysokości 77,94 m n.p.m., znajduje się stanowisko 2. Wyniesienie to o antropogenicznym kształcie (kwadrat z przesuniętym ku północy północno-wschodnim narożnikiem), wznosi się do 2,9 m ponad przyległy obszar. Około 0,15 m od południowego stoku wyniesienia znajduje się prawy brzeg Noteci, która w tym miejscu zmienia kierunek z południkowego na równoleżnikowy. W otoczeniu stanowisk dno doliny wznosi się od 74,7 m n.p.m. (przy brzegu rzeki) do 75 m n.p.m. Obszar doliny podnosi się stopniowo do 80 m n.p.m. w kierunku północnym, ku zboczom doliny. Zbocza na północy, oddalone od stanowisk około 1 km, osiągają 7,5–12,0 m i nachylenie do 5°. Rozcinane są gęstą siecią dolinek erozyjnych (na zachód od stanowisk) oraz ujściami rynien subglacjalnych (na wschód od stanowisk). U ich podnóży ciągnie się pas deluwiów. Przy krawędzi wysoczyzny najwyższe punkty terenu przekraczają 95 m n.p.m. Wysoczyzna morenowa płaska, zbudowana z glin zwałowych ze żwirami i otoczakami, urozmaicona jest płatami eluwiów piaszczystych i pyłowatych powstałych z glin zwałowych, występują-

Ryc. 3.1. Dźwierzchno, gm. Złotniki Kujawskie, stanowiska 1, 2. Mapa topograficzna, arkusz Pakosch [Pakość] z 1911 roku (http://igrek.amzp.pl; oprac. W. Ochotny)

Fig. 3.1. Dźwierzchno, Złotniki Kujawskie commune, sites 1, 2. Topographic map, Pakosch sheet [Pakość] from 1911 (http://igrek.amzp.pl; elab. by W. Ochotny)

cych w strefie erozyjnych powierzchni wód roztopowych) (Wrotek 1993, s. 18). Na północy, od okolic Jordanowa, występują liczne pagórki moreny czołowej wytworzone z glin, żwirów i piasków, osiągające ponad 100 m n.p.m. Obszar wysoczyzny wzbogacają także płaty sandru zbudowanego z piasków wodnolodowcowych o średnim poziomie 90 m n.p.m. Po wschodniej stronie stanowisk rozciąga się obszar podmokły (równina torfowa), a wyższe partie doliny (terasa rzeczna) oddalone są od nich o około 0,7 km. Natomiast zbocza wysoczyzny są tutaj długie i łagodne (Wrotek 1993, tab. I). W rejonie stanowisk i bezpośrednio na zachód dolina Noteci jest najszersza, osiąga 3,5 km. Przy zakręcie rzeki większa część tego odcinka (około 2,6 km) rozciąga się po jej lewej stronie, a na zachód od stanowisk po prawej stronie. Dno doliny wypełnione jest licznymi zbiornikami, zarówno dużymi, jak i małymi jeziorami oraz ciekami. Po wschodniej stronie wyniesienia, na którym położone jest stanowisko 2, płynie ciek wypływający z jeziora Płaźno (oddalone 0,9 km od stanowiska) i uchodzi do Noteci. W tym rejonie rzeka jest także zasilana przez Kanał Smyrnię (ujście Kanału 0,3 km od stanowiska). W obniżeniu między stanowiskami znajduje się rów odwadniający okalające je podmokłości. Jego ujście do Noteci położone jest po zachodniej stronie wyniesienia, 0,1 km od stanowiska 2. Około 0,5 km od niego, w południkowej części doliny położony jest kraniec jeziora Mielno. Około 4 km na zachód od stanowisk Noteć wpada do jeziora Sadłogoszcz, kolejne jezioro – Tuczno, oddalone jest 1,8 km na wschód od stanowisk.

HYDROGRAFIA. Opisywany obszar położony jest w dorzeczu Odry. Noteć stanowiąca tu wiodący element sieci hydrograficznej jest największym dopływem Warty, wpada do niej z prawej strony. Odcinek rzeki, przy którym leżą stanowiska to końcowy fragment Noteci Górnej – od źródeł do 204 km). W tej części biegu rzeka przepływa przez wiele jezior. Jednym z nich jest Mielno, akwen o orientacji południkowej z lustrem wody na poziomie 74,7 m n.p.m. (na mapie z 1911 roku poziom lustra wody oznaczono na 75,3 m n.p.m.), powierzchni 179 ha i najwięk-

Ryc. 3.2. Dźwierzchno, gm. Złotniki Kujawskie, stanowiska 1, 2. Widok od strony południowej (fot. W. Stępień)
Fig. 3.2. Dźwierzchno, Złotniki Kujawskie commune, sites 1, 2. Southern view (photo by W. Stępień)

szej głębokości 4,7 m, zmierzonej w jego północnej części (Choiński 1992, s. 80; *Atlas* 1996, s. 149). Przez to jezioro Noteć przepływa na odcinku około 5 km. Na wysokości stanowisk, po wypłynięciu z Mielna, rzeka zmienia kierunek z południkowego na równoleżnikowy. Po wschodniej stronie stanowiska 2 zasilana jest z prawej strony wodami Kanału Smyrnia o długości 20,3 km, który jest jednym z głównych odbiorników wody opadowej z Inowrocławia; wypływa na północnym wschodzie spod Liszkowa. Przy ujściu Kanału do Noteci wpada do niej także ciek z położonego na wschodzie jeziora Płaźno (Płężno), którego powierzchnia wynosi 21,8 ha, a maksymalna głębokość, odnotowana w centralnej części, 3,1 m (Choiński 1992, s. 80; *Atlas* 1996, s. 149). Ciek ten nie widnieje na mapie z 1911 roku, z kolei rów po północnej stronie stanowiska 2 został ówcześnie oznaczony jako wypływający z Płaźna (ślad połączenia z jeziorem widoczny na ortofotomapie). Zbiornik ten połączony jest z leżącym dalej na północ jeziorem Leszcze, do którego wpada mały ciek odwadniający obszar na północnym wschodzie. Od północy Płaźno zasilane jest przez cieki spływające z drobnych jeziorek oraz jeziora Dźwierzchno i leżących dalej jezior: Jordanowo, Długie, Kościelne i Pęchowskie; ciąg tych zbiorników sięga 7 km. Od wschodu Płaźno połączone jest z jeziorem Tuczno o orientacji równoleżnikowej i poziomie lustra wody 76,4 m n.p.m. (76,5 m n.p.m. na arkuszu mapy z 1911 roku). Jezioro to ma powierzchnię 80,4 ha i maksymalną głębokość 9,4 m, zmierzoną przy północno-zachodnim brzegu; jest przepływowe, przyjmuje ciek z północy, spod Niszczewic (Choiński 1992, s. 80; *Atlas* 1996, s. 149). Po zachodniej stronie stanowiska 1 – 0,7 km na północny zachód – do doliny Noteci uchodzi ciek spływający spod Lisewa. W obrębie równiny torfowej między stanowiskiem 1 a znajdującym się na zachód płatem terasy rzecznej znajduje się małe oczko wodne. Być może jest to ślad większego zbiornika o orientacji południkowej (około 0,25×0,10 km), którego zarys widoczny jest na ortofotomapie. W dnie doliny, głównie wokół miejscowości Wojdal, występują liczne wyrobiska po kopalni żwiru, obecnie wypełnione wodą.

GLEBY. W dnie doliny Noteci wytworzyły się gleby organiczne: torfowo-bagienne i murszowe. W wyższych partiach i na obrzeżach występują gleby rdzawe powstałe z piasków i żwirów rzecznych oraz piaszczysto-gliniaste deluwia zalegające u podnóży zboczy. Obszar wysoczyzny w otoczeniu stanowisk pokrywają gleby płowe wytworzone z glin lodowcowych. Na wschód od jeziora Tuczno rozciągają się czarne ziemie.

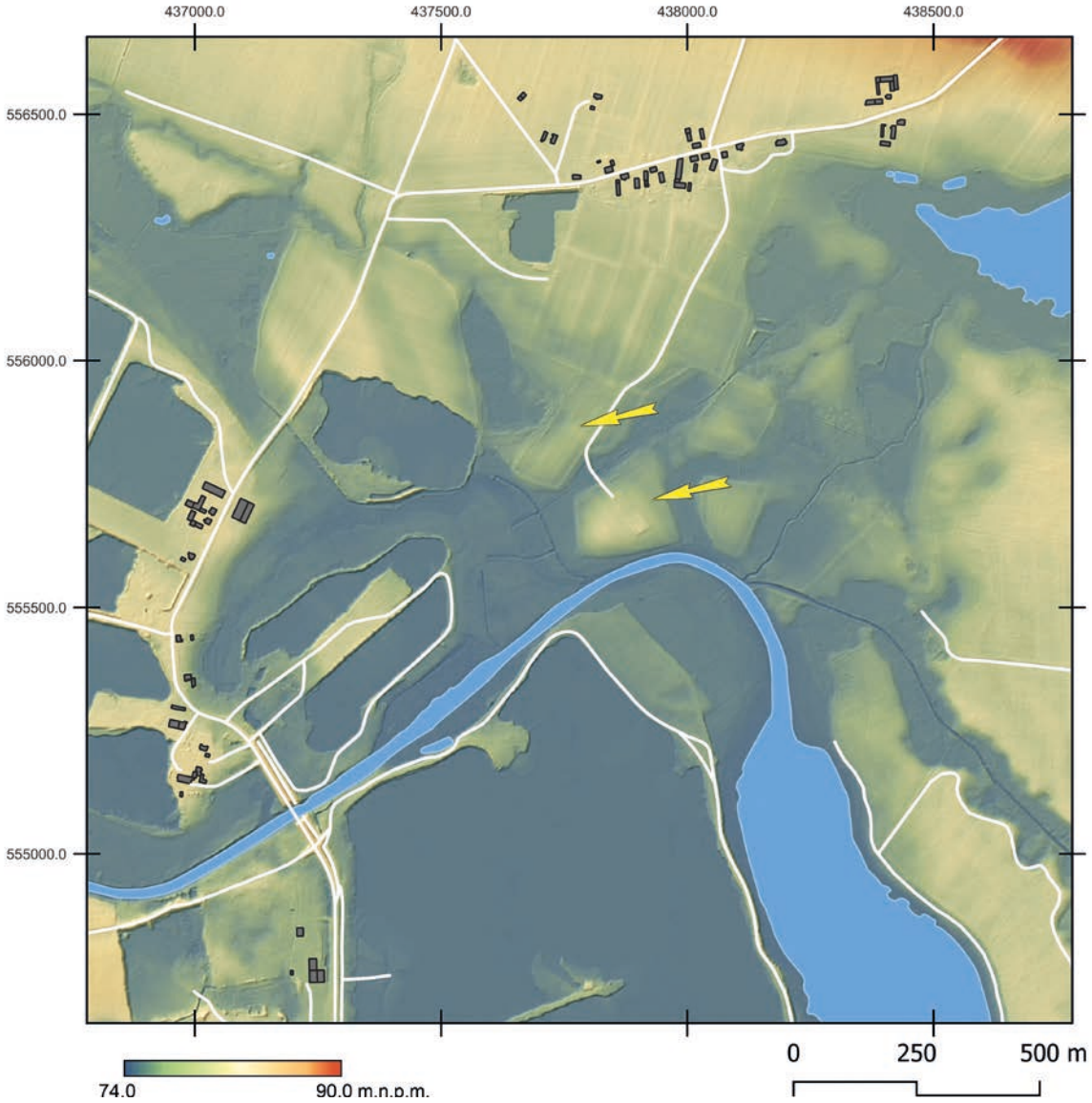
Opis stanowiska

Kwestia lokalizacji wczesnośredniowiecznego grodziska w Dźwierzchnie jest dość złożona i nie została, jak dotąd, jednoznacznie rozstrzygnięta[1]. Sama idea ist-

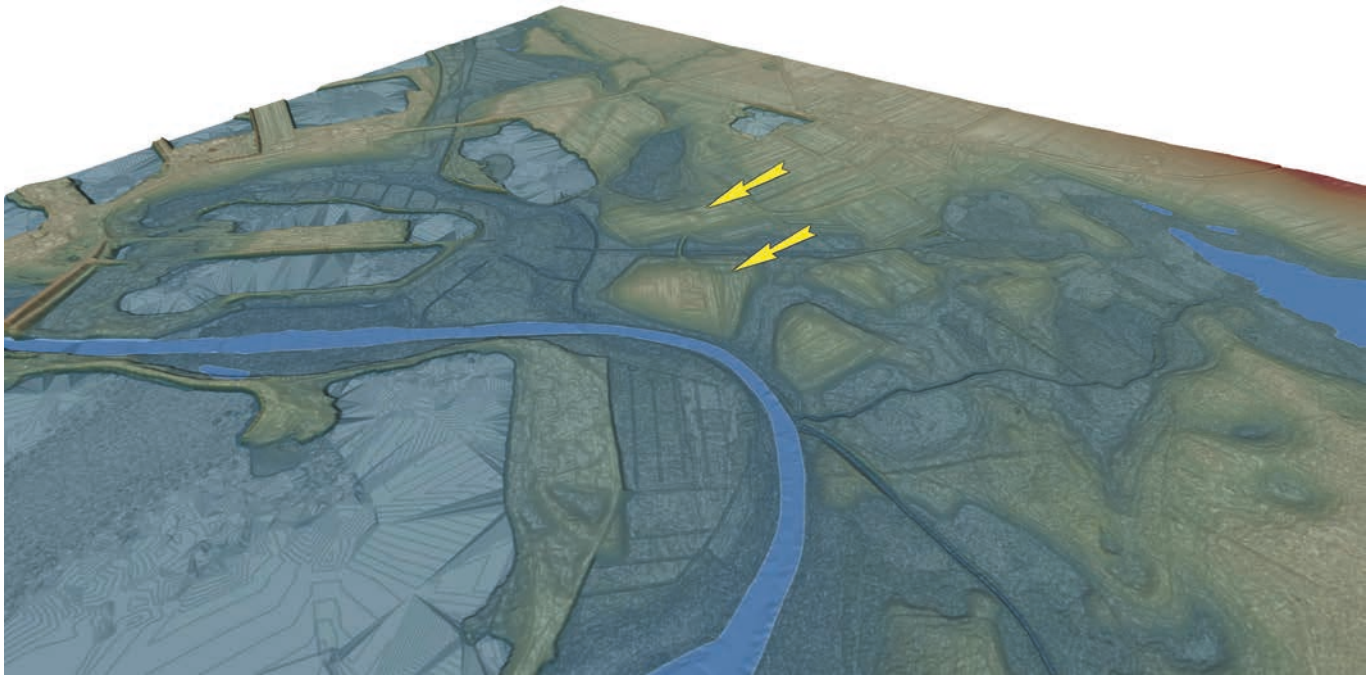
[1] Por. karta ewidencji obiektu sporządzona przez A. Łosińską w 1993 roku.

Ryc. 3.3. Dźwierzchno, gm. Złotniki Kujawskie, stanowiska 1, 2. Ortofotomapa z lokalizacją stanowisk (a) oraz obraz lidarowy z lokalizacją stanowisk (b) (źródło: dane centralnego zasobu geodezyjnego i kartograficznego; oprac. W. Ochotny)
Fig. 3.3. Dźwierzchno, Złotniki Kujawskie commune, sites 1, 2. Orthophotomap with location of the sites (a) and LiDAR plans with location of the sites (b) (source: data from the central geodetic and cartographic resource; elab. by W. Ochotny)

Ryc. 3.4. Dźwierzchno, gm. Złotniki Kujawskie, stanowiska 1, 2. Mapa topograficzna (oprac. M. Sosnowski)
Fig. 3.4. Dźwierzchno, Złotniki Kujawskie commune, sites 1, 2. Topographic map (elab. by M. Sosnowski)

Ryc. 3.5. Dźwierzchno, gm. Złotniki Kujawskie, stanowiska 1, 2. Wizualizacja przestrzenna w wersji 2D wykonana na podstawie pomiarów ALS (oprac. M. Sosnowski)
Fig. 3.5. Dźwierzchno, Złotniki Kujawskie commune, sites 1, 2. View in 2D version made based on ALS measurements (elab. by M. Sosnowski)

Ryc. 3.6. Dźwierzchno, gm. Złotniki Kujawskie, stanowiska 1, 2. Widok stanowiska 2 (a) od strony północnej (część zachodnia) i stanowiska 1 (b) od strony południowo-wschodniej (fot. M. Weinkauf)
Fig. 3.6. Dźwierzchno, Złotniki Kujawskie commune, sites 1, 2. View of site 2 (a) from the north (western part) and site 1 (b) from the south-east (photo by M. Weinkauf)

nienia warowni jest uzasadniona ze względu na udokumentowaną w tym miejscu przeprawę przez Noteć. W rozważaniach nad lokalizacją wczesnośredniowiecznego grodu w Dźwierzchnie brane są pod uwagę dwa punkty terenowe, w obrębie których takie relikty mogą występować: 1) dawna wyspa usytuowana bezpośrednio na prawym brzegu szerokiego rozlewiska Noteci (stanowisko 2), do której potencjalnie odnosi się średniowieczna nazwa tego miejsca określanego jako *Grodzisko* oraz 2) położony na północ od niej cypel, na którym obiekt tego rodzaju lokalizowany był przez wielu badaczy (stanowisko 1; ryc. 3.3, 3.4; Kowalenko 1938, s. 201).

Pierwszy z wymienionych punktów terenowych znajduje się w obrębie niewielkiego wzniesienia, dawnej wyspy (stanowisko 2; ryc. 3.5, 3.6: a). Ze względu na położenie miejsce to może być łączone z zapisem *insula dicta Grodzisko*, pochodzącym z XVI wieku. Ekspozycję tę, od otaczających ją na północy terenów, oddziela obniżenie zajęte przez podmokłe łąki, rozcięte od północy i zachodu kanałem melioracyjnym. Wzniesienie ma owalny kształt, powierzchnię około 2 ha i eks-

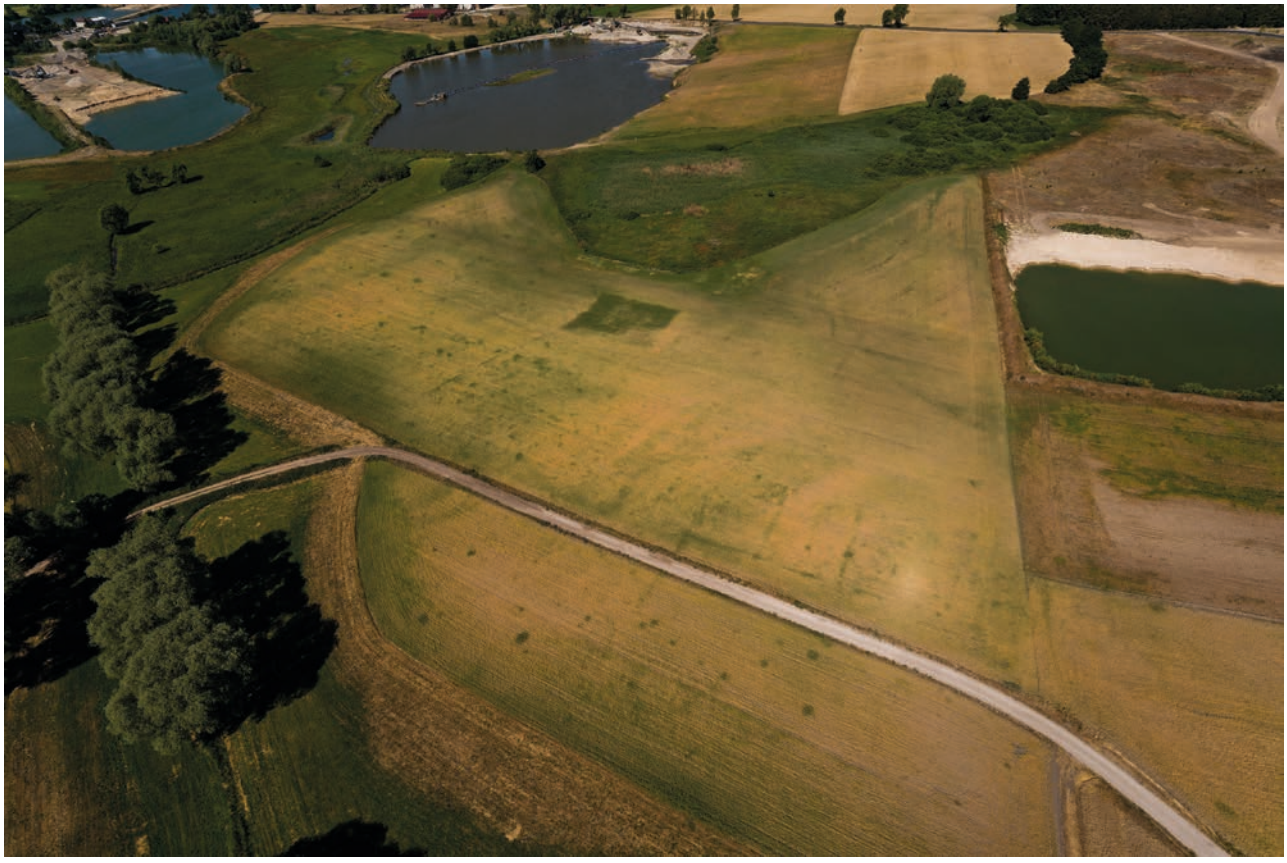
pozycję około 3 m w stosunku do otaczających go łąk. Na powierzchni brakuje śladów jakichkolwiek sztucznych elementów delimitacji terenu, które można byłoby powiązać z reliktami średniowiecznych wałów. W obrębie ekspozycji znajduje się czynny cmentarz, a do 1899 roku stała w tym miejscu kaplica pw. św. Katarzyny (ryc. 3.7). Znaczną część opisywanej ekspozycji stanowi obecnie pole orne.

W przypadku drugiego obiektu (stanowisko 1) wiadomo, że usytuowany był w odległości około 500 m na południe od wsi, około 400 m od koryta Noteci oraz 50 m na zachód od drogi prowadzącej do kaplicy (ryc. 3.5, 3.6: b; Kowalenko 1938). Grodzisko znajdujące się w tym miejscu jako pierwszy opisał w 1. połowie XX wieku P. Schumacher, podając również jego podstawowe parametry, tj. obwód zewnętrzny liczący 104 m, wysokość wału wynoszącą 2–4 m, nachylenie 7–8 m, kąt nasypu 17° (Schumacher 1924, s. 7). Obiekt taki zaznaczony jest również na mapach topograficznych z 1893 roku, trudno zatem jednoznacznie stwierdzić kiedy został on całkowicie zniwelowany (ryc. 3.7). Stało to się jednak przed drugą wojną światową, gdyż autopsja J. Dylika, przeprowadzona w tym miejscu w latach 30. XX wieku, dała wynik negatywny (Dylik 1936, s. 82). Pozostałości założenia w postaci fotofonów bardzo dobrze czytelne są na zdjęciu lotniczym wykonanym w 2018 roku na zle-

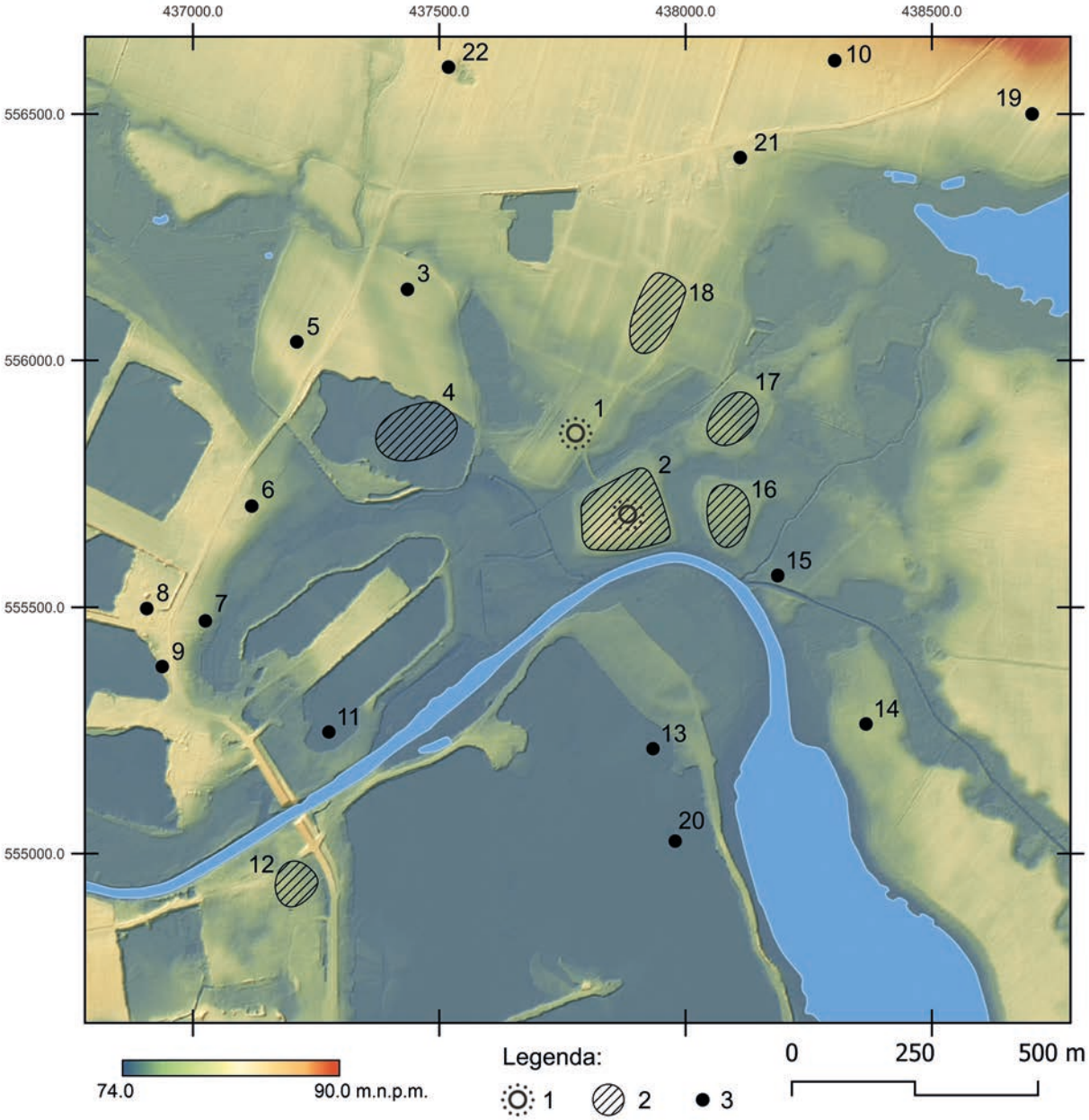
Ryc. 3.7. Dźwierzchno, gm. Złotniki Kujawskie, stanowiska 1, 2. Fragment mapy z 1893 roku z lokalizacją kaplicy pw. św. Katarzyny (wg *Karte des Deutschen Reiches*, arkusz: *Hohensalza*, 1893)

Fig. 3.7. Dźwierzchno, Złotniki Kujawskie commune, sites 1, 2. Fragment of a map from 1893 with the location of the chapel of St. Catherine (by *Karte des Deutschen Reiches*, sheet: *Hohensalza*, 1893)

Ryc. 3.8. Dźwierzchno, gm. Złotniki Kujawskie, stanowisko 1. Widok od strony północno-wschodniej (fot. M. Bogacki)

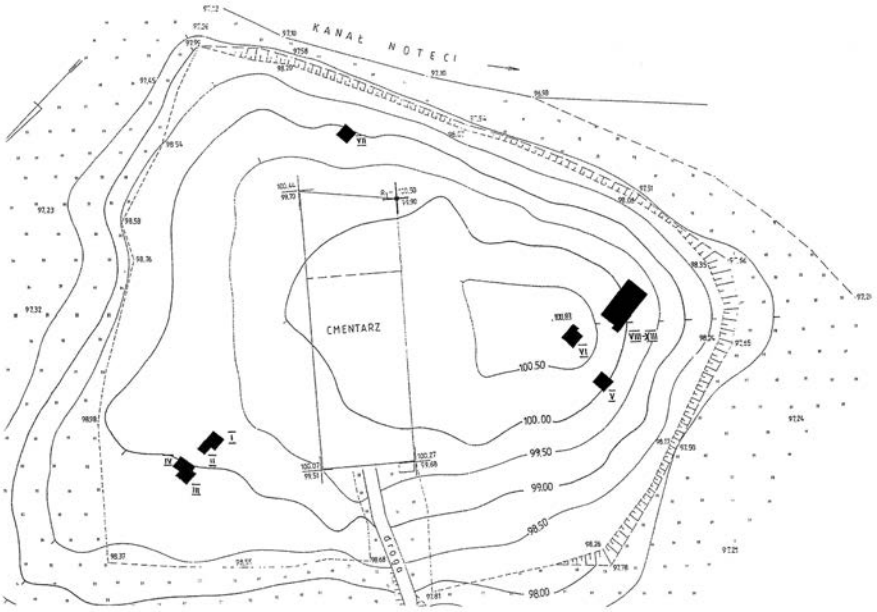
Fig. 3.8. Dźwierzchno, Złotniki Kujawskie commune, site 1. Northeastern view (photo by M. Bogacki)

Ryc. 3.9. Dźwierzchno, gm. Złotniki Kujawskie. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy: 1 – grodzisko; 2 – osada; 3 – punkt osadniczy/ślad osadniczy. Wykaz stanowisk wraz z ich numeracją: 1 – Dźwierzchno 1, grodzisko (?); 2 – Dźwierzchno 2, osada; 3 – Wojdal 27, punkt osadniczy; 4 – Wojdal 9, osada; 5 – Wojdal 9B, punkt osadniczy; 6 – Wojdal 8, ślad osadniczy; 7 – Wojdal 1A, punkt osadniczy; 8 – Wojdal 2, ślad osadniczy; 9 – Wojdal 1B, ślad osadniczy; 10 – Dźwierzchno 8, ślad osadniczy; 11 – Wojdal 17, punkt osadniczy; 12 – Wojdal 7, osada; 13 – Wojdal 24, ślad osadniczy; 14 – Łącko 11, ślad osadniczy; 15 – Łącko 14, ślad osadniczy; 16 – Dźwierzchno 3, osada; 17 – Dźwierzchno 4, osada; 18 – Dźwierzchno 5, osada; 19 – Dźwierzchno 18, ślad osadniczy; 20 – Wojdal 4, punkt osadniczy; 21 – Dźwierzchno 19, ślad osadniczy; 22 – Dźwierzchno 6, punkt osadniczy (https://zabytek.pl/pl; oprac. M. Sosnowski, W. Ochotny)

Fig. 3.9. Dźwierzchno, Złotniki Kujawskie commune. Early medieval settlement complex: 1 – stronghold; 2 – settlement; 3 – point of settlement/trace of settlement. List of sites with their numbers: 1 – Dźwierzchno 1, stronghold (?); 2 – Dźwierzchno 2, settlement; 3 – Wojdal 27, point of settlement; 4 – Wojdal 9, settlement; 5 – Wojdal 9B, point of settlement; 6 – Wojdal 8, trace of settlement; 7 – Wojdal 1A, point of settlement; 8 – Wojdal 2, trace of settlement; 9 – Wojdal 1B, trace of settlement; 10 – Dźwierzchno 8, trace of settlement; 11 – Wojdal 17, point of settlement; 12 – Wojdal 7, settlement; 13 – Wojdal 24, trace of settlement; 14 – Łącko 11, trace of settlement; 15 – Łącko 14, trace of settlement; 16 – Dźwierzchno 3, settlement; 17 – Dźwierzchno 4, settlement; 18 – Dźwierzchno 5, settlement; 19 – Dźwierzchno 18, trace of settlement; 20 – Wojdal 4, point of settlement; 21 – Dźwierzchno 19, trace of settlement; 22 – Dźwierzchno 6, point of settlement (https://zabytek.pl/pl; elab. by M. Sosnowski, W. Ochotny)

cenie Muzeum im. Jana Kasprowicza w Inowrocławiu (ryc. 3.8). Jak wynika z danych kartograficznych, zdjęć lotniczych i informacji z literatury przedmiotu, grodzisko usytuowane w obrębie równiny torfowej, przy krawędzi terasy rzecznej, miało kształt czworokątny z dookolnymi wałami otwartymi od południowego wschodu (Schumacher 1924, s. 22–23; Kowalenko 1938, s. 201; Hensel 1950, s. 213).

Ryc. 3.10. Dźwierzchno, gm. Złotniki Kujawskie, stanowisko 2. Plan sytuacyjno-wysokościowy z lokalizacją wykopów z lat 2001–2003 (wg Jarzęcka 2010, ryc. 36)

Fig. 3.10. Dźwierzchno, Złotniki Kujawskie commune, site 2. Situational and elevation plan with marked research trenches from 2001–2003 (by Jarzęcka 2010, Fig. 36)

Historia badań i opracowań

Informacja o grodzisku w Dźwierzchnie występuje w XVI-wiecznym dokumencie […] *in ipsa Dzwirzno cum quatour mansis liberis, ares, ortis, gratis et taberna, ad eosdem mansos spectatibus, ac insula dicta Grodzisko et obstaculo alias jasz In superiori parte fluuij Nothesz,ultra molendinum ibidem situatis, cum libera pransura piscium cum parwis retibus videlicet* […] (CDPII/2 1852, s. 529). Stanowi ona jedną z istotnych przesłanek wskazujących dawną wyspę, na której istniała kaplica pw. św. Katarzyny jako miejsce identyfikowane z domniemanym grodem (stanowisko 2; ryc. 3.7). Podczas badań powierzchniowych w 1912 roku natrafiono na „skorupy […] przy kaplicy"[2] (Hensel 1950, s. 213–214[3]). W 1951 roku, podczas badań powierzchniowych stanowiska, Tadeusz Wiślański znalazł materiały ceramiczne identyfikowane z kulturą łużycką i wczesnym średniowieczem[4]. Kolejne badania o takim charakterze przeprowadzili w 1969 roku pracownicy Zespołu Badań Kujaw UAM. Obiekt w Dźwierzchnie został wymieniony również w publikacji W. Antoniewicza i Z. Wartołowskiej (*Mapa grodzisk* 1964, s. 57, III F-2). W latach 2001–2003 na stanowisku przeprowadzone zostały przez Jarosława Kozłowskiego i Marcina Woźniaka z Muzeum im. Jana Kasprowicza w Inowrocławiu badania archeologiczne o charakterze ratowniczym; były one reakcją na przypadkowe odkrycia dokonane w czasie prac rolnych (Woźniak 2001; Kozłowski 2002; 2003). Natrafiono wówczas na kamienne relikty pieców do wypału wapna, wiązanych z działalnością społeczeństw kultur pomorskiej i przeworskiej. W trakcie badań odkryto pozostałości osady, w obrębie której przebadano 81 obiektów związanych z kulturą pucharów lejkowatych, kulturą łużycką, kulturą pomorską, kulturą przeworską, wczesnym średniowieczem oraz nowożytnością. Ślady szczególnie intensywnego osadnictwa pochodziły z okresu użytkowania tego miejsca przez ludność kultury przeworskiej w późnym okresie lateńskim i wczesnym okresie wpływów rzymskich. W 2002 roku przeprowadzono również badania powierzchniowe w ramach programu AZP. Kolejne prace wykopaliskowe miały miejsce w 2017 roku w centralnej części stanowiska, w miejscu, w którym lokalizowano kaplicę pw. św. Katarzyny (Woźniak 2017). W warstwie cmentarnej, o miąższości 1,15–1,60 m, natrafiono na pozostałości pochówków wczesnośredniowiecznych. Znaleziono między innymi posrebrzany kabłączek skroniowy typu II B i dwa kabłączki brązowe typu III B według Krystyny Musianowicz (1948/1949). Występowanie grobów pośrednio wskazuje na obecność w tym miejscu reliktów, znanej ze źródeł (1268 rok), co najmniej XIII-wiecznej świątyni. W 2002 roku przeprowadzono kolejne rozpoznanie powierzchniowe tego stanowiska[5]. Ponadto w 2004 roku, podczas wydobywana torfu w pobliżu drogi gruntowej prowadzącej na cmentarz, odsłonięto fragment zniszczonej konstrukcji drewnianej składającej się z pali związanych poziomym belkami[6]. W 2021 roku ba-

[2] Nie ma jednak pewności czy znaleziska z tego roku pochodzą rzeczywiście ze wzgórza z kaplicą pw. św. Katarzyny (por. karta ewidencji obiektu sporządzona przez A. Łosińską w 1993 roku).

[3] Por. Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego (Dźwierzchno, stanowisko 2).

[4] Por. Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego (Dźwierzchno, stanowisko 2).

[5] Por. Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego (Dźwierzchno, stanowisko 2).

[6] Protokół WKZ (D-7/1) z przeprowadzonej lustracji w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków, Delegatura w Bydgoszczy.

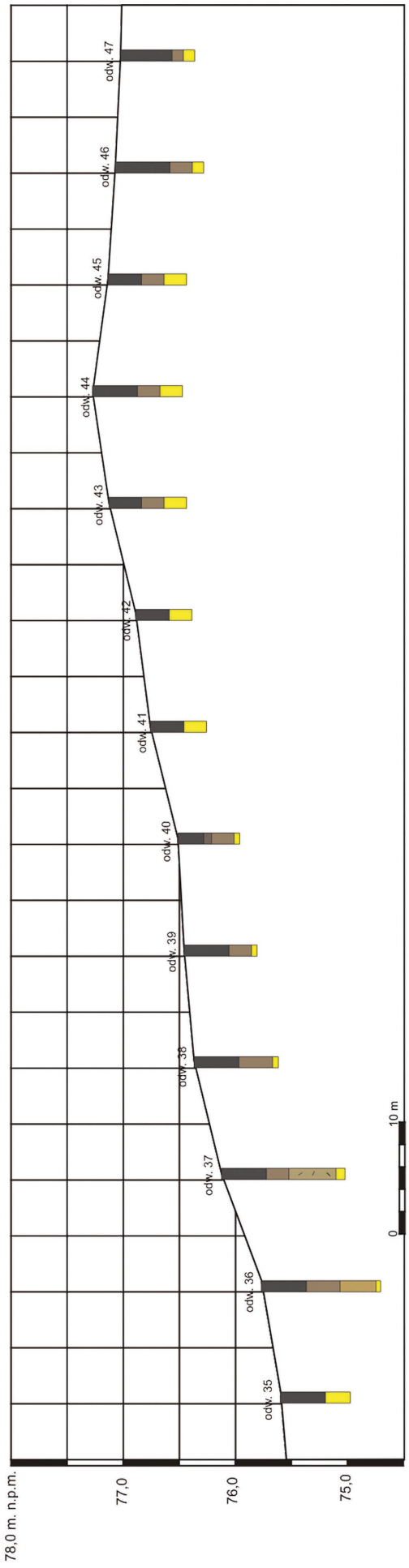
dania powierzchniowe przeprowadzili tu pracownicy Instytutu Archeologii UMK (ryc. 3.9).

W 2018 roku nieinwazyjną prospekcję archeologiczną wykonali razem Wiesław Małkowski i Miron Bogacki (Małkowski 2018). Celem badań było rozpoznanie terenu pod kątem reliktów wielokulturowego stanowiska archeologicznego, w tym przede wszystkim weryfikacji lokalizacji reliktów osadniczych, a tym samym określenia stanu zachowania architektury w kontekście procesów depozycyjnych.

W 2010 roku powstało opracowanie analityczno-źródłowe średniowiecznych materiałów odkrytych w trakcie prac archeologicznych prowadzonych w latach 2001–2003 (Jarzęcka 2010[7]).

W literaturze przedmiotu lokalizację grodziska (stanowisko 1) wiązano z reguły z punktem terenowym znajdującym się między wsią a kaplicą pw. św. Katarzyny. Autopsję stanowiska w 1931 roku przeprowadził J. Dylik, a w 1936 roku T. Grzeczyński (Dylik 1936, s. 82)[8]. Badania o charakterze powierzchniowym zapoczątkowała w 1969 roku ekspedycja Zespołu Badań Kujaw UAM w Poznaniu. Kolejne, tym razem w ramach AZP, przeprowadzono w 2001 roku nie stwierdzając w tym miejscu śladów obiektu[9]. Prace terenowe na stanowisku (sondażowo-wierceniowe) prowadził również w 2006 roku M. Danielewski, a w 2019 roku M. Freygant, doktorantka z Instytutu Archeologii UMK (Freygant-Dzieruk 2019). Z różnych lat badań pozyskano liczne zbiory naczyń ceramicznych – pradziejowych, wczesno- i późnośredniowiecznych (Danielewski 2016b).

Badania weryfikacyjne, które miały tu miejscu w 2019 roku potwierdziły występowanie materiałów ceramicznych z wczesnego średniowiecza. Odkryto również pojedyncze egzemplarze naczyń późnośredniowiecznych i z okresu nowożytnego. Uwagę zwraca duża liczba pochodzących z tego miejsca monet z XV–XVI wieku, w sumie 18 egzemplarzy (?), w tym monety Władysława Jagiełły, Aleksandra Jagiellończyka i Jana Kazimierza (Freygant-Dzieruk 2019)[10]. Na stanowisku stwierdzono również szczątkowe występowanie warstwy kulturowej w miejscu domniemanego grodu, która została określona jako pozostałość zabudowy z okresu nowożytnego (Freygant-Dzieruk 2019). W 2021 roku badania powierzchniowe na stanowisku przeprowadzili pracownicy z Instytutu Archeologii UMK (ryc. 3.9).

Ryc. 3.11. Dźwierzchno, gm. Złotniki Kujawskie, stanowisko 1. Przekrój wzdłuż osi wschód–zachód (odwierty 35–47) (oprac. M. Freygant-Dzieruk)
Fig. 3.11. Dźwierzchno, Złotniki Kujawskie commune, site 1. Cross-section along the east-west axis (boreholes 35–47) (elab. by M. Freygant-Dzieruk)

[7] Praca magisterska napisana pod kierunkiem W. Chudziaka w Instytucie Archeologii UMK.

[8] Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego (Dźwierzchno, stanowisko 1); por. też karta ewidencji obiektu sporządzona przez A. Łosińską w 1993 roku.

[9] Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego (Dźwierzchno, stanowisko 1).

[10] Dar właściciela gruntu Janusza Strajka. Monety pochodzą ze stanowiska 1 oraz pola usytuowanego bezpośrednio na północ od niego (Freygant-Dzieruk 2019).

Ryc. 3.12. Dźwierzchno, gm. Złotniki Kujawskie, stanowisko 2. Wykop VIII, strop obiektu 44 (fot. M. Woźniak)
Fig. 3.12. Dźwierzchno, Złotniki Kujawskie commune, site 2. Trench VIII, projection of feature 44 (photo by M. Woźniak)

Zakres prac badawczych

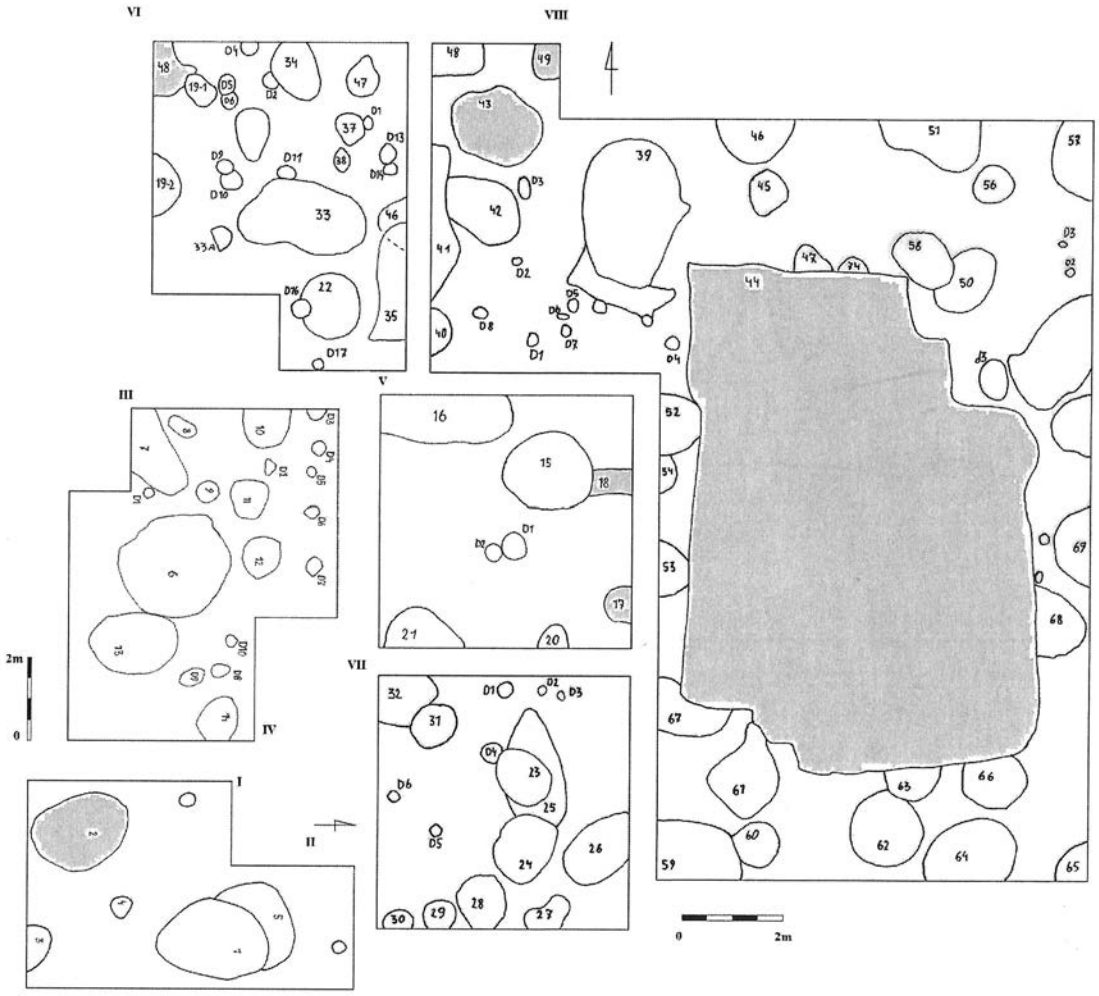
STANOWISKO 1. W trakcie badań wierceniowych w 2019 roku wykonano 47 odwiertów usytuowanych wzdłuż dwóch przecinających się pod skosem osi (Freygant-Dzieruk 2019).

STANOWISKO 2. W trakcie badań ratowniczych w latach 2001–2003 prospekcją objęto zaledwie 321 m² powierzchni stanowiska (1,5%; ryc. 3.10). Badania w 2017 roku koncentrowały się na terenie cmentarzyska. W obrębie wykopów o łącznej powierzchni 26 m² potwierdzono wówczas obecność reliktów XVIII-wiecznej świątyni rozebranej w 1898 roku. W następnym roku przeprowadzono prospekcję geomagnetyczną, która objęła obszar około 1 ha oraz dokumentację fotograficzną, wykonaną przez M. Bogackiego przy użyciu bezzałogowego statku powietrznego (Małkowski 2018).

Stratygrafia kulturowa wraz z pozostałościami zabudowy

STANOWISKO 1. Stanowisko rozpoznano w sposób inwazyjny jedynie w trakcie badań archeologicznych o charakterze wierceniowym, przeprowadzonych w 2019 roku. We wszystkich odwiertach wykonanych na osi północ–południe zarejestrowano wówczas warstwę orną nie przekraczającą 0,4 m miąższości. W odwiertach 1–5 pod cienką warstwą orną zalegały osady jeziorne w postaci szarych i jasnoszarych piasków, w pozostałych przypadkach był to calec – żółty piasek luźny. Wyjątkową sytuację stwierdzono w sondażu 17, w którym pod warstwą orną, na poziomie 76,82 m n.p.m., zalegała zbita, gliniasta struktura o oliwkowym odcieniu, wymieszana z brunatnym piaskiem o miąższości 0,24 m. Pod nią zarejestrowano ciemnoszaro-czarny piasek o miąższości 12 cm; calec zadokumentowano na poziomie 76,48 m n. p. m. Na podstawie lokalizacji odwiertu można sądzić, że natrafiono tu na pozostałość po nowożytnej zabudowie. Kolejnych 13 odwiertów wykonano na osi wschód–zachód, we wszystkich występowała warstwa orna, nie przekraczająca 0,4 m (odwierty 35–47; ryc. 3.11). Poniżej niej niemal zawsze zalegał calec. Tylko w przypadku odwiertu 37, pod przemieszaną warstwą 2, na poziomie 75,22 m n.p.m., zalegała warstwa jasnobrunatnego i szarego piasku luźnego z bardzo małą ilością spalenizny o miąższości 0,44 m. Nigdzie nie stwierdzono występowania jakichkolwiek pozostałości umocnień obronnych.

STANOWISKO 2. Układ nawarstwień zarejestrowanych w obrębie stanowiska w trakcie badań wykopaliskowych nie ma charakteru wielowarstwowego (z wyjątkiem rejonu cmentarzyska). Pod humusem o miąższości 0,25–0,50 m występował piaszczysty calec, w stropie którego odsłonięto zarysy stosunkowo dobrze zachowanych obiektów osadniczych, siedem powiązano z późnymi fazami wczesnego średniowiecza. Najszerszy zakres miały prace archeologiczne prowadzone w południowej części stanowiska.

Ryc. 3.13. Dźwierzchno, gm. Złotniki Kujawskie, stanowisko 2. Planigrafia wykopów z zaznaczonymi obiektami z okresu wczesnośredniowiecznego (wg Jarzęcka 2010, ryc. 37)

Fig. 3.13. Dźwierzchno, Złotniki Kujawskie commune, site 2. Planigraphy of excavations with marked features from the early Middle Ages (by Jarzęcka 2010, Fig. 37)

Odkryto tutaj pozostałości dużego budynku mieszkalnego, usytuowanego na osi północ–południe (obiekt 44/03; ryc. 3.12). W stropie miał on nieregularnie prostokątny kształt, wymiary 10×7 m i powierzchnię około 59 m² (ryc. 3.13). W przekroju pionowym był wannowaty, z płasko ukształtowanym dnem, a jego głębokość wynosiła od 0,55 do 0,70 m (ryc. 3.14). Wypełnisko stanowił szaro-brunatny piasek z licznymi wtrętami węgli drzewnych. Na szczególną uwagę zasługują nawarstwienia zachowane w północnej części obiektu. Fragmenty spalonych belek, polepy i przepalonych przedmiotów są świadectwem pożaru, który zniszczył ulokowany w północno-zachodniej części budynku aneks o wymiarach około 4×3 m. Zachowane elementy konstrukcji wskazywały na szalowanie pionowymi dranicami jego zagłębionej, północnej partii. Funkcję tej części obiektu określać może występowanie dużej ilości przepalonych ziaren owsa. Zupełnie wyjątkowo jawią się znalezione w pogorzelisku fragmenty kuszy i bełtów o żelaznych i kościanych grotach. Z obiektu pozyskano dużą liczbę innych materiałów źródłowych. Niewykluczone, że budynek ten, ze względu na gabaryty i położenie przy przeprawie rzecznej, stanowił siedzibę zarządców włości biskupów włocławskich.

Z pozostałościami budynku mieszkalnego od północnego zachodu sąsiadowała owalna w zarysie jama o trapezowatym profilu i głębokości 0,45 m (obiekt 43/03). W jednorodnym wypełnisku, ciemnobrunatnym piasku, stwierdzono liczne rybie łuski i fragmenty naczyń ceramicznych. W południowej części stanowiska zidentyfikowano również relikty paleniska (obiekt 15/02). Pozostałe obiekty wczesnośredniowieczne były niewielkimi, owalnymi jamami z ubogimi inwentarzami (obiekty 17/02, 48/03, 49/03; ryc. 3.13).

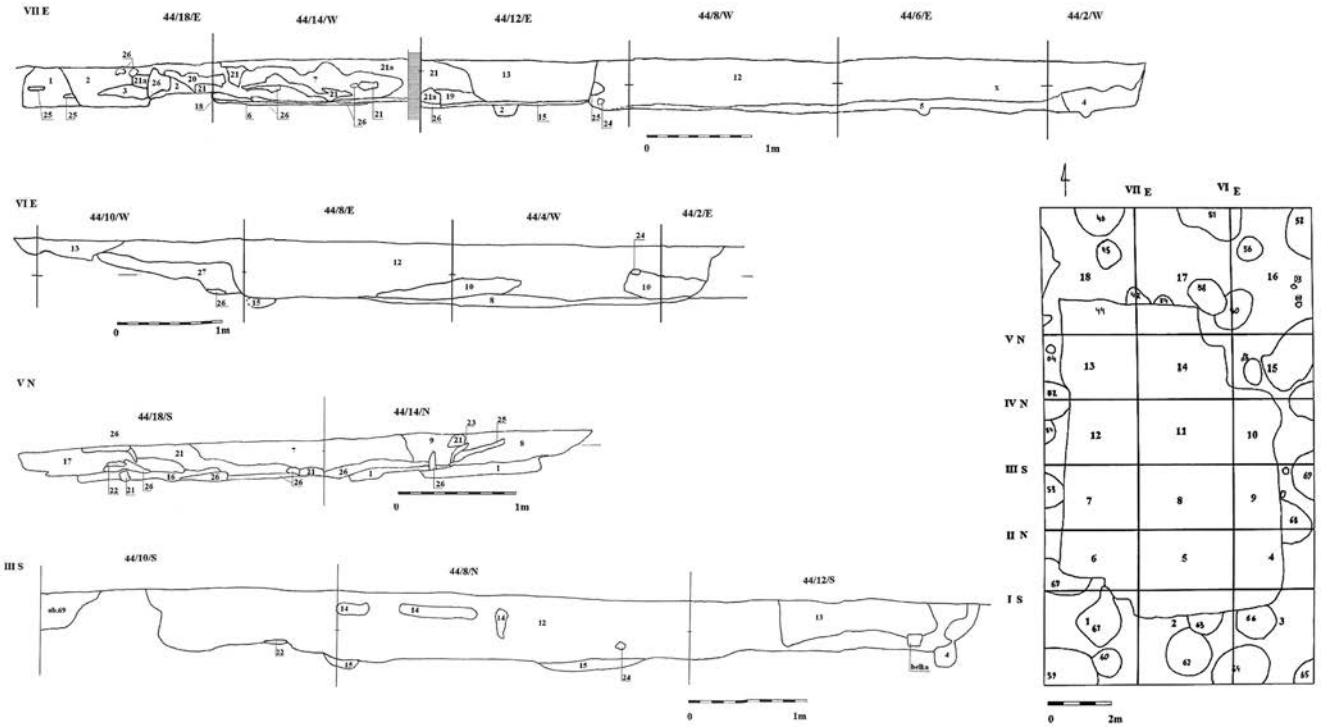
W północnej części stanowiska odsłonięto owalną w zarysie jamę o wymiarach 2,4×1,7 m, usytuowaną na linii północ–południe; jej przekrój pionowy był asymetryczny, a miąższość dochodziła do 0,3 m (obiekt 2/01). Wypełnisko stanowiła czarna próchnica z wtrętami warstw rybich łusek, a w spągu zalegały drobne, przepalone kamienie. Z obiektu pozyskano liczny materiał źródłowy w posta-

ci fragmentów naczyń ceramicznych i kości zwierzęcych. Na szczególną uwagę zasługiwał szklany żeton do gry i nożyk żelazny. Obiekt wiązać można z przetwórstwem ryb.

Istnieją wątpliwości co do charakteru opisywanego stanowiska. Brakuje wystarczających dowodów, aby uznać je za pozostałość grodu. Jak dotąd nie przebadano jednak obrzeży wyspy, na których potencjalne mogły znajdować się elementy sztucznej delimitacji terenu o charakterze obronnym, pozwalające określić miejsce to jako grodzisko.

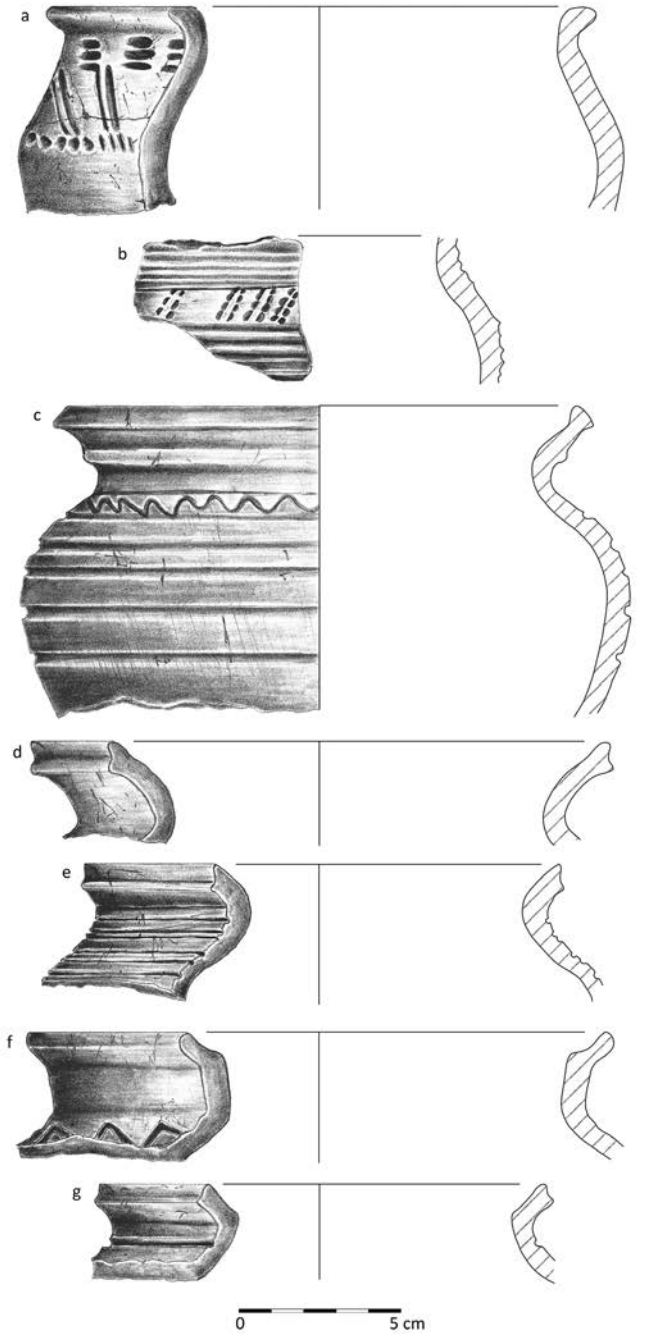
Zaplecze osadnicze

W bezpośrednim sąsiedztwie, na wschód i północny wschód od domniemanego grodu, znajdują się liczne stanowiska z okresu wczesnośredniowiecznego (ryc. 3.9). W obrębie niewielkich wzniesień terenowych, wzdłuż uchodzącego do Noteci cieku wypływającego z jeziora Płaźno, wśród podmokłej części doliny rzeki, zostały zlokalizowane osady, w przypadku których chronologię – na podstawie materiałów ceramicznych pochodzących z badań powierzchniowych prowadzonych w 1969 i 2001 roku – określono na fazy C–D (Dźwierzchno, stanowisko 3) oraz fazę E (Dźwierzchno, stanowisko 4). Zapewne powiązana funkcjonalnie z domniemanym grodem, miejscem obronnym, mogła być przede wszystkim rozległa, wielokulturowa osada położona u nasady cypla (Dźwierzchno, stanowisko 5), na którym znajdowały się relikty grodu (?) (Dźwierzchno, stanowisko 1). Dzięki pozyskanym w trakcie badań powierzchniowych materiałom źródłowym jej chronologię ustalono na fazy D–F wczesnego średniowiecza. Po przeciwległej, zachodniej stronie domniemanego grodu, na rozległej niegdyś terasie nadzalewowej, obecnie w obrębie wypełnionego wodą wyrobiska po kopalni żwiru, natrafiono na kolejną, wielokulturową osadę o powierzchni około 5 ha (Wojdal, stanowisko 9). Na podstawie analizy materiału ceramicznego pochodzącego z badań powierzchniowych realizowanych w latach 1969, 1975 i 2001, okres funkcjonowania osady ustalono na fazy D–F. Około 0,8 km na południowy wschód od domniemanego grodu na rozległej terasie nadzalewowej mieszczącej się po wschodniej stronie jeziora Mielno, został potwierdzony ślad osadnictwa datowany na starsze fazy wczesnego średniowiecza (A–B?) (Łącko, stanowisko 11). Sytuację osadniczą w rejonie Dźwierzchna uzupełnia dla wczesnego średniowiecza (fazy C–E) osada w Wojdalu (stanowisko 7) oraz liczne punkty osadnicze, których powierzchnię szacuje się do około 0,5 ha (Dźwierzchno, stanowisko 6; Wojdal, stanowiska 4, 17, 1A, 9B, 27) oraz miejsca uznane za ślady osadnictwa z okresu wczesnośredniowiecznego (Dźwierzchno, stanowisko 18; Łącko, stanowisko 14; Wojdal, stanowiska 1B i 24) i faz D–E (Dźwierzchno, stanowiska 8 i 19; Wojdal, stanowiska 2 i 8). Obecnie z uwagi na duże przeobrażenie tego terenu są one w większości niedostępne.

Ryc. 3.14. Dźwierzchno, gm. Złotniki Kujawskie, stanowisko 2. Wykop VIII, profile obiektu 44 i podział na sektory eksploracyjne (wg Jarzęcka 2010, ryc. 42, 43)

Fig. 3.14. Dźwierzchno, Złotniki Kujawskie commune, site 2. Trench VIII, profile of feature 44 and division into exploration sectors (by Jarzęcka 2010, Fig. 42, 43)

Ryc. 3.15. Dźwierzchno, gm. Złotniki Kujawskie, stanowisko 2. Wczesnośredniowieczne naczynia ceramiczne: a, b – wykop VI/02, obiekt 48; c, d – wykop VIII/03, obiekt 44, warstwa 2M; e–f – wykop VIII/03, podczyszczanie powierzchni (rys. E. Błędowska; oprac. W. Ochotny)

Fig. 3.15. Dźwierzchno, Złotniki Kujawskie commune, site 2. Early medieval pottery: a, b – trench VI/02, feature 48; c, d – trench VIII/03, feature 44, layer 2M; e–f – trench VIII/03, surface pre-cleaning (drawn by E. Błędowska; elab. by W. Ochotny)

Chronologia

Zdaniem M. Danielewskiego odkryty w trakcie dotychczasowych badań powierzchniowych liczny materiał ceramiczny pochodzi z okresu od połowy X do połowy XIII wieku oraz z późnego średniowiecza. Podczas badań prowadzonych przez Instytut Archeologii UMK w 2018 roku pozyskano jedynie materiał datowany zasadniczo na XII–XIII wiek (naczynia całkowicie obtaczane, charakterystyczny dla fazy E_2–E_3 wczesnego średniowiecza). Zwracają jednak uwagę znalezione na stanowisku naczynia ceramiczne z późnego średniowiecza i okresu nowożytnego, jak również seria monet z tego okresu i pojedyncze przedmioty (guzik, pierścionek z oczkiem i sprzączka). Potwierdza to pośrednio istnienie w tym miejscu przeprawy przez Noteć. Kształt i wielkość zniszczonego grodziska wskazuje, że założenie to mogło być dużo młodsze niż wskazywano dotąd w literaturze przedmiotu i pochodziło z XV–XVII wieku.

Natomiast w obrębie wyspy (stanowisko 2) dominował materiał ceramiczny charakteryzujący się cechami technologiczno-stylistycznymi typowymi dla garncarstwa z XII–XIII wieku. Okryto również wiele fragmentów naczyń z X–XI wieku (egzemplarze częściowo obtaczane; ryc. 3.15: a). Jednorodne zespoły ceramiczne stwierdzono w obrębie nawarstwień zapewne wielofazowego obiektu 44 (ryc. 3.16). W sumie odkryto 2316 fragmentów naczyń, wśród których większość pochodziła z egzemplarzy całkowicie obtaczanych, datowanych na najmłodszą fazę wczesnego średniowiecza (XII/XIII–1. połowa XIII wieku). W nawarstwieniach z młodszej fazy obiektu (stanowisko 2) występowały również fragmenty naczyń wykonanych w technice ślizgowo-taśmowej i wypalonych w atmosferze redukcyjnej, charakterystycznych dla początku późnego średniowiecza (m.in. dzbany). Z tego okresu pochodzi również fragment kuszy i żelazne bełty (2. połowa XIII–1 połowa XIV wieku).

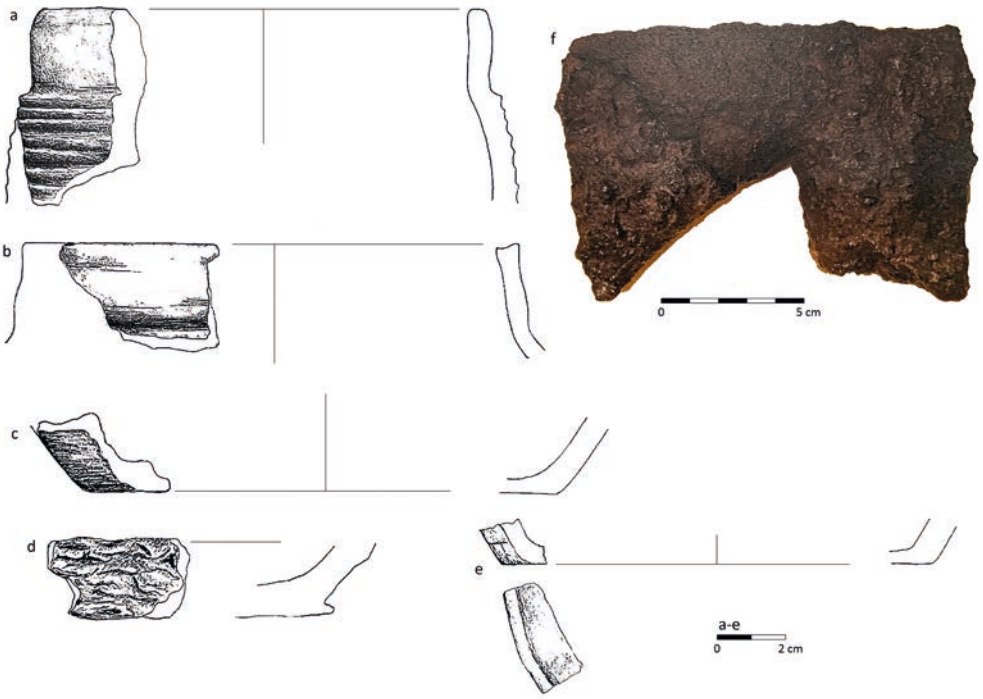
Archiwum

Na Wydziale Archeologii UAM w Poznaniu oraz w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu przechowywana jest dokumentacja archiwalna dotycząca obu stanowisk. W Muzeum im. Jana Kasprowicza w Inowrocławiu oraz w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Toruniu, Delegatura w Bydgoszczy znajdują się sprawozdania z badań ratowniczych i geofizycznych przeprowadzonych na stanowisku 2, a w Instytucie Archeologii UMK sprawozdanie z badań sondażowo-wierceniowych przeprowadzonych na stanowisku 1.

Zbiory

STANOWISKO 1

- Badania powierzchniowe 1969 rok: nieznana liczba materiałów źródłowych (nr inw. 747; Wydział Archeologii UAM).
- Badania powierzchniowe 2001 rok: 101 ułamków naczyń ceramicznych, w tym 41 wczesnośredniowiecznych (nr inw. brak danych; Wydział Archeologii UAM).

Ryc. 3.16. Dźwierzchno, gm. Złotniki Kujawskie, stanowisko 2. Naczynia ceramiczne (a–e) oraz topór żelazny (f) (wg Jarzęcka 2010, ryc. 22)

Fig. 3.16. Dźwierzchno, Złotniki Kujawskie commune, site 2. Pottery (a–e) and iron ax (f) (by Jarzęcka 2010, Fig. 22)

- Badania powierzchniowe (?) 2006 rok: nieznana liczba materiałów źródłowych (nr inw. brak danych; Wydział Archeologii UAM).
- Badania sondażowo-wierceniowe 2019 rok: 35 ułamków naczyń ceramicznych (nr inw. 1/19; Instytut Archeologii UMK).
- Badania powierzchniowe 2021 rok: 128 ułamków naczyń ceramicznych (nr inw. 1–3/23; Instytut Archeologii UMK).

STANOWISKO 2

- Badania powierzchniowe 1912 rok: nieznana liczba ułamków naczyń ceramicznych (nr inw. 1912: 261, 1918: 55; Muzeum Archeologiczne w Poznaniu).
- Badania powierzchniowe 1951 rok: nieznana liczba materiałów źródłowych (nr inw. 1951: 526, 527; Muzeum Archeologiczne w Poznaniu).
- Badania powierzchniowe 1969 rok: nieznana liczba materiałów źródłowych (nr inw. 748; Wydział Archeologii UAM).
- Badania ratownicze 2001–2003 rok: obiekt 44 – 2316 ułamków naczyń ceramicznych (nr inw. polowego Dź. 1–17/01; Muzeum im. Jana Kasprowicza w Inowrocławiu); 555 kości zwierzęcych; przęśliki ceramiczne; gwoździe żelazne; pilnik żelazny; paciorek gliniany; grzebień z poroża; łyżwa kościana; pierścionek szklany; gładzik kamienny; krążek ceramiczny; żeleźce topora; fragmenty kuszy z żelaza i poroża; pięć żelaznych grotów bełtów; cztery kościane groty bełtów; dwie żelazne sprzączki do pasów (nr inw. polowego Dź. 1–14/01; Muzeum im Jana Kasprowicza w Inowrocławiu). Z pozostałych obiektów wczesnośredniowiecznych pozyskano: 826 fragmentów naczyń ceramicznych; 261 kości zwierzęcych; igłę żelazną; dwa noże żelazne (nr inw. MKI-A-182, 185, 187).
- Badania powierzchniowe 2002 rok: 108 ułamków naczyń ceramicznych, w tym 51 wczesnośredniowiecznych (nr inw. brak danych; Wydział Archeologii UAM).
- Badania wykopaliskowe 2017 rok: na podstawie inwentarza polowego – materiał masowy (nr inw. polowego Dź. 2-1/17m–51/17m); zabytki wydzielone, w tym trzy kabłączki skroniowe (nr inw. polowego Dź. 2-1/17–32); zabytki żelazne (nr inw. polowego Dź. 2-1/17ż–34/17ż); próby do analiz (nr inw. polowego Dź. 2-1/17p–7/17p) (Muzeum im. Jana Kasprowicza w Inowrocławiu).
- Badania powierzchniowe 2021 rok: 36 ułamków naczyń ceramicznych (nr inw: 1/23; Instytut Archeologii UMK).

4 GĄSKI, gm. Gniewkowo

Numer stanowiska w miejscowości:	**1**
Numer obszaru AZP:	**44–42**
Numer stanowiska w obrębie arkusza AZP:	**13**
Nazwa dawna miejscowości:	***Gonsk* (*Gońsk*); *Eigenheim* (niem.) (*Topographische Karte* 1877, arkusz: *Gniewkowo 1653 [3176]*)** (ryc. 4.1)
Nazwa lokalna:	***Burgwall* (Schwartz 1880, s. 15–16); *Ringwall* (Schumacher 1924, s. 22)**
Położenie:	**N 52°49′23.10″ E 18°25′21.42″; około 0,95 km w prostej linii na południowy zachód od kościoła pw. Chrystusa Króla w Gąskach** (ryc. 4.2)
Mezoregion:	**Równina Inowrocławska**

Środowisko fizycznogeograficzne

GEOMORFOLOGIA I GEOLOGIA. Obszar badań zlokalizowany jest w obrębie wysoczyzny morenowej płaskiej o wysokości względnej do 2 m i nachyleniu do 2° oraz średniej wysokości 83 m n.p.m. Jej obszar podnosi się łagodnie od zachodu (około 82 m n.p.m.) ku północnemu wschodowi (do 86,8 m n.p.m.). Wierzchnie warstwy wysoczyzny budują brunatne gliny zwałowe o zmiennej miąższości od 5 do 20 m (Molewski 2012b, s. 17). Na południu, w strefie przylegającej do doliny parchańskiej, na powierzchni zalegają piaski i żwiry wodnolodowcowe wykształcone na glinach zwałowych. Badany rejon położony jest bezpośrednio przy granicy z równiną wodnolodowcową o średniej wysokości 80,5 m n.p.m., zbudowaną z piasków i żwirów wodnolodowcowych. Równina ta rozciąga się na przestrzeni około 7 km w kierunku zachodnim, rozdzielona jest płatem gliniastej wysoczyzny morenowej wklinowującym się od południa. Bliżej obszaru badań znajduje się węższa, wschodnia część równiny wodnolodowcowej; jej maksymalna szerokość na wysokości grodziska w Gąskach wynosi 1,5 km. W rejonie jej połączenia z doliną parchańską występują pagórki wydmowe osiągające wysokość 85 m n.p.m.

HYDROGRAFIA. Dolina parchańska jest doliną wód roztopowych o równoleżnikowym przebiegu. Jej maksymalna szerokość wynosi 1 km, dno leży na poziomie około 80 m n.p.m. Zbocza południowe są zatarte w wyniku procesów wydmotwórczych. Dolina parchańska łączy się z doliną Noteci na południe od Inowrocławia, mimo to Kanał Parchański odwadniający badany rejon należy do dorzecza Wisły. Stanowi on górny odcinek Tążyny uchodzącej do Wisły w okolicy Otłoczyna.

GLEBY. Grodzisko położone jest w strefie czarnych ziem pobagiennych. W obniżeniach terenu wstępują gleby torfowo-mułowe i bagienne. Obszary płożone bezpośrednio na zachód od grodziska w obrębie równiny wodnolodowcowej pokrywają gleby rdzawe, a na północ – płowe.

Opis stanowiska

W wyniku intensywnej, wieloletniej orki grodzisko zostało niemal w całości zniwelowane (ryc. 4.3, 4.4). Przeobrażeniu uległy również jego peryferia – miejsca zalewane wodą, które wypełniono gruzem ceglanym i ziemią (ryc. 4.5, 4.6). Z tego powodu nie można rozpoznać w terenie wałów, fos czy innych sztucznych elementów delimitacji powierzchni, widocznych jeszcze w latach 50. XX wieku. Na podstawie ręcznie wypełnionego kwestionariusza z 20 kwietnia 1923 roku, sporządzonego przez Aleksandra Kmiecikowskiego, gospodarza terenu z miejscowości Parchanie Parcele, wynika, że oko-

Ryc. 4.1. Gąski, gm. Gniewkowo, stanowisko 1. Mapa topograficzna, arkusz Gniewkowo z 1877 roku (http://igrek.amzp.pl; oprac. W. Ochotny)

Fig. 4.1. Gąski, Gniewkowo commune, site 1. Topographic map, Gniewkowo sheet from 1877 (http://igrek.amzp.pl; elab. by. W. Ochotny)

ło 500 m na południowy wschód od miejscowej szkoły, wśród łąk, lokalizować należy grodzisko o stożkowatej formie, bez dookolnego rowu, którego średnica „dołem" wynosiła 110 m, „górą" 50 m, a wysokość 3 m[1]. W starszej literaturze przedmiotu znajdują się informacje dotyczące wyglądu obiektu; charakteryzował się on pierścieniowatą, wklęsłą formą (Dylik 1936, s. 82; Kowalenko 1936, s. 324; 1938, s. 204; Guldon, Powierski 1974, s. 90) lub był stożkowaty (Hensel 1953, s. 22; Kurnatowska, Łosińska 1983, s. 40). Z treści notatki autorstwa M. Koniecznej, studentki historii kultury materialnej poznańskiego Uniwersytetu, sporządzonej 5 października 1951 roku, wynika, że grodzisko, mimo dużego zniszczenia, najlepiej zachowało się w południowej części, w której zauważalny był jeszcze kształt zbliżony do stożka[2]. Na planie sytuacyjno-wysokościowym wykonanym w 1967 roku przez Gerarda Wilke i Ignacego Skrzypka widnieje kolisty pierścień w miejscu przebiegu zniszczonego wału[3]. Informacje na temat wymiarów grodziska zawarł również w swojej pracy W. Kowalenko, szacując jego średnicę na 39 m i wysokość na 3 m. Witold Hensel dane te doprecyzował stwierdzając, że obwód całego założenia wynosił 380 m, a w części południowej, najwyżej wyniesionej, około 237 m (Hensel 1953, s. 22). Na podstawie szkicu zamieszczonego w sprawozdaniu z przeprowadzonych w 1987 roku badań terenowych wymiary domniemanego grodu wynosiły 75×69 m, wypiętrzając się na około 2,5 m (Sprawozdanie 1987a). Forma grodziska nie jest obecnie czytelna ani na zdjęciach lotniczych, ani na wykonanych metodą skaningu laserowego; zaznacza się ona wyłącznie w obrazach geomagnetycz-

[1] Notatka w zasobach archiwalnych Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Poznaniu.

[2] Notatka w zasobach archiwalnych Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Poznaniu.

[3] Notatka w zasobach archiwalnych Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Poznaniu.

Ryc. 4.2. Gąski, gm. Gniewkowo, stanowisko 1. Widok grodziska od strony południowej (fot. W. Stępień)
Fig. 4.2. Gąski, Gniewkowo commune, site 1. Southern view of the stronghold (photo by W. Stępień)

nych (Małkowski 2022). Wielkość domniemanego grodu można określić wyłącznie na podstawie rozrzutu materiału ceramicznego, występującego głównie na kulminacji i stokach wzniesienia oraz stratygrafii. Grodzisko wpisuje się w owal o wymiarach około 65×55 m, zajmując do 30 arów powierzchni. Wspólną przestrzeń osadniczą w promieniu około 0,5 km wokół grodziska (stanowisko 1) dopełniają potwierdzone ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego (ryc. 4.7).

Historia badań i opracowań

Stanowisko w Gąskach wzbudzało zainteresowanie badaczy niemieckich już w XIX i na początku XX wieku. Na południe od G*ąsek* (*Gonsk*) W. Schwartz wymieniał *Burgwall* (Schwartz 1880, s. 15–16; por. też *Słownik geograficzny* 1882, s. 297). Informacja dotycząca obiektu w Gąskach pojawiła się ponownie jako *der Wall bei Gonsk* (Behla 1888, s. 151) oraz jako *Ringwall von Eigenheim*, obiekt lokalizowany na południe od miejscowości Gąski (Schumacher 1924, s. 22). Stał się on również miejscem licznych lustracji prowadzonych w okresie międzywojennym i odtąd wielokrotnie wymieniano go w polskiej literaturze przedmiotu (Dylik 1936, s. 82; Kowalenko 1936, s. 324; Hensel 1953, s. 22; *Mapa grodzisk* 1964, s. 58, III F-8). Zdaniem W. Kowalenki miejsce to określane było przez „lud" jako „mieszkanie książąt polskich" (Kowalenko 1938, s. 204). W 1951 roku wspomniana wyżej M. Konieczna sporządziła notatkę z inwentaryzacji grodziska, w której znalazła się informacja, że w południowej jego części występuje nieliczny materiał ceramiczny. Z powyższego zapisu wynika, że właściciel terenu – A. Kmiecikowski – w takcie orki w tej części wzniesienia również natrafił na fragmenty cegieł (Hensel 1953, s. 22). Prawdopodobnie wykonano też wówczas plan warstwicowy stanowiska (Kurnatowska, Łosińska 1983, spis dla województwa bydgoskiego). W 1967 roku przeprowadzono bliżej nieokreślone badania sondażowe. Jak wynika ze sporządzonego wówczas planu warstwicowego wykonanego przez G. Wilke i I. Skrzypka (por. wyżej), zaznaczony został „wykop" (wybierzysko) o nieregularnych kształtach (ryc. 4.8). Kolejny taki plan sporządził Edward Kujawski w lipcu 1994 roku (ryc. 4.9).

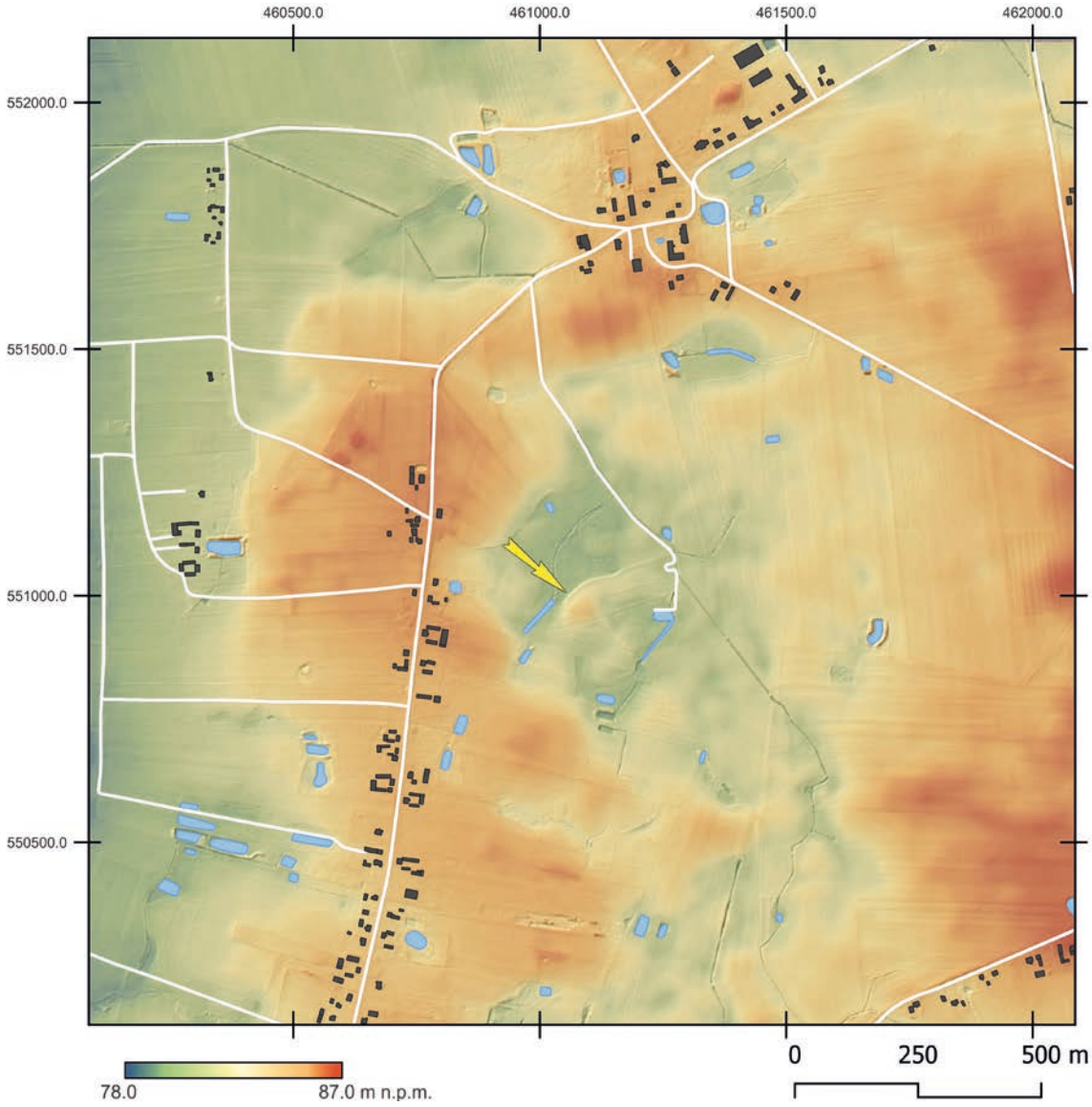
W 1968 roku J. Janikowski wykonał inspekcję konserwatorską, kolejne takie wizytacje odbyły się w 1994 i 2003 roku[4]. W ich wyniku obiekt został wpisany do rejestru zabytków (91/C/68).

W 1974 roku, w ramach akcji weryfikacji grodzisk Zespołu do Badań Kujaw UAM pod kierownictwem J. Bednarczyka, na obiekcie w Gąskach przeprowadzono badania o charakterze powierzchniowo-sondażowym[5]. W 1987 roku na tym stanowisku miały miejsce badania weryfikacyjne, podczas których wykonano

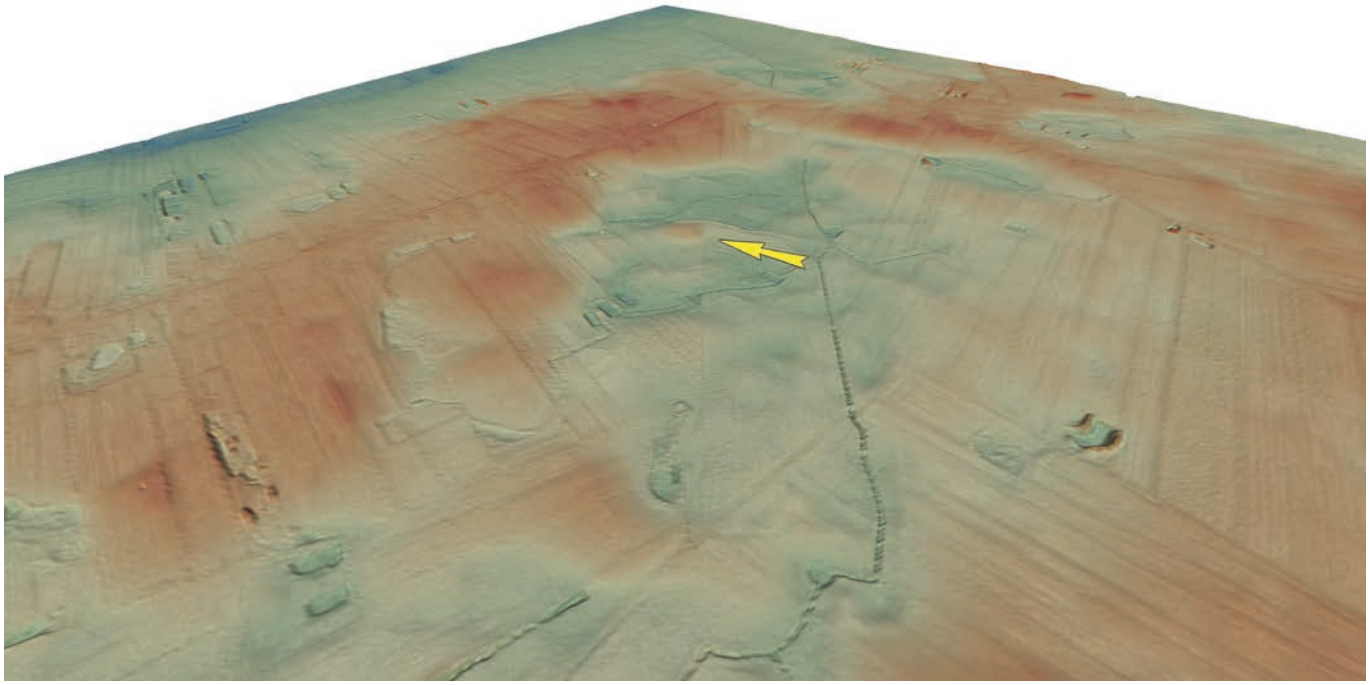
[4] Informacja w dokumentacji znajdującej się w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Toruniu, Delegatura w Bydgoszczy.
[5] Por. Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego (Gąski, stanowisko 1) oraz Kurnatowska, Łosińska 1983.

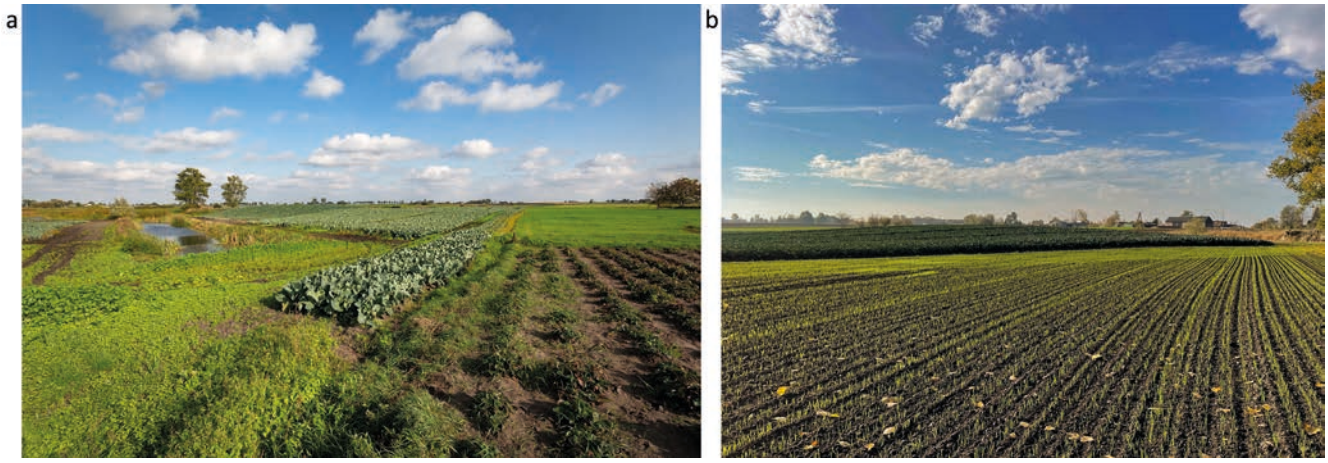
Ryc. 4.3. Gąski, gm. Gniewkowo, stanowisko 1. Ortofotomapa z lokalizacją stanowiska (a) oraz obraz lidarowy z lokalizacją stanowiska (b) (źródło: dane centralnego zasobu geodezyjnego i kartograficznego; oprac. W. Ochotny)
Fig. 4.3. Gąski, Gniewkowo commune, site 1. Orthophotomap with location of the site (a) and LiDAR plans with location of the site (b) (source: data from the central geodetic and cartographic resource; elab. by W. Ochotny)

Ryc. 4.4. Gąski, gm. Gniewkowo, stanowisko 1. Mapa topograficzna (oprac. M. Sosnowski)
Fig. 4.4. Gąski, Gniewkowo commune, site 1. Topographic map (elab. by M. Sosnowski)

Ryc. 4.5. Gąski, gm. Gniewkowo, stanowisko 1. Wizualizacja przestrzenna w wersji 2D wykonana na podstawie pomiarów ALS (oprac. M. Sosnowski)
Fig. 4.5. Gąski, Gniewkowo commune, site 1. View in 2D version made based on ALS measurements (elab. by M. Sosnowski)

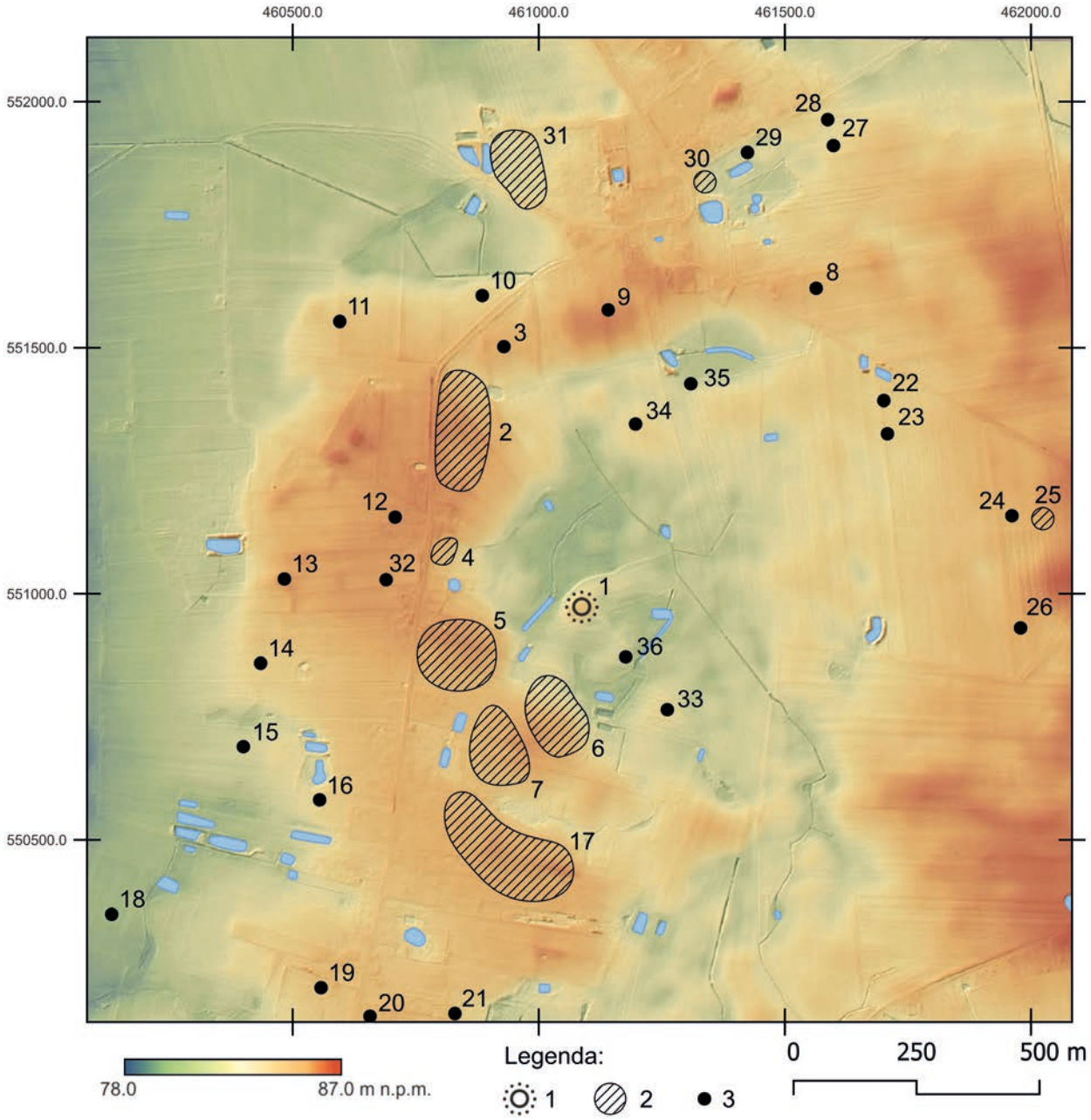

Ryc. 4.6. Gąski, gm. Gniewkowo, stanowisko 1. Widok grodziska od strony południowo-zachodniej (a) i północnej (b) (fot. R. Kaźmierczak, M. Weinkauf)
Fig. 4.6. Gąski, Gniewkowo commune, site 1. Southwestern view of the stronghold (a) and northern view (b) (photos by R. Kaźmierczak, M. Weinkauf)

dwa tzw. otwory sondażowe (ryc. 4.10[6]). W ich wyniku została podważona teza o grodziskowym charakterze tego miejsca. Sformułowano wówczas hipotezę, że stanowi ono pozostałość osiedla otwartego (Danielewski 2016b, s. 136). W zestawieniu opublikowanym w 1992 roku przez Z. Kurnatowską i A. Łosińską obiekt został określony jako grodzisko domniemane i przyporządkowany do kategorii osad (Kurnatowska, Łosińska 1992, s. 118). Kolejne badania powierzchniowe, tym razem w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski, zrealizowane zostały w 2006 roku przez Barbarę Stolpiak[7]. Pozyskano wówczas fragmenty naczyń ceramicznych, kości zwierzęce, osełkę kamienną oraz polepę i przepalone kamienie. W związku z usytuowaniem stanowiska na pograniczu dwóch miejscowości Gąsek i Parchania, w literaturze było ono wymieniane pod obiema nazwami (np. Kurnatowska, Łosińska 1983, s. 40). Być

[6] W notatce znajdującej się w zasobach Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Poznaniu stanowisko 1 w Gąskach zostało administracyjnie przyporządkowane do miejscowości Parchanki, gm. Dąbrowa Biskupia.

[7] Dokumentacja z badań znajduje się w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Toruniu, Delegatura w Bydgoszczy.

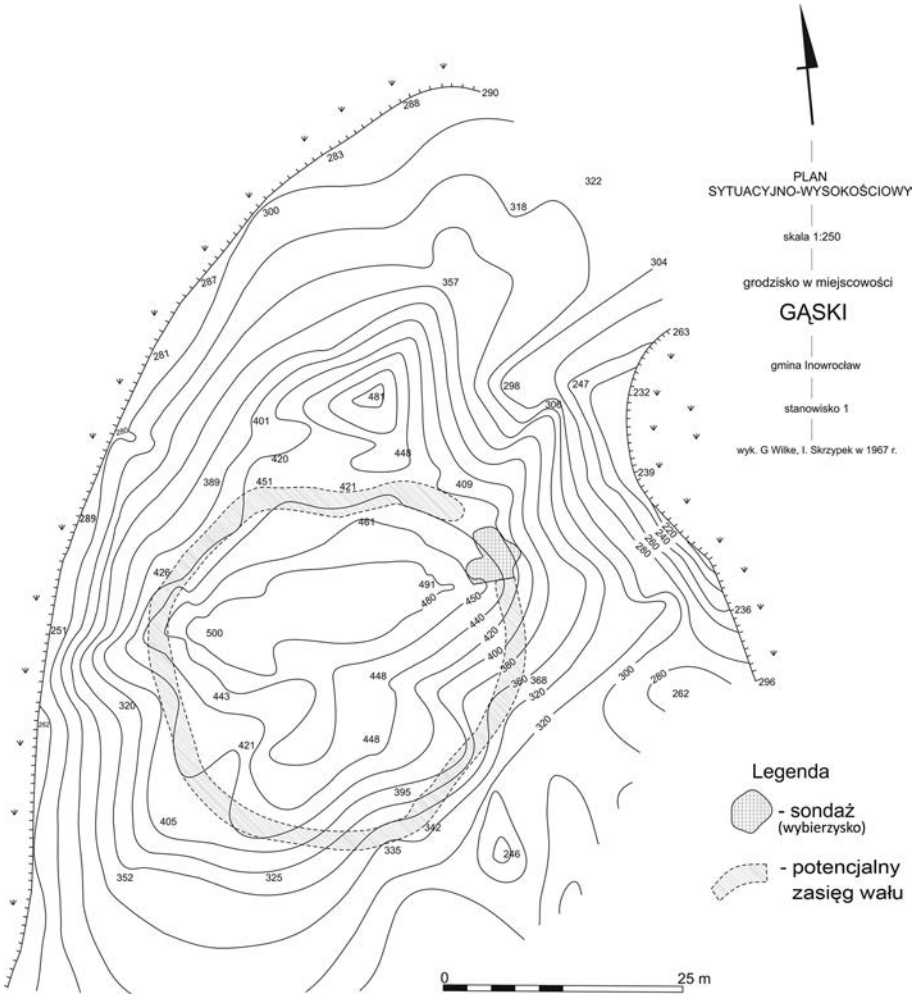
Ryc. 4.7. Gąski, gm. Gniewkowo. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy: 1 – grodzisko; 2 – osada; 3 – punkt osadniczy/ślad osadniczy. Wykaz stanowisk wraz z ich numeracją: 1 – Gąski 1, grodzisko; 2 – Gąski 13, osada; 3 – Gąski 12, ślad osadniczy; 4 – Parchanki 3, osada; 5 – Parchanki 4, osada; 6 – Parchanki 1, osada; 7 – Parchanki 5, osada; 8 – Gąski 7, ślad osadniczy; 9 – Gąski 11, punkt osadniczy; 10 – Gąski 22, ślad osadniczy; 11 – Gąski 14, ślad osadniczy; 12 – Parchanki 21, ślad osadniczy; 13 – Parchanki 19, ślad osadniczy; 14 – Parchanki 18, punkt osadniczy; 15 – Parchanki 26, ślad osadniczy; 16 – Parchanki 27, ślad osadniczy; 17 – Parchanki 6, osada; 18 – Parchanki 15, punkt osadniczy; 19 – Parchanki 30, ślad osadniczy; 20 – Parchanki 11, ślad osadniczy; 21 – Parchanki 9, ślad osadniczy; 22 – Gąski 55, ślad osadniczy; 23 – Gąski 56, ślad osadniczy; 24 – Gąski 57, ślad osadniczy; 25 – Gąski 10, osada; 26 – Gąski 58, punkt osadniczy; 27 – Gąski 47, ślad osadniczy; 28 – Gąski 48, ślad osadniczy; 29 – Gąski 6, punkt osadniczy; 30 – Gąski 38, osada; 31 – Gąski 17, osada; 32 – Parchanki 22, punkt osadniczy; 33 – Parchanki 2, punkt osadniczy; 34 – Gąski 9, ślad osadniczy; 35 – Gąski 66, ślad osadniczy; 36 – Gąski 65, ślad osadniczy (https://zabytek.pl/pl, archiwum Instytutu Archeologii UMK; oprac. M. Sosnowski, W. Ochotny)

Fig. 4.7. Gąski, Gniewkowo commune. Early medieval settlement complex: 1 – stronghold; 2 – settlement; 3 – point of settlement/trace of settlement. List of sites with their numbers: 1 – Gąski 1, stronghold; 2 – Gąski 13, settlement; 3 – Gąski 12, trace of settlement; 4 – Parchanki 3, settlement; 5 – Parchanki 4, settlement; 6 – Parchanki 1, settlement; 7 – Parchanki 5, settlement; 8 – Gąski 7, trace of settlement; 9 – Gąski 11, point of settlement; 10 – Gąski 22, trace of settlement; 11 – Gąski 14, trace of settlement; 12 – Parchanki 21, trace of settlement; 13 – Parchanki 19, trace of settlement; 14 – Parchanki 18, point of settlement; 15 – Parchanki 26, trace of settlement; 16 – Parchanki 27, trace of settlement; 17 – Parchanki 6, settlement; 18 – Parchanki 15, point of settlement; 19 – Parchanki 30, trace of settlement; 20 – Parchanki 11, trace of settlement; 21 – Parchanki 9, trace of settlement; 22 – Gąski 55, trace of settlement; 23 – Gąski 56, trace of settlement; 24 – Gąski 57, trace of settlement; 25 – Gąski 10, settlement; 26 – Gąski 58, point of settlement; 27 – Gąski 47, trace of settlement; 28 – Gąski 48, trace of settlement; 29 – Gąski 6, point of settlement; 30 – Gąski 38, settlement; 31 – Gąski 17, settlement; 32 – Parchanki 22, point of settlement; 33 – Parchanki 2, point of settlement; 34 – Gąski 9, trace of settlement; 35 – Gąski 66, trace of settlement; 36 – Gąski 65, trace of settlement (https://zabytek.pl/pl; archive of the Institute of Archeology of the NCU; elab. by M. Sosnowski, W. Ochotny)

może do tego miejsca odnosi się dokument wystawiony 30 listopada 1238 roku, w którym opisano dwór biskupi w Parchaniu. Ze wspomnianego zapisu wynika również, że spłonął on w wyniku najazdu Świętopełka (Dylik 1936, s. 82; Kowalenko 1938, s. 204; Guldon, Powierski 1974, s. 90, Tomala 2011, s. 178; Danielewski 2016b, s. 135–136). Zdaniem Janusza Tomali w XVI wieku (?) w miejscu dawnego grodu miał znajdować się murowany dwór, o czym informuje przekaz źródłowy z 1583 roku (Tomala 2011, s. 178). Według M. Danielewskiego „[…] dotychczasowe badania nie wyjaśniły ostatecznie kwestii datacji omawianego obiektu", nie ustalono również, czy stanowisko to kryje pozostałości grodu, czy osady otwartej (Danielewski 2016b, s. 136). Prace terenowe pod tym kątem przeprowadzono dopiero w 2020 roku w związku z realizacją projektu pt. „Atlas grodzisk wczesnośredniowiecznych z obszaru Polski", koordynowanego przez W. Chudziaka z Instytutu Archeologii UMK; pracami w terenie kierował P. Błędowski. Na stanowisku stwierdzono wówczas relikty nawarstwień kulturowych oraz odkryto stosunkowo liczne ruchome materiały źródłowe (Błędowski i in. 2020a). Badania kontynuowano w 2022 roku, w związku z realizowanym grantem Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, przyznanym na opracowanie i publikację materiałów źródłowych z grodzisk powiatu inowrocławskiego (por. Uwagi wstępne; Weinkauf i in. 2022c). Przy tej okazji wykonano również badania geomagnetyczne stanowiska, uzyskując obraz układu przestrzennego pozostałości grodu (Małkowski 2022).

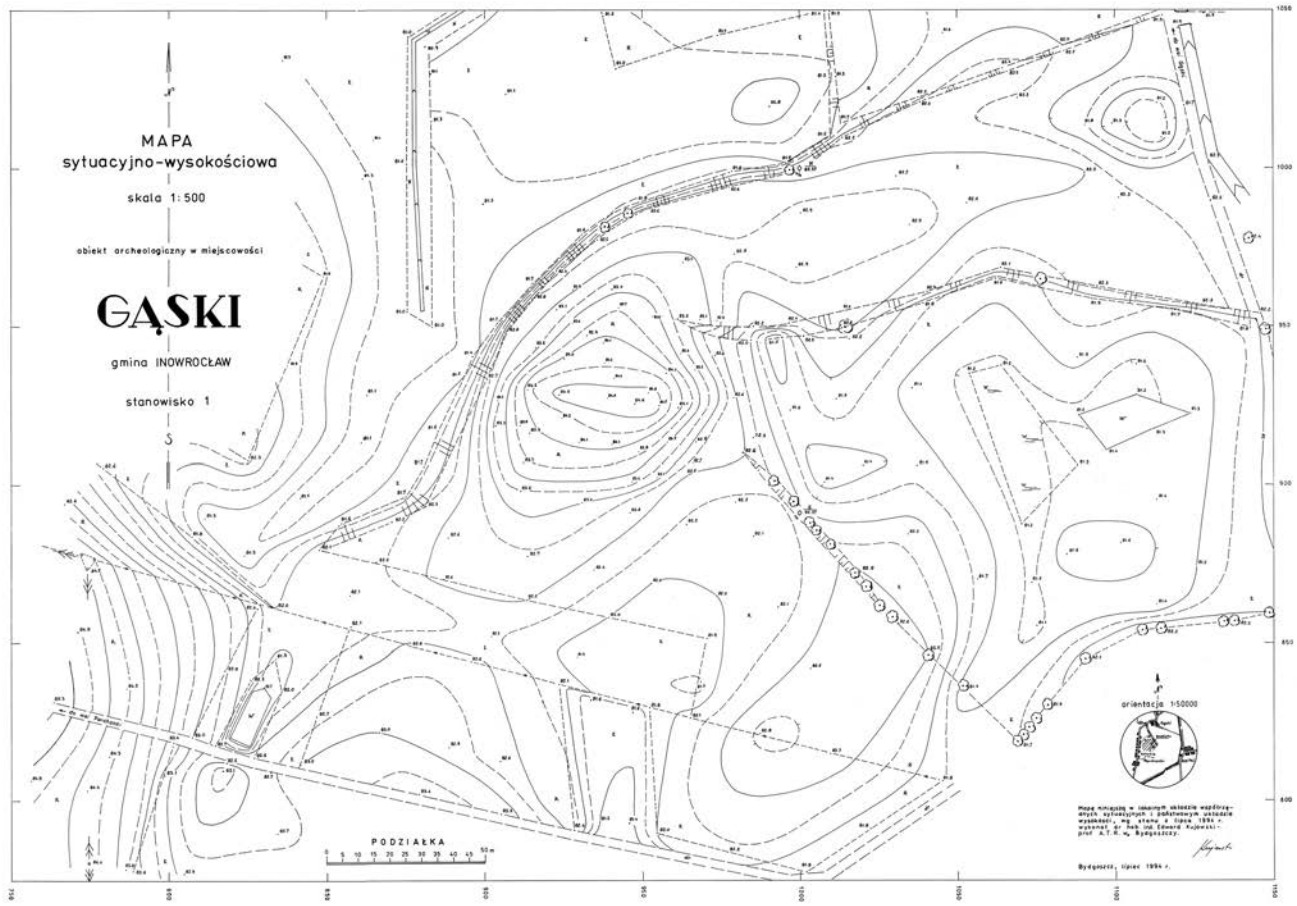
Zakres prac badawczych

Wybierzysko naniesione na plan sytuacyjno-wysokościowy z 1967 roku miało nieregularny kształt i wymiary około 4×3 m. Na podstawie dostępnej dokumentacji trudno jednoznacznie stwierdzić, czy mamy tu do czynienia z efektem planowych badań, czy bardziej z „dzikim wykopem" powstałym na skutek wybierania warstw piasku. Podczas prac sondażowych w 1987 roku wykonano na osi wschód–zachód dwa otwory sondażowe o wymiarach 1,0×0,7 m (sondaż 1) i 0,5×0,5 m (sondaż 2; ryc. 4.10; Sprawozdanie 1987a). W 2020 roku rozpoznanie stanowiska przeprowadzono bazując na niewielkich sondażach oraz odwiertach wykonanych świdrem ręcznym. Głównie wyznaczono je wzdłuż osi północny zachód–południowy wschód, przecinając w ten sposób kulminację wzniesienia na odcinku prawie 65 m (ryc. 4.11).

Ryc. 4.8. Gąski, gm. Gniewkowo, stanowisko 1. Plan sytuacyjno-wysokościowy z zaznaczonym wybierzyskiem z 1967 roku (rys. G. Wilke, I. Skrzypek; oprac. M. Freygant-Dzieruk)

Fig. 4.8. Gąski, Gniewkowo commune, site 1. Situational and elevation plan with marked picks from 1967 (drawn by G. Wilke, I. Skrzypek; elab. by M. Freygant-Dzieruk)

Ryc. 4.9. Gąski, gm. Gniewkowo, stanowisko 1. Plan sytuacyjno-wysokościowy z 1986 roku (rys. E. Kujawski)
Fig. 4.9. Gąski, Gniewkowo commune, site 1. Situation and elevation plan from 1986 (drawn by E. Kujawski)

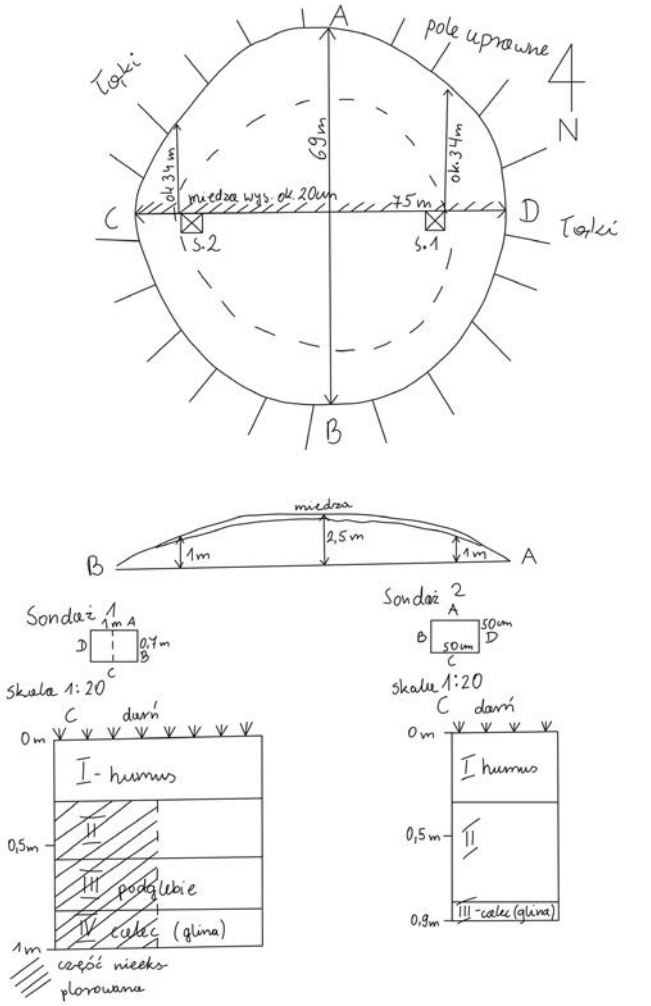
Przy jego zachodniej krawędzi założono wykop o wymiarach 3×2 m (1/20), a na zachód od niego, przy brzegu niecki jeziornej, wykonano dwa odwierty (9 i 10). Wschodni kraniec osi badawczej dochodził do podmokłego obniżenia; między nim a wykopem 1/20, w regularnych odstępach wynoszących 3 m, wytyczono 13 mniejszych sondaży o wymiarach 0,5×0,5 m (sondaże 1–12/20) oraz dwa większe: o wymiarach 0,9×0,6 m (sondaż 14/20) i 2,5×0,6 m (sondaż 15/20); miały one na celu potwierdzenie odkrytych w tych miejscach śladów zniwelowanego wału. Na przedłużeniu tej osi, na wschód od sondażu 14/20, wykonano jeszcze cztery odwierty (1–4/20), z czego ostatni (4/20) umiejscowiony był w odległości 12 m od wschodniej krawędzi sondażu 14/20. Prostopadle do głównej magistrali badawczej wytyczono krótszą oś o długości 39 m, wzdłuż której wykonano trzy odwierty (6–8/20) rozmieszczone co 13 m, licząc od sondażu 7/20. Służyły one rozpoznaniu stratygrafii kulturowej południowej części stanowiska w kierunku znajdującego się z tej strony obniżenia. W sumie eksploracją objęto obszar 14 m^2, co stanowiło około 0,5% przybliżonej powierzchni stanowiska. Wykonane w 2022 roku badania geomagnetyczne przeprowadzono na obszarze około 2,7 ha (Małkowski 2022).

Stratygrafia kulturowa wraz z pozostałościami zabudowy

Podczas badań w 1987 roku na stanowisku zadokumentowano mało zróżnicowany układ nawarstwień, do którego powstania przyczyniły się prowadzone w jego obrębie intensywne zabiegi agrotechniczne, przyspieszające proces erozji stokowej. W związku z tym nieczytelna stała się pierwotna forma terenu, a także zarys fos, wypełnionych zakumulowanymi nawarstwieniami, zniszczeniu uległy także zabudowania oraz linia obwałowań. W sondażu 1/20 pod darnią zadokumentowano humus (warstwa I) o miąższości około 0,3 m w postaci czarnej próchnicy, pod którą wyróżniono warstwę II o identycznej miąższości i treści geologicznej. W obu strukturach odnotowano fragmenty spalonego drewna i przepalonych kamieni. Poniżej wydzielono kolejno warstwę III (podglebie w postaci czartnej próchnicy) o miąższości 0,25 m, bez materiału źródłowego, oraz warstwę IV – jasnożółtą glinę calcową. W przypadku sondażu 2/20 miąższość warstwy I wynosiła około 0,35 m, jej treść geologiczna i kulturowa nawiązywała do warstwy humusowej z sondażu 1/20. Poniżej wydzielono warstwę II o miąższości około 0,45–0,50 m,

w postaci czarnej próchnicy z kamieniami, fragmentami spalonego drewna i drobinami polepy. Z poziomu tego pozyskano również materiał ceramiczny i kości zwierzęce. Spąg nawarstwień w sondażu 2/20 wyznaczała jasnożółta glina z rdzawymi przebarwieniami – calec (warstwa III).

W czasie badań prowadzonych w 2020 roku, w środkowej części stanowiska, najmocniej wypiętrzonej, którą można uznać za majdan byłego grodu, odsłonięto prosty układ warstw złożony z zalegającej najwyżej próchnicznej, czarnej ziemi ornej z drobinami polepy, osiągającej miąższość od 0,4 m w wykopie 1/20 i sondażach 1–3/20 do nawet 0,5–0,7 m w sondażach 4–12/12. Poniżej, bezpośrednio nad calcem, w sondażach 4–12/20 zalegała miejscowo warstwa ciemnoszarego piasku z polepą i spalenizną oraz drobnymi wtrętami zielono-żółtej gliny calcowej o miąższości około 0,1 m, zawierająca ułamki wczesnośredniowiecznych naczyń ceramicznych i pojedyncze kości zwierzęce. W wykopie 1/20 (ryc. 4.12–4.14) oraz sondażach 13/20, 15/20, pod 30-centymetrową warstwą czarnoziemu, natrafiono na rozorane pozostałości wału w postaci grudek polepy, miejscami występującej w formie zwartej struktury oraz węgli drzewnych, resztek próchna i smug zbutwiałego drewna zachowanego *in situ* (warstwy 2–3) (ryc. 4.12–4.14). Najlepiej czytelną linię wału zarejestrowano we wschodniej części stanowiska w sondażach 14/20 i 15/20 (ryc. 4.15–4.17). W pasie o szerokości około 2,5–2,0 m występowały większe grudy polepy, w sondażu 14/20 tworzące soczewkę o długości 0,4 m i miąższości 0,15 m (warstwa 1), zalegającą na warstwie spalonego drewna (warstwa 2; próby ^{14}C; tab. I, Poz-156074, Poz-131226; ryc. 4.15, 4.16). Pod nią, w postaci szczątkowej, zachowały się elementy drewnianej konstrukcji wału, które stwierdzono również w sondażu 15/20, gdzie ich miąższość wynosiła 0,15 m. Naprzemienny układ zwęglonych i sprasowanych belek, popiołu, a miejscami próchna można interpretować jako relikty klasycznej konstrukcji przekładkowej w układzie dwukierunkowym. Wał od wewnętrznej strony miał oblicowanie z gliny, po której pozostały warstwy polepy, rozciągniętej i silnie rozdrobnionej na całej powierzchni stanowiska. Stosy drewna o bliżej nieokreślonych wymiarach ułożono na warstwie zbitego ciemnoszarego biogenu (pierwotnej gleby), w której nie stwierdzono materiału źródłowego. Warstwa ta wyklinowywała się w kierunku środka majdanu, natomiast w partii stokowej – zarówno w części wschodniej (odwierty 1–4), jak i południowej (odwierty 6–8) – zalegała bezpośrednio na gliniastym naturalnym podłożu i miała miąższość od 0,2 do 0,7 m. Największą miąższość poziom biogeniczny osiągnął w odwiertach wykonanych w obniżeniu, gdzie calec występował na głębokości 1,3–1,5 m. Poza linią obwałowań nie stwierdzono występowania nawarstwień kulturowych związanych z zabu-

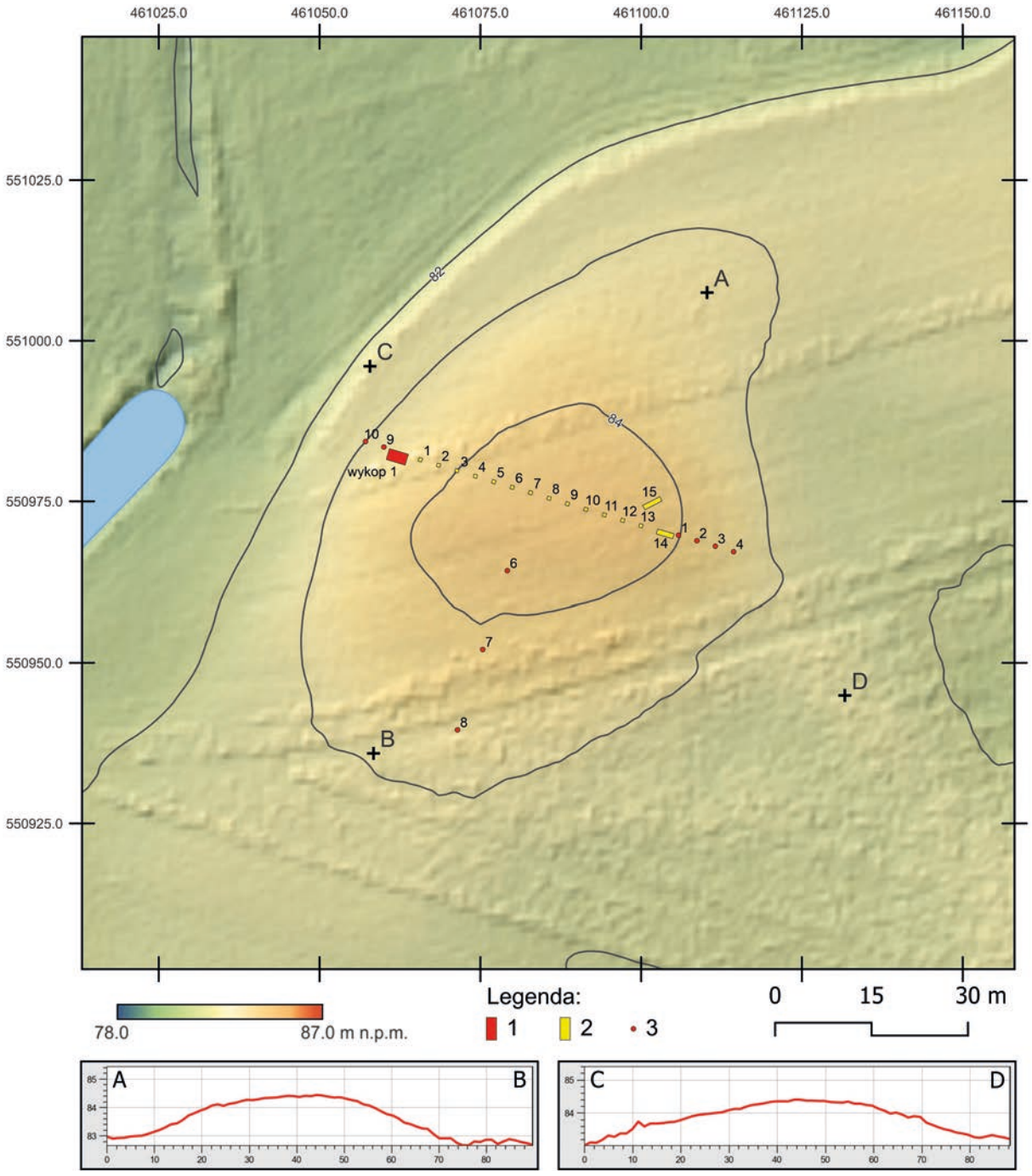

Ryc. 4.10. Gąski, gm. Gniewkowo, stanowisko 1. Szkic grodziska z naniesionymi wykopami oraz profile sondaży z badań w 1987 roku (ze zbiorów Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu, Delegatura w Bydgoszczy)

Fig. 4.10. Gąski, Gniewkowo commune, site 1. Sketch of the stronghold with marked trenches and test pits profiles from the research in 1987 (from the collections of Provincial Office for the Protection of Monuments in Toruń, Branch Office in Bydgoszcz)

dową, chociaż wszędzie zarejestrowano rozdrobnione grudki polepy, rozwleczone orką.

Pozostałości zniszczonego wału odsłonięto również w wykopie 1/20, usytuowanym blisko zachodniej krawędzi stanowiska (ryc. 4.14). Na całej jego powierzchni występowała polepa, węgle drzewne przemieszane z szarą gliną, tworzące warstwę o charakterze demolacyjnym (warstwa 2; próba ^{14}C; tab. I, Poz-156086; ryc. 4.14), której układ nawiązywał do konfiguracji terenu, w tym miejscu silnie opadającego w kierunku niecki dawnego jeziora. Na odcinku 3 m spadek warstwy wynosił prawie 0,5 m. Jej spąg od strony majdanu zalegał na sztucznie uformowanej, płaskiej terasie o szerokości 2,5 m, której zachodnia krawędź została mocno podcięta, skutkiem czego zadokumentowane w tym miejscu nawarstwienia stromo opadały w kie-

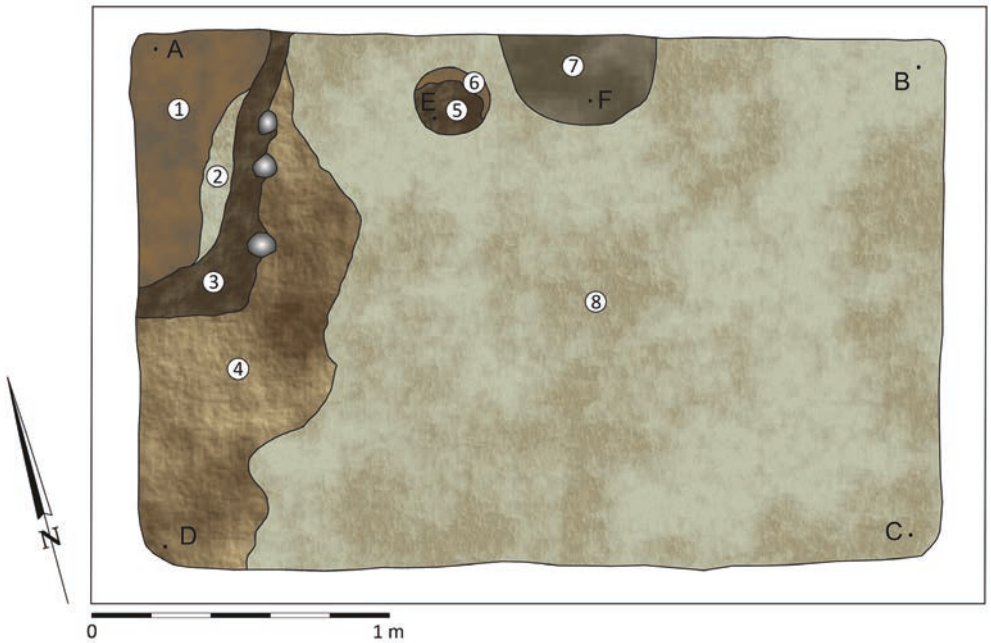
Ryc. 4.11. Gąski, gm. Gniewkowo, stanowisko 1. Plan sytuacyjno-wysokościowy z lokalizacją wykopu, sondaży i odwiertów archeologicznych z 2020 roku wraz z przekrojami wykonany na podstawie pomiarów ALS. Legenda: 1 – wykop, 2 – sondaż, 3 – odwiert (rys. M. Sosnowski; oprac. W. Ochotny)

Fig. 4.11. Gąski, Gniewkowo commune, site 1. ALS based site contour map with trench, test pits and boreholes locations from 2020 together with cross-sections. Legend: 1 – trench, 2 – test pit, 3 – borehole (drawn by M. Sosnowski; elab. by W. Ochotny)

runku dolinki. W zachodniej części wykopu, na naturalnym podłożu, występowała warstwa szaro-popielatej gliny z soczewkami próchnicznego piasku i spalenizny, zawierająca zniszczone elementy konstrukcyjne wału wykonane z drewna i przepalonej gliny (polepa). Jej miąższość wynosiła 0,3 m, wyklinowywała się od strony majdanu, gdzie zarejestrowano ją bezpośrednio pod glebą orną. Można przypuszczać, że stanowiła zewnętrzną część nasypu wału. Grubość warstwy demolacyjnej wynosiła 0,3 m, wyklinowywała się ona od strony majdanu, gdzie rejestrowano ją bezpośrednio pod glebą orną. Podobną sytuację stwierdzono na stoku, jednak oprócz gleby ornej nad warstwą demolacyjną zalegała w układzie nieckowatym szara glina, której miąższość w odwiercie 5/20 – oddalonym o 4 m od zachodniej krawędzi wykopu – wynosiła 0,7 m. Jeszcze głębiej strop calca zalegał w odwiercie 9/20, gdzie układ nawarstwień miał miąższość 1,5 m; to nieckowa-

Ryc. 4.12. Gąski, gm. Gniewkowo, stanowisko 1. Wykop 1/20, widok od strony południowo-wschodniej (fot. R. Kaźmierczak)
Fig. 4.12. Gąski, Gniewkowo commune, site 1. Trench 1/20, view from the southeast (photo by R. Kaźmierczak)

Ryc. 4.13. Gąski, gm. Gniewkowo, stanowisko 1. Wykop 1/20, rzut dna wykopu: 1 – brunatny piasek luźny (obiekt 3, warstwa I); 2 – oliwkowy piasek gliniasty (obiekt 3, warstwa II); 3 – ciemnobrunatny piasek gliniasty z polepą (obiekt 3, warstwa III); 4 – brunatno-żółty piasek gliniasty; 5 – ciemno-brunatny piasek gliniasty z polepą (obiekt 2, warstwa I); 6 – brunatno-brązowy piasek gliniasty z polepą (obiekt 2, warstwa II); 7 – szary piasek gliniasty (obiekt 1); 8 – oliwkowa glina ciężka (calec) (rys. J. Bojarski; oprac M. Freygant-Dzieruk, W. Ochotny)
Fig. 4.13. Gąski, Gniewkowo commune, site 1. Trench 1/20, projection of the trench: 1 – loose, brown sand (feature 3, layer I); 2 – olive clay sand (feature 3, layer II); 3 – dark brown clay sand with threshing floor (feature 3, layer III); 4 – brown-yellow clay sand; 5 – dark brown clay sand with threshing floor (feature 2, layer I); 6 – brown clay sand with threshing floor (feature 2, layer II); 7 – gray clay sand (feature 1); 8 – olive heavy clay (virgin soil) (drawn by J. Bojarski; elab. by M. Freygant-Dzieruk, W. Ochotny)

Ryc. 4.14. Gąski, gm. Gniewkowo, stanowisko 1. Wykop 1/20, profil południowo-zachodni (fot. R. Kaźmierczak)
Fig. 4.14. Gąski, Gniewkowo commune, site 1. Trench 1/20, southwestern profile (photo by R. Kaźmierczak)

te zagłębienie powstało zapewne podczas wznoszenia wału. Mogło pełnić również funkcję dodatkowej linii obronnej (fosa?). Zewnętrzna stopa wału wsparta została na naturalnym podłożu składającym się ze zbitych osadów biogenicznych, osiągających miąższość 0,6 m (odwierty 5/20 i 19/20). Konstrukcję wału stabilizowały pionowe elementy w postaci słupów; dwa ich negatywy o średnicach 0,35 i 0,2 m zadokumentowano w wykopie 1/20 (ryc. 4.13).

Wyniki prac badawczych z 2020 roku potwierdziły istnienie reliktów dawnych obwałowań drewniano-ziemnych, opartych na konstrukcji przekładkowej. Prawdopodobnie obiekt nie miał zbyt solidnych umocnień, o czym świadczą przede wszystkim niewielka miąższość warstwy zawierającej polepę oraz resztki drewna, brak śladów po konstrukcji obronnej czy też ławy kamiennej. Na stanowisku nie stwierdzono kamieni, które mogły pierwotnie licować wał czy tworzyć fundament jego podstawy. Z analizy stratygrafii sondaży 14/20 i 15/20 wynika, że maksymalna szerokość linii wału wynosiła 3 m. Być może na jego przedpolu znajdowała się fosa, co stwierdzono w odwiercie 9/20, w którym uchwycono wyraźną nieckę wcinającą się w naturalne podłoże do głębokość 1,5 m (por. wyżej). Pierścieniowaty wał zamykał pierwotnie przestrzeń o powierzchni około 0,1 ha, co znajduje potwierdzenie w wynikach analizy geomagnetycznej – anomalie występowały w układzie dookolnym, odzwierciedlającym pierwotny kształt wału i być może związanej z nim zabudowy (ryc. 4.18). Na wschód od zasadniczego członu grodziska zarejestrowano strefę z niewielką liczbą anomalii nawiązujących do konfiguracji terenu, wskazujących na istnienie w tym miejscu obniżenia. Obszar na wschód od niej charakteryzował się intensywnymi anomaliami, w tym miejscu występował liczny materiał źródłowy z okresów późnośredniowiecznego i nowożytnego w postaci polepy, cegieł

Ryc. 4.15. Gąski, gm. Gniewkowo, stanowisko 1. Sondaż 14/20, widok od strony południowo-wschodniej (fot. R. Kaźmierczak)
Fig. 4.15. Gąski, Gniewkowo commune, site 1. Test pit 14/20, view from the southeast (photo by R. Kaźmierczak)

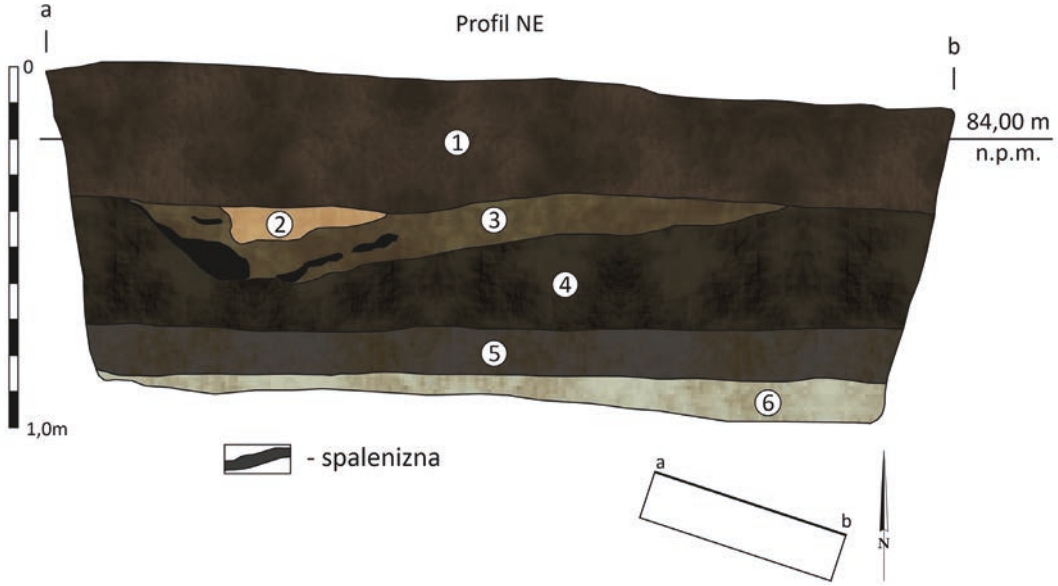
i fragmentów kafli. Prawdopodobne były to – zalegające na wtórnym złożu – pozostałości historycznego dworu biskupiego w Parchaniu.

Zaplecze osadnicze

W promieniu około 0,5 km od grodziska (stanowisko 1) potwierdzono liczne ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego (ryc. 4.7). Na południe od niego, w bezpośrednim sąsiedztwie, rozpoznano cztery osady, zapewne o charakterze otwartym, które w świetle analizy materiałów źródłowych można umiejscawiać w ramach faz A–B i D–E w periodyzacji osadnictwa Wielkopolski i Kujaw (Parchanki, stanowiska 1, 2, 4; Gąski, stanowisko 65). Około 400 m na północ od grodziska zlokalizowano dwie kolejne osady datowane na młodsze fazy wczesnego średniowiecza (faza E; Gąski, stanowiska 9 i 13). Na szczególną uwagę zasługuje jednak osada otwarta w Gąskach (stanowisko 18) usytuowana około 1,8 km na północ od grodziska. W trakcie badań wykopaliskowych prowadzonych na tym wielokulturowym stanowisku w latach 80. i na początku lat 90. XX wieku odkryto pozostałości licznych obiektów osadniczych z końca XI wieku (Sprawozdanie 1987b). Podczas prac eksploracyjnych w 2008 roku natrafiono tam na skarb monet i ozdób srebrnych zdeponowanych po 983 roku (Talarczyk-Andrałojć, Andrałojć 2010; Chudziak i in. w druku).

Chronologia

W dotychczasowych opracowaniach chronologię grodziska podawano w szerokich ramach wczesnego średniowiecza lub nawet całego średniowiecza (?) (Hensel 1953, s. 22). Natomiast M. Kara na podstawie badań prowadzonych w 1987 roku okres użytkowania tego miejsca ustalił na fazy B–B/C wczesnego średniowiecza, poddając w wątpliwość obronny charakter osiedla (Sprawozdanie 1987a). W wyniku badań powierzchniowych przeprowadzonych w 2006 roku ustalono, że gród funkcjonował do połowy X wieku (Danielewski 2016b, s. 136). Obecnie podstawą określenia chronologii tego obiektu są wyniki analizy technologiczno-stylistycznej naczyń ceramicznych oraz datowanie radiowęglowe (ryc. 4.19, 4.20). Ze względu na intensywne rolnicze użytkowanie terenu i związane z tym zaawansowane procesy degradacyjne powierzchni stanowiska część materiałów ceramicznych, występujących zwłaszcza w obrębie *plateau*, zalegała na wtórnym złożu w poziomie zdegradowanej warstwy humusu (warstwa orna). Niejednorodny charakter miały również materiały ceramiczne odkryte w strefie stokowej w zachodniej części stanowiska, gdzie prawdopodobnie znajdowała się fosa. W warstwach kulturowych występowały z reguły pojedyncze fragmenty naczyń, nieco większe zwarte serie odkryto jedynie w warstwie III wykopu 1/20 oraz w warstwach III–IV sondażu 13/20.

Ryc. 4.16. Gąski, gm. Gniewkowo, stanowisko 1. Sondaż 14/20, profil północno-wschodni: 1 – ciemnobrunatny piasek luźny z polepą (humus); 2 – polepa (warstwa 1); 3 – brunatno-ciemnobrunatny piasek luźny ze spalenizną i węglami drzewnymi (warstwa 2); 4 – ciemnobrunatno-czarny piasek gliniasty (warstwa 3); 5 – ciemnobrunatny piasek gliniasty (warstwa 4); 6 – oliwkowa glina ciężka (calec) (rys. M. Freygant-Dzieruk; oprac. M. Freygant-Dzieruk, W. Ochotny)

Fig. 4.16. Gąski, Gniewkowo commune, site 1. Test pit 14/20, northeastern profile: 1 – dark brown loose sand with threshing floor (humus); 2 – threshing floor (layer 1); 3 – loose brown-dark brown sand with burnt matter and charcoals (layer 2); 4 – dark brown-black clay sand (layer 3); 5 – dark brown clay sand (layer 4); 6 – olive heavy clay (virgin soil) (drawn by M. Freygant-Dzieruk; elab. by M. Freygant-Dzieruk, W. Ochotny)

W sumie w trakcie badań omawianego stanowiska w 2020 roku pozyskano 117 ułamków naczyń ceramicznych z okresu wczesnośredniowiecznego. Wśród nich znalazło się 108 ułamków naczyń wykonanych w tradycyjnych technikach ręcznego (GT I), przykrawędnego (GT II) lub częściowego obtaczania (GT III–IV) (razem 92,3%), natomiast dziewięć pochodziło z naczyń całkowicie obtaczanych (7,7%). W pierwszej kategorii wyróżniono dwa niezdobione okazy nawiązujące do słabo profilowanych naczyń znanych na Pomorzu jako typ Sukow, natomiast w Wielkopolsce stanowiących główny składnik zespołów z fazy B oraz istotny pod względem frekwencji z fazy C (Hensel 1950; 1959; Dzieduszycki 1982; Łosiński, Rogosz 1983; Chudziak 1991; Brzostowicz 2002; Kara 2009). Z reguły jednak dominowały tu fragmenty egzemplarzy częściowo obtaczanych, głównie typu Menkendorf (trzy fragmenty). Charakteryzowały się one esowatym lub dwustożkowatym kształtem i zdobieniem wykonanym narzędziem grzebykowatym. Ich rozpowszechnienie na terenie Słowiańszczyzny Zachodniej przypadało głównie na IX–X wiek, choć wysoki odsetek odnotowano także w zespołach datowanych na 1. ćwierć XI wieku. Obie kategorie naczyń obecne były w przypadku niewielkich serii odkrytych w nawarstwieniach związanych z wałem (warstwa III, wykop 1/20 oraz w warstwy III–IV, sondaż 13/20). Ułamki naczyń całkowicie obtaczanych (GT V), występowały natomiast sporadycznie, głównie w humusie oraz w sondażu 10/20, na głębokości 0,6–0,7 m.

Ryc. 4.17. Gąski, gm. Gniewkowo, stanowisko 1. Sondaż 15/20, widok od strony północno-wschodniej (fot. R. Kaźmierczak)
Fig. 4.17. Gąski, Gniewkowo commune, site 1. Test pit 15/20, view from the northeast (photo by R. Kaźmierczak)

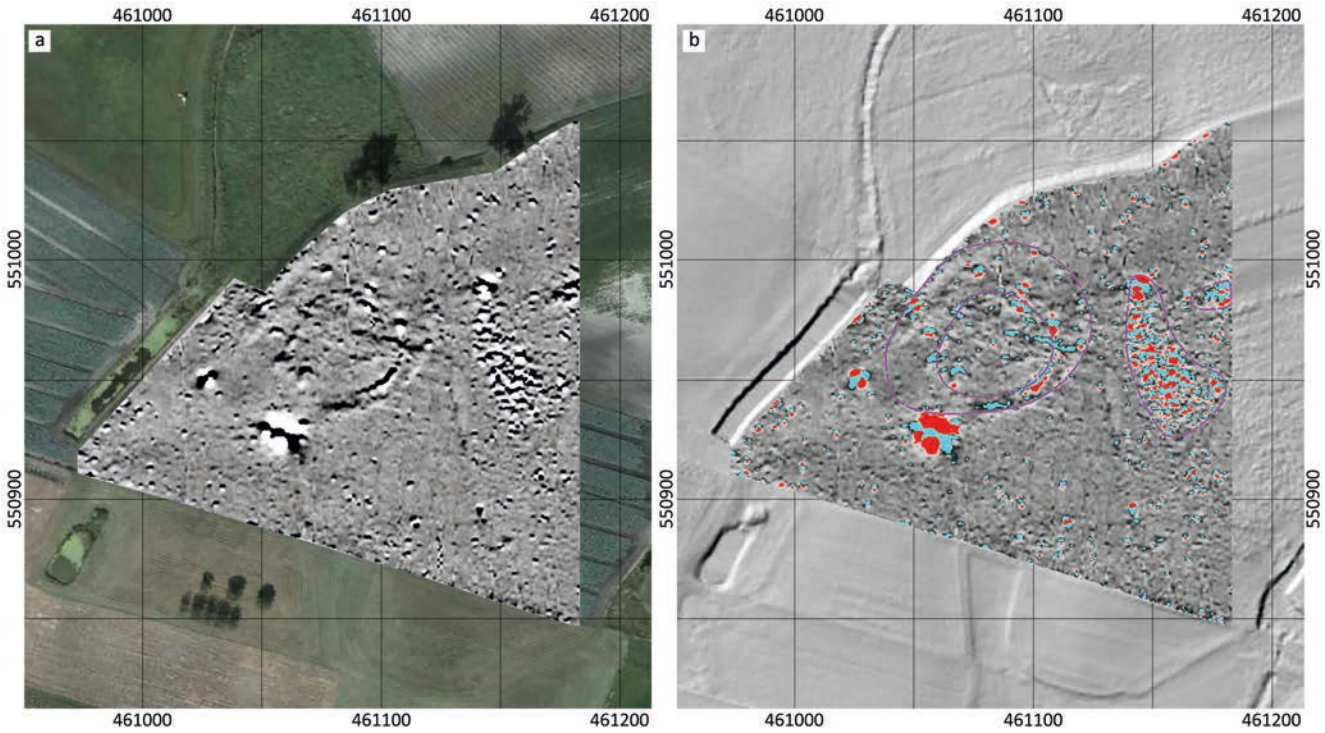
Scharakteryzowane wyżej zespoły naczyń wykonanych w tradycyjnych technikach garncarskich przyporządkować należałoby do fazy C w periodyzacji wczesnośredniowiecznego osadnictwa Wielkopolski i Kujaw (głównie 2. połowa IX–1. połowa X wieku). Natomiast śladowe występowanie ułamków egzemplarzy całkowicie obtaczanych, o esowatych bądź o baniastych i bardzo zróżnicowanych pod względem ukształtowania krawędziach, zdobionych dookolnymi, rytymi żłobkami, może wskazywać, że miejsce to użytkowane było również w fazie D_0 (2.–3. ćwierć X wieku). Czas powstania grodu potwierdza również seria zwartych dat radiowęglowych pochodzących z przepalonych elementów konstrukcji drewnianych (warstwa 2; *Querqus sp.*), interpretowanych jako relikty umocnień grodowych (1190±30 BP, 771 AD [88,0%] 897 AD; Poz-156074; 1180±30BP, 771 AD [82,7%] 900 AD; Poz-131226; 1205±30 BP, 771 AD [87,4%] 893 AD; Poz-156086). Częściowo są one zbieżne z konwencjonalnym datowaniem materiału ceramicznego z tego stanowiska. Istnieją zatem przesłanki, aby czas funkcjonowania grodu umieścić w przedziale od 2. połowy IX do początku 2. połowy X wieku (ryc. 4.20).

Archiwum

W Muzeum Archeologiczne w Poznaniu znajduje się teczka „Gąski", na Wydziale Archeologii UAM dokumentacja z badań sondażowych z 1967 roku, a w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN w Poznaniu dokumentacja z badań sondażowych z 1987 roku. W Instytucie Archeologii UMK dostępna jest dokumentacja z badań sondażowych z 2020 roku, zaś w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Toruniu, Delegatura w Bydgoszczy teczka „Gąski, st. 1".

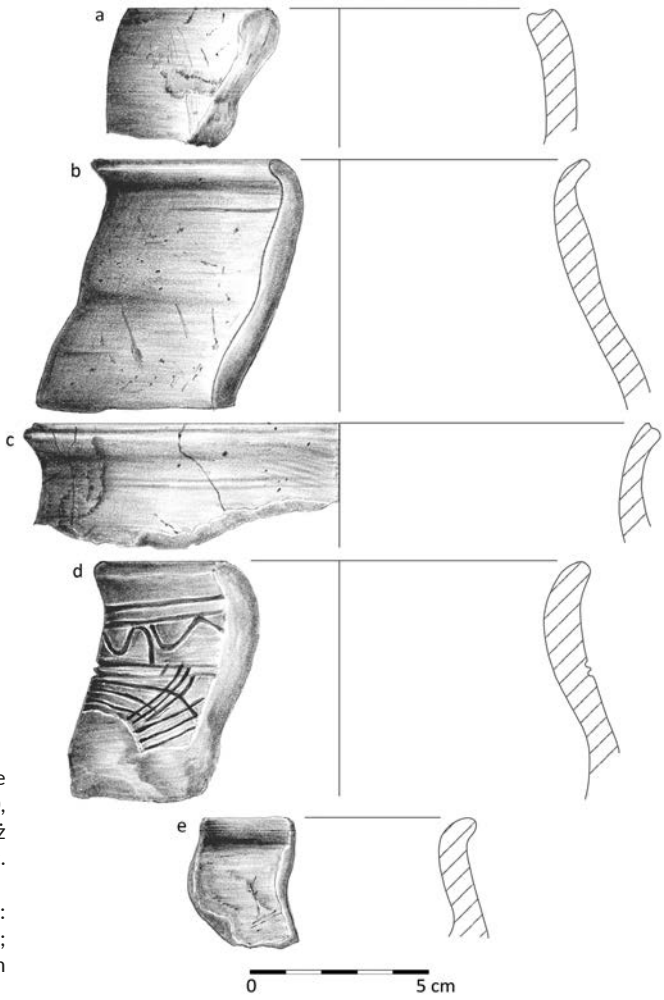
Zbiory

- Badania inwentaryzacyjne 1951 rok: nieznana liczba ułamków naczyń ceramicznych (nr inw. brak danych; Wydział Archeologii UAM).

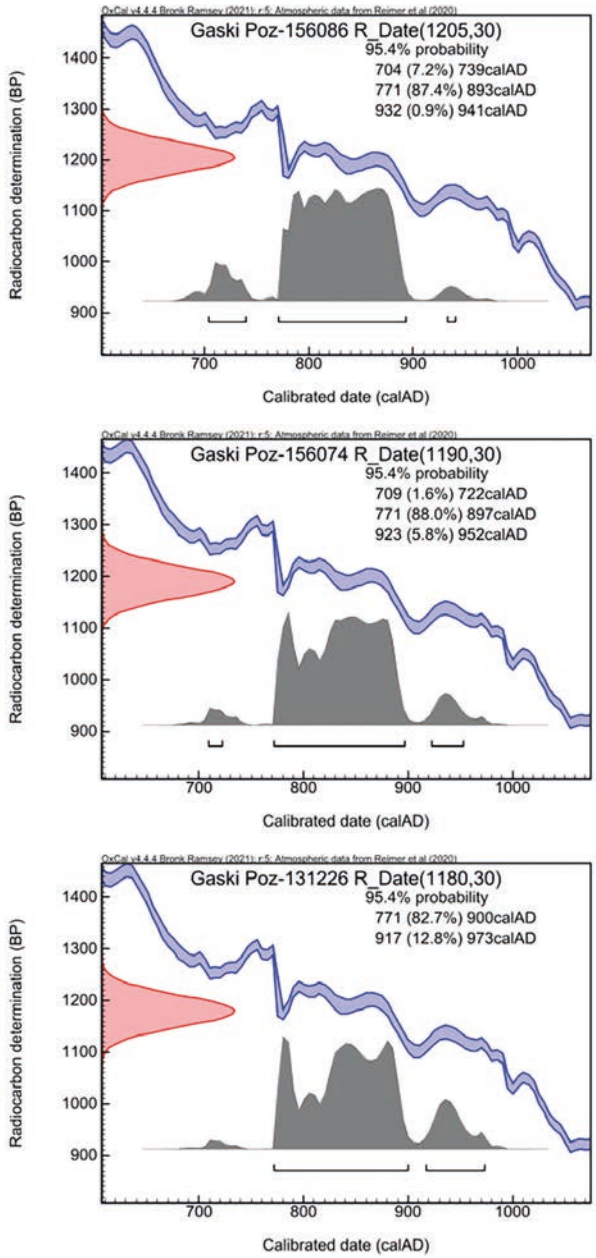
Ryc. 4.18. Gąski, gm. Gniewkowo, stanowisko 1. Wyniki badania geomagnetycznego: a – pomiary magnetyczne nałożone na ortofotomapę; b – interpretacja pomiarów magnetycznych nałożona na obraz lidarowy (rys. W. Małkowski; oprac. W. Ochotny)

Fig. 4.18. Gąski, Gniewkowo commune, site 1. Results of the geomagnetic survey: a – magnetic measurements superimposed on orthophotomaps; b – interpretation of magnetic measurements superimposed on LiDAR plans (drawn by W. Małkowski; elab. by W. Ochotny)

Ryc. 4.19. Gąski, gm. Gniewkowo, stanowisko 1. Wczesnośredniowieczne naczynia ceramiczne: a – sondaż 12/20, humus; b – wykop 1/20, obiekt 3, warstwa III; c – wykop 1/20, warstwa 3; d – sondaż 13/20, warstwa 3–4; e – z powierzchni (rys. E. Błędowska; oprac. W. Ochotny)

Fig. 4.19. Gąski, Gniewkowo commune, site 1. Early medieval pottery: a – test pits 12/20, humus; b – trench 1/20, feature 3, layer III; c – trench 1/20, layer 3; d – test pit 13/20, layer 3–4; e – from surfaces (drawn by E. Błędowska; elab. by W. Ochotny)

Ryc. 4.20. Gąski, gm. Gniewkowo, stanowisko 1. Daty kalendarzowe prób organicznych oznaczonych metodą radiowęglową (Poznańskie Laboratorium Radiowęglowe). Kalibrację sporządzono z użyciem programu OxCal v4.4.4 (oprac. M. Weinkauf)

Fig. 4.20. Gąski, Gniewkowo commune, site 1. Calendar dates for organic samples dated using the radiocarbon method (Poznań Radiocarbon Laboratory). The calibration was performed using OxCal v4.4.4 software (elab by M. Weinkauf)

- Badania sondażowe 1967 rok: brak dokładnych danych o liczbie materiałów źródłowych i miejscu ich zdeponowania.
- Badania powierzchniowo-sondażowe 1974 rok: brak danych o liczbie materiałów źródłowych (nr inw. brak danych; Wydział Archeologii UAM).
- Badania sondażowe 1987 rok: 49 ułamków naczyń ceramicznych; kości zwierzęce; polepa; fragmenty szkła; węgle drzewne (nr inw. brak danych; Instytut Archeologii i Etnologii PAN w Poznaniu).
- Badania powierzchniowe 2006 rok: 13 ułamków naczyń ceramicznych, w tym sześć wczesnośredniowiecznych; kości zwierzęce; polepa; osełka kamienna (nr inw. 2080, 27.638; Wydział Archeologii UAM).
- Badania sondażowe 2020 rok: 98 ułamków naczyń ceramicznych (nr inw. 1–21/20; Instytut Archeologii UMK); osełka kamienna (nr. inw. 1/20; Instytut Archeologii UMK); rozcieracz kamienny (nr inw. 2/20; Instytut Archeologii UMK).
- Badania powierzchniowe 2022 rok: 14 ułamków naczyń ceramicznych, w tym pięć wczesnośredniowiecznych (nr inw. 7/22; Instytut Archeologii UMK).

5 JANKOWO, gm. Pakość

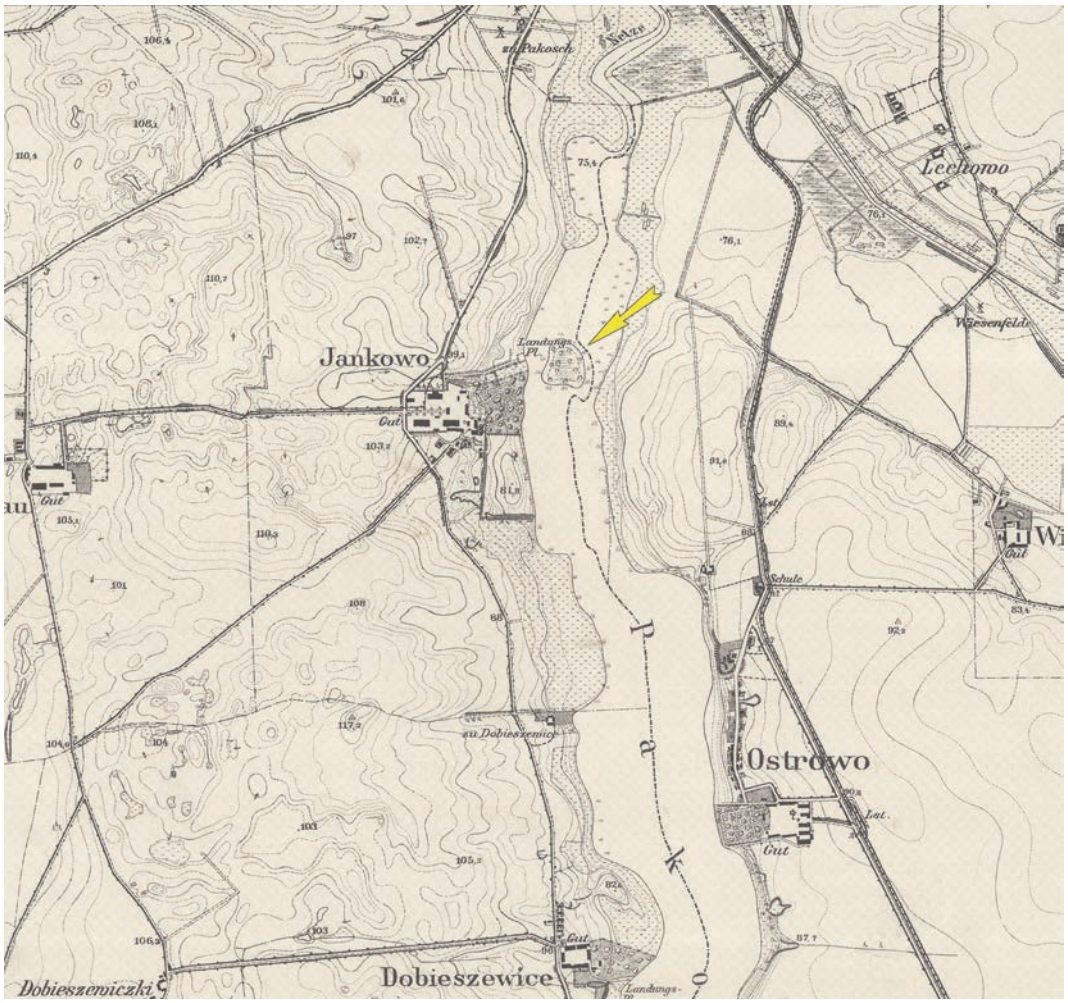
Numer stanowiska w miejscowości:	**1**
Numer obszaru AZP:	**45–38**
Numer stanowiska w obrębie arkusza AZP:	**28**
Nazwa dawna miejscowości:	***Jankowo* (pol.); *Adolfinenhof* (niem.) (*Topographische Karte* 1911, arkusz: *Broniewice 1721 [3274]*)** (ryc. 5.1)
Nazwa lokalna:	***brak***
Położenie:	**N 52°46′58.8″ E 18°5′3.31″; na wyspie, w północnej części Jeziora Pakoskiego** (ryc. 5.2)
Mezoregion:	**Pojezierze Żnińsko-Mogileńskie**

Środowisko fizycznogeograficzne

GEOMORFOLOGIA I GEOLOGIA. Stanowisko usytuowane jest na wyspie w północnej części zbiornika pakoskiego. Jego wody wypełniają południkowo przebiegającą rynnę subglacjalną o długości 16 km i maksymalnej szerokości 2 km. Szerokość dna rynny przy wyspie wynosi 0,6 km, a krawędzie wysoczyzny oddalone są od siebie o około 0,8 km. Rynna wcina się w otaczające ją równiny morenowe na około 25 m, zbocza osiągają 15 m, przy czym wschodnie jest niższe, ale bardziej strome (miejscami w formie klifu), a zachodnie wyższe, ale łagodniejsze. Zbocza, zwłaszcza zachodnie, rozcinają liczne dolinki denudacyjne i denudacyjno-erozyjne wcinające się na 2 km w obręb wysoczyzny (Grobelska 2006, s. 21). Jedna z nich, odwadniana przez ciek, znajduje się na wprost wyspy w Jankowie. Po zachodniej stronie rynny rozciąga się gliniasta równina falista o średniej wysokości 110 m n.p.m., miejscami urozmaicona pagórkami moren martwego lodu, osiągającymi 115,79 m n.p.m. (Góra Golgota). Po jej wschodniej stronie znajduje się natomiast płaska równina morenowa o średnim poziomie 90 m n.p.m. Około 0,2 km na północny wschód od wyspy do rynny dochodzi dolina Noteci, o szerokości 1,2 km, zajęta głównie przez piaszczysto-żwirowe terasy erozyjno-akumulacyjne. Ich powierzchnia zalega poniżej 80 m n.p.m., a dno doliny, w której płynie Kanał Notecki, znajduje się na poziomie 76,1 m n.p.m. W dnie doliny i rynny zalegają torfy.

Obecnie, po spiętrzeniu wód jeziornych, wyspa została sztucznie podwyższona, w jej środkowej części znajduje się stalowy słup podtrzymujący naziemną kolejkę linową. Na mapach archiwalnych z końca XIX wieku wyspa miała kształt lekko wydłużonego owalu, zgodnie z osią rynny. Przy poziomie wody w jeziorze 75,4 m n.p.m. osiągała rozmiary25×20 m. Od obu brzegów dzieliła ją jednakowa odległość 0,1 km. Na początku lat 70. XX wieku wyspa miała powierzchnię 1,5 ha. Przeprowadzone wówczas badania archeologiczne pozwoliły ustalić, że zarówno gród wczesnośredniowieczny, jak i wcześniejszy łużycki miały połączenie z lądem od strony wschodniej (Mamzer 1973, s. 144). W odległości 0,9 km od północnego krańca wyspy z jeziora wypływała Noteć Zachodnia.

HYDROGRAFIA. Zbiornik pakoski, na którym znajduje się wyspa z pozostałościami grodu, został utworzony na Noteci Zachodniej w 1975 roku; jego długość wynosi 20,1 km, średnia głębokość 9,2 m, maksymalna głębokość 18,6 m, średnia szerokość 0,74 km, maksymalna szerokość 2 km. Wokół wyspy odnotowano głębokość do 2 m, a 1,5 km na południe od niej głęboczek osiągający 18,1 m (Grobelska 2006, s. 40). Zbiornik podzielony jest sztucznymi groblami wykorzystywanymi jako drogi bądź linie kolejowe; ma cztery odrębne części odpowiadające jeziorom, z któ-

Ryc. 5.1. Jankowo, gm. Pakość, stanowisko 1. Mapa topograficzna, arkusz Broniewice z 1911 roku (http://igrek.amzp.pl; oprac. W. Ochotny)

Fig. 5.1. Jankowo, Pakość commune, site 1. Topographic map, Broniewice sheet from 1911 (http://igrek.amzp.pl; elab. by W. Ochotny)

rych powstały: Pakoskie Północne, Pakoskie Południowe (zwane też Trląg), Bronisław i Kunowskie. Spiętrzono je o 4,5 m, a wahania lustra wody w zbiorniku sięgają 3,6 m – oscyluje ono w granicach 75,5–79,4 m n.p.m. (Grobelska 2006, s. 36). Naturalne jezioro Pakoskie Północne, charakteryzowało się zmiennością położenia lustra wody; jeden z okresów jego podwyższonego poziomu (na rzędnej 77,5–78,0 m n.p.m.); trwał od końca XI stulecia do początku średniowiecza (Niewiarowski 1976). Stanowiło ono północną część zbiornika pakoskiego, zajmując obszar 285,3 ha. W najgłębszym miejscu (w północnej części misy jeziornej) osiągało 14,1 m, a średnia głębokość wynosiła 5,1 m. Jezioro Trląg miało powierzchnię 464,7 ha, maksymalną głębokość 14,8 m (zmierzoną na wysokości miejscowości Trląg) i średnią głębokość 5,6 m. Skrajna, południowa część zbiornika wchłonęła dawne jezioro Bronisław o powierzchni 40,8 ha, którego maksymalna głębokość zmierzona w centralnej części wynosiła 2 m, a średnia 0,9 m (*Atlas* 1996, s. 48, 50, 147, 149). Zbiornik pakoski jest częścią systemu Noteci Zachodniej, która poniżej niego łączy się z Kanałem Noteckim, uregulowaną częścią dawnej Noteci Wschodniej[1]. Około 2 km od wyspy, za Pakością, połączony ciek płynie na północ, do jeziora Mielno.

GLEBY: W otoczeniu zbiornika pakoskiego występują gleby płowe, na terasach w dolinie Noteci (część równoleżnikowa doliny) i przy północno-wschodnim brzegu – gleby rdzawe wytworzone na piaskach i żwirach tarasowych. Wokół fabryki „Janiksoda" odnotowano gleby industrioziemne.

Opis stanowiska

Najstarszy opis stanowiska pochodzi z 1882 roku: „Wyspa […] ma około 4 mr. rozl., bliższa jest brzegu przeciwległego, prawie się z nim łączy, trzciną tylko oddzielona; woda tam bardzo miałka; z tej zaś strony od Jankowa przepływa przez jezioro Noteć dość szeroka i mająca

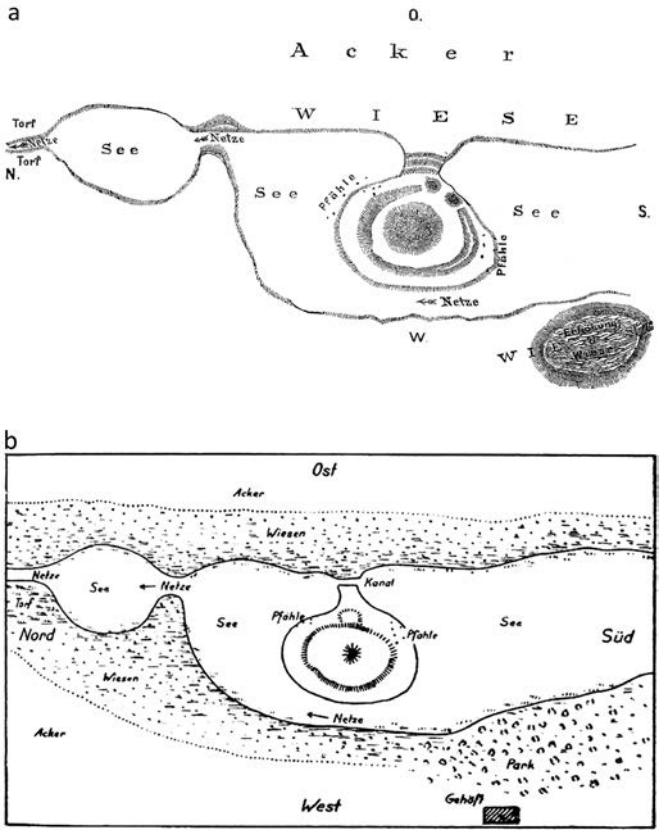
[1] Naturalne ramię tego cieku – Stara Noteć – wpływa do południowej części zbiornika w Kołudzie Małej.

Ryc. 5.2. Jankowo, gm. Pakość, stanowisko 1. Widok grodziska od strony południowej (fot. W. Stępień)
Fig. 5.2. Jankowo, Pakość commune, site 1. Southern view of the stronghold (photo by W. Stępień)

do 30 stóp głębokości. Wyspa sterczy obecnie ponad wodę tylko o 4 stopy; o 12 stóp od brzegów wznoszą się stare bardzo wierzby. Wnętrze samo wyspy nie ma drzew, pokryte bujną trawą i zielskiem. Ze środka ku brzegom widoczne jest stopniowe wzniesienie gruntu, podobne do wału, które dawniej było niezawodnie wyższe. […] Wyspa utworzyła się z czasem przez napływy i we wschodniej części była połączona pierwotnie z lądem" (ryc. 5.3) (*Słownik geograficzny* 1882, s. 412). Na planie sporządzonym przez Pahlkego w 1889 roku w tej części wyspy zaznacza się podkowiaste sfałdowanie terenu przylegające bezpośrednio do dookolnego wału (Langenheim 1944; ryc. 5.3: b). Na innym szkicu opublikowanym wcześniej przez W. Schwartza zaznaczono trzy łukowate linie, które można zinterpretować jako pozostałości bliżej nieokreślonej delimitacji terenu (wały?) (Schwartz 1882, s. 520). Na tym samym planie na wyspie widoczny jest dookolny, regularny wał otwarty od strony południowo-wschodniej oraz wypiętrzony majdan (ryc. 5.3: a).

Do chwili spiętrzenia wody w jeziorze stanowisko opisywane było jako grodzisko wklęsłe o wymiarach kotlinki około 140×90 m, już pod koniec lat 30. XX wieku porośnięte gęsto drzewami i krzakami (Kowalenko 1938, s 221; Hensel 1953, s. 187). Przy niskich stanach wody wyspa zapewne łączyła się ze wschodnim brzegiem jeziora. W latach 70. XX wieku miała „kształt nieregularnego owalu o powierzchni 1,5 ha otoczonego wałem o wysokości około 2 m. Wymiary majdanu wynoszą około 140×90 m. We wschodniej części wyspy […] przerwa w wale o szerokości 12–15 m", stanowiąca zapewne pozostałość po bramie i drodze prowadzącej do grodu „łużyckiego" (Mamzer 1973, s. 144). W tej części wyspy znajdował się niewielki cypel wysunięty w kierunku wschodniego brzegu jeziora. Był on rów-

Ryc. 5.3. Jankowo, gm. Pakość, stanowisko 1. Szkice: a – wg Schwartz 1882; b – wg Langenheim 1944
Fig. 5.3. Jankowo, Pakość commune, site 1. Sketch: a – by Schwartz 1882; b – by Langenheim 1944

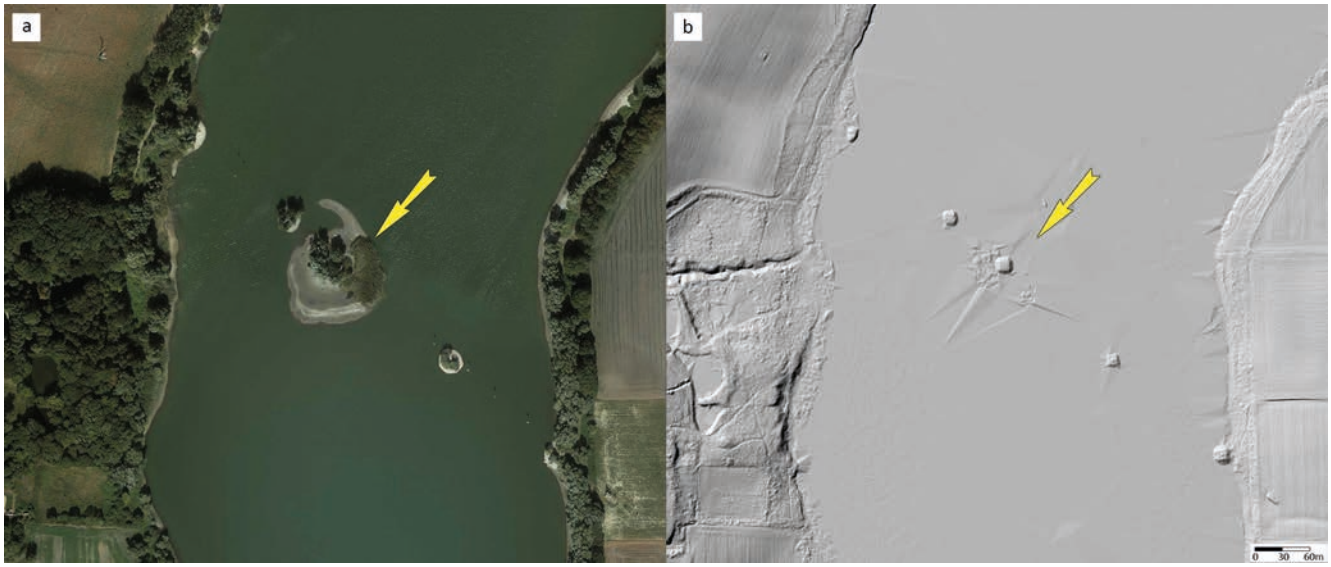
nież otoczony słabo zachowaną konstrukcją drewnianą interpretowaną w starszej literaturze jako wał o szerokości u podstawy około 5 m i wysokości około 0,5 m (Mamzer 1973, s. 144). W nim także zaznaczało się niewielkie zagłębienie nawiązujące w linii wschód–zachód do przerwy w głównym obwodzie wału.

Obecny stan zachowania stanowiska odbiega zasadniczo od sytuacji sprzed 1975 roku, kiedy spiętrzono wody w jeziorach rynny pakoskiej i w znacznym stopniu zniszczono grodzisko (ryc. 5.4, 5.5). Pozostałości założenia znajdują się w obrębie niewielkiej, miejscami zadrzewionej wyspy o wymiarach 40×40 m. Przy niższych stanach wody wokół niej pojawia się laguna wyznaczająca jej pierwotny kształt. W środkowej części wyspy, sztucznie nadbudowanej kamieniami, usytuowany jest stalowy słup podtrzymujący naziemną kolejkę linową transportującą wapienne kruszywo z Piechcina do zakładów produkcyjnych w Janikowie. Obrzeża wyspy porośnięte są roślinnością szuwarową. Na jej powierzchni nie zaznaczają się żadne elementy wału, choć dookolna laguna jest zapewne jego pozostałością (ryc. 5.6, 5.7).

W rozmaitych notatkach, na które powołuje się W. Hensel znajdują się również informacje o palach stanowiących pozostałość przeprawy mostowej usytuowanej po wschodniej stronie wyspy (ryc. 5.8). Widać je na szkicu zarządcy majątkiem wykonanym w 1889 roku. Według informacji opublikowanej przez W. Schwartza odkryto je w trakcie przekopania wąskiego rowu o głębokości 2 stóp i szerokości 50 stóp. Występowały one w układzie szeregowym, a odległość miedzy palami wynosiła około 3 stóp, co wskazywałoby, zdaniem autora tej informacji, na niewielką szerokość mostu. Pale wbite w błotniste podłoże mierzyły 8 stóp długości, były różnej grubości i „czarne jak heban"; miały zwęglone końce. Obok jednego z pali odkryto żelazny topór, co może świadczyć o wczesnośredniowiecznej chronologii tych konstrukcji (Schwartz 1884). Z kolei na zachodnim brzegu wyspy, obok wału, tuż przy wodzie, „napotkano na głębokości $1^{1/2}$ stopy skośnie leżące przy sobie pale w 4–5 rzędów" (Schwartz 1882; Kowalenko 1938, s. 221). Zwiad podwodny przeprowadzony przez płetwonurków z Instytutu Archeologii UMK w Toruniu w 2016 roku nie potwierdził istnienia jakichkolwiek konstrukcji palowych, które mogły ulec zniszczeniu lub zamuleniu.

Historia badań i opracowań

W latach 70. XIX wieku przeprowadzono na wyspie pierwsze prace wykopaliskowe, których autorem był Pahlke, miejscowy zarządca majątku w Jankowie. Można założyć, że stanowił on źródło informacji opublikowanych w „Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego", dotyczących prowadzonych tam prac (*Słownik geograficzny* 1882, s. 412). Wynika z nich, że nie objęły one wałów – „tego wzniesienia jeszcze nie rozkopano […] a jedynie majdan grodziska". Wzmiankę o przekopaniu wyspy do głębokości około 1 m znajdujemy również w liście Pahlkego z dnia 8.05.1889 roku, przedrukowanym przez Kurta Langenheima (1944, s. 88–89). Zapewne w 1884 roku wykonano również przekop w poprzek przejścia lądowego prowadzącego z wyspy w kierunku wschodniego brzegu jeziora, odkrywając relikty drewnianego mostu pochodzącego prawdopodobnie z wczesnego średniowiecza (Schwartz 1886).

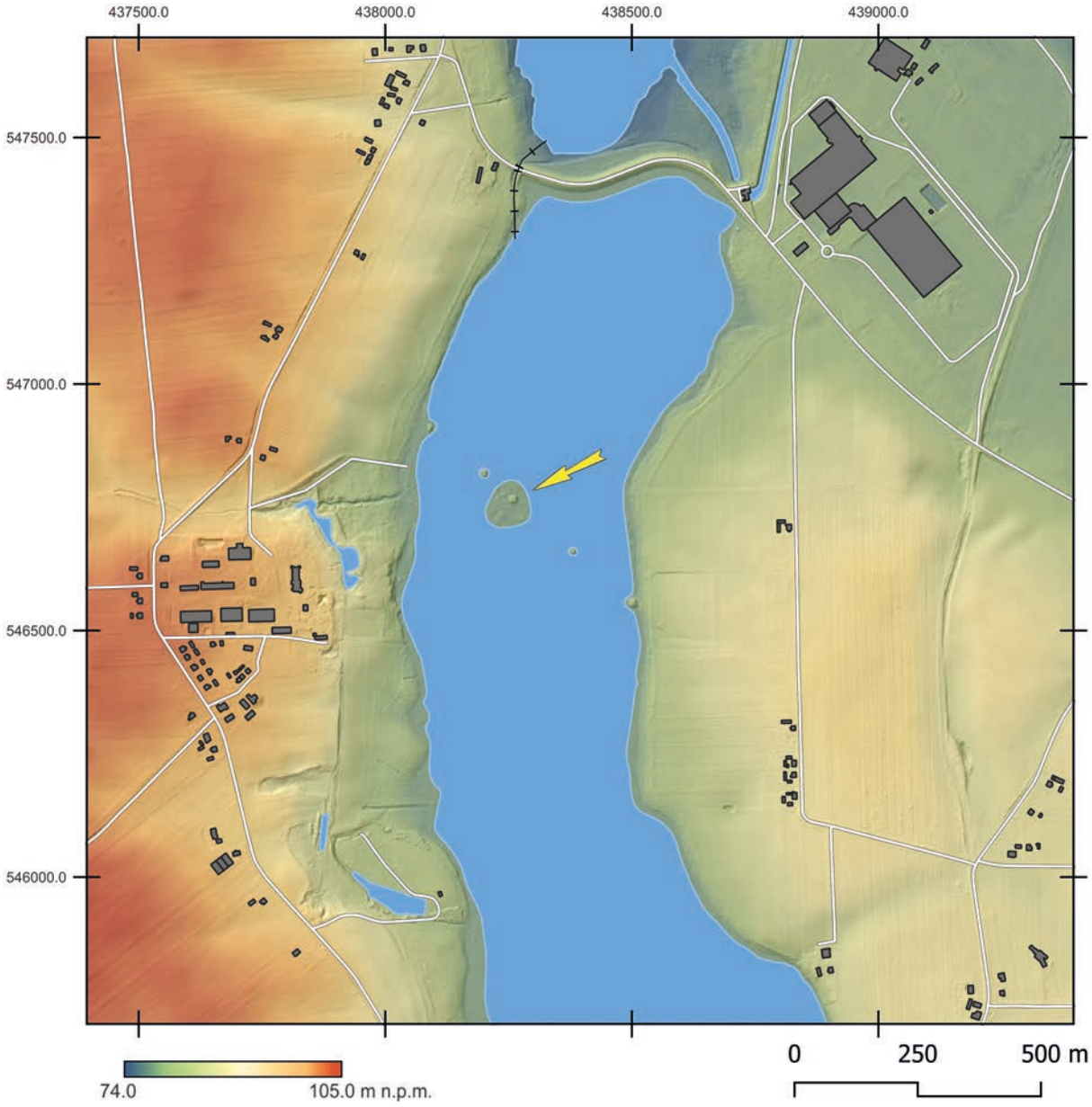

Ryc. 5.4. Jankowo, gm. Pakość, stanowisko 1. Ortofotomapa z lokalizacją stanowiska (a) oraz obraz lidarowy z lokalizacją stanowiska (b) (źródło: dane centralnego zasobu geodezyjnego i kartograficznego; oprac. W. Ochotny)

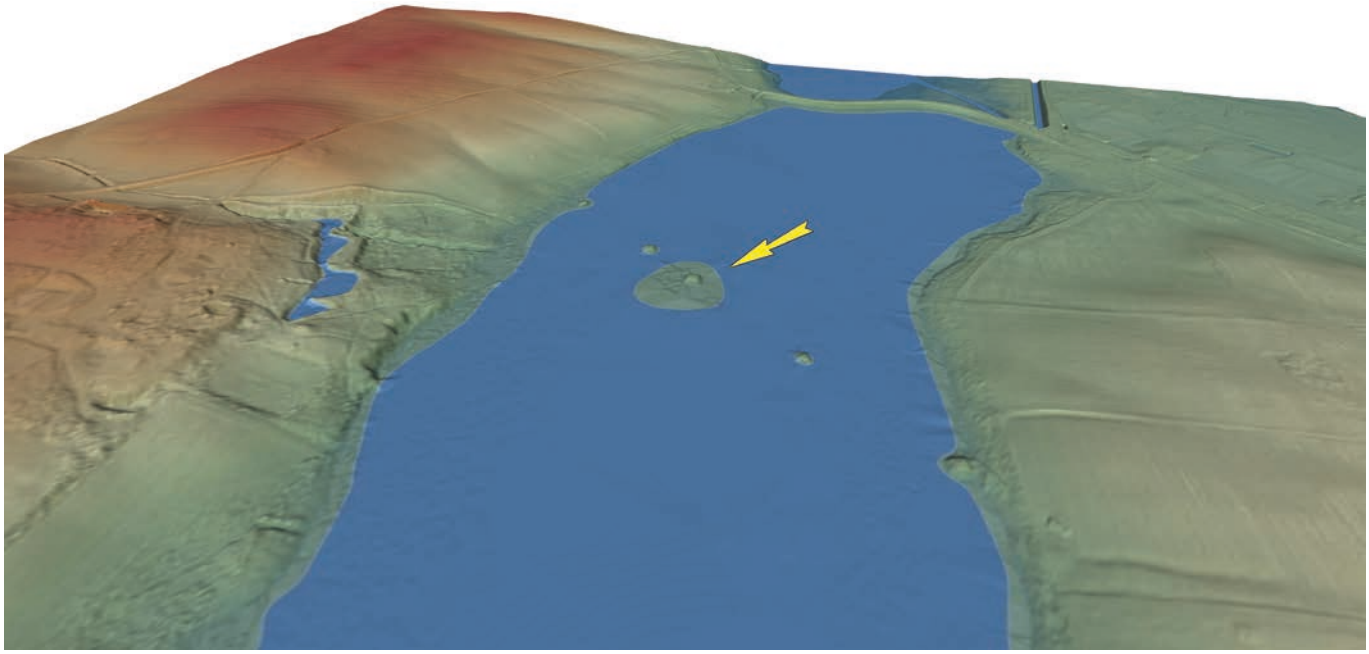
Fig. 5.4. Jankowo, Pakość commune, site 1. Orthophotomap with location of the site (a) and LiDAR plans with location of the site (b) (source: data from the central geodetic and cartographic resource; elab. by W. Ochotny)

W 1887 roku podjęto, nadzorowane również przez Pahlkego, prace porządkowe terenu wokół wyspy, która znajdowała się wówczas w obrębie parku dworskiego. W ich trakcie znaleziono drewnianą, antropomorficzną rzeźbę (ryc. 5.9). W listach adresowanych do Niemieckiego Towarzystwa Historycznego w Poznaniu Pahlke opisał okoliczności jej znalezienia – 0,5 m pod wodą, około 50 m od reliktów mostu łączącego wyspę ze stałym lądem. Głowa była uszkodzona, została poskładana, zabezpieczona kwasem salicylowym i wysłana do Poznania (Błażejewska 2002). Powszechnie wiązana jest z okresem wczesnośredniowiecznym, choć istnieją głosy kwestionujące ten pogląd (Józefowiczówna 1969). Ze względu na zaginięcie rzeźby nie ma możliwości zweryfikowania chronologii niezależnymi metodami specjalistycznymi, takim jak dendrochronologia czy analiza radiowęglowa.

Brak szczegółowych informacji o badaniach wyspy w okresie międzywojennym. Była ona wówczas odwiedzana przez różne osoby, w tym W. Kowalenkę w 1936 roku, który uwzględnił ją w katalogu grodzisk wczesnohistorycznych Wielkopolski (Kowalenko 1938, s. 221–223). Po drugiej wojnie światowej stanowisko to nadal wzbudzało duże zainteresowanie archeologów (Hensel 1953, s. 187; Zielonka 1959; 1963). W 1960 roku prace o charakterze sondażowym przeprowadzili tu pracownicy z Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie (Kurnatowska, Łosińska 1992, s. 117), a w 1967 roku grodzisko zostało wpisane do rejestru zabytków (62C 30.09 1967–C/60).

Ryc. 5.5. Jankowo, gm. Pakość, stanowisko 1. Mapa topograficzna (oprac. M. Sosnowski)
Fig. 5.5. Jankowo, Pakość commune, site 1. Topographic map (elab. by M. Sosnowski)

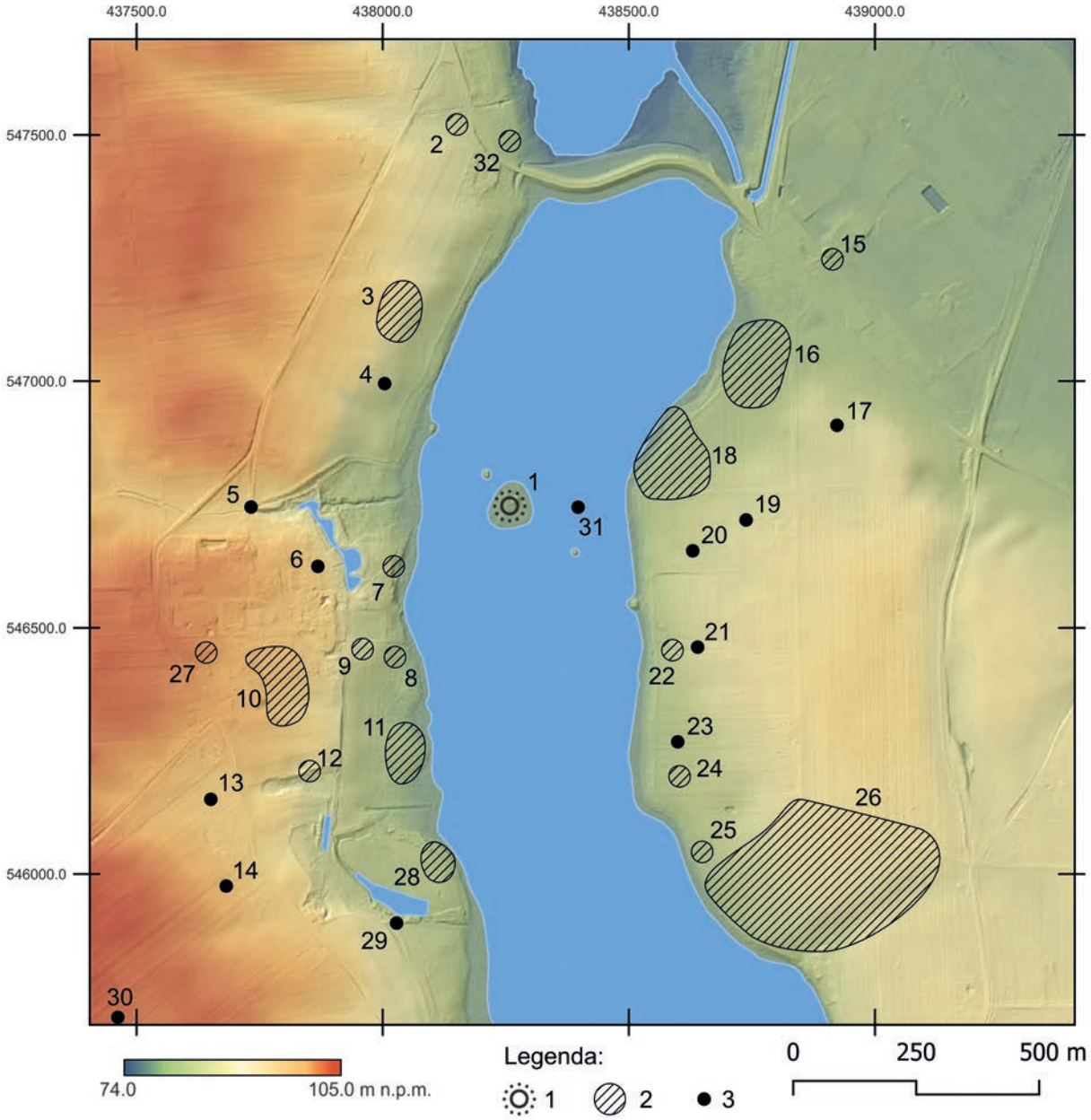

Ryc. 5.6. Jankowo, gm. Pakość, stanowisko 1. Wizualizacja przestrzenna w wersji 2D wykonana na podstawie pomiarów ALS (oprac. M. Sosnowski)
Fig. 5.6. Jankowo, Pakość commune, site 1. View in 2D version made based on ALS measurements (elab. by M. Sosnowski)

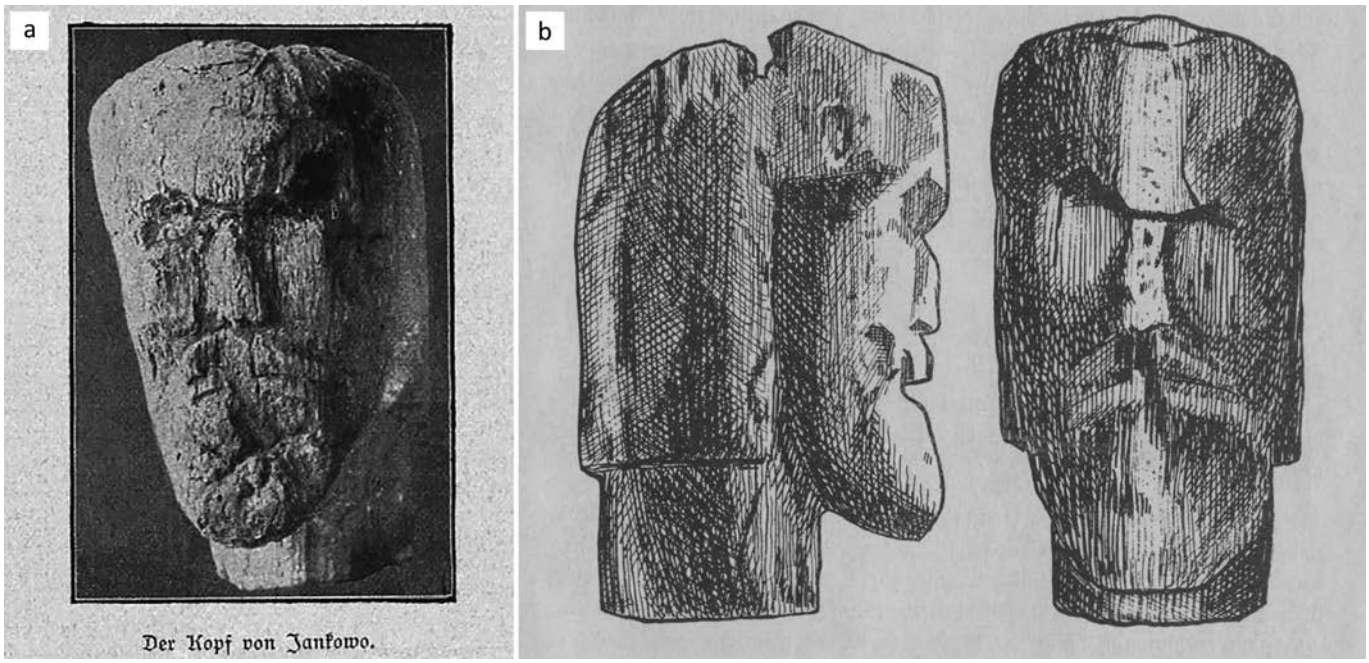
Ryc. 5.7. Jankowo, gm. Pakość, stanowisko 1. Widok na wyspę: a – w trakcie zakładania sondażu 1/16; b – od strony północno-zachodniej; c – wschodnia część wyspy (fot. J. Bednarczyk, R. Kaźmierczak)
Fig. 5.7. Jankowo, Pakość commune, site 1. View of the island: a – during the establishment of the 1/16 test pit; b – from the northwest; c – eastern part of the island (photo by. J. Bednarczyk, R. Kaźmierczak)

Witold Hensel podał informację, że Zakład Archeologii Polski poznańskiego Uniwersytetu już w latach 1953–1954 planował badania systematyczne wyspy (Hensel 1953, s. 188, przypis 1). Doszło do nich jednak dopiero w latach 1969–1971 w związku z zamiarem budowy tamy na Jeziorze Pakoskim i spiętrzenia wody; miały one charakter ratowniczy (Dymaczewski 1970; Informator 1970, s. 118–119; 1971, s. 77–78; 1972, s. 83–

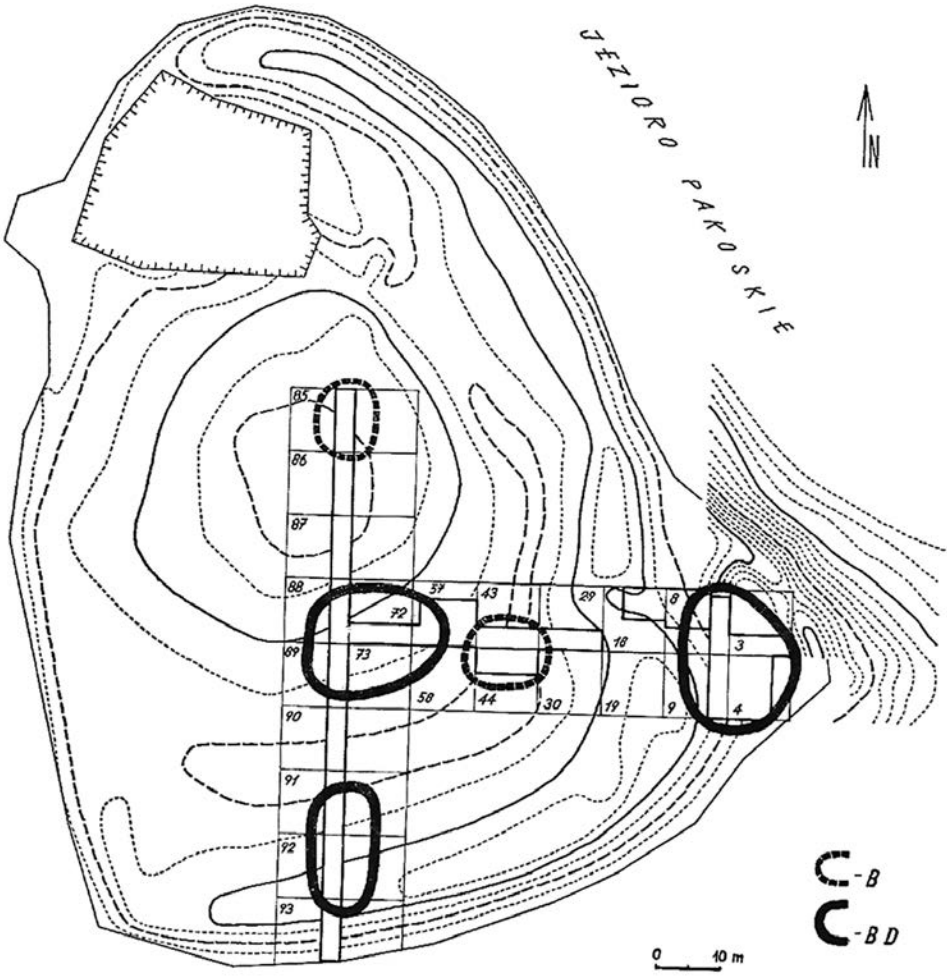

Ryc. 5.8. Jankowo, gm. Pakość. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy. Legenda: 1 – grodzisko; 2 – osada; 3 – punkt osadniczy/ślad osadniczy/cmentarzysko/dar wotywny. Wykaz stanowisk wraz z ich numeracją: 1 – Jakowo 1, grodzisko; 2 – Pakość 10, osada; 3 – Pakość 11, osada; 4 – Jankowo 5a, punkt osadniczy; 5 – Jankowo 23, ślad osadnictwa; 6 – Jankowo 31, cmentarzysko; 7 – Jankowo 12, osada; 8 – Jankowo 14, osada; 9 – Jankowo 13, osada; 10 – Jankowo 22, osada; 11 – Jankowo 15, osada; 12 – Jankowo 2, osada; 13 – Jankowo 19, punkt osadniczy; 14 – Jankowo 28, punkt osadniczy; 15 – Janikowo 21, osada; 16 – Giebnia 7, osada; 17 – Giebnia 17, ślad osadnictwa; 18 – Giebnia 18, osada; 19 – Giebnia 8, ślad osadnictwa; 20 – Giebnia 9, punkt osadniczy; 21 – Giebnia 10, ślad osadniczy; 22 – Giebnia 11, osada (?); 23 – Giebnia 12, ślad osadniczy; 24 – Giebnia 13, osada; 25 – Giebnia 14, osada; 26 – Giebnia 15, osada; 27 – Jankowo 3, osada; 28 – Jankowo 16, osada; 29 – Jankowo 6, (?); 30 – Jankowo 27, ślad osadniczy; 31 – Jankowo 30, dar wotywny (?); 32 – Pakość 4, osada (https://zabytek.pl/pl; oprac. M. Sosnowski, W. Ochotny)

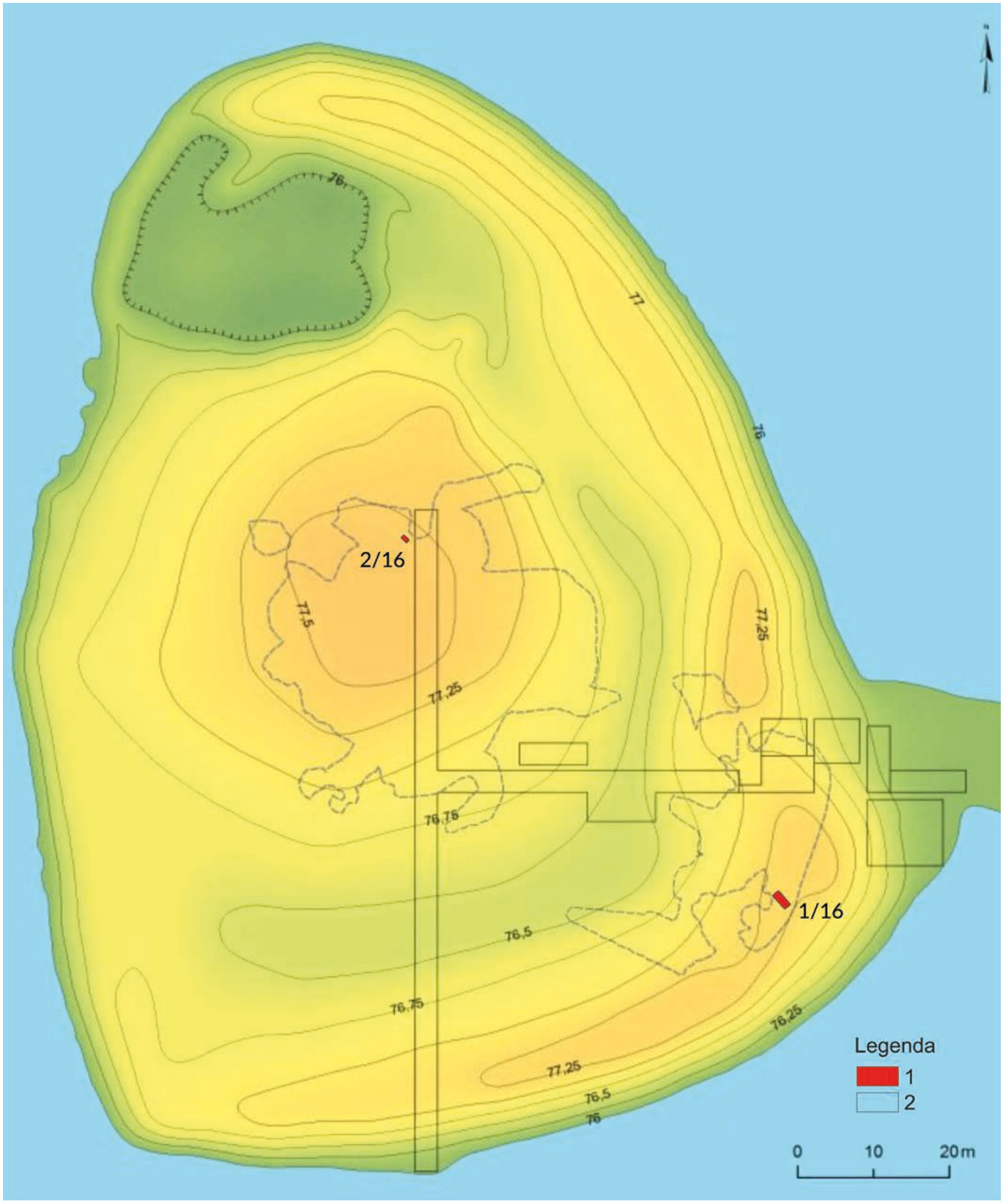
Fig. 5.8. Jankowo, Pakość commune. Early medieval settlement complex. Legend: 1 – stronghold; 2 – settlement; 3 – point of settlement/trace of settlement/graveyard/votive gift. List of sites with their numbers: 1 – Jankowo 1, stronghold; 2 – Pakość 10, settlement; 3 – Pakość 11, settlement; 4 – Jankowo 5a, point of settlement; 5 – Jankowo 23, trace of settlement; 6 – Jankowo 31, graveyard; 7 – Jankowo 12, settlement; 8 – Jankowo 14, settlement; 9 – Jankowo 13, settlement; 10 – Jankowo 22, settlement; 11 – Jankowo 15, settlement; 12 – Jankowo 2, settlement; 13 – Jankowo 19, point of settlement; 14 – Jankowo 28, point of settlement; 15 – Janikowo 21, settlement; 16 – Giebnia 7, settlement; 17 – Giebnia 17, trace of settlement; 18 – Giebnia 18, settlement; 19 – Giebnia 8, trace of settlement; 20 – Giebnia 9, point of settlement; 21 – Giebnia 10, trace of settlement; 22 – Giebnia 11, settlement (?); 23 – Giebnia 12, trace of settlement; 24 – Giebnia 13, settlement; 25 – Giebnia 14, settlement; 26 – Giebnia 15, settlement; 27 – Jankowo 3, settlement; 28 – Jankowo 16, settlement; 29 – Jankowo 6, (?); 30 – Jankowo 27, trace of settlement; 31 – Jankowo 30, votive gift (?); 32 – Pakość 4, settlement (https://zabytek.pl/pl; elab. by M. Sosnowski, W. Ochotny)

Ryc. 5.9. Jankowo, gm. Pakość. Drewniana rzeźba antropomorficzna – głowa: a – wg Langenheim 1944; b – wg Sokołowska 1924–1928
Fig. 5.9. Jankowo, Pakość commune. Wooden anthropomorphic sculpture – head: a – by Langenheim 1944; b – by Sokołowska 1924–1928

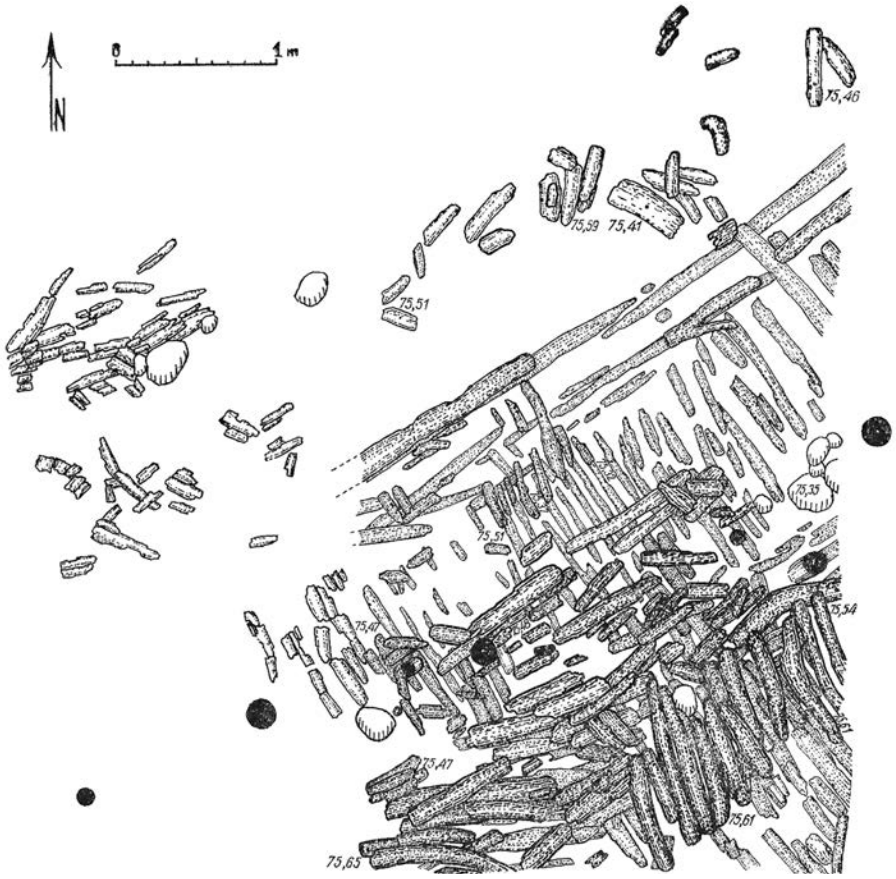

Ryc. 5.10. Jankowo, gm. Pakość, stanowisko 1. Plan sytuacyjno-wysokościowy z usytuowaniem wykopów z lat 1969–1971 (wg Mamzer 1973, ryc. 1)
Fig. 5.10. Jankowo, Pakość commune, site 1. Situation and elevation plan with location of trenches from 1969–1971 (by Mamzer 1973, Fig. 1)

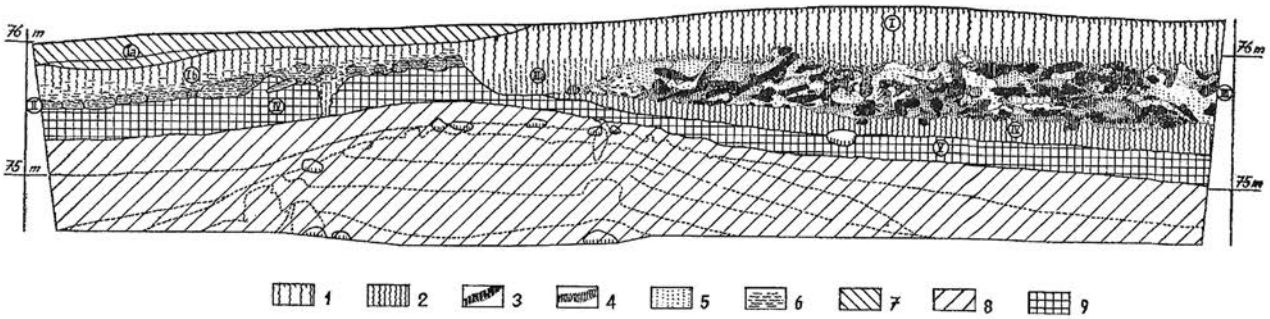

Ryc. 5.11. Jankowo, gm. Pakość, stanowisko 1. Plan sytuacyjno-wysokościowy z lokalizacją wykopów. Legenda: 1 – wykopy z 2016 roku, 2 – wykopy z lat 1969–1971 (rys. M. Skrzatek)

Fig. 5.11. Jankowo, Pakość commune, site 1. ALS based site contour map with trenches. Legend: 1 – trenches from 2016, 2 – trenches from 1969–1971 (drawn by M. Skrzatek)

Ryc. 5.12. Jankowo, gm. Pakość, stanowiska 1. Rzut poziomy konstrukcji drewnianych wału (wg Mamzer 1973, ryc. 3)
Fig. 5.12. Jankowo, Pakość commune, site 1. Projection of the shaft's wooden structures (by Mamzer 1973, Fig. 3)

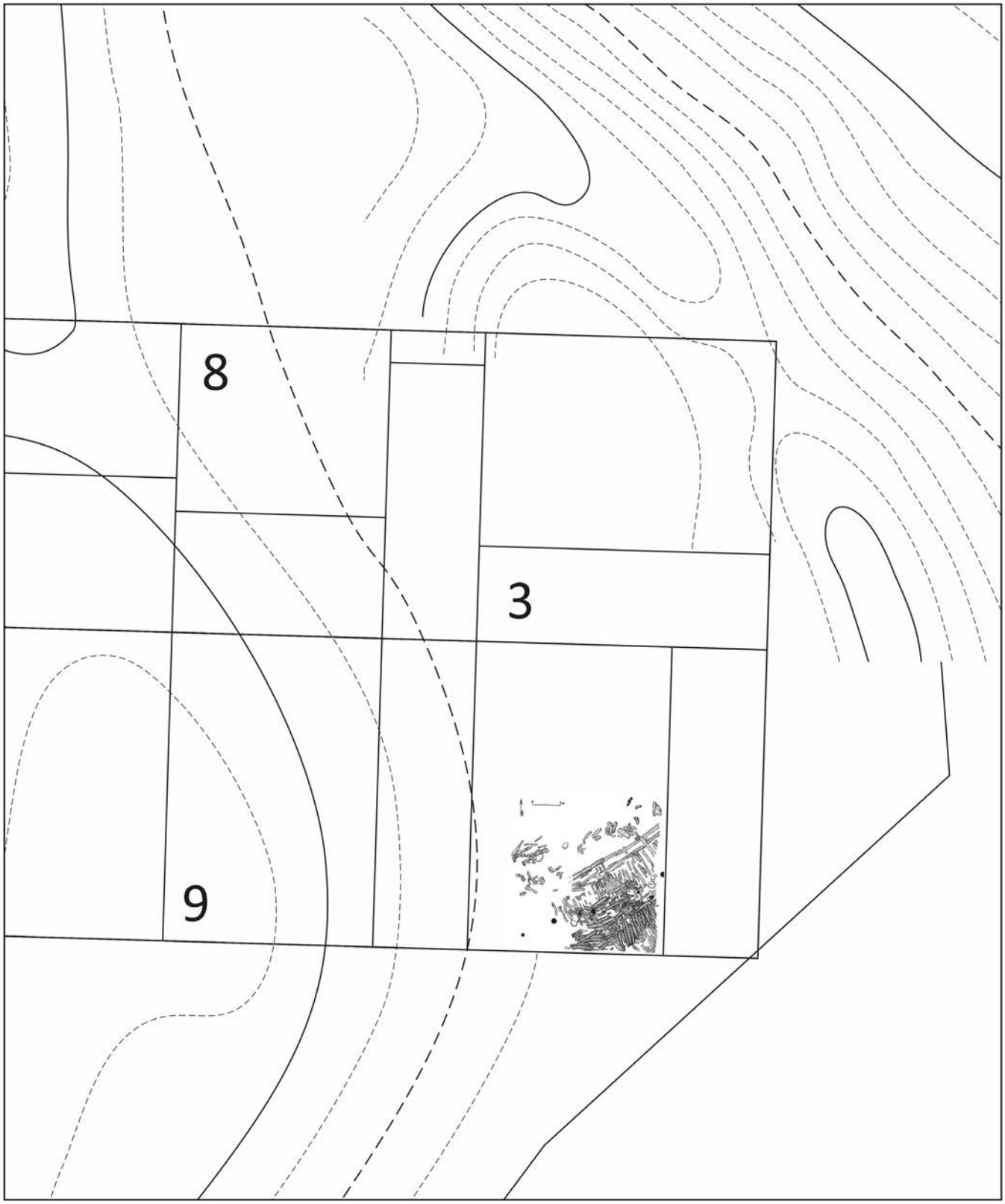

Ryc. 5.13. Jankowo, gm. Pakość, stanowisko 1. Profil wschodni, ar 4a. Legenda: 1 – próchnica; 2 – szara, piaszczysta ziemia; 3 – drewno; 4 – ciemnobrunatna ziemia przesycona spalenizną; 5 – glina; 6 – zbutwiałe drewno; 7 – szara ziemia ze śladami żuzla kotłowego; 8 – warstwy osadnicze kultury łużyckiej; 9 – ciemnobrunatna, torfiasta ziemia (wg Mamzer 1973, ryc. 2)
Fig. 5.13. Jankowo, Pakość commune, site 1. Eastern profile, ar 4a. Legend: 1 – humus; 2 – gray sandy soil; 3 – wood; 4 – dark brown soil saturated with burnt matter; 5 – clay; 6 – decayed wood; 7 – gray soil with traces of cauldron; 8 – settlement layers of Lusitanian culture; 9 – dark brown peaty soil (by Mamzer 1973, Fig. 2)

84; Mamzer 1973; Ostoja-Zagórski 1974; 1978). Prace wykopaliskowe pod kierunkiem Wojciecha Śmigielskiego i Janusza Ostoi-Zagórskiego z Zakładu Archeologii Wielkopolski IHKM PAN, prowadzono przez trzy sezony w ramach siatki arowej w wybranych punktach grodziska, zidentyfikowanego w ich wyniku jako obiekt kultury łużyckiej i wczesnopiastowski (faza D; ryc. 5.10) (Śmigielski 1959; 1972; Kurnatowska, Łosińska 1992, s. 117). Pochodzące z tych badań materiały źródłowe o chronologii wczesnośredniowiecznej zostały opracowane i opublikowane przez H. Mamzera (1973; por. też Kurnatowska, Łosińska 1983; nr 3; Danielewski 2016b, s. 210).

Ponowne badania, tym razem o charakterze weryfikacyjnym, przeprowadzono w związku z realizowanym przez W. Chudziaka z Instytutu Archeologii UMK grantem NPRH pt. „Człowiek na pograniczu. Systemy komunikacyjne i ich infrastruktura transferowa w północno-zachodniej części Niżu Polskiego we wczesnym średniowieczu"[2].

[2] Badania sondażowe zrealizowano w dniach 24–25 maja oraz 20 września 2016 roku (Błędowski i in. 2016).

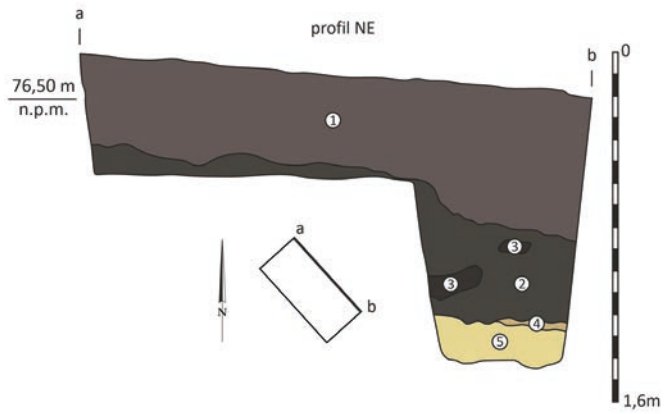

Ryc. 5.14. Jankowo, gm. Pakość, stanowisko 1. Planigrafia konstrukcji drewnianych odkrytych na arze 4 w latach 1969–1971 (oprac. W. Ochotny)
Fig. 5.14. Jankowo, Pakość commune, site 1. Planigraphy of wooden structures discovered on ara 4 in 1969–1971 (elab. by W. Ochotny)

Głównym celem tych prac było pozyskanie drewna do badań dendrochronologicznych. Ponadto w najbliższym sąsiedztwie wyspy przeprowadzono penetracje podwodne.

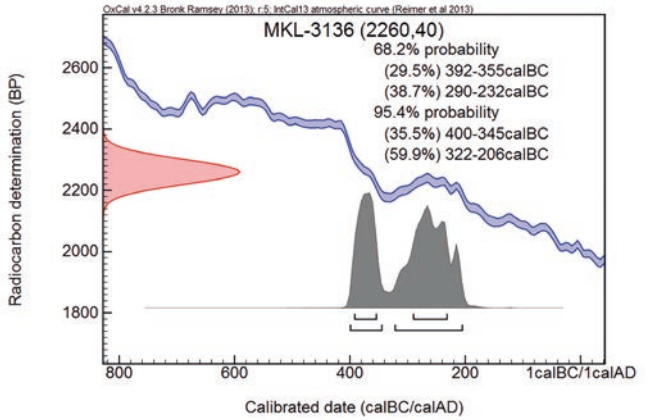
Zakres prac badawczych

Nie dysponujemy informacjami na temat prac sondażowych przeprowadzonych w 1960 roku, natomiast szcze-

Ryc. 5.15. Jankowo, gm. Pakość, stanowisko 1. Wykop 1/16, profil północno-wschodni: 1 – szaro-brunatny piasek luźny (warstwa 1); 2 – ciemnobrunatny piasek gliniasty (warstwa 2); 3 – przepalone drewno; 4 – brunatno-szary piasek gliniasty z organiką i węglami drzewnymi (warstwa 3); 5 – żółto-szara glina (calec) (rys. R. Kaźmierczak; oprac B. Kowalewska)

Fig. 5.15. Jankowo, Pakość commune, site 1. Trench 1/16, northeastern profile: 1 – gray-brown loose sand (layer 1); 2 – dark brown clay sand (layer 2); 3 – burnt wood; 4 – brown-gray clay sand with organics and charcoals (layer 3); 5 – yellow-gray clay (virgin soil) (drawn by R. Kaźmierczak; elab by B. Kowalewska)

Ryc. 5.16. Jankowo, gm. Pakość, stanowisko 1. Daty kalendarzowe prób organicznych oznaczonych metodą radiowęglową (Laboratorium Datowań Bezwzględnych w Cianowicach). Kalibrację sporządzono z użyciem programu OxCal v4.4.4 (oprac. M. Weinkauf)

Fig. 5.16. Jankowo, Pakość commune, site 1. Calendar dates for organic samples dated using the radiocarbon method (Laboratory of Absolute Dating in Cianowice). The calibration was performed using OxCal v4.4.4 software (elab. by M. Weinkauf)

gółowy zakres badań z lat 1969–1971 przedstawiony został przez H. Mamzera (ryc. 5.10; Mamzer 1973 s. 143–174). W pierwszym sezonie założono trzy wykopy o wymiarach 10×3 m każdy, sytuując je na osi północ–południe, w południowej części wyspy (ary 91–93). W kolejnym roku eksploracją objęto wnętrze grodziska, przedłużając linię wcześniejszych wykopów na północ (ary 90–85). W tym samym roku wykopy założono również na osi wschód–zachód (ary 72–29). Ponadto we wschodniej części wyspy, w obrębie cypla, po zewnętrznej stronie wału, wytyczono kolejne cztery wykopy (ary 3–4, 8–9). W ostatnim sezonie badawczym w tej części wyspy założono dwa nowe wykopy o wymiarach 6×6 m (ar 8) oraz 6×5 m (ar 18) (Mamzer 1973, s. 145). W sumie przebadano 6,76 ara powierzchni wyspy, odsłaniając bogate nawarstwienia kulturowe grodu kultury łużyckiego oraz materiały źródłowe z wczesnego średniowiecza zalegające w warstwach o charakterze wtórnym (niwelacyjnym), co potwierdzało informacje przekazane w XIX wieku przez Pahlkego. Jedyne warstwy wczesnośredniowieczne zachowane *in situ* odsłonięto we wschodniej części wyspy na arze 4, na którym zalegały relikty konstrukcji drewnianych zinterpretowanych jako pozostałości wału (Mamzer 1973, s. 145; Ostoja-Zagórski 1974, s. 57).

Badania sondażowe wyspy w 2016 roku miały niewielki zakres, gdyż założono jedynie dwa wykopy o łącznej powierzchni 3 m^2 (ryc. 5.11). Pierwszy z nich, o wymiarach 2,5×1,0 m, usytuowano w południowo-wschodniej części wyspy, około 1,5 m od jej obecnej linii brzegowej. Założono go w miejscu, w którym spodziewano się uchwycić relikty wału osady obronnej ludności kultury łużyckiej. Niestety, strefa występowania pozostałości wczesnośredniowiecznych konstrukcji drewnianych odsłoniętych na arze 4, ze względu na spiętrzenie wody w jeziorze, była niedostępna. Drugi wykop, o wymiarach 1,0×0,5 m, założono w środkowej części majdanu. Ponadto wokół wyspy przeprowadzono penetracje podwodne.

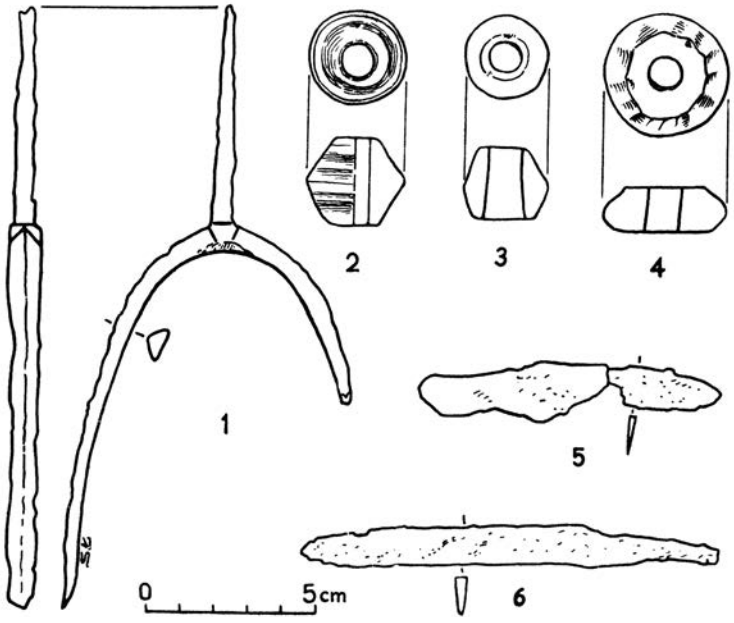
Stratygrafia kulturowa wraz z pozostałościami zabudowy

W „Słowniki geograficznym Królestwa Polskiego" znajdujemy kilka informacji na temat stratygrafii kulturowej wyspy penetrowanej w latach 70. XIX wieku przez Pahlkego: „[…] w środku tylko wyspy pokłady ziemi badano: pod samą powierzchnią ziemia czarna i pulchna; widocznie powstała ze szczątków roślinnych; cokolwiek głębiej grunt jest twardszy, również czarny, dalej zaś coraz wilgotniejszy, tłustszy, w głębokości 4 stóp przechodzi w margiel i podstawę twardą" (*Słownik geograficzny* 1882, s. 412). Wnętrze wyspy, w obrębie której stwierdzono ślady osadnictwa neolitycznego, grodzisko kultury łużyckiej i nawarstwienia wczesnośredniowieczne zostało wówczas przekopane do głębokości 1 m. W wyniku badań z lat 1969–1971 stwierdzono, że warstwy wczesnośredniowieczne, podobnie jak nawarstwienia związane z najmłodszą fazą grodu „łużyckiego", zostały całkowicie zniszczone (Mamzer 1973, s. 145). W obrębie eksplorowanej wówczas przestrzeni odsłonięto warstwę kulturową o charakterze heterogenicznym, silnie przemieszaną,

utworzoną w XIX wieku w związku z pracami ziemnymi Pahlkego, zawierającą materiały źródłowe zarówno kultury łużyckiej i z okresu wczesnośredniowiecznego, jak i ułamki naczyń późnośredniowiecznych i nowożytnych (Mamzer 1973, s. 145).

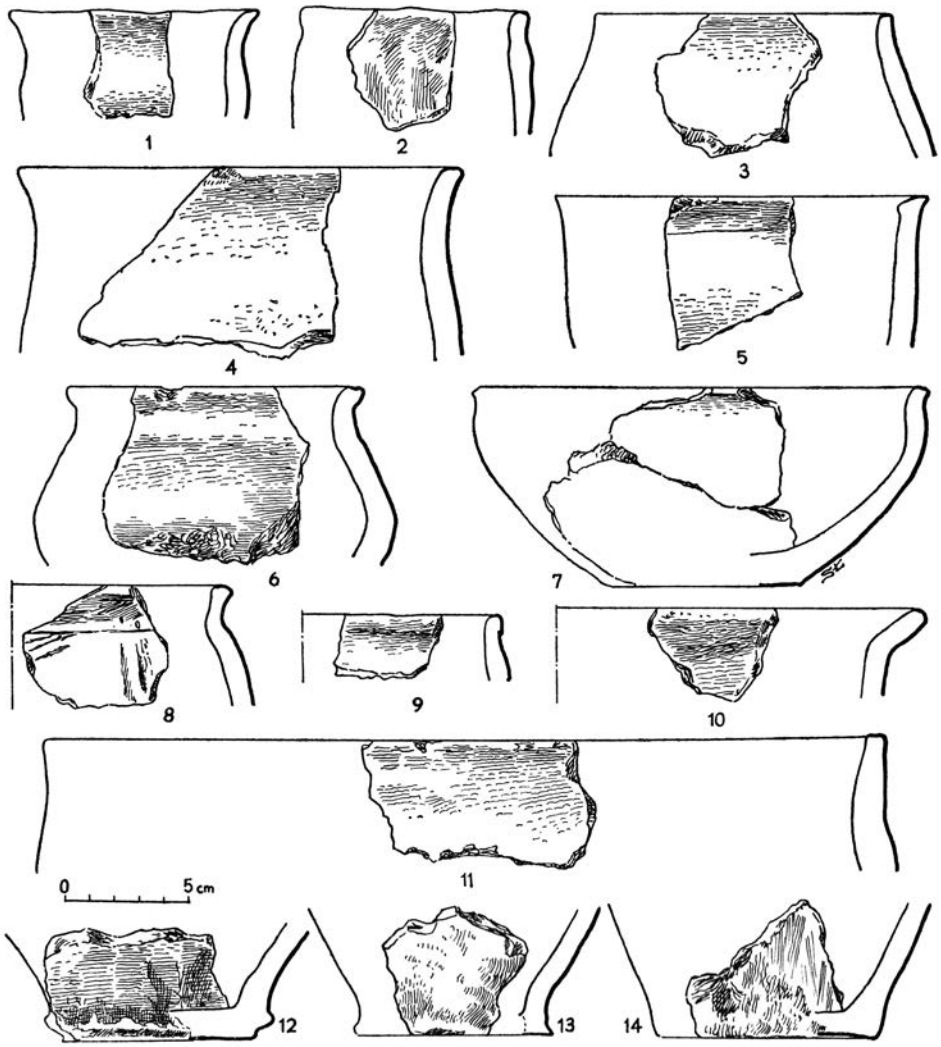
Warstwy wczesnośredniowieczne odkryte zostały jedynie w obrębie wysuniętego na wschód cypla (ar 4). W tym rejonie natrafiono na relikty konstrukcji drewnianych zinterpretowanych jako pozostałości okalającego cypel wczesnośredniowiecznego wału drewniano-ziemnego w konstrukcji rusztowej (Mamzer 1973, s. 145–147). Przylegał on do wschodniego odcinka wału osady obronnej ludności kultury łużyckiej. Bezpośrednio pod warstwami nowożytnymi, w których nie stwierdzono materiału źródłowego, na przestrzeni połowy wykopu (do 4,5 m), natrafiono na warstwę (III), której treść kulturową stanowiły „zwęglone konstrukcje drewniane" (ryc. 5.12; Mamzer 1973, s. 145). Jej miąższość wynosiła od 0,4 do 0,5 m. Analiza odsłoniętego układu nawarstwień pozwoliła na wyróżnienie czterech poziomów konstrukcji drewnianych, określonych jako jądro wału drewniano-ziemnego wzniesionego w konstrukcji rusztowej (ryc. 5.13). Jego całkowita szerokość u podstawy wynosiła najprawdopodobniej 5,5–6,0 m. Według opisu H. Mamzera w jądrze wału najniższy poziom tej struktury stanowił rząd belek poprzecznych o długości 1,8–2,0 m, ułożonych blisko siebie (ryc. 5.13). Na nich zalegał kolejny poziom belek poprzecznych opartych o belki wzdłużne. „Trzeci i czwarty poziom konstrukcji składał się z dwóch rzędów belek poprzecznych o długości 0,8–0,9 m opierających się na trzech rzędach belek biegnących wzdłuż wału" (Mamzer 1973, s. 146). Z kolei z wewnętrznej części wału zdaniem cytowanego badacza „[…] najniższy poziom konstrukcji stanowił rząd belek poprzecznych, długich około 1,7–1,8 m, opierających się na dwóch rzędach belek biegnących wzdłuż wału. Drugi pozom zbudowany był z dwóch rzędów dość gęsto ułożonych obok siebie belek poprzecznych o grubości około 10 cm i długich około 1 m, wspierających się końcami na trzech rzędach belek wzdłużnych. Ostatni trzeci pozom wewnętrznej części wału stanowiły zniszczone, nieregularnie rozrzucone fragmenty zwęglonych belek drewnianych. Styk wewnętrznej części wału z jądrem był dodatkowo umocniony pionowymi słupami tzw. pilotami uchwytnymi w najniższym poziomie konstrukcji" (Mamzer 1973, s. 146). Warstwa III, czytelna jedynie w wykopie na arze 4, zalegała na szarej, piaszczystej ziemi o charakterze niwelacyjnym (warstwa IV), pod którą uchwycono warstwę zalewową zakłóconą szczątkami organicznymi. Kolejną w układzie stratygraficznym warstwę wiązać można z osadnictwem łużyckim (Mamzer 1973, s. 147). Od północno-zachodniej strony konstrukcji drewnianej, zalegającej w obrębie warstwy III, odsłonięto szaro-brunatny piasek (warstwa IIIa), zinterpretowaną jako rozsypisko wczesnośredniowiecznego wału. Zalegał on w pasie o szerokości 1,0–1,5 m, a jego miąższość wynosiła około 0,15 m. We wszystkich opisanych warstwach występowały zarówno materiały źródłowe kultury łużyckiej, jak i pochodzące z wczesnego średniowiecza, w tym odkryta w warstwie IIIa żelazna ostroga z długim bodźcem.

Interpretacja reliktów wczesnośredniowiecznych konstrukcji drewnianych, odsłoniętych na arze 4, jako pozostałości dodatkowego wału zbudowanego we wczesnym średniowieczu wzdłuż linii umocnień obronnych z wczesnej epoki żelaza, wymaga rewizji. Układ konstrukcji oraz jej struktura wskazują, że mogą one stanowić także element nabrzeża o funkcji wodno-komunikacyjnej,

Ryc. 5.17. Jankowo, gm. Pakość, stanowisko 1. Wybór tzw. zabytków wydzielonych: 1 – ostroga żelazna; 2–4 – przęśliki gliniane; 5–6 – noże żelazne (wg Mamzer 1973, ryc. 12)

Fig. 5.17. Jankowo, Pakość commune, site 1. Selection of artefacts: 1 – iron spurs; 2–4 – earthenware spindles; 5–6 – iron knives (by Mamzer 1973, Fig. 12)

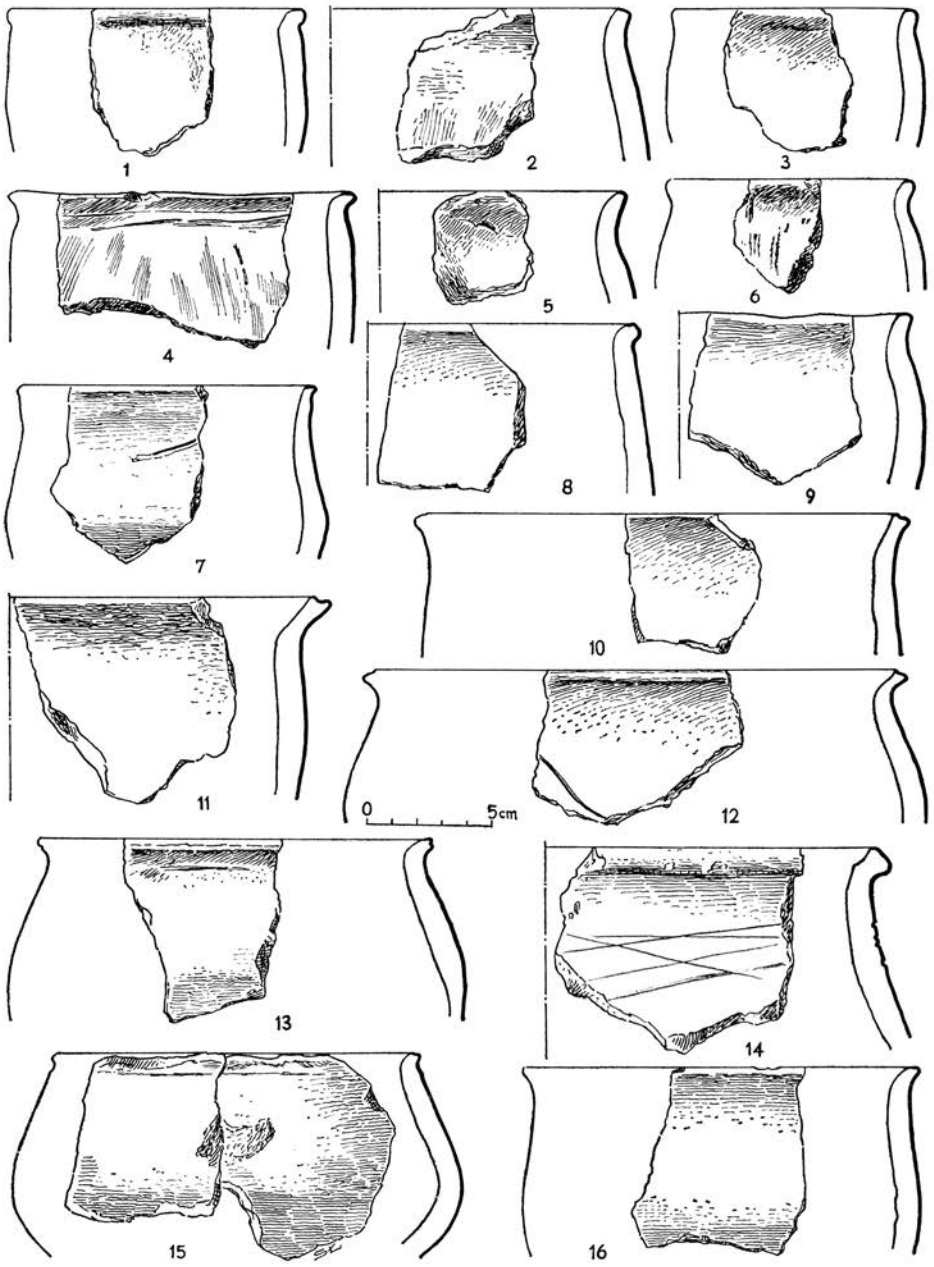
Ryc. 5.18. Jankowo, gm. Pakość, stanowisko 1. Wybór wczesnośredniowiecznych naczyń ceramicznych odkrytych w latach 1969–1972 w obrębie konstrukcji wału (wg Mamzer 1973, ryc. 4)

Fig. 5.18. Jankowo, Pakość commune, site 1. A selection of early medieval pottery discovered in 1969–1972 from an rampart structure (by Mamzer 1973, Fig. 4)

niewykluczone, że sprzężonego z przeprawą mostową (?) prowadzącą na wschodni brzeg jeziora, której relikty odkryto w 1884 roku (ryc. 5.10, 5.14). Jej pozostałością mogą być również dębowe pale występujące w układzie liniowym, zinterpretowane jako piloty umacniające jądro wału (Mamzer 1973, s. 146).

W 2016 roku rozpoznano również punktowo stratygrafię grodziska. W obrębie pierwszego wykopu usytuowanego w strefie wału grodziska „łużyckiego", we wschodniej części stanowiska (sondaż 1/16), zadokumentowano nawarstwienia kulturowe o łącznej miąższości dochodzącej do 1,1 m (ryc. 5.15). Humus stanowił silnie przepłukany, szaro-brunatny piasek luźny (warstwa 1). Bezpośrednio pod nimi uchwycono ciemnobrunatny piasek gliniasty o miąższości dochodzącej do 0,3 m (warstwa 2). W jego spągu odnotowano poziom spalonego drewna o miąższości do 0,1 m. W obrębie warstwy 2 stwierdzono nieliczne ułamki naczyń ceramicznych (15 fragmentów naczyń kultury łużyckiej i cztery ułamki naczyń częściowo obtaczanych typu Menkendorf). Bezpośrednio pod nią występował brunatno-szary piasek gliniasty z dużą ilością węgli drzewnych i substratu organicznego (warstwa 3). W jego spągu, na głębokości około 1 m, uchwycono przepalone belki ułożone równolegle względem siebie, o średnicach 0,10–0,15 m. Poniżej występowała żółto-szara spiaszczona glina (calec).

Drugi wykop, o wymiarach 1,0×0,5 m, wyznaczono w centralnej części wyspy, w obrębie jej kulminacji. Zadokumentowano w nim nawarstwienia kulturowe o łącznej miąższości dochodzącej do 1 m od powierzchni gruntu. Humus stanowił narzucony, żółty piasek luźny o miąższości około 0,15 m, bezpośrednio pod nim uchwycono ciemnobrunatny piasek gliniasty o miąższości dochodzącej do 0,35 m (warstwa 1). Poniżej występował brunatno-szary piasek gliniasty z drobinami węgli drzewnych o miąższości 0,5 m (warstwa 2) i ułamkami naczyń ceramicznych (47 fragmentów naczyń kultury łużyckiej i trzy ułamki naczyń wczesnośredniowiecznych, w tym jeden zdobiony brzusiec naczynia częściowo obtaczanego i dwa fragmenty brzuśców naczyń całkowicie obtaczanych). Poniżej tej warstwy występowało naturalne podłoże z ciemnożółtej gliny średniej (calec).

Ryc. 5.19. Jankowo, gm. Pakość, stanowisko 1. Wybór wczesnośredniowiecznych naczyń ceramicznych odkrytych w latach 1969–1972 z arów 91–92 (wg Mamzer 1973, ryc. 8)

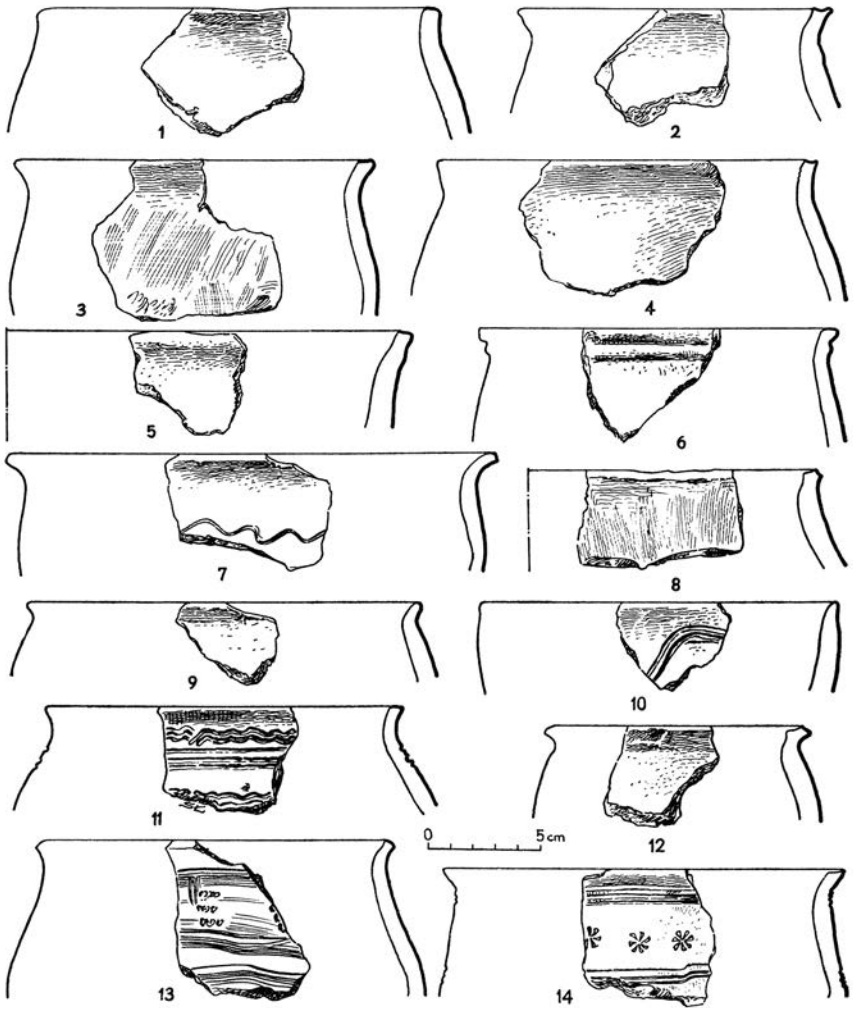
Fig. 5.19. Jankowo, Pakość commune, site 1. A selection of early medieval pottery uncovered in 1969–1972 from ares 91–92 (by Mamzer 1973, Fig. 8)

Zaplecze osadnicze

W najbliższym sąsiedztwie wyspy, zarówno na wschodnim, jak i zachodnim brzegu jeziora natrafiono na wiele stanowisk o wczesnośredniowiecznej metryce odwzorowujących strukturę przestrzenną lokalnego mikroregionu osadniczego (ryc. 5.8). Niedaleko przyczółka mostowego zlokalizowano pozostałości osady z fazy B (Giebnia, stanowisko 18), którą synchronizować należy z najstarszą fazą zasiedlenia wyspy. Z tego samego okresu pochodzi usytuowana 1 km na południe od niej osada w Giebni, stanowisko 15. Pozostałe punkty osadnicze odkryte w pobliżu wyspy na wschodnim brzegu jeziora nie mają aktualnie bliższych oznaczeń chronologicznych (Giebnia, stanowiska 7, 11, 13–15). Na zachodnim brzegu jeziora znana jest osada w Pakości, stanowisko 11, datowana na fazy C–D, odpowiadające młodszemu horyzontowi osadniczemu użytkowania wyspy. Natrafiono tu również na osady z młodszych faz wczesnego średniowiecza (Jankowo, stanowisko 12, faza E; Jankowo, stanowisko 22, fazy E–F). Większość stanowisk wczesnośredniowiecznych występujących z tej strony jeziora nie została – jak dotąd – szczegółowo wydatowana. Ze starszych odkryć, poza opisaną wyżej rzeźbą głowy (Jankowo, stanowisko 30), należy wymienić grób szkieletowy odsłonięty w pobliżu zabudowań dworskich przed pierwszą wojną światową (stanowisko 3; Hensel 1953, s. 193).

Chronologia

Problem chronologii i charakteru nawarstwień kulturowych z wczesnego średniowiecza jest dość złożony, głów-

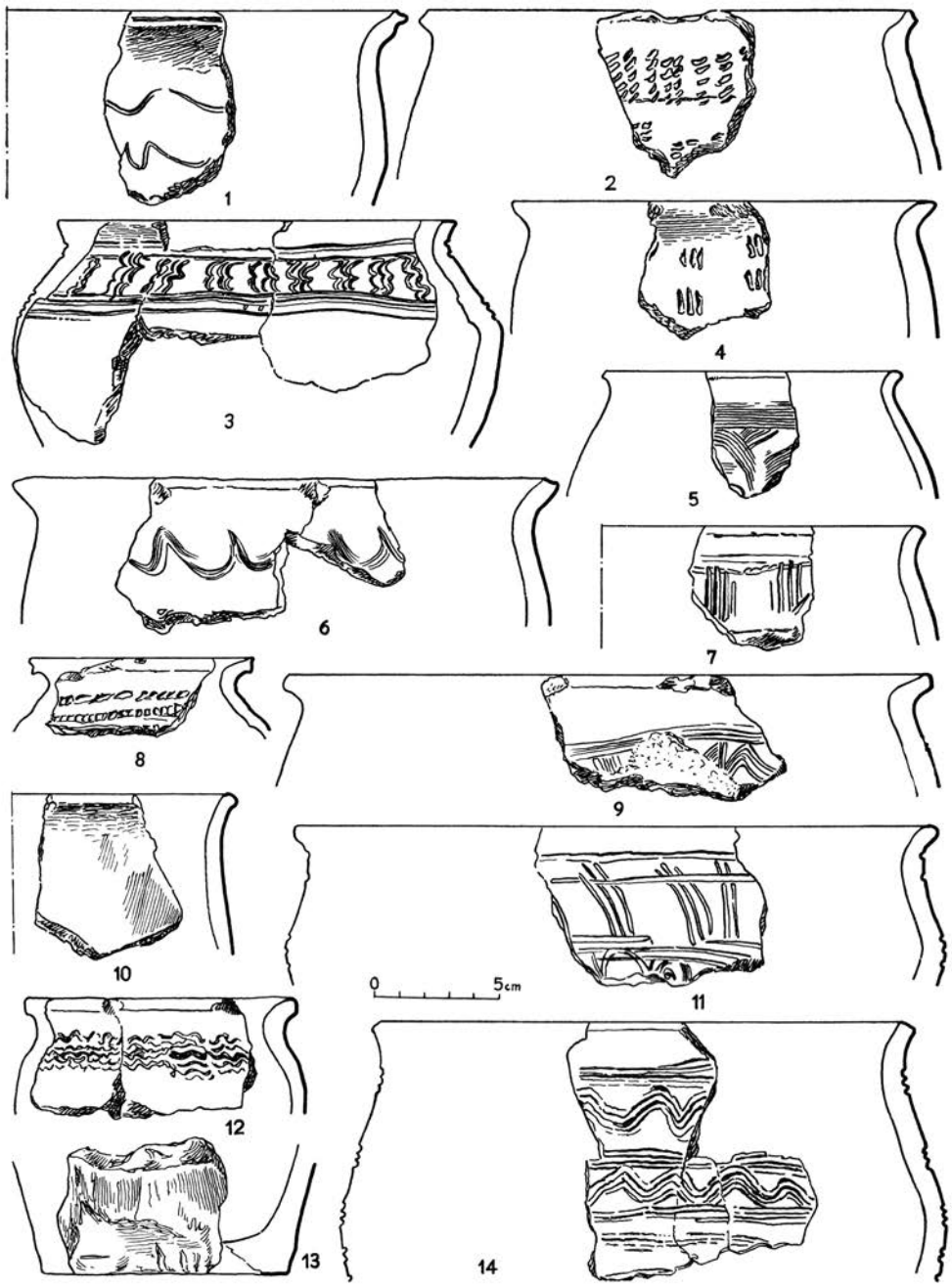

Ryc. 5.20. Jankowo, gm. Pakość, stanowisko 1. Wybór wczesnośredniowiecznych naczyń ceramicznych odkrytych w latach 1969–1972 z arów 91–92 (wg Mamzer 1973, ryc. 9)

Fig. 5.20. Jankowo, Pakość commune, site 1. A selection of early medieval pottery uncovered in 1969–1972 from ares 91–92 (by Mamzer 1973, Fig. 9)

nie ze względu na zniszczenie w XIX wieku poziomów stratygraficznych, które można byłoby łączyć z tym etapem użytkowania wyspy (informacja Pahlkego) oraz zatopieniem tego miejsca w latach 70. XX wieku. To w dużym stopniu uniemożliwia weryfikację datowania grodziska wczesnośredniowiecznego, w przeciwieństwie do fazy osadniczej z wczesnej epoki żelaza, dobrze udokumentowanej w trakcie badań wykopaliskowych w latach 1969–1972, potwierdzonej datowaniem radiowęglowym uzyskanym dla próby węgli drzewnych ze spągu warstwy 3 w sondażu 1/16 (ryc. 5.16; 2260±40 BP; MKL-3136). W starszej literaturze chronologię stanowiska przyporządkowano do faz A (?)–D–E/średniowiecze zaznaczając, że najmłodsze znaleziska są raczej „przypadkowymi wtrętami" (Hensel 1953. s. 190–191). Bardziej szczegółową chronologię dla wczesnego średniowiecza przedstawił H. Mamzer, który na podstawie analizy ruchomego materiału źródłowego, zwłaszcza ceramicznego, stwierdził intensywne użytkowanie wyspy w fazie B, być może do początku fazy C (osiedle otwarte). Ponowne jej zasiedlenie miało nastąpić w fazie D, kiedy to „zachowany wał grodziska kultury łużyckiej dodatkowo umocniono i wykorzystano wtórnie w celach obronnych" (Mamzer 1973; por. też Kurnatowska, Łosińska 1992, s. 117). Moment kresu funkcjonowania wału cytowany badacz umieścił na początku XI wieku. Podstawą takiego datowanie miały być, jego zdaniem, materiały źródłowe z warstwy IIIa przylegającej do wnętrza wału i częściowo zalegającej pod jego rozsypiskiem (Mamzer 1973). Na styku tej warstwy odkryto ostrogę o płytkowo-nitowym zaczepie z długim bodźcem typu I:1, datowaną na 1. połowę X–połowę X wieku (ryc. 5.17: 1; Mamzer 1973; Kara 2009, s. 235, ryc. 77: 6). Henryk Mamzer wskazuje na istnienie przerwy osadniczej między IX a połową X wieku. Inaczej chronologię grodu w Jankowie widział M. Kara, który jego funkcjonowanie odniósł do fazy D_0, czyli zasadniczo od 1. połowy X wieku do początku 2. połowy tego stulecia, kiedy gród miał zostać zlikwidowany (Kara 2009, ryc. 87).

Badania weryfikacyjne z 2016 roku nie wniosły wiele do kwestii chronologii grodziska w Jankowie. Podstawą datowania wczesnośredniowiecznego etapu użytkowania wyspy pozostaje nadal głównie materiał ceramiczny odkryty w latach 70. XX wieku i opracowany przez H. Mamzera (1973). Jednorodny pod względem technologiczno-technicznym zespół naczyń ceramicznych, zalegający na wtórnym złożu w obrębie konstrukcji drewnianych

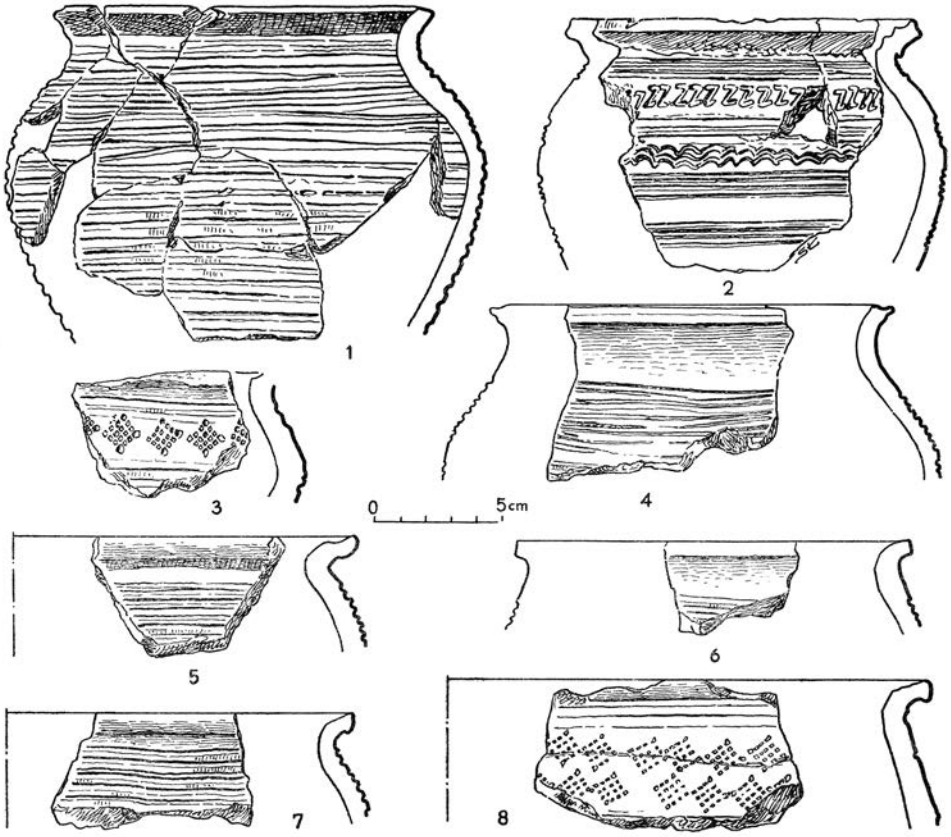
Ryc. 5.21. Jankowo, gm. Pakość, stanowisko 1. Wybór wczesnośredniowiecznych naczyń ceramicznych odkrytych w latach 1969–1972 z arów 91–92 (wg Mamzer 1973, ryc. 10)

Fig. 5.21. Jankowo, Pakość commune, site 1. A selection of early medieval pottery uncovered in 1969–1972 from ares 91–92 (by Mamzer 1973, Fig. 10)

na arze 4, świadczy o tym, że wyspa wykorzystywana była do celów osadniczych co najmniej w 2. połowie VIII wieku (faza B/C) (ryc. 5.18). Jednak większość zespołów naczyń pochodzących z warstwy zalegającej na grodzisku (np. ary 91–92) wykazywała cechy heterogeniczne i składała się zarówno z fragmentów naczyń całkowicie ręcznie lepionych oraz przykrawędnie obtaczanych (głównie typ Sukow), jak również częściowo (typ Menkendorf) i całkowicie obtaczanych (typ Vipperow) (np. ary 91–92; ryc. 5.19–5.21). Opublikowane przez H. Mamzera fragmenty naczyń ostatniej z wymienionych kategorii technologiczno-stylistycznych mają wierne analogie w materiałach z ziemi chełmińskiej, pochodzących najwcześniej z około połowy X wieku (ryc. 5.22; Mamzer 1973; por. też Chudziak 2003, s. 20). Datowanie takie potwierdza żelazna ostroga znaleziona w rozsypisku konstrukcji rusztowej odsłoniętej na arze 4. Istnieją zatem przesłanki, aby schyłek funkcjonowania osadnictwa wczesnośredniowiecznego na wyspie – tak jak proponował to M. Kara – łączyć z fazą D_0 rozwoju wytwórczości ceramicznej na terenie Wielkopolski (por. wyżej Kara 2009).

Archiwum

W Muzeum Archeologicznym w Poznaniu przechowywane są liczne notatki dotyczące stanowiska, a w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN w Poznaniu dokumentacja z badań w latach 1969–1972. W Instytucie Archeologii

Ryc. 5.22. Jankowo, gm. Pakość, stanowisko 1. Wybór wczesnośredniowiecznych naczyń ceramicznych odkrytych w latach 1969–1972 (wg Mamzer 1973, ryc. 11)

Fig. 5.22. Jankowo, Pakość commune, site 1. A selection of early medieval pottery discovered in 1969–1972 (by Mamzer 1973, Fig. 11)

UMK dostępna jest dokumentacja z badań sondażowych w 2016 roku. W Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Toruniu, Delegatura w Bydgoszczy znajduje się teczka „Jankowo".

Zbiory

- Według „Słownika geograficznego Królestwa Polskiego" „najciekawsze" zabytki z poszukiwań zarządcy w Janikowie trafiły do Muzeum w Berlinie (*Słownik geograficzny* 1882, s. 441).

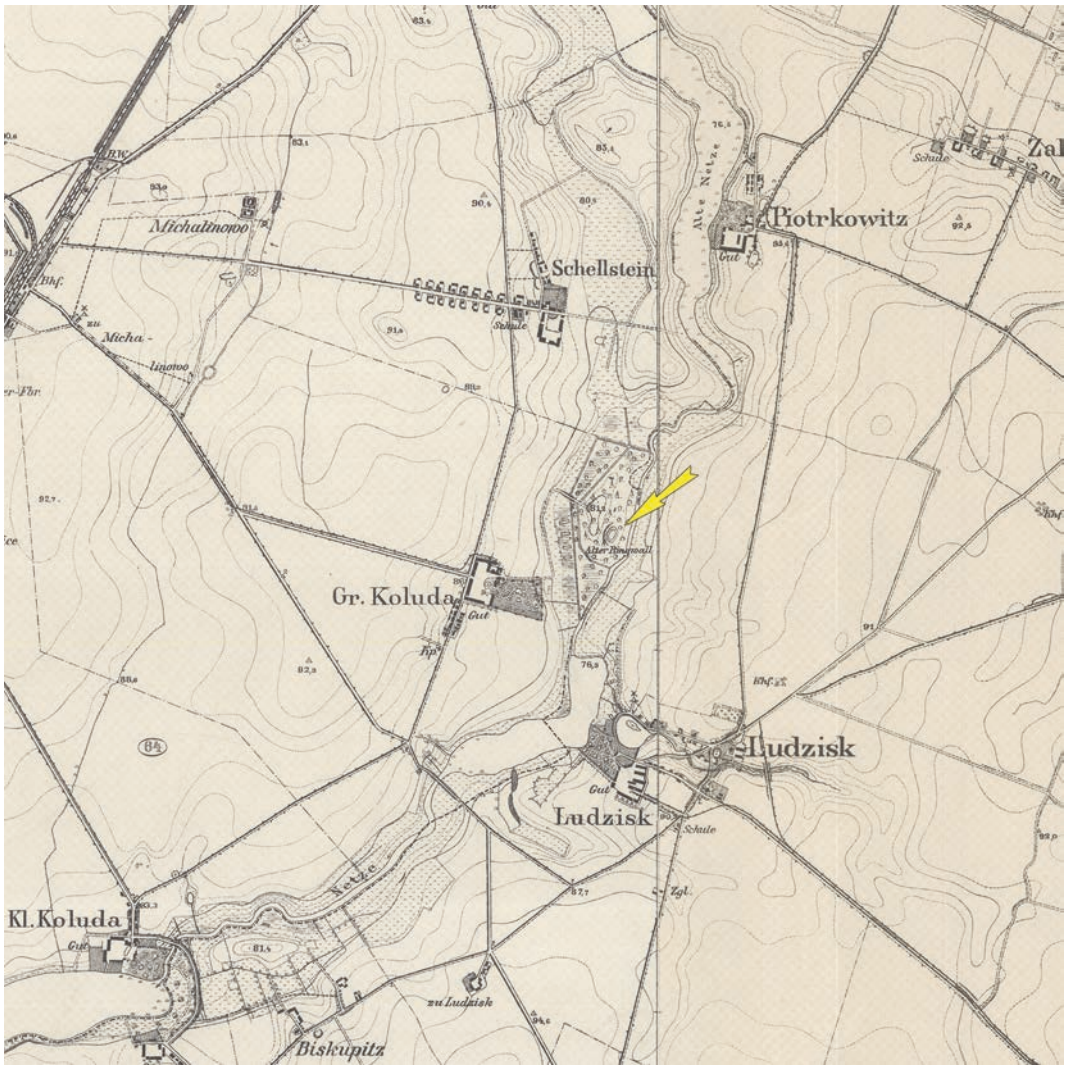
  Według W. Kowalenki (1938) większość zabytków odkrytych w XIX wieku ofiarowana została przez Pahlkego do Muzeum Wielkopolski (po drugiej wojnie światowej Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, między innymi nr II 11256–11260, H.G. 1342, 1899–1907, nr kat. 1902, 154, nr inw. 1926, nr kat, 1926. 326–330): nieznana liczba ułamków naczyń ceramicznych; siedem noży żelaznych; nożyce żelazne; igła żelazna; krzesiwo żelazne; żelazny grot strzały; żelazny grot oszczepu; nieokreślony przedmiot żelazny; dwie osełki kamienne; przęślik bursztynowy; dziewięć przęślików ceramicznych; fragment przedmiotu brązowego; wytwory z poroża i kości (Hensel 1953, s. 191, ryc. 131–132, 134); żelazny topór (Schwartz 1884).
- Badania wykopaliskowe w latach 1969–1972: warstwa III (ar 4 – 143 ułamki naczyń ceramicznych (Mamzer 1973, s. 148); warstwa IV – 13 ułamków naczyń ceramicznych; warstwa IIIa – cztery ułamki naczyń ceramicznych; ostroga żelazna; warstwa przemieszana na reliktach grodu łużyckiego: 815 ułamków naczyń ceramicznych; trzy przęśliki ceramiczne, dwa noże żelazne; pięć fragmentów przedmiotów żelaznych (nr inw. brak danych; Instytut Archeologii i Etnologii PAN w Poznaniu).
- Badania sondażowe w 2016 roku: 90 ułamków naczyń ceramicznych w tym dziewięć wczesnośredniowiecznych; przęślik ceramiczny (nr inw: 1–3/16; Instytut Archeologii UMK).

6 KOŁUDA WIELKA, gm. Janikowo

Numer stanowiska w miejscowości:	**1**
Numer obszaru AZP:	**46–39**
Numer stanowiska w obrębie arkusza AZP:	**133**
Nazwa dawna miejscowości:	***Gr. Koluda* (*Topographische Karte* 1911, arkusz: *Broniewice 1721 [3274]*); *Gr. Wasserburg* (niem.) (*Topographische Karte* 1940, arkusz: *Broniewice 3274*) (ryc. 6.1)**
Nazwa lokalna:	***Alte Schanze* (Schroetter 1803–1810); *Alter Ringwall* (*Topographische Karte* 1911, arkusz: *Broniewice 1721 [3274]*); *Okół* (Kowalenko 1938, s. 233)**
Położenie:	**N 52°44'14.17" E 18°9'37.36" około 0,62 km w prostej linii na północny wschód od siedziby Instytutu Zootechniki Państwowego Instytutu Badawczego Zakładu Doświadczalnego w Kołudzie Wielkiej (ryc. 6.2)**
Mezoregion:	**Pojezierze Żnińsko-Mogileńskie**

Środowisko fizycznogeograficzne

GEOMORFOLOGIA I GEOLOGIA. Stanowisko znajduje się na wyniesieniu w obrębie doliny rynnowej wykorzystywanej przez Starą Noteć, rozciągającym się na linii północny wschód–południowy zachód, z odchyleniem na południe na około 0,6 km, z kulminacją powyżej 80 m n.p.m. przy północno-zachodnim krańcu wałów. Stoki wyniesienia maksymalnie osiągają 3,5 m po stronie wschodniej, w środkowej jego części, na północ od stanowiska, są najbardziej strome. Wyniesienie jest pozostałością terasów rzecznych. Element centralny, najwyższy, to piaszczysto-żwirowa terasa nadzalewowa wystająca ponad powierzchnię terasy zalewowej zbudowanej z piasków rzecznych. Południowa część wyniesienia, tam gdzie ulokowano gród, jest wypłaszczona, ma szerokość 0,15 km. Podnóże wału znajduje się powyżej 77,5 m n.p.m. Odległość od zachodnich wałów obiektu do podnóża wysoczyzny wynosi około 0,3 km, do rzeki około 0,14 km, a do podnóża po stronie wschodniej około 0,25 km. Stara Noteć płynie tu na poziomie 75,7 m n.p.m., jest to odcinek rzeki o orientacji południkowej. Powyżej stanowiska tworzy ona łuk skierowany ku wschodowi, podobnie jak jezioro leżące poniżej stanowiska. W dnie doliny, wokół wyniesienia, zalegają torfy na gytiach. Dolina rynnowa została przekształcona z rynny subglacjalnej o przebiegu północ–południowy zachód (Listkowska 1991, s. 8). Ma ona długość około 8 km i szerokość 0,3–0,8 km. Na zachodzie łączy się z rynną jezior pakoskich, a na północy wkracza w równoleżnikowy fragment doliny Noteci *vis a vis* ujścia rynny spod Kościelca Kujawskiego. Na południe od stanowiska rynna zwęża się do 0,35 km, natomiast na północ rozszerza do 0,8 km. Ponad dnem doliny, zgodnie z jej południkową orientacją, ciągną się wąskie listwy piaszczysto-żwirowych teras erozyjnych i erozyjno-akumulacyjnych (nadzalewowych), miejscami z wyraźnymi krawędziami. Powyżej 80 m n.p.m. zaczynają się stoki do 7 m wysokości i nachyleniu od 1,5 do 4°, bardziej strome po stronie wschodniej. W otoczeniu doliny rynnowej rozciąga się równina morenowa płaska o średniej wysokości 90 m n.p.m. Jej powierzchnia zbudowana jest z glin zwałowych fazy poznańskiej, a miejscami urozmaicona płatami piaszczystych eluwiów o miąższości 0,7–2,0 m (Listkowska 1991, s. 25).

Ryc. 6.1. Kołuda Wielka, gm. Janikowo, stanowisko 1. Mapa topograficzna, arkusze Broniewice i Hohensalza [Inowrocław] z 1911 roku (http://igrek.amzp.pl; oprac. W. Ochotny)

Fig. 6.1. Kołuda Wielka, Janikowo commune, site 1. Topographic map, Broniewice sheet and Hohensalza sheet [Inowrocław] from 1911 (http://igrek.amzp.pl; elab by W. Ochotny)

HYDROGRAFIA. Po wschodniej stronie grodziska dnem doliny płynie Stara Noteć, stanowiąca część systemu wodnego Górnej Noteci. To dawne naturalne koryto Noteci Wschodniej rozdzielono pod koniec XIX wieku w trakcie kanalizacji Górnej Noteci (Woźniak-Hlebionek 2002, s. 138). Stara Noteć kieruje się obecnie do zbiornika pakoskiego przez dawną rynnę przepływając od Węgierec do Kołudy Małej przez trzy jeziora. Uregulowany fragment Noteci Wschodniej jako Kanał Notecki łączy się z Notecią Zachodnią, wypływającą z północnego krańca zbiornika. W dawnej rynnie leżą kolejno jeziora: Węgiereckie i Piotrkowickie na północ od grodziska oraz Ludziskie na południu. Połączone jeziora Węgiereckie i Piotrkowickie mają powierzchnię 48,7 ha, maksymalną głębokości 5,2 m (północna część Piotrkowickiego) i średnią głębokość 2,4 m. Jezioro Ludziskie to zbiornik o powierzchni 19,2 ha, maksymalnej głębokości (przy północno-wschodnim brzegu) 4,0 m, średniej głębokości 1,2 m (*Atlas* 1996, s. 50, 148, 149). Obecnie poziom wody we wszystkich akwenach znajduje się na rzędnej 75,7 m n.p.m., a na mapie z końca XIX wieku wskazywano 76,3 m n.p.m. dla Ludziskiego i 76,5 m n.p.m. dla dwóch pozostałych. Od strony zachodniej do wyniesienia przylegają zmeliorowane, ale wciąż podmokłe łąki z małymi zbiornikami wodnymi, a dojście do grodziska umożliwia prowadząca w poprzek doliny grobla. Z pozostałych stron ostrów otacza szeroka strefa bagien i moczarów zajmujących dno doliny.

GLEBY. Na stanowisku występują gleby bielicowe i brunatne z dobrze wykształconym poziomem próchnicznym, powstałe na piaskach gliniastych mocnych i glinach (stanowiących głębsze podłoże wyniesienia w centralnej części). W dnie doliny wytworzyły się gleby organiczne, głównie torfowe. Obszar równiny morenowej pokrywają gleby płowe wytworzone z glin lodowcowych.

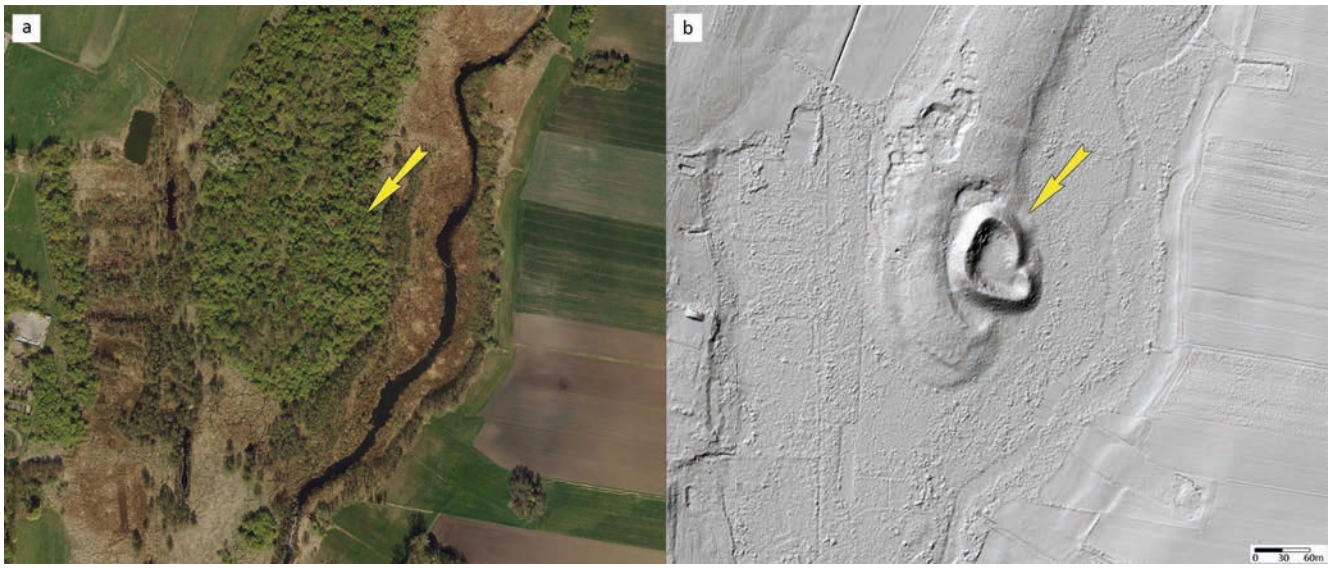
Ryc. 6.2. Kołuda Wielka, gm. Janikowo, stanowisko 1. Widok grodziska od strony północno-zachodniej (fot. W. Stępień)
Fig. 6.2. Kołuda Wielka, Janikowo commune, site 1. Northwestern view of the stronghold (photo by W. Stępień)

Opis stanowiska

Grodzisko zajmuje południowo-zachodnią część dawnego ostrowu. Od południa, zachodu i północy oddziela je głęboka fosa o szerokości 15–25 m, której ramiona otwierają się na dolinę Starej Noteci (ryc. 6.3, 6.4). W planie kształt stanowiska zbliżony jest do trójkąta równobocznego o silnie zaokrąglonych narożnikach, którego wierzchołek zwrócony jest w kierunku południowy zachód–zachód, a podstawa opiera się o krawędź doliny (ryc. 6.5). Długość podstawy grodziska wynosi 130 m, szerokość wraz z wałami mierzona na linii wschód–zachód ma prawie 100 m. Od wschodu czytelne jest szerokie obniżenie w linii wału, którego ramiona są nieznacznie przesunięte względem siebie, tworząc naturalne wejście do kotlinki. Stanowi ono pozostałość po znajdującej się w tym miejscu bramie prowadzącej od strony Starej Noteci do wnętrza grodu. Obniżenie to ma szerokość około 12–15 m i głębokość od 1,5 do 2 m w stosunku do korony wału. Na przedpolu bramy, poza linią obwałowań, znajduje się owalna, sztucznie uformowana platforma ziemna o wymiarach 18×15 m, związana funkcjonalnie i przestrzennie z przedbramiem. Podobna platforma zaznacza się około 20 m na północ od bramy, przy zewnętrznej podstawie wału; w rzucie ma ona kształt koła. Tę część grodziska od skanalizowanego koryta rzeki dzieli dystans około 65 m. Wypełniają go trzcinowiska rozwinięte na silnie podmokłym gruncie dna doliny, wypełnionej osadami biogenicznymi o miąższości przekraczającej 2 m, porośnięte zaroślami osik (*Populs* L.), wierzb (*Salix* L.) i olch (*Alnus* L.).

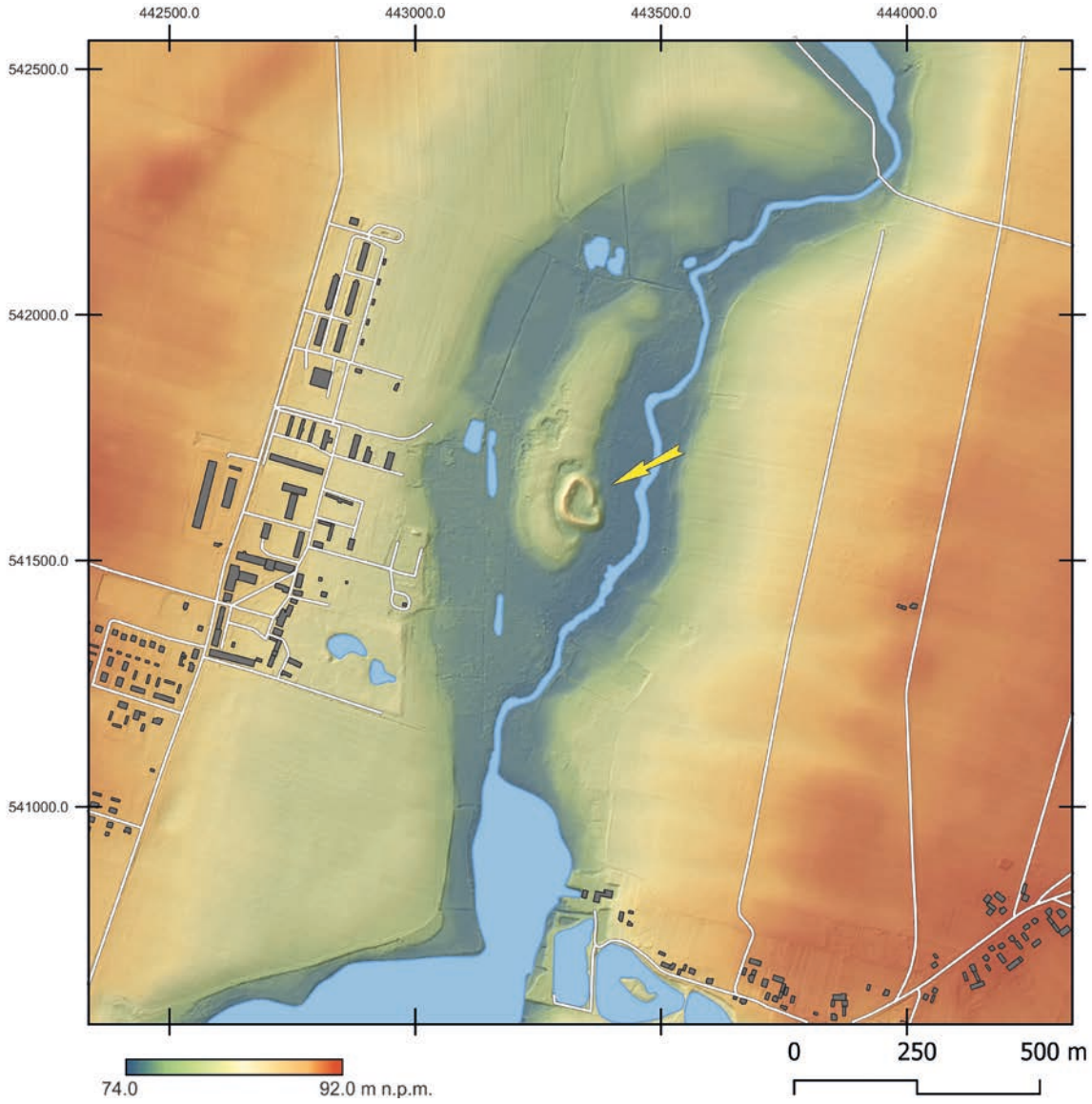
Majdan grodziska ma również kształt trójkąta o w miarę wyrównanej powierzchni (średnio 78,2–78,5 m n.p.m.), lekko obniżonej w części południowo-zachodniej. Wymiary kotlinki wynoszą 66×42 m, a zamknięta wałami powierzchnia to zaledwie 16 arów, co stanowi 16,5% całej powierzchni grodziska (liczącego łącznie 0,976 ha). Wały wznoszą się na wysokość 6,0–6,5 m ponad poziom majdanu i 5–6 m ponad poziom przyległego od zachodu terenu osady (ryc. 6.6). Różnica wysokości między koroną wału (84,0–85,1 m n.p.m.) a dnem fosy (77,7 m n.p.m.) wynosi prawie 7,5 m. Wysokość i szerokość wałów, dochodząca u podstawy nawet do 30 m, wskazują na wybitnie militarny charakter założenia i jego ważną funkcję.

Cały sąsiadujący z grodziskiem obszar został już w średniowieczu i na początku nowożytności silnie odlesiony, stąd w otoczeniu stanowiska występują wyłącznie pola i łąki. Ostoja roślinności o naturalnym charakterze zachowała się tylko w dnie doliny Starej Noteci oraz na kępie grodowej. Zarówno teren osady, jak i wał oraz majdan grodziska zajmuje gęsta i splątana roślinność krzewiasta z takimi gatunkami jak czarny bez (*Sambucus nigra*), tarnina (*Prunus spinosa*), leszczyna pospolita (*Corylus avellana*), roślinność zielna (pokrzywy, bluszcze i powoje) oraz drzewa – głównie klon jesionolistny (*Acer negundo*), pojedynczo również jesion (*Fraxinus L.*), sosna (*Pinus L.*), grab (*Carpinus L.*), a na krawędzi doliny olsza czarna (*Alnus glutinosa*). Dolinę Noteci porastają rośliny

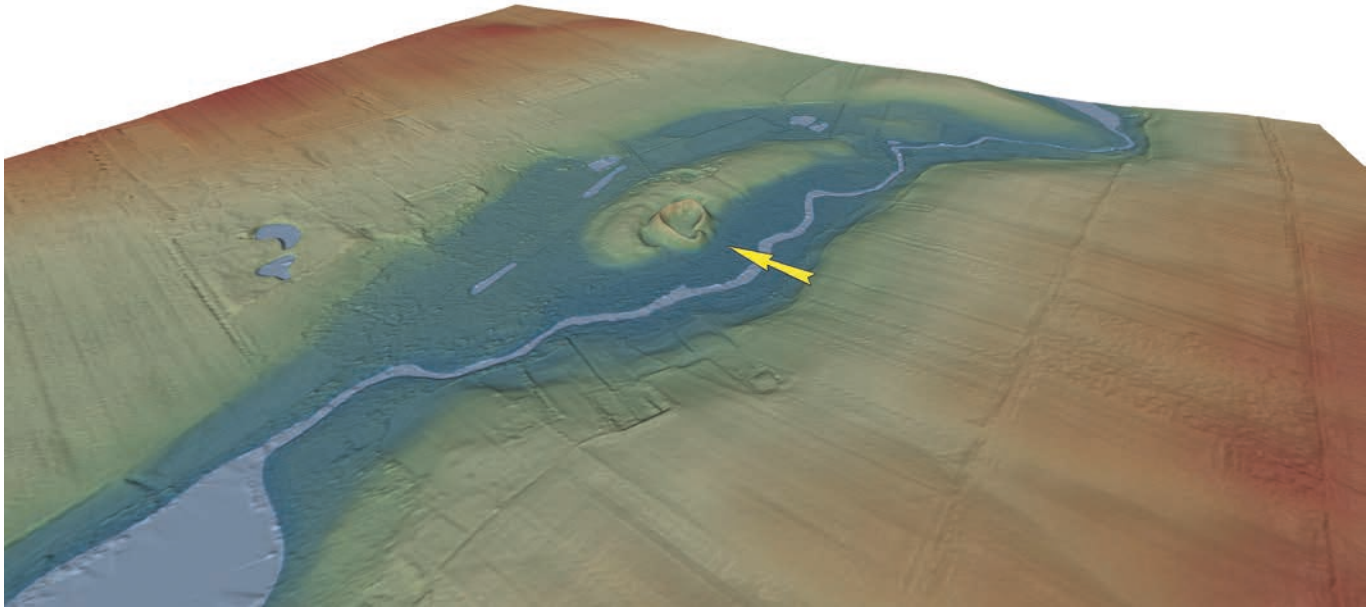
Ryc. 6.3. Kołuda Wielka, gm. Janikowo, stanowisko 1. Ortofotomapa z lokalizacją stanowiska (a) oraz obraz lidarowy z lokalizacją stanowiska (b) (źródło: dane centralnego zasobu geodezyjnego i kartograficznego; oprac. W. Ochotny)

Fig. 6.3. Kołuda Wielka, Janikowo commune, site 1. Orthophotomap with location of the site (a) and LiDAR plans with location of the site (b) (source: data from the central geodetic and cartographic resource; elab. by W. Ochotny)

Ryc. 6.4. Kołuda Wielka, gm. Janikowo, stanowisko 1. Mapa topograficzna (oprac. M. Sosnowski)

Fig. 6.4. Kołuda Wielka, Janikowo commune, site 1. Topographic map (elab. by M. Sosnowski)

Ryc. 6.5. Kołuda Wielka, gm. Janikowo, stanowisko 1. Wizualizacja przestrzenna w wersji 2D wykonana na podstawie pomiarów ALS (oprac. M. Sosnowski)
Fig. 6.5. Kołuda Wielka, Janikowo commune, site 1. View in 2D version made based on ALS measurements (elab. by M. Sosnowski)

z gatunków bagiennych oraz drzewa topoli/osiki (*Populus tremula*), brzozy omszonej (*Betula pubescens*) i wierzby kruchej (*Salix fragilis*).

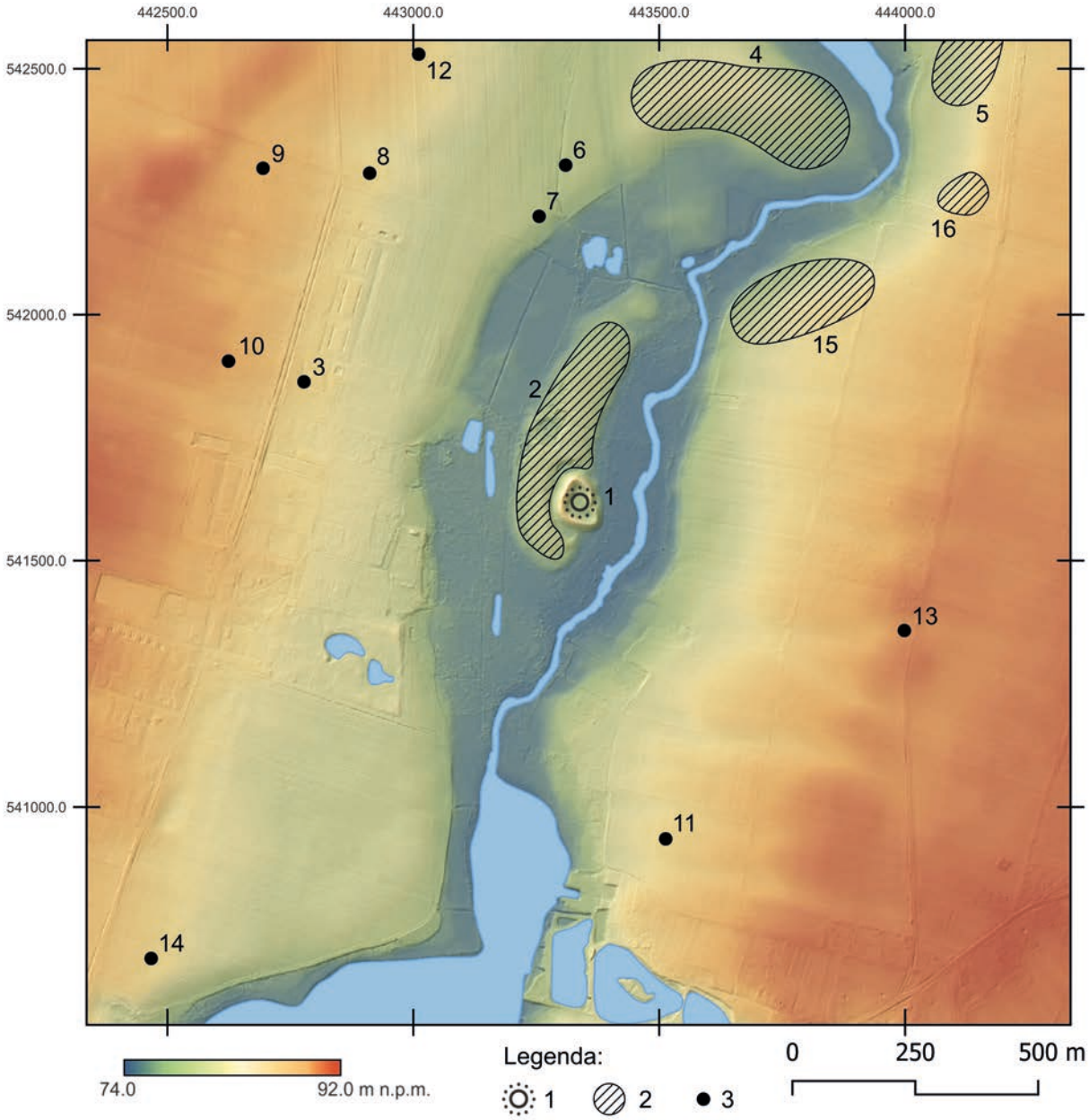
Historia badań i opracowań

Stanowisko znane było już w końcu XIX wieku jako *Alte Schanze* (Schroetter 1803–1810), *Alte Ringwall (Topographische Karte* 1911, arkusz: *Broniewice*) lub pod polską nazwą *Okół* (Kowalenko 1938, s. 233). W tym czasie wzmiankowano je wielokrotnie w różnych opracowaniach dotyczących grodzisk Wielkopolski i Kujaw (Schwartz 1880, s. 16; *Słownik geograficzny* 1882, s. 297; Zakrzewski 1890, s. 6, przypis 1; Kozierowski 1922, s. 9). Prawdopodobnie jeszcze przed pierwszą wojną światową stanowisko zwiedził P. Schumacher (1924, s. 22), który włączył obiekt do spisu grodzisk prowincji poznańskiej. W okresie międzywojennym lustrowali go: w 1925 roku Józef Kostrzewski, w 1936 roku Władysław Kowalenko, który sporządził obszerny opis oraz wykaz literatury (Kowalenko 1938, s. 233–234). Kolejny zwiad powierzchniowy na grodzisku przeprowadził w 1951 roku Bonifacy Zielonka[1].

W opublikowanych po drugiej wojnie światowej przez W. Hensla *Studiach i materiałach do osadnictwa Wielkopolski historycznej* zebrano podstawowe dane dotyczące grodziska oraz podjęto próbę jego datowania na podstawie pochodzących z niego materiałów ceramicznych (Hensel 1959, s. 89–90, ryc. 58, 59–62, tabl. V: 1). Szerzej zainteresowano się stanowiskiem dopiero w latach 60. XX wieku. Obiekt w Kołudzie Wielkiej został wymieniony w spisie grodzisk z ziem polskich, przygotowanym przez W. Antoniewicza i Z. Wartołowską (*Mapa grodzisk* 1964, s. 58, III F-14). Wówczas, w związku z powstaniem przy Katedrze Archeologii Pradziejowej UAM Ekspedycji Kujawskiej, rozpoczęto systematyczne prace badawcze grodzisk z tego obszaru. W 1967 roku przeprowadzono zwiad terenowy, wykonano również pierwsze pomiary grodziska (G. Wilke i I. Skrzpczak) oraz pierwsze prace wykopaliskowe o charakterze sondażowym. W 1969 roku bliżej nieokreślone badania realizowane były przez IHKM PAN w Poznaniu. W tym samym roku badania powierzchniowe na ostrowie przeprowadziła Jadwiga Chudziakowa z Katedry Archeologii UMK.

W sposób systematyczny teren grodziska objęto badaniami dopiero w latach 1976–1978 (Informator 1978, s. 169–170; 1979, s. 171; Sulima 1979; Cofta-Broniewska 1981, s. 243; Danielewski 2016b, s. 143). Prace prowadziła Ekspedycja Kujawska kierowana przez A. Coftę-Broniewską. Rozpoznaniem wykopaliskowym objęto zarówno grodzisko – majdan, strefę bramy i przedbramia, jak też teren położony poza wałami, który przecięto wykopami sondażowymi usytuowanymi na osi północ–południe. Wyniki badań stały się podstawą przygotowanej w ówczesnej Katedrze Archeologii Pradziejowej UAM pracy magisterskiej Zdzisława Sulimy, napisanej pod opieką naukową A. Cofty-Broniewskiej. Do dziś jest to najbardziej obszerne opracowanie dotyczące grodziska i osady podgrodowej, zawierające omówienie stratygrafii oraz analizę źródeł ruchomych z badań prowadzonych w latach 70. XX wieku (ryc. 6.7; Sulima 1979). Na podstawie analizy materiału ceramicznego oraz stra-

[1] Informacja zamieszczona na karcie AZP.

Ryc. 6.6. Kołuda Wielka, gm. Janikowo. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy. Legenda: 1 – grodzisko; 2 – osada; 3 – punkt osadniczy/ślad osadniczy. Wykaz stanowisk wraz z ich numeracją: 1 – Kołuda Wielka 1, grodzisko; 2 – Kołuda Wielka 1A, osada; 3 – Kołuda Wielka 9, punkt osadniczy; 4 – Sielec 1, osada; 5 – Piotrkowice 8, osada; 6 – Sielec 5B, ślad osadniczy; 7 – Sielec 5, punkt osadniczy; 8 – Sielec 5A, ślad osadniczy; 9 – Kołuda Wielka 7, ślad osadniczy; 10 – Kołuda Wielka 8, ślad osadniczy; 11 – Ludzisko 6, punkt osadniczy; 12 – Sielec 4, punkt osadniczy; 13 – Ludzisko 25, punkt osadniczy; 14 – Kołuda Wielka 2, punkt osadniczy; 15 – Ludzisko 7, osada; 16 – Piotrkowice 9, osada (https://zabytek.pl/pl; oprac. M. Sosnowski, W. Ochotny)

Fig. 6.6. Kołuda Wielka, Janikowo commune. Early medieval settlement complex. Legend: 1 – stronghold; 2 – settlement; 3 – point of settlement/trace of settlement. List of sites with their numbers: 1 – Kołuda Wielka 1, stronghold; 2 – Kołuda Wielka 1A, settlement; 3 – Kołuda Wielka 9, point of settlement; 4 – Sielec 1, settlement; 5 – Piotrkowice 8, settlement; 6 – Sielec 5B, trace of settlement; 7 – Sielec 5, point of settlement; 8 – Sielec 5A, trace of settlement; 9 – Kołuda Wielka 7, trace of settlement; 10 – Kołuda Wielka 8, trace of settlement; 11 – Ludzisko 6, point of settlement; 12 – Sielec 4, point of settlement; 13 – Ludzisko 25, point of settlement; 14 – Kołuda Wielka 2, point of settlement; 15 – Ludzisko 7, settlement; 16 – Piotrkowice 9, settlement (https://zabytek.pl/pl; elab. by M. Sosnowski, W. Ochotny)

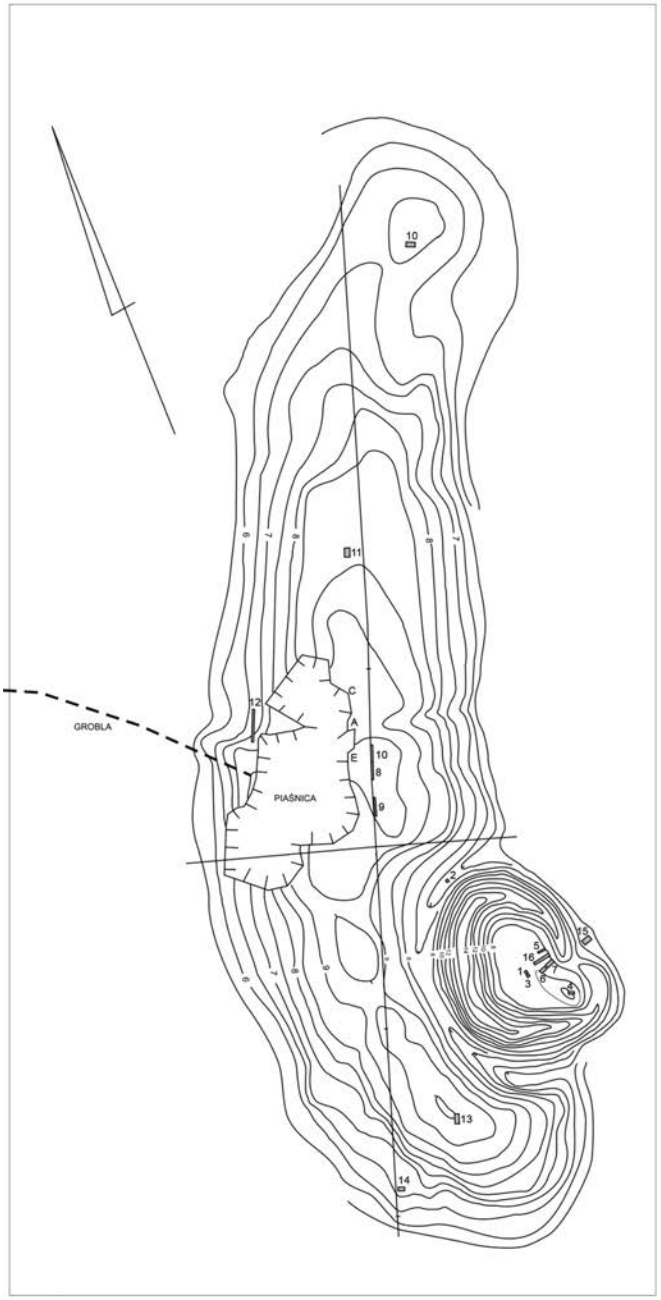
tygrafii grodziska i osady podgrodowej najstarsze ślady osadnictwa datowano na młodszą epoką kamienia. Najbardziej intensywny okres użytkowania tego miejsca przypadł – według autorów badań – na wczesną epokę żelaza, z którą powiązano układ warstw osiągający na grodzisku ponad 1 m miąższości. Początki zasiedlenia we wczesnym średniowieczu, na podstawie licznych serii naczyń ceramicznych pozyskanych z obiektów odkrytych na osadzie, przyporządkowano do faz B i C, natomiast powstanie i funkcjonowanie grodu miało przypadać na fazy B/C i D (koniec VIII–początek XI wieku) (Informator 1978, s. 170; Cofta-Broniewska 1981, s. 245).

Najmłodszy etap zasiedlenia tego miejsca, na podstawie występujących głównie na powierzchni stanowiska oraz w humusie ułamków naczyń ceramicznych, ustalono na fazę E wczesnego średniowiecza (Sulima 1979). Zawarte w opracowaniu Z. Sulimy wnioski odnoszące się do datowania faz grodu i osady były częściowo zgodne z periodyzacją grodu w Kołudzie Wielkiej opublikowaną przez W. Hensla 20 lat wcześniej (Hensel 1959, s. 90). Dłuższe jego funkcjonowanie – do 2. połowy XI wieku – sugerowała we wstępnym sprawozdaniu A. Cofta-Broniewska (Informator 1979, s. 169–170; por. też Kurnatowska, Łosińska 1981, s. 40).

Do poznania grodziska nic nowego nie wniosły prace sondażowe przeprowadzone w 1986 roku przez Piotra Jegłowskiego i Michała Kara z UAM (Łosińska 1986, s. 3). Z dokumentacji przechowywanej w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu wynika, że założono wówczas trzy niewielkie „otwory sondażowe". Na podstawie skromnego zbioru ułamków naczyń ceramicznych funkcjonowanie grodu określono na fazę D według periodyzacji W. Hensla. W tym czasie wykreślony został nowy plan warstwicowy dla obiektu w Kołudzie Wielkiej (ryc. 6.8).

Powstałe już w XXI wieku publikacje M. Danielewskiego, poświęcone analizie sieci grodowej Kujaw lub w węższej skali dotyczące powiatu inowrocławskiego, zawierają opis grodziska oraz podstawowe informacje odnoszące się do prowadzonych na nim badań, jak również chronologii i faz użytkowych (Danielewski, Pawlik 2008, s. 128–129; Danielewski 2009, s. 34–35). Autor ten wykluczył możliwość powstania grodu w fazie B, przesuwając moment jego budowy na koniec X wieku (Danielewski 2016b, s. 143–145, przypis 138). Próbą podsumowania badań i opracowań dotyczących opisywanego założenia stała się obroniona w 2017 roku w Instytucie Archeologii UMK praca magisterska M. Freygant-Dzieruk, ukazująca obiekt na tle wczesnośredniowiecznej sieci osadniczej Wysoczyzny Inowrocławskiej (Freygant 2017).

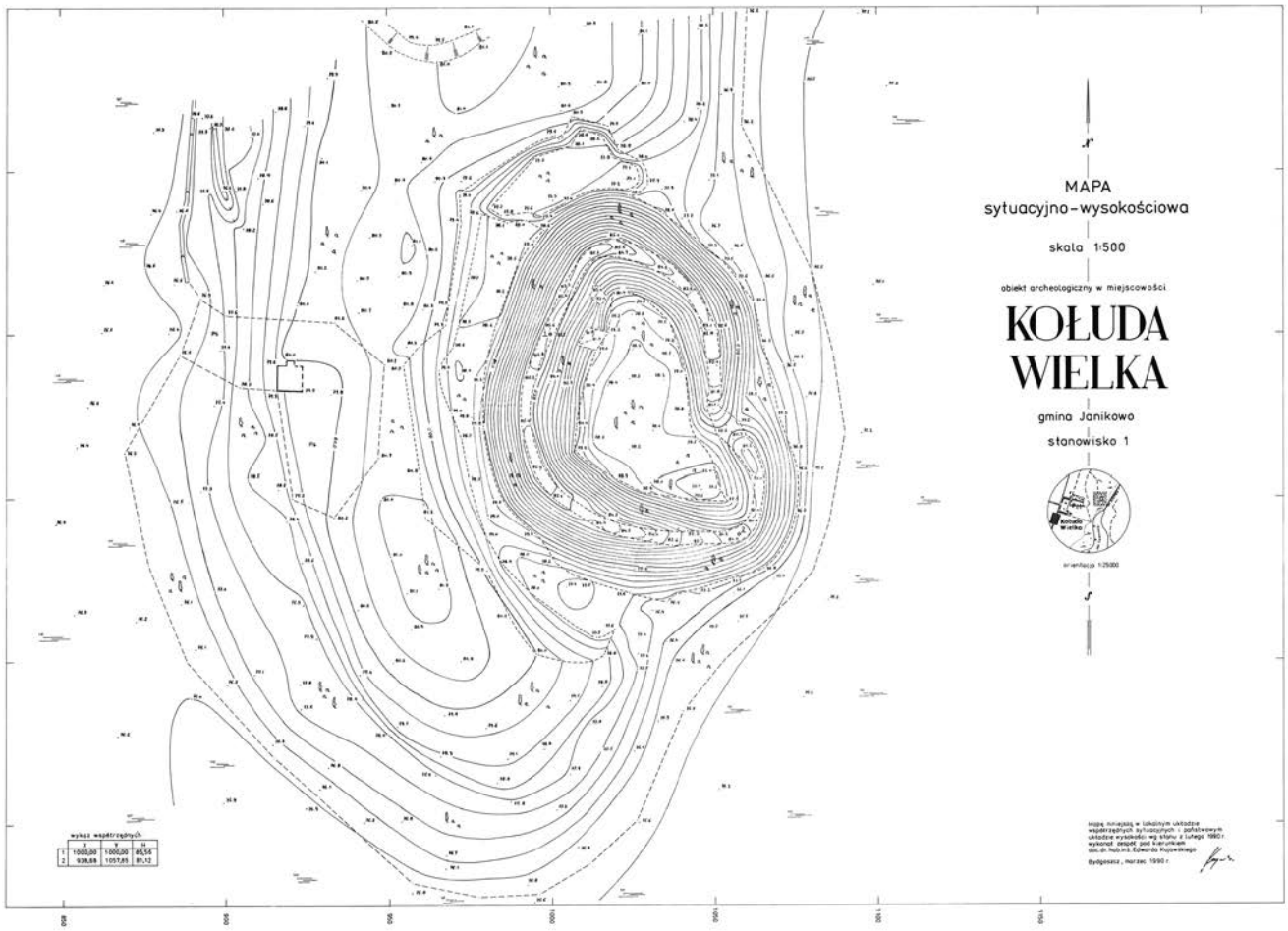
Nowy etap w poznaniu grodziska wyznaczają badania realizowane przez Instytut Archeologii UMK, których głównym celem była weryfikacja chronologii obiektu na podstawie analizy pozyskanych z jego nawarstwień źródeł ceramicznych, przy wsparciu dat radiowęglowych[2]. Wpisano je w dwa projekty NPRH realizowane pod kierunkiem W. Chudziaka: „Atlas grodzisk wczesnośredniowiecznych z obszaru Polski", którym objęto obszar Pomorza, ziemię chełmińską i dobrzyńską oraz „Człowiek na pograniczu. Systemy komunikacyjne i ich infrastruktura transferowa w północno-zachodniej części Niżu polskiego we wczesnym średniowieczu". Właściwe prace wykopaliskowe przeprowadzono w 2018 roku przy wsparciu finansowym Kujawsko-Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Niezależnie od prac terenowych wykonano kwerendę źródeł i dokumentacji archiwalnej pochodzącej z badań Ekspedycji Kujawskiej UAM, przekazanej przez. J. Bednarczyka. Sprawozdanie z badań, z pogłębioną analizą stratygrafii i materiałów ruchomych, uwzględniało również wyniki wcześniejszych prac (Bojarski i in. 2018), stało się także punktem wyjścia do stworzenia całościowego opracowania grodziska. Wstępne wyniki prac były również

Ryc. 6.7. Kołuda Wielka, gm. Janikowo, stanowisko 1. Plan sytuacyjno-wysokościowy grodziska i osady z zaznaczonymi wykopami badawczymi z lat 1967, 1969 oraz 1976–1978 (wg Sulima 1979; oprac. J. Bojarski)

Fig. 6.7. Kołuda Wielka, Janikowo commune, site 1. Situational and elevation plan of the stronghold and settlement with marked research excavations from 1967, 1969 and 1976–1978 (by Sulima 1979; elab. by J. Bojarski)

[2] Próby drewna z konstrukcji pomostowych przedbramia nie nadawały się jednak do analizy dendrochronologicznej.

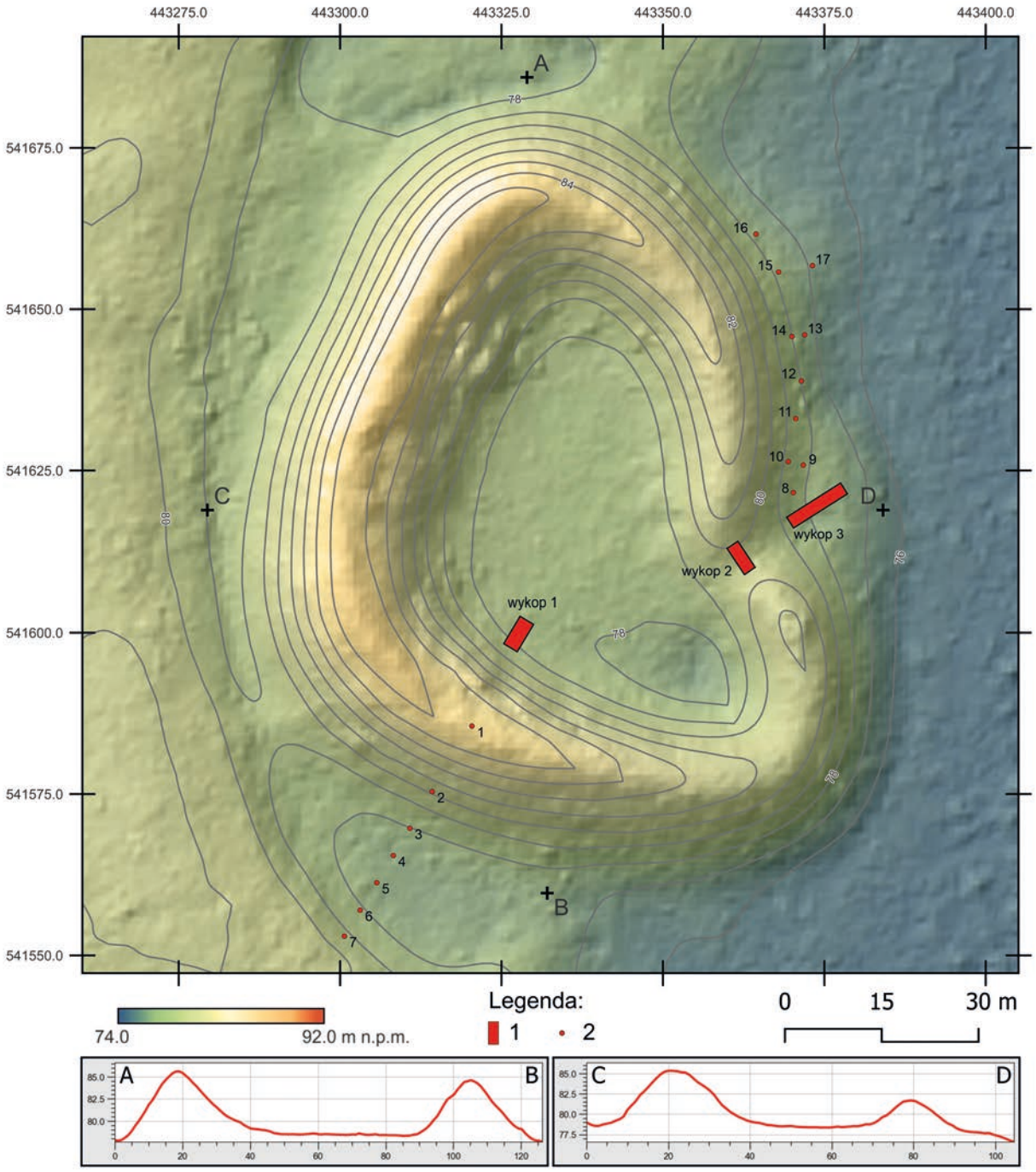
Ryc. 6.8. Kołuda Wielka, gm. Janikowo, stanowisko 1. Plan sytuacyjno-wysokościowy z 1990 roku (rys. E. Kujawski)
Fig. 6.8. Kołuda Wielka, Janikowo commune, site 1. Situational and elevation plan of the site from 1990 (drawn by E. Kujawski)

prezentowane na konferencji naukowej zorganizowanej w 2019 roku w Muzeum Archeologicznym w Biskupinie.

Zakres prac badawczych

Do lat 60. XX wieku podejmowane działania ograniczały się do lustracji stanowiska i zbierania z jego powierzchni oraz terenu ostrowu ułamków naczyń ceramicznych i kości zwierzęcych. Pierwsze prace wykopaliskowe przeprowadzono w 1967 roku, wykonano wówczas dwa niewielkie wykopy sondażowe (o wymiarach 1,3×1,0 m) – na środku majdanu (1/67) oraz w dnie fosy, po północnej stronie grodziska (2/67) (Sulima 1979). W 1969 roku niezależne badania realizowane były przez IHKM PAN w Poznaniu. Prawdopodobnie założono wówczas sondaż we wschodniej części majdanu, na styku z wewnętrzną podstawą wału, o wymiarach 10×2 m (?), który na wykonanym w 1978 roku planie sytuacyjno-wysokościowym oznaczono numerem 16 (ryc. 6.7). Niestety, brakuje danych na temat tych prac. W sposób systematyczny objęto badaniami teren grodziska oraz całego ostrowu dopiero w 2. połowie lat 70. XX wieku. W ciągu trzech sezonów wykopaliskowych (lata 1976–1978) Ekspedycja Kujawska pod kierunkiem A. Cofty-Broniewskiej przebadała obszar o powierzchni 125 m^2; w tym okresie wytyczono 15 wykopów (ryc. 6.7; Sulima 1979). Wykopy 3–5/76[3] (wykop 3/76: 1,3×1,0 m, wykop 4/76: 3,25×1,0–1,5 m, wykop 5/76: 4,8×0,7 m) założono na majdanie – w jego środkowej części lub na styku z wałem. Kolejne dwa wykopy – 6–7/77 o łącznej długości 9,5 m i szerokości 2 m – usytuowano przy reliktach bramy od wewnętrznej strony majdanu[4], prostopadle do linii wału, a wykop 15/78 (5×3 m) u wylotu bramy, po zewnętrznej stronie wału. Pozostałe wykopy eksplorowane w latach 1977–1978 rozmieszczono w różnych częściach ostrowu, na terenie domniemanej osady: wykopy 8/77, 8a/77 i 9/77 oraz 11/78 wzdłuż osi przecinającej środkową część stanowiska; wykop 10/78 (5,0×2,5 m) na północnym krańcu kępy, na niewielkim wyniesieniu; wykop 12/89 (18×1 m) przy zachodniej krawędzi wyspy w poprzek domniemanego sztucznego przekopu i wału wiązanego z okresem funkcjonowania wczesnośredniowiecznej zabudowy; wykopy 13/78

[3] Kontynuowano numerację wykopów rozpoczętą w 1967 roku.
[4] Wykop 6/76 został poszerzony o niecałe 1,5 m w kierunku północnym na odcinku 3 m.

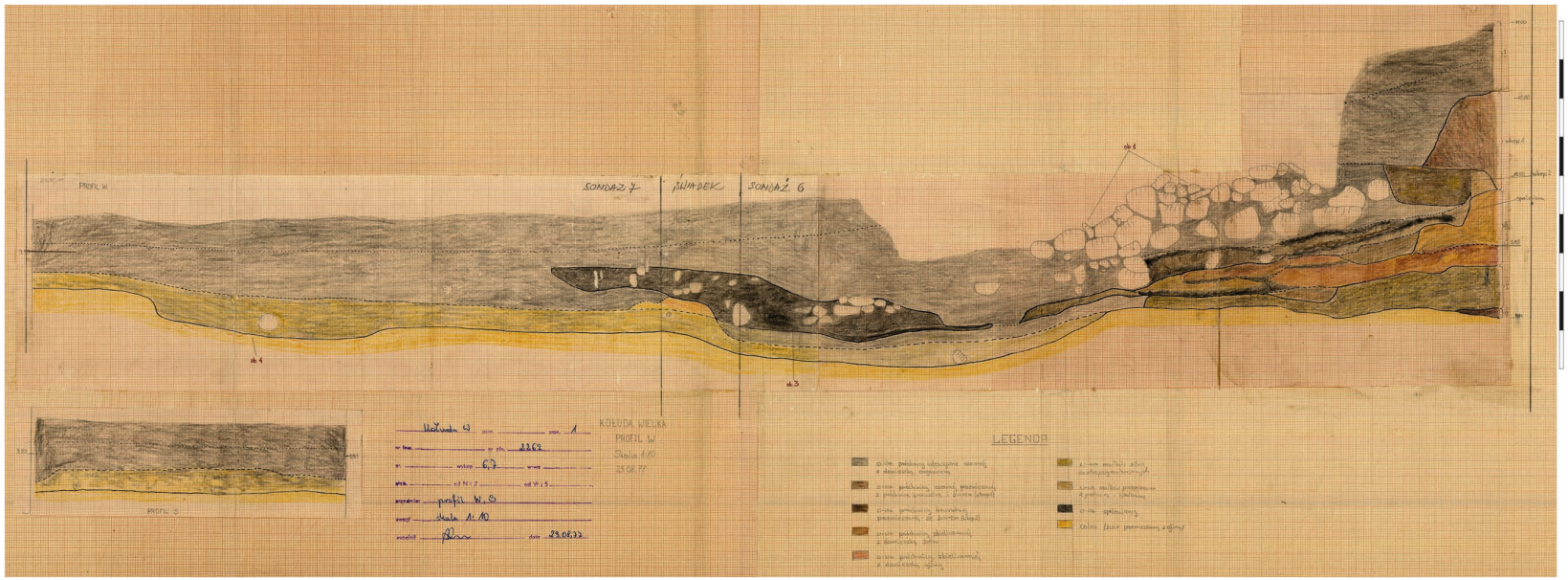

Ryc. 6.9. Kołuda Wielka, gm. Janikowo, stanowisko 1. Plan sytuacyjno-wysokościowy z lokalizacją wykopów i odwiertów archeologicznych z 2018 wraz z przekrojami wykonany na podstawie pomiarów ALS. Legenda: 1 – wykop, 2 – odwiert (rys. M. Sosnowski; oprac. W. Ochotny)

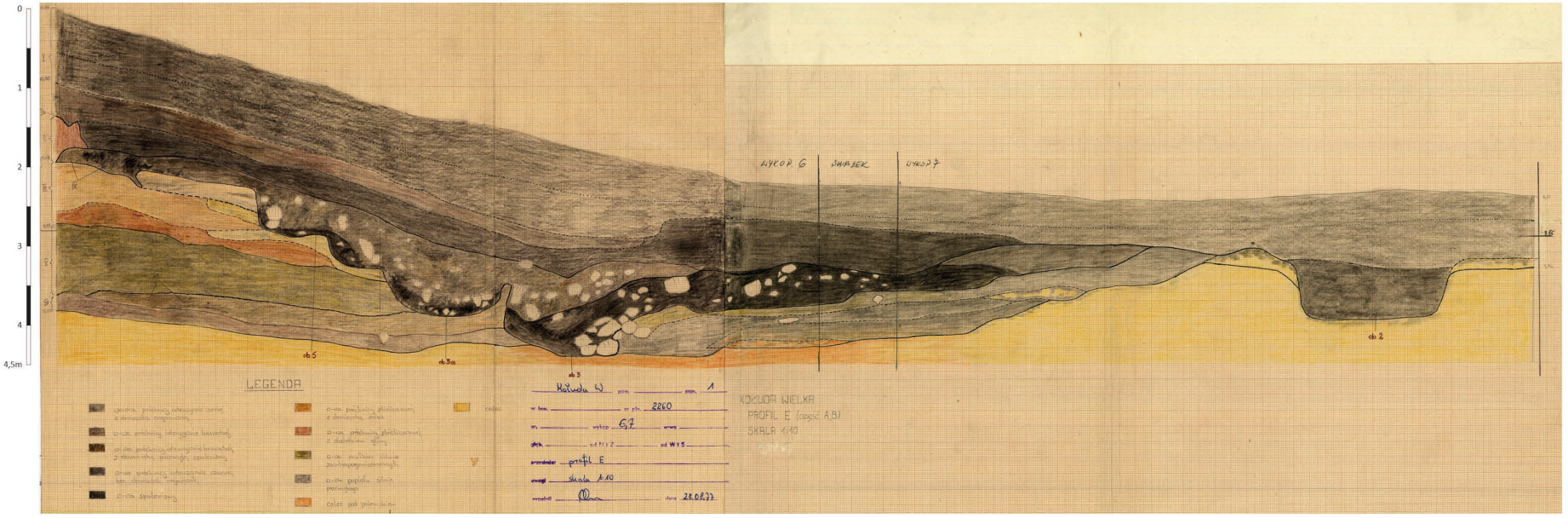
Fig. 6.9. Kołuda Wielka, Janikowo commune, site 1. ALS based site contour map with trenches and boreholes locations from 2018 with cross-sections together. Legend: 1 – trench, 2 – borehole (drawn by M. Sosnowski; elab. by W. Ochotny)

(5,0×2,5 m) i 14/78 (5×2 m) w południowej części ostrowu. Jednocześnie wzdłuż wschodniej krawędzi wybierzyska piasku odczyszczono profil na długości 15,5 m (podzielono go na pięć odcinków oznaczonych literami A–F). Nie jest znana dokładna lokalizacja wykopów z 1986 roku – w krótkiej notce sporządzonej przez M. Kara podano, że sondaże o wymiarach 0,5×0,5 m rozmieszczono na środku majdanu, na koronie wału i u podnóża wału od strony majdanu (Łosińska 1986). Zdjęto jedynie warstwę humusu, rejestrując poniżej występowanie warstwy kulturowej z materiałem ceramicznym.

W 2018 roku podczas badań prowadzonych przez Instytut Archeologii UMK wytyczono na stanowisku trzy wykopy, których lokalizacja podporządkowana była trzem zasadniczym celom badawczym: 1) rozpoznaniu reliktów zabudowy grodu w zachodniej części majdanu, 2) odsłonięciu reliktów bramy oraz 3) rozpoznaniu stratygrafii sztucznej platformy znajdującej się na przedpolu bramy

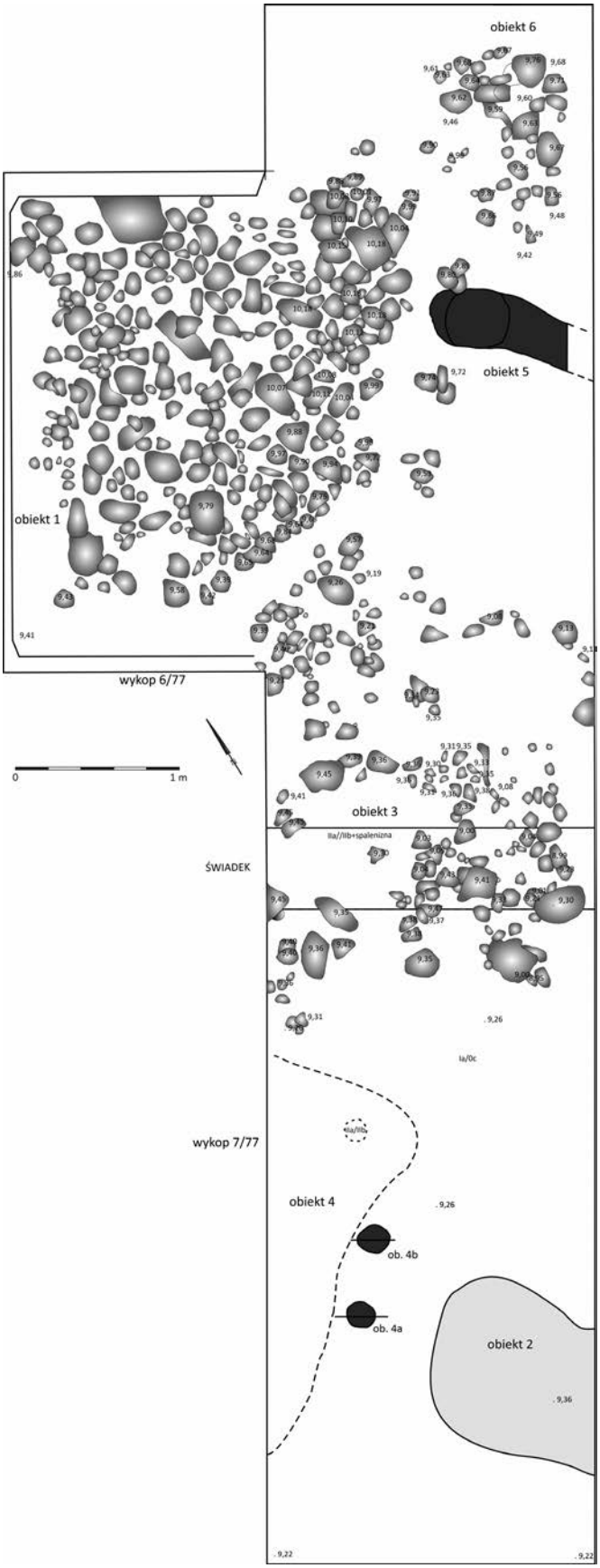
Ryc. 6.10. Kołuda Wielka, gm. Janikowo, stanowisko 1. Wykopy 6–7/77, profil południowo-wschodni, obiekty 1, 3, 4 (ze zbiorów Instytutu Archeologii UMK; oprac. W. Ochotny)
Fig. 6.10. Kołuda Wielka, Janikowo commune, site 1. Trenches 6–7/77, southeastern profile, features 1, 3, 4 (from the collections of Institute of Archaeology of the NCU; elab. by W. Ochotny)

Ryc. 6.11. Kołuda Wielka, gm. Janikowo, stanowisko 1. Wykopy 6–7/77, profil północno-zachodni, obiekty 2, 3, 3a, 5 (ze zbiorów Instytutu Archeologii UMK; oprac. W. Ochotny)
Fig. 6.11. Kołuda Wielka, Janikowo commune, site 1. Trenches 6–7/77, northwest profile, features 2, 3, 3a, 5 (from the collections of Institute of Archaeology of the NCU; elab. by W. Ochotny)

na zewnątrz wałów, integralnie związanej z założeniem grodowym. Układ wykopów nawiązywał do linii przebiegu wałów oraz samej formy założenia (ryc. 6.9). Ich lokalizację ustalono za pomocą anteny pomiarowej GPS. Uzyskane w ten sposób współrzędne punktów geodezyjnych w systemie 2000 wpisano w podkład mapowy wykonany na bazie pomiarów LIDAR. Na powstałą mapę naniesiono lokalizację wykopów z lat 70. XX wieku, wykorzystując do tego wykonany w 1990 roku przez E. Kujawskiego plan sytuacyjno-wysokościowy stanowiska (ryc. 6.8).

Wykop 1/18, o wymiarach 5,0×2,5 m, wytyczono w południowo-zachodniej partii majdanu na styku z wałem, jego niewielka część obejmowała wewnętrzny stok wału. Dłuższa krawędź – prostopadła do linii przebiegu wału – leżała na osi południowy zachód–północny wschód. Wykop eksplorowano do calca na całej powierzchni. Jego górna krawędź znajdowała się na wysokości 79,13–79,01 m n.p.m., osiągając na poziomie majdanu wysokość 78,41–78,28 m n.p.m. O takiej lokalizacji wykopu zadecydował brak wcześniejszego rozpoznania tej części grodziska, dotychczasowe badania ograniczały się bowiem wyłącznie do wschodniej strefy majdanu. Wykop 2/18, o wymiarach 5×2 m, usytuowano w miejscu obniżenia wału, gdzie – jak wynikało z wcześniejszych badań, znajdowały się relikty bramy wjazdowej. Przesunięto go w kierunku północnym, aby mieć pewność, że zostanie uchwycona krawędź bramy oraz warstwy związane z nasypem wału. Wysokość terenu w miejscu wykopu wynosiła 79,97–80,25 m n.p.m. Z uwagi na znaczną miąższość nawarstwień kulturowych i w trosce o bezpieczeństwo osób pracujących, od głębokości 77,4 m n.p.m. eksplorację prowadzono tylko w połowie wykopu, wzdłuż wschodniego profilu, do poziomu calca zlegającego na głębokości 3,5 m od powierzchni. Wykop 3/18, o wymiarach 10×2 m, założono na osi wylotu bramy, w odległości 8,4 m na wschód od dłuższej krawędzi wykopu 2/18. Również w tym przypadku o wyborze miejsca zdecydowały wyniki badań z 1978 roku. W usytuowanym na przedbramiu wykopie 15/78 odsłonięto relikty drewnianej konstrukcji skrzyniowej, stanowiącej – według autorów badań – fragment platformy cumowniczej zbudowanej na wprost bramy grodu. Zadokumentowane na głębokości 2 m poniżej poziomu gruntu konstrukcje drewniane, w tym poziome elementy skrzyń oraz pionowe słupy stabilizujące konstrukcję pomostów brzegowych, zachowane były w sposób gwarantujący wydobycie względnie dobrego materiału do badań dendrochronologicznych. Prace prowadzone w tamtym czasie nie zostały ukończone, eksplorację przerwano z powodu braku środków finansowych (notatka w dzienniku badań). Nie rozpoznano wielkości konstrukcji i nie uchwycono poziomu jej posadowienia. Postanowiono zatem ostatni z wykopów badawczych wytyczyć na styku z wykopem 15/78 (pozostał po nim czytelny jeszcze w terenie negatyw), aby z jed-

Ryc. 6.12. Kołuda Wielka, gm. Janikowo, stanowisko 1. Wykopy 6–7/77, obiekty 1–6 (oprac. J. Bojarski, M. Weinkauf)
Fig. 6.12. Kołuda Wielka, Janikowo commune, site 1. Trenches 6–7/77, features 1–6 (elab. by. J. Bojarski, M. Weinkauf)

nej strony móc powiązać odkrytą stratygrafię z układem nawarstwień z wcześniejszych badań, z drugiej zaś strony zweryfikować funkcję domniemanych pomostów czy też przystani, rozpoznać jej wielkość oraz ustalić przebieg pierwotnej linii brzegowej. Wschodni kraniec wykopu sięgał do dzisiejszej krawędzi kępy, wyznaczonej przez lekki uskok, za którym zaczynała się strefa zatorfionej doliny. Eksplorację w tym wykopie prowadzono etapowo; po odsłonięciu reliktów konstrukcji skrzyniowych i zadokumentowaniu ich budowy oraz określeniu relacji stratygraficznych, rozebrano górną ich część, pozostawiając zewnętrzną ścianę, z której pobrano próby do badań specjalistycznych.

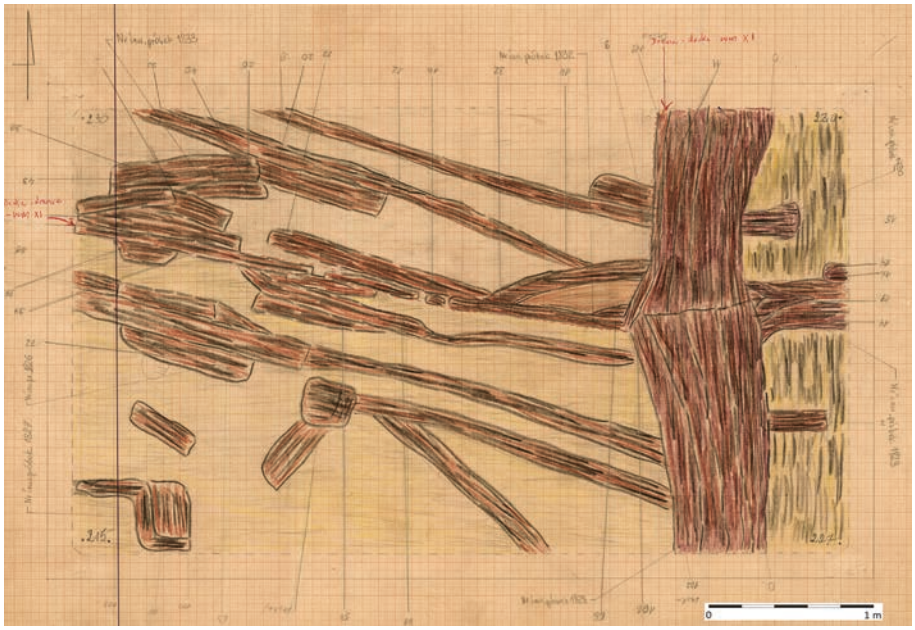
Na przedłużeniu południowo-wschodniej ściany wykopu 1/18 poprowadzono przez koronę i południowo-zachodni skłon wału oraz dno fosy linię siedmiu odwiertów (1–7), sięgających do naturalnego podłoża. W odwiercie usytuowanym na szczycie wału (1) zarejestrowano zróżnicowane nawarstwienia o łącznej miąższości 7 m, w tym 6 m stratygrafii wału. W pozostałych odwiertach (2–7) uzyskano wgląd w wypełnisko fosy, dzięki czemu udało się określić jej pierwotną szerokość oraz głębokość. Analiza stratygrafii poszczególnych odwiertów była pomocna w rekonstrukcji pierwotnej rzeźby terenu, ale też przy określeniu konstrukcji wału i prawdopodobnych faz jego rozbudowy.

Uzupełnieniem wykopaliskowego rozpoznania stratygrafii obszaru przylegającego od wschodu do grodziska były odwierty 8–17. Miały one na celu uchwycenie przebiegu drogi, której dwa poziomy nawierzchni utwardzanej gliną zadokumentowano w wykopie 3/18. Prowadziła ona od sztucznej platformy zbudowanej z drewna i ziemi na przedpolu bramy do podobnej antropogenicznej formy, stanowiącej zapewne relikt przyczółku mostu, wiodącego w poprzek doliny rzeki. W sumie wykonano 10 odwiertów w stokowej części wału, którego osuwające się nawarstwienia przykryły przebiegającą wzdłuż jego linii drogę. W związku z tym, ze celem było określenie układu i charakteru struktur komunikacyjnych, odwierty kończono na poziomie warstwy żółto-zielonej gliny, tworzącej młodszy chronologicznie poziom drogi. Odwiert 16 pozwolił określić zasięg sztucznej platformy, a dane z odwiertów 15 i 17 wskazały na dalszy kierunek przebiegu drogi – w stronę doliny.

W latach 2018 i 2022 przeprowadzono w strefie doliny, między grodziskiem a korytem Starej Noteci, rekonesans, który miał wykryć ewentualne pozostałości przeprawy mostowej – pionowe drewniane słupy. Niestety, prace te, połączone z penetracjami podwodnymi na linii przebiegu domniemanej drogi prowadzącej do przeprawy, zakończyły się niepowodzeniem. W tej części terenu, stanowiącego pierwotnie dolinę Noteci, stwierdzono zaleganie grubego pokładu osadów biogenicznych, zarówno w samym korycie rzeki, jak również w pasie między wałami grodziska a Starą Notecią; miały tu one grubość ponad 2 m.

Stratygrafia kulturowa wraz z pozostałościami zabudowy

Podczas badań prowadzonych w latach 1976–1978 w wykopach zlokalizowanych w obrębie wałów uchwycono dwa, trzy poziomy zabudowy grodu oraz dwa poziomy rozbudowy wałów, które na podstawie analizy naczyń ceramicznych datowano na okres od przełomu faz B i C do początku fazy D według periodyzacji W. Hens-

Ryc. 6.13. Kołuda Wielka, gm. Janikowo, stanowisko 1. Wykop 15/78, drewniane konstrukcje umocnień brzegowych (ze zbiorów Instytutu Archeologii UMK; oprac. W. Ochotny)

Fig. 6.13. Kołuda Wielka, Janikowo commune, site 1. Trench 15/78, wooden structures of coastal fortifications (from the collections of Institute of Archaeology of the NCU; elab. by W. Ochotny)

Ryc. 6.14. Kołuda Wielka, gm. Janikowo, stanowisko 1. Wykop 1/18, profil południowo-zachodni (fot. R. Kaźmierczak)
Fig. 6.14. Kołuda Wielka, Janikowo commune, site 1. Trench 1/18, southwest profile (photo by R. Kaźmierczak)

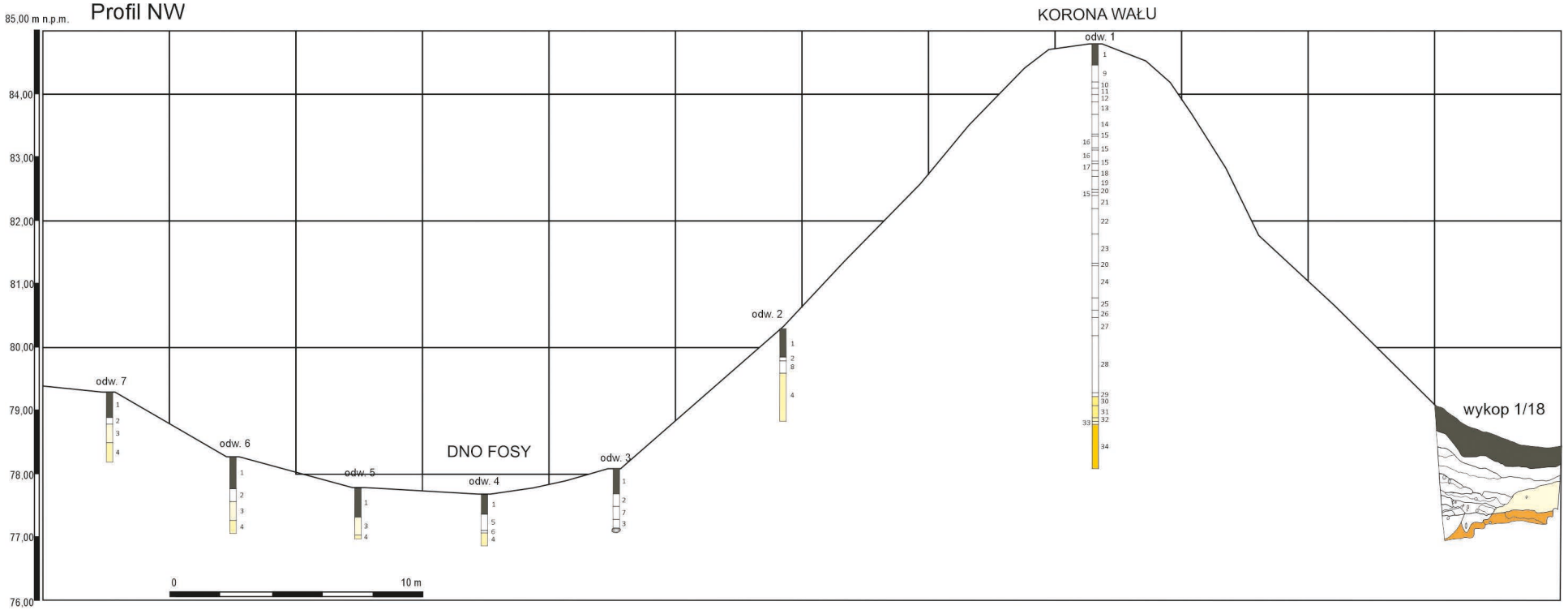
Ryc. 6.15. Kołuda Wielka, gm. Janikowo, stanowisko 1. Wykop 1/18, rzut obiektu 1/18 (fot. R. Kaźmierczak)
Fig. 6.15. Kołuda Wielka, Janikowo commune, site 1. Trench 1/18, projection of feature 1/18 (photo by R. Kaźmierczak)

la dla Wielkopolski (Hensel 1950). W dwóch wykopach (4/76 i 5/76), założonych przy wschodniej krawędzi majdanu, odsłonięto spaleniznę z węglami drzewnymi oraz przepalone kamienie pochodzące z warstw demolacyjnych wału (warstwy III–IV), o łącznej miąższości od 0,4 do 1,2 m. Najwięcej informacji dotyczących zabudowy grodu dostarczyły dwa wykopy – 6–7/77 – założone w miejscu domniemanej bramy wjazdowej, od strony majdanu (ryc. 6.10, 6.11).

Na stoku wału oraz u jego podnóża – w pasie o szerokości około 2,5 m – odsłonięto zwartą strukturę złożoną z kilku warstw kamieni. Od strony majdanu i obniżenia bramnego granica warstwy miała regularny, łukowaty przebieg. Wyróżniający się w jej obrębie stos kamienny został oznaczony jako obiekt 1 (ryc. 6.10, 6.12). Znajdował się on na skraju kurtyny wału, tworząc jego sztuczne zamknięcie. Na powierzchni około 6 m^2 zalegały w sześciu poziomach kamienne otoczaki o wielkości od kilkunastu do 0,30–0,40 m średnicy, spiętrzone na wysokość 0,8 m. Biorąc pod uwagę ograniczony przestrzennie zasięg konstrukcji oraz jej lokalizację u wejścia na majdan, uznano, że jest to fragment założenia flankującego bramę grodu lub pozostałość bliżej nieokreślonej budowli kamiennej, na przykład wieży. Bez wątpienia została ona posadowiona na skraju wału, którego strukturę w tym miejscu tworzyły warstwy ubitej gliny i drewnianej konstrukcji przekładkowej. Część z osuniętego nasypu znajdowała się w strefie bramy i została oznaczona jako obiekt 3; było to jednowarstwowe skupisko kamieni (na poziomie względnym 9,76–9,50 m[5]), o wymiarach wzdłuż ścian wykopu 1,2×0,8 m. Poniżej odsłonięto obiekt 3a (ryc. 6.11). Na etapie badań został on połączony z obiektem 3 (ryc. 6.10, 6.11), wydaje się jednak, że stanowił odrębną pod względem funkcjonalnym konstrukcję. Jego zasadnicza część miała w przekroju kształt głębokiej niecki o zaokrąglonym dnie. Od strony wału profil jamy miał układ schodkowy – zadokumentowano dwa stopnie o szerokości 0,35–0,40 m. Górną część zasypiska stanowił szary piasek z nieregularnie ułożonymi kamieniami różnej wielkości, zsuniętymi z wału i łączącymi się z rozwaliskiem kamiennym oznaczonym jako obiekt 1 (ryc. 6.10, 6.12), dolną natomiast warstwa spalenizny z węglami drzewnymi i fragmentami belek w układzie podłużnym (równoległym do linii wału). Być może obiekt ten pełnił rolę fundamentowania – wsparcia wału. Pełna szerokość tej struktury wynosiła 1,5 m, a miąższość 0,8–0,9 m.

Z konstrukcją bramy należałoby również łączyć obiekt 5, odkryty w północno-wschodniej części wyko-

[5] W dokumentacji z badań w latach 1976–1978 nie podano wartości bezwzględnych odkrytych struktur budowlanych.

Ryc. 6.16. Kołuda Wielka, gm. Janikowo, stanowisko 1. Przekrój przez stratygrafię wału i fosy na linii odwiertów 1–7: 1 – ciemnoszara próchnica; 2 – brunatno-brązowy piasek gliniasty; 3 – brunatno-szary piasek gliniasty; 4 – jasnoszaro-żółty piasek luźny; 5 – brunatny piasek gliniasty z szarą gliną lekką i szarym żwirem; 6 – szary żwir; 7 – brunatno-brązowo-żółty piasek gliniasty; 8 – brunatno-żółty piasek gliniasty z szarą gliną lekką; 9 – ciemnobrunatny piasek gliniasty z węglami drzewnymi; 10 – brunatny piasek gliniasty; 11 – jasnobrunatno—ciemnożółty piasek gliniasty; 12 – szary piasek gliniasty; 13 – ciemnoszaro-ciemnobrunatny piasek gliniasty; 14 – szaro-żółty piasek gliniasty; 15 – zbutwiałe drewno; 16 – ciemnobrunatno-ciemnoszary piasek gliniasty z węglami drzewnymi i przepalonymi kamieniami; 17 – ciemnoszaro-ciemnobrunatny piasek gliniasty z węglami drzewnymi i przepalonymi kamieniami; 18 – ciemnoszaro-ciemnobrunatny piasek gliniasty z brązową gliną lekką ze spalenizną, węglami drzewnymi i zbutwiałym drewnem; 19 – brunatno-brązowy piasek gliniasty ze spalenizną i polepą; 20 – spalenizna; 21 – ciemnobrunatno-ciemnoszary piasek gliniasty z brązową gliną lekką; 22 – ciemnoszaro-ciemnobrunatny piasek gliniasty ze spalenizną i węglami drzewnymi; 23 – szaro-brunatny piasek gliniasty z brązową gliną lekką ze spalenizną i węglami drzewnymi; 24 – ciemnoszaro-ciemnobrunatny piasek gliniasty z węglami drzewnymi; 25 – ciemnobrunatny piasek gliniasty ze spalenizną; 26 – ciemnobrunatny piasek gliniasty z brązową gliną lekką i spalenizną; 27 – ciemnobrunatny piasek gliniasty z brązową gliną lekką ze spalenizną i węglami drzewnymi; 28 – ciemnobrunatny piasek gliniasty ze spalenizną i węglami drzewnymi; 29 – ciemnożółto-jasnobrunatna glina lekka; 30 – ciemnożółty piasek luźny; 31 – ciemnożółta glina lekka; 32 – ciemnożółta glina lekka z marglami; 33 – jasnożółta glina lekka z marglami; 34 – żółta glina lekka (calec) (oprac. J. Bojarski)

Fig. 6.16. Kołuda Wielka, Janikowo commune, site 1. Cross-section through the stratigraphy of the embankment and moat on the line of boreholes 1–7: 1 – dark gray humus; 2 – brown clay sand; 3 – brown-gray clay sand; 4 – light gray-yellow loose sand; 5 – brown clay sand with light gray clay and gray gravel; 6 – gray gravel; 7 – brown -yellow clay sand; 8 – brown-yellow loamy sand with light gray clay; 9 – dark brown clay sand with charcoals; 10 – brown clay sand; 11 – light brown-dark yellow clay sand; 12 – gray clay sand; 13 – dark gray-dark brown clay sand; 14 – gray-yellow clay sand; 15 – rotten wood; 16 – dark brown-dark gray clay sand with charcoals and burnt stones; 17 – dark gray-dark brown clay sand with charcoals and burnt stones; 18 – dark gray-dark brown clay sand with light brown clay with burnt matter, charcoals and rotten wood; 19 – brown clay sand with burnt and threshing floor; 20 – burnt matter; 21 – dark brown-dark gray loamy sand with light brown clay; 22 – dark gray-dark brown clay sand with burnt matter and charcoals; 23 – grey-brown loamy sand with light brown clay with burnt matter and charcoals; 24 – dark gray-dark brown clay sand with charcoals; 25 – dark brown clay sand with burnt matter; 26 – dark brown loamy sand with light brown clay and burnt matter; 27 – dark brown loamy sand with light brown clay with burnt matter and charcoals; 28 – dark brown clay sand with burnt matter and charcoals; 29 – dark yellow-light brown light clay; 30 – dark yellow loose sand; 31 – dark yellow light clay; 32 – dark yellow light clay with marl; 33 – light yellow clay with marls; 34 – yellow light clay (virgin soil) (elab. by J. Bojarski)

pu 6/77 (ryc. 6.11, 6.12). Prawdopodobnie był to negatyw spalonej ściany równoległej do linii wału, ustawionej we wkopie o szerokości około 0,6–0,7 m (na poziomie względnym 9,48 m), z zachowanymi resztkami zwęglonych słupów o średnicach około 0,4 m i wysokościach 0,65 m. W zasypisku wkopu zalegał szary piasek i glina, a od strony majdanu podparcie słupów stanowił rząd luźno ułożonych kamieni.

Relikt zabudowy wewnętrznej grodu stanowił obiekt 3, odsłonięty przy stopie wału (wykop 7/77; ryc. 6.10–6.12). Miał on wyrównane, płaskie dno na odcinku 3 m; od strony wału wkop był wyraźnie zaznaczony w postaci niemal pionowej ścianki, natomiast od strony majdanu przekrój jamy był nieckowaty, z lekko zaznaczonymi stopniami. Głębokość obiektu względem pierwotnego poziomu majdanu wynosiła 0,6 m. Górną część wypełniska stanowiło kilka warstw kamieni, osuniętych z wału, obsypanych czarną próchnicą i spalenizną z węglami drzewnymi, o miąższości 0,3 m. Pod nimi, ułożone mniej więcej horyzontalnie, zalegały warstwy szarego piasku z soczewkami gliny i drobnymi kamieniami o łącznej miąższości 0,30 m. Być może gospodarczą funkcję pełnił obiekt 2, odsłonięty przy profilu południowo-wschodnim wykopu 7/77, bliżej środka majdanu (ryc. 6.11, 6.12). Była to owalna w rzucie jama z płaskim dnem, o długości (uchwyconej w granicach wykopu) 1,1 m i szerokości około 1 m. Miała jednolity, wannowaty przekrój i wypełnisko w postaci ciemnoszarej próchnicy o miąższości 0,35–0,40 m; znaleziono w nim żeleźce topora (ryc. 6.34: f).

Kolejna jama, odsłonięta również w części wykopu od strony majdanu, miała czworokątny zarys i płytkie, nieckowate wypełnisko, została jednak uznana za obiekt pradziejowy (4), ponieważ jej struktura łączyła się z warstwą o metryce starszej niż powstanie grodu. Powiązano z nią również kolejne dwa owalne negatywy o kilkunastocentymetrowej głębokości, usytuowane bezpośrednio przy jej krawędzi.

W wykopie 15/78, zlokalizowanym na przedpolu bramy, na głębokości około 1 m, natrafiono na drewniane elementy umocnień brzegowych (ryc. 6.13). Górną ich część stanowił jednokierunkowo ułożony ruszt, ograniczony od strony doliny Starej Noteci poziomo leżącymi belkami, które dodatkowo wspierał nasyp ziemny, stanowiący rodzaj wału chroniącego gród przed zalewaniem. Jego wschodnią ścianę oporową tworzyły poziomo ułożone nad sobą belki o średnicach około 0,15 m, stanowiące część konstrukcji skrzyniowej, wzmacnianej od strony zachodniej pionowo wbitymi trzema słupami o średnicach 0,12–0,15 m. Długość skrzyni obliczono na około 4,3 m, a szerokość – na podstawie odsłoniętego fragmentu – na co najmniej 1,3 m. Wnętrze skrzyń wypełniały nieregularnie ułożone dranice i piasek. Sam ruszt uznano za pozostałość sztucznej platformy, pełniącej funkcję pomostów lub przystani, służącej do komunikacji i obsługi transportu wodnego. Czas jej funkcjonowania, podobnie jak całego grodu, datowano na schyłek fazy B/początek fazy C oraz fazę D.

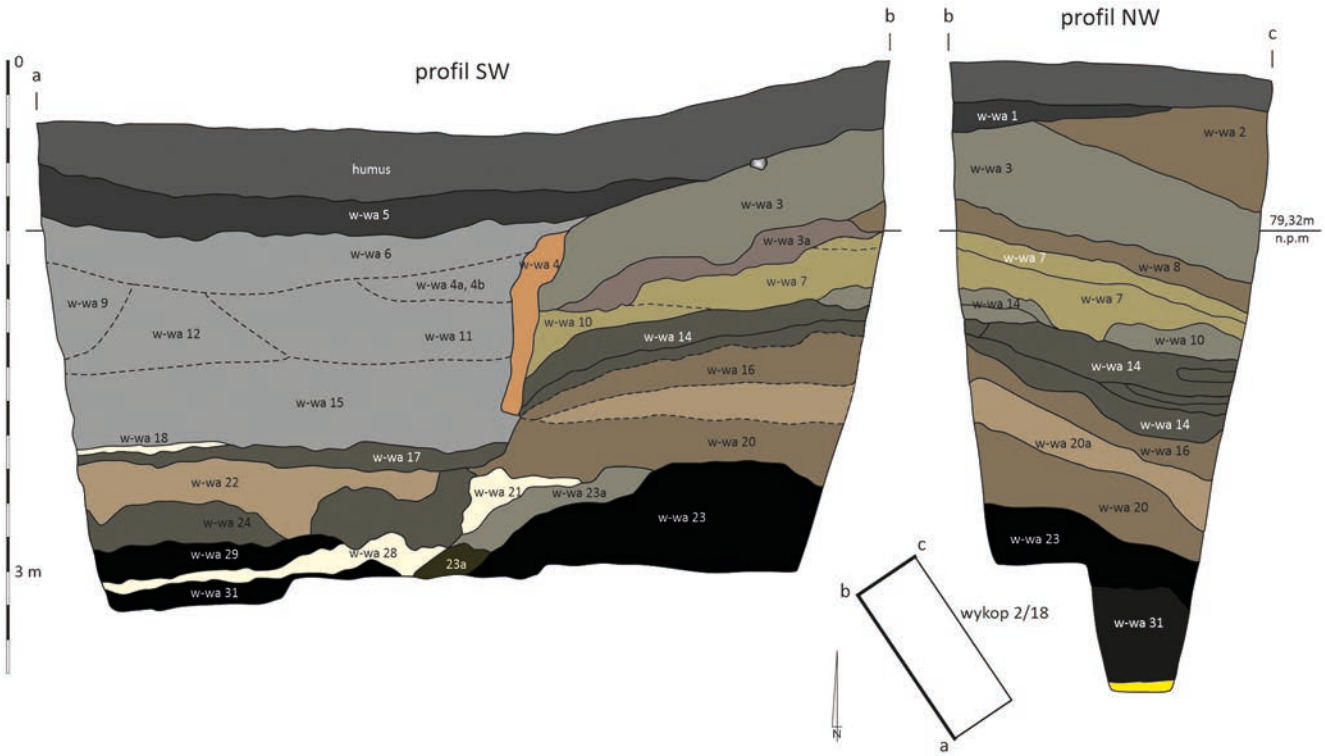
Więcej danych do interpretacji stratygrafii grodziska dały badania przeprowadzone w 2018 roku. Trzy wykopy – założone na majdanie, w strefie przejazdu przez domniemaną bramę oraz na jej przedpolu – były podstawą do poznania zabudowy wewnętrznej, reliktów bramy grodu oraz umocnień brzegowych. Uchwycony podczas tych badań układ nawarstwień korespondował z odkrytym w latach 70. XX wieku. Seria odwiertów umożliwiła dodatkowo poznanie stratygrafii wału i fosy zewnętrznej oraz określenie przebiegu i struktury konstrukcyjnej drogi prowadzącej od bramy grodu do prawdopodobnego przyczółku mostowego, wiodącego do przeprawy przez Starą Noteć.

ZABUDOWA GRODU WCZESNOŚREDNIOWIECZNEGO. Relikty zabudowy wewnętrznej grodu zarejestrowano w wykopie 1/18, położonym w zachodniej części

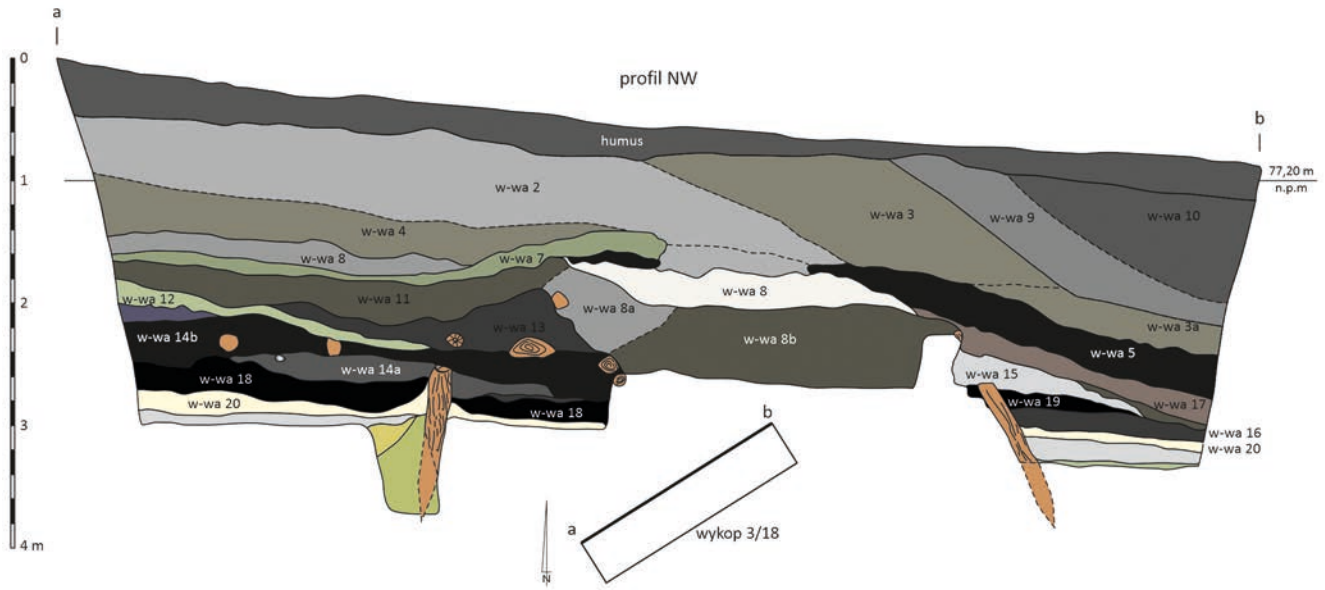

Ryc. 6.17. Kołuda Wielka, gm. Janikowo, stanowisko 1. Wykop 2/18, profil północno-wschodni (fot. R. Kaźmierczak)
Fig. 6.17. Kołuda Wielka, Janikowo commune, site 1. Trench 2/18, northeast profile (photo by R. Kaźmierczak)

majdanu. Łączna miąższość warstw uchwyconych w tym miejscu wynosiła od 0,9 m w strefie majdanu do 2,2 m od strony wału. Pod grubą warstwą próchnicy odsłonięto nawarstwienia kulturowe składające się na nasyp wału oraz stanowiące relikty zabudowy mieszkalnej skoncentrowanej wokół, raczej pustego, majdanu. Warstwy związane z zabudową tworzyły trzy wyraźne poziomy osadnicze. Z najstarszym powiązano dwie płytkie jamy – obiekty 4 i 5, usytuowane obok siebie w części podwałowej, na poziomie 77,15 m n.p.m (ryc. 6.14). Charakteryzowały się podobną strukturą wypełniska, złożoną z gliny wymieszanej z nieznaczną ilością szarego, próchnicznego piasku i drobnych węgli drzewnych. Obie jamy miały profil w kształcie płytkiej niecki o miąższości 0,3 m. W profilu obiektu 4, o niejednorodnej strukturze, wyróżniono trzy przegłębienia wypeł-

Ryc. 6.18. Kołuda Wielka, gm. Janikowo, stanowisko 1. Wykop 2/18, profile południowo-zachodni i północno-wschodni (oprac. J. Bojarski)
Fig. 6.18. Kołuda Wielka, Janikowo commune, site 1. Trench 2/18, southwest and northeast profiles (elab. by J. Bojarski)

Ryc. 6.19. Kołuda Wielka, gm. Janikowo, stanowisko 1. Wykop 3/18, profil północno-zachodni (oprac. J. Bojarski)
Fig. 6.19. Kołuda Wielka, Janikowo commune, site 1. Trench 3/18, northwest profile (elab. by J. Bojarski)

Ryc. 6.20. Kołuda Wielka, gm. Janikowo, stanowisko 1. Wykop 3/18: a – relikty drewnianej konstrukcji skrzyniowej; b – widok od strony wschodniej na zewnętrzne lico skrzyni I (fot. R. Kaźmierczak; oprac. W. Ochotny)

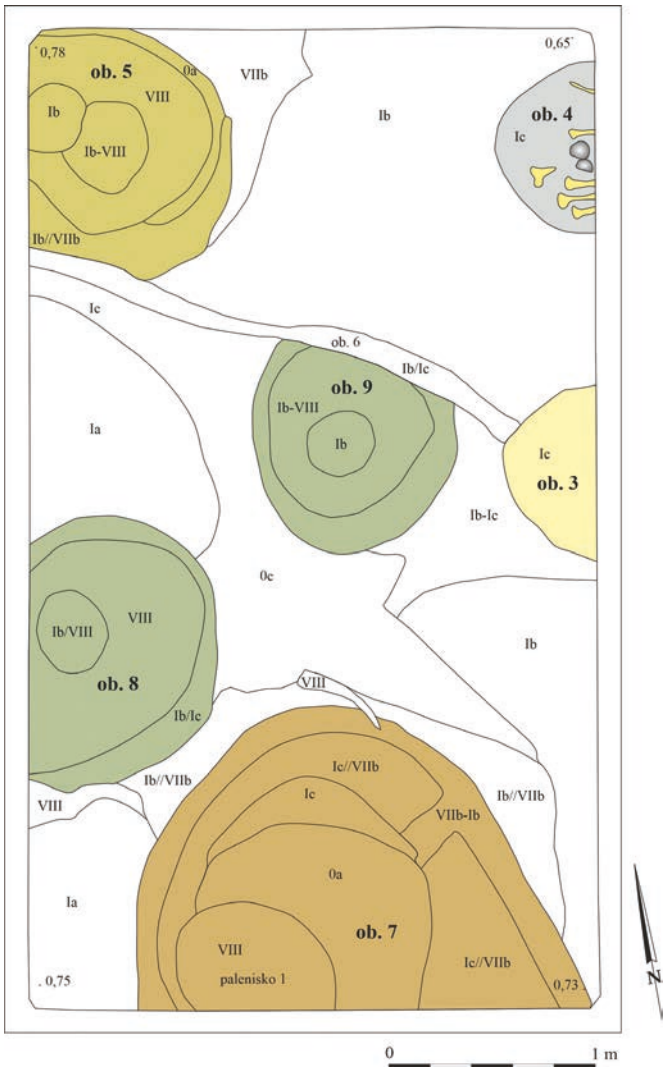
Fig. 6.20. Kołuda Wielka, Janikowo commune, site 1. Trench 3/18: a – relics of a wooden box structure, b – view from the east of the external face of box I (photo by R. Kaźmierczak; elab. by W. Ochotny)

Ryc. 6.21. Kołuda Wielka, gm. Janikowo, stanowisko 1. Wykop 3/18, profil północno-zachodni; zbliżenie na poziomy nawierzchni drogi, część zachodnia (fot. R. Kaźmierczak)

Fig. 6.21. Kołuda Wielka, Janikowo commune, site 1. Trench 3/18, northwest profile; close-up of the road surface levels, western part (photo by R. Kaźmierczak)

nione szarym, gliniastym piaskiem oraz pojedynczymi kamieniami polnymi. Być może były to pozostałości słupów ustawionych w linii wału, ewentualnie zagłębienia powstałe w trakcie wybierania gliny do sypania wałów. Z tym samym poziomem osadniczym powiązano obiekty 2 i 3, które wystąpiły około 0,3–0,4 m wy-

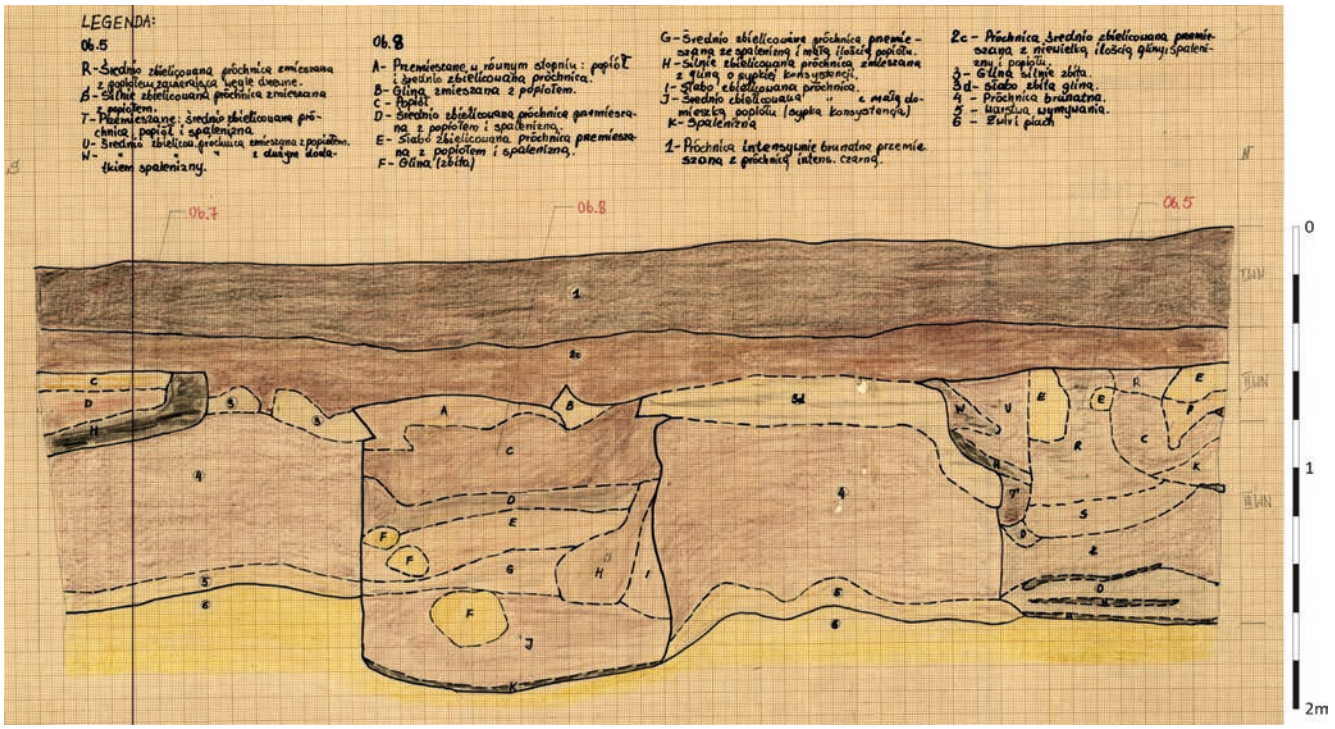

Ryc. 6.22. Kołuda Wielka, gm. Janikowo, stanowisko 1A. Wykop 11/78, rzut obiektów na poziomie 0,65–0,78 m od powierzchni (oprac. W. Ochotny)

Fig. 6.22. Kołuda Wielka, Janikowo commune, settlement 1A. Trench 11/78, projection of features at the level of 0.65–0.78 m from the surface (elab. by. W. Ochotny)

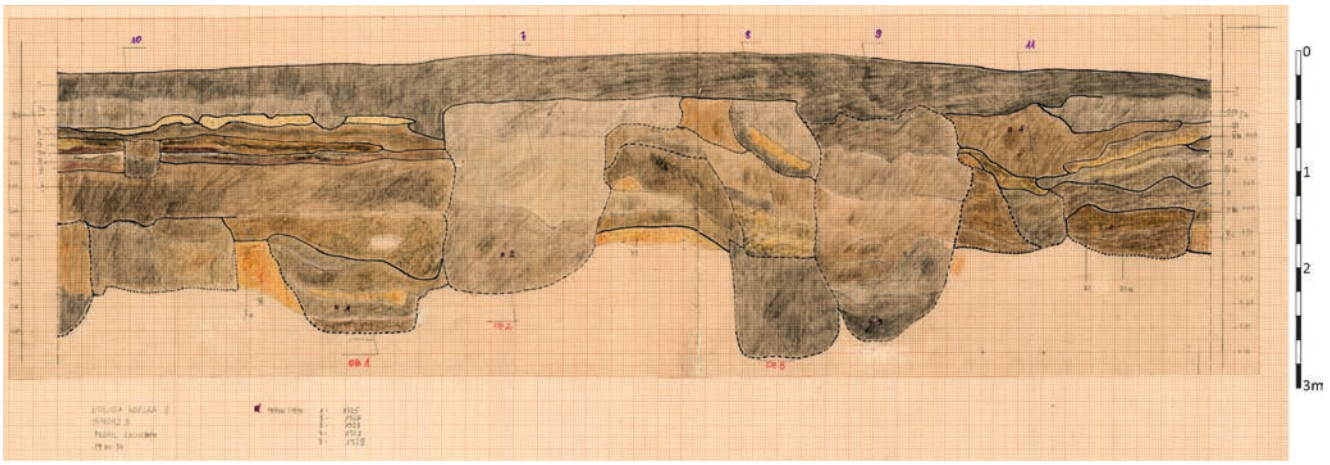
żej, bliżej środka wykopu. Obiekt 2 charakteryzował się nieregularnie czworokątnym rzutem i płytkim, kilkucentymetrowej miąższości wypełniskiem. W jego granicach znaleziono fragmenty wczesnośredniowiecznych naczyń ceramicznych, zarówno częściowo, jak i całkowicie obtaczanych. Obecność ułamków egzemplarzy całkowicie obtaczanych, reprezentujących młodszy horyzont garncarstwa, może wskazywać na późne uformowanie się obiektu i genezę związaną z destrukcją zabudowy. Lepiej czytelne wypełnisko miał obiekt 3, odsłonięty przy północno-wschodnim profilu wykopu. Na jego strukturę składał się szaro-brunatny, gliniasty piasek z wtrąceniami gliny, spalenizny i węgli drzewnych. W stropowej partii zalegały liczne kamienie, noszące ślady przepalenia. Nieckowaty profil o miąższości około 0,2 m, spalenizna, popiół i węgle drzewne mogą wskazywać, że jama pełniła funkcję paleniska. Z opisanymi wyżej dwoma obiektami zsynchronizowano zalegające na tym samym poziomie (około 79,5 m n.p.m.) warstwy: 18 w postaci jasnoszaro-brunatnego, gliniastego piasku z wtrętami spalenizny oraz 15–17, znajdujące się nad calcem, różniące się od naturalnego podłoża jedynie obecnością śladów próchnicy, zaburzeniem wierzchniej struktury i obecnością pojedynczych ułamków naczyń ceramicznych – wczesnośredniowiecznych lub z wczesnej epoki żelaza. Stanowiły one poziom użytkowy majdanu. Z najstarszym poziomem budowlanym wału powiązano warstwy 9, 10, 13 i 14, o niemal horyzontalnym układzie i miąższości około 0,3 m, tworzące skrajną część nasypu. Z uwagi na identyczną strukturę warstwę 9 uznano za tożsamą z obiektem 2.

Powyżej nawarstwień łączonych z najstarszym poziomem zabudowy zalegała warstwa 8a, dobrze odcinająca się w stratygrafii z powodu struktury złożonej z jasnoszarego, luźnego piasku o miąższości 0,05–0,10 m (II faza). Powstała ona w związku z niwelacją terenu i nadsypaniem do wysokości 77,7 m n.p.m. Jednocześnie wyznaczała ona młodszą fazę funkcjonowania grodu, którą reprezentowały warstwy 4–8. *Stricte* budowlany charakter miała związana z tą fazą warstwa 8 (stanowiąca wypełnisko obiektu 1/18; ryc. 6.15). Tworzył ją szaro-brunatny, piasek o niejednorodny strukturze z soczewkami szarego lub jasnożółto-szarego piasku; natrafiono w nim również na fragmenty węgli drzewnych oraz spaleniznę, świadczące o gwałtownej destrukcji istniejącej w tym miejscu drewnianej zabudowy, zapewne naziemnej, o czworokątnym zarysie. Uchwycona długość domniemanych ścian wynosiła 3,04×2,10 m. Poziom użytkowy z tej fazy zabudowy wyznaczała zalegająca na majdanie warstwa 6 w postaci szaro-brunatno-żółtego, gliniastego piasku przesyconego spaleniznę i węglami drzewnymi oraz zsynchronizowane z nią soczewki brunatno-żółtego, gliniastego piasku z popiołem i spaleniznę, oznaczone numerami 6a, 6b i 6c. Z tej samej fazy pochodziły, odsłonięte w nasypie wału, warstwy 4 i 7 o łącznej miąższości do 0,3 m, które częściowo nakrywały warstwę 8. Obie miały układ klinowaty; niżej zalegała warstwa 7, powstała z brunatno-żółtego piasku. Nad nią znajdowała się warstwa 4 zbudowana z jasnobrunatnego, gliniastego piasku ze spaleniznę. Cały układ przykrywały warstwy 3 i 5, o miąższości 0,4 m, mające charakter osuwiskowy, odłożone na stoku wału oraz na brzegowej części majdanu. Najmłodszy poziom zabudowy (faza III) wyznaczała, układająca się soczewkowato na stoku wału warstwa 2 i zsynchronizowane z nią, odsłonięte w środkowej partii wykopu, owalne struktury szarego piasku ze spaleniznę (ślad ogniska?) – oznaczone jako warstwy 2a i 2b – o miąższości do 0,2 m. Bezpośrednio nad reliktami III fazy zabudowy, której związki z grodem budzą uzasadnione wątpliwości, zalegała warstwa 1,o miąższości do 0,4 m, powstała z szarego, próchnicznego piasku zsuwającego

Ryc. 6.23. Kołuda Wielka, gm. Janikowo, stanowisko 1A. Wykop 11/78, profil zachodni, obiekty 5, 7, 8 (ze zbiorów Instytutu Archeologii UMK; oprac. W. Ochotny)

Fig. 6.23. Kołuda Wielka, Janikowo commune, settlement 1A. Trench 11/78, western profile, features 5, 7, 8 (from the collections of Institute of Archaeology of the NCU; elab. by W. Ochotny)

Ryc. 6.24. Kołuda Wielka, gm. Janikowo, stanowisko 1A. Wykop 8/77, profil zachodni (ze zbiorów Instytutu Archeologii UMK; oprac. W. Ochotny)

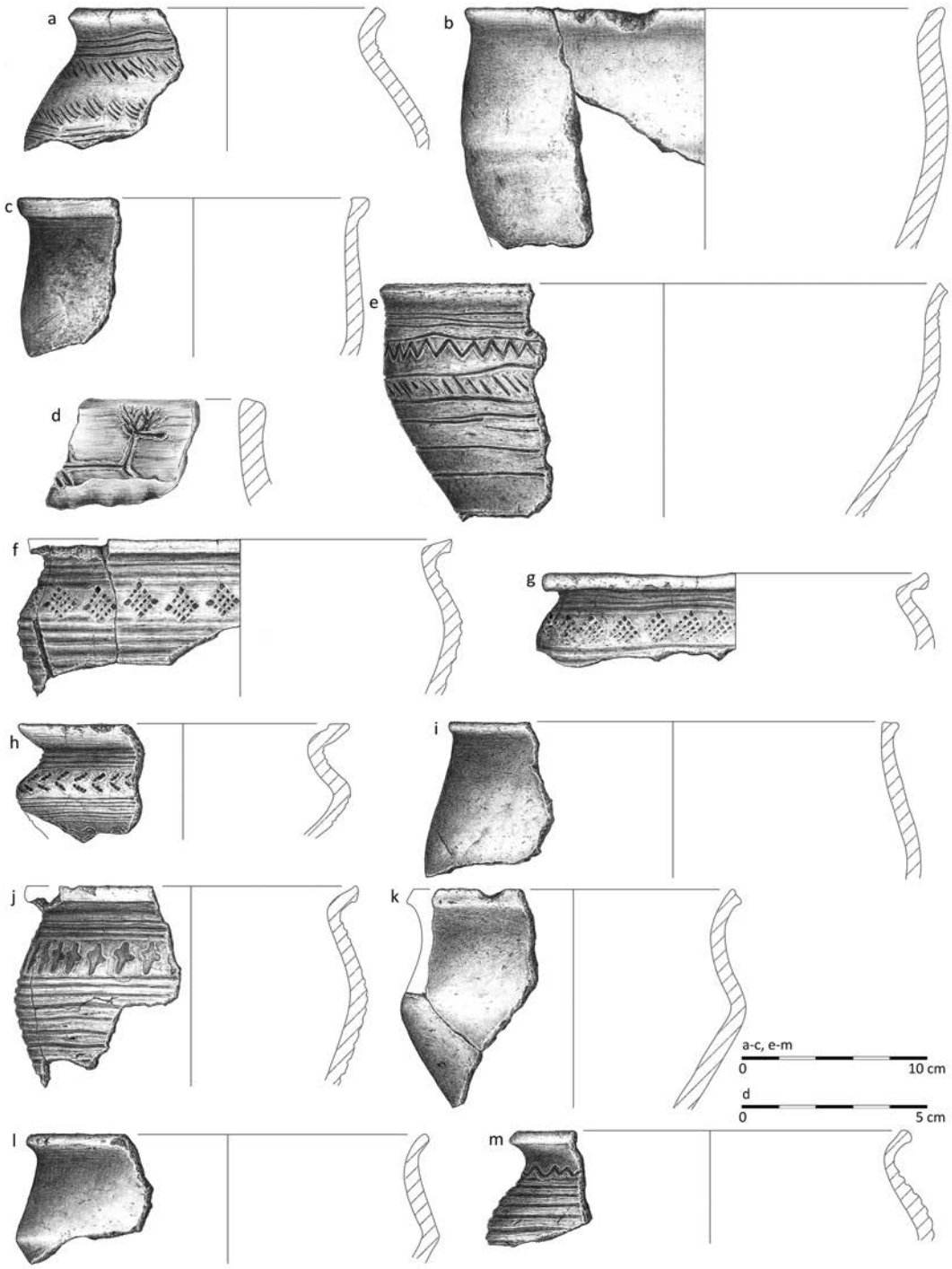
Fig. 6.24. Kołuda Wielka, Janikowo commune, settlement 1A. Trench 8/77, western profile (from the collections of Institute of Archaeology of the NCU; elab. by W. Ochotny)

się z wyższych partii wału oraz gruby pokład zakumulowanej próchnicy o miąższości 0,35–0,50 m.

WAŁ I FOSA GRODU. Najlepiej czytelną strukturę budowlaną wału odsłonięto w wykopie 2/18. Bezpośrednio nad reliktami osadnictwa pradziejowego[6], bez widocznych śladów działań niwelacyjnych, zadokumentowano spiętrzone u podstawy wału warstwy ciemnobrunatnego, gliniastego piasku, nasyconego próchnicą (16, 19, 20 i 20a), pod względem struktury i barwy zbliżone do nawarstwień łączonych z poprzednim okresem. W sumie ich miąższość wynosiła 0,80 m, a na treść kulturową składały się spalenizna i węgle drzewne oraz zalegające na wtórnym złożu ułamki naczyń ceramicznych z wczesnej epoki żelaza. Ten nasyp, którego strop znajdował się na poziomie 78,2 m n.p.m., przykrywała glina (warstwa 14), pochodząca

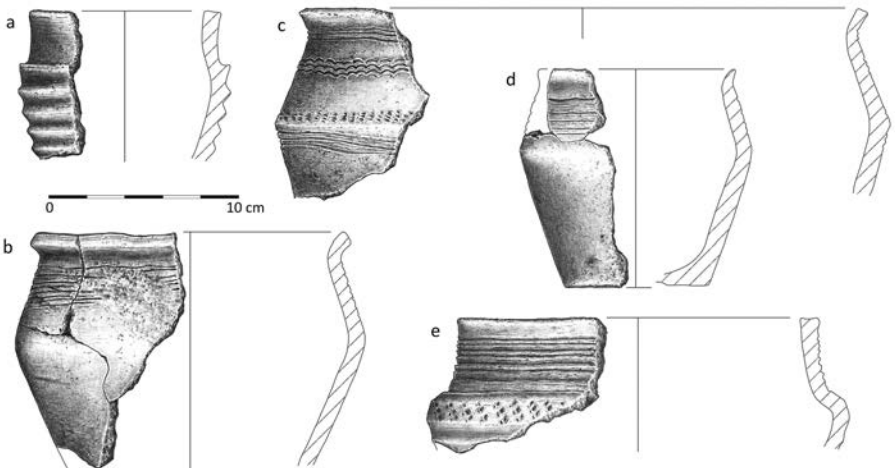
[6] Były to warstwy 28–30 w postaci ciemnoszaro-brązowych soczewek gliny o łącznej miąższości 0,5–0,7 m oraz interpretowana jako nasyp wału warstwa 23, złożona z brunatnej, tłustej gliny, osiągająca w tym wykopie miąższość 0,4–0,6 m.

zapewne z wykopanej fosy oraz osady jeziorne wydobyte po wschodniej stronie założenia (strefa doliny). Grubość tej warstwy wynosiła 0,30–0,40 m i stanowiła ona rodzaj płaszcza licującego powierzchnię wału (I faza). Kolejne warstwy – 3, 4, 7, 8, 10, 13 – spiętrzone w formie nasypu (II faza wału), tworzyły laminy brunatnego, szarego lub szaro-brunatnego piasku o łącznej miąższości około 1 m. W ich obrębie występowały drobne węgle drzewne, smugi spalenizny oraz grudki polepy i gliny. Nasyp wału II fazy wieńczył płaszcz gliniany (warstwa 2) o miąższości 0,6 m, częściowo licujący również ściany bramy. Strop uchwyconego w wykopie szczytu wału znajdował się na poziomie około 80 m n.p.m. Wyżej zalegał tylko humus, przykrywający również zasypisko bramy.

Ryc. 6.25. Kołuda Wielka, gm. Janikowo, stanowisko 1A. Wybór naczyń ceramicznych z osady podgrodowej: a–c – odcinek AB, obiekt 1; d – wykop 9/77, humus; e – wykop 10/78, warstwa mechaniczna III; f, g – wykop 11/78, obiekt 3; i–k – wykop 11/78, obiekt 7; l, m – wykop 11/78, obiekt 9 (rys. B. Kowalewska)

Fig. 6.25. Kołuda Wielka, Janikowo commune, settlement 1A. A selection of pottery from the settlement: a–c – section AB, feature 1; d – trench 9/77, humus; e – trench 10/78, mechanical layer III; f, g – trench 11/78, feature 3; i–k – trench 11/78, feature 7; l, m – trench 11/78, feature 9 (drawn by B. Kowalewska)

Ryc. 6.26. Kołuda Wielka, gm. Janikowo, stanowisko 1A. Wybór naczyń ceramicznych z osady podgrodowej: a – wykop 11/78, warstwa mechaniczna III; b – wykop 11/78, warstwa mechaniczna VI; c–e – sondaż 13/78, obiekt 2 (rys. B. Kowalewska)

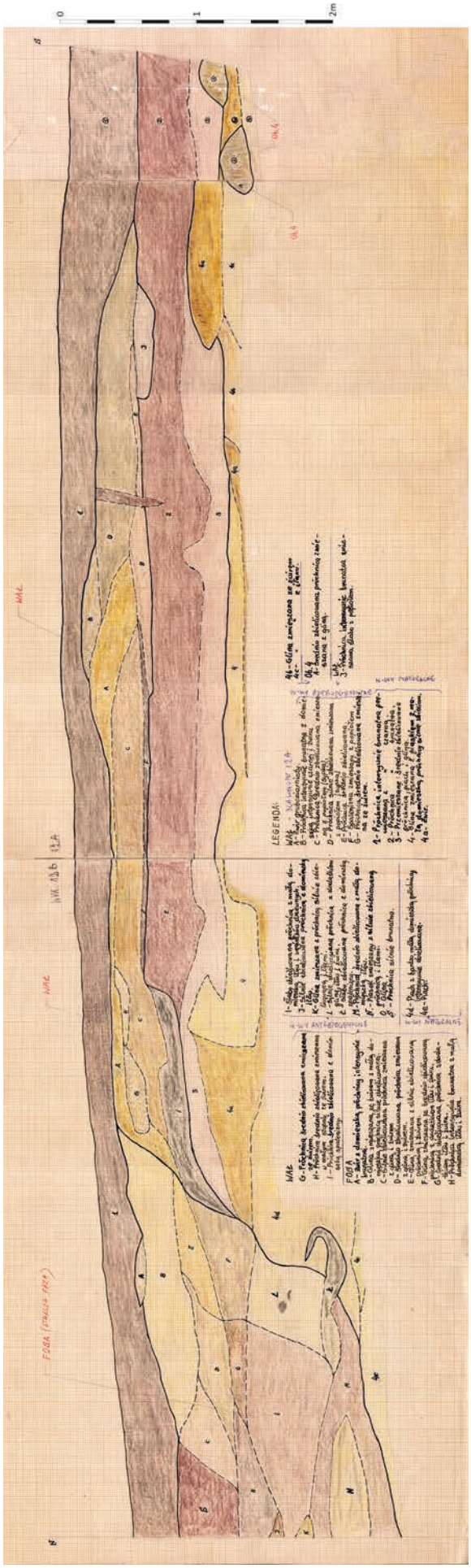
Fig. 6.26. Kołuda Wielka, Janikowo commune, settlement 1A. A selection of pottery from the settlement: a – trench 11/78, mechanical layer III; b – trench 11/78, mechanical layer VI; c–e – test pit 13/78, feature 2 (drawn by B. Kowalewska)

Dwa etapy budowy wału potwierdziła także stratygrafia odnotowana w odwiertach 1–7, wykonanych poprzecznie do niego, na linii dłuższego boku wykopu 1/18 (ryc. 6.16). Dolną część, usypaną na bazie starszego (pradziejowego) wału, tworzyły piasek gliniasty i glina z domieszką wapiennych margli, zalegające do wysokości około 81,3 m n.p.m. (odwiert 1). Przyjęto, że pierwotny poziom terenu, z czasu budowy grodu, znajdował się na wysokości 79,3 m n.p.m. Niższy o około 1 m poziom zalegania podłoża naturalnego na majdanie wskazuje, że podczas sypania wałów został on mocno obniżony, poprzez zgarnięcie znajdujących się w tym miejscu nawarstwień, które posłużyły do usypania wałów. Dodatkowo ziemię wybierano od zewnątrz, z wykopywanej fosy. W miejscu jej przebiegu poziom gruntu obniżono nawet o 2 m (dno fosy na linii odwiertów znajdowało się na wysokości 77,4 m n.p.m.). Ziemny nasyp o wysokości około 2 m (licząc od powierzchni majdanu), zwieńczono bliżej nieokreśloną konstrukcją drewnianą, po której zachowała się, czytelna w odwiercie 1, warstwa spalenizny. Młodszą część wału tworzyły warstwy ziemi spiętrzone na wysokość 2 m. Całość nakrywała drewniana konstrukcja przesypana piaskiem i ziemią – prawdopodobnie rusztowa/przekładkowa. Pozostały po niej cienkie warstwy zbutwieliny, próchna oraz węgli drzewnych, sięgające prawie do poziomu współczesnej korony wału.

W obrębie zasypiska fosy stwierdzono natomiast utwory o charakterze akumulacyjnym, złożone głównie z brunatnego piasku przesyconego próchnicą, o miąższości 1 m. Dno fosy u zewnętrznej podstawy wału zostało zapewne wzmocnione kamieniami, na które natrafiono w odwiercie 3, założonym na styku wału i fosy. Pierwotna głębokość fosy, mierzona w stosunku do otaczającego terenu, wynosiła maksymalnie 2 m, ale biorąc pod uwagę wysokość wału, a także szerokość rowu, wynoszącą od 10 do 15 m, zapewne była wystarczającą przeszkodą z punktu widzenia budowniczych grodu.

BRAMA GRODU. Relikty bramy zarejestrowano w wykopie 2/18, powyżej nawarstwień związanych z poziomem użytkowym osiedla ludności kultury łużyckiej (ryc. 6.17). Odsłonięto tylko północną krawędź przejazdu, dobrze rysującą się w profilu oraz na kolejnych poziomach eksploracji. Jego szerokość mierzona przy dnie wyniosła 2,6 m. Na tej podstawie można szacować, że całkowita szerokość bramy nie była większa niż 3 m. Wysokość przejazdu, mierzona od stropu warstwy 2 (górna partia nasypu wału), wynosiła przynajmniej 2,8 m. Boczne ściany bramy wzmocnione były gliną oraz bliżej nieokreśloną konstrukcją drewnianą, której należy domyślać się w resztkach spalonych belek zalegających w warstwie 4 oraz w obrębie jej zasypiska. Nie wiadomo czy brama miała jakiś rodzaj zwieńczenia. Być może flankowały ją z jednej lub obu stron konstrukcje kamienne, po których pozostał ślad w postaci usypiska kamiennego (obiekt 1), odsłoniętego w wykopach 6/77 i 7/77, interpretowany przez autorów badań jako relikt wieży bramnej.

Poza górną partią nieckowato ugiętych warstw wszystkie pozostałe, zadokumentowane w tym miejscu, zalegały prawie horyzontalnie, co może dowodzić, że relikty bramy zachowały swoją stabilność na długo po opuszczeniu/zniszczeniu grodu. W profilu wypełniska czytelne były pozostałości trzech poziomów jezdnych z zachowanymi negatywami kolein. Zapewne pierwotny poziom drogi przebiegał bezpośrednio po stropie warstw 28–30 (poziom I), tworzących dość wyrównaną powierzchnię na poziomie 77,4 m n.p.m. Właściwą nawierzchnię, świadczącą jednoznacznie o używaniu transportu kołowego przy wjeżdżaniu na majdan grodu, stanowiły warstwy 24–26 (II poziom drogi; ryc. 6.18). Ich budulcem był żółto-brunatny, gliniasty piasek, laminowany cienkimi smugami glinek oraz warstewkami spalenizny z węglami drzewnymi o miąższości 0,3 m, pozbawiony materiału źródłowego. W stropie warstw zachowały się koleiny o U-kształtnym przekroju, szerokości 0,2 m i podobnej głębokości. W celu wyrównania powierzchni w następnym okresie

Ryc. 6.27. Kołuda Wielka, gm. Janikowo, stanowisko 1A. Wykop 12/78, profil odcinka A–B z przekrojem przez wał i fragmentem fosy (ze zbiorów Instytutu Archeologii UMK; oprac. W. Ochotny)
Fig. 6.27. Kołuda Wielka, Janikowo commune, settlement 1A. Trench 12/78, profile of section A–B with a cross-section through the embankment and a fragment of the moat (from the collections of Institute of Archaeology of the NCU; elab. by W. Ochotny)

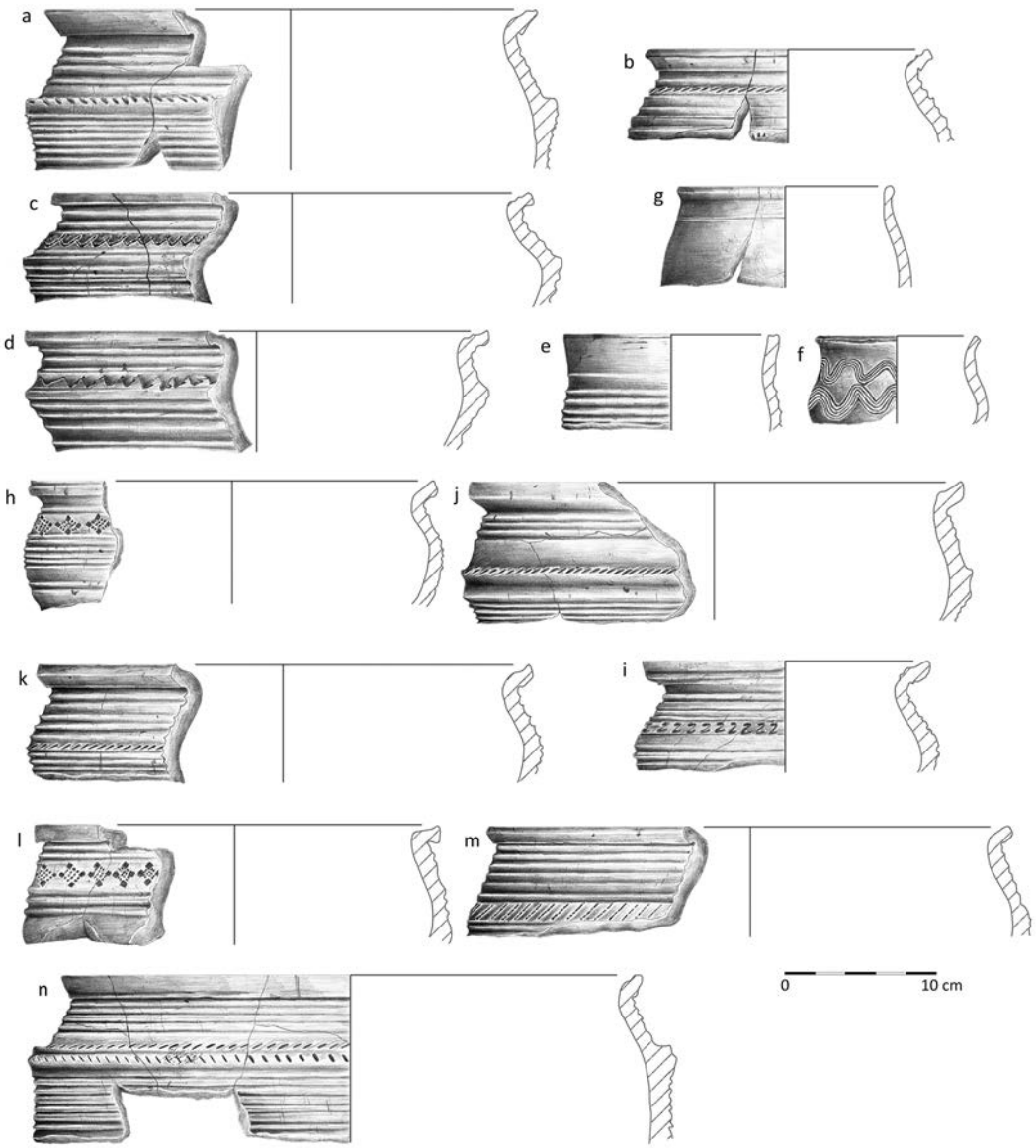
funkcjonowania grodu nadsypano ziemię (brunatny, gliniasty piasek – warstwa 22), tym samym podnosząc jej poziom o około 0,2 m (ryc. 6.18). Nową nawierzchnię utwardzono gliną (III poziom drogi), której ślady w postaci kilkucentymetrowej grubości soczewek zadokumentowano w rzucie i profilu wykopu (warstwa 18). Jej poziom znajdował się na wysokości 77,90–77,95 m n.p.m. Powyżej odsłonięto kolejne warstwy składające się na zasypisko bramy, powstałe prawdopodobnie po opuszczeniu grodu. Nie jest jednak wykluczone, że przez jakiś czas brama spełniała jeszcze swoją funkcję – jako pozostałość drogi (IV poziom?) można byłoby uznać, zalegające w układzie horyzontalnym, warstwy 15 i 17, o łącznej miąższości 0,5–0,6 m. Na północno-wschodnim profilu wykopu, w stropie warstwy 15, odnotowano poziomo leżące soczewki gliny z nieckowatymi wgłębieniami, być może pozostałości kolein. Niemal pionowe ściany bramy (odsłonięto lico ściany północno-zachodniej) umacniała gruba warstwa gliny (warstwa 4), wsparta na drewnianej konstrukcji, której zwęglone elementy odsłonięto na kilku poziomach eksploracji.

Z okresem poużytkowym bez wątpienia można wiązać powstanie nawarstwień zalegających w górnej części przejścia bramnego (warstwy 5, 6, 9, 11, 15). Miały one nieckowaty układ i strukturę, wskazującą na powolne spływanie i akumulowanie ziemi z wyższych partii wału oraz długookresowe przyrastanie poziomu próchnicznego. Łączna miąższość tej struktury wynosiła od 0,6 do 1,0 m (ryc. 6.18). Powyżej niej zalegała warstwa humusu.

NABRZEŻE I DROGA ZEWNĘTRZNA. Najniższy poziom użytkowy w wykopie 3/18 wyznaczała warstwa 18 – ciemnoszaro-brązowy piasek o miąższości 0,15–0,60 m, zalegający niemal horyzontalnie na cienkiej warstwie piasków jeziornych (warstwa 20), przykrywających zasadniczy trzon ostrowu zbudowanego z gliny zwałowej (ryc. 6.19). Jej przebieg został zakłócony przez drewnianą palisadę oraz konstrukcję skrzyniową, posadowioną na calcu (strop: 75,40–75,25 m n.p.m.). Z warstwą 18 połączono sedyment odsłonięty w tej samej konfiguracji stratygraficznej, przy krawędzi terenu (wschodni kraniec wykopu – utwór biogeniczny wykształcony na piaskach i żwirach jeziornych oraz podkładzie torfiasto-mułkowym, zdeponowanym w strefie stałego zawilgocenia (warstwa 19). W warstwach 18 i 19 nie odkryto materiału źródłowego, jednak z racji zalegania bezpośrednio nad calcem oraz identycznej barwy i struktury jak znajdujące się na samym dole wykopu 2/18 warstwy 23, 30 i 31, uznano je za tożsame pod względem czasu formowania i połączono z zasiedleniem wyspy we wczesnej epoce żelaza. Nad poziomem osadnictwa pradziejowego występowały nawarstwienia i relikty konstrukcji drewnianych pochodzące z okresu wczesnośredniowiecznego, zwią-

zane przestrzennie z funkcjonującym w tym okresie grodem. Zadokumentowane w wykopie 3/18 warstwy pod względem genezy i charakteru można powiązać z czterema odrębnymi strukturami.

Najbliżej brzegu, bezpośrednio na styku z doliną Noteci, ograniczone od zachodu przez ukośnie wbite, zaostrzone słupy palisady, występowały warstwy, które uformowały się w wyniku akumulacji materiału zsuwającego się z wyższych partii terenu oraz procesów torfienia i butwienia materii organicznej. Sprzyjała temu wysoka wilgotność, związana z wyższym niż obecnie poziomem wody w dolinie. Nad warstwą 19 zalegał, wyklinowując się w kierunku krawędzi formy terenowej, piasek jeziorny z elementami organiki, o miąższości do 0,7 m, przykrywający drewnianą palisadę (warstwa 15). Nad nim znajdowała się cienka soczewka brunatnego piasku ze spalenizną i węglami drzewnymi (warstwa 16) oraz laminowany piaskiem mułek, przetykany zmurszałymi fragmentami drewna (gałązki, grubsze części konarów, niektóre ze śladami przepalenia), o miąższości 0,25 m (warstwa 17; ryc. 6.19). Ślady spalenizny w tych warstwach dowodzą, że ich powstanie związane było częściowo z destrukcją znajdujących się za palisadą konstrukcji drewnianych. Na stropie warstwy 17

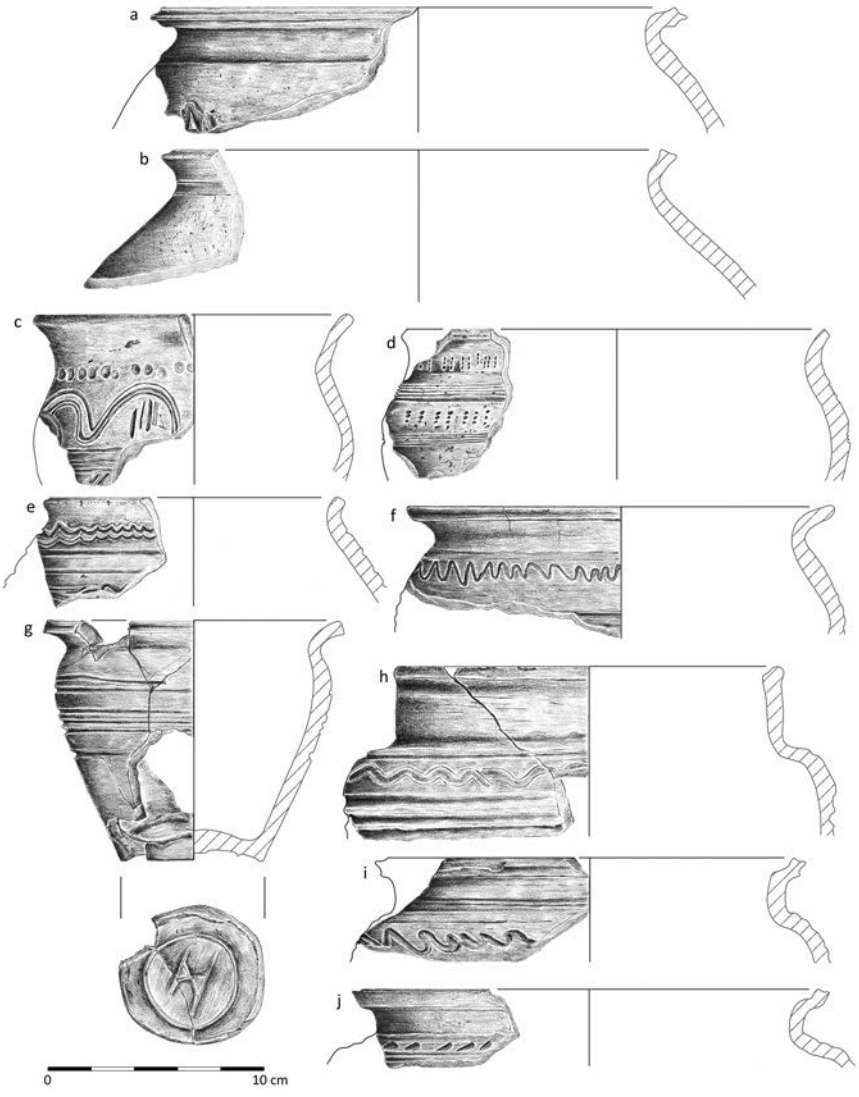
Ryc. 6.28. Kołuda Wielka, gm. Janikowo, stanowisko 1. Wybór naczyń ceramicznych z badań w latach 1976–1978: a – wykop 5/76, warstwa mechaniczna IV; b – wykop 6/77, warstwa mechaniczna Ib; c – wykop 7/77, warstwa mechaniczna Ia; d – wykop 6/77, warstwa mechaniczna III; e – wykop 6/77, warstwa mechaniczna V; f, g, i–m – wykop 6/77, obiekt 3; h – wykop 6/77, obiekt 3a; n – wykop 15/78, warstwa mechaniczna XV (rys. E. Błędowska)

Fig. 6.28. Kołuda Wielka, Janikowo commune, site 1. A selection of pottery from research in 1976–1978: a – trench 5/76, mechanical layer IV; b – trench 6/77, mechanical layer Ib; c – trench 7/77, mechanical layer Ia; d – trench 6/77, mechanical layer III; e – trench 6/77, mechanical layer V; f, g, i–m – trench 6/77, feature 3; h – trench 6/77, object 3a; n – trench 15/78, mechanical layer XV (drawn by E. Błędowska)

ułożone były, jedna przy drugiej, zbutwiałe belki-dranice, tworzące rodzaj ukośnego chodnika-osłony. Układ belek był prostopadły w stosunku do palisady i niewykluczone, że obie konstrukcje funkcjonowały jednocześnie, a poziome belki wspierały palisadę, jednocześnie chroniąc ją przed podmyciem. Z czterech belek pobrano materiał do datowania oraz do analiz antrakologicznych (próba ^{14}C; tab. I, Poz-108274).

Od poziomu 77,5–77,9 m n.p.m. zalegały utwory zakumulowanej, szaro-brunatnej próchnicy spływającej z wałów. Warstwy te miały skośny układ i nachylenie około 30° w stosunku do poziomu terenu. Nad warstwą 17 wyróżniono cztery jednostki stratyfikacyjne (5, 3, 9 i 10), przykrywające relikty umocnień nabrzeża oraz poziom związany z przebiegiem drogi prowadzącej do bramy grodu. Łączna ich miąższość przy wschodnim profilu wykopu wynosiła 1,7 m. W środkowej jego części odsłonięto dobrze zachowane relikty konstrukcji skrzyniowych (skrzynie I i II), luźno ze sobą zestawionych (ryc. 6.20). Górne belki zachowały się do wysokości 75,8 m n.p.m. Skrzynie zbudowane były z ułożonych nad sobą i wiązanych w narożniku na zrąb belek sosnowych, tworzących litą ścianę. Wnętrze skrzyni I wypełniał jasnoszary piasek (warstwa 8b) od góry przykryty luźnym, przewianym piaskiem (warstwa 8). Piasek ten przykrywał również skrzynię II (położoną po zachodniej stronie grodziska), w której wnętrzu znajdowały się luźno ułożone drewniane belki, tworzące pojedynczy ruszt przesypany piaskiem gliniastym (warstwy 14a i 14b). Obecność węgli drzewnych oraz spalenizny w wypełnisku tej konstrukcji świadczy o tym, że jej część wewnętrzna uległa spaleniu (próba ^{14}C; tab. I, Poz-156183). Występujący ponad skrzyniami nasyp z piasku miał półkolisty kształt o wysokości około 0,6 m. Być może nie tylko stabilizował drewnianą konstrukcję, ale też osłaniał biegnącą powyżej niego drogę dojazdową. Stopa skrzyni zewnętrznej posadowiona została na piasku rzecznym, na poziomie 75,3 m n.p.m. Układ ten można uznać za tożsamy z odkrytym w wykopie 15/78.

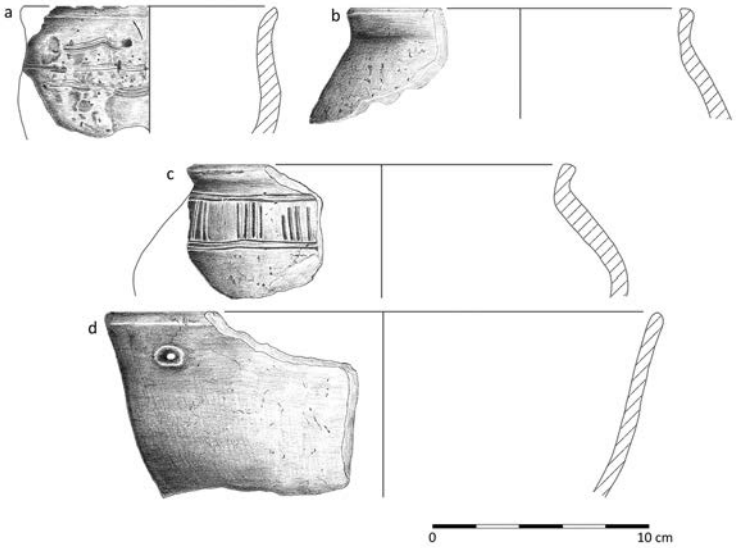
Podwalinę skrzyni I stanowiła nieokorowana belka sosnowa o średnicy 0,2 m. Umieszczone nad nią legary miały średnice dwukrotnie mniejsze. Skośny układ

Ryc. 6.29. Kołuda Wielka, gm. Janikowo, stanowisko 1. Wczesnośredniowieczne naczynia ceramiczne z wykopu 1/18: a, f–h – warstwa 1; i, j – warstwa 2; b, d, e – warstwa 9; c – obiekt 4/18 (rys. E. Błędowska)

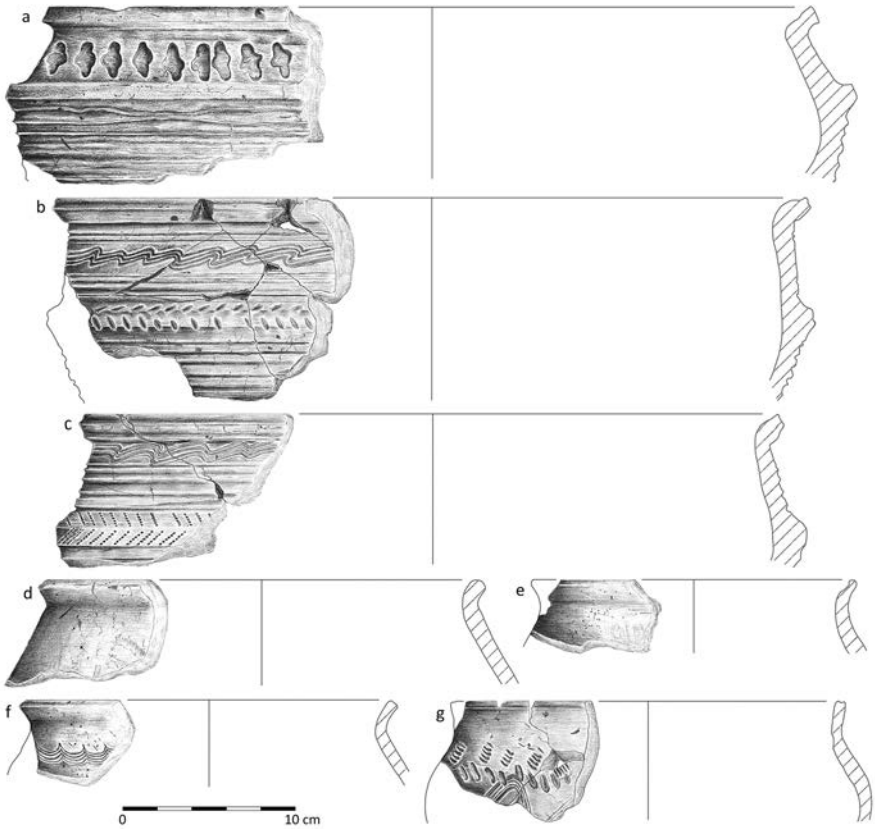
Fig. 6.29. Kołuda Wielka, Janikowo commune, site 1. Early medieval pottery from trench 1/18: a, f–h – layer 1; i, j – layer 2; b, d, e – layer 9; c – feature 4/18 (drawn by E. Błędowska)

tej konstrukcji względem ściany wykopu uniemożliwiał ustalenie pełnych jej wymiarów. Dostępne boki skrzyni I miały 2,2×1,8 m, a skrzyni II – 2,2×1,6 m, ich wysokość wynosiła około 0,7 m. Cała konstrukcja złożona z dwóch skrzyń, oddalonych od siebie około 0,5 m, miała szerokość 3,6 m. Z obu stron stabilizowały ją rzędy pionowo wbitych pali – od strony doliny trzy zaostrzone, nieregularnie rozmieszczone, każdy o średnicy ponad 0,2 m, z długimi zaciosami sięgającymi 0,6 m. Długość jednego z lepiej zachowanych pali wynosiła prawie 1 m, a za-

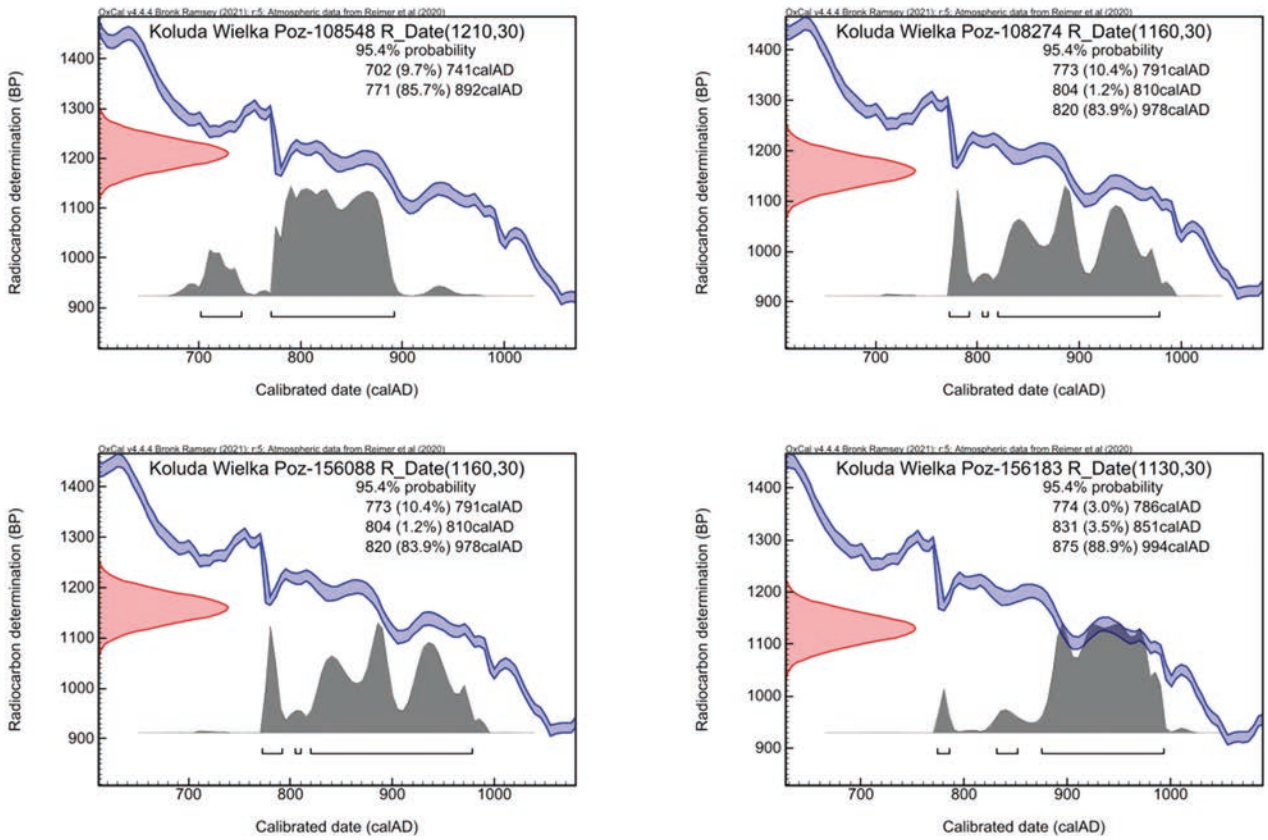
Ryc. 6.30. Kołuda Wielka, gm. Janikowo, stanowisko 1. Wczesnośredniowieczne naczynia ceramiczne z wykopu 2/18: a, – warstwa 11; b, d – warstwa 3; c – warstwa 13 (rys. E. Błędowska)

Fig. 6.30. Kołuda Wielka, Janikowo commune, site 1. Early medieval pottery from trench 2/18: a, – layer 11; b, d – layer 3; c – layer 13 (drawn by E. Błędowska)

Ryc. 6.31. Kołuda Wielka, gm. Janikowo, stanowisko 1. Wczesnośredniowieczne naczynia ceramiczne z wykopu 3/18: a – warstwa 2; f – warstwa 2/3; d – warstwa 3; e – warstwa 13; b, c, g – warstwa 16 (rys. E. Błędowska; oprac. W. Ochotny)

Fig. 6.31. Kołuda Wielka, Janikowo commune, site 1. Early medieval pottery from trench 3/18: a – layer 2; f – layer 2/3; d – layer 3; e – layer 13; b, c, g – layer 16 (drawn by E. Błędowska; elab. by W. Ochotny)

Ryc. 6.32. Kołuda Wielka, gm. Janikowo, stanowisko 1. Daty kalendarzowe prób organicznych oznaczonych metodą radiowęglową (Poznańskie Laboratorium Radiowęglowe). Kalibrację sporządzono z użyciem programu OxCal v4.4.4 (oprac. M. Weinkauf)

Fig. 6.32. Kołuda Wielka, Janikowo commune, site 1. Calendar dates for organic samples dated using the radiocarbon method (Poznań Radiocarbon Laboratory). The calibration was performed using OxCal v4.4.4 software (elab. by M. Weinkauf)

ostrzony jego koniec wbity był w piasek i glinę na głębokość wykonanych zaciosów. Pochylone końce palisady były oddalone od ściany skrzyni I o około 0,8 m, a przestrzeń między nimi wypełniał piasek jeziorny i fragmenty drewna (ryc. 6.20).

Podobna palisada, ale zachowana w dużo gorszym stanie, znajdowała się od strony bramy. Tworzyło ją pięć zaciosanych na końcach słupów o średnicach 0,15–0,20 m, u góry całkowicie spróchniałych, przykrytych poziomo leżącą belką (próba ^{14}C; tab. I, Poz-108548). Przestrzeń między palisadą, lekko nachyloną w kierunku konstrukcji skrzyniowej, wypełniała ciemnoszaro-brunatna próchnica zmieszana z węglami drzewnymi i popiołem (warstwy 14a, 14b), a wyżej luźno wrzucone kamienie.

W części wykopu położonej po zachodniej stronie palisady znajdowały się warstwy stanowiące podbudowę drogi. Powyżej warstwy 18, datowanej na wczesną epokę żelaza, zalegały warstwy 14a i 14 b, różniące się od siebie zawartością spalenizny i popiołów. Można jednak przyjąć, że obie powstały w tych samych warunkach. Na poziomie 76,4–76,3 m n.p.m. odnotowano żółto-zieloną glinę (warstwa 12), której przebieg wyznaczał I poziom drogi (ryc. 6.19, 6.21). Od strony konstrukcji skrzyniowej zalegała warstwa 13 – ciemnobrunatny, zbity, gliniasty piasek z węglami drzewnymi i spalenizną – klinowato przykrywająca warstwę 12. Wyrównywała ona poziom terenu, który w sposób naturalny opadał w kierunku rzeki. Obie te struktury można uznać za właściwą nawierzchnię o lekko nieckowatym profilu, ułatwiającym zapewne odprowadzanie wody spływającej z bramy. Miąższość obu warstw wynosiła 0,3–0,5 m. Powyżej zalegała warstwa 11, utworzona z szaro-brunatnego piasku ze spalenizną, stanowiąca podkład pod nową, młodszą nawierzchnię drogi (II poziom) (ryc. 6.19, 6.21). Jej miąższość wynosiła 0,2–0,4 m, a nieckowaty układ warunkowały niżej uformowane poziomy. Właściwą nawierzchnię tworzyła, podobnie jak wyżej, żółto-zielona glina o miąższości do 0,2 m, układająca się nieckowato (warstwa 7); zalegała ona na wysokości 76,5–76,7 m n.p.m., czyli około 1,5 m niżej niż odpowiadający jej poziom przejazdu w obrębie bramy grodu (warstwy 17 i 18 w wykopie 2/18). Skośny układ wykopu względem przebiegu drogi uniemożliwiał obliczenie szerokości zarówno jej I, jak i II poziomu, według ostrożnych szacunków mogła ona wynosić około 3 m, w przypadku nawierzchni starszej i 3,5–4,0 m w przypadku chronologicznie młodszej.

Nad poziomami drogi odłożyły się warstwy o charakterze spływowym – 2, 4 i 6 – pochodzące z wyższych partii przyległego wału. Charakteryzowała je podobna struktura, barwa i sposób ułożenia, stąd granice między

nimi wyznaczono częściowo w sposób arbitralny. Miały one układ klinowaty, wypłacając się w kierunku doliny, przykrywała je opisana już wcześniej warstwa 3, o podobnej genezie. Łączna miąższość tych trzech nawarstwień wynosiła 1,1–1,2 m (ryc. 6.19, 6.21).

Odwierty wykonane w części wschodniej, na skłonie wału, umożliwiły dokładniejsze wytyczenie przebiegu drogi oraz ustalenie poziomu jej zalegania w stosunku do obecnej wysokości terenu. W większości odwiertów, poza 10 i 16, uchwycono nawierzchnię drogi, dobrze czytelną w stratygrafii pod postacią zbitej, żółto-zielonej gliny. Jej poziom występował średnio na głębokości od 1,5 m do maksymalnie 2 m. Powyżej zalegały warstwy osuwiskowe, spływające ze stoku wału lub związane z naturalnym tworzeniem się warstw próchnicznych w wyniku aktywnych procesów glebotwórczych. Drogę zaplanowano tak, aby obiegała łukiem zewnętrzny skraj wału, co dawało możliwość kontrolowania osób, które zbliżały się do grodu. Szerokość jezdni wynosiła nie więcej niż 3 m, a więc była porównywalna z szerokością bramy. Dalszy jej bieg uchwycono w serii odwiertów, stąd wiadomo, że w odległości około 30 m od wykopu 3/18 skręcała na wschód, kierując się zapewne ku domniemanej przeprawie mostowej. W tym miejscu znajdowała się sztucznie uformowana platforma, z której – być może – wychodziła droga prowadząca do osady podgrodowej i w kierunku grobli po zachodniej stronie ostrowu. Pozostaje to jednak, jak na razie, wyłącznie w sferze domysłów wymagających sprawdzenia.

Teren przed bramą został odpowiednio zabezpieczony zbudowaną z izbic drewnianą konstrukcją o szerokości 3,4 m i wysokości około 1 m, nadsypaną wybranym prawdopodobnie z koryta rzeki piaskiem, tworzącym rodzaj półkolistego wału, który miał chronić przed ewentualnym zalewaniem przez wodę. Stabilizował on całą konstrukcję, a jednocześnie flankował zewnętrzną krawędź drogi, stanowiąc – być może – również częściowo jej podbudowę. Dodatkowym wzmocnieniem wspomnianej wyżej konstrukcji były dwa rzędy pali wbite w pewnej odległości od lica skrzyń. Nie można wykluczyć, że wyżej były one ze sobą spojone. Od zewnątrz do palisady przylegał, ułożony na podmokłym gruncie, chodnik zbudowany z podłużnych dranic. Być może oprócz czysto technicznego przeznaczenia cała konstrukcja pełniła funkcję nabrzeża, ułatwiającego cumowanie łodzi spływających rzeką.

Zaplecze osadnicze

Zarówno w obrębie wałów grodziska, jak i na terenie przyległej osady (Kołuda Wielka, stanowisko 1A), zarejestrowano bezpośrednio pod reliktami zabudowy z wczesnego średniowiecza prawie metrowej miąższości układ warstw powstałych we wczesnej epoce żelaza (kultura łużycka; wykopy 6–9/77, 11/78, 13/78; ryc. 6.22, 6.23). Na powierzchni oraz w humusie zalegały również materiały źródłowe chronologicznie powiązane z neolitem oraz okresem wpływów rzymskich, a także z późnym średniowieczem.

Prowadzone przez dwa sezony prace wykopaliskowe na terenie ostrowu objęły obszar o powierzchni 68,5 m^2, nie licząc wybierzyska piasku, w ramach którego odczyszczono profil o długości 15 m. Wynikiem prac było odsłonięcie rozbudowanego układu nawarstwień o znacznej miąższości osiągającej 1,0–1,5 m. Relikty zabudowy wczesnośredniowiecznej zarejestrowano w różnych punktach badanego terenu. Łącznie wyeksplorowano 30 jam kulturowych[7] o zróżnicowanej funkcji. W tej grupie znalazły się piece ziemne i paleniska, jamy zasobowe, resztki budynków mieszkalnych (obiekt 4 z piaśnicy oraz obiekt 3 z wykopu 13/78) oraz domniemana dziegciarnia (w zasypisku jamy znaleziono dno naczynia z wybitym otworem).

Analiza przestrzenna rozplanowania obiektów wskazuje na różną intensywność zasiedlenia terenu osady. Jamy skupiały się w bezpośrednim otoczeniu wałów grodziska (wykopy 8/77, 9/77 i 13/78), ułożone były łukowato wzdłuż kulminacji, po północnej i południowej stronie wałów (ryc. 6.24). Odrębne skupisko tworzyły obiekty odkryte w granicach wykopu 10/78, zlokalizowanego na północnym krańcu kępy, w miejscu niewielkiego wypiętrzenia terenu. W każdym z tych miejsc jamom towarzyszyły znacznej miąższości nawarstwienia kulturowe związane z intensywną eksploatacją terenu. Chronologię zasiedlenia osady ustalono na podstawie ponownej analizy naczyń ceramicznych, weryfikującej ustalenia z wcześniejszych badań (Sulima 1979). Szczegółowy ogląd materiału źródłowego dotyczył 3081 fragmentów naczyń, z których 2570 (83,4%) stanowiły ułamki egzemplarzy całkowicie ręcznie lepionych (10 form zrekonstruowanych do największej wydętości) i w różnym stopniu obtoczonych przy krawędzi lub w górnej części brzuśca (321 form naczyń). W tym zbiorze motywy zdobnicze zarejestrowano tylko na 140 fragmentach. Większość materiału ceramicznego zalegała w poziomach próchnicznych osiągających znaczącą miąższość, dochodzącą do kilkudziesięciu centymetrów, ale często zakłóconych nowożytnymi lub współczesnymi działaniami. Największą wartość poznawczą miały serie ułamków naczyń wydobyte z jam osadniczych. Niestety, tylko niektóre z nich spełniały wymogi wieloaspektowej analizy (zbiory liczące co najmniej

[7] Liczbę odkrytych obiektów ustalono na podstawie zachowanej dokumentacji. Wynika z niej, że w 1977 roku zastosowano jednolitą, ciągłą numerację dla wykopów 8/77 i 9/77 (oznaczono obiekty od 1 do 5) oraz osobno dla profilu piaśnicy (w dzienniku badań opisano tylko obiekt 1). W 1978 roku dla każdego wykopu zastosowano odrębną numerację: wykop 10/78 – obiekty 1–3; wykop 11/78 – obiekty 1–9 oraz paleniska 1–2; wykop 12/78 – brak obiektów; wykop 13/78 – obiekty 1–11; wykop 14/78 – brak obiektów.

Tabela 1. Kołuda Wielka, gm. Janikowo, stanowisko 1A. Zbiorcze zestawienie naczyń ceramicznych z osady w ramach poszczególnych wykopów z badań w latach 1977–1978 (oprac. J. Bojarski)
Table 1. Kołuda Wielka, Janikowo commune, site 1A. Summary of pottery from the settlement within the individual trenches from the 1977–1978 surveys (elab. by J. Bojarski)

Stanowisko	Wykop	Naczynia wczesnośredniowieczne													
		Ręcznie i częściowo obtaczane GT I-IV						Zdobione		Razem	Całkowicie obtaczane GT V			Razem	Razem WŚ
		Wylewy				Brzuśce	Dna	Wylewy	Brzuśce		Wylewy	Brzuśce	Dna		
		GT I	GT II	GT III	GT IV										
Osada	2			4		15	1			20	3	25	2	30	50
	8		16	42	2	427	51	21	80	538	11	90	3	104	642
	9		25	40		540	67	31	93	672	17	143	4	164	836
	10	7	4	27		231	14	12	49	283	10	33	8	51	334
	11	3	25	44	1	354	40	33	89	467	20	44	7	71	538
	12A		2	6		29		6	7	37	3	13		16	53
	12B			4		30	1	1	12	35	1	5		6	41
	12C			1		13		1	8	14	1	3		4	18
	12D					2				2	1			1	3
	13		4	21		132	18	17	26	175	4	20	2	26	201
	14					8	1		1	9	2	3		5	14
	Piaśnica		30	26		230	32	18	24	318	4	29		33	351
RAZEM		10	106	215	3	2011	225	140	389	2570	77	408	26	511	3081

GT – grupa techniczna.

50 fragmentów): z obiektu 1 w wykopie 8/77, obiektów 3, 5, 7, 8 i 9 w wykopie 11/78 (ryc. 6.25: f–m), obiektów 2, 5 w wykopie 13/78 (ryc. 6.26: c–e) oraz z obiekt 1 w piaśnicy, na odcinku A/77 (ryc. 6.25: a–c). Wskaźnikowe znaczenie miały również serie ceramiczne pochodzące z wykopu 9/78, w którym uwidoczniły się dwa czytelne poziomy nawarstwień: 1) młodszy, wiązany z obiektami 4 i 5, ze znaczącym udziałem naczyń całkowicie obtaczanych, w tym progresywnych typu G, a także typowych dla fazy C typu Menkendorf i przypominających egzemplarze typu Tornow; 2) starszy, w którym występowały wyłącznie ułamki naczyń ręcznie lepionych lub tylko częściowo obtaczanych, charakterystyczne dla faz B–C rozwoju garncarstwa wielkopolskiego z udziałem egzemplarzy typu Menkendorf (tab. 1).

Na tej podstawie w funkcjonowaniu osiedla, położonego poza wałami grodu, można wyróżnić przynajmniej dwie fazy. Ze starszą łączyły się: obiekt 1 odkryty w piaśnicy, obiekty 1–3 z wykopu 8/77, obiekty 2, 3 z wykopu 10/78, obiekty 5–9 z wykopu 11/78, obiekty 8–11 z wykopu 13/78. Wyróżnikiem tej fazy były naczynia częściowo obtaczane (GT II i III), zdobione w górnej części brzuśca prostymi motywami wykonanymi grzebykiem. Charakteryzowały się płaskimi dnami o dużych średnicach, w większości z silnie wyodrębnioną stopką oraz odciskami osi koła garncarskiego. Przeważały naczynia esowate i dwustożkowate o trzyelementowej budowie korpusu (NP.IIb), charakterystyczne zarówno dla form pomorskich typu Menkendorf, jak i egzemplarzy z fazy C rozwoju garncarstwa wielkopolskiego. W niektórych seriach odnotowano niewielki odsetek ułamków naczyń całkowicie obtaczanych, nie przekraczający 5–6% ogółu, który być może należałoby uznać za wtręt lub rezultat stosowanych podczas badań metod eksploracji warstwami mechanicznymi. Od charakterystyki tej odbiega obiekt 7 w wykopie 11/78, z którego pochodziło aż 735 ułamków naczyń (ryc. 6.22). W zespole tym odnotowano najwięcej cech typowych dla wczesnych tradycji garncarstwa wczesnośredniowiecznego, w tym znaczący udział naczyń całkowicie ręcznie lepionych lub tylko przykrawędnie obtaczanych (razem osiem form), niezdobionych, o słabo profilowanym, esowatym brzuścu, ze słabo odgiętym wylewem o prostej krawędzi. Tego rodzaju formy są uznawane za wyznacznik fazy B rozwoju garncarstwa wielkopolskiego. Niewykluczone zatem, że należałoby wyróżnić jeszcze jeden starszy etap zasiedlenia ostrowu w Kołudzie.

Młodsze serie naczyń pochodziły z obiektów 4 i 5 w wykopie 9/77, obiektu 1 w wykopie 10/78, obiektów 1–5 i dwóch palenisk w wykopie 11/78 oraz obiektów 1–4 w wykopie 13/78. Zbiory te nie były jednorodne, co wskazywałoby na dłuższy okres funkcjonowania niektórych jam (lub dłuższy czas formowania się ich wypełniska). Udział ułamków naczyń całkowicie obtaczanych zawierał się w przedziale 9–30% ogółu, w żadnym nie stanowiąc komponentu dominującego. Wśród form tej grupy technicznej odnotowano zarówno naczynia typowe dla starszego nurtu rzemieślniczej wytwórczości garncarskiej z 2.–3. ćwierci X wieku, odpowiadające materiałom związanym w Wielkopolsce z początkami formowania się państwa Piastów (Kara 2009, s. 227 – tu dalsza literatura), jak również charakterystyczne dla młodszych wariantów rozwojowych egzemplarze silnie formująco obtoczone; na przykład z wydzieloną szyjką, odpowiadające morfologicznie naczyniom typu J czy K z obszaru Pomorza, datowane od 1. połowy XI wieku. W każdym zespole przeważały jednak naczynia częściowo obtaczane, reprezentujące starsze nurty garncarstwa wielkopolskiego z fazy C, w tym również dwustożkowate formy zdobione liniami rytymi w górnej części brzuśca przypominające egzemplarze typu Tornow oraz typu Menkendorf charakterystyczne dla Niżu Polskiego.

Prawdopodobnie z młodszym okresem zasiedlenia ostrowu należy łączyć pozostałości nasypu ziemnego odkryte w wykopie 12/78 (ryc. 6.27). Piaszczysty nasyp, w górnej części silnie zniwelowany, bez śladów konstrukcji drewnianej, miał szerokość 7,5 m i wysokości 0,55 m. U jego podstawy zalegała cienka warstwa spalenizny, powstała w wyniku czyszczenia terenu. Nasyp wału tworzyły warstwy sypkiej, zbielicowanej próchnicy, przykrytej od góry warstwą żwiru oraz piasku z niewielką domieszką przemytej próchnicy. Od północy do nasypu przylegała sucha fosa. W jej funkcjonowaniu wyróżniono dwie fazy: w starszej rów miał szerokość około 4,5 m i głębokość mierzoną od stropu wału około 2,1 m. Na wypełnisko składały się warstwy żwiru, zbielicowanej próchnicy i spiaszczonej gliny. Od strony wału krawędź fosy opadała pod dużym kątem, od północy została zniszczona przez młodszy chronologicznie rów, którego szerokość została zwiększona do ponad 9 m. W młodszej fazie fosa miała nieckowaty przekrój i głębokość ponad 1,2 m, licząc w stosunku do poziomu terenu przyległego od północy. W górnej części wypełniska zalegała brunatna próchnica, przewarstwiona żwirem i piaskiem, w dolnej silnie przemyty piasek ze żwirem.

Zarówno wał, jak i znajdująca się na jego przedpolu sucha fosa miały za zadanie podzielić teren ostrowu na dwie części. Południowa, przylegająca bezpośrednio do grodu stanowiła jednocześnie jego najbliższe mieszkalne zaplecze, mając *quasi*-otwarty charakter, natomiast północna wykorzystywana była jako teren do prowadzenia różnego rodzaju czynności produkcyjnych. Biorąc pod uwagę chronologię obiektów i nawarstwień kulturowych w rozwoju osiedla można wskazać dwie fazy. W starszej eksploatowano cały teren ostrowu, najintensywniej zapewne jego środkową partię, w której odsłonięto obiekty łączone z fazą C, a może i schyłkiem fazy B, według periodyzacji ustalonej dla Wielkopolski i Kujaw. W młod-

szej, łączonej z fazami D i E, nastąpił podział przestrzenny osiedla na część związaną bezpośrednio z grodem oraz położoną w północnej części, odseparowaną nasypem ziemnym i rowem. W ich ramach można wyróżnić dwa etapy funkcjonowania.

× × ×

O istnieniu w korycie Starej Noteci oraz w linii brzegu drewnianych słupów, widocznych jeszcze w latach 70. i 80. XX wieku, interpretowanych jako relikt przeprawy mostowej, informowali okoliczni mieszkańcy. Jednak dwukrotnie podjęta próba ich odszukania (w 2018 i 2022 roku) nie przyniosła spodziewanych rezultatów.

Poza terenem dawnego ostrowu podczas badań powierzchniowych prowadzonych w ramach AZP odkryto kilkanaście stanowisk, tworzących zwartą strukturę osadniczą. W tej grupie znajdują się, rozległe pod względem powierzchni, pozostałości osad datowane na okres istnienia grodu: Piotrkowice, stanowisko 6 (fazy C?–F), Piotrkowice, stanowisko 8 (E–F), Piotrkowice, stanowisko 9 (D?–E), Ludzisko, stanowisko 7 (C?–E), Sielec, stanowisko 1 (AB, DE) i Sielec, stanowisko 2 (E) (ryc. 6.6).

Chronologia

Zasadnicze znaczenie miały przede wszystkim wyniki analizy stratygrafii oraz analizy stylistyczno-morfologicznej i technologicznej serii naczyń ceramicznych, pozyskanych z grodziska w latach 1976–1978 (ryc. 6.28) i w 2018 roku (tab. 2, 3; ryc. 6.29–6.31). Na tej podstawie wyróżniono trzy poziomy zabudowy i odpowiadające im fazy przebudowy/rozbudowy wału, skorelowane z poziomami użytkowymi drogi i bramy grodu. W określeniu ram czasowych pomocna była analiza typologiczno-porównawcza przeprowadzona między zbiorami naczyń z Kołudy Wielkiej a odpowiadającymi im chronologicznie materiałami pochodzącymi z Wielkopolski i Kujaw, z uwzględnieniem uwag dotyczących korekty chronologii końca fazy B i początku fazy C, a także periodyzacji garncarstwa pomorskiego, w mniejszym stopniu z ziemi chełmińskiej (Hensel 1950; 1959; Dzieduszycki 1982; 1983; Łosiński, Rogosz 1983; Chudziak 1991; Brzostowicz 2002; Kara 2009, s. 229–252). Poddany wieloaspektowej analizie stylistyczno-morfologicznej materiał ceramiczny przyporządkowano do trzech horyzontów czasowych: I – 2.–3. ćwierć X wieku; II – koniec X–początek XI wieku; III – 2. połowa XI–początek XII wieku. Do potwierdzenia trafności tych ustaleń wykorzystano cztery daty radiowęglowe uzyskane z prób drewna pochodzących z reliktów bramy w wykopie 2/18 (1160±30 BP, 820 AD [83,9%] 978 AD; Poz-156088), konstrukcji skrzyni nabrzeża z wykopu 3/18 (1130±30 BP, 875 AD [88,9%] 994 AD; Poz-156183), słupa z palisady zachodniej z wyko-

Tabela 2. Kołuda Wielka, gm. Janikowo, stanowisko 1. Zbiorcze zestawienie naczyń ceramicznych z grodziska w ramach poszczególnych wykopów z badań w latach 1967, 1976–1978 (oprac. J. Bojarski)
Table 2. Kołuda Wielka, Janikowo commune, site 1. Summary of pottery from the stronghold within the individual trenches from the 1967, 1976–1978 surveys (elab. by J. Bojarski)

Stanowisko	Wykop	Naczynia wczesnośredniowieczne															
		Ręcznie i częściowo obtaczane GT I–III					Zdobione		Razem	Całkowicie obtaczane GT V			Razem	Razem WŚ
		Wylewy			Brzuśce	Dna	Wylewy	Brzuśce		Wylewy	Brzuśce	Dna		
		GT I	GT II	GT III										
Grodzisko	1/67			1	9				10		5		5	15
	3/76		3	2	25	1	1	6	31		3	2	5	36
	4/76			2	10		2	5	12	2	21	3	26	38
	5/76		1	7	105	7	5	7	120	25	121	7	153	273
	6/77		3	14	157	12	9	31	186	44	310	18	372	558
	7/77			5	35	3	3	7	43	9	48	5	62	105
	15/78		2	7	69	3	6	5	81	13	49	2	64	145
RAZEM		0	9	38	410	26	26	61	483	93	557	37	687	1170

GT – grupa techniczna.

Tabela 3. Kołuda Wielka, gm. Janikowo, stanowisko 1. Zbiorcze zestawienie naczyń ceramicznych z grodziska w ramach poszczególnych wykopów z badań w 2018 roku (oprac. J. Bojarski)
Table 3. Kołuda Wielka, Janikowo commune, site 1. Summary of pottery from the stronghold within the individual trenches from the 2018 surveys (elab. by J. Bojarski)

Wykop	Warstwa/obiekt	Naczynia ceramiczne										Razem WŚ
		Częściowo obtaczane GT II–IV						Całkowicie obtaczane GT V				
		Wylewy			Brzuśce	Dna	Razem	Wylewy	Brzuśce	Dna	Razem	
		GT II	GT III	GT IV								
1	humus		2		20		22	4	13		17	39
	1	1	3		10	1	15	40	186	25	251	266
	2	2	5		5		12	10	92	6	108	120
	4	1	2		23		26		16		16	42
	6	1	1		8		10	5	112	13	130	140
	7				1		1		3		3	4
	8, 8a–8b/ obiekt 1		1		12		13		9		9	22
	9	2	1	1	13		17		5		5	22
	obiekt 2		2		12		14	1	9		10	24
	16						0		1		1	1
	17				1		1				0	1
	obiekt 4		2		6		8				0	8
	obiekt 5				1		1				0	1
2	3	2			1		3		1		1	4
	5		2		5		7	2	4		6	13
	6						0		1		1	1
	7b						0		1		1	1
	10				7		7				0	7
	11	2	2		9	2	15				0	15
	12		1				1				0	1
	13		3		6	1	10		1		1	11
	15				2		2		1		1	3
	17				3		3		4		4	7

Wykop	Warstwa/obiekt	Naczynia ceramiczne										Razem WŚ
		Częściowo obtaczane GT II–IV						Całkowicie obtaczane GT V				
		Wylewy			Brzuśce	Dna	Razem	Wylewy	Brzuśce	Dna	Razem	
		GT II	GT III	GT IV								
3	humus				2		2				0	2
	2		1		3	1	5	1	6		7	12
	2, 3	2	4		12		18				0	18
	4		1		1		2				0	2
	5	1	1		14	1	17		3		3	20
	8		1		3		4				0	4
	8a				4		4				0	4
	11				1		1				0	1
	13				3		3				0	3
	14		1		3		4	1			1	5
	14a				4		4				0	4
	15						0		1		1	1
	16				5		5		1		1	6
	16		2		3		5	3	19	1	23	28
	17				2		2		3		3	5
	19				1		1				0	1
	20				1		1				0	1
	skrzynia II				4		4				0	4
Ogółem		14	38	1	211	6	270	67	492	45	604	874

GT – grupa techniczna.

pu 3/18 (1210±30 BP, 771 AD [85,7%] 892 AD; Poz-108548) oraz dolnej części skrzyni z wykopu 3/18 (1160±30 BP, 820 AD [83,9%] 978 AD; Poz-108274). Wszystkie daty po kalibracji mieszczą się w przedziale od 2. połowy VIII do 2. połowy X wieku z prawdopodobieństwem 95,4%, będąc ważnym argumentem w dyskusji dotyczącej założenia grodu oraz budowy jego składowych, takich jak brama czy nabrzeże (ryc. 6.32).

Cały materiał ceramiczny z grodziska w Kołudzie Wielkiej liczył 2044 ułamki naczyń, przy czym z badań Ekspedycji Kujawskiej UAM pochodziło 1170 ułamków[8]. Jako reprezentatywne uznano serie naczyń z wykopów 5/77 (273 ułamki; ryc. 6.28: a), 6/77 i 7/77 (łącznie 663 ułamki; ryc. 6.28: b–m) oraz 15/78 (145 ułamków; ryc. 6.28: n). Najwyższą wartość poznawczą miały materiały zebrane z wypełnisk obiektów związanych z zabudową grodu – 2/77 z wykopu 7/77, 3/77 oraz 3a/77 z wykopu 6/77 (ryc. 6.28: f–m). Szczegółowej analizie poddano również serię pochodzącą z wykopu 15/78, w którym odkryto relikty umocnień brzegowych i pozostałości drewnianych pomostów. W zbiorze tym większość ułamków – 687 (58,7%) – przyporządkowano do naczyń całkowicie obtaczanych. W grupie wyrobów ręcznie lepionych i/lub częściowo obtaczanych dominowały fragmenty brzuśców – 410. Wyróżniono też 26 den ręcznie lepionych oraz 47 wylewów, które reprezentowały formy przykrawędnie obtaczane (GT II – dziewięć fragmentów) i częściowo obtaczane (GT III – 38 fragmentów). Znaczący udział miały naczynia tzw. grubej roboty, nieornamentowane, łączone z fazą przedgrodową (faza B rozwoju garncarstwa), zalegające na wtórnym złożu.

Mniej liczny zbiór naczyń pozyskano podczas badań Instytutu Archeologii UMK. Z 874 ułamków aż 604 pochodziły z naczyń całkowicie obtaczanych (69,1%), głównie z wykopu 1/18, w którym stanowiły 79,7% (ryc. 6.29). W wykopach 2/18 i 3/18 udział fragmentów tej grupy technicznej nie przekraczał 33% (ryc. 6.30; 6.31). Wśród naczyń ręcznie lepionych i/lub częściowo obtaczanych najliczniejsze były brzuśce (211 ułamków). Wyróżniono zaledwie sześć den pochodzących od tych naczyń oraz 53 wylewy, w większości z egzemplarzy obtaczanych do największej wydętości brzuśca (38 ułamków).

Ze względu na szerokie ramy chronologiczne w datowaniu grodziska nie mogły być pomocne tzw. przedmioty wydzielone (ryc. 6.33, 6.34). W tym nielicznym zbiorze znalazły się znalezione w humusie lub na powierzchni majdanu dwa przęśliki ceramiczne, dwa żelazne haczyki na ryby i rak żelazny (?). Z reliktów zabudowy wydobyto silnie skorodowane żeleźce topora (ryc. 6.34: f), fragmentarycznie zachowane żelazne szydło (ryc. 6.34: a), nóż żelazny, przęśliki ceramiczne (ryc. 6.34: b), kolec kościany (ryc. 6.34: d).

W określeniu chronologii najbardziej miarodajne wyniki dała analiza serii naczyń z wykopu 1/18, w którym poziomom stratygraficznym odpowiadały reprezentatywne dla kolejnych faz użytkowych zróżnicowane morfologicznie i techniczno-stylistycznie zespoły ceramiczne. Z fazami tymi skorelowano następnie materiały pochodzące z nawarstwień odsłoniętych w wykopie 2/18 (brama), wykopie 3/18 (konstrukcje nabrzeża) oraz z reliktów zabudowy grodu, odkrytych w latach 70. XX wieku.

Z najstarszą, wczesnośredniowieczną fazą funkcjonowania założenia (faza I) należy łączyć pozostałości zabudowy grodu odsłonięte w 2018 roku, w tym obiekty 2–5/18 i synchronizowane z nimi warstwy 13, 15, 16, 17 i 18 z wykopu 1/18. Powiązane z nią były zespoły naczyń, w których podstawowy komponent stanowiły egzemplarze przykrawędnie obtaczane zarówno niezdobione, jak i ornamentowane, mieszczące się w nurcie garncarstwa z faz B i C dla Wielkopolski lub naczyń typu B/Sukow dla Pomorza. Drugi ważny komponent stanowią naczynia obtaczane do największej wydętości brzuśca, typologicznie odpowiadające formom z faz C i D w klasyfikacji wielkopolskiej, a także naczyniom typu D/Menkendorf w klasyfikacji pomorskiej. Wśród form częściowo obtaczanych wyróżniały się esowate lub dwustożkowate o wylewach słabo wychylonych na zewnątrz, z krawędziami zaokrąglonymi lub prosto ściętymi (ryc. 6.29: b–d; 6.30: a–d; 6.31: d–g). Ułamki egzemplarzy całkowicie obtaczanych stanowiły 28% całego zbioru, co jest charakterystyczne dla najstarszego horyzontu rzemieślniczej wytwórczości ceramicznej, związanej na terenie Wielkopolski z fazą D_0, stąd można je odnosić do 2.–3. ćwierci X wieku (Kara 2009). Z fazą tą należy łączyć nawarstwienia w wykopie 2/18 tworzące dolną partię nasypu wału (warstwy 13, 14, 16, 20; ryc. 6.30: c), dolne poziomy zasypiska bramy (warstwy 24, 26 i 27), nasyp wzmacniający nabrzeże (warstwy 8, 8a), konstrukcję drewnianą nabrzeża wraz z palisadą, starszy poziom drogi prowadzącej do bramy (warstwy 12–14) (ryc. 6.31: e) oraz warstwy zdeponowane na zewnątrz konstrukcji nabrzeża (warstwa 16) (ryc. 6.31: b, c, g). Czas użytkowania drogi oraz pierwszego poziomu bramy wyznaczyć można pośrednio na podstawie analizy dat radiowęglowych uzyskanych dla drewna użytego do budowy elementów grodu – bramy oraz nabrzeża; mieszczą się one w przedziale 820–978 (83,9%) i 771–892 (85,7%; ryc. 6.32).

Niestety, znaleziony w nawarstwieniach bramy i konstrukcji nabrzeża materiał źródłowy jest mało reprezentatywny. W większości stanowiły go ułamki naczyń ceramicznych z wczesnej epoki żelaza, zalegające na wtórnym złożu, natomiast wśród fragmentów wczesnośredniowiecznych zdecydowanie przeważały mało charakterystyczne brzuśce naczyń ręcznie lepionych lub tylko częściowo obtaczanych; znaczący dla ustalenia chronologii może być ułamek naczynia całkowicie obtaczanego, zna-

[8] Była to tylko część materiału pochodzącego z badań w latach 70. XX wieku przekazanego do Instytutu Archeologii UMK.

Ryc. 6.33. Kołuda Wielka, gm. Janikowo, stanowisko 1A. Wybór tzw. zabytków wydzielonych: a – rękojeść z poroża (odcinek A/77, obiekt 1); b – przęślik ceramiczny (wykop 8/77); c – osełka kamienna (wykop 9/77); d – kolec kościany (wykop 11/78, warstwa mechaniczna II); e, f – przęśliki ceramiczne (wykop 11/78, warstwa mechaniczna II; wykop 11/78, warstwa mechaniczna IX); g, h – łyżwy kościane (wykop 1/78, obiekt 4); i – szydło z poroża (wykop 12B/78, warstwa mechaniczna II); j – szydło kościane (wykop 12B/78, warstwa mechaniczna II); k – szydło z poroża (wykop 12C/78, warstwa mechaniczna XII); l – płytka kościana (wykop 13/78, warstwa mechaniczna III) (fot. W. Ochotny)

Fig. 6.33. Kołuda Wielka, Janikowo commune, settlement 1A. A selection of artefacts: a – antler handle (section A/77, feature 1); b – ceramic whorl (trench 8/77); c – whetstone (trench 9/77); d – bone spike (trench 11/78, mechanical layer II); e, f – ceramic spindle whorls (trench 11/78, mechanical layer II; trench 11/78, mechanical layer IX); g, h – bone skates (trench 1/78, feature 4); i – antler awl (trench 12B/78, mechanical layer II); j – bone awl (trench 12B/78, mechanical layer II); k – antler awl (trench 12C/78, mechanical layer XII); l – bone plate (trench 13/78, mechanical layer III) (photo by W. Ochotny)

leziony w podbudowie drogi (warstwa 14b, wykop 2/18). Ze schyłkiem tej fazy należałoby łączyć materiały z reliktów zabudowy (obiekty 2, 3 i 3a z wykopów 6–7/77) oraz zniszczonej kamiennej konstrukcji (obiekt 1 z wykopu 6/77), pozyskane podczas badań Ekspedycji Kujawskiej UAM, charakteryzujące się wysokim udziałem naczyń całkowicie obtaczanych – ponad 62%. Bazując zatem na datowaniu ^{14}C *terminus post quem* powstania grodu można wyznaczyć na schyłek IX–początek X wieku, czyli na koniec fazy C–fazę D_0 w periodyzacji dla Wielkopolski.

Ceramicznym wyznacznikiem fazy II są naczynia całkowicie obtaczane, główny składnik zbiorów pochodzących z reliktów zabudowy (obiekty 2/18 i 3/18 z wykopów 6–7/77; ryc. 6.30: b–m), z rozwaliska konstrukcji kamiennej stanowiącej fundament bramy (?) (obiekt 1/77 z wykopu 6/77), zabudowy podwałowej z zachodniej partii majdanu (obiekt 1/18 z wykopu 1/18), z dolnej partii zasypiska bramy (wykop 2/18) oraz z warstw zdeponowanych po zachodniej stronie nabrzeża, w strefie przy krawędzi doliny Starej Noteci (wykop 3/18; ryc. 6.28: n;

Ryc. 6.34. Kołuda Wielka, gm. Janikowo, stanowisko 1. Wybór tzw. zabytków wydzielonych: a – szydło żelazne (wykop 3/18, warstwa 2); b – przęślik ceramiczny (wykop 1/18, warstwa 1); c – przęślik ceramiczny (powierzchnia majdanu); d – kolec kościany (wykop 15/78, warstwa mechaniczna II); e – rak żelazny (z powierzchni wału); f – topór żelazny (wykop 7/77, obiekt 2) (fot. W. Ochotny)

Fig. 6.34. Kołuda Wielka, Janikowo commune, site 1. 1. A selection of artefacts: a – iron awl (trench 3/18, layer 2); b – ceramic whorl (trench 1/18, layer I); c – ceramic spindle whorl (surface of the maidan); d – bone spike (trench 15/78, mechanical layer II); e – iron cancer (from the shaft surface); f – iron ax (trench 7/77, feature 2) (photo by W. Ochotny)

6.31: b, c, e, g). We wszystkich tych zespołach naczynia całkowicie obtaczane stanowiły od 64 do ponad 77%. Odnotowano formy esowate i dwustożkowate, charakteryzujących się różnymi proporcjami, w tym bez wyodrębnionej szyjki, jak również z wydzieloną z profilu naczynia, segmentową szyjką (grupy V, VII i VIII w klasyfikacji kruszwickiej W. Dzieduszyckiego), których pomorskim odpowiednikiem są naczynia typy G, J i K. Szczególnym wyróżnikiem tej fazy są naczynia określane jako typ Kołuda (ryc. 6.28: a, c, j, n; 6.31: a–c; zbliżone do naczyń grupy V, w klasyfikacji ceramiki kruszwickiej W. Dzieduszyckiego). Charakteryzują się one grubymi ściankami, masą ceramiczną tzw. grubej roboty, z powierzchnią pokrytą tłustą gliną, na której widnieją nieregularnie ryte, głębokie żłobki, uzupełnione nakłuciami rylca, dużymi, jednodzielnymi stemplami lub stemplami wielodzielnymi w kształcie karo umieszczonymi w strefie. Wyróżnikiem tych naczyń jest gruba, plastyczna listwa (typu XIIIb i XIIId w klasyfikacji W. Dzieduszyckiego) oraz wylewy z pseudookapem i wrębem na pokrywkę lub proste z płytko rytymi na wewnętrznej stronie liniami wykonanymi grzebykiem. Biorąc pod uwagę dużą przewagę materiałów całkowicie obtaczanych i liczne naczynia z wyodrębnioną szyjką, a także baniaste z cylindryczną szyjką bez wylewu (typ VIIIb i IXa według W. Dzieduszyckiego) fazę tą można datować na 2. połowę X–1. połowę XI wieku (faza D w klasyfikacji dla Wielkopolski).

Z III fazą powiązano przede wszystkim warstwy z najmłodszego poziomu zabudowy, zarejestrowane w wykopie 1/18 oraz z górnej partii zasypiska bramy (wykop 2/18),

jak również przykrywające drewniane konstrukcje nabrzeża odkryte w wykopach 15/78 i 3/18 (ryc. 6.30: a, f–j; 6.31: a, d, f). W pochodzących z tym miejsc materiałach ceramicznych niewielki udział miały egzemplarze obtaczane do największej wydętości brzuśca, stanowiące tradycyjny element lokalnej wytwórczości, przede wszystkim typowe dla fazy C garncarstwa Wielkopolski i Kujaw oraz typu Menkendorf, charakterystyczne dla garncarstwa pomorskiego. Podstawowym komponentem były naczynia całkowicie obtaczane – ich udział wynosił od 80 do blisko 90%. Oprócz licznych form esowatych, określanych w klasyfikacji dla Pomorza jako naczynia typu G/Vipperow, wyróżniono egzemplarze z segmentową szyjką (typ Va, VIIIa, VIIIb i IX w klasyfikacji W. Dzieduszyckiego lub typu J/Teterow w klasyfikacji pomorskiej), cechujące się wysoką jakością wykonania (cienkościenne, dobrze wypalone na jednolitą barwę, o zestandaryzowanych formach wylewów z wrębem i okapem), a także charakterystyczne dla podfazy D_2 naczynia baniaste z cylindryczną szyjką typu K/Weisdin w systematyce pomorskiej oraz formy mające wiele podobieństw do serii z VII fazy w periodyzacji materiałów ceramicznych z Kałdusa, datowanych na 2. ćwierć XI–XI/XII wieku (Chudziak 2003, s. 24; ryc. 4; Chudziak i in. 2016, s. 64). Na tej podstawie fazę III należy datować na 2. połowę XI po początek XII wieku.

Archiwum

W Instytucie Archeologii UMK znajduje się dokumentacja archiwalna dotycząca stanowiska, z badań w latach 1969, 1976–1978 oraz 2018. W Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Toruniu, Delegatura w Bydgoszczy dostępna jest część dokumentacji z badań w latach 1976–1978 oraz dokumentacja z badań w 2018 roku.

Zbiory

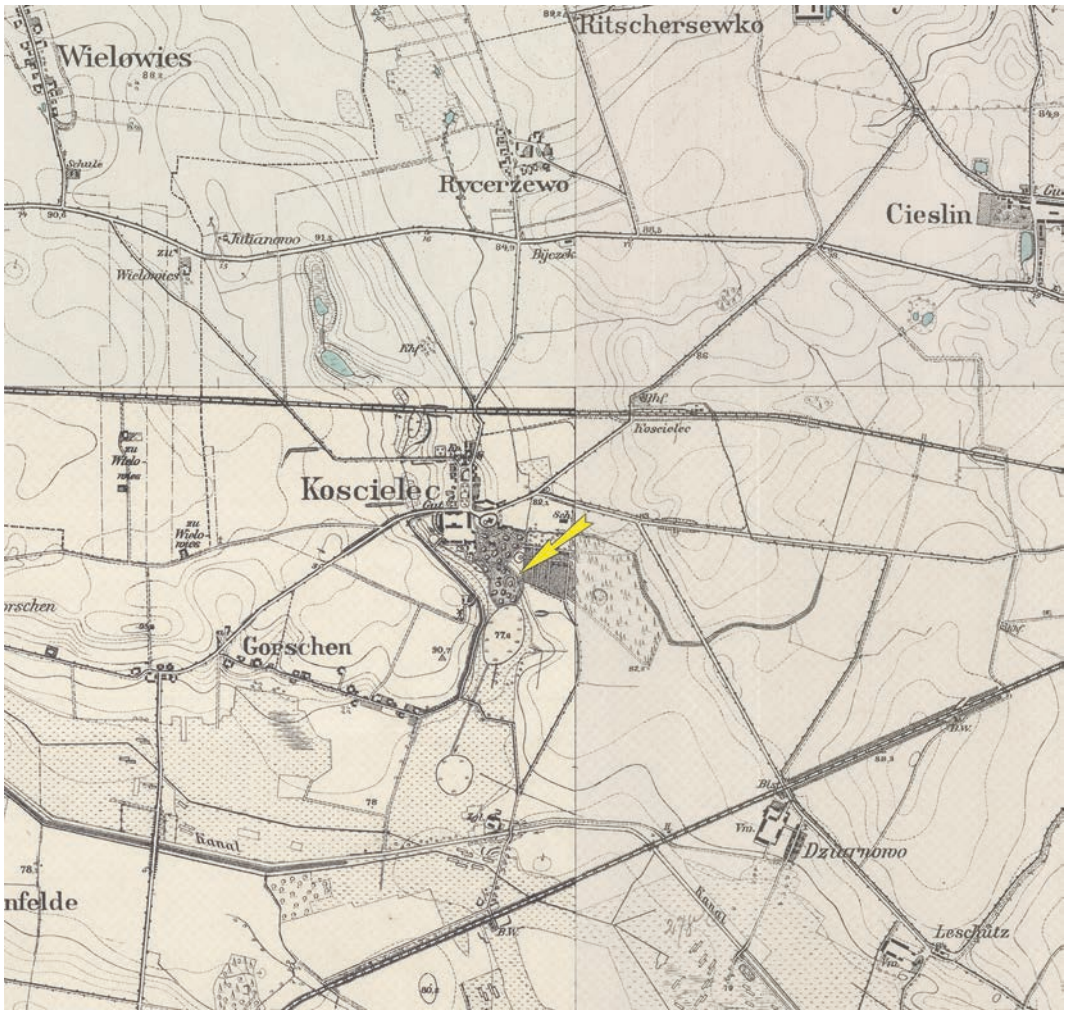
- Badania XIX wiek: nieznana liczba ułamk*ów* naczyń ceramicznych, kości zwierzęce (nr inw. 3348, 1887: 14; Muzeum Archeologiczne w Poznaniu).
- Badania inwentaryzacyjne 1925 rok: nieznana liczba ułamk*ów* naczyń ceramicznych, kości zwierzęce (nr inw. 1925: 216, nr kat. 1925: 702–705; Muzeum Archeologiczne w Poznaniu).
- Badania inwentaryzacyjne 1935 rok: nieznana liczba ułamk*ów* naczyń ceramicznych, kości zwierzęce (nr inw. 1935: 20, nr kat. 1935: 37; Muzeum Archeologiczne w Poznaniu).
- Badania powierzchniowe 1951 rok: brak dokładnych danych o liczbie materiałów źródłowych (nr inw. MT/A/3362; Muzeum Archeologiczne w Poznaniu).
- Badania inwentaryzacyjne 1967 rok: brak dokładnych danych o liczbie materiałów źródłowych.
- Badania powierzchniowe 1969 rok: ułamki naczyń ceramicznych z wczesnej epoki żelaza (kultura łużycka) oraz wczesnośredniowiecznych (nr inw. brak danych; Instytut Archeologii UMK).
- Badania wykopaliskowe 1976–1978 rok (łącznie dla grodziska i osady): a) 9978 ułamków naczyń ceramicznych, w tym 8208 wczesnośredniowiecznych; 515 fragmentów prażnic; 584 kości zwierzęce (nr inw. brak danych; Instytut Archeologii UMK); b) wyroby kościane: dziewięć łyżew, trzy szydła, dwie igły, cztery bliżej nieokreślone przedmioty), wyroby z poroża: zdobiona plakietka, gwizdek, szydło, trzy półfabrykaty, dwie rękojeści narzędzi: wyroby metalowe: topór żelazny, fragment żelaznej siekiery; wyroby kamienne: dwie osełki i jeden przedmiot bliżej nieokreślony; fragment wylewu naczynia zdobiony rysunkiem zwierzęcia (nr inw. MAP 1469–70, 1476, 1525, 1669–1697, 14357–14369; obecnie przechowywane w Instytucie Archeologii UMK); c) 68 prób do badań specjalistycznych: glebowe, węglowe, muszle, drewno i żużle (Instytut Archeologii UMK).
- Badania sondażowe 1986 rok: 37 ułamków naczyń ceramicznych, kamienie, spalone kawałki drewna, polepa, kości zwierzęce, kamienna osełka (nr inw. brak danych; Instytut Archeologii i Etnologii PAN).
- Badania sondażowe 2018 rok: a) 3250 ułamków naczyń ceramicznych, w tym 888 wczesnośredniowiecznych; 10 ułamków prażnicy; dwie bryłki polepy (nr inw. 1–127/18; Instytut Archeologii UMK); b) 2025 kości zwierzęcych: czaszek, kości długich, miednic (nr inw. 1–103; Instytut Archeologii UMK); c) dwa przęśliki ceramiczne (nr inw. 1, 2/18), rak żelazny (nr inw. 5/18), dwa żelazne haczyki na ryby (nr inw. 6 i 11/18), dwa nieokreślone przedmioty/grudki brązu (nr 7, 8/18), rozcieracz kamienny (nr 12/18), szydło żelazne (nr inw. 3/18), nóż żelazny (nr inw. 4/18), fragment tulejki żelaznej (nr inw. 9/18), fragment bryłki żelaznej (nr inw. 10/18) (Instytut Archeologii UMK); d) 32 próby drewna i węgli drzewnych pochodzących z elementów destrukcji wału i bramy, belek składających się na konstrukcję skrzyń nabrzeża, palisady i wykładki drewnianej po zewnętrznej stronie palisady (nr inw. 1–32/18; Instytut Archeologii UMK).

7 KOŚCIELEC KUJAWSKI, gm. Pakość

Numer stanowiska w miejscowości:	**1**
Numer obszaru AZP:	**44–39**
Numer stanowiska w obrębie arkusza AZP:	**132**
Nazwa dawna miejscowości:	***Kościelsk; Kościellec; Koscielec; Teichmulde; Rabenburg* (niem.) (Schroetter 1803–1810; *Topographische Karte* 1911, arkusz: *Broniewice 1721 [3274]*) (ryc. 7.1)**
Nazwa lokalna:	***altes Burgwall, schweden schanze* (wg planu G. Mazanetza z 1943 roku)**
Położenie:	**N 52°47′24.35″ E 18°9′33.8″; na terenie parku dworskiego około 0,3 km w prostej linii na południowy wschód od kościoła pw. św. Małgorzaty w Kościelcu (ryc. 7.2)**
Mezoregion:	**Równina Inowrocławska, przy granicy z Pojezierzem Żnińsko-Mogileńskim; granicę stanowi północna krawędź doliny Noteci Wschodniej**

Środowisko fizycznogeograficzne

GEOMORFOLOGIA I GEOLOGIA. Stanowisko położone jest w strefie styku form terenu o różnorakiej genezie, na południowym krańcu gliniastego płata równiny morenowej płaskiej, który ma postać cypla otoczonego od zachodu i wschodu obniżeniami schodzącymi przy jego południowym krańcu do doliny rzecznej. Gliniasty płat stanowi zakończenie obszaru równiny sandrowej o orientacji południkowej, zbudowanej z piasków i żwirów wodnolodowcowych. Pas tej równiny wklinowuje się na północ między obniżenie Kanału Smyrnia a dolinę Noteci przy jeziorze Mielno (przy jego północnym krańcu zlokalizowane jest grodzisko w Dźwierzchnie). Powierzchnia sandru zalega poniżej 85 m n.p.m. i łagodnymi, rozległymi stokami – do 3 m wysokości i nachyleniu 2° po stronie zachodniej – przechodzi w obszar płaskiej równiny morenowej, zbudowanej z glin zwałowych. Jej wysokość po wschodniej stronie sandru nie przekracza 90 m n.p.m., po zachodniej i 95,5 m n.p.m. Obniżenie po zachodniej stronie płata gliniastego jest wyraźniej zarysowane w terenie; wcina się w obszar wysoczyzny na głębokość ponad 10 m. Jego stoki zachodnie osiągają średnio 5 m wysokości, najwyższe i najbardziej strome (forma skarp) znajdują się *vis a vis* grodziska. Obniżenie po wschodniej stronie płata – w obrębie którego położone jest grodzisko – jest słabo zarysowane w terenie, przechodzi łagodnie w obszar równiny morenowej. W dnach obniżeń zalegają namuły i równiny torfowe. Stanowisko znajduje się na poziomie około 82 m n.p.m., szerokość gliniastego płata nie przekracza tu 0,15 km, na północy zwiększa się do 0,5 km. Kraniec cypla z grodziskiem przylega do równiny torfowej, która wypełnia obniżenie łączące się z doliną Noteci i rozcinające obszar piaszczystych teras rzecznych (II) zalegających u stóp wysoczyzny. Powierzchnia równiny torfowej pochyla się na południe od 77,5 do 77,1 m n.p.m. W odległości 0,1 km na południe od stanowiska znajdują się pozostałości jeziora, do którego wpada ciek odwadniający obniżenie po stronie zachodniej i dalej, poprzez pozostałości kolejnego zbiornika, zasilający aktualnie Kanał Noteci. Szerokość równoleżnikowo przebiegającej doliny rzeki poniżej grodziska (odległość od niego do doliny to około 0,5 km) wynosi około 2 km. Naprzeciw wylotu obniżenia wiodącego od stanowiska, po lewej stronie doliny, znajduje się początek rynny subglacjalnej o przebiegu północ–południowy zachód. Wypełniona jest ona częściowo jeziorami i łączy się z rynną Jeziora Pakoskiego w środkowej części tego zbiornika. Natomiast równo-

Ryc. 7.1. Kościelec Kujawski, gm. Pakość, stanowisko 1. Mapa topograficzna, arkusze Broniewice, Hohensalza [Inowrocław], Jakschitz [Jaksice] i Pakosch [Pakość] z 1911 roku (http://igrek.amzp.pl; oprac. W. Ochotny)

Fig. 7.1. Kościelec Kujawski, Pakość commune, site 1. Topographic map, Broniewice sheet, Hohensalza sheet [Inowrocław], Jakschitz sheet [Jaksice] i Pakosch sheet [Pakość] from 1911 (http://igrek.amzp.pl; elab. by W. Ochotny)

leżnikowa dolina Noteci około 4 km na zachód od stanowiska łączy się z północnym krańcem rynny pakoskiej.

HYDROGRAFIA. Sieć hydrograficzna w otoczeniu stanowiska związana jest z Notecią, należy więc do dorzecza Odry. Współczesny przepływ rzeki, zwłaszcza dawnej Noteci Wschodniej, na południe od grodziska, regulowany jest poprzez system kanałów. Obecnie naturalne koryto Noteci Wschodniej (Stara Noteć) odprowadza wody na południowy zachód w rynnę subglacjalną i przez jeziora Węgiereckie, Piotrkowickie i Ludziskie wpada do zbiornika pakoskiego w jego środkowej części. Wody dawnej Noteci Wschodniej łączą się z Notecią Zachodnią, wypływającą z północnego krańca zbiornika pakoskiego, przez Kanał Notecki (na południe od grodziska)[1]. W obniżeniu po zachodniej stronie stanowiska ciek dawniej zasilający z prawej strony Noteć Wschodnią łączy sieć kilku niewielkich zbiorników. Trzy z nich, w północnej części obniżenia, uległy całkowitemu zarośnięciu, ale na mapie z 1911 roku widnieją jako zbiorniki wodne. Obecny poziom lustra wody w jeziorze na południe od grodziska sięga 77,4 m n.p.m., na mapie z 1890 roku oznaczono go na 77,6 m n.p.m.

GLEBY. Na stanowisku występują gleby płowe, których pas ciągnie się wzdłuż doliny Noteci po jej zachodniej stronie. Na północ oraz wschód od grodziska zaczyna się rozległa strefa czarnych ziem pobagiennych. W dolinie Noteci terasy pokryte są przez gleby rdzawe i arenosole. W obrębie równin torfowych zalegają gleby hydrogeniczne.

[1] W ramach kanalizacji Górnej Noteci (od Gopła po Kanał Bydgoski) w 1882 roku przeprowadzono nowe koryto Noteci między Leszczycami a Pakością, liczące 8,5 km długości (Woźniak-Hlebionek 2002, s. 139).

Ryc. 7.2. Kościelec Kujawski, gm. Pakość, stanowisko 1. Widok grodziska od strony południowej (fot. W. Stępień)
Fig. 7.2. Kościelec Kujawski, Pakość commune, site 1. Southern view of the stronghold (photo by W. Stępień)

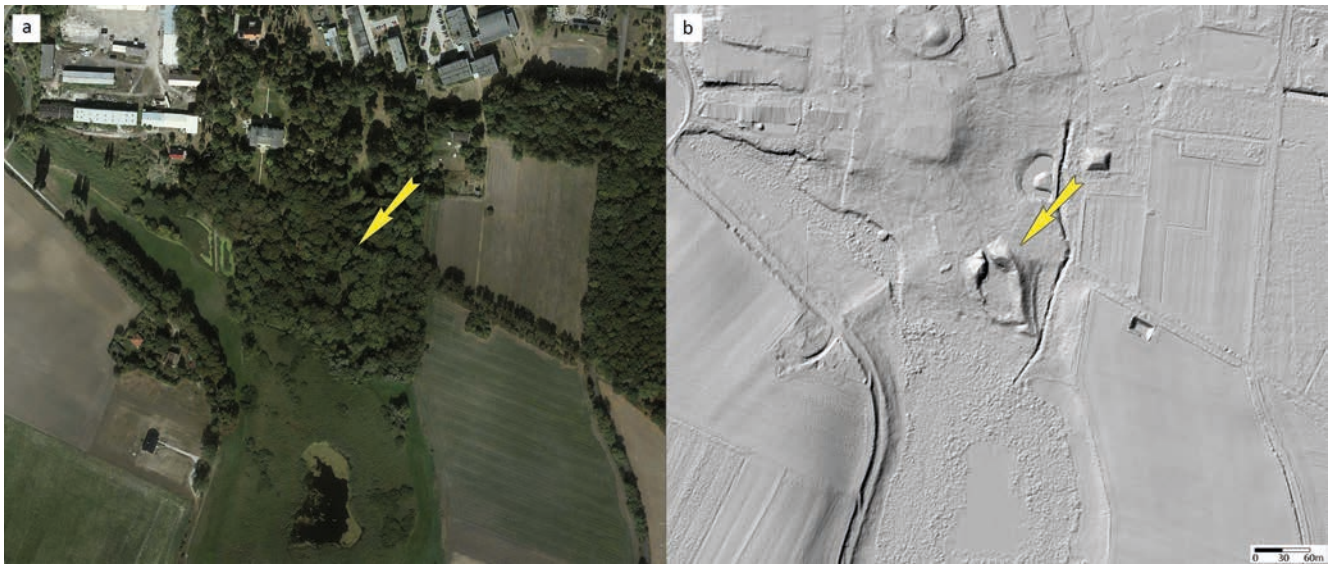
Opis stanowiska

Grodzisko znajduje się na krawędzi doliny Noteci, w dawnym parku dworskim, około 250 m na południe od romańskiego kościoła pw. św. Małgorzaty, przy wschodniej linii brzegowej częściowo zmeliorowanego i zarośniętego szuwarami jeziora (ryc. 7.3, 7.4). Obecnie ma ono owalny kształt i podkowiastą linię wałów, zachowaną od północnego zachodu, północny (najwyższy) i wschodu (ryc. 7.5, 7.6; Hensel 1959, s. 124; Kurnatowska, Łosińska 1992, s. 117). W najlepszym stanie jest wał znajdujący się od strony północnej; najstarszy jego opis zachował się w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego* „[…] starożytny wał czyli szaniec w kształcie podkowy, otwarty ku jezioru broniewickiemu; we wnętrzu w jednej części są szczątki bruku […]" (*Słownik geograficzny* 1883, s. 447). O podkowiastym kształcie grodziska pisał już wcześniej W. Schwartz (1880, s. 15). Według A. Cofty-Broniewskiej grodzisko pierwotnie miało kształt wklęsły z wałem podkowiastym, ewentualnie zniwelowanym w południowej części – od strony cieku i małego jeziorka (Cofta-Broniewska 1967b, s. 1). Nie jest wykluczone, że obiekt został znacznie przeobrażony i częściowo zniszczony w wyniku prac ziemnych prowadzonych przy budowie strzelnicy w trakcie drugiej wojny światowej[2] i boiska sportowego (nawieziona warstwa gruzu). Maksymalne przewyższenie północnego odcinka wału w stosunku do jego podstawy od powierzchni majdanu wynosi około 5,6 m. Długość grodziska, licząc od zewnętrznej podstawy wału, na osi północ–południe wynosi 92 m, a szerokość na linii wschód–zachód 68 m. Obecnie całkowita jego powierzchnia, mierzona przy zewnętrznej podstawie wału, to 0,52 ha, natomiast powierzchnia majdanu nie przekracza 14 arów. Stoki oraz korona wału są zarośnięte starodrzewem i krzakami, dodatkowo w obrębie stanowiska znajdują się liczne jamy zwierzęce, a od strony północnej przez wał prowadzi współczesny przekop o szerokości blisko 9 m. W południowej części znajdują się wkopy, w których zalegają gruz i cegły (Kowalenko 1938, s. 160; Hensel 1959, s. 124). W bezpośrednim sąsiedztwie grodziska potwierdzono liczne stanowiska z wczesnego średniowiecza (ryc. 7.7).

Historia badań i opracowań

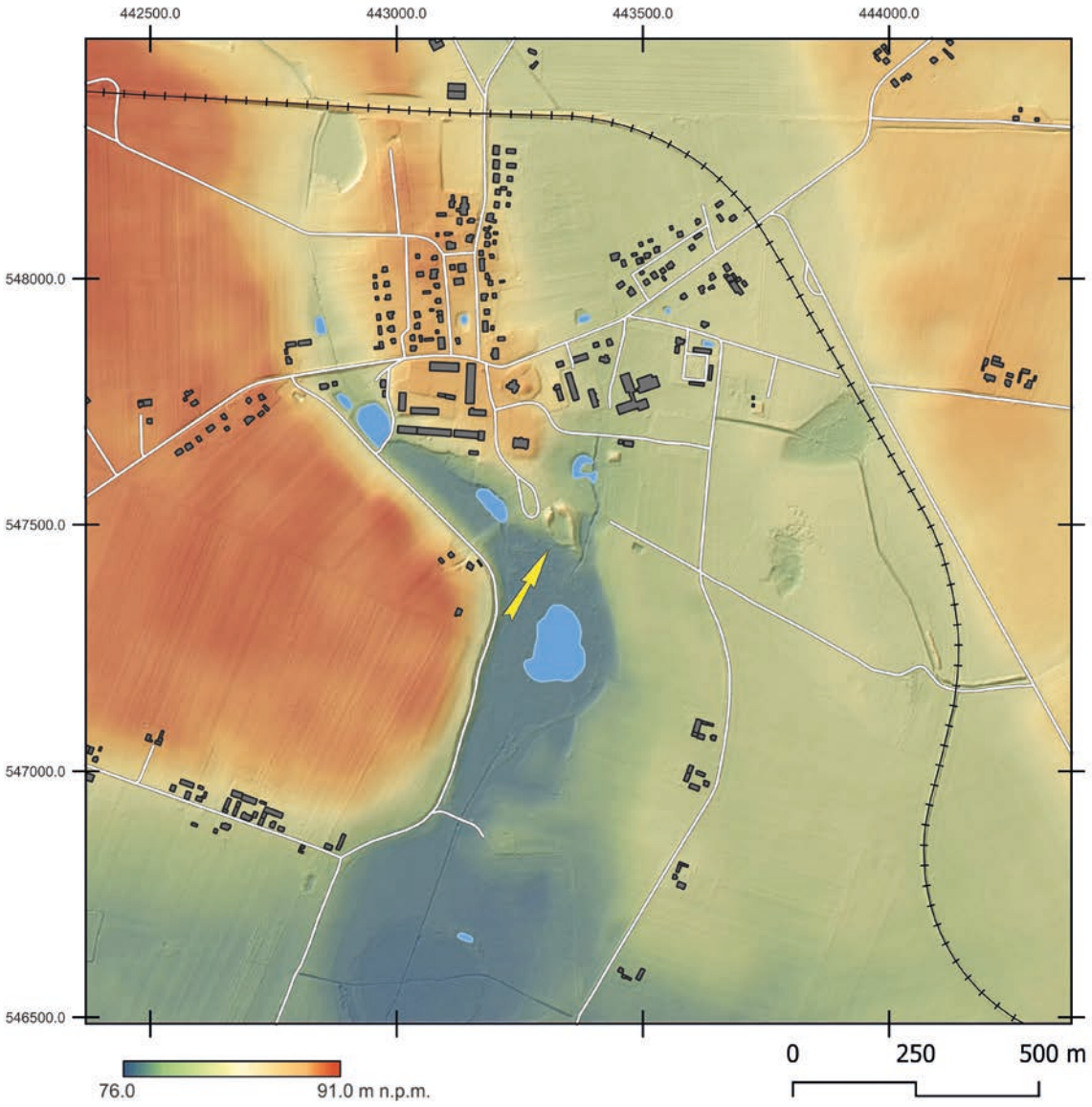
Grodzisko w Kościelcu Kujawskim znane jest od XIX wieku jako *Kościelsk* (Schwartz, 1880, s. 15; *Słownik geograficzny* 1883, s. 447; Lissauer 1887, s. 180; Behla 1888, s. 151). Pierwsza odnotowana autopsja W. Schwartza miała tu miejsce w 1914 roku (Hensel 1959, s. 124). Również po pierwszej wojnie światowej obiekt był często wzmiankowany w literaturze przedmiotu (ryc. 7.8; Schumacher 1924, s. 22; Dylik 1936; Kowalenko 1938, s. 238). W 1925

[2] Dokumentacja archiwalna w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu.

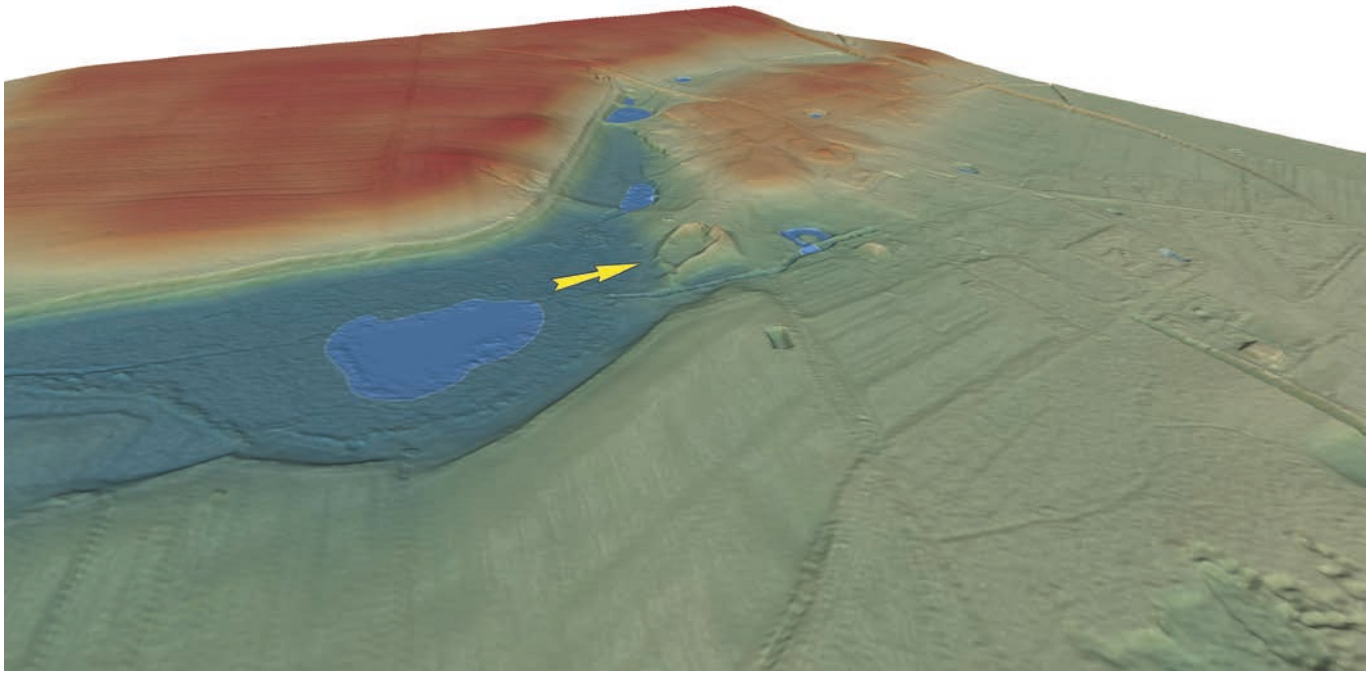
Ryc. 7.3. Kościelec Kujawski, gm. Pakość, stanowisko 1. Ortofotomapa z lokalizacją stanowiska (a) oraz obraz lidarowy z lokalizacją stanowiska (b) (źródło: dane centralnego zasobu geodezyjnego i kartograficznego; oprac. W. Ochotny)

Fig. 7.3. Kościelec Kujawski, Pakość commune, site 1. Orthophotomap with location of the sites (a) and LiDAR plans with location of the site (b) (source: data from the central geodetic and cartographic resource; elab. by W. Ochotny)

Ryc. 7.4. Kościelec Kujawski, gm. Pakość, stanowisko 1. Mapa topograficzna (oprac. M. Sosnowski)

Fig. 7.4. Kościelec Kujawski, Pakość commune, site 1. Topographic map (elab. by M. Sosnowski)

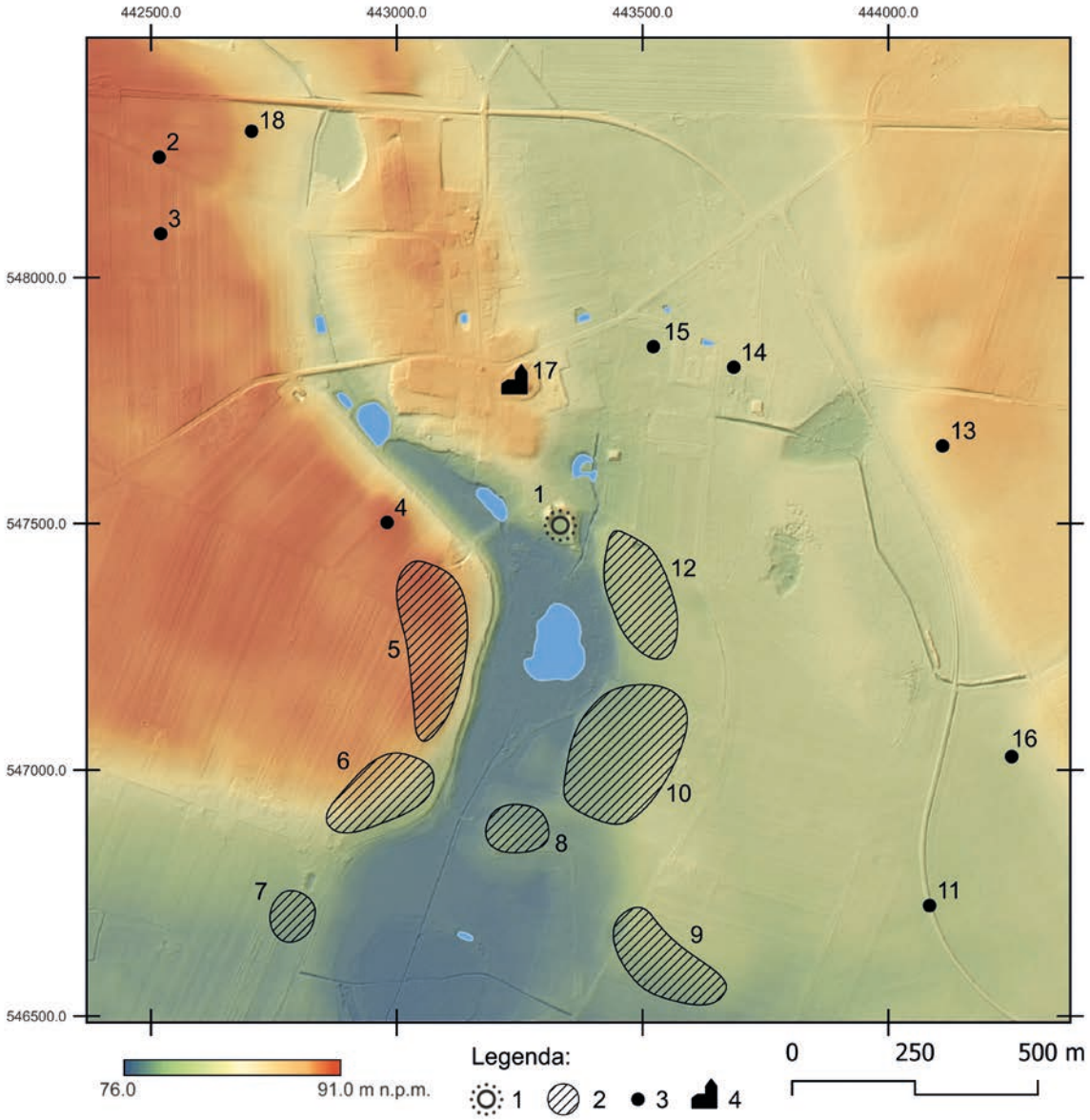

Ryc. 7.5. Kościelec Kujawski, gm. Pakość, stanowisko 1. Wizualizacja stanowiska w wersji 2D wykonana na podstawie pomiarów ALS (oprac. M. Sosnowski)
Fig. 7.5. Kościelec Kujawski, Pakość commune, site 1. View in 2D version made based on ALS measurements (elab. by M. Sosnowski)

Ryc. 7.6. Kościelec Kujawski, gm. Pakość, stanowisko 1. Widok grodziska od strony północnej (fot. M. Weinkauf)
Fig. 7.6. Kościelec Kujawski, Pakość commune, site 1. Northern view of the stronghold (photo by. M. Weinkauf)

roku grodzisko wizytował J. Kostrzewski (Kowalenko 1938, s. 238), a w 1934 roku wpisano je do rejestru zabytków (B-2 z dnia 19.01.1934 roku). Po drugiej wojnie światowej obiekt został uwzględniony w wykazach grodzisk województwa bydgoskiego (Zielonka 1959; 1963), ponadto w *Studiach i materiałach do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej* (ryc. 7.9; Hensel 1959, s. 124–125), a także w kanonicznej w latach 60. XX wieku publikacji W. Antoniewicza i Z. Wartołowska (*Mapa grodzisk* 1964, s. 58, III F-11).

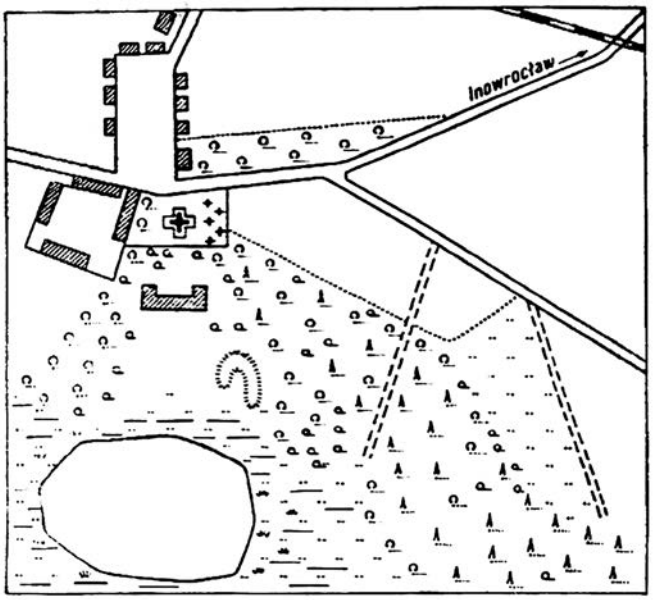
Ryc. 7.7. Kościelec Kujawski, gm. Pakość. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy. Legenda: 1 – grodzisko; 2 – osada; 3 – punkt osadniczy/ślad osadniczy; 4 – kościół. Wykaz stanowisk wraz z ich numeracją: 1 – Kościelec Kujawski 1, grodzisko; 2 – Kościelec Kujawski 9, ślad osadniczy; 3 – Kościelec Kujawski 28, ślad osadniczy; 4 – Kościelec Kujawski 31, ślad osadniczy; 5 – Kościelec Kujawski 30, osada; 6 – Gorzany 15, osada; 7 – Gorzany 14, osada; 8 – Kościelec Kujawski 36, osada; 9 – Kościelec Kujawski 35, osada; 10 – Kościelec Kujawski 7–7a, osada; 11 – Kościelec 39, ślad osadniczy; 12 – Kościelec Kujawski 7, osada; 13 – Kościelec Kujawski 3, punkt osadniczy; 14 – Kościelec Kujawski 22, ślad osadniczy; 15 – Kościelec Kujawski 22B, ślad osadniczy; 16 – Kościelec Kujawski 41, ślad osadniczy; 17 – Kościelec Kujawski -, kościół; 18 – Kościelec Kujawski 8, ślad osadniczy (https://zabytek.pl/pl; oprac. M. Sosnowski, W. Ochotny)

Fig. 7.7. Kościelec Kujawski, Pakość commune. Early medieval settlement complex. Legend: 1 – stronghold; 2 – settlement; 3 – point of settlement/trace of settlement; 4 – church. List of sites with their numbers: 1 – Kościelec Kujawski 1, stronghold; 2 – Kościelec Kujawski 9, trace of settlement; 3 – Kościelec Kujawski 28, trace of settlement; 4 – Kościelec Kujawski 31, trace of settlement; 5 – Kościelec Kujawski 30, settlement; 6 – Gorzany 15, settlement; 7 – Gorzany 14, settlement; 8 – Kościelec Kujawski 36, settlement; 9 – Kościelec Kujawski 35, settlement; 10 – Kościelec Kujawski 7–7a, settlement; 11 – Kościelec 39, trace of settlement; 12 – Kościelec Kujawski 7, settlement; 13 – Kościelec Kujawski 3, point of settlement; 14 – Kościelec Kujawski 22, trace of settlement; 15 – Kościelec Kujawski 22B, trace of settlement; 16 – Kościelec Kujawski 41, trace of settlement; 17 – Kościelec Kujawski -, church; 18 – Kościelec Kujawski 8, trace of settlement (https://zabytek.pl/pl; elab. by M. Sosnowski, W. Ochotny)

Pierwsze badania wykopaliskowe w tym miejscu przeprowadził w 1943 roku G. Mazanetz (ryc. 7.10). Kolejne badania – sondażowe – realizowane były w 1967 roku w ramach Ekspedycji Kujawskiej Katedry Archeologii UAM, kierowanej przez A. Coftę-Broniewską (Cofta-Broniewska 1967b; 1974a; 1975). Z sondażu założonego na majdanie pozyskano wówczas materiał ceramiczny charakterystyczny dla kultury przeworskiej, wczesnego średniowiecza i czasów nowożytnych (ryc. 7.11). Na powierzchni i przy oczyszczaniu przekopu (w część

Ryc. 7.8. Kościelec Kujawski, gm. Pakość, stanowisko 1. Szkic grodziska z 12 kwietnia 1922 roku (ze zbiorów Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytkóww Toruniu, Delegatura w Bydgoszczy)
Fig. 7.8. Kościelec Kujawski, Pakość commune, site 1. Sketch of the stronghold from April 12, 1922 (from the collections of Provincial Office for the Protection of Monuments in Toruń, Branch Office in Bydgoszcz)

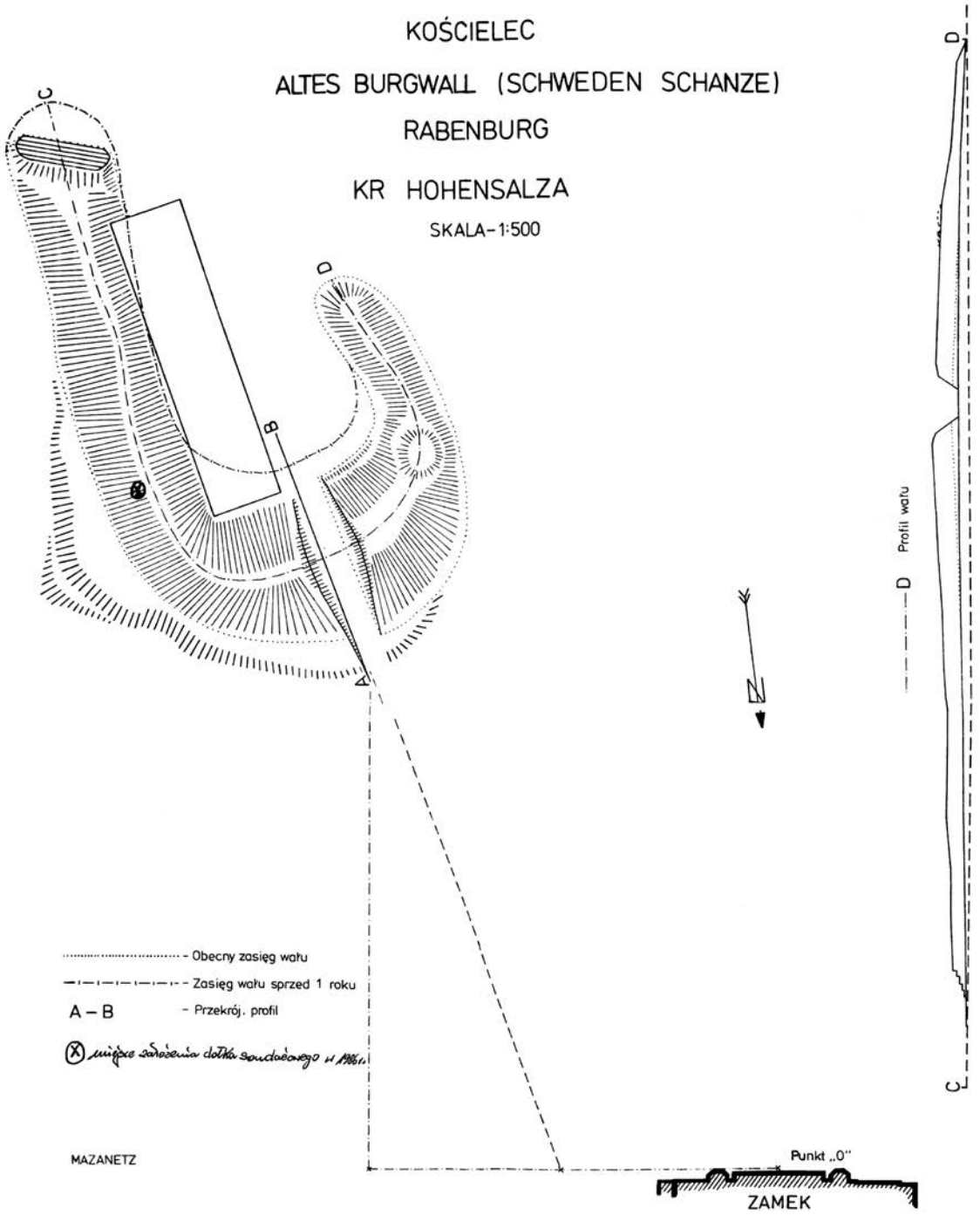
Ryc. 7.9. Kościelec Kujawski, gm. Pakość, stanowisko 1. Szkic sytuacyjny położenia grodziska (wg Hensel 1959, ryc. 85)
Fig. 7.9. Kościelec Kujawski, Pakość commune, site 1. Situational sketch of the location of the stronghold (by Hensel 1959, Fig. 85)

północnej) znaleziono po kilkanaście fragmentów wczesnośredniowiecznych i pradziejowych naczyń ceramicznych (Cofta-Broniewska 1967b, s, 1; 1975, s. 413). Według Z. Kurnatowskiej i A. Łosińskiej ta sama jednostka naukowo-badawcza badania powierzchniowo-sondażowe na omawianym stanowisku przeprowadziła także w 1978 roku (Kurnatowska, Łosińska 1983, s. 40); brakuje o nich jednak bliższych informacji. W 1986 roku na stanowisku wykonano jeden otwór sondażowy, w którym odkryto dwa fragmenty wczesnośredniowiecznych naczyń ceramicznych (Zakład Archeologii Wielkopolski IHKM PAN). Z powierzchni grodziska pozyskano wówczas 18 fragmentów naczyń z różnych okresów, w tym ze „starszych faz" wczesnego średniowiecza[3] (ryc. 7.10; Kurnatowska, Łosińska 1992, s. 117). Kolejna prospekcja terenowa miała miejsce dopiero w 2006 roku; były to badania powierzchniowe prowadzone przez J. Bednarczyka z Instytutu Prahistorii UAM[4]. Natomiast w 2020 roku, w związku z projektem badawczym pt. „Atlas grodzisk wczesnośredniowiecznych z obszaru Polski", koordynowanym w powiecie inowrocławskim przez W. Chudziaka, archeologiczne prace sondażowe na stanowisku zrealizował zespół badawczy z Instytutu Archeologii UMK; kierował nimi P. Błędowski. W 1991 roku w lokalnym układzie współrzędnych zespół E. Kujawskiego sporządził dla opisywanego obiektu plan sytuacyjno-wysokościowy (ryc. 7.12). Kolejny taki plan powstał w związku z projektem rewaloryzacji parku w Kościelcu Kujawskim.

Zakres prac badawczych

Brakuje bliższych informacji o zakresie badań G. Mazanetza z 1943 roku, a także o wymiarach sondaży z 1967 (2×2 m [?]) i 1978 roku. W odniesieniu do badań z 1986 roku wiadomo, że otwór sondażowy został założony na kulminacji wschodniej części wału (ryc. 7.10). Największy zakres – jak dotąd – miały badania przeprowadzone w 2020 roku (ryc. 7.13). Sztuczny przekop przez wał, umożliwiający wjazd na majdan od północy, wykorzystano do wytyczenia wykopu oraz osi badawczej. Wykonano wzdłuż niej serię odwiertów w celu rozpoznania stratygrafii całego stanowiska oraz terenu na przedpolu wału. Wykop założony w przekopie miał zachodnią ścianę styczną do poprzecznej linii wału, natomiast był otwarty od strony wschodniej. Eksploracja prowadzona w tym miejscu polegała na stopniowym odczyszczaniu istniejącej skarpy, której nachylenie wynosiło około 60–70°. Z uwagi na znaczną długość przekopu w wale i nierówną jego szerokość – od strony majdanu był znacznie szerszy – ściana wykopu miała przebieg linii łamanej. Dla ułatwienia eksploracji, ale też dokumentacji, cały profil podzielono na sześć odcinków, każdy o długości około 5 m (A–F). Eksplorację prowadzono do naturalnego podłoża, którym w tym miejscu był żółty, luźny piasek. Wzdłuż jednej osi badawczej, o kierunku północny zachód–południowy wschód, wykonano 21 odwiertów. Przecinała ona teren znajdujący się po północnej stronie wału, majdan oraz południowy skraj stanowiska, zajęty przez niski wał ziemny, zamykający od tej strony majdan. Odwierty 1–10 i 21 rozmieszczono na majdanie, regularnie co 5 m, odwiert 11 na domniemanym wale w południowej części stanowiska, w odległości 12,4 m od odwiertu 10. Natomiast odwierty 12–19 wykonano na północ od przekopu

[3] Dokumentacja w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu.
[4] Dokumentacja AZP w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Toruniu, Delegatura w Bydgoszczy.

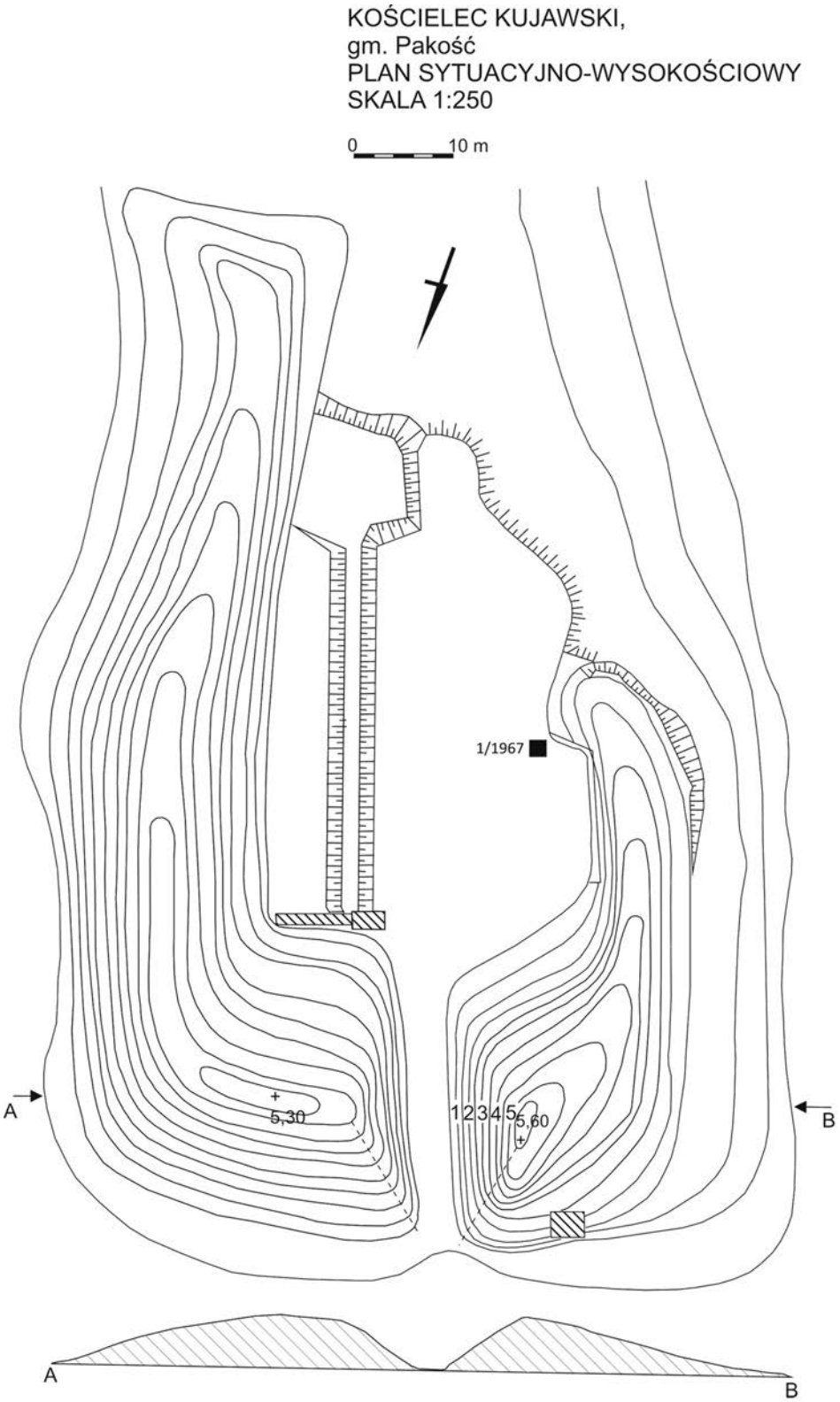
Ryc. 7.10. Kościelec Kujawski, gm. Pakość, stanowisko 1. Plan sytuacyjny z 1943 roku (?) z lokalizacją dołka sondażowego z 1986 roku (ze zbiorów Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu, Delegatura w Bydgoszczy; oprac M. Freygant-Dzieruk)

Fig. 7.10. Kościelec Kujawski, Pakość commune, site 1. Situational plan of the site from 1943 (?) with the location of the test pit from 1986 (from the collections of Provincial Office for the Protection of Monuments, Branch Office in Bydgoszcz; elab. M. Freygant-Dzieruk)

wału, w strefie przebiegu fosy; rozmieszczono je co 2 m, jedynie odwiert 19 znajdował się w odległości 5 m od poprzedniego. W ten sposób rozpoznano stratygrafię grodziska na odcinku o długości 110 m. Dodatkowy odwiert (22) umieszczono na szczycie wału, w odległości około 5 m od zachodniej ściany wykopu. Miał on dostarczyć uzupełniających informacji dotyczących budowy nasypu wału i wysokości jego posadowienia.

Stratygrafia kulturowa wraz z pozostałościami zabudowy

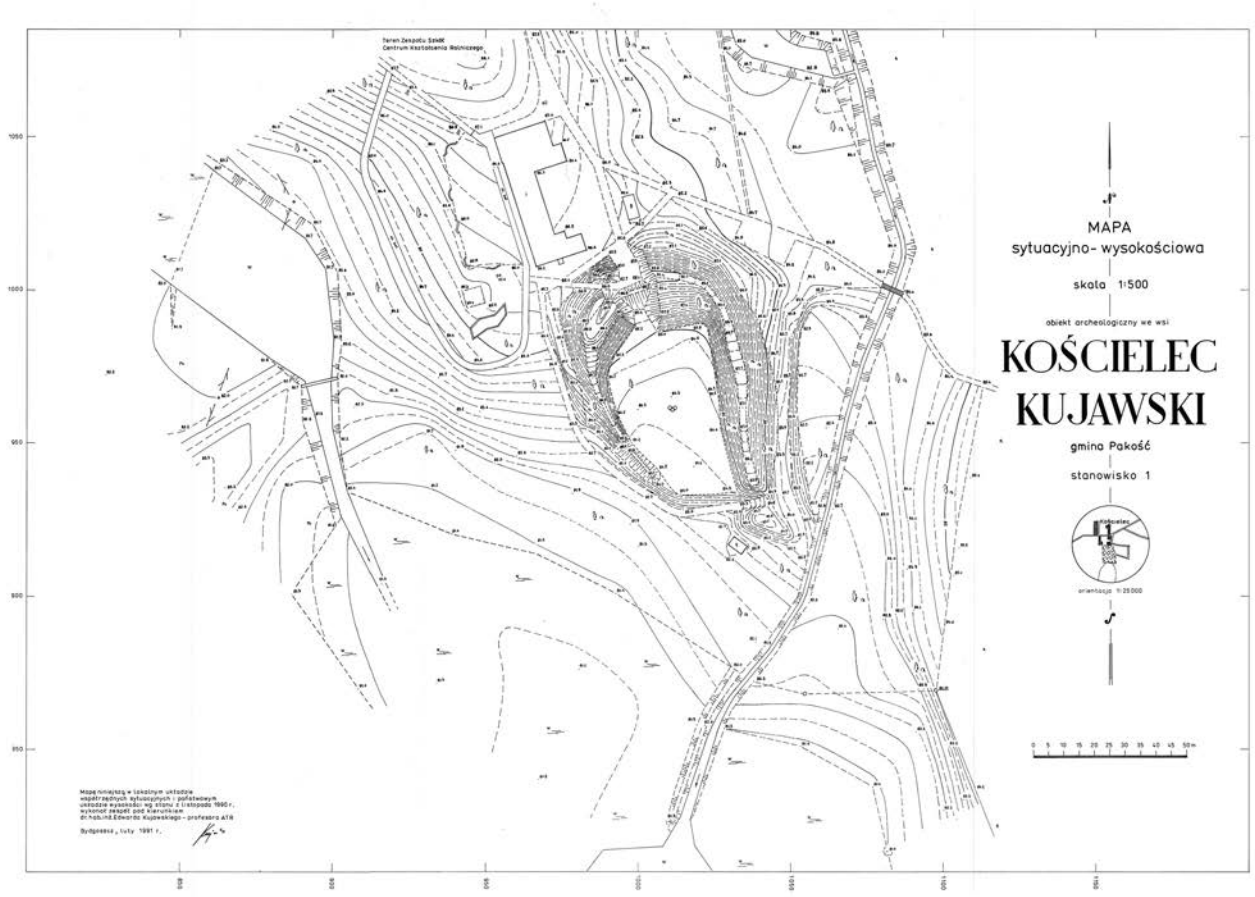
W 2020 roku odsłonięto zróżnicowany układ nawarstwień kulturowych, powstałych w długim okresie użytkowania tego miejsca, obejmującym różne odcinki pradziejów, jak też wczesne średniowiecze (ryc. 7.14–7.19). Wszystkie odsłonięte w przekopie przez wał jednostki stratygraficz-

Ryc. 7.11. Kościelec Kujawski, gm. Pakość, stanowisko 1. Plan sytuacyjno-wysokościowy z zaznaczonym wykopem z 1967 roku (ze zbiorów Wojewódzkigo Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu, Delegatura w Bydgoszczy; oprac. M. Freygant-Dzieruk)

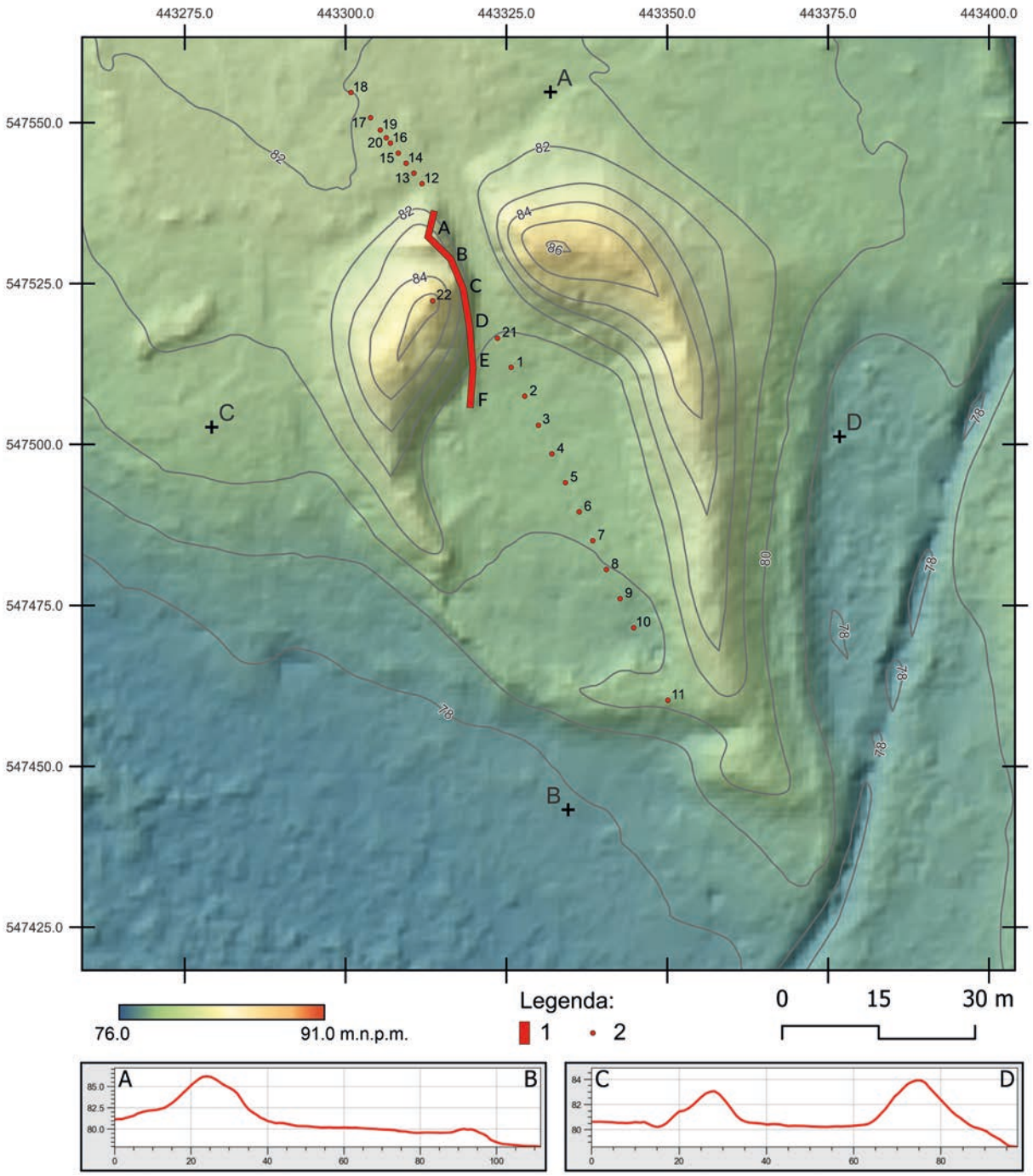
Fig. 7.11. Kościelec Kujawski, Pakość commune, site 1. Situational and elevation plan of the site with marked research trench from 1967 (from the collections of Provincial Office for the Protection of Monuments in Toruń, Branch Office in Bydgoszcz; elab. M. Freygant-Dzieruk)

ne otrzymały swój indywidualny numer polowy (od 1 do 140, bez numeru pozostawiono humus, natomiast calec opatrzono numerem 141). Starszą, przedgrodową fazę użytkową, datowaną na wczesne średniowiecze, wyznaczały obiekty osadnicze odsłonięte pod nasypem wału grodowego (faza I; ryc. 7.14). Skupiały się w wąskim pa-

Ryc. 7.12. Kościelec Kujawski, gm. Pakość, stanowisko 1. Plan sytuacyjno-wysokościowy z 1991 roku (rys. E. Kujawski)
Fig. 7.12. Kościelec Kujawski, Pakość commune, site 1. Situation and elevation plan of the site from 1991 (drawn by E. Kujawski)

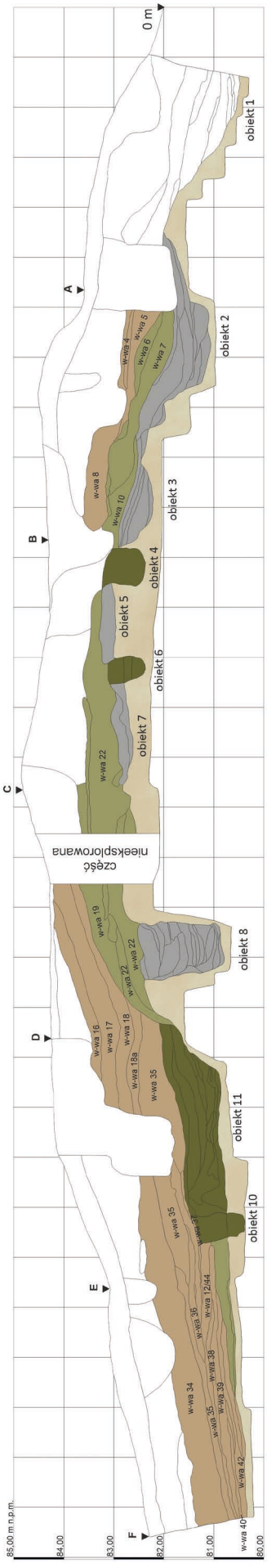
sie na odcinkach B–D profilu, świadcząc tym samym o relatywnie gęstej zabudowie obejmującej szczyt i północny stok piaszczystego wzniesienia, na którym w kolejnej fazie usypano wał. Za pozostałość zagłębionego w grunt budynku mieszkalnego uznano obiekt 2 (ryc. 7.15, 7.16). Miał on schodkowato uformowane dno z wydzieloną środkową częścią w postaci wannowatej niecki o szerokości 2 m i głębokości 0,75 m. Boczne części były płytsze, tworząc rodzaj ław lub schodków ułatwiających wyjście na zewnątrz. Wypełnisko jamy tworzyły warstwy piasku z zawartością węgli drzewnych (próba ^{14}C; tab. I, Poz-156098) oraz zalegająca w spągu spalenizna (warstwy I–VIII). Wydobyto z niej 13 fragmentów naczyń ceramicznych, ręcznie lepionych i przykrawędnie obtaczanych. Na południe od tej jamy znajdował się obiekt 3, być może przestrzennie i funkcjonalnie z nią powiązany (ryc. 7.15–7.17). Była to płytka niecka, której szerokość w górnej części wypełniska wynosiła 1,8 m, a głębokość około 0,5 m. Na jej strukturę składały się warstwy piasku z grudkami polepy, węglami drzewnymi i spalenizną (warstwy I–V). Strop jamy zarejestrowano powyżej obiektu 2, na poziomie 82,9 m n.p.m. Na tym samym poziomie stratygraficznym znajdowały się jeszcze trzy obiekty – 5, 7 i 9. Pierwszy, położony na kulminacji pierwotnej formy terenowej (83,3 m n.p.m.), przecięty od północy i południa przez młodsze stratygraficznie jamy posłupowe, charakteryzował się nieckowatym, jednowarstwowym wypełniskiem o miąższości 0,3 m, zawierającym drobne węgle drzewne (palenisko?) (obiekt 5). Drugi został zniszczony od północy przez jamę posłupową (obiekt 6), a w części stropowej przez wkopy nowożytne (obiekt 7; ryc. 7.15, 7.17). W profilu miał kształt nieregularnie nieckowaty o szerokości 2 m i głębokości 0,2 m. Na jego strukturę składały się dwie warstwy zasypiskowe; w górnej zalegał żużel, być może pochodzący z wkopanej w niego jamy śmietniskowej. Trzeci obiekt – 8 – zlokalizowano w ramach odcinka D wykopu, poniżej nasypu wału, na poziomie 82,5 m n.p.m. Jama miała w przekroju workowaty kształt, szerokość w partii przypowierzchniowej wynosiła 1,08 m, a w dolnej zwężała się do 0,86 m. Jej wielowarstwowe wypełnisko (warstwy I–XIX) miało miąższość 1,65 m. Tworzyły je warstwy piasku oraz spalenizny z węglami drzewnymi (próba ^{14}C; tab. I, Poz-156097) zalegające na kilku poziomach, świadczące o wielokrotnym wykorzystywaniu jamy zapewne do wędzenia mięsa lub ryb. W jego zasypisku zalegały wyłącznie fragmenty późnolateńskich naczyń ceramicznych (nr inw. 6/20). Następny etap zasiedlenia związany był z powstaniem grodu w miejscu osa-

Ryc. 7.13. Kościelec Kujawski, gm. Pakość, stanowisko 1. Plan sytuacyjno-wysokościowy z lokalizacją wykopu i odwiertów archeologicznych w 2020 roku wraz z przekrojami wykonany na podstawie pomiarów ALS. Legenda: 1 – wykop, 2 – odwiert (rys. M. Sosnowski; oprac. W. Ochotny)

Fig. 7.13. Kościelec Kujawski, Pakość commune, site 1. ALS-based site contour map with trench and boreholes locations from 2020 together with cross-sections. Legend: 1 – trench, 2 – borehole (drawn by M. Sosnowski; elab. by W. Ochotny)

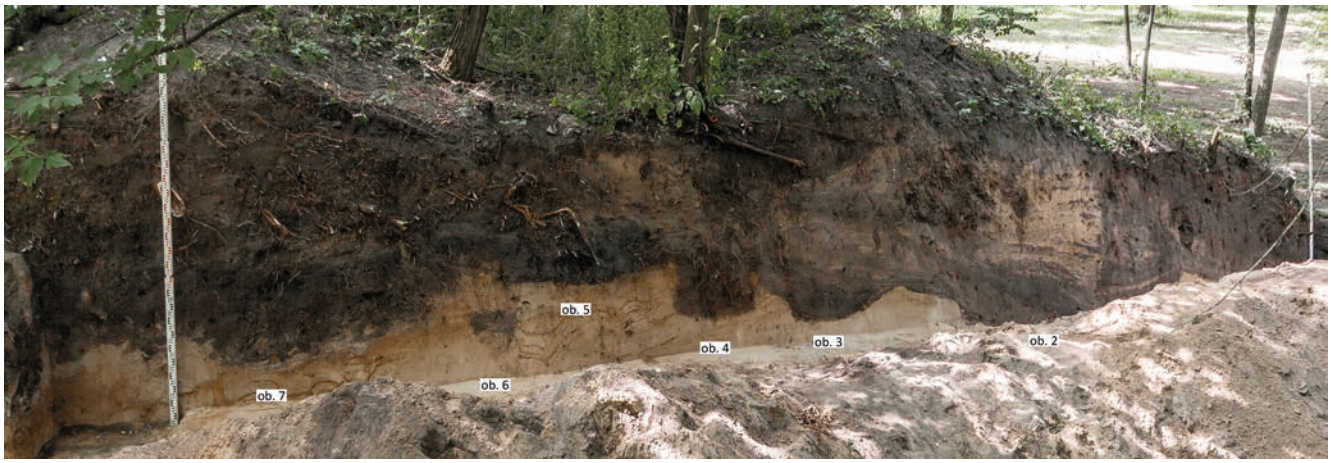
dy otwartej (faza IIa; ryc. 7.14). Na kulminacji, wcześniej zajętej przez obiekty osadnicze, usypano wał ziemny, którego strukturę tworzył żółto-brunatny piasek, przewarstwiony brunatnym piaskiem z szarymi wtrętami oraz soczewkami popiołów i spalenizny, świadczącymi o gwałtownym zniszczeniu drewnianej konstrukcji. Pierwotna wielkość wału jest trudna do ustalenia z uwagi na zniszczenia dokonane w późniejszym czasie, związane z jednej strony z jego przebudową, z drugiej zaś z przeobrażeniami stanowiska w czasach nowożytnych. Rezultatem tych ostatnich są liczne wkopy czytelne w zewnętrznej części wału oraz nadsypane warstwy popiołów, żużli i ziemi. Dodatkowe zniszczenia spowodowały korzenie kilkudziesięcioletnich drzew porastających wał, głównie od północy. Można jednak spróbować dość ogólnie oszacować jego szerokość, biorąc pod uwagę obecność dwóch jam, przecinających starsze obiekty. Większa z nich – obiekt 4 – o szerokości 0,7 m i miąższości 0,85 m, charak-

Ryc. 7.14. Kościelec Kujawski, gm. Pakość, stanowisko 1. Przekrój przez nawarstwienia wału, profil południowo-zachodni. Legenda: 1 – faza I, obiekty; 2 – faza IIa, obiekty; 3 – faza IIa, warstwy; 4 – faza IIb, warstwy; 5 – faza III; 6 – calec (rys. M. Freygant-Dzieruk, W. Ochotny; oprac. W. Ochotny)

Fig. 7.14. Kościelec Kujawski, Pakość commune, site 1. Cross section through rampart's layer, southwestern profile. Legend: 1 – phase I, features; 2 – phase IIa, features; 3 – phase IIa, layers; 4 – phase IIb, layers; 5 – phase III; 6 –virgin soil (drawn by. M. Freygant-Dzieruk, W. Ochotny; elab. by W. Ochotny)

teryzowała się workowatym profilem i jednorodnym wypełniskiem w postaci brunatno-szarego piasku (ryc. 7.15, 7.17). Mniejsza – obiekt 6 – miała w górnej części średnicę około 0,5 m i podobną miąższość oraz trzywarstwowe wypełnisko złożone z żółto-brunatnego piasku (ryc. 7.15, 7.17). W obu jamach prawdopodobnie znajdowały się pionowe słupy, które stanowiły element ścian oporowych, stabilizujących piaszczysty nasyp wału. Było to czytelne zwłaszcza w obiekcie 6 o lekko pochylonych w kierunku południowym bocznych ścianach, co można tłumaczyć ukośnym ustawieniem drewnianej konstrukcji, którą posadowiono w obrębie jamy. Od strony majdanu nasyp wału zachował się w dużo lepszym stanie. Jego zasięg wyznaczała krawędź obiektu 11, który należy uznać za pozostałość zagłębionego w ziemię budynku mieszkalnego, posadowionego u podstawy wału, a także czytelne w tym miejscu ugięcie warstw tworzących dość wyraźną, wypukłą linię nasypu. Z wałem grodu (faza IIa) można powiązać warstwy 19, 20, 21, 22, 13 i 14 – zadokumentowane na odcinku D profilu, a także 6, 9, 7 i 10 – odsłonięte w odcinku B wału. Tak zrekonstruowana forma miałaby szerokość około 15 m i wysokość od podstawy około 2 m. Przed wałem znajdowała się fosa (obiekt 1), której znaczną część o szerokości 2,5 m odsłonięto w północnej części wykopu (odcinek A) oraz w odwiertach 12–20 (ryc. 7.18). Na tej podstawie pełną szerokość fosy można rekonstruować na około 12,5 m, a jej głębokość na prawie 2 m, licząc względem obecnej powierzchni terenu (spąg na poziomie 80,45–80,60 m n.p.m.). Zasypisko fosy tworzyły, układające się nieckowato, warstwy piasku i luźne kamienie. W nasypie wału z tego okresu nie znaleziono ruchomego materiału źródłowego. Jedynie w jamie posłupowej (obiekt 6), na wtórnym złożu, natrafiono na dwa fragmenty naczyń ceramicznych z wczesnej epoki żelaza (kultura łużycka) oraz cztery fragmenty naczyń wczesnośredniowiecznych ręcznie lepionych, słabo obtaczanych. Z zabudową wspomnianej fazy powiązano obiekt 11, o wannowatym przekroju; jego szerokość w górnej części wynosiła 3,85 m, w dolnej natomiast 2,8 m. Wielowarstwowe wypełnisko o łącznej miąższości 0,6–0,9 m stanowiły warstwy piasku i zalegającej w części przydennej spalenizny z węglami drzewnymi (próba ^{14}C; tab. I, Poz-129905). Z obiektu pozyskano 48 ułamków wczesnośredniowiecznych naczyń ceramicznych i fragment kości zwierzęcej. Elementem konstrukcyjnym półziemianki (obiekt 11) był negatyw słupa (obiekt 12, odnotowany na poziomie jej dna – 80,51 m n.p.m.). W rzucie miał okrągły kształt i średnicę 0,23 m, jego miąższość wyniosła zaledwie 0,1 m; w zasypisku występowały grudki polepy, węgle drzewne i spalenizna. Z reliktami zabudowy powiązano jeszcze jedną jamę – obiekt 9 – uchwyconą w profilu wschodnim wykopu, przy północnej krawędzi półziemianki; jej strop zarejestrowano na głębokości 81,65 m n.p.m (ryc. 7.19). Miała nieckowaty przekrój, szerokość

Ryc. 7.15. Kościelec Kujawski, gm. Pakość, stanowisko 1. Przekrój przez nawarstwienia wału (część północna), profil południowo-zachodni, obiekty 2–7 (fot. R. Kaźmierczak)
Fig. 7.15. Kościelec Kujawski, Pakość commune, site 1. Cross-section through the embankment layers (northern part), southwestern profile, features 2–7 (photo by R. Kaźmierczak)

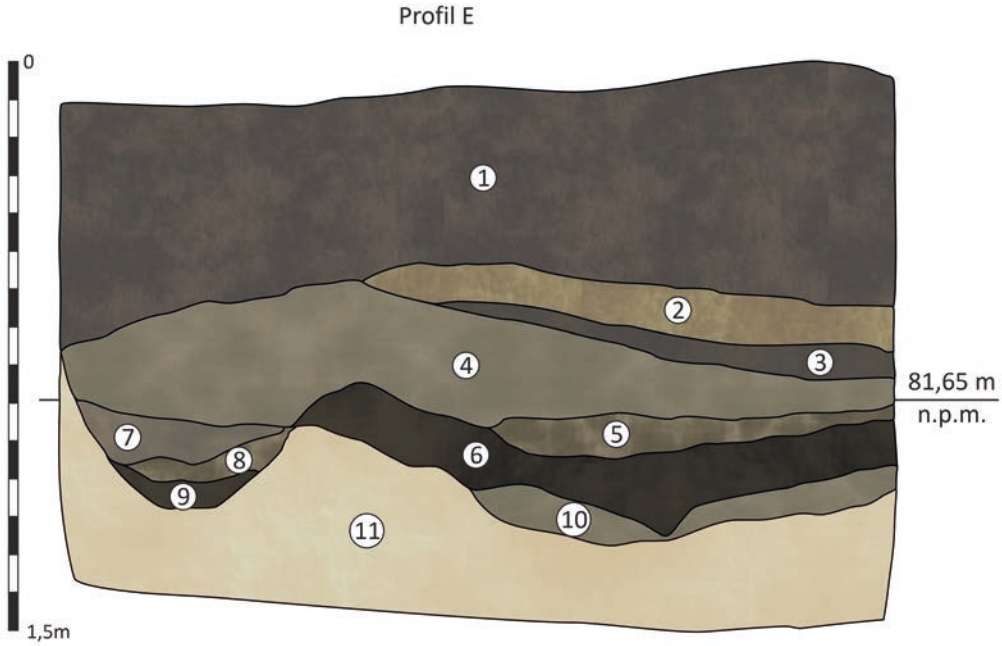
Ryc. 7.16. Kościelec Kujawski, gm. Pakość, stanowisko 1. Profil południowo-zachodni, obiekty 2 i 3 (fot. R. Kaźmierczak)
Fig. 7.16. Kościelec Kujawski, Pakość commune, site 1. Southwestern profile, features 2 and 3 (photo by R. Kaźmierczak)

Ryc. 7.17. Kościelec Kujawski, gm. Pakość, stanowisko 1. Profil południowo-zachodni, obiekty 3–7 (fot. R. Kaźmierczak)
Fig. 7.17. Kościelec Kujawski, Pakość commune, site 1. Southwestern profile, features 3–7 (photo by R. Kaźmierczak)

Ryc. 7.18. Kościelec Kujawski, gm. Pakość, stanowisko 1. Profil południowo-zachodni, obiekt 1 (fot. R. Kaźmierczak)
Fig. 7.18. Kościelec Kujawski, Pakość commune, site 1. Southwestern profile, feature 1 (photo by R. Kaźmierczak)

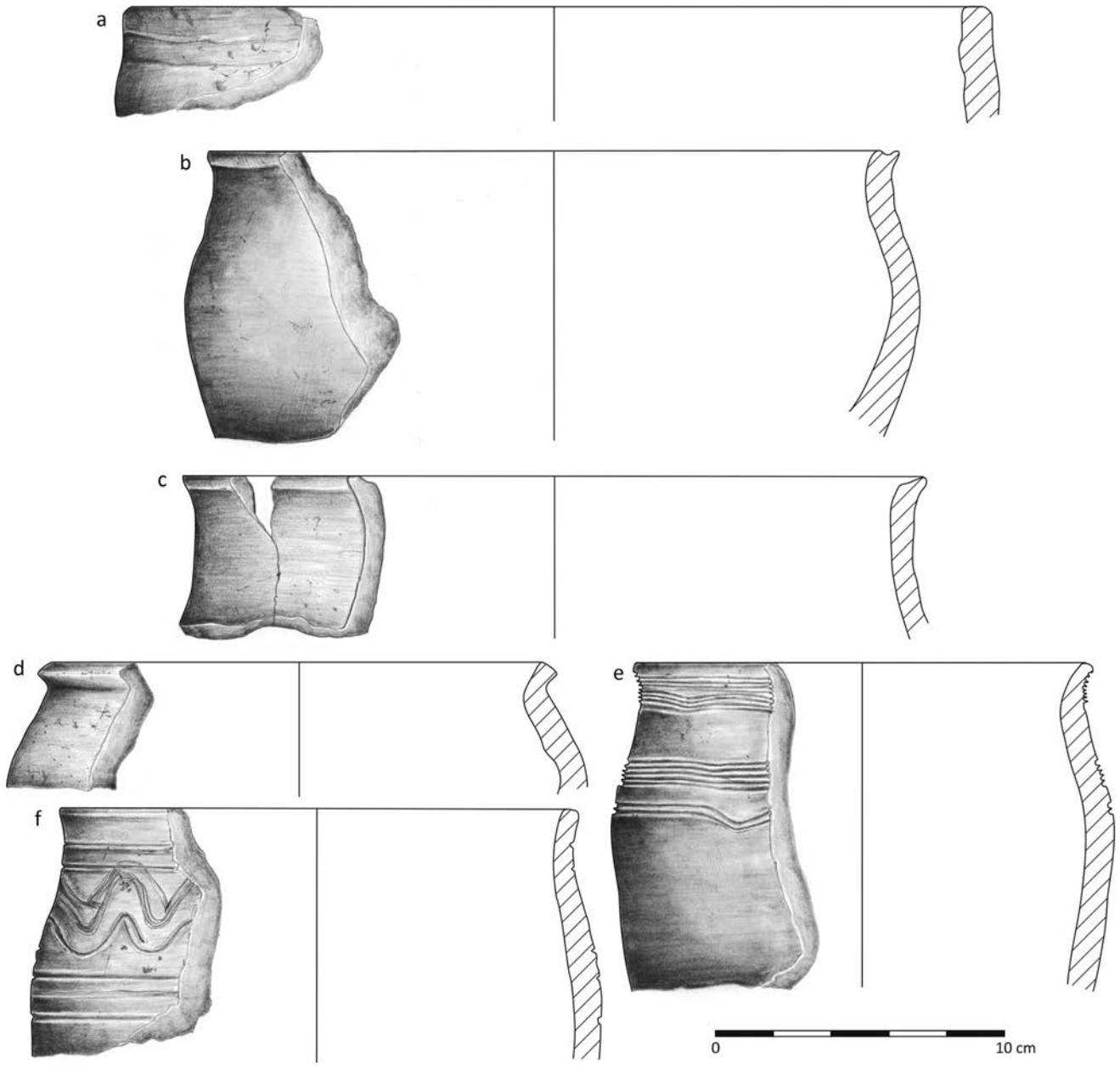

Ryc. 7.19. Kościelec Kujawski, gm. Pakość, stanowisko 1. Wykop 1/20, obiekty 9 i 10a, profil północno-wschodni: 1 – szaro-brunatna próchnica; 2 – jasnoszary piasek luźny; 3 – szary piasek luźny; 4 – jasnoszaro-brunatny piasek luźny; 5 – jasnoszary piasek luźny z węglami drzewnymi (obiekt 10a, warstwa I); 6 – brunatno-szary piasek luźny z węglami drzewnymi (obiekt 10a, warstwa II); 7 – jasnobrunatno-szary piasek luźny (obiekt 9, warstwa I); 8 – szary piasek z węglami drzewnymi (obiekt 9, warstwa II); 9 – szaro-czarny piasek luźny (obiekt 9, warstwa III); 10 –szaro-żółty piasek luźny (obiekt 10a, warstwa III); 11 – żółty piasek luźny (calec) (rys. M. Freygant-Dzieruk, W. Ochotny; oprac. W. Ochotny)

Fig. 7.19. Kościelec Kujawski, Pakość commune, site 1. Trench 1/20, feature 9 and 10, northeastern profile: 1 – grey-brown humus; 2 – light grey loose sand; 3 – grey loose sand; 4 – light grey-brown loose sand; 5 – light grey loose sand with charcoals (feature 10a, layer I); 6 – brown-grey loose sand with charcoals (feature 10a, layer II); 7 – light brownish grey loose sand (feature 9, layer I); 8 – grey sand with charcoal (feature 9, layer II); 9 – grey-black loose sand (feature 9, layer III); 10 – grey-yellow loose sand (feature 10a, layer III); 11 – yellow loose sand (virgin soil) (drawn by. M. Freygant-Dzieruk, W. Ochotny; elab. by W. Ochotny)

0,56 m oraz miąższość 0,24 m. W wypełnisku złożonym z szarego piasku ze spalenizną, zalegającego w górnej części jamy, oraz szaro-brunatnego piasku na dnie, znaleziono jeden fragment wczesnośredniowiecznego naczynia, ręcznie lepionego, przykrawanie obtaczanego. Być może z obiektem 11 integralnie związana była jama posłupowa (obiekt 10), wyraźnie ograniczająca od południa zasięg półziemianki. Aczkolwiek nie można wykluczyć, że pionową, drewnianą konstrukcję wykonano w kolejnej fazie, kiedy podwyższono i poszerzono nasyp, kosztem zmniejszenia powierzchni majdanu. W takim przypadku słup – fragment większej konstrukcji – stanowiłby od strony wewnętrznej oparcie dla stopy wału. Bez wątpienia był również elementem rozgraniczającym relikty zabudowy z faz IIa i IIb. Obiekt 11 miał szerokość 0,52 m i workowaty przekrój, a miąższość wypełniska wyniosła 0,9 m. W jego obrębie znaleziono dziewięć fragmentów wczesnośredniowiecznych naczyń ceramicznych, ręcznie lepionych i słabo w górnej części obtaczanych oraz sześć kości zwierzęcych.

Młodszą część wału (faza IIb) tworzyły warstwy rozsypiskowe z fazy IIa i nowy nasyp (od południa – odcinki D–F; warstwy 16–18, 18a 22a i 34a, 35–39, 12/44; od północy – odcinek B; warstwy 1, 4, 5 i 8). Dzięki temu poszerzono nieznacznie całą konstrukcję do około 19,5 m oraz podwyższono do 4 m, mierząc od poziomu majda-

Ryc. 7.20. Kościelec Kujawski, gm. Pakość, stanowisko 1. Wczesnośredniowieczne naczynia ceramiczne. Faza I: a – obiekt 2, warstwa I; b – obiekt 3, warstwa I. Faza IIa: c, e, f – obiekt 11, warstwa popiołu; d – nasyp wału (rys. E. Błędowska)

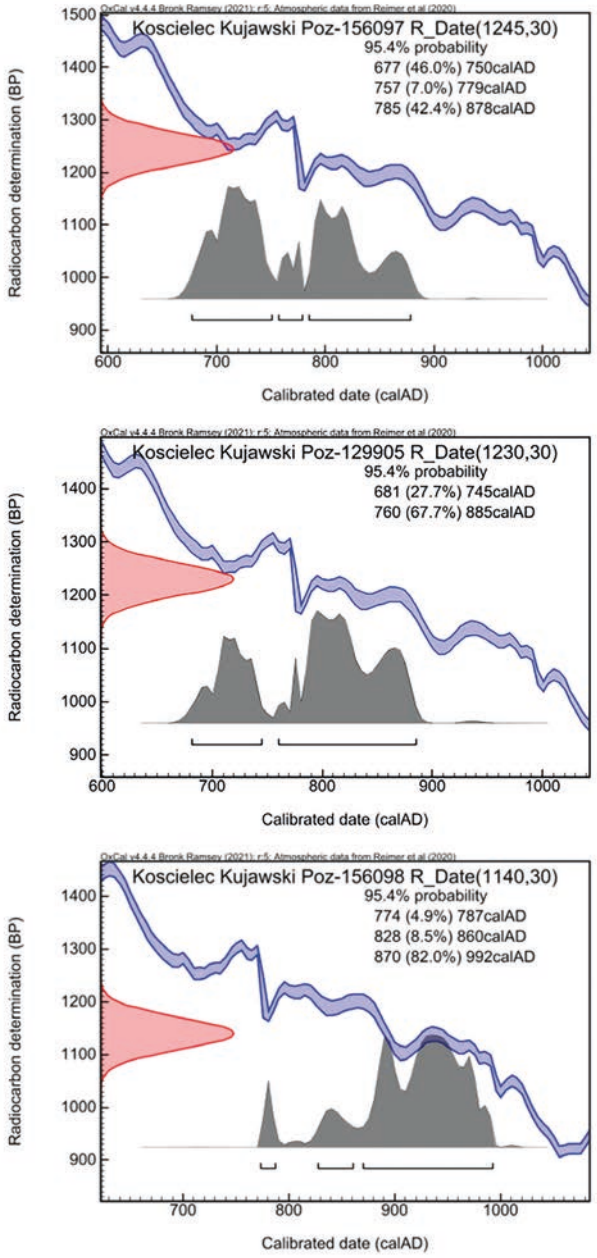
Fig. 7.20. Kościelec Kujawski, Pakość commune, site 1. Early medieval pottery. Phase I: a – feature 2, layer I; b – feature t 3, layer I. Phase IIa: c, e, f – feature 11, ash layer; d – embankment (drawn by E. Błędowska)

nu. Do budowy nasypu użyto prawie wyłącznie piasku o luźnej strukturze, brunatnej lub żółto-brunatnej barwy. Prawdopodobnie od zewnątrz licowano go drewnem (warstwa 8), po którym pozostały ślady spalenizny i szare zabarwienie piasku. W tej części wału znaleziono nieliczne ułamki naczyń ceramicznych, w tym pięć z wczesnej epoki żelaza oraz 25 z wczesnego średniowiecza, ręcznie lepionych, słabo obtaczanych, w większości zalegających na wtórnym złożu (formy ręcznie lepione, słabo obtaczane).

Z zabudową grodową w fazie IIb powiązano warstwy odsłonięte na majdanie, po wewnętrznej stronie wału (odcinek F, warstwy 38–40, 42, 43; ryc. 7.14). Zalegały one niemal poziomo na naturalnym podłożu z żółtego piasku (spąg – 80,35–80,70 m n.p.m.). Nie stwierdzono w tym miejscu obniżenia terenowego, można zatem przypuszczać, że zabudowa ta miała charakter naziemny. Pozostały po niej silnie sprasowane warstwy popiołu, spalenizny i grudek polepy wymieszane z piaskiem. Miąższość warstw w miejscu odkrycia wynosiła ponad 0,5 m. Trudno dokładniej określić konstrukcję ścian budynków, jak również ich wymiary. Szerokość zadokumentowanych warstw pogorzeliskowych wynosiła 5,6 m, ale nie jest to właściwa szerokość ścian, ponieważ usytuowanie wykopu było skośne do linii zabudowy, co mocno zniekształciło obraz stratygrafii. Prawdopodobnie w tej fazie poszerzono fosę, na co wskazywały, zadokumentowane w odwiertach wykonanych od strony północnej, nawarstwienia zasypiskowe o miąższości 1 m (licząc od obecnej powierzchni terenu), układające się nieckowato na odcinku około 5 m. Można zatem przyjąć, że podcięto północną krawędź rowu, dodatkowo go poszerzając do prawie 20 m.

Charakter podepozycyjny miały warstwy zalegające powyżej reliktów zabudowy (12, 33–35) oraz osuwiskowe, odsłonięte na wale (1–3; ryc. 7.14). Ich strukturę w wielu miejscach zaburzały liczne wkopy nowożytne i współczesne oraz korzenie wieloletnich drzew. W ich obrębie występował zróżnicowany materiał źródłowy, w tym zalegające na wtórnym złożu ułamki naczyń ceramicznych z wczesnej epoki żelaza i wczesnego średniowiecza.

Rozpoznaniem objęto również wnętrze grodziska na całej długości majdanu (odwierty 1–11, 21; ryc. 7.13). Stwierdzono silne przekształcenie pierwotnej formy terenu, na którym założono osiedle otwarte, a następnie wzniesiono gród. Dziś spadek terenu na odcinku 50 m (pomiędzy odwiertami 1 a 10) wynosi około 1 m, pierwotnie było to ponad 2,5 m. W terenie wyraźnie manifestowało się piaszczyste wzniesienie, które zasiedlono w pierwszej kolejności (również we wczesnej epoce żelaza w tym miejscu funkcjonowało osiedle). Prawdopodobnie od północy istniało naturalne obniżenie, łączące się z nieckami jezior-stawów położonych po wschodniej i zachodniej stronie cypla, na którym wzniesiono gród. Teren przyległy od południa tworzył niewielką, łagodnie opadającą w stronę rynny jeziora terasę o powierzchni mocno zredukowanej przez procesy eutrofizacji. Z reliktami zabudowy (wczesnośredniowiecznej?) łączyć można warstwę brunatno-szarego i szaro-brunatno-żółtego piasku uchwyconego w odwiertach 1–7, 21. W odwiertach 1 i 21 zalegała ona bezpośrednio pod humusem, natomiast w odwiertach wykonanych w central-

Ryc. 7.21. Kościelec Kujawski, gm. Pakość, stanowisko 1. Daty kalendarzowe prób organicznych oznaczonych metodą radiowęglową (Poznańskie Laboratorium Radiowęglowe). Kalibrację sporządzono z użyciem programu OxCal v4.4.4 (oprac. M. Weinkauf)

Fig. 7.21. Kościelec Kujawski, Pakość commune, site 1. Calendar dates for organic samples dated using the radiocarbon method (Poznań Radiocarbon Laboratory). The calibration was performed using OxCal v4.4.4 software; elab. by M. Weinkauf)

nej i południowej części majdanu przykrywały ją gruz i szlaka o miąższości od około 0,2 do ponad 0,7 m. Poziom majdanu poniżej warstwy gruzu znajdował się na wysokości 79,6–81,7 m n.p.m., a miąższość nawarstwień kulturowych na odcinku między odwiertami 1–7 wynosiła od 0,3 do 0,5 m. Gruzu nie stwierdzono w odwiertach wykonanych w południowej części majdanu. Odsłonięto tam znacznej miąższości warstwę szaro-brunatnego piasku – od 0,8 do 1,0 m – bez materiału źródłowego, prawdopodobnie ukształtowaną w trakcie prac niwelacyjnych prowadzonych w latach 40. XX wieku oraz w wyniku naturalnych procesów akumulacji. Poniżej zarejestrowano czarno-brunatny, biogeniczny osad powstały z nagromadzenia materiałów organicznych w środowisku wodnym lub na skutek podwyższonej wilgotności (odwierty 8–11). Największą miąższość osiągał on w odwiercie wykonanym na nasypie w południowej części grodziska. Strop warstwy o miąższości 0,5 m zalegał na poziomie 78,5 m n.p.m. Powyżej występowały warstwy próchniczne powstałe z ziemi, która zsunęła się z wyższych partii terenu. Nic nie wskazuje na to, aby w tym miejscu znajdował się nasyp wału związany z grodem. Można zatem założyć, że obwałowania usytuowane były od strony północnej – w tym miejscu piaszczysty nasyp był najwyższy i najszerszy oraz od strony wschodniej i zachodniej; miały więc formę podkowiastą z silnie wydłużonym ramieniem wschodnim. Gród nie wymagał solidnego zabezpieczenia od zachodu i południa, tam bowiem wał stykał się z rynną jeziora.

W sumie na badanym stanowisku odnotowano pozostałości kilku etapów użytkowania tego miejsca. Najstarsze – niepotwierdzone w stratygrafii kulturowej – wiążą się z neolitem, najmłodsze z okresem nowożytnym (naczynia ceramiczne). Z trwałą zabudową powiązano natomiast znalezione w wielu miejscach stanowiska materiały ceramiczne datowane na okres przedrzymski. Najlepiej zachowały się pozostałości osadnictwa z okresu wczesnośredniowiecznego. Z najstarszą fazą wiążą się obiekty odsłonięte pod wałem na kulminacji pierwotnego wzniesienia, a wśród nich relikty zagłębionego budynku mieszkalnego o regularnym kształcie (faza I). Rozbudowa osiedla, którą przeprowadzono w późniejszym okresie, polegała na usypaniu w najwyższej partii terenu wału ziemnego, wzmocnionego od zewnątrz dwoma rzędami pionowych słupów (palisada?). Jego szerokość wynosiła ponad 15 m przy wysokości co najmniej około 2 m (faza IIa). Przed wałem wykopano znacznej szerokości fosę, pogłębiając zapewne istniejące w tym miejscu obniżenie terenowe. W okresie tym zabudowa mieściła się przy północnej krawędzi majdanu, w zagłębieniu terenu. Prawdopodobnie tworzyły ją półziemianki konstrukcyjnie związane z wałem. W kolejnym etapie poszerzono wał od zewnątrz i wewnątrz, przykrywając nasypem ziemnym relikty wcześniejszej zabudowy (faza IIb). Podniesiono również wysokość wału o około 2 m, a także zmieniono konstrukcję i formę zabudowy na naziemną.

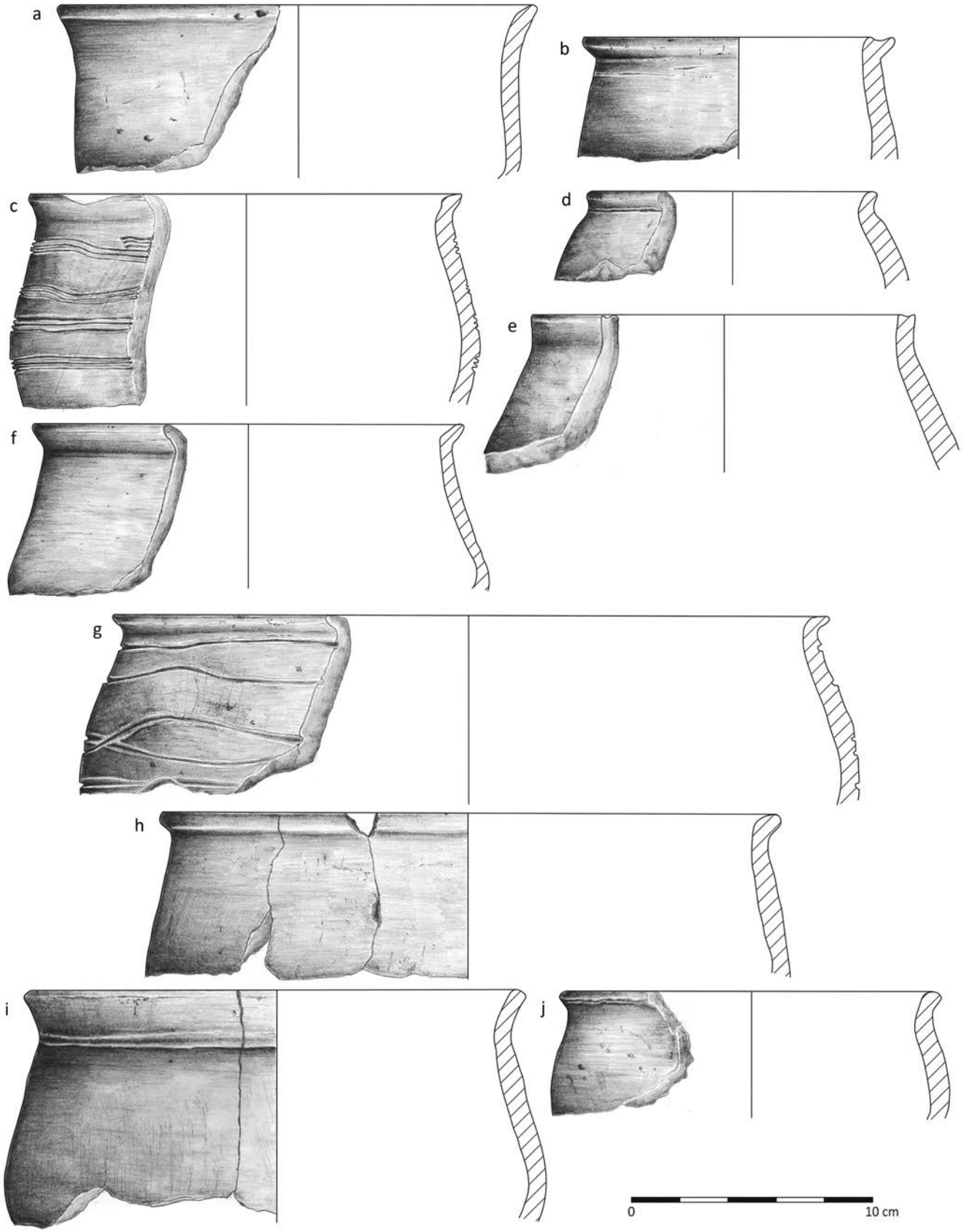
Zaplecze osadnicze

Teren przylegający bezpośrednio od północy do grodziska oddziela obecnie zasypana fosa. Obszar ten jest mocno przeobrażony w wyniku prowadzonych w okresie nowożytnym prac ziemnych; mieści się tu park pałacowy. Dalej na północ, w centrum miejscowości Kościelec znajduje się kościół parafialny pw. św. Małgorzaty, którego wzniesienia można dopatrywać się na przełomie XII i XIII wieku (ryc. 7.7). Na południowy zachód i południowy wschód od grodziska, po obu stronach dawnego cieku, zlokalizowano łącznie siedem, w większości rozległych osad (Kościelec Kujawski, stanowiska 7, 7a, 30, 36, 35; Gorzany, stanowiska 14, 15), datowanych na wczesne fazy wczesnego średniowiecza (Danielewski 2016b, s. 149).

Chronologia

W starszej literaturze przedmiotu początki grodu datowane były na wczesne fazy wczesnego średniowiecza (A/B – Hensel 1959, s. 124; B–C [?] – Kurnatowska, Łosińska 1992, s. 117). Marcin Danielewski sformułował hipotezę, że należące do tego okresu materiały ceramiczne zalegały na wtórnym złożu i pochodziły z niedaleko usytuowanej osady otwartej (Kościelec Kujawski, stanowisko 7; Danielewski 2016b, s. 149). Obecnie większość badaczy genezę grodu odnosi do początku IX wieku (Danielewski 2009, s. 42; 2016b, s. 149) lub 2. połowy/schyłku tego stulecia (Kara 2009, s. 230, 236, 248). Kres użytkowania grodu według M. Kara zamknąć należałoby w ramach fazy D_0, czyli na początku 2. połowy X wieku. Inaczej tę kwestię widzi M. Danielewski, który dopuszcza możliwość istnienia grodu jeszcze w XI wieku (Danielewski 2016b, s. 149; podobnie Szymczak 1980, s. 25; *Projekt wyobraźni* 2014, s. 25). Potwierdzać miałyby to materiały źródłowe z sondażu z 1967 roku przyporządkowane przez J. Bednarczyka do fazy D wczesnego średniowiecza (lata 950–1050; archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu, karta AZP).

Podstawę określenia chronologii obiektu stanowią obecnie wyniki analizy technologiczno-stylistycznej naczyń ceramicznych, opracowanych w odniesieniu do odsłoniętej w 2020 roku stratygrafii kulturowej (tab. 1). Ze względu na intensywne użytkowanie terenu w czasach nowożytnych i związane z tym zaawansowane procesy degradacyjne powierzchni grodziska część materiałów ceramicznych, zwłaszcza z obrębu majdanu, zalegała na wtórnym złożu, w poziomie zdegradowanej warstwy humusu (warstwa orna). Heterogenicz-

Ryc. 7.22. Kościelec Kujawski, gm. Pakość, stanowisko 1. Wczesnośredniowieczne naczynia ceramiczne. Faza IIb: a, c, f, i – warstwa 38; b – obiekt 6, warstwa I; d, g – warstwa 39; e – obiekt 10; h – warstwa 12/44. Faza III: j – warstwa 15 (rys. E. Błędowska)

Fig. 7.22. Kościelec Kujawski, Pakość commune, site 1. Early medieval pottery. Phase IIb: a, c, f, i – layer 38; b – feature 6, layer I; d, g – layer 39; e – feature 10; h – layer 12/44. Phase III: j – layer 15 (drawn by E. Błędowska)

ny charakter miały również materiały odkryte w obrębie reliktów fosy. Nawarstwienia wczesnośredniowieczne występujące *in situ* odsłonięto jedynie w północnej części grodziska (wykop 1/20). Materiał ceramiczny zalegał tam z reguły w tzw. czystych zespołach zawierających jedynie ułamki naczyń wczesnośredniowiecznych albo też charakteryzował się niewielkim udziałem fragmentów naczyń pradziejowych. W sumie odkryto 530 fragmentów naczyń, z czego 429 z wczesnego średniowiecza, 99 z wczesnej epoki żelaza i okresu lateńskiego, ponadto jeden ułamek ze schyłkowego neolitu i jeden z późnego średniowiecza lub czasów nowożytnych. W zespole naczyń wczesnośredniowiecznych 417 fragmentów pochodziło z egzemplarzy wykonanych w technikach tradycyjnych, ręcznego i częściowego obtaczania (97,2%), tylko 12 z naczyń całkowicie obtaczanych (2,8%).

Z osadą przedgrodową (faza I) powiązano trzy niewielkie zespoły ceramiczne pochodzące z obiektów 2/20 i 3/20; łącznie było to zaledwie 15 fragmentów naczyń: dwa wylewy i 13 brzuśców (ryc. 7.20: a, b). Jeden wylew pochodził z egzemplarza ręcznie lepionego, drugi z ręcznie lepionego i przykrawędnie obtaczanego, niezdobionego, nawiązującego do słabo profilowanego typu Sukow B. Wśród fragmentów brzuśców tylko jeden był zdobiony narzędziem grzebykowatym. Zespół ten powiązano z fazami B/C i C i datowano od 2. połowy VIII do 1. połowy IX wieku. Zgodna z tą chronologią jest data ^{14}C wykonana dla węgli drzewnych z zalegającego pod wałem obiektu 8 (1245±30 BP, 677 AD [46,0%] 750 AD i 785 AD [42,4%] 878 AD; Poz-156097; ryc. 7.21), w którym nie stwierdzono żadnych materiałów ruchomych z wczesnego średniowiecza. Inaczej przedstawia się sytuacja w przypadku drugiej daty ^{14}C uzyskanej dla węgli drzewnych z obiektu 2, przyporządkowanego do omawianego horyzontu czasowego, gdyż jest ona tylko częściowo spójna z tą chronologią (1140±30 BP, 870 AD [82,0%] 992 AD; Poz-156098; ryc. 7.21).

Do pierwszej fazy grodu (faza IIa) zaliczono dziewięć zespołów ceramicznych pozyskanych z nasypu wału i obiektów z nim związanych (warstwa 4 i obiekty 5, 6, 9, 10, 11; ryc. 7.20: c–f). Wyróżniono w nich naczynia częściowo obtaczane: dziewięć wylewów, 67 brzuśców i pięć den. Sklasyfikowano siedem wylewów. jeden pochodził z naczynia przykrawędnie obtaczanego typu Sukow, natomiast sześć przyporządkowano do typu Menkendorf o esowatym lub dwustożkowatym kształcie, dwa z nich były zdobione narzędziem grzebykowatym. Tego typu zdobienie występowało jeszcze na 10 fragmentach brzuśców. Brak w tym zespole naczyń całkowicie obtaczanych pozwala jego chronologię odnieść do fazy C, zasadniczo do 2. połowy IX i początku X wieku. Z fazą tą synchronizowano węgle drzewne z obiektu 11, datowane radiowęglowo (1230±30 BP, 760 AD [67,7%] 885 AD; Poz-129905; ryc. 7.21). Zatem są one młodsze od materiałów organicznych z obiektu 2 z fazy I, co nie może przesądzać o starszej chronologii omawianego poziomu osadniczego, ewidentnie młodszego w stosunku do pozycji stratygraficznej obiektu 2.

Do drugiej fazy grodu (faza IIb) przyporządkowano pięć zespołów ceramicznych pochodzących z warstw zalegających w wyższych partiach nasypu wału i jego rozwalisku (warstwy 22, 34, 38, 39, 12; ryc. 7.22: a–i). Były to głównie naczynia częściowo obtaczane (24 wylewy, 231 brzuśców i dziewięć den; 98,14% całości zbioru), ponadto wyróżniono pięć fragmentów pochodzących z egzemplarzy całkowicie obtaczanych, nieokreślonych pod względem typologicznym (cztery brzuśce i jedno dno). Sklasyfikowano 23 wylewy, przy czym 13 pochodziło z naczyń przykrawędnie obtaczanych typu Sukow/B, natomiast 10 – typu Menkendorf. Wśród tych ostatnich osiem było zdobionych narzędziem grzebykowatym. Tego typu zdobienie stwierdzono jeszcze na 32 fragmentach brzuśców. Opisywany zespół naczyń należy wiązać z fazą D_0, dla której charakterystyczne są egzemplarze wykonane w tradycyjnych technikach garncarskich, przy niewielkim udziale okazów całkowicie obtaczanych, wykonywanych w warsztatach rzemieślniczych. Można go datować w przedziale od 1. połowy (zasadniczo 2. ćwierci) X do do początku 2. połowy X wieku (Kara 2009, s. 231). Już po zniszczeniu grodu akumulowały nawarstwienia, z których pochodzą 64 fragmenty naczyń ceramicznych zalegające zapewne na wtórnym złożu razem z materiałem pradziejowym i późnośredniowiecznym (jeden fragment) (ryc. 7.22: j).

Podsumowując, na podstawie dostępnego materiału źródłowego można stwierdzić, że po okresie intensywnej eksploatacji we wczesnej epoce żelaza i w okresie przedrzymskim badany teren w 2. połowie VIII wieku ponownie został zasiedlony (faza I; osada otwarta). Pozostałości chat, wędzarni i palenisk odkrytych na obrzeżach majdanu (pod nasypem wału), świadczą o intensywnym użytkowaniu tego miejsca w starszych fazach wczesnego średniowiecza. W kolejnym etapie, prawdopodobnie przypadającym na 2. połowę IX i początek X wieku, wzniesiono wał (faza IIa). Istnienie grodu nie trwało dłużej niż do 3. ćwierci X wieku, na co wskazuje niewielki udział naczyń całkowicie obtaczanych pozyskanych głównie z młodszej partii nasypu (faza IIb). Odkryto je także w warstwie humusu, gdzie zalegały na wtórnym złożu razem z pradziejowym i nowożytnym materiałem ceramicznym. Odnotowywano je również w trakcie wcześniejszych badań (Hensel 1959, s. 127).

Archiwum

W Muzeum Archeologicznym w Poznaniu (dawniej w zasobach Towarzystwa Historycznego Prowincji Poznańskiej) oraz na Wydziale Archeologii UAM przechowywa-

Tabela 1. Kościelec Kujawski, gm. Pakość, stanowisko 1. Zbiorcze zestawienie naczyń ceramicznych dla wczesnośredniowiecznych faz osadniczych z badań Instytut Archeologii UMK w 2020 roku (oprac. P. Błędowski)

Table 1. Kościelec Kujawski, Pakość commune, site 1. Summary of pottery for the early medieval settlement phases from the excavations carried out by Institute of Archaeologoy of the NCU in 2020 (elab by P. Błędowski)

Faza	Obiekt	Warstwa	Nr inw.	Liczba ułamków naczyń											Wylewy	Brzuśce	Dna	Razem	Wylewy sklasyfikowane	Grupy techniczne					Typy			
				pradziejowych	późne średniowiecze/ czasy nowożytne	wczesnośredniowiecznych														I	II	III	IV	V	Sukow (A)	Sukow (B)	Menkendorf (Da)	Menkendorf (Db)
						GT I–IV				Fragmenty zdobione	GT V																	
						wylew	brzusiec	dno	razem		wylew	brzusiec	dno	razem															
I	2	I	11/20	1		1	5		6						1	5		6	1	1					1			
		III	22/20				5		5							5		5										
	3	I	5/20	5		1	3		4	1					1	3		4	1		1					1		
	8	I	6/20	19																								
IIa		nasyp wału	7/20			1	2		3						1	2		3	1			1					1	
		4	21/20	1			5		5							5		5										
	5		19/20				1		1							1		1										
	6	I	17/20	2		1	3		4						1	3		4	1			1				1		
	9		25/20				1		1							1		1										
	10		24/20			1	5	3	9						1	5	3	9	1			1					1	
	11	41	9, 29/20	3		1	8	1	10	1					1	8	1	10	1			1					1	
		popioły	13/20	3		5	42	1	48	11					5	42	1	48	3			3					1	2
IIb		39	15/20	7		3	22		25	2					3	22		25	3		1	1	1			1	1	1
		38	8, 28/20			12	110	7	129	17		4	1	5	12	114	8	134	11		9	1	1			9	1	1
		34	12, 23/20	1		7	43	1	51	14					7	43	1	51	7		2	5				2		5
		22	18/20	10			7		7							7		7										
		12/44	16/20	5		2	49	1	52	7					2	49	1	52	2		1	1				1		1
III		z powierzchni	1/16, 1, 2/20	7		3	12	2	17	3					3	12	2	17	3			3					1	2
		humus	3, 4, 20, 30/20	34	1	3	34	2	39	5	1	6		7	4	40	2	46	3			3					3	
		15	14/20	1		1			1						1			1	1			1					1	
Razem				99	1	42	357	18	417	61	1	10	1	12	43	367	19	429	39	1	14	22	2		1	15	11	12

GT – grupa techniczna.

na jest dokumentacja archiwalna dotycząca stanowiska. W Instytucie Archeologii UMK oraz w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Toruniu, Delegatura w Bydgoszczy znajduje się dokumentacja z badań sondażowych w 2020 roku.

Zbiory

- Badania z początku XX wieku: brak danych.
- Badania wykopaliskowe 1943 rok: nieznana liczba materiałów źródłowych (nr inw. brak danych).
- Badania sondażowe 1967 rok: 35 ułamków naczyń ceramicznych (nr inw. 12–15/67; Wydział Archeologii UAM); polepa; nieznana liczba przedmiotów z poroża; kości zwierzęce (nr inw. 12, 14, 15/67; Wydział Archeologii UAM).
- Badania powierzchniowo-sondażowe 1978 rok (?): nieznana liczba materiałów źródłowych (nr inw. brak danych; Wydział Archeologii UAM).
- Badania powierzchniowo-sondażowe 1986 rok: 20 ułamków naczyń ceramicznych; polepa (nr inw. brak danych; Instytut Archeologii i Etnologii PAN).
- Badania powierzchniowe 2006 rok: nieznana liczba ułamków naczyń ceramicznych; fragmenty prażnicy; kości zwierzęce; poroże; narzędzia kościane (nr inw. 1943: 12, 13, 15; Muzeum Archeologiczne w Poznaniu i Wydział Archeologii UAM).
- Badania sondażowe 2020 rok: 429 ułamków naczyń ceramicznych (nr inw. 1–31/20); 161 fragmentów kości zwierzęcych (nr inw. 1/16; 6, 8–10, 12, 16, 22–24, 26–29/20); rozcieracz kamienny (nr inw. 1/20) (Instytut Archeologii UMK).

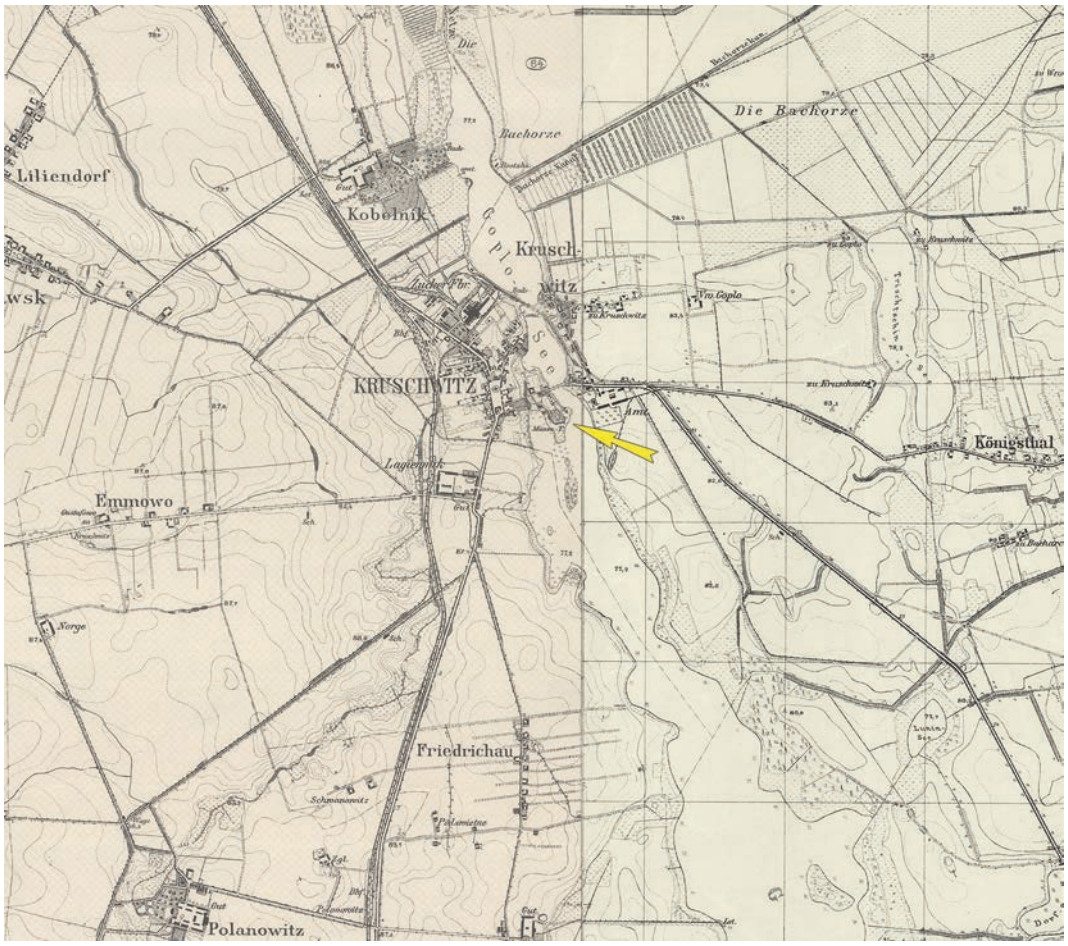
8 KRUSZWICA, gm. *loco*

Numer stanowiska w miejscowości:	**2, 4, 4a, 5**
Numer obszaru AZP:	**47–41**
Numer stanowiska w obrębie arkusza AZP:	**2 (południowa część grodziska); 4 (północna część grodziska); 5 (północne umocnienia – wał, fosa, ostrokół, fosa zamku kazimierzowskiego); 6 (wschodnia część grodziska, późniejsza fosa zamku kazimierzowskiego)**
Nazwa dawna miejscowości:	***Wikingen* (w latach 1939–1943); *Kruschwitz* (w okresie pruskiej administracji i lata 1944–1945) (*Topographische Karte* 1911, arkusz: *Strelno (Strzelno) 1794 [3375]*) (ryc. 8.1)**
Nazwa lokalna:	***Półwysep Rzępowski; Ostrów Rzępowski; Wyspa Rzępowska; Wzgórze Zamkowe; Wyspa Zamkowa***
Położenie:	**N 52°40'22.51" E 18°19'37.49"; w północnej części jeziora Gopło, na Półwyspie Rzępowskim (ryc. 8.2)**
Mezoregion:	**Nizina Wielkopolsko-Kujawska, Pojezierze Gnieźnieńskie**

Środowisko fizycznogeograficzne

GEOMORFOLOGIA I GEOLOGIA. Stanowiska usytuowane w obrębie rynny jeziora Gopło, na Półwyspie Rzępowskim łączącym się z zachodnim brzegiem akwenu. Półwysep wydłużony zgodnie z przebiegiem rynny na linii północ–południe ma obecnie długość około 0,8 km. W przeszłości były to dwie owalne wyspy; południową, niewielką zwano Ostrowem Rzępowskim. Stanowiska ulokowane są w części północnej, na wyspie o długości około 0,55 km i szerokości 0,22 km (Dzieduszycki 2023a, s. 181). Na wysokości stanowisk odległości między brzegami półwyspu a brzegami jeziora wynoszą 0,10–0,15 km. W miejscu połączenia nasady półwyspu z lądem jezioro przewęża się, odległość między brzegami wynosi obecnie około 50 m. Kolejne przewężenie Gopła, wynoszące około 30 m, znajduje się 0,6 km na północ od stanowiska 6 (kolegiata). Z północnym skrajem Gopła od wschodu łączy się równoleżnikowa dolina marginalna wykorzystywana przez Bachorzę. Ta część doliny ma szerokość 4 km, jej dno, położone przy jeziorze na poziomie 79–80 m n.p.m., budują piaski, żwiry i mułki rzeczno-wodnolodowcowe. Dalej ku wschodowi rozciągają się rozległe równiny biogeniczne utworzone przez torfy na gytiach i piaskach oraz żwirach, a także namuły. Rynna Gopła wcina się w gliniastą równinę morenową o średniej wysokości 85 m n.p.m. Po zachodniej stronie akwenu krawędź wysoczyzny znajduje się bliżej jeziora, a równina wznosi się wyżej niż po stronie przeciwnej. Przy jego wschodnim brzegu, na wysokości półwyspu, w kierunku południowym rozciąga się płat równiny wodnolodowcowej zbudowany z piasków i żwirów wodnolodowcowych zdeponowanych na glinach zwałowych; zalega on na poziomie 80,0–82,5 m n.p.m. Płat ten stanowi stopień terenowy oddzielający obszar równiny morenowej od rynny. Wzdłuż jeziora, po obu jego stronach, ciągną się listwy terasowe zbudowane z mułków i piasków jeziornych, w rejonie stanowisk są one węższe po stronie wschodniej.

HYDROGRAFIA. Jezioro Gopło należy do zlewni Noteci, przepływającej w jego wschodniej części. Obecnie rzeka wypływa z Gopła około 2,3 km na północ od stanowisk zmierzając do jeziora Szarlej. Oba jeziora w przeszłości stanowiły jeden zbiornik. Zostały rozdzielone w wyni-

Ryc. 8.1. Kruszwica, gm. loco, stan. 2. Mapa topograficzna, arkusze Strelno [Strzelno] z 1911 roku i Chelmce [Chełmce] z 1940 roku i (http://igrek.amzp.pl; oprac. W. Ochotny)

Fig. 8.1. Kruszwica, Kruszwica commune, site 2. Topographic map, Strelno sheet [Strzelno] from 1911 and Chelmce sheet [Chełmce] from 1940 (http://igrek.amzp.pl; elab. by W. Ochotny)

ku prac melioracyjnych i regulacji koryta Noteci prowadzonych od schyłku XVIII wieku, przez co poziom Gopła obniżył się w ciągu stulecia o 2,7 m (Niewiarowski 2000, s. 193). Obecnie poziom wody przy Półwyspie Rzępowskim wynosi 76,7 m n.p.m., a średni poziom w jeziorze 77 m n.p.m. Współcześnie mierzona powierzchnia Gopła to około 2121,5 ha, jego maksymalna głębokość nie przekracza 16,6 m, średnia zaś wynosi 3,6 m (Choiński 1992, s. 81). Istotny element sieci hydrograficznej stanowi Bachorza, bifurkująca w rejonie Siniarzewa. jej zachodnie ramię uchodzi do Noteci powyżej Kruszwicy (na tym odcinku ma formę kanału), wschodnie ramię zasila Zgłowiączkę, lewy dopływ Wisły.

GLEBY. Rynna Gopła otoczona jest czarnymi ziemiami kujawskimi wytworzonymi z węglanowych glin zwałowych. Po wschodniej stronie rynny występują też płaty gleb płowych. W dnach dolin Bachorzy i Noteci główny typ stanowią gleby organiczne wytworzone na torfach i namułach, a także gleby glejowe. Te są charakterystyczne dla obszarów rynien subglacjalnych wykorzystywanych przez cieki.

Opis stanowiska

Gród wzniesiono na wyspie, miedzy zabagnionymi brzegami Gopła, w miejscu jego przewężenia (ryc. 8.3–8.5). Wydłużony cypel wcinający się w wody jeziora zasiedlony był w starszych fazach wczesnego średniowiecza. Około połowy X wieku istniała tu osada, wchodząca w skład kompleksu osadniczego, zajmująca teren oznaczony jako stanowiska 2, 4, 5, 14 (ryc. 8.6). Zasięg osadnictwa obejmował wówczas obszar o długości około 400 m, szerokości około 120 m, ograniczony warstwicą 78,50 m n.p.m., wyznaczającą udokumentowany źródłowo poziom wód jeziora (Dzieduszycki 1984a). Wczesnośredniowieczny wał zamykał przestrzeń grodu, którego majdan w części północnej przypuszczalnie miał szerokość nie większą niż 53 m, a w południowej około 37 m, jego długość wynosiła około 150 m, zatem powierzchnia majdanu liczyła 3/4 ha (lub nieco powyżej). Na jego kształt i wielkość wpłynął przede wszystkim charakter dostępnego terenu, wyznaczony przez wydłużone ukształtowanie cypla w dogodnym do przeprawy miejscu, jego wielkość i naturalne warunki obronne. Po niwelacji majdanu obszar

Ryc. 8.2. Kruszwica, gm. loco, stanowisko 2. Widok grodziska od strony północno-wschodniej (fot. W. Stępień)
Fig. 8.2. Kruszwica, Kruszwica commune, site 2. Nordeastern view of the stronghold (photo by W. Stępień)

zasiedlenia powiększył się niemal dwukrotnie. Obecnie, mimo zniszczeń, widoczne są wyniesienia (niewielkie na stanowisku 4, większe na stanowisku 2), wyznaczające zachowany obszar grodziska.

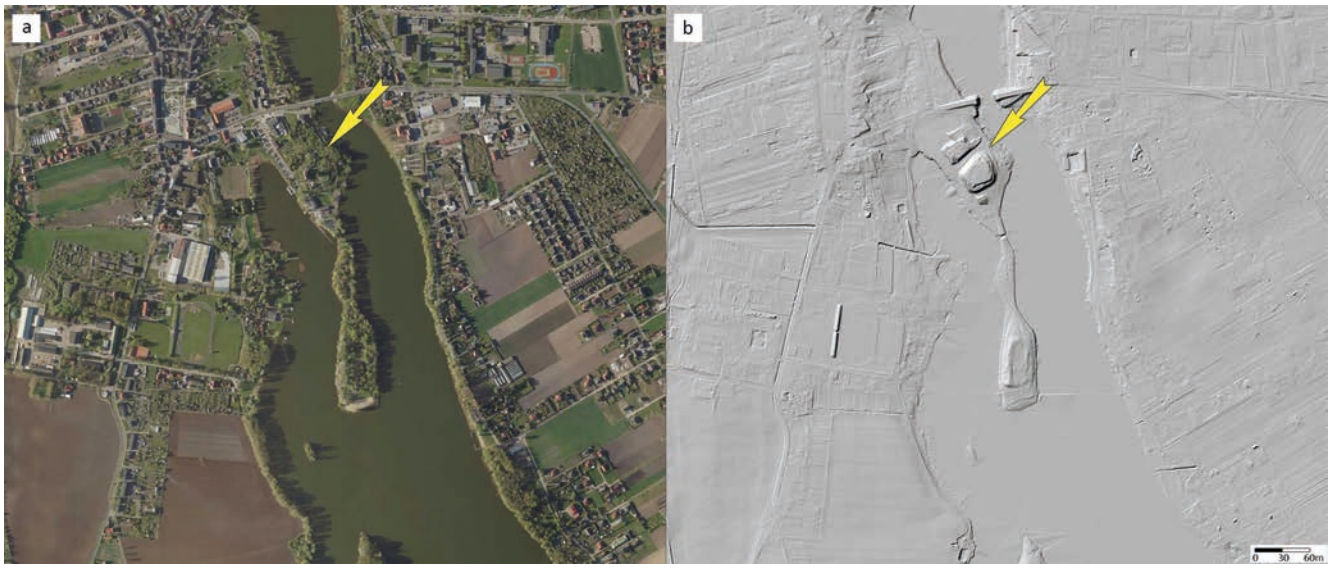
W południowej części (stanowisko 2) znajdują się pozostałości zbudowanego w połowie XIV wieku ceglanego zamku. Do naszych czasów zachowała się wieża zamkowa (Mysia Wieża) i niewielkie odcinki muru obwodowego. Odsłonięte podczas prac archeologicznych zamkowe piwnice i przyziemie stanowią obecnie stałą ekspozycję.

Pierwsze zniszczenia struktur grodowych, odnotowane podczas badań wykopaliskowych, to niwelacje wałów obronnych grodu, które przeprowadzono przypuszczalnie na początku XII wieku, po klęsce kruszwiczan podczas wojny domowej w 1096 roku. Uchwycono również warstwy wiązane ze spaleniem grodu w 1271 roku przez wojska Bolesława Pobożnego. Budowa zamku, która miała miejsce prawdopodobnie w latach 1343–1365, w znacznym stopniu naruszyła wczesnośredniowieczne poziomy osadnicze w południowej części grodziska (stanowisko 2), gdzie rumoszowe warstwy zalegały na głębokości około 3 m od poziomu dziedzińca. Podczas prac niwelacyjnych poprzedzających budowę zamku zniszczono nawarstwienia z końca XII i z XIII wieku, a także pozostałości po gródku książęcym *nobile castrum* ze schyłku XIII–1. połowy XIV wieku, posadowionym w południowej części grodu, aktualnie bardzo słabo uchwytnym w układzie stratygraficznym. Dawną wyspę grodową przecięły dwie późnośredniowieczne fosy – pierwsza zniszczyła północną część założenia (północny skraj stanowiska 4), drugą wytyczono w jego środkowej części, fragmentarycznie uchwycono ją także w wykopach na stanowisku 5. Natomiast zniszczenia z czasów współczesnych dotyczyły przede wszystkim wałów grodu halsztackiego w obrębie stanowiska 1, gdzie rozpoczęto w latach 20. ubiegłego wieku budowę ośrodka wypoczynkowego. Przeobrażenie nawarstwień kulturowych miały miejsce również na stanowisku 2 (Góra Zamkowa), kiedy to w 1942 roku planowano tam wznieść podobny obiekt. W latach 1976–1978 na stanowisku 4a przeprowadzono ratownicze prace związane z budową dużego obiektu gastronomicznego. Wkopy fundamentowe, późniejsze prace remontowe i przy rozbudowie obiektu w znacznym stopniu zdewastowały pozostałości konstrukcji wału.

Historia badań i opracowań

NAJSTARSZE TEKSTY ŹRÓDŁOWE. Dzieje średniowiecznej Kruszwicy dokumentują nieliczne wzmianki w źródłach pisanych, najwcześniejsze w *Kronice polskiej* Galla Anonima i *Kronice polskiej* mistrza Wincentego oraz w *Rocznikach* Jana Długosza, a także w *Kronice* Janka z Czarnkowa (*Kronika Jana z Czarnkowa* 1872; *Długosz* 1962; *Mistrz Wincenty [tzw. Kadłubek]* 1992). Te najstarsze polskie kroniki, ukazujące mity genezy polskiej państwowości, podkreślają znaczenie państwowe grodu w Kruszwicy, jego rolę „państwotwórczą" w dobie przedpiastowskiej.

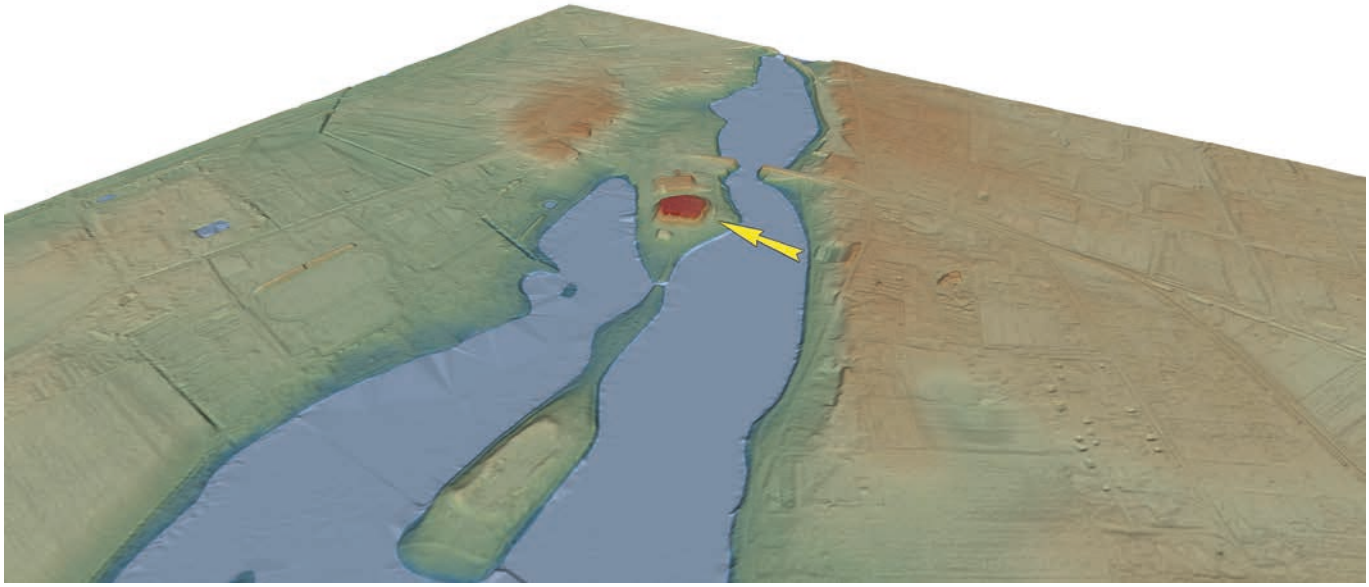
Oprócz wymienionych przekazów znaczące są też relacje z wydarzeń politycznych. Najważniejsza z nich,

Ryc. 8.3. Kruszwica, gm. loco, stanowisko 2. Ortofotomapa z lokalizacją stanowiska (a) oraz obraz lidarowy z lokalizacją stanowiska (b) (źródło: dane centralnego zasobu geodezyjnego i kartograficznego; oprac. W. Ochotny)
Fig. 8.3. Kruszwica, Kruszwica commune, site 2. Orthophotomap with location of the site (a) and LiDAR plans with location of the site (b) (source: data from the central geodetic and cartographic resource; elab. by W. Ochotny)

Ryc. 8.4. Kruszwica, gm. loco, stanowiska 2, 4, 4a, 5. Mapa topograficzna (oprac. M. Sosnowski)
Fig. 8.4. Kruszwica, Kruszwica commune, sites 2, 4, 4a, 5. Topographic map (elab. by M. Sosnowski)

Ryc. 8.5. Kruszwica, gm. loco, stanowiska 2, 4, 4a, 5. Wizualizacja przestrzenna w wersji 2D wykonana na podstawie pomiarów ALS (oprac. M. Sosnowski)
Fig. 8.5. Kruszwica, Kruszwica commune, sites 2, 4, 4a, 5. View of the site in 2D version made based on ALS measurements (elab. by M. Sosnowski)

to wzmianka Galla Anonima o bitwie stoczonej podczas wojny domowej miedzy Władysławem Hermanem a jego zbuntowanym synem Zbigniewem pod kruszwickim grodem w 1096 roku: „[Zbigniew]… niepewny wierności pospólstwa i własnego życia, w nocy zbiegł, a uciekłszy wkroczył do grodu Kruszwicy, bogatego w rycerstwo, wpuszczony [tam] przez załogę grodu. […] Tyle bowiem rozlano tam krwi ludzkiej i taka masa trupów wpadła do sąsiadującego z grodem jeziora, że od tego czasu żaden dobry chrześcijanin nie chciał jeść ryby z owej wody. W ten sposób Kruszwica, opływająca przedtem w bogactwa i [zasobna] w rycerstwo, zmieniła się nieomal w pustynię" (*Anonim tzw. Gall* 1989, ks. II, rozdz. 5, s. 72).

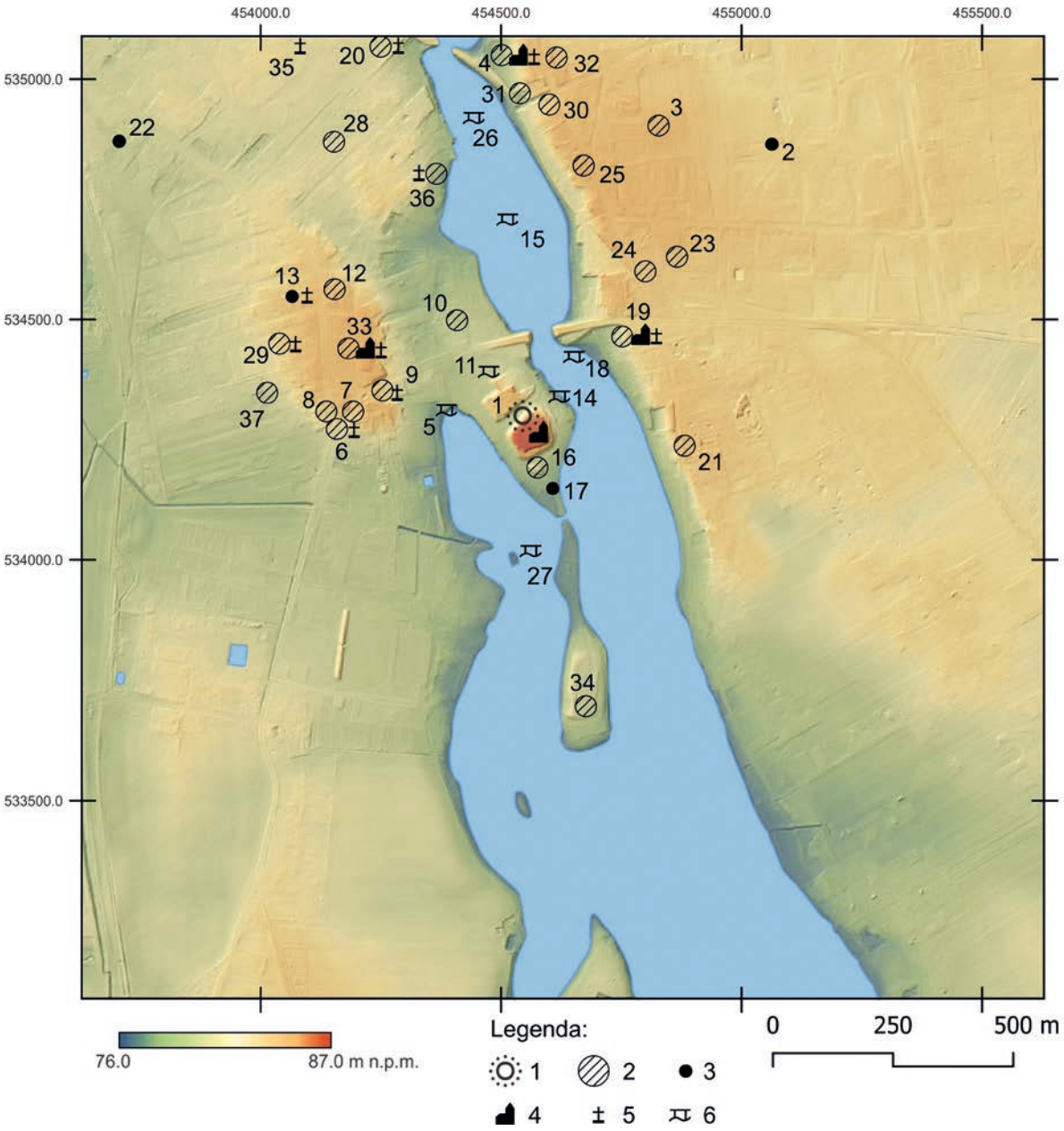
Kolejny znaczący zapis dotyczący średniowiecznej Kruszwicy to relacja Wincentego Kadłubka o wojnach prowadzonych przez Bolesława Krzywoustego, związanych z podbojem Pomorza i zdobyciem Nakła. W tej relacji wojska idące na Nakło przechodzą przez Kruszwicę: „Wojska wyruszają na Pomorze, a jadący przodem biskup woła, że dzieje się sprawa Boża, a nie ludzka. Jest bowiem w Kruszwicy kościół św. Wita, na którego szczycie widziano jakiegoś młodzieńca niezwykłej postaci i urody, [od] którego bił tak niewypowiedziany blask, że jak mówią, oświetlał nie tylko miasto, lecz również przedmieścia. [Młodzieniec] ten spłynął z tego [szczytu] ze złotą włócznią [i] daleko wyprzedził oddziały. A wielu widziało tę oczywistą moc boską i w milczącym uwielbieniu zdumiewało się nad tajemnicą tak niezwykłego zjawiska, aż nie znikł machnąwszy włócznią, którą niósł, jakby w stronę Nakła" (*Anonim tzw. Gall* 1989, ks. III, rozdz. 14, s. 132–133).

Wzmianki te dały podstawy do szeregu historycznych prac naukowych poświęconych zarówno dziejom mitycznym Kruszwicy – szczególnie prace Jacka Banaszkiewicza (1986; 1987; 1998; 2000), Jerzego Strzelczyka (1998) i Lecha Leciejewicza (1989/1990)– jak też najstarszym przekazom kronikarskim[1], organizacji administracji czy pierwszych struktur kościelnych na Kujawach, (m.in. Labuda 1968; Karczewski 2012; 2015; Danielewski 2016a; 2016b; 2019 – tam wykazy zebranych materiałów źródłowych i starsza literatura).

HISTORIA ODKRYĆ I BADAŃ. Historia odkryć i badań archeologicznych w Kruszwicy jest długa. Źródłem popularyzacji tego miejsca i jego legend była literatura piękna, w której znajdowano inspiracje do pierwszych zainteresowań „naukowych". Sprzyjał temu zjawisku szereg przypadkowych odkryć i poszukiwań, wzmiankowanych i niekiedy dokumentowanych, zwłaszcza od końca XVIII i przede wszystkim w XIX wieku oraz pierwszych badań mających charakter „archeologiczny" z początku wieku XX (Kaczmarek 2023a). Odkrycia dotyczyły miasta i jego okolic, wspominano również o zabytkach wydobytych z Gopła (elementy uzbrojenia). Zainteresowania te spowodowały przyrost informacji o przypadkowych znaleziskach i stworzenie kilku kolekcji, których losów niekiedy nie sposób ustalić[2]. Najstarsze,

[1] Wyczerpującą bibliografię dotyczącą dyskursu historyków o wczesnodziejowej roli Kruszwicy zamieścił ostatnio Józef Dobosz (2021).

[2] Szczegółowe informacje dotyczące historii wszystkich badań wykopaliskowych w Kruszwicy, również amatorskich, zamieściła w obszernym rozdziale pt. „Historia badań wykopaliskowych w Kruszwicy" Jarmila Kaczmarek, w ramach realizacji grantu NPRH aH 15 0419 83 (lata 2015–2022) pt. „Mit, tradycje i rzeczywistość materialna. Kruszwica. Od wczesnopiastowskiego grodu do zamku kazimierzowskiego", opublikowanym w tomie „Kruszwica wczesnośredniowieczna"

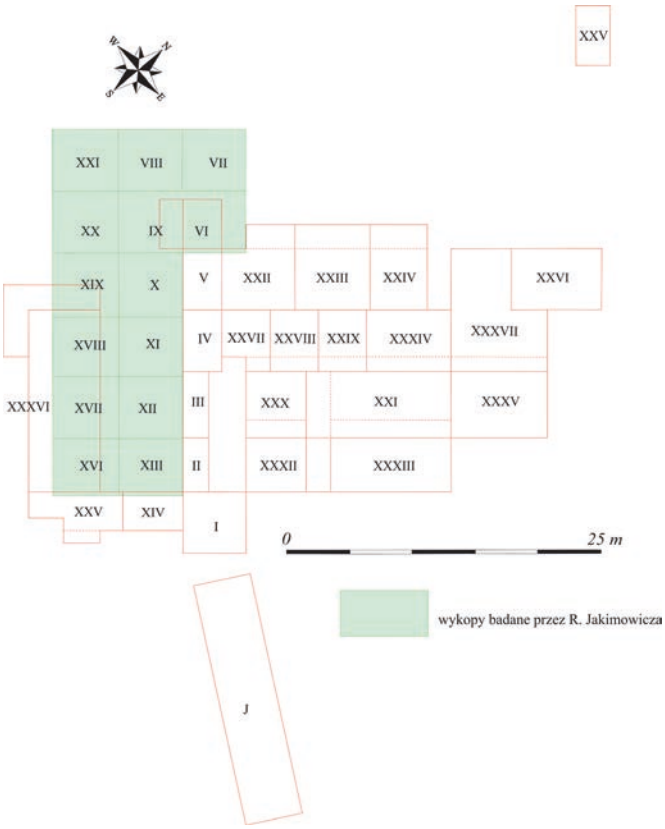
Ryc. 8.6. Kruszwica, gm. loco. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy. Legenda: 1 – grodzisko; 2 – osada/miasto; 3 – punkt osadniczy/ślad osadniczy; 4 – kościół; 5 – cmentarzysko; 6 – most/przeprawa/konstrukcje drewniane. Wykaz stanowisk wraz z ich numeracją: 1 – Kruszwica 2, 4, 4a, grodzisko, kościół; 2 – Kruszwica 35, ślad osadniczy; 3 – Kruszwica 36, osada; 4 – Kruszwica 6, 6a, osada, cmentarzysko, kościół; 5 – Kruszwica 16, most; 6 – Kruszwica 9, osada, cmentarzysko; 7 – Kruszwica 9a, osada/miasto; 8 – Kruszwica 9b, osada/miasto; 9 – Kruszwica 17, osada/miasto, cmentarzysko; 10 – Kruszwica 14, osada; 11 – Kruszwica 4a, most, przeprawa; 12 – Kruszwica 26, 27, osada/miasto; 13 – Kruszwica 25, punkt osadniczy, cmentarzysko; 14 – Kruszwica 12, konstrukcje drewniane; 15 – Jezioro Gopło AII, most (?); 16 – Kruszwica 3, osada; 17 – Kruszwica 3a, ślad osadniczy; 18 – Kruszwica 22, most; 19 – Kruszwica 11, osada, cmentarzysko, kościół; 20 – Kruszwica 18, osada, cmentarzysko; 21 – Kruszwica 20, osada; 22 – Kruszwica 28, osada/miasto; 23 – Kruszwica 29, osada; 24 – Kruszwica 7, osada; 25 – Kruszwica 13, osada; 26 – Kruszwica 31, most (?); 27 – Jezioro Gopło AV, most; 28 – Kruszwica 30, miasto; 29 – Kruszwica 8, miasto, cmentarzysko; 30 – Kruszwica 13a, osada; 31 – Kruszwica 13c, osada; 32 – Kruszwica 42, osada; 33 – Kruszwica 15, osada, cmentarzysko, kościół; 34 – Kruszwica 1, osada; 35 – Kruszwica 19, cmentarzysko; 36 – Kruszwica 44, osada (?), cmentarzysko (?); 37 – Kruszwica 24, miasto (https://zabytek.pl/pl; oprac. M. Sosnowski, W. Ochotny)

Fig. 8.6. Kruszwica, Kruszwica commune. Early medieval settlement complex. Legend: 1 – stronghold; 2 – settlement/town; 3 – point of settlement/trace of settlement; 4 – church; 5 – graveyard; 6 – bridge/crossing/wooden structures. List of sites with their numbers: 1 – Kruszwica 2, 4, 4a, 5, 4, 6, 5, stronghold, church; 2 – Kruszwica 35, trace of settlement; 3 – Kruszwica 36, settlement; 4 – Kruszwica 6, 6a, settlement, graveyard, church; 5 – Kruszwica 16, bridge; 6 – Kruszwica 9, settlement, graveyard; 7 – Kruszwica 09a, settlement/town; 8 – Kruszwica 9b, settlement/town; 9 – Kruszwica 17, settlement/town, graveyard; 10 – Kruszwica 14, settlement; 11 – Kruszwica 4a, bridge, crossing; 12 – Kruszwica 26, 27, settlement/town; 13 – Kruszwica 25, point of settlement, graveyard; 14 – Kruszwica 12, wooden structures; 15 – Jezioro Gopło AII, bridge (?); 16 – Kruszwica 3, settlement; 17 – Kruszwica 3a, trace of settlement; 18 – Kruszwica 22, bridge; 19 – Kruszwica 11, settlement, graveyard, church; 20 – Kruszwica 18, settlement, graveyard; 21 – Kruszwica 20, settlement; 22 – Kruszwica 28, settlement/town; 23 – Kruszwica 29, settlement; 24 – Kruszwica 7, settlement; 25 – Kruszwica 13, settlement; 26 – Kruszwica 31, bridge (?); 27 – Jezioro Gopło AV, bridge; 28 – Kruszwica 30, town; 29 – Kruszwica 8, town, graveyard; 30 – Kruszwica 13a, settlement; 31 – Kruszwica 13c, settlement; 32 – Kruszwica 42, settlement; 33 – Kruszwica 15, settlement, graveyard, church; 34 – Kruszwica 1, settlement; 35 – Kruszwica 19, graveyard; 36 – Kruszwica 44, settlement (?), graveyard (?); 37 – Kruszwica 24, town (https://zabytek.pl/pl; elab. by M. Sosnowski, W. Ochotny)

już dobrze udokumentowane przypadkowe znalezisko pochodzi z 1910 roku, kiedy pruski urzędnik przekazał archeologowi Erichowi Blume z Kaiser Friedrich Museum w Poznaniu zbiór zabytków wraz z dokumentacją, pozyskany podczas prac budowlanych (Kaczmarek 2023a). Uczestniczył on w pierwszych nieamatorskich badaniach na terenie Kruszwicy, przede wszystkim na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku rzędowym (obecnie stanowisko 17).

BADANIA ZYGMUNTA ZAKRZEWSKIEGO. We wczesnych latach 20. XX wieku, na cyplu Ostrowa (Wyspy) Rzępowskiego (obecnie stanowisko 1, gród halsztacki), planowano budowę ośrodka turystycznego. Spowodowało to interwencję ówczesnego konserwatora zabytków przedhistorycznych na okręg Wielkopolski i Pomorza – Zygmunta Zakrzewskiego, wspieranego przez Józefa Kostrzewskiego. Przeprowadzono wówczas pierwsze archeologiczne badania ratownicze i podjęto pierwszą konserwatorską decyzję zabraniającą dewastacji tego miejsca. Założono kilka wykopów badawczych na grodzisku, które ówcześnie postrzegano jako wczesnośredniowieczne. Badania te, jak i późniejsze amatorskie prace pod Mysią Wieżą, przyniosły zainteresowanie odkryciami i wzmianki w literaturze przedmiotu (Dylik 1936; Kowalenko 1938) oraz spowodowały utworzenie w 1939 roku pod Mysią Wieżą, małego, trzydziałowego Muzeum Nadgoplańskiego. Podczas okupacji znacznie zdewastowano pozostałości wczesnośredniowiecznych wałów mieszczących się na stanowisku 2. Prace wstrzymano po interwencji Waltera Kerstena, ówczesnego dyrektora Landesamt für Vorgeschichte w Poznaniu.

BADANIA MILENIJNE. Pierwsze systematyczne badania wykopaliskowe w Kruszwicy przeprowadzono w latach 1948–1951, w ramach programu „Badania nad Początkami Państwa Polskiego" (badania milenialne), których program sformułował w 1946 roku W. Hensel, późniejszy kierownik ekspedycji kruszwickiej. Przeprowadził je R. Jakimowicz z Uniwersytetu Mikołaj Kopernika. Ich celem była lokalizacja pierwszego grodu piastowskiego, co łączyło się z weryfikacją wcześniejszych badań na stanowisku 1. Wykopy założono pod Mysią Wieżą, na Wzgórzu Zamkowym (stanowisko 2) oraz na terenie obecnego stanowiska 4, ówcześnie nazywanego „Wałem" lub Przygródkiem, gdzie spodziewano się śladów podgrodzia. Planowano również badania w okolicach kolegiaty (obecnie stanowisko 6) i w niedalekich

Ryc. 8.7. Kruszwica, gm. loco, stanowisko 4. Plan wykopów badawczych uwzględniający wykopy z badań R. Jakimowicza (oprac. J. Kaczmarek)

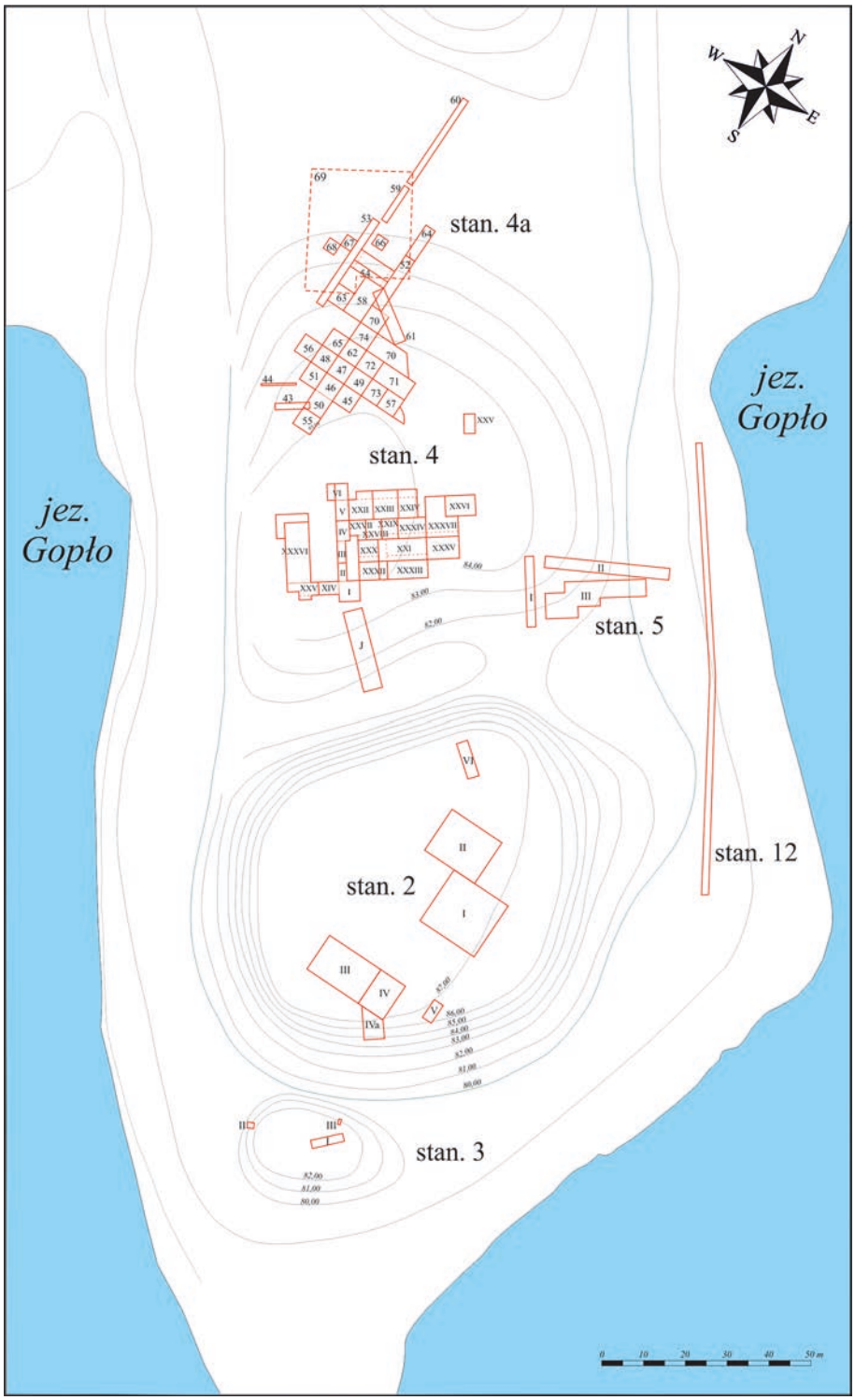
Fig. 8.7. Kruszwica, Kruszwica commune, site 4. Plan of research excavations with localized trenches by Roman Jakimowicz (elab. by J. Kaczmarek)

Łagiewnikach, gdzie znajdowano materiał zabytkowy. Przygotowując się do tych prac przeprowadzono kwerendę biblioteczną, wywiady środowiskowe i zebrano materiały do odtworzenia topografii wczesnośredniowiecznej Kruszwicy; Karol Górski wykonał kwerendę w archiwach Bydgoszczy, Włocławka, Gniezna, Poznania, Warszawy. Wprowadzono też numerację dla stanowisk, która obowiązuje obecnie.

Badania na stanowisku 1 dostarczyły informacji pozwalających jednoznacznie określić chronologię grodziska. Odkryto fragmenty wału z bramą, chodnikiem i falochronem, na majdanie pozostałości domostwa, paleniska, budynki słupowe (?), określono również rozmiary majdanu (75×70 m). Liczne materiały ruchome w postaci fragmentów naczyń ceramicznych i kości, między innymi grocików tzw. scytyjskich czy kółek od wózków obrzędowych pozwoliły na określenie przypuszczalnej chronologii – był to gród kultury łużyckiej, spalony po 500 roku p.n.e. W późnym średniowieczu lub w okresie nowożytnym funkcjonował w tym miejscu cmentarz (Jakimowicz 1952, s. 103–113; Szamałek 1987).

Na stanowisku 2, od północno-wschodniej strony Góry Zamkowej, założono dwa wykopy, w których odsłonięto pozostałości fosy zamku o szalowanym drew-

z serii „Origines Polonorum" (Kaczmarek 2023a). Szczególnie ciekawe i wyczerpujące są rozdziały poświęcone najstarszym, nierzadko przypadkowym znaleziskom i ich interpretacjom. Poniższy tekst, dotyczący historii badań wykopaliskowych, oparty jest na ustaleniach cytowanej autorki. Dokumentacja dotycząca najstarszych znalezisk znajduje się w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu (teczka „Kruszwica").

Ryc. 8.8. Kruszwica, gm. loco. Plan sytuacyjny Ostrowa Rzępowskiego z lokalizacją stanowisk archeologicznych i wykopów badawczych (rys. J. Sawicka)

Fig. 8.8. Kruszwica, Kruszwica commune. Situational plan of Ostrów Rzępowski with the location of archaeological sites and research excavations (drawn by J. Sawicka)

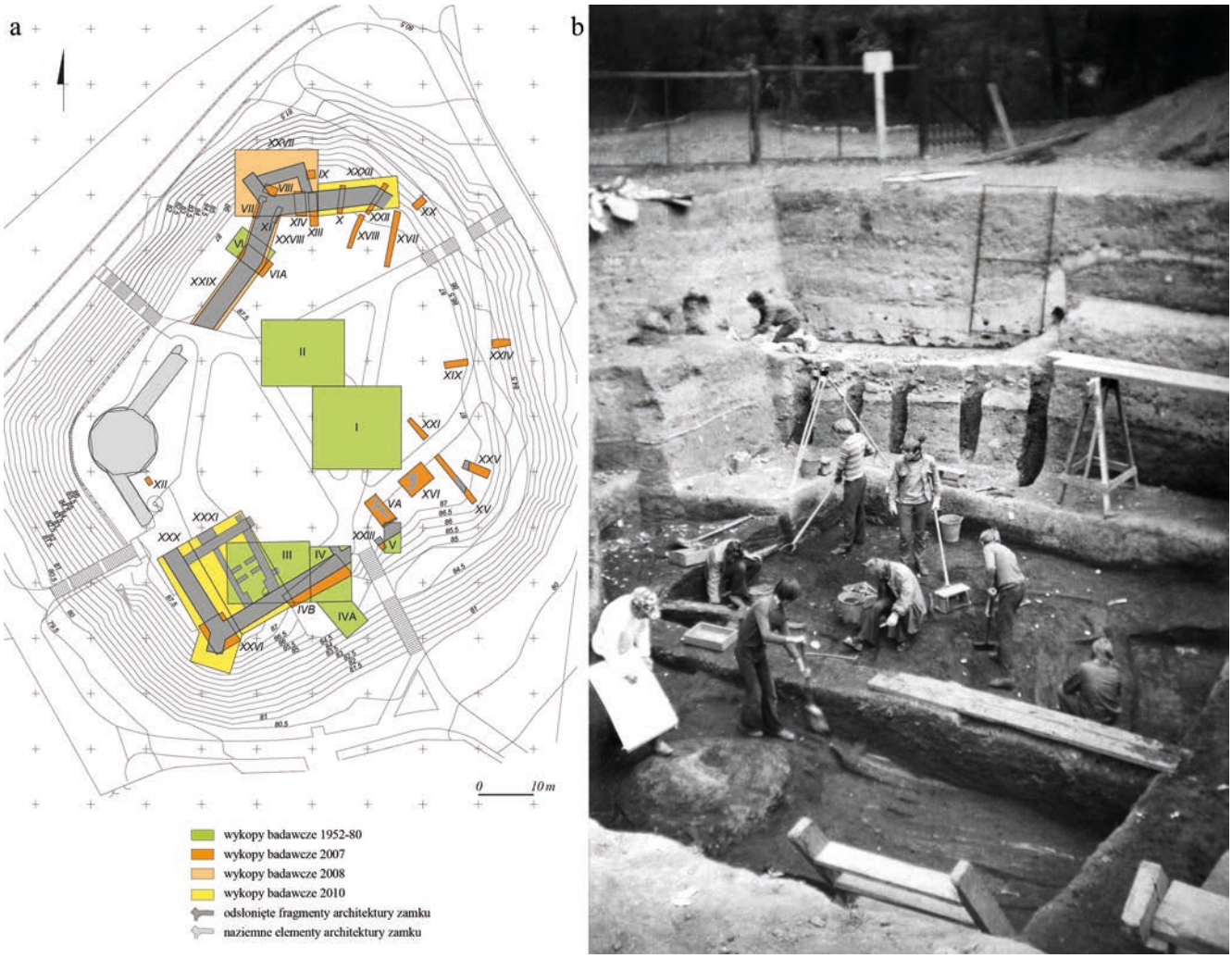
nem dnie i rumosz budowlany. We wschodniej części grodziska (stanowiska 4 i 5) założono 15 wykopów w celu rozpoznania charakteru przypuszczalnego podgrodzia. Odkryto w nich pozostałości zrębowych chat, zewnętrzną część fosy zamku kazimierzowskiego (stanowisko 5) oraz pozostałości wału. Określono przypuszczalny zasięg grodu (stanowiska 2, 5, 4). Oprócz znacznej liczby bardzo wysokiej klasy źródeł ruchomych natrafiono na duże skupisko materiałów budowlanych, wskazujących na istnienie kamieniarskiego warsztatu produkującego ciosy granitowe. Znaczna liczba szkliwionych płytek posadzkowych pozwoliła na wysunięcie hipotezy o istnieniu na terenie dawnego grodu (na Przygródku, stanowisko 4) trzech świątyń:

- preromańskiej, zbudowanej ze sztucznego kamienia i ozdobionej posadzką ze szkliwionych płytek;
- romańskiej, przypuszczalnie wzmiankowanej w źródłach pw. św. Wita, wzniesionej z ciosu granitowego, której posadzkę ułożono z płytek z plastycznym ornamentem romańskim;

– gotyckiej – znaleziska cegieł profilowanych i niektórych grubszych płytek podłogowych (Gieysztor 1951, s. 213 – autor hasła Kruszwica: R. Jakimowicz); teoria ta wzbudziła jednak szereg wątpliwości w środowisku badaczy.

Materiał ceramiczny ze starszych faz wczesnego średniowiecza, znajdowany w niższych warstwach, łączono z osadą lub grodem z okresu między VI a VIII wiekiem. Badania, pierwotnie zakrojone na bardzo szeroką skalę, przerwała w 1951 roku śmierć R. Jakimowicza, ale dwa lata jego działalności wniosły nowe ustalenia dotyczące między innymi weryfikacji chronologii stanowiska 1, określenia zasięgu wczesnośredniowiecznego grodu, uchwycenia śladów zabudowy na stanowisku 4 (uznawanym za podgrodzie), słusznie interpretując rzemieślniczo-handlowy jego charakter i punkt tranzytowy w dalekosiężnym handlu między Rusią a Wielkopolską i Pomorzem. Materiały po śmierci R. Jakimowicza uporządkował i opisał B. Zielonka z Muzeum Okręgowego w Toruniu.

Od 1952 roku badania kontynuowali W. Hensel i A. Cofta-Broniewska, a od 1954 roku zespół pod kierownictwem W. Hensla, firmowany już przez IHKM PAN, z udziałem zatrudnionych tam archeologów: Ewą Springer i Kazimierą Tymieniecką. Od 1959 roku działał on jako Stacja Archeologiczna IHKM PAN. Od roku 1964 badania prowadziła E. Springer, pod kierownictwem W. Hensla. Przede wszystkim objęto nimi stanowisko 4, postrzegane jako podgrodzie, nawiązując do wcześniejszych wykopów R. Jakimowicza. W latach 1963–1968 wykopy badawcze założono we wschodniej partii wyniesienia dawnego Przygródka (według najnowszych ustaleń była to wschodnia część grodu), oznaczonego jako stanowisko 5. Miały one na celu rozpoznanie i odsłonięcie pozostałości wschodniej części umocnień wałowych (ryc. 8.7).

Ryc. 8.9. Kruszwica, gm. loco, stanowisko 2. Lokalizacja wykopów badawczych z lat 1952–1980 i 2007–2010 wraz z elementami architektury zamku (a) i widokiem na eksplorowany wykop II (b) (fot. ze zbiorów Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Poznaniu; oprac. M. Małachowicz)

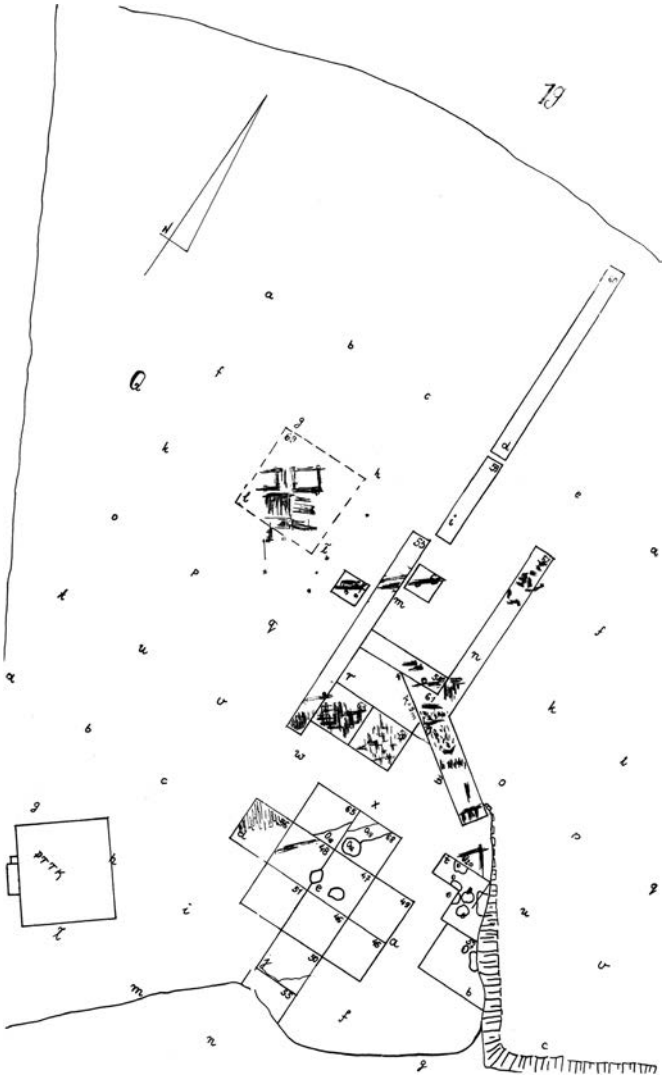
Fig. 8.9. Kruszwica, Kruszwica commune, site 2. Location of research trenches from 1952–1980 and 2007–2010 with elements of the castle architecture (a) and a view of the explored trench II (b) (photo from the collections of Institute of Archaeology and Ethnology PAN in Poznań; elab. by M. Małachowicz)

Podczas badań w latach 1952–1957 na stanowisku 4 zlokalizowano zasięg wału (wykopy XIV, XV, IV, VI i IX) i określono jego konstrukcję (rusztowa, zbudowana z dębowych dyli o szerokości 0,10–0,15 m, wzmocniona pilotowaniem – belkami wbitymi pionowo, leżąca na faszynie zmieszanej z piaskiem i gliną) i chronologię (wczesne średniowiecze). W warstwach nadcalcowych natrafiono na pozostałości osady ludności kultury łużyckiej. We wnętrzu dawnego grodu wyróżniono 10 warstw kulturowych, odsłonięto pozostałości regularnej zabudowy, moszczone drewnem ulice, natrafiono na liczne obiekty związane z zabudową, rzemiosłem i handlem. Badania te dostarczyły bardzo znaczącej liczby źródeł ruchomych (około 6200 przedmiotów). W 1953 roku, w poziomie osadniczym z XII wieku, odkryto zespół obiektów „produkcyjnych": zbudowany z kamiennych płyt piec, noszący ślady działania ognia, wypełniony mieszanką węglanu wapnia z piaskiem, w jego sąsiedztwie skupiska palenisk. Duża liczba przedmiotów ze szkła, szkliwionych płytek posadzkowych i szklistych bryłek odkrytych w bezpośrednim otoczeniu pieca, pozwoliła na wysunięcie hipotezy o działającej na terenie grodu hucie szkła. W latach 1961–1968 założono dodatkowych 11 wykopów (XXVII–XXXVII). We wschodniej i zachodniej części grodziska odsłonięto konstrukcje wału wraz z przypuszczalną bramą. Na podstawie wyników analizy odwiertów i badań geofizycznych określono przypuszczalny zasięg dwóch fos zamku kazimierzowskiego (drugą z nich odkryto na stanowisku 4a).

W latach 1958–1959 kolejne wykopy badawcze (oznaczone jako I i II) założono na Górze Zamkowej (stanowisko 2), w jej centralnej partii, na dziedzińcu zamku. Pod rumoszowymi nawarstwieniami zamkowymi, w wykopie I, natrafiono na szczątkowe pozostałości konstrukcji wału, domostwa i moszczone drewnem ulice. Badania na tym stanowisku nie były kontynuowane.

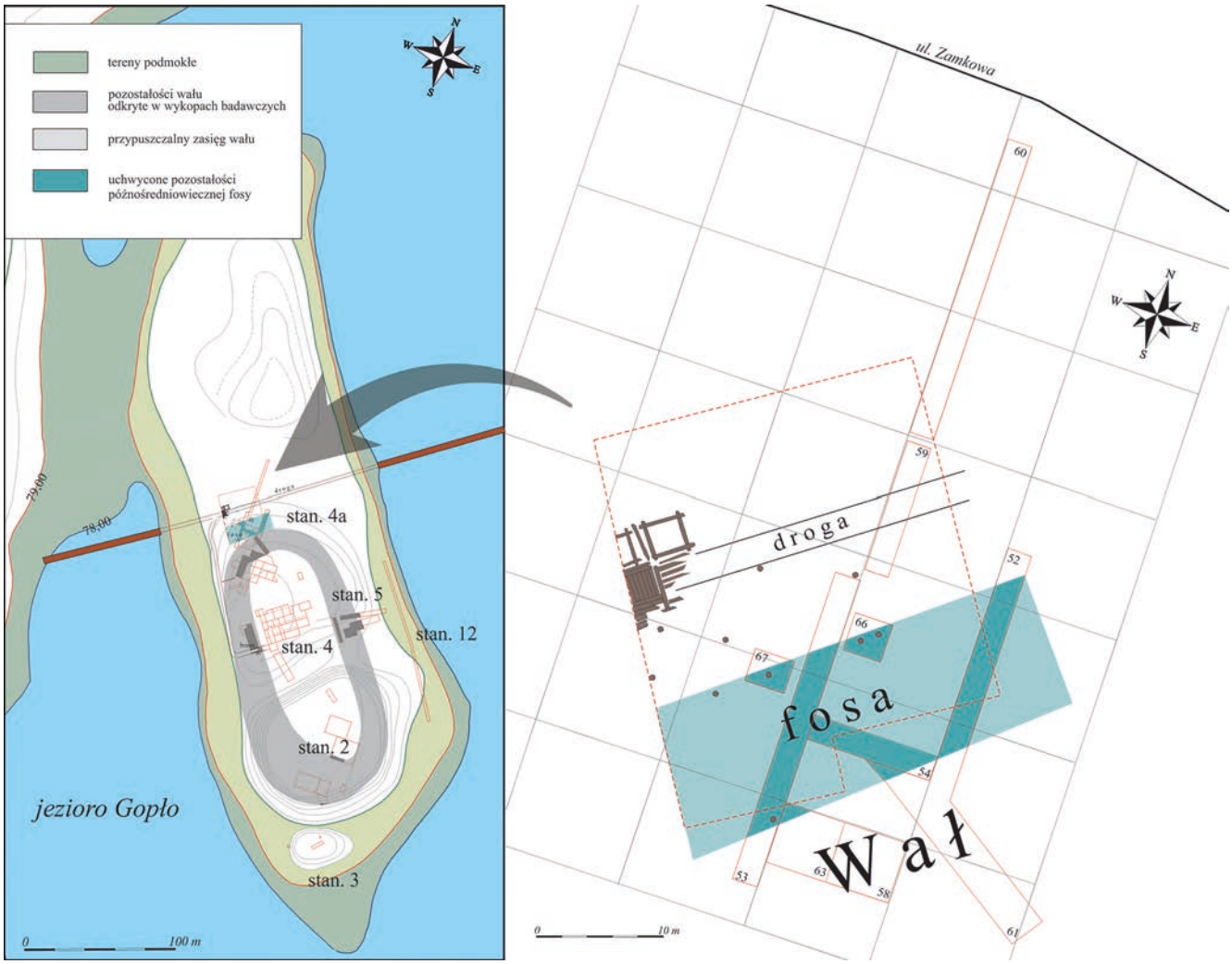
Oprócz prac prowadzonych na terenie grodziska i w jego bezpośrednim sąsiedztwie, podjęto badania w kolegiacie (stanowisko 6) i w jej otoczeniu oraz przeprowadzono prace badawcze (również ratownicze) na 18 stanowiskach zlokalizowanych na terenie miasta. W tym czasie nawiązano współpracę z Instytutem Technologii Krzemianów w Zawierciu (analizy szkła i szkliw), Zakładem Geologii Uniwersytetu im. A. Mickiewicza i dendrologiem Zbigniewem Gądzińskim. Do prac badawczych włączyli się również płetwonurkowie z Warszawskiego Klubu Płetwonurków, szukający przeprawy, mostu (?) na wysokości stanowiska 6 (Bukowski 1978). Zaczęto też stosować specjalistyczne metody analityczne: materiału źródłowego, w tym szkła i metali (Czichoń 1956; Głowacki 1959; 1971), dendrologiczne (Gądziński 1952–1955; Dombek 1956–1958) czy archeobiologiczne (Lechnicki 1953–1958; Klichowska 1966; Dzięczkowski 1966) i archeozoologiczne (Kaj 1952–1958; Sobociński 1964a; 1964b; 1968; 1978); a na stanowiskach 1, 2 i 4 przeprowadzono pierwsze badania geofizyczne. Wszystkie prace wykopaliskowe zakończono w 1968 roku.

Badania archeologiczne wznowiono w 1973 roku, pod kierunkiem Bożeny i Wojciecha Dzieduszyckich, z udziałem pracowników IHKM PAN (Krzysztofa Szamałka, Tadeusza Łaszkiewicza, Henryka Mamzera, Kazimierza Poprawskiego). Na stanowisku 2, w poszerzonym wykopie I, uchwycono niewielki odcinek wału obronnego. W kolejnych latach (do 1982 roku), w nowych wykopach (IVa, V), odkryto pozostałości konstrukcji i płaszcza najmłodszego wału z końca XIII–początku XIV wieku (*nobile castrum?*). W powiększonym wykopie II odsłonięto kilkadziesiąt warstw kulturowych o łącznej miąższości 7–8 m

Ryc. 8.10. Kruszwica, gm. loco, stanowiska 4, 4a. Orientacyjny plan zbiorczy drewnianych konstrukcji odkrytych w północnej części stanowiska (wał wczesnośredniowieczny, fosa, przeprawa) (ze zbiorów Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Poznaniu)

Fig. 8.10. Kruszwica, Kruszwica commune, sites 4, 4a. Indicative plan of wooden structures discovered in the northern part of the site (early medieval rampart, moat, crossing) (from the collections of Institute of Archaeology and Ethnology PAN in Poznań)

Ryc. 8.11. Kruszwica, gm. loco, stanowiska 4, 4a. Próba rekonstrukcji zasięgu wałów, drogi i przeprawy z końca XI wieku (rys. J. Sawicka)
Fig. 8.11. Kruszwica, Kruszwica commune, sites 4, 4a. An attempt to reconstruct the extent of the embankments, road and crossing from the end of the 11th century (drawn by J. Sawicka)

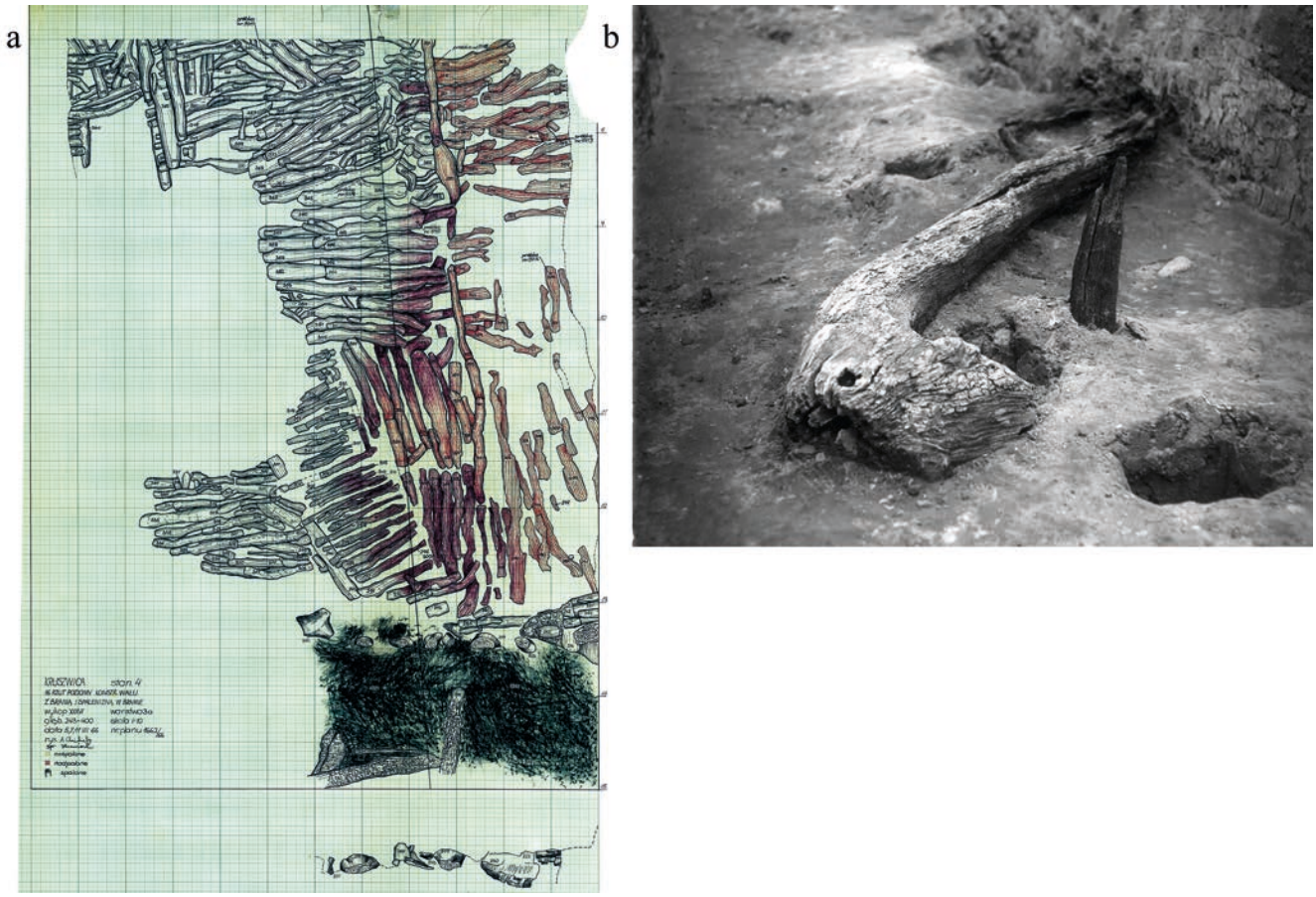
(18 poziomów osadniczych). W górnych poziomach odkryto spągi zamkowych obiektów gospodarczych, poniżej relikty wczesnośredniowiecznej, zwartej zabudowy, między innymi z fragmentami ulic moszczonych drewnem, a w najstarszym – chaty plecionkowe. Na połowę XI wieku datowano ślady niwelacji pod planowaną zabudowę. Natomiast w zachodniej części wykopu natrafiono na pozostałości osady z VIII–IX wieku oraz półziemiankę i jamy z wczesnej epoki żelaza (kultura łużycka).

W kolejnych wykopach (III i IV) odsłonięto fragmenty piwnic i przyziemia zamku. Ostatnim etapem wszystkich prac wykopaliskowych na tym stanowisku były badania w latach 2007–2011, z udziałem Wojciecha Dzieduszyckiego, Piotra Pawlaka i Macieja Małachowicza. Odkryto wówczas dobrze zachowane pod ziemią partie murów zamkowych, piwnic i bramę (udostępnione później jako stała ekspozycja zamkowa).

Na sąsiadującym od południa z Górą Zamkową stanowisku 3 przeprowadzono prace sondażowe, którymi kierowała B. Dzieduszycka. Nie odkryto tam wczesnośredniowiecznych konstrukcji wałowych, ale miejsce to było zasiedlone we wczesnej epoce żelaza (ślady osadnictwa kultury łużyckiej). Drugą fazę przypuszczalnie epizodycznego osadnictwa można datować na schyłek X wieku, jej ślady przykryły warstwy akumulacyjne z XIII wieku. Stanowisko to zostało mocno zniszczono w latach 20. XX wieku (Hensel, Dzieduszycka 1982, s. 116–117).

W 1974 roku, w północnej części stanowiska 4 podjęto badania uzupełniające w celu ustalenia zasięgu wału grodowego. Uchwycono pozostałości jego drewniano-ziemnej konstrukcji wraz z fragmentami zewnętrznej ławy kamiennej. Pod wałem odsłonięto relikty osady ludności kultury łużyckiej. W latach 1982 i 1984 badania o niewielkim zakresie przeprowadzili tam Krzysztof i Urszula Szamałkowie. Prace ukierunkowano na rozpoznanie pozostałości osadnictwa ludności kultury łużyckiej.

Na północ od stanowiska 4 (stanowisko 4a) wytyczono szereg kolejnych wykopów badawczych. Prace miały charakter częściowo ratowniczy (badania W. Dzieduszyckiego w latach 1974–1978). Natrafiono tam na pozostałości drugiej fosy zamkowej z XIV wieku, która zniszczyła część wału wczesnośredniowiecznego. Odkryto trzy bu-

Ryc. 8.12. Kruszwica, gm. loco, stanowisko 4, północna część grodziska. Wykop XXXVI. Fragment częściowo spalonych konstrukcji wału z pozostałościami przejścia bramnego (a) i zachowanego w podwalinie wału fragmentu haka (b) (ze zbiorów Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Poznaniu)

Fig. 8.12. Kruszwica, Kruszwica commune, site 4, northern part of the stronghold. Trench XXXVI. Fragment of partially burned embankment structures with the remains of a gate passage (a) and a fragment of a hook preserved in the foundation of the embankment (b) (from the collections of Institute of Archaeology and Ethnology PAN in Poznań)

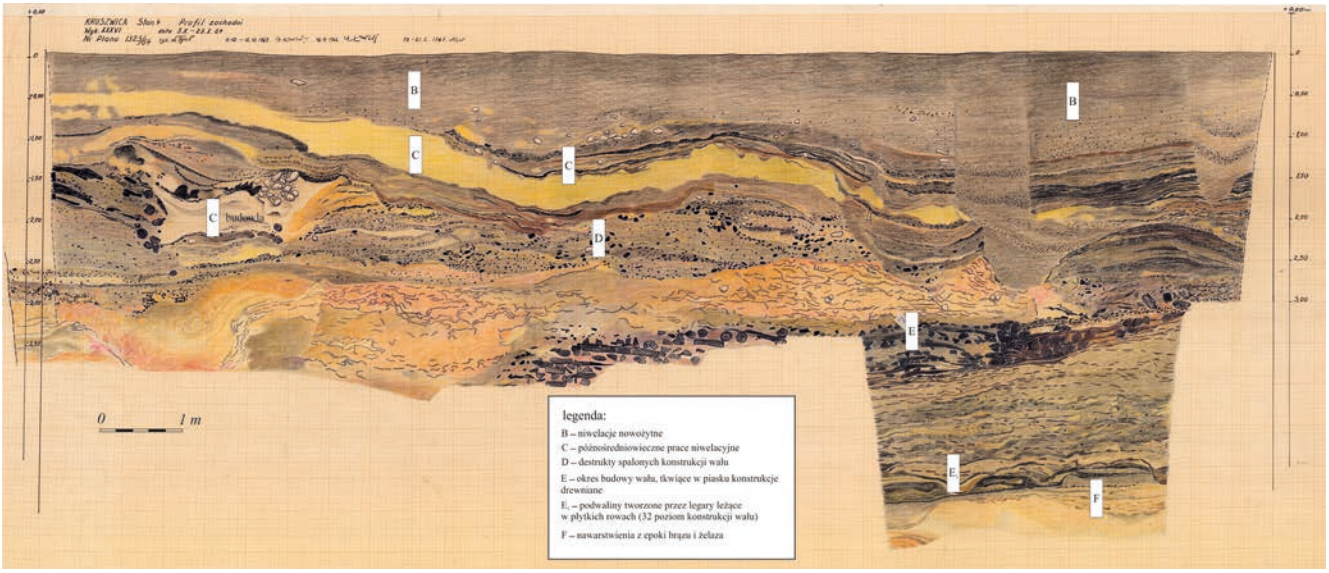
dynki zrębowe z początku lub połowy XII wieku, moszczoną drewnem ulicę i przyczółek przeprawy przez Gopło. W wykopach 53 i 69 zarejestrowano nasyp powstały podczas budowy fosy zamkowej, z gruzem, zaprawą, blokami martwicy i ułamkami płytek posadzkowych pochodzących przypuszczalnie z rumowiska ceglanej budowli z końca XIII–1. połowy XIV wieku, będącej pozostałością wzmiankowanego w źródłach *oraculum* pw. św. Wita (Dzieduszycki 1984b, s. 175–177, 180, 182).

Jednocześnie, w 1976 roku, przeprowadzono badania ratownicze na stanowiskach w bezpośrednim otoczeniu ośrodka grodowego (stanowiska 5, 22, 24–30) oraz rozpoczęto inwentaryzację stanowisk archeologicznych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP), którą ukończono w latach 80. XX wieku. Kontynuowano specjalistyczne prace analityczne: archeozoologiczne (Iwaszkiewicz 1973–1980; Schramm 1973; 1976; 1979; Schramm, Karpińska 1973; Sobociński 1978; 1983; Dzięczkowski 1984; Makowiecki 1992), składu chemicznego szkła i szkliw (liczne analizy Anny Girdwoyń) oraz metalograficzne (Lisiecki 1983).

W latach 1995–1997 prace rozpoznawcze w kolegiacie kruszwickiej prowadził Zespół do Badań Średniowiecznej Architektury Kujaw i Wschodniej Wielkopolski pod kierownictwem J. Chudziakowej. Określono pierwotne rozplanowanie obiektu oraz datowanie kościoła romańskiego na 1. połowę XII wieku, odkryto liczne pochówki z połowy XII wieku, a także ślady przypuszczalnie pierwotnej koncepcji architektonicznej świątyni. Nie natrafiono natomiast na pozostałości wcześniejszego obiektu sakralnego czy klasztoru, co było jednym z głównych celów badań (Chudziakowa 1997; Informator 2005, s. 265; 2006, s. 201–202; Kaczmarek 2023a, s. 172).

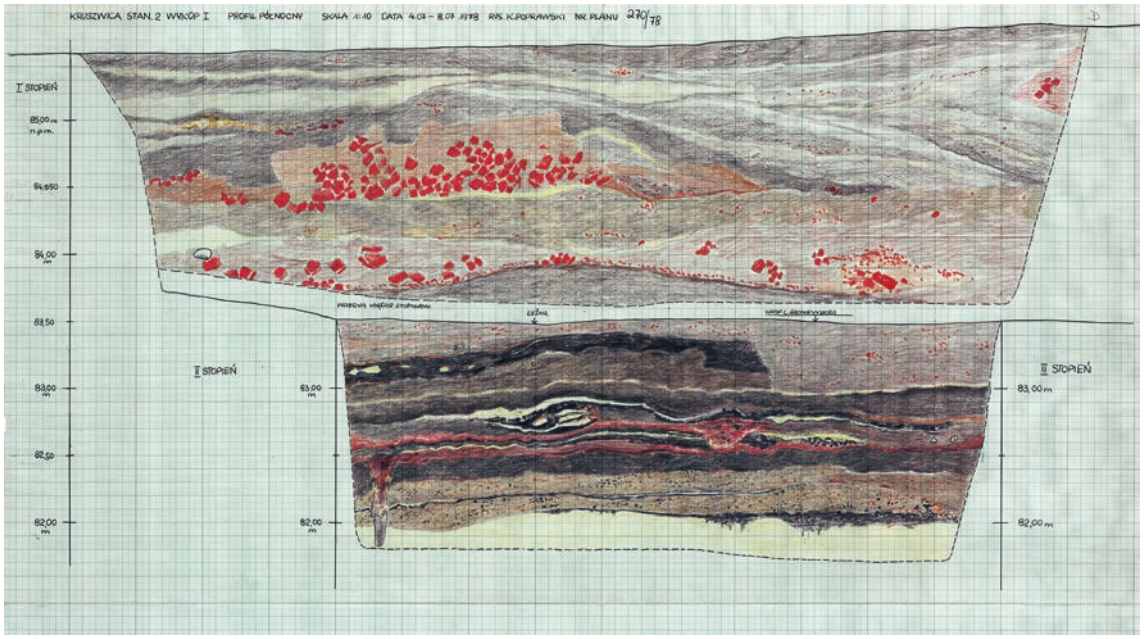
W starszej literaturze używano niekiedy zamiennie nazw gródek feudalny, I i II podgrodzie, Przygródek. Obecnie według ustaleń W. Dzieduszyckiego przyjmuje się, że gród kruszwicki był jednoczłonowy i używa się terminologii: część północna (dawniej II podgrodzie) i część południowa (dawniej I podgrodzie) grodu (Dzieduszycki 1984a, s. 3–21). Przygródkiem nazwano służebną osadę z 2. połowy XIII wieku na terenie dawnej północnej części grodu (młodsze warstwy stanowiska 4).

HISTORIA OPRACOWAŃ. Materiały źródłowe do historii badań archeologicznych grodziska w Kruszwicy można

Ryc. 8.13. Kruszwica, gm. loco, stanowisko 4, północna część grodziska. Wykop XXXVI. Północny profil z zachowanymi konstrukcjami spalonego wału (ze zbiorów Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Poznaniu)

Fig. 8.13. Kruszwica, Kruszwica commune, site 4, northern part of the stronghold. Trench XXXVI. Northern profile of the trench with preserved structures of the burnt embankment (from the collections of Institute of Archaeology and Ethnology PAN in Poznań)

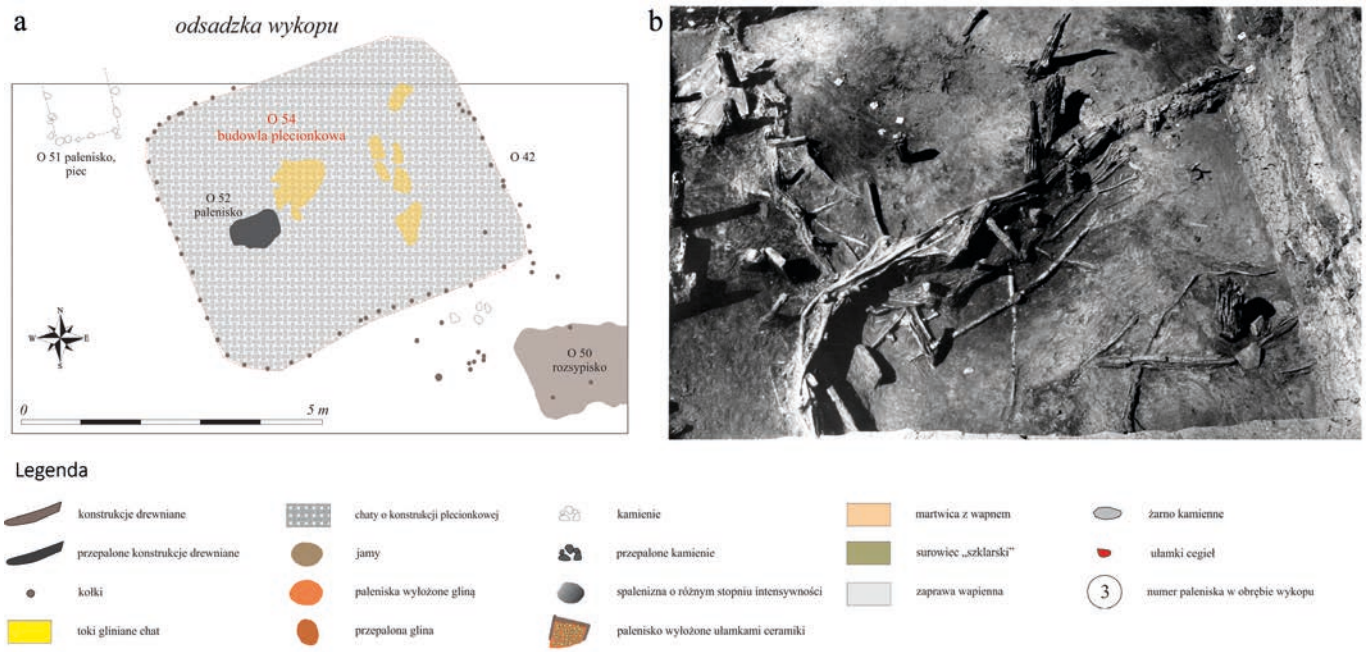

Ryc. 8.14. Kruszwica, gm. loco, stanowisko 2, południowa część grodziska. Wykop I. Północny profil z widocznymi w części stropowej nawarstwieniami rumowiska zamku (ze zbiorów Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Poznaniu)

Fig. 8.14. Kruszwica, Kruszwica commune, site 2, southern part of the stronghold. Trench I. Northern profile with deposits of castle rubble visible in the ceiling part (from the collections of Institute of Archaeology and Ethnology PAN in Poznań)

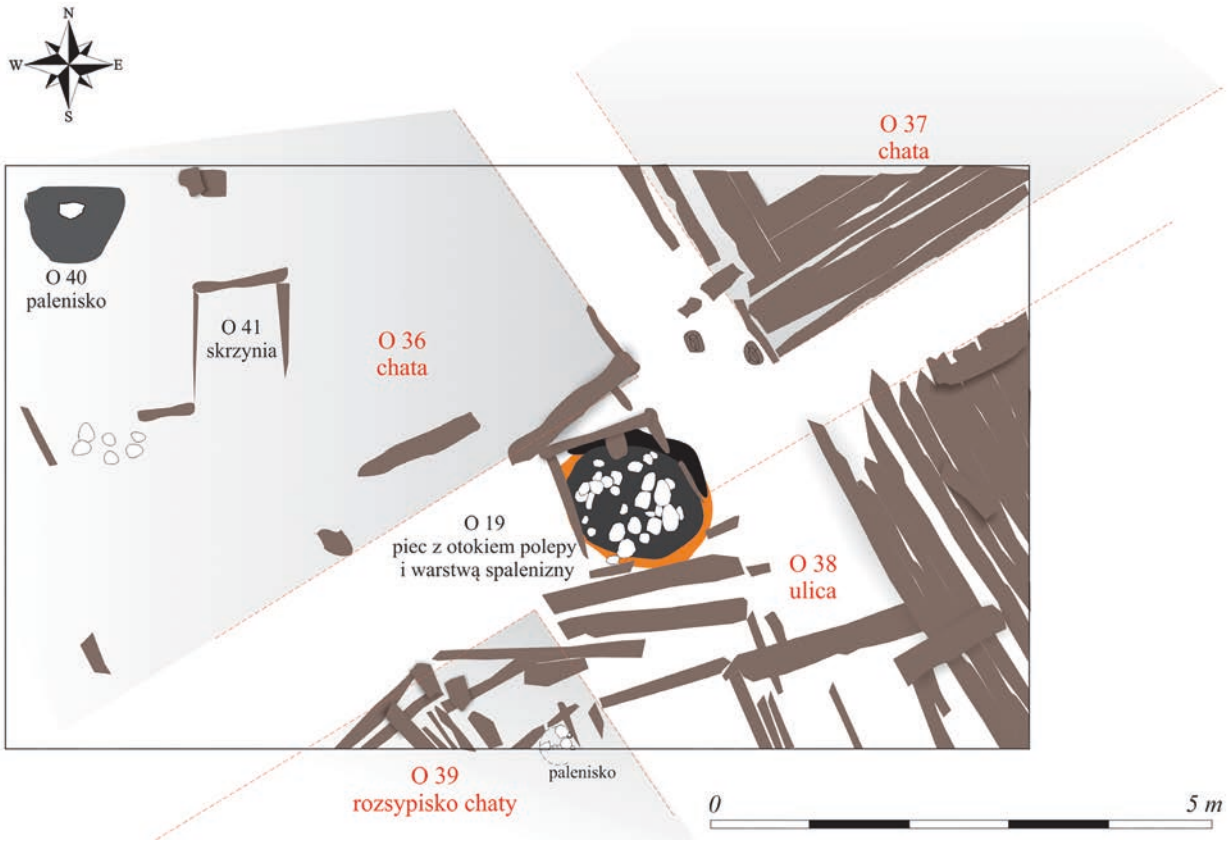
podzielić na dwie grupy. Do pierwszej należą drobne informacje na temat nierzadko przypadkowych znalezisk, wzmiankowanych już od XIX wieku, do drugiej – dokumentacja z systematycznych badań wykopaliskowych. Literatura poświęcona odkryciom archeologicznym w Kruszwicy jest liczna, począwszy od informacji dotyczących mitycznej Kruszwicy Popiela i Piasta, zawartych w literaturze pięknej (Balladyna czy Król Duch pióra Juliusza Słowackiego; Oppeln-Bronikowski 1827; Romanowski 1858; Chociszewski 1895; Czubryński 1915a; 1915b), przez pierwsze relacje z podróży i przewodniki (Łepkowski 1863; 1866a; 1866b; Callier 1895; Sperczyński 1923) po wzmianki o drobnych odkryciach (Manke 1907; Kalliefe 1915).

Najwcześniejsze publikacje o charakterze dokumentacyjnym to krótkie sprawozdania z badań terenowych autorstwa Z. Zakrzewskiego, pochodzące z lat 20. ubie-

Ryc. 8.15. Kruszwica, gm. loco, stanowisko 2, południowa część grodziska. Wykop II. Zachowana budowla plecionkowa z IV poziomu osadniczego (a) i fragment ściany plecionkowej (b) (1. połowa XI–połowa XI wieku). Legenda dotyczy rycin: 8.15–8.18, 8.20, 8.22, 8.23, 8.26 (rys. J. Sawicka; fot. ze zbiorów Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Poznaniu)

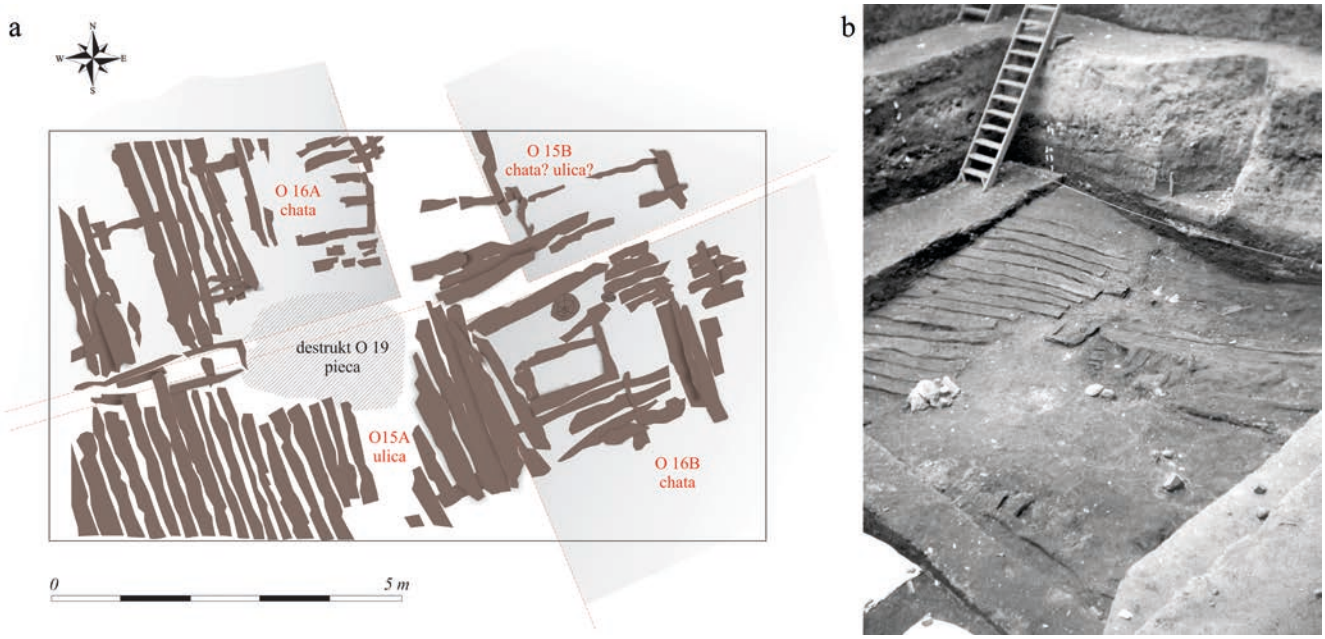
Fig. 8.15. Kruszwica, Kruszwica commune, site 2, southern part of the stronghold. Trench II. A preserved wattle structure from the 4th settlement level (a) and fragment of a wattle wall (b) (first half of the 11th–mid 11th century). Legend applies to figures: 8.15–8.18, 8.20, 8.22, 8.23, 8.26 (drawn by J. Sawicka; photo from the collections of Institute of Archaeology and Ethnology PAN in Poznań)

Ryc. 8.16. Kruszwica, gm. loco, stanowisko 2, południowa część grodziska. Wykop II. Zachowane fragmenty zabudowy z VIII poziomu osadniczego (połowa XII wieku) (rys. J. Sawicka)

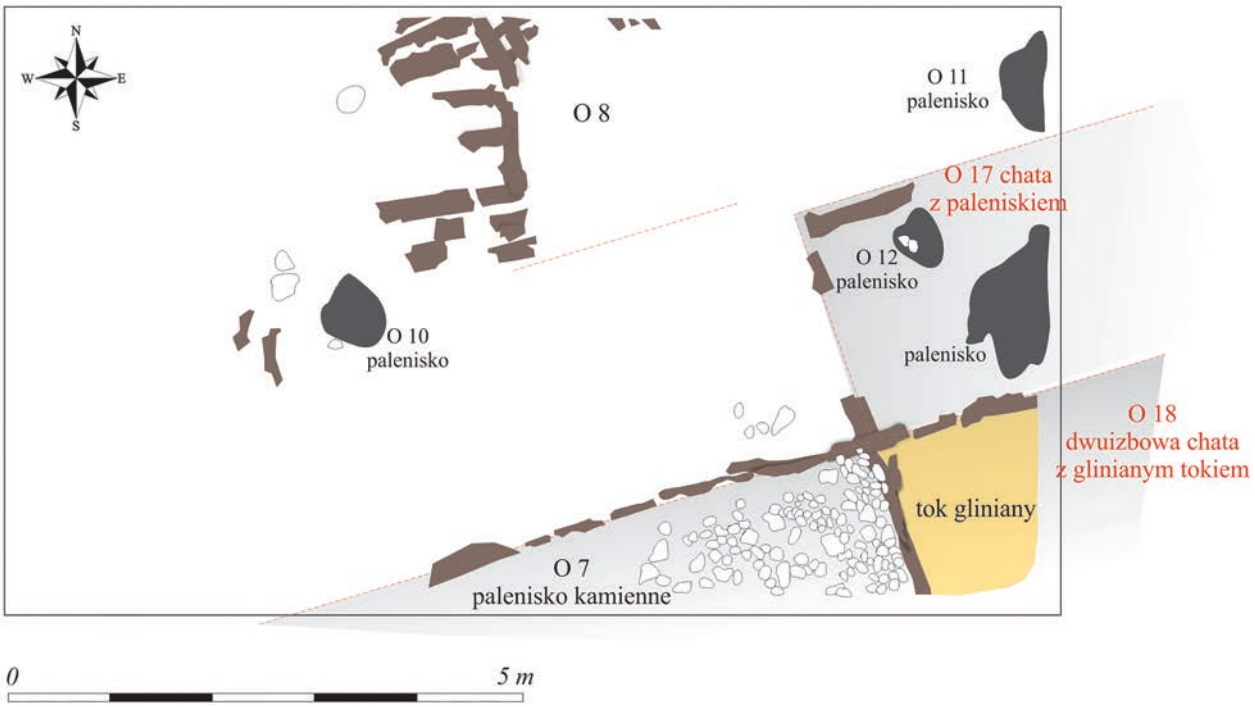
Fig. 8.16. Kruszwica, Kruszwica commune, site 2, southern part of the stronghold. Trench II. Preserved fragments of buildings from the 8th settlement level (mid-12th century) (drawn by J. Sawicka)

głego stulecia (Zakrzewski 1923; 1925a; 1925b; 1948) oraz powstałe jeszcze w 1938 roku (Hensel 1938). Kolejne były efektem pierwszych stacjonarnych badaniach R. Jakimowicza (Kostrzewski 1948; Gieysztor 1951; Zielonka 1951; Jakimowicz 1952; Górski 1953; 1965a; 1965b), następne powstały w trakcie intensywnych badań milenijnych (Kowalenko 1952; Hensel, Cofta 1953; Hensel 1960; Hensel, Broniewska 1961; Cofta-Broniewska 1962a; 1962b; 1962c; 1963;

Ryc. 8.17. Kruszwica, gm. loco, stanowisko 2, południowa część grodziska. Wykop II. Zachowane fragmenty zabudowy z XIII poziomu osadniczego (a) i zdjęcie fragmentu ulicy i zabudowy (b) (1. połowa XIII wieku) (rys. J. Sawicka; fot. ze zbiorów Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Poznaniu)

Fig. 8.17. Kruszwica, Kruszwica commune, site 2, southern part of the stronghold. Trench II. Preserved fragments of buildings from the 13th settlement level (a) and a photo of a fragment of the street and buildings (b) (1st half of the 13th century) (drawn by J. Sawicka; photo from the collections of Institute of Archaeology and Ethnology PAN in Poznań)

Ryc. 8.18. Kruszwica, gm. loco, stanowisko 2, południowa część grodziska. Wykop II. Zachowane fragmenty zabudowy z XIV poziomu osadniczego (połowa XIII wieku) (rys. J. Sawicka)

Fig. 8.18. Kruszwica, Kruszwica commune, site 2, southern part of the stronghold. Trench II. Preserved fragments of buildings from the 14th settlement level (mid-13th century) (drawn by J. Sawicka)

Springer 1964; 1968; Woszczyk 1967). Można też wymienić szereg artykułów i sprawozdań z badań wykopaliskowych na terenie miasta i jego powiatu, w tym w kolegiacie na zachodnim brzegu Gopła (Cofta-Broniewska 1974a; 1974b; 1975; 1981) oraz kilka haseł do „Słownika starożytności słowiańskich" i prac magisterskich (m.in. Kardasz 1967; Nawrolska 1968). Pojawia się również pierwsza próba rekonstrukcji umocnień i zabudowy grodu (Hensel, Broniewska 1961; Cofta-Broniewska 1965), obszerna monografia pt. „Kruszwica. Zarys monograficzny" pod redakcją Jerzego Grześkowiaka (*Kruszwica* 1965) oraz praca Jerzego Olczaka o kruszwickim warsztacie szklarskim (1968).

Prace badawcze prowadzone od 1973 roku przez B. i W. Dzieduszyckich skutkowały szeregiem niezwykle istotnych opracowań źródłowych. Publikacja W. Dzieduszyckiego o wczesnomiejskiej ceramice kruszwickiej dopełniła dotychczasową chronologię północnej części grodu (stanowiska 4) – autor wyróżnił 14 poziomów stratygraficznych od końca X wieku do roku 1271 (Dzieduszycki 1982). Kolejne badania nad stratygrafią kulturową i chronologią stanowisk lokalizowanych w obrębie kruszwickiego ośrodka nawiązywały do tych ustaleń. Prace badawcze na stanowisku 2 i szerokopłaszczyznowe na stanowisku 4a, pozwoliły na znaczną weryfikację wcześniejszych ustaleń W. Hensla i A. Cofty-Broniewskiej, dotyczących wzniesienia i zabudowy grodu (Dzieduszycki 1982; 1984a; 1984b). Obiekt ten, wzniesiony w ostatniej ćwierci X wieku, był jednoczłonowy o wydłużonym kształcie, wykorzystującym w ten sposób pierwotne ukształtowanie terenu półwyspu; do około początku XII wieku otaczał go wał. W jego północnej części odkryto pozostałości ostrokołu, fosy, moszczonej drewnem drogi oraz przeprawy przez Gopło (Dzieduszycki 1984b). W południowej części założenia (stanowisko 2) w 1. połowie XIV wieku zbudowano niewielki gródek książęcy (*nobile castrum*), którego umocnienia uchwycono w nieznacznym stopniu w wykopach IVa i V. W tym miejscu, w połowie XIV wieku, powstał kazimierzowski zamek. Budowa dwóch zamkowych fos zniszczyła wcześniejsze nawarstwienia grodowe (stanowisko 5) oraz pozostałości wału i fosy w północnej części stanowiska 4 (Dzieduszycki 1984a; 1984b).

Nowych danych dostarczyły badania stacjonarne, ratownicze i nadzory archeologiczne obejmujące region nadgoplański, prowadzone w bezpośrednim otoczeniu grodziska (Dzieduszycki 1976a; 1977; 1984b; 2012; Dzieduszycka 1977; 1985; 1994; Dzieduszycki, Kupczyk 1993; Dzieduszyccy 2005; Dzieduszycka i in. 2007).

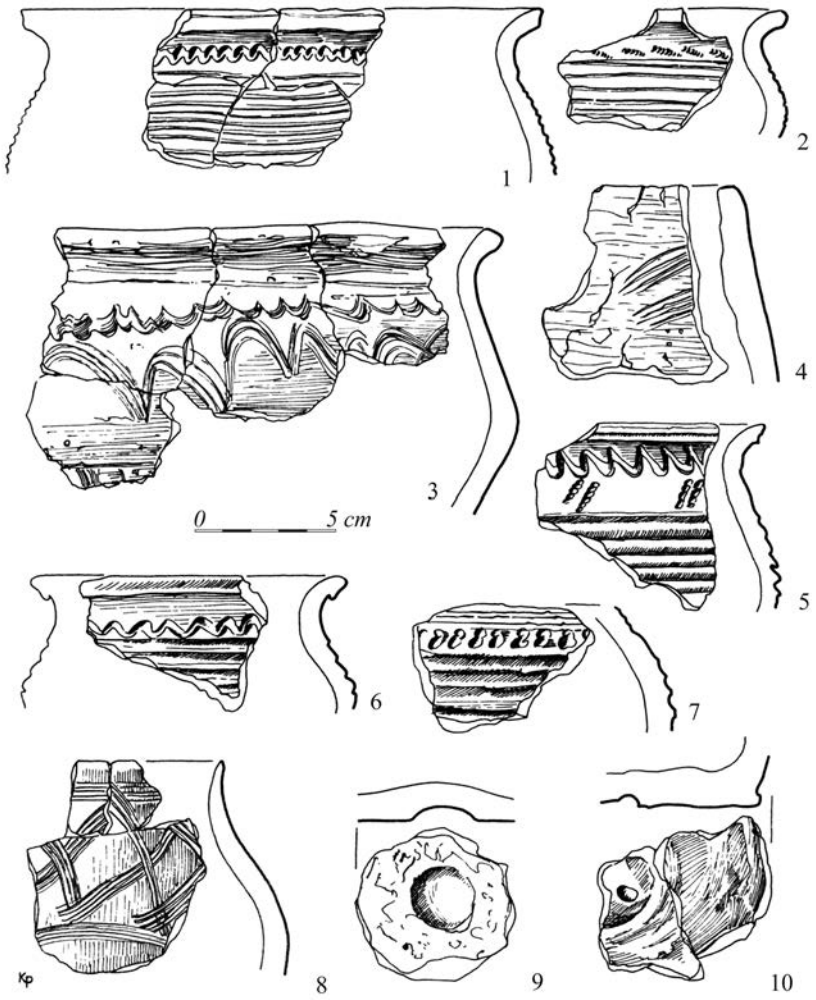
Jednocześnie opublikowano wiele opracowań materiałów źródłowych – wyrobów z poroża i kości (Cnotliwy 1993; 1999), miedzi i jej stopów (Hensel 1979; Hensel-Moszczyńska 1981/1982), ołowiarstwa (Dzieduszycki 1981), importów ceramicznych (Dzieduszycki 1978), a także innych zagadnień, w tym eksploatacji środowiska (Dzieduszycki 1976b; 1977; Poppe 1979; Rychły 1987; Kaczmarek 1998; 2004; Sawicka 2018; 2021). Równocześnie powstało kilkanaście prac magisterskich (Karpińska 1971; Wierzbicki 1971; Kaczmarek 1977; Narożna-Szamałek 1986; Kirkowska 1991).

Osobne prace poświęcono kolegiacie kruszwickiej (Hewner 1998; Wiewióra 2000; Dzieduszyccy 2002), przemianom urbanistycznym ośrodka (Dzieduszyccy 1998; 2000) i jego kontaktom z ościennymi ziemiami (Dzieduszycki 1991/1992; 2016). Kruszwica pozostawała w sferze zainteresowań zarówno historyków (Powierski 1968; Bieniak 1997; 2000; 2015 ; Karczewski, Kurzawa 2001), jak i archeologów (Chudziak 2016; 2017).

Szereg nowych ujęć i opracowań materiału źródłowego przyniosła realizacja grantu NPRH pt. „Mit, tradycje i rzeczywistość materialna. Kruszwica. Od wczesnopiastowskiego grodu do zamku kazimierzowskiego" (2016–2022), którego część dotycząca grodu ukazała się w XVI tomie serii „Origines Polonorum" – „Kruszwica wczesnośredniowieczna" (2023). Oprócz prac historyków – J. Dobosza (2023) i M. Danielewskiego (2023) znalazły się tu opracowania dotyczące mechanizmu percepcji i trwania mitu kruszwickiego (Banaszkiewicz 2023; Dzieduszycki 2023b) czy eksploatacji środowiska naturalnego rejonu Gopła (Kupczyk, Dzieduszycki 2023). Dane archeozoologiczne przedstawili Daniel i Marzena Makowieccy (2023), archeobotaniczne Joanna Rennwantz (2023), opracowanie tkanin Jerzy Maik i Maria Cybulska (2023) oraz Andrzej Sikorski (2023). Zaprezentowano najnowsze ustalenia dotyczące stratygrafii, chronologii i zabudowy grodu (Dzieduszycki 2023a; 2023c; 2023d) oraz zagadnień łączonych z kowalstwem (Sawicki 2023), szklarstwem (Sawicka 2023), obróbką drewna i skóry (Pawlak 2023a; 2023b), kamieniami jubilerskimi (Lisowska, Gunia, Sawicka 2023), produkcją szkliwionych płytek posadzkowych (Kaczmarek 2023b), czy sposobem spędzania wolnego czasu (Stempin 2023). Nowe dane dotyczące ołowianej ruskiej pieczęci przedstawił Aleksandr Musin, przesuwając jej datowanie i osobę właściciela (Musin 2023; por. wcześniej Poppe 1979). Zespół znalezisk łączonych z Rusią Kijowską zaprezentowali Marcin Wołoszyn, Irena Brunarska i Marek Michalik (2023). Najnowsze wyniki badań laboratoryjnych nad ceramiką importowaną przedstawili Michał Auch i Maciej Trzeciecki (2023), a egzemplarz składanej wagi opracował Paweł Gan (2023).

Zakres prac badawczych

BADANIA ZYGMUNTA ZAKRZEWSKIEGO, OKRES MIĘDZYWOJENNY. Badania prowadzono na obszarze dzisiejszych stanowisk 1 (grodzisko ludności kultury łużyckiej) i 2 (Góra Zamkowa). Na stanowisku 1 założono cztery wykopy – trzy na majdanie, jeden po zewnętrznej stronie widocznego wału. Brakuje informacji o wymiarach tych wykopów, wiadomo natomiast, że eksplorację prowadzono do calca. Większość materiałów pochodzi-

Ryc. 8.19. Kruszwica, gm. loco, stanowisko 4. Naczynia ceramiczne z 1–2 poziomu osadniczego (2. połowa X wieku) (wg Dzieduszycki 1982; rys. K. Poprawski)

Fig. 8.19. Kruszwica, Kruszwica commune, site 4. Pottery from the 1st–2nd settlement level (2nd half of the 10th century) (by Dzieduszycki 1982; rys. K. Poprawski)

ła z okresu halsztackiego (kultura łużycka), z wczesnego średniowiecza znaleziono tylko nieliczne ślady osadnictwa. Jednocześnie Z. Zakrzewski przeprowadził pierwsze konsultacje zoologiczne dotyczące znalezionych kości (ekspertyzy Edwarda Lubicz-Niezabitowskiego). Już wtedy badano poziom akumulacji wód Gopła, stwierdzając, że gród łużycki na cyplu Ostrowa Rzępowskiego był posadowiony na wyspie.

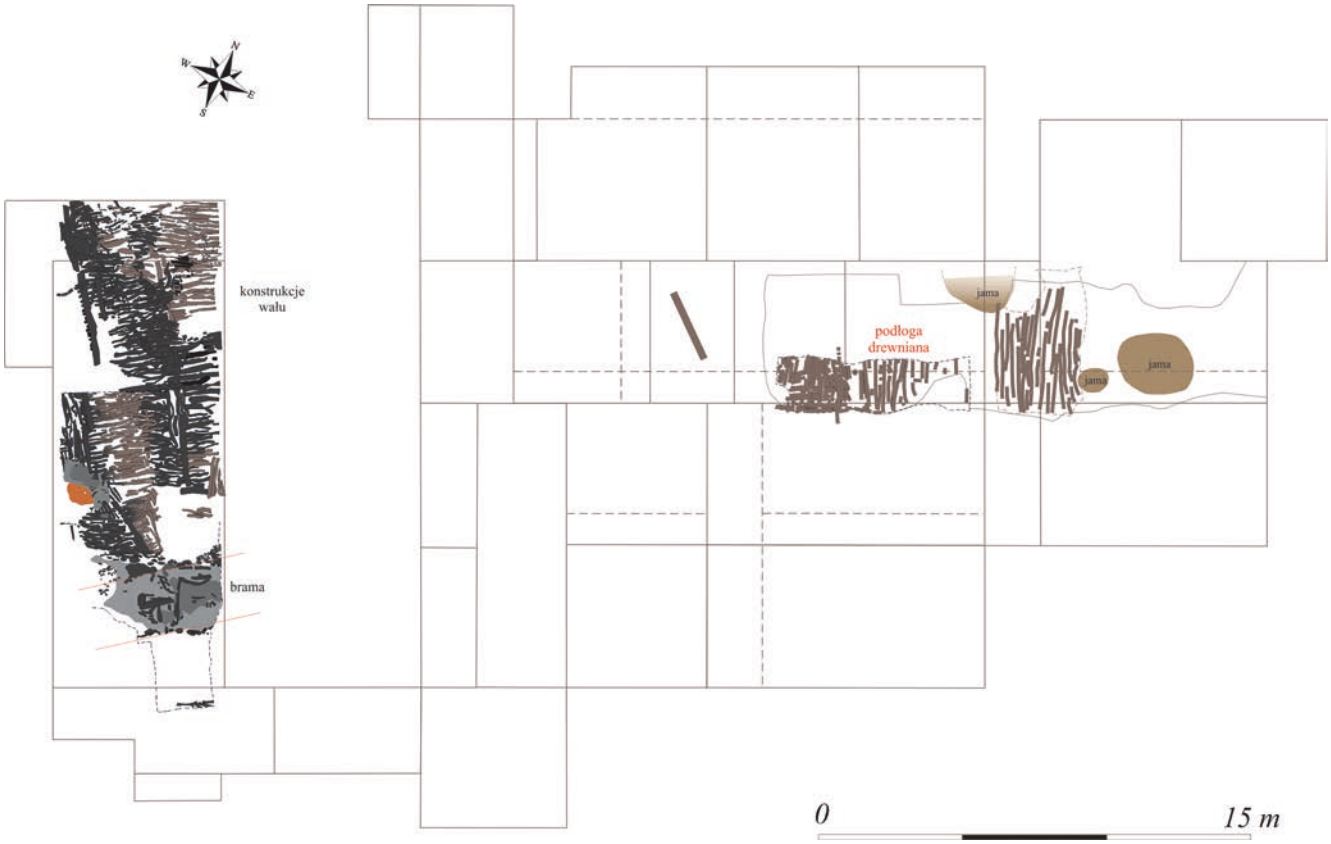
Kolejne prace badawcze miały miejsce w 1934 roku pod Mysią Wieżą (stanowisko 2; amatorskie badania Antoniego Bechczyc-Rudnickiego); wytyczono wówczas wykop 4,0×2,5 m, jego lokalizacja jest jednak trudna do ustalenia. Od niego poprowadzono rów do murów wieży, aby sprawdzić głębokość jej fundamentów. Oba te wykopy eksplorowano do głębokości 5 m, natrafiając na rumowisko drewnianych konstrukcji. Pozyskano z nich naczynia ceramiczne, kości i metale.

BADANIA MILENIJNE. Podczas pierwszych badań milenijnych R. Jakimowicza na stanowisku 1 założono dwa wykopy sondażowe i wykonano przekop przez wał (32×2–3 m), niestety, brakuje danych o ich lokalizacji. Eksplorację prowadzono wykopami arowymi, dzielonymi na ćwiartki. Na stanowisku 2, od strony północno-wschodniej, wytyczono także dwa wykopy, w których odsłonięto pozostałości fosy o dnie szalowanym drewnem. Aby sprawdzić nawarstwienia i głębokość wbicia słupów stabilizujących ten szalunek, w dnie wykopu wykonano sondaż o głębokości 2 m, do poziomu lustra wód gruntowych. Drugi wykop znajdował się w zachodniej części Góry Zamkowej; odkryto w nim rumosz budowlany. W zachodniej partii grodziska, na obecnym stanowisku 4, wytyczono siatkę arową i 15 wykopów (oznaczonych numeracją rzymską od I do XV) o wymiarach od 10×5 m, po 5×2–3 m i jeden 20×5 m, a także długi wykop miedzy Górą Zamkową a Przygródkiem. Z wyjątkiem wykopu I pozostałe zostały tylko częściowo wyeksplorowane. Na stanowisku 5 natrafiono na relikty fosy zamku kazimierzowskiego. Część wykopów nie była numerowana, można je zlokalizować na podstawie opisu. Rekonstrukcję planu wykopów R. Jakimowicza wraz z siatką późniejszych wykopów wykonała Jarmila Kaczmarek (ryc. 8.7), a przypuszczalną synchronizację chronologiczno-przestrzenną przedstawił W. Dzieduszycki (Dzieduszycki 2023c, aneks: tab. II.3.5). Nie zachował się oryginalny plan zbiorczy z numera-

cją wykopów i z oznaczeniem kolejności bieżących metrów, według położenia których lokalizowano materiał źródłowy. Eksplorację prowadzono przeważnie długimi wykopami bez świadków (co utrudniało obserwację stratygrafii), zazwyczaj warstwami mechanicznymi, w związku z tym trudno było lokalizować znaleziska. Dokumentacja nie zachowała się do dzisiejszych czasów w stanie, który pozwoliłyby na całkowitą rekonstrukcję stratygrafii i chronologii materiałów źródłowych. Niektóre z nich wytyczono w ramach siatki arowej, ale nie przystąpiono do ich eksploracji (wykopy VIII, IX, X, XI, XVIII, XIX, XX, XXI) lub nie dokopano do calca. Łącznie przebadana w ciągu dwóch lat powierzchnia mogła wynosić 325 m^2.

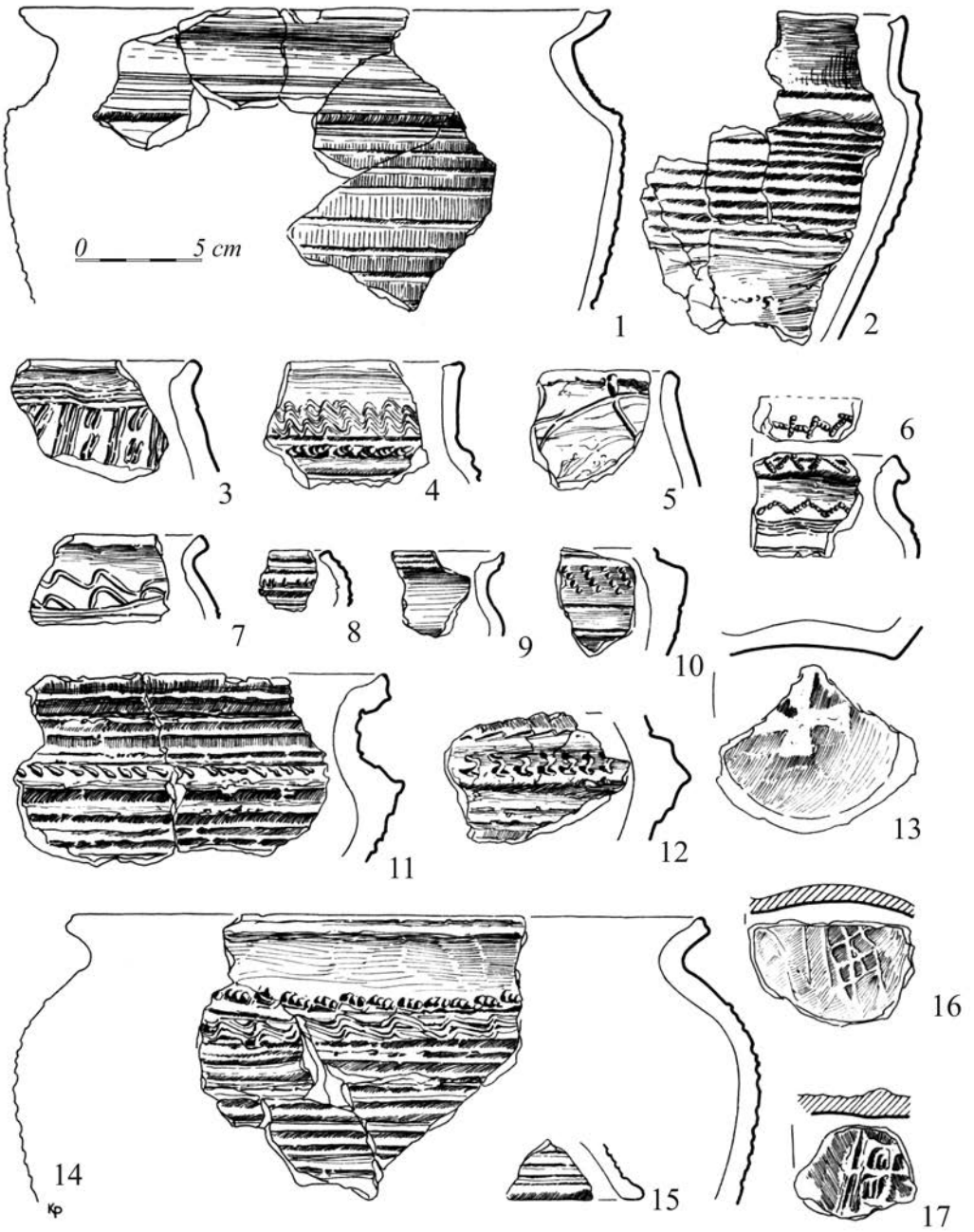
Zespół W. Hensla na stanowisku 4 kontynuował program badawczy R. Jakimowicza; prace eksploracyjne prowadzono w obrębie wytyczonych przez niego wykopów, założono również nowe, na wschód od już istniejących oraz duży wykop XXXVI, w którym odkryto doskonale zachowane konstrukcje wału. W latach 1961–1968 wykonano dodatkowo 11 wykopów (XXVII–XXXVII); łączna przebadana powierzchnia wynosiła 670 m^2. Na stanowisku 4a, w rejonie fosy, założono niewielki wykop (XXV, wymiary 5,0×2,5 m), w którym nie stwierdzono śladów stałego osadnictwa. Na stanowisku 5 wyeksplorowano trzy duże wykopy (I–III), oprócz wcześniej uchwyconych pozostałości fosy natrafiono w nich na relikty wału. Ponadto wykonano serię odwiertów, które wykazały, że gruba warstwa gliny, dotychczas uważana za calec, ma charakter nasypowy; pod nią natrafiono na obiekty kultury łużyckiej. Na stanowisku 2, na majdanie zamku, założono dwa duże wykopy I (100 m^2) i II (60 m^2), w których, poniżej rumoszu powstałego po zburzeniu zamku, odsłonięto wczesnośredniowieczne poziomy osadnicze z resztkami zabudowy oraz niewielkie pozostałości południowego wału. Ich eksploracji nie ukończono, prace przerwano na poziomie warstw z XIII wieku (ryc. 8.8; Cofta-Broniewska 1962d; Cofta-Broniewska, Springer, Tymieniecka 1962).

Od 1973 roku badaniami kierowali B. i W. Dzieduszyccy, kontynuując prace poprzedników. Wytyczono nową siatkę arową, zorientowaną na osi północ–południe, obejmującą całą powierzchnię obecnego miasta. Na stanowisku 2 poszerzono i dostosowano do nowej siatki wykopy I (15×15 m) i II (15×12 m) oraz dokończono eksplorację stosując stopnie (odsadzki), stąd powierzchnia w niższych ich partiach była mniejsza. Założono też nowe wykopy: dwa większe III i IV, w których odkryto pozostałości, zachowanego na poziomie piwnic, zamku kazimierzowskiego oraz mniejsze: IVa – z po-

Ryc. 8.20. Kruszwica, gm. loco, stanowisko 4, północna część grodziska. Fragment drewnianego umocnienia podłoża majdanu z 3 poziomu osadniczego (4. ćwierci X wieku) (rys. J. Sawicka)

Fig. 8.20. Kruszwica, Kruszwica commune, site 4, northern part of the stronghold. Fragment of the wooden reinforcement of the ward from the 3rd settlement level (4th quarter of the 10th century) (drawn by J. Sawicka)

Ryc. 8.21. Kruszwica, gm. loco, stanowisko 4. Ceramika z 6 poziomu osadniczego (połowa XI wieku) (wg Dzieduszycki 1982; rys. K. Poprawski)
Fig. 8.21. Kruszwica, Kruszwica commune, site 4. Pottery from the 6th settlement level (mid-11th century) (by Dzieduszycki 1982; drawn by K. Poprawski)

zostałościami najmłodszego wału gródka książęcego, V – zawierający szczątki wału i podwaliny muru obwodowego zamku oraz VI – z wałem oddzielającym gród od podgrodzia (ryc. 8.9: a, b). W północnej części stanowiska 4 założono 20 kolejnych wykopów o łącznej powierzchni około 575 m² i kilka sondaży. Odsłonięto tam pozostałości wału z wyraźnymi śladami jego rozbiórki. Równocześnie rozpoczęto badania ratownicze na sąsiednim stanowisku 4a (lata 1974–1979), które wiązały się ze zniszczeniem znacznej jego części. Uchwycono tam północny skraj grodu z wałem, drugą fosą zamku, ostrokołem i przyczółkiem przeprawy (ryc. 8.10, 8.11).

Stratygrafia kulturowa wraz z pozostałościami zabudowy

W trakcie wieloletnich badań wykopaliskowych odkryto skomplikowany i zróżnicowany układ stratygraficzny niemal we wszystkich wykopach badawczych założonych

w obrębie ośrodka grodowego. Tworzyły go warstwy niwelacyjne, osadnicze o miąższości dochodzącej do kilku metrów i występujące w ich obrębie relikty wielofazowej zabudowy grodu. Poszczególne poziomy osadnicze wydzielone na stanowisku 4 oznaczono numeracją arabską, a na stanowisku 2 numeracją rzymską. Szczegółowe opracowanie stratygrafii i chronologii dla stanowisk 2 i 4 wraz z ich korelacją (tab. 1) oraz próbą ramowej stratygrafii wykopów R. Jakimowicza przedstawił – na podstawie materiałów archiwalnych i własnych badań terenowych – W. Dzieduszycki w ramach prac grantu NPRH, opublikowanego w tomie pt. „Kruszwica wczesnośredniowieczna" (Dzieduszycki 2023a; 2023c). Lokalizację i opisy odsłoniętych budowli, palenisk i pieców ze stanowisk 2 i 4 wraz ze spisem wydzielonego materiału źródłowego zawierają kolejne zestawienia tabelaryczne (tab. 2–5).

WAŁ. Ustalenia W. Dzieduszyckiego zakładały, że gród był założeniem jednoczłonowym i nie miał wałów wewnętrznych (Dzieduszycki 1982, 1984a; 1984b; por. ostatnio 2023a; 2023d). Po klęsce grodzian w 1096 roku nie odbudowano umocnień, znacznie poszerzając w ten sposób powierzchnię zasiedlenia; był to już ośrodek otwarty. Następne założenia obronne powstały wraz z budową umocnień małego gródka książęcego u schyłku XIII wieku (uchwycone w niewielkim stopniu) oraz przy budowie zamku.

W latach 70. X stulecia centralną część cypla ufortyfikowano drewniano-ziemnymi konstrukcjami wału. Od wschodu, czyli od głównego nurtu jeziora, konstrukcje te posadowiono na samym brzegu głębokiej, opadającej tu stromo rynny Gopła. Pozostałości wału przebadano jedynie fragmentaryczne, odsłaniając jego partie w wykopach badawczych w zachodniej, północnej, wschodniej i południowej części grodziska (ryc. 8.11).

Ślady przeprawy mostowej i drogi biegnącej poza wałem (wykop 69, stanowisko 4a) pośrednio wskazują na szerokość umocnień (Dzieduszycki 1984b). Zaobserwowano tam pozostałości dwóch ukośnych pasm słupów, interpretowanych jako ostrokół. Jedynie w przybliżeniu można wskazać miejsce wewnętrznego lica umocnień (wykop 61, stanowisko 4). Najlepiej zachowane pozostałości wału uchwycono we wschodniej (stanowisko 5, wykopy I–III) i w zachodniej (stanowisko 4, wykop XXXVI) części wyspy grodowej (ryc. 8.12: a, b, 8.13). Zbudowano go na skraju tej wyspy, na podkładzie z pni dębowych, wyrównujących stromo opadający brzeg jeziora. Od wewnątrz miał konstrukcję przekładkową wzmocnioną pionowymi palami, od zewnątrz konstrukcję rusztową, z częściowo obciosywanych bierwion dębowych, układa-

Ryc. 8.22. Kruszwica, gm. loco, stanowisko 4, północna część grodziska. Fragmenty zabudowy majdanu z 7 poziomu osadniczego (2. połowa XI wieku) (rys. J. Sawicka)

Fig. 8.22. Kruszwica, Kruszwica commune, site 4, northern part of the stronghold. Fragments of the ward's buildings from the 7th settlement level (2nd half of the 11th century) (drawn by J. Sawicka)

Tabela 1. Kruszwica, gm. loco, stanowiska 2, 4. Korelacja poziomów osadniczych (wg Dzieduszycki 2023a)
Table 1. Kruszwica, Kruszwica commune, sites 2, 4. Correlation of settlement levels (by Dzieduszycki 2023a)

Stanowisko 4		Stanowisko 2, wykop II		Stanowisko 2, wykop I	
Poziom osadniczy	Datowanie	Poziom osadniczy	Datowanie	Poziom osadniczy	Datowanie
				I	Faza C
		I	1. połowa X wieku	-	
1/2	2. połowa X wieku	II	od połowy X wieku do 4. ćwierci X wieku	II	Faza C/D – koniec X wieku
3	4. ćwierć X wieku	III	4. ćwierć X wieku	III	4. ćwierć X wieku
4	1. ćwierć XI wieku				
5	2. ćwierć XI wieku				
6	połowa XI wieku	IV	1. połowa XI wieku do połowy XI wieku		
7	2. połowa XI wieku	V	2. połowa XI wieku		
8	4. ćwierć XI wieku	VI	4. ćwierć XI wieku	IV	1096 rok
				IVa	koniec XI wieku
9	1. ćwierć XII wieku	VII	początek XII wieku	V	początek XII wieku
10	1. połowa XII wieku	VIII IX	1. połowa XII wieku do połowy XII wieku	VI	1. połowa XII wieku
11	2. połowa XII wieku do końca XII wieku	X	3. ćwierć XII wieku	VII	2. połowa XII wieku
		XI	4. ćwierć XII wieku	VIII	4. ćwierć XII w
		XII	XII/XIII wiek	IX	XII/XIII wiek
12	1. połowa XIII wieku	XIII	1. połowa XIII wieku	X	1. połowa XIII wieku
		XIV	około połowy XIII wieku		
13	2. połowa XIII wieku–1271 rok	XV	2. połowa XIII wieku–1271 rok	XI	2. połowa XIII wieku–1271 rok
		XVI	1271 rok	XIII	1271 rok
		XVII	koniec XIII wieku do 1. połowy XIV wieku	XIII	koniec XIII wieku do 1. połowy XIV wieku
14/15	po połowę XIV wieku	XVIII	połowa XIV wieku	XIV	po połowę XIV wieku

nych na osi wschód–zachód, których końce oparto na legarach. Zachowały się ślady naprawy lub wzmacniania wału. W strefie przybrzeżnej konstrukcję stabilizowały kołki dębowe, a sam brzeg jeziora umocniono nieregularnie rozmieszczonymi palami, niekiedy wzmocnionymi hakami. Na palach mógł znajdować się pomost. Ostateczną szerokość podstawy wału w tym miejscu obliczono na około 12 m.

Podwaliny wału posadowiono na stosunkowo równym, w większości niesplantowanym poziomie (warstwica o wartości 79 m n.p.m.), na podsiąkającym, gliniasto-marglistym gruncie. Ich podstawę stanowiły biegnące wzdłuż pnie drzew (legary), tworzące ograniczenia stosów wypełnianych bierwionami poprzecznymi do kierunku wału. Drewno i drobniejsze konary przesypywano zwykle piaskiem. Sama konstrukcja wału składała się z kilku stosów ograniczonych legarami, na których spoczywały poprzecznie ułożone bierwiona. Szerokość tych stosów wynosiła na ogół około 2,5–2,8 m.

Najwięcej informacji o szczegółach konstrukcji wału dostarczyły badania w zachodniej części grodziska (stanowisko 4), w wykopie XXXVI. W tym miejscu wał, chociaż spalony, nie został splantowany po zniszczeniach w 1096 roku dzięki czemu zadokumentowano 31 pozio-

Ryc. 8.23. Kruszwica, gm. loco, stanowisko 4, północna część grodziska. Fragmenty zabudowy majdanu z 8 poziomu osadniczego (4. ćwierci XI wieku) (rys. J. Sawicka)

Fig. 8.23. Kruszwica, Kruszwica commune, site 4, northern part of the stronghold. Fragments of the ward's buildings from the 8th settlement level (4th quarter of the 11th century) (drawn by J. Sawicka)

mów konstrukcyjnych. Najniższy stanowiły grube (?) legary, zabezpieczone kołkami. Na nich posadowiono, niezbyt ściśle, duże konary przesypane piaskiem, a na nich kolejne, także przesypane piaskiem, układane w kierunku przebiegu wału. Na podwalinach umieszczono, poprzecznie do biegu wału, przekładkowe stosy z bierwion na wzdłużnych, potężnych legarach. Układ legarów wzdłużnych, oddzielających stosy, w miarę wznoszenia nie zmieniał się. W wykopie XXXVI zarejestrowano jedynie wewnętrzną część wału, jego lico zewnętrzne zapewne usytuowane było poza granicą wykopu. W tym miejscu znajdował się przepust przypuszczalnej bramy. Była to przerwa konstrukcji wału, tworząca przejście o szerokości 2,1–2,3 m, ograniczona ścianą z wbitych potężnych, łupanych na pół dyli (ryc. 8.12: a, b). Przestrzeń między ścianami wypełniały pokłady przepalonej, pomarańczowej, zbitej gliny z resztkami całkowicie spalonego drewna, być może z konstrukcji cofniętej w głąb wieży bramnej. Obecność przepalonych płatów gliny oraz całkowicie spalone drewno konstrukcyjne wskazują na intensywność pożaru w tym miejscu.

Badania południowego odcinka wału, na stanowisku 2 (wykop I), nie przyniosły wystarczających danych o jego zasięgu i budowie. Splantowanie wałów po pożarze w 1096 roku, obecność dużego wkopu budowlanego z początku XII wieku i znacznie wyżej posadowione partie podwaliny (na pierwotnym wywyższeniu), znacznie utrudniały interpretację.

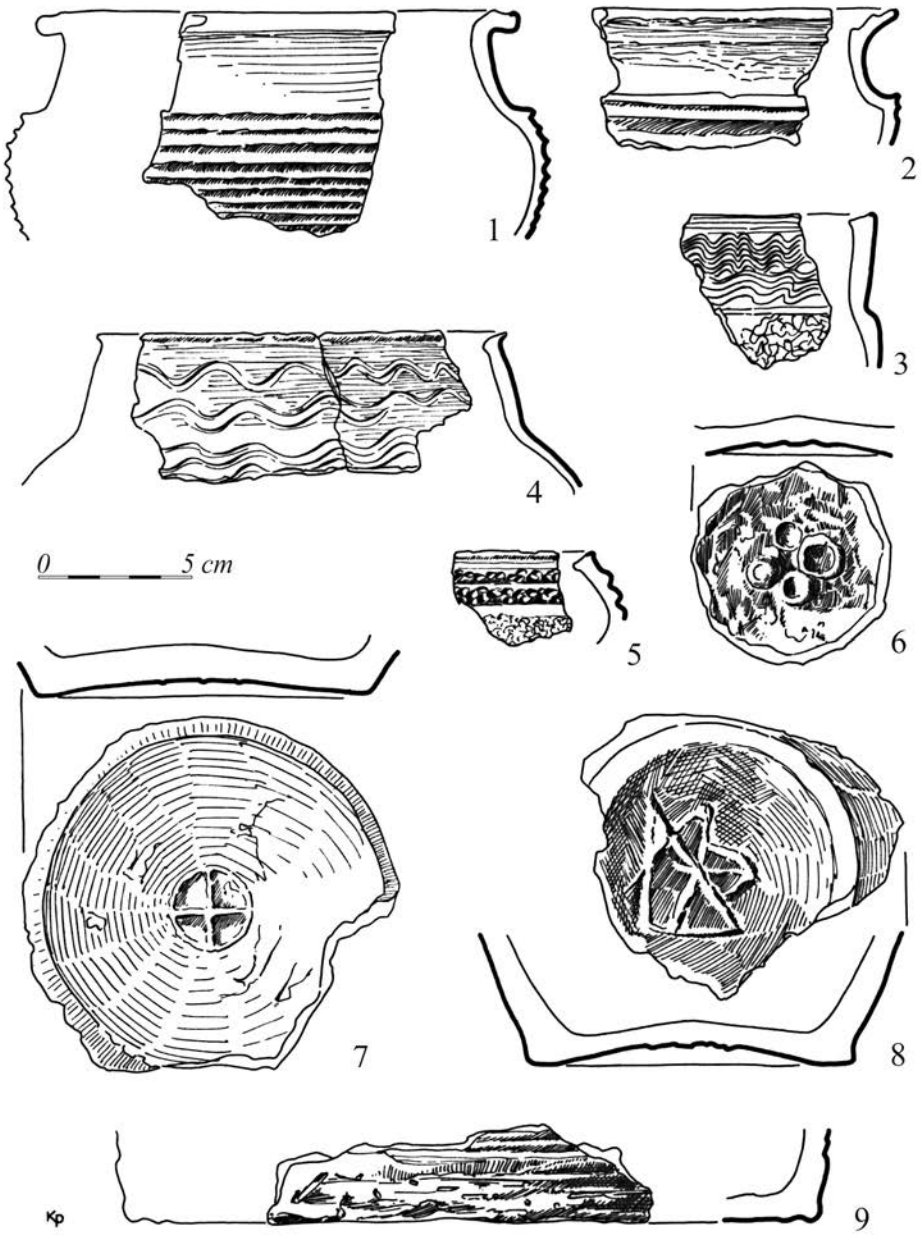
Wał zamykał przestrzeń majdanu o szerokości przypuszczalnie nie większej niż 53 m (część północna) i około 37 m (część południowa); miał około 150 m. Powierzchnia majdanu liczyła około 3/4 ha.

PRZEPRAWA, DROGI I MOST, STANOWISKA 4 I 4A[3].

Północna część stanowiska 4 została w dużym stopniu zniszczona przez liczne prace ziemne, przede wszystkim podczas budowy północnej fosy zamku, jak i późniejszych prac niwelacyjnych. Południową granicę stanowiska 4a stanowi skraj wczesnośredniowiecznego wału obronnego (stanowisko 4).

Najstarsze wczesnośredniowieczne konstrukcje drewniane odkryto w zachodniej części wykopu 69. Były to pozostałości wykonanej z belek drogi (I poziom; osiem belek o średnicach 0,10–0,15 m), uchwycone na długości około 6 m. Położona na grząskim ówcześnie gruncie prowadziła ona w 2. połowie X wieku do bramy grodu. W części południowej stanowiska konstrukcje te zostały zniszczone przez wkop późnośredniowiecznej fosy. W końcu X wieku przykryte zostały warstwą akumulacyjną (Dzięczkowski 1984). Z 2. połową X wieku można wiązać dwa pasy

[3] Ustalenia W. Dzieduszyckiego (1984b).

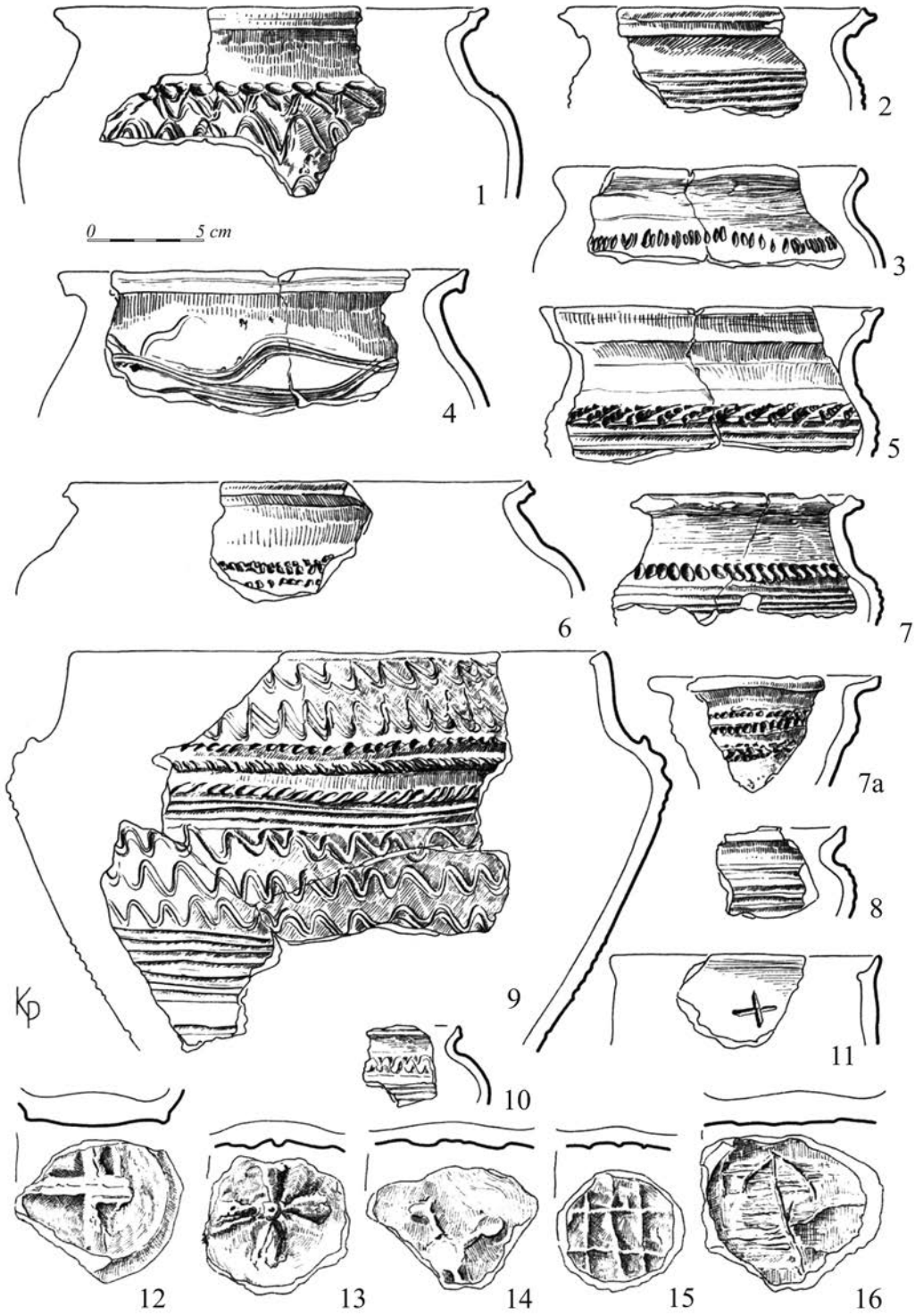

Ryc. 8.24. Kruszwica, gm. loco, stanowisko 4. Naczynia ceramiczne z 8 poziomu osadniczego (4. ćwierć XI wieku) (wg Dzieduszycki 1982; rys. K. Poprawski)
Fig. 8.24. Kruszwica, Kruszwica commune, site 4. Pottery from the 8th settlement level (4th quarter of the 11th century) (by Dzieduszycki 1982; drawn by K. Poprawski)

ostrokołów zabezpieczających od północy ławę wału grodu. Odkryto jedynie ich negatywy w przegłębieniu spągu późnośredniowiecznej fosy (w wykopie 53).

Odsłonięto również pozostałości północnej części stoku wału i wylepione gliną brzegi późnośredniowiecznej zamkowej fosy, zalegającej na rozsypisku spalonej drogi usytuowanej wzdłuż ławy wału. Poniżej, w warstwie wypalonej gliny, natrafiono na sprasowane konstrukcje starszej drogi. Ława odkrytego fragmentarycznie wału w górnej części złożona była z legarów i konstrukcji rusztowych, zalegających w piasku przemieszanym ze szczątkami organicznymi. Dolną jej partię stanowiły legary ułożone w warstwie organicznej. Podwaliną wału były dębowe legary wzmocnione hakami. Zachowany układ stratygraficzny pozwalał przypuszczać, że w tym miejscu, przed posadowieniem wału, wyrównano kulminację moreny.

Powyżej konstrukcji związanych z I poziomem drogi (2. połowy X wieku), w części zachodniej wykopu 69, odkryto następny poziom drewnianych elementów, złożony z 10 belek o średnicach 0,1–0,2 m (II poziom drogi prowadzącej do grodu; z X/XI wieku–1. połowa XI wieku). Konstrukcje te znajdowały się w warstwie podsypki, na warstwie akumulacyjnej. Ten poziom drogi

Ryc. 8.25. Kruszwica, gm. loco, stan. 4. Naczynia ceramiczne z 10 poziomu osadniczego (1. połowa XII wieku) (wg Dzieduszycki 1982; rys. K. Poprawski)
Fig. 8.25. Kruszwica, Kruszwica commune, site 4. Pottery from the 10th settlement level (1st half of the 12th century) (by Dzieduszycki 1982; drawn by K. Poprawski)

stykał się w części północnej z kolejnym skupiskiem drewnianych konstrukcji (trzy poziomy belek sosnowych) – przyczółkiem przeprawy, który datować można na 1. połowę XI wieku. Górną cezurę funkcjonowania wyznaczały dwa poziomy warstw akumulacyjnych zalegających na przeprawie. Pierwsza z nich, utworzona z piasku akumulacyjnego, miała ograniczony zasięg, druga, nakładająca się na nią, obejmowała dużą część stanowiska 4a. Datowanie tych warstw na podstawie analizy pochodzącego z nich materiału (głównie ceramicznego) zamknąć można pomiędzy 1. połową XI wieku a końcem tego stulecia.

Pozostałości przeprawy stykały się z dwoma prostokątnymi budynkami zrębowymi. W tej części stanowiska nałożyła się na nie kolejna formacja akumulacyjna z większą domieszką szczątków organicznych, poświadczająca transgresję wód Gopła w 2. połowie XI–końcu XI wieku.

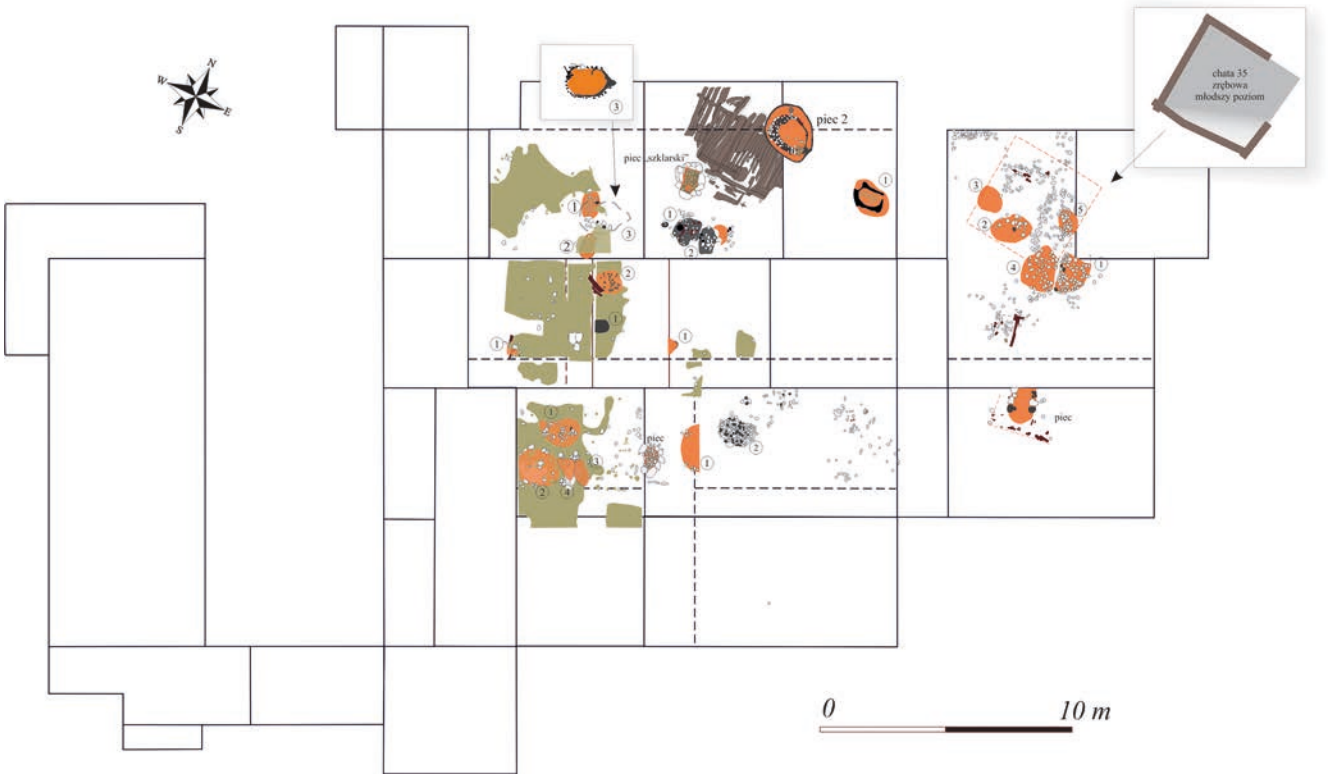
W południowej części stanowiska 4a, za konstrukcjami późnośredniowiecznej fosy, natrafiono na cztery dębowe słupy o średnicach dochodzących do 0,3 m. Zalegały na linii wschód–zachód i stanowiły prawdopodobnie pozostałości konstrukcji mostu z XII–1. połowy XIII wieku – jego zachodniej części biegnącej przez częściowo zabagnioną zatokę (ryc. 8.11).

W południowej części stanowiska 4a odkryto późnośredniowieczną fosę, wiązaną z systemem fortyfikacyjnym zamku. Uchwycona w wykopach 52, 53, 54, 66, 67 i 69 przebiegała w kierunku północny wschód–południowy zachód. Przecinała ostatni stos (ławę) wczesnośredniowiecznego wału obronnego grodu oraz – poniżej – organiczną warstwę storfiałej roślinności i calec. Jej szerokość dochodziła do 15,5 m, a zachowana głębokość do 1,5 m. Obudowa fosy składała się z wbitych pionowo, zaciosywanych, dębowych pali o średnicach do 0,25 m i zachowanej wysokości do 1,5 m, oddalonych od siebie o 1,25–3,75 m. Podtrzymywały one obudowę ścian fosy utworzoną z ułożonych poziomo pni sosnowych.

ZABUDOWA MAJDANU, STANOWISKO 2 (POŁUDNIOWA CZĘŚĆ GRODZISKA). Analizę stratygraficzną przeprowadzono dla wykopów I i II, w których zachowała się ciągłość warstw datowanych od fazy C wczesnego średniowiecza po niwelacyjne warstwy zamkowe (warstwy niwelacyjne opatrzono numerami 1–5). Oba wykopy opracowano oddzielnie, przyczyną była inna skala zniszczeń spowodowana pracami ziemnymi z różnych okresów (budowa wałów i ich późniejsze destrukcje). Poniższe ustalenia pochodzą z prac W. Dzieduszyckiego (2023b; 2023d).

Wczesnośredniowieczne niwelacje spowodowały na przykład w wykopie I zniszczenie sekwencji warstw powstałych w XI wieku. Jednak głównym czynnikiem ich destrukcji były szeroko zakrojone prace przy budowie zamku w połowie XIV wieku. W ich trakcie zniwelowane zostały warstwy wczesnośredniowieczne w obrębie stanowiska 2 (ryc. 8.14). Pierwsza z fos rozdzieliła obszar dawnego grodu na dwie części (obecne stanowiska 2 i 4), druga częściowo zniszczyła północną część obecnego stanowiska 4.

WYKOP I. Pierwotny wykop I, o wymiarach 10×10 m, poszerzono do 15×15 m; jego ściana północna przylegała do południowej krawędzi wykopu II (ryc. 8.9: a). Eksplorowane powierzchnie oddzielał pierwszy świadek o szerokości 2 m, a od głębokości 84,50 m n.p.m. kolejny, o szerokości 4 m. Dolna powierzchnia była więc

Ryc. 8.26. Kruszwica, gm. loco, stanowisko 4, północna część grodziska. Produkcyjne zaplecze ośrodka z 11 poziomu osadniczego (2. połowa–koniec XII wieku) (rys. J. Sawicka)

Fig. 8.26. Kruszwica, Kruszwica commune, site 4, northern part of the stronghold. Production facilities of the center from the 11th level of settlement (2nd half–end of the 12th century) (drawn by J. Sawicka)

Tabela 2. Kruszwica, gm. loco, stanowisko 2, południowa część grodziska. Lokalizacja i charakterystyka odkrytych obiektów (oprac. A. Głód, uzupełniła J. Sawicka)
Table 2. Kruszwica, Kruszwica commune, site 2, southern part of the stronghold. Location and characteristics of the discovered features (elab. by A. Głód, completed by J. Sawicka)

Poziom osadniczy		Wykop	Nr chaty	Wielkość	Budowa	Podłoga	Zabytki ruchome
I	faza C	II	O 60				paciorek szklany (oliwkowaty z metalową tuleją) [nr inw. 3633]
II	od 2. połowy do 4. ćwierci X wieku	II	O 78			z dranic i z tokiem glinianym	żelazne szydło-punca [nr inw. 3609]; klucz hakowaty [nr inw. 3605]
	początek XII wieku	IV	obiekt A	3,2×? m	zrąb?		
III	1. połowa XII wieku	IV	obiekt A		zrąb?		
			obiekt B		zrąb		
IV	1. połowa XI wieku - połowa XI wieku	II	O 42	4,0×2,6 m?	plecionka	organiczna	liczne fragmenty skóry; zabytków drewnianych; amulety z muszli; 3 łyżki drewniane; fragment głowni noża [nr inw. 3541]
			O 50	?; rozsypisko, zły stan zachowania	plecionka	organiczna	
			O 54	5,0×4,4 m	plecionka	organiczna? z dranic?	
	połowa XII wieku	IV	chata A	4,8×? m	zrąb		
V	2. połowa XI wieku	II	O 47	3,4×? m	plecionka	-	nieokreślone fragmenty skóry [nr inw. 3359, 3471]; fragmenty obuwia [nr inw. 3360, 3363]; fragmenty skórzanych pasków [nr inw. 3399, 3471]; skupisko skórzanych pasków, rzemieni i odpadów produkcyjnych [nr inw. 3470]; wrzeciono drewniane [nr inw. 3398]; fragmenty tkaniny [nr inw. 3469]; nóż żelazny [nr inw. 3336]
			O 48		plecionka	organiczna? z dranic?	fragmenty nieokreślonych przedmiotów z żelaza [nr inw. 3393, 3431]; nieokreślone fragmenty skóry [nr inw. 3395], fragmenty obuwia [nr inw. 3403, 3432, 3458, 3462, 3473]; skórzane ścinki, paski i rzemyki [nr inw. 3416, 3463, 3465, 3460, 3461, 3464, 3466, 3468]; fragment skórzanego kaftana (?) [nr inw. 3457], przęślik [nr inw. 3456]
	2. połowa XII wieku	IV	chata B				
			chata C	2,5×? m	zrąb		
VI	4. ćwierć XI wieku	II	O 45		zrąb		nieokreślone fragmenty skóry [nr inw. 3361, 3389, 3390, 3392, 3400, 3407], ścinek skórzany [nr inw. 3429]; fragment blachy żelaznej [nr inw. 3364]; żużle żelazne
	1. połowa XIII wieku	IV	chata A		zrąb?		
			chata C				

Poziom osadniczy		Wykop	Nr chaty	Wielkość	Budowa	Podłoga	Zabytki ruchome
VII	2. połowa XII wieku - początek XII wieku	I	O 9A			tok gliniany	
			O 14			tok gliniany, na nim drewniana podłoga	
			O18			tok gliniany	
			O 19			tok gliniany	
		II	O 38		zrąb		zatyczka drewniana [nr inw. 2987]; fragment obuwia ze skóry [nr inw. 3021, 3031]; łopatka drewniana [nr inw. 3065]
			O 39		jarzmowa	organiczna	fragment przedmiotu brązowego [nr inw. 2888]; fragmenty ścinka skóry [nr inw. 298, 3012]; kołek drewniany [nr inw. 2989]; krzemień do krzesiwa [nr inw. 3030]; kluka drewniana [nr inw. 3060]; klin (?) drewniany [nr inw. 3064]
VIII	1. połowa XII wieku	II	O 36		zrąb		
			O 37		zrąb	z dranic	łyżwa [nr inw. 2958]; fragmenty obuwia ze skóry [nr inw. 2965, 2966, 2967, 3019, 3024]; fragmenty rzemyków i ścinek [nr inw. 3027, 3046, 3055, 3058, 2970]; fragment ołowiu [nr inw. 2969, 2971]; łyżwa [nr inw. 2980]; fragmenty nieokreślonych przedmiotów z drewna (odpady?) [nr inw. 2983, 2984, 2991, 2992, 2996, 2997; 2998; 3000; 3001, 3003, 3018]; ogarki [nr inw. 2985, 2990, 2994; 2995, 2982, 2999, 3016, 3017, 3047, 3053, 3057, 3061]; klin drewniany [nr inw. 2986]; zatyczka drewniana [nr inw. 2993]; kołki drewniane [nr inw. 3011, 3023]; osełka do szydeł [nr inw. 3054]; skupisko przedmiotów drewnianych [nr inw. 3063]
			O 39 (rozsypisko)			z dranic	
IX	przełom XII/XIII wiek	I	O 11			tok gliniany	
X	1. połowa XIII wieku	I	O 8		zrąb	tok gliniany	półfabrykat rogowy [nr inw. 2895]; fragment wisiorka kościanego [nr inw. 2306]; fragment sierpa [nr inw. 5447]; 2 fragmenty noży [nr inw. 5444, 5451]; sztabka gwoździowata i hak [nr inw. 5452]; fragment kabłąka wiadra [nr inw. 5453]; grot strzały [nr inw. 5448]
			O 9		zrąb	tok gliniany	fragment przęślika [nr inw. 2899]; fragment okładziny rogowej [nr inw. 2901]; przęślik [nr inw. 2903]; sztabka gwoździowata i fragment noża [nr inw. 5457]
			O 10			tok gliniany	
	3. ćwierć XII w.	II	O 28			z dranic	
			O 28a			z dranic	
			O 32	3,8×? m	zrąb	tok gliniany	fragment kolca i kółka żelaznego [nr inw. 2472, 2515]; fragment przęślika [nr inw. 2513]

Poziom osadniczy		Wykop	Nr chaty	Wielkość	Budowa	Podłoga	Zabytki ruchome
XI	2 poł. XIII – 1271 r.	I	O 4	-	-	tok gliniany	
			O 6			tok gliniany	
			O7a		zrąb	tok gliniany	
	4. ćwierć XII wieku	II	O 21		zrąb	tok gliniany	fragment naczynia szklanego z nitką brązową [nr inw. 2362]; bryłka żelaza [nr inw. 2368]; łyżwy kościane [nr inw. 2380, 2381]; kość gładzona [nr inw. 2382]; 2 obrabiane detale kamienne [nr inw. 2390]; płoza kościana [nr inw. 2391]
			O 21A		zrąb?		
			O 24B			z dranic	
XII	przełom XII/XIII wieku	II	chata		zrąb?		
			O 25		zrąb?	z dranic	naczynie gliniane [nr inw. 2421]
XIII	1. połowa XIII wieku	II	O 15 B?				
			O 16A			z dranic	fragm. przedmiotu brązowego [nr inw. 2302]
			O 16B		zrąb	z dranic	
XIV	około połowy XIII wieku	II	O 17 AC		zrąb		fragment bryłki żelaza [nr inw. 2329], fragment żelaznego kolca gwoździa (?) [nr inw. 2331]
			O 18 (dwuizbowa)		zrąb	tok gliniany	fragment gwoździa żelaznego [nr inw. 2428]
XV	2. połowa XIII - 1271 rok	II	O 5		zrąb	tok gliniany	fragmenty żelaznych kolców gwoździ (?) [nr inw. 2213, 2272, 2289]; paciorek szklany (segmentowy) [nr inw. 2220]
			O 5A		zrąb	tok gliniany	

Tabela 3. Kruszwica, gm. loco, stanowisko 2, północna część grodziska. Lokalizacja i charakterystyka odkrytych palenisk i pieców (oprac. A. Głód, uzupełniła J. Sawicka)
Table 3. Kruszwica, Kruszwica commune, site 2, northern part of the stronghold. Location and characteristics of discovered hearths and furnaces (elab. by A. Głód, completed by J. Sawicka)

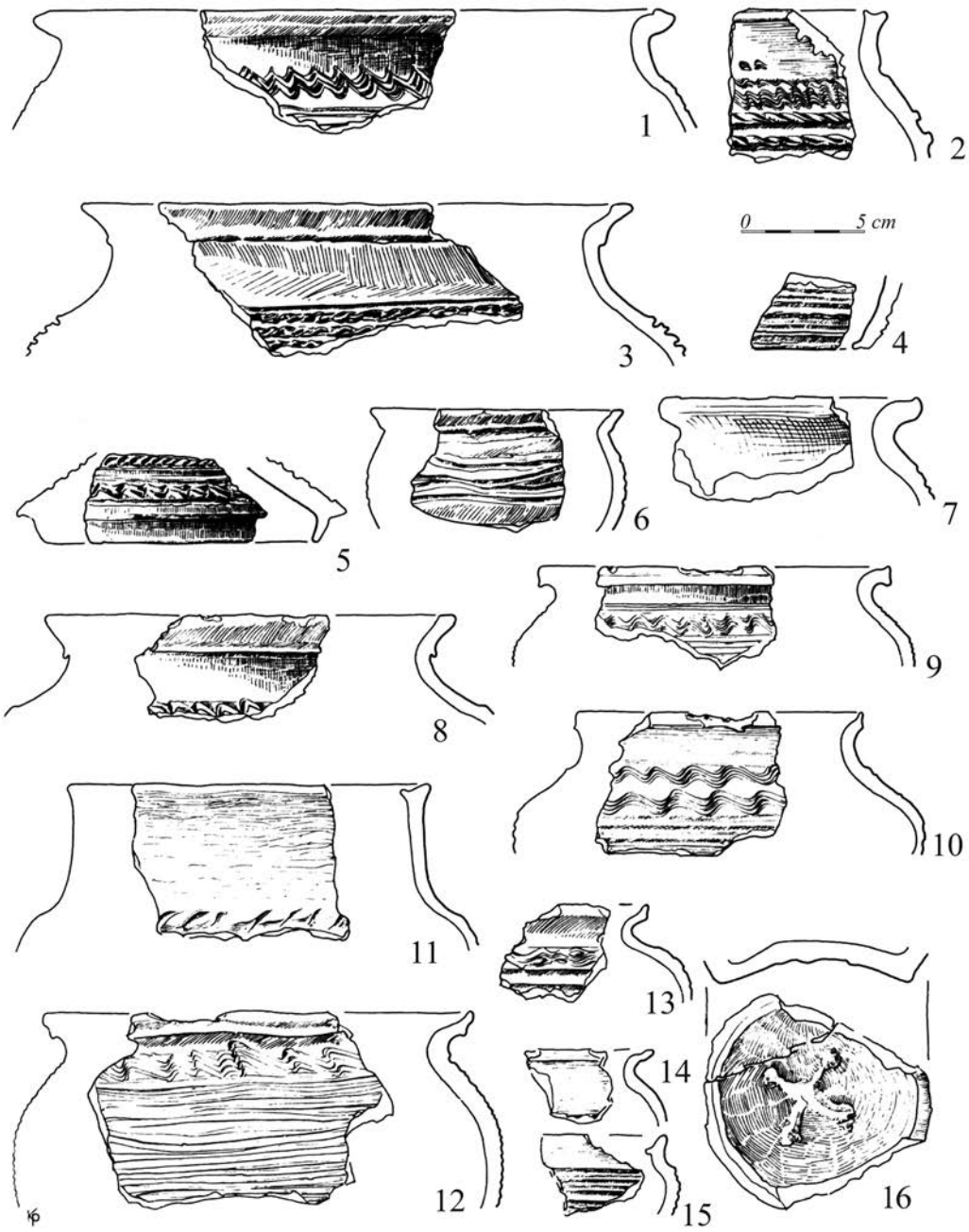
Poziom osadniczy/ chronologia		Wykop	Warstwy /chata	Nr paleniska/ pieca	Specyfika	Kształt	Przekrój	Wolnostojące/w chacie	Stan zachowania	Wymiary	Zabytki ruchome	Uwagi
I	Faza C	II	12c, 13 a–k, 14	palenisko (O63)	kilka przepalonych kamieni, liczne węgle drzewne	owalny		wolnostojące		średnica 1,2 m; miąższość 0,2 m		
III	4. ćwierć X wieku	II	12	palenisko (O58)	wyłożone kamieniami, spalenizna, duża ilość ceramiki, kości, szczątków ichtiologicznych i węgli	owalny		wolnostojące	dobry	0,30×0,40 m		
	1. połowa XII wieku	IVa	chata (obiekt A)	palenisko (?)	wyłożone kamieniami, spalenizna	prostokątny?		w chacie (część NE)	zniszczone, fragment			
			?	palenisko (?)	wyłożone polepą?, spalenizna	okrągły?		wolnostojące	fragment			
IV	1. połowa XI – połowa XI wieku	II	11a, 11	palenisko, piec (O51)	glina, węgle drzewne, w obstawie kamiennej?	prostokątny		wolnostojące	fragment	1,10×1,20 m	ceramika	
			budowla plecionkowa (O54)	palenisko (O52)	spalenizna, soczewki twardej gliny	nieregularny	misowaty	w chacie (część W)		0,80×0,50 m; miąższość 0,10 m	skupisko żużli, osełka	
V	2. połowa XII wieku	IVa	chata (B)	palenisko (?)	wyłożone kamieniami, spalenizna	nieregularne		w chacie (narożnik NE)	zniszczone, odkryty fragment			
VII	2. połowa XII wieku	I	chata (O18)	piec (O20)	wyłożone kamieniami i ceramiką (2 poziomy dna pieca)	okrągły	nieckowaty	w chacie	dobry	wymiary kotlinki 0,60×0,55 m	ceramika	
			chata (O 19)	palenisko	wyłożone kamieniami, przepalona glina	owalny		w chacie	dobry	średnica 0,4 m	ceramika	
			chata (O14)	palenisko	pojedyncze, przepalone kamienie, spalenizna, węgle drzewne	owalny/ okrągły?	nieckowaty (max 0,3 m)	w chacie	dobry (wchodziło w profil)	średnica 0,5 m		
VIII	1. połowa XII wieku	II	8 a–d 9 (I poziom) 10 (I poziom)	piec (O19)	wielopoziomowy: u podstawy wyłożony kamieniami, nad nimi zalegała warstewka spalenizny, wokół popiół, następnie silnie przepalona warstwa gliny, najwyższy poziom stanowiła silnie przepalona glina, na której zalegały kamienie, piec posiadał obstawę drewnianą	owalny		wolnostojące	dobry	maks. 2,1×1,7 m	obiekt wystąpił również w warstwach z poziomu XIII i tam spis materiału zabytkowego	
			8a	palenisko (O34)	glina, spalenizna	owalny		na konstrukcjach drewnianych	?	0,55×1,06 m		
			chata (O39)	palenisko	wyłożone kamieniami?	okrągły?		w chacie (część NE)	zły, zachowane częściowo w rozsypisku chaty			
			chata (O36)	palenisko (O40)	spalenizna, popiół, węgle drzewne, od strony wschodniej otoczony rzędem kołków	kolisty		w chacie	fragment	około 0,8–0,9 m średnicy		

Poziom osadniczy/ chronologia		Wykop	Warstwy /chata	Nr paleniska/ pieca	Specyfika	Kształt	Przekrój	Wolnostojące/w chacie	Stan zachowania	Wymiary	Zabytki ruchome	Uwagi
X	1. połowa XIII wieku	I	chata (O10)	palenisko	wyłożone kamieniami, spalenizna	owalny		w chacie (część E)	dobry	0,50×0,70 m		
	3. ćwierć XII wieku	II	$6a_{10}$, $6a_{9}$	palenisko (O31)	glina, kamienie, spalenizna, węgle drzewne	owalny		wolnostojące (przy N ścianie chaty O28)	fragment	0,90×1,20 m	fragment przedmiotu brązowego [nr inw. 2556]; 6 żelaznych kolców gwoździ [nr inw. 2557, 2278, 2493, 2494, 2510, 2530]; 3 fragmenty taśmy żelaznej [nr inw. 2327, 2338, 2557]	
			chata (O32)	palenisko (O19) palenisko (O29)	spalenizna, kamienie glina, spalenizna pojedyncze kamienie, na spągu fragmenty spalonego drewna	owalny koliste		w chacie (część S)	dobry		palenisko O19 wystąpiło również w warstwach z poziomu XIII i tam spis materiału zabytkowego O29: fragment przęślika [nr inw. 2452]	
XI	2. połowa XIII wieku – 1271 rok	I	chata (O 6)	palenisko	kamienie, spalenizna	okrągłe?		w chacie	fragment	średnica 1,0 m; miąższość 0,15 m		nie ujęto na zbiorczym planie
				palenisko	spalenizna, popiół, przepalone, drobne kamienie	czworokątny				0,7×0,7 m		
			chata (O7a)	palenisko	wyłożone kamieniami, na toku glinianym	prostokątne		w chacie (część NE)	dobry	średnica 0,9 m		
			chata (O4)	palenisko	wyłożone kamieniami, spalenizna, popiół, węgle drzewne	okrągły		w chacie (w centralnej części)	fragment	średnica 1,2 m		
XII	XII wiek/ XIII wiek	II	chata (O25)	palenisko (O33)	spalenizna	owalne?	nieckowaty	w chacie (część S)	fragment	średnica 1,1 m		
			$6h_{1}$	palenisko (O30)	glina, spalenizna, na spągu kamienie i spalone drewno	owalne		wolnostojące	dobry	1,00×1,20 m	fragment żarna [nr inw. 2483]; żużle żelazne; fragment przedmiotu z brązu [nr inw. 2453]; przęślik [nr inw. 2450]; przęślik [nr inw. 2451]	
XIII	1. połowa XIII wieku	II	$6h_{61}$	piec-destrukt (O19)	gliniana kopuła, dno wyłożone kamieniami	okrągły	nieckowaty (maks. 0,55 m)	wolnostojące	destrukt		fragment osełki kamiennej [nr inw. 2418]; hetka kościana [nr inw. 2462]; grzebień rogowy [nr inw. 2516]; fragment grzebienia z poroża [nr inw. 2547]	

Poziom osadniczy/ chronologia		Wykop	Warstwy /chata	Nr paleniska/ pieca	Specyfika	Kształt	Przekrój	Wolnostojące/w chacie	Stan zachowania	Wymiary	Zabytki ruchome	Uwagi
XIV	około połowy XIII wieku	II	chata (O18)	palenisko (O7+O 9)	przepalone kamienie, spalenizna	?		w chacie (część N)	destrukt, rozsypisko	0,7×1,0 m	fragment kolca gwoździa żelaznego [nr inw. 2202]	kilka poziomów
			$6e_3$, 6f, $6f_1$, $6f_2$, 6h, 7a	palenisko (O10)	wyłożone gliną, spalenizna, węgle drzewne	okrągły		wolnostojące	dobry	średnica 1 m		
			chata	palenisko (O12) wolnostojące?	spalenizna, pojedyncze kamienie	owalne	nieckowaty	w chacie (część NW)	dobry	średnica 1,60 m; miąższość 0,20 m		
				palenisko (O17)	spalenizna, węgle drzewne, popiół	nieregularny		w chacie (część NW)	zniszczone		fragmenty kolca gwoździa żelaznego [nr inw. 2329, 2331]	
			$6e_3$, 6f, $6f_1$, $6f_2$, 6h, 7a	palenisko (O11)	spalenizna, węgle drzewne	nieregularny	nieckowaty	wolnostojące	zniszczone	średnica 1 m		
XV	2. połowa XIII wieku – 1271 rok	II	chata (O5)	piec	wyłożony kamieniami, przepalona glina, spalenizna	okrągły?		w chacie (część NE)	dobry			

znacznie zawężona (7×5 m). Stratygrafia nawarstwień kulturowych różniła się znacznie od zaobserwowanej w wykopie II. Stwierdzono w nim ślady wału obronnego oraz prac ziemnych prowadzonych po jego destrukcji. Zostawiono tam duży, o szerokości 10 m, nieprzebadany świadek. Wyróżnione warstwy i poziomy stratygraficzne nie były tożsame z numeracją i chronologią w sąsiednim wykopie II (tab. 1); wyodrębniono 14 poziomów osadniczych:

- **Poziom I**. Wczesnośredniowieczne warstwy osadnicze zalegały na obiektach i płytkiej, intensywnie organicznej, ze śladami polepy, warstwie związanej z kulturą łużycką (strop humusu pierwotnego). W jej górnej części zalegały nieliczne fragmenty wczesnośredniowiecznych naczyń ceramicznych. Chronologia poziomu: faza C wczesnego średniowiecza–1. połowa X wieku.
- **Poziom II**. Piozom ten reprezentowany był przez warstwy zalegające bezpośrednio pod późniejszymi konstrukcjami wału. Chronologia poziomu: przełom faz C i D do okresu budowy wału w 2. połowie X wieku.
- **Poziom III**. Odkryto wewnętrzny fragment wału, wąski odcinek wewnętrznego lica, w zachodniej i południowej części wykopu. Zachowały się konstrukcje drewnianego rusztu, przekładanego warstwami ziemi i piasku. Jego podwaliny stanowiły legary ułożone w kierunku północny wschód–południowy zachód. Chronologia poziomu: 4. ćwierć X wieku.
- **Poziomy IV i V**. Wyznaczały je warstwy rozsypiskowe górnych partii wału spalonego w 1096 roku; było to rumowisko i zasypisko górnych jego części składające się z piasku i spalonych węgli drzewnych. Na nich i zachowanych pozostałościach wału zaczęto wznosić nowe budowle. Chronologia poziomu: początek XII wieku.
- **Poziom VI**. Był to najstarszy poziom osadniczy powstały po zniszczeniach tej części grodu w końcu XI wieku. Obecność warstw i obiektów na rozsypisku wału świadczy, że nie został on odbudowany. Jedynym uchwyconym obiektem jest duża jama o wymiarach 1,8×1,4 m, z dnem wyłożonym dranicami, o dwóch poziomach użytkowania. Chronologia poziomu: 1. połowa–połowa XII wieku.
- **Poziom VII**. Na splantowanym nasypie wału zalegały pozostałości: O9A – tok gliniany chaty z podłogą wyłożoną drewnem, podpiwniczonej; O14 – chata z drewnianą podłogą na toku glinianym z paleniskiem; O18 – chata z tokiem glinianym i piecem, z niższą warstwą w postaci ściśle ułożonych, drobnych kamieni; O19 – chata z tokiem glinianym i paleniskiem; O16 – jama. Chronologia poziomu: 2. połowa XII wieku.

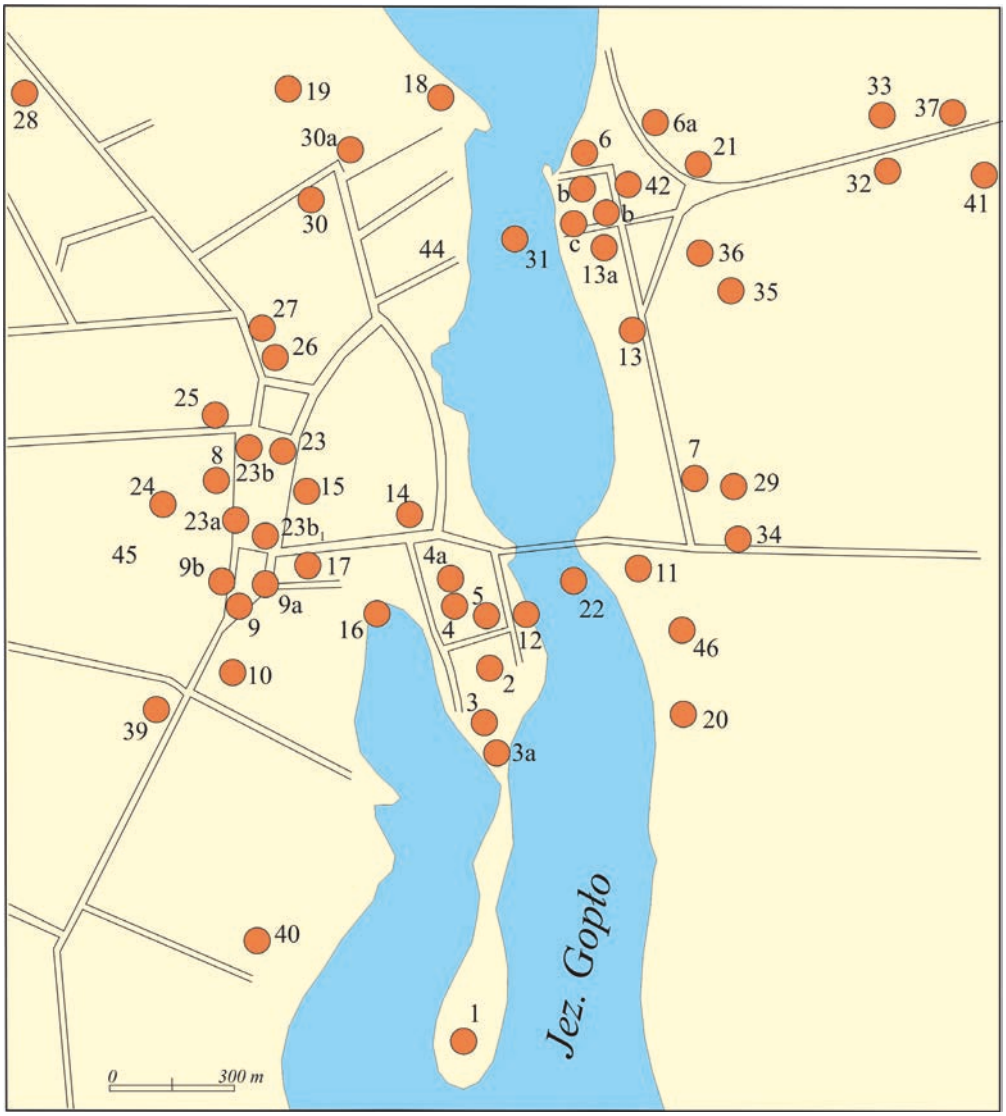
Ryc. 8.27. Kruszwica, gm. loco, stanowisko 4. Naczynia ceramiczne z 13 poziomu osadniczego (od 2. połowy XIII wieku do 1271 roku) (wg Dzieduszycki 1982; rys. K. Poprawski)

Fig. 8.27. Kruszwica, Kruszwica commune, site 4. Pottery from the 13th settlement level (from the 2nd half of the 13th century to 1271) (by Dzieduszycki 1982; drawn by K. Poprawski)

- **Poziom VIII**. Poziom niwelacyjny z dużym, późnośredniowiecznym wkopem zawierającym zaprawę. Chronologia poziomu: ostatnia ćwierć XII wieku.
- **Poziom IX**. Poziom wyraźnej zabudowy z pozostałościami chaty O11; zachował się jej gliniany tok z negatywem słupa w centralnej części i fragmentem ulicy, zachowanej na długości 5,9 m, biegnącej z północnego zachodu ku południowemu wschodowi, moszczonej drewnem i posadowionej na legarach. Pod jedną z dranic w środkowej części ulicy odkryto czaszkę zwierzęcą. Chronologia poziomu: przełom XII i XIII wiek.
- **Poziom X**. Poziom zabudowy z: O8 – narożnikiem chaty zrębowej z glinianym tokiem; O9 – narożnikiem chaty zrębowej z fragmentem glinianego toku; O10 – resztkami toku glinianego chaty z owalnym paleniskiem oraz drugim, młodszym poziomem ulicy. Odkryto tu drugi poziom ulicy z dranic ściśle ułożonych na legarach, której przypuszczalna sze-

rokość wynosiła 2,2 m. Chronologia poziomu: 1. połowa XIII wieku.

- **Poziom XI**. Poziom zabudowy z: O4 – chatą z tokiem glinianym i paleniskiem, w jej części spągowej odkryto czaszką zwierzęcą; O5 i O6 – zachowanymi glinianymi tokami, z paleniskami szalowanymi drewnem (?); O7a – chatą zrębową z tokiem glinianym i paleniskiem oraz konstrukcjami najmłodszego poziomu ulicy. Poziom ten jest ostatnim, z którym można wiązać zabudowę o tradycjach wczesnośredniowiecznych. Chronologia poziomu: lata 1250–1271.
- **Poziom XII**. Poziom wiązany z pożarem grodu w 1271 roku, na dużym obszarze wykopu odkryto cienką warstwę spalenizny i węgli drzewnych. Przypuszczalnie teren ten był niezamieszkały.
- **Poziom XIII**. Poziom można łączyć z budową i trwaniem drewnianego zamku, powstałego w 1. połowie XIV wieku, znanego ze źródeł pisanych jako *nobile castrum*, istniejącego jeszcze w 1331 roku i nie zniszczonego (?) przez Krzyżaków (Górski 1965a, s. 209). Chronologia poziomu: koniec XIII–1. połowa XIV wieku.
- **Poziom XIV**. Reprezentowany był przez brunatną, organiczną warstwę, którą można łączyć z początkami wznoszenia zamku po połowie XIV wieku. Wyżej zalegały warstwy o łącznej miąższości około 2,5–3,0 m, sięgające aż do współczesnego poziomu Wzgórza Zamkowego (około 87,30 m n.p.m.). Związane były one z dalszymi dziejami tego miejsca – od czasu powstania zamku, jego egzystencji do momentu dużych zniszczeń dokonanych przez Szwedów w 1657 roku, stopniowej rozbiórki i projektów rewaloryzacji Wzgórza Zamkowego w XIX i XX wieku.

Ryc. 8.28. Stanowiska archeologiczne w miejskim obszarze obecnej Kruszwicy (VI–2. połowa XIV wieku (rys. J. Sawicka)

Fig. 8.28. Archaeological sites in the urban area of today's Kruszwica (6th–2nd half of the 14th century (drawn by J. Sawicka)

Tabela 4. Kruszwica, gm. loco, stanowisko 4, północna część grodziska. Lokalizacja i charakterystyka odkrytych obiektów (oprac. A. Głód, uzupełniła J. Sawicka)
Table 4. Kruszwica, Kruszwica commune, site 4, northern part of the stronghold. Location and characteristics of discovered features (elab. by A. Głód, completed by J. Sawicka)

Numer chaty	Wykop	Wielkość	Budowa	Podłoga	Zabytki ruchome	Uwagi
Poziom 6, połowa XI wieku						
12	XXII	2,7×–	zrąb			
17	XXIV		plecionka			
33	XXIX i XXXIV		plecionka	tok gliniany		z paleniskiem w centralnej części chaty
32	XXXIV		pionowe dranice	tok gliniany		
46	XXX		zrąb + płot z plecionki			
52	XXIX i XXXIV	3,0×–	zrąb?			
Poziom 7, 2. połowa XI wieku						
11	XXII	4,0×4,0	zrąb	tok gliniany	róg jelenia [nr inw. 839], osełka kamienna [nr inw. 863], łupa żelazna [nr inw. 865], łyżwa kościana [nr inw. 881], fragment przęślika glinianego [nr inw. 875], łyżwa kościana [nr inw. 881], półfabrykat kościany [nr inw. 908], bryłka szkła [nr inw. 1178], róg obrabiany [nr inw. 1180]	
8	XXIII	3,9×–	zrąb	tok gliniany	przęślik gliniany: w palenisku ① [nr inw. 1107], żużel żelazny: w palenisku ① [nr. inw. 1114], osełka kamienna [nr inw. 1115], fragment przęślika glinianego [nr inw. 1117], kość obrabiana [nr inw. 1119], fragment noża żelaznego [nr inw. 1120], bryłka żelaza [nr inw. 1126], fragment noża [nr inw. 1128], łyżwa kościana [nr inw. 1131]	z 3 paleniskami: 1–w narożniku SW; 2–w centralnej części chaty; 3–w NE części chaty
10	XXIII	4,1×–	zrąb		przęślik gliniany [nr inw. 1093], bursztyn [nr inw. 1203]	
13	XXIV	-	plecionka	tok gliniany	przęślik gliniany [nr inw. 1145], fragment przęślika glinianego [nr inw. 1149], igła kościana [nr inw. 1151]	z paleniskiem w centralnej części chaty?
22	XXVIII i XXIX	3,8×–	zrąb	z dranic		
31	XXIX		zrąb	tok gliniany		
30	XXXIV	3,0×–	zrąb z obudową	organiczna		
42	XXX		zrąb	z dranic		
43	XXXIV i XXXI	3,0×3,5	zrąb			
41	XXXV	4,0×–	zrąb			
44	XXXV		plecionka			
19	XXXVII		zrąb	tok gliniany		

Numer chaty	Wykop	Wielkość	Budowa	Podłoga	Zabytki ruchome	Uwagi
Poziom 8, 4. ćwierć XI wieku						
9	XXIV		zrąb	z dranic	fragment przęślika z łupku [nr inw. 1122], szydło kościane [nr inw. 1123], fragment noża żelaznego: w palenisku ① [nr inw. 1140]	z paleniskiem w NW części chaty
4	XXII	4,4×4,2	zrąb		kościana okładka do noża [nr inw. 776], grzebień rogowy [nr inw. 777], gwóźdź żelazny [nr inw. 799], fragment ceramiki ze szkliwem [nr inw. 662], hetka kościana [nr inw. 671], paciorek szklany [nr inw. 692], fragment pierścionka z oczkiem [nr inw. 693], fragmenty pierścionków szklanych [nr inw. 706, 735], paciorek z żółtego szkła [nr inw. 707], łyżwy kościane [nr inw. 708, 709], płoza kościana do sań? [nr inw. 712], fragmenty żelaznych prętów kowalskich [nr inw. 713, 743], fragment paciorka szklanego [nr inw. 726], łupa żelazna? [nr inw. 730], fragment sierpa [nr inw. 737], nóż żelazny [nr inw. 738], grzechotka gliniana, guzowata [nr inw. 746], ciężarek ołowiany [nr inw. 750], fragment osełki kamiennej [nr inw. 761], fragment brązowego okucia pochwy miecza [nr inw. 766], fragment sztabki żelaznej [nr inw. 769], żużel szklany? [nr inw. 770], fragment nitu brązowego [nr inw. 771], paciorek z fluorytu [nr inw. 772], bryłka żelaza [nr inw. 774], fragment pręta żelaznego [nr inw. 775], kościana oprawa noża [nr inw. 776], grzebień rogowy [nr inw. 777], gwóźdź żelazny [nr nw. 799], ciężarek gliniany [nr inw. 893], kość ze śladami obróbki [nr inw. 1205], płoza? kościana [nr inw. 1206]	z paleniskiem? w SW części chaty
5	XXIII		zrąb	organiczna?	igła kościana [nr inw. 1025/54], fragment igły kościanej [nr inw. 1189/55], oprawka rogowa [nr inw. 1200/55], fragment płytki glinianej ze szkliwem [nr inw. 1202]	
6	XXIII		zrąb		kość ze śladami cięcia nr inw. 1071, przęślik gliniany nr inw. 1072, fragm. żarna rotacyjnego nr inw. 1079, fragm. kolca żelaznego gwoździa nr inw. 1083, bryłka żelaza nr inw. 1102	
21	XXVII i XXVIII		zrąb	tok gliniany		
29	XXVIII i XXIX	3,6×3,2?	zrąb			z paleniskiem w SE narożniku
28	XXXIV	3,5×3,5?	zrąb	organiczna		
26	XXIX i XXXI	2,8×3,5	zrąb			
27	XXXI	3,7×4,0	zrąb		fragm. blachy żelaznej nr inw. 4296, żużel żelazny nr inw. 4288,	z paleniskiem w SE narożniku
34	XXXV	4,4×3,5	zrąb, dwuizbowa		fragment łyżki kościanej [nr inw. 4881], fragment gwoździa żelaznego [nr inw. 5269], kryształ górski [nr inw. 5272]	
39	XXXV		zrąb			
40	XXXV		zrąb			
38	XXXV i XXXVII		zrąb	z dranic		
18	XXXVII	4,4×4,5	zrąb	tok gliniany		
45	XXXVII	–×3,4	zrąb	tok gliniany		
50	XXXVII i XXXV		zrąb	z dranic	fragment grzebienia rogowego [nr inw. 5643]	

Numer chaty	Wykop	Wielkość	Budowa	Podłoga	Zabytki ruchome	Uwagi
Poziom 9, 1. ćwierć XII wieku						
20	XXVII i XXVIII	4,4×4,0?	zrąb	z dranic		z paleniskiem w NE części chaty
25	XXIX		zrąb		2 fragmenty skóry	
16	XXXVII	4,2×–	zrąb	tok gliniany	bryłka żelaza [nr inw. 1595], pierścionek szklany [nr inw. 1600], połowa przęślika z różowego łupku [nr inw. 1603], fragment żelaznego pręta kowalskiego [nr inw. 1604], fragmenty żelaznych gwoździ [nr inw. 1607, 1626], osełka kamienna [nr inw. 1608], fragment noża z żelaza [nr inw. 1609], bryłki żelazne [nr inw. 1610, 1616, 1625], fragment paciorka z niebieskiego szkła [nr inw. 1611], paciorek z żółtego szkła [nr inw. 1614], płytka kamienna (osełka?) [nr inw. 1615], fragment paciorka z zielonego szkła [nr inw. 1617], fragment osełki kamiennej [nr inw. 1620], kość z otworem, amulet? [nr inw. 1630], osełka kamienna, nad konstrukcją podłogi [nr inw. 1657], łyżwa kościana, nad konstrukcją podłogi [nr inw. 1658], szydło kościane, nad konstrukcją podłogi [nr inw. 1659]	
47	XXXIII		zrąb	tok gliniany	przęślik gliniany [nr inw. 4113]	z paleniskiem w SW narożniku
48	XXXIII	2,5×2,7?		z dranic?		z paleniskiem w NE części chaty
49	XXXVII	4,6×4,1?	zrąb	z dranic	zabytki opisane jako „na belkach" chaty?: gwóźdź żelazny [nr inw. 6019], bryłki żelaza [nr inw. 6025, 6026], fragment blachy żelaznej [nr inw. 6029], fragment płozy kościanej [nr inw. 6031], rozcieracz kamienny z paleniska chaty [nr inw. 6227], fragment rozcieracza kamiennego [nr inw. 6247], łyżwa kościana-palenisko chaty [nr inw. 6344], fragment przedmiotu z brązu-palenisko chaty [nr inw. 6345]	z paleniskiem w SW narożniku
51	XXIV		zrąb			
Poziom 10, 1. połowa XII wieku						
1	XXII	4,0×4,0	zrąb	tok gliniany	łyżwa [nr inw. 433], oprawa od sprzączki [nr inw. 461], hetka kościana [nr. inw. 466], oprawa kościana noża [nr inw. 468], igła kościana [nr inw. 477], fragment przedmiotu brązowego [nr inw. 478], kolia z paciorków szklanych i z fluorytu [nr inw. 480], fragment pierścionka z żółtego szkła [nr inw. 481], fragmenty małych tygielków [nr inw. 483, 484, 511], fragmenty brązu [nr inw.485, 489, 490, 553], fragment sierpa [nr inw. 487], pierścionek ze szkła żółtego [nr inw. 488], fragment przęślika glinianego [nr inw. 505], rylec kościany [nr inw. 507], szydło kościane [nr inw. 508], sztabka brązu [nr inw. 514], bryłka bursztynu [nr inw. 515], fragment pierścionka z zielonego szkła, z oczkiem [nr inw. 517, 524], gliniana zatyczka do tygielka [nr inw. 525], denar krzyżowy (2 poł. XI w.?) [nr inw. 526], fragment paciorka ze szkła [nr inw. 528], paciorek ze szkła [nr nw. 529], fragment kolca gwoździa [nr inw. 541], fragmenty noży z żelaza [nr inw. 543, 552], osełki kamienne [nr inw. 588, 863], denar krzyżowy (1060–1080) [nr inw. 590], rogowa okładzina grzebienia [nr inw. 591], ułamek brązu [nr inw. 608], fragment złotej taśmy [nr nw. 614], bryłka miedzi [nr inw. 631], bryłka brązu [nr inw. 634], fragment paciorka z zielonego szkła [nr inw. 643], fragment blaszki miedzianej [nr inw. 651], ciężarek ołowiany [nr inw. 655], róg jelenia [nr inw. 839], łupka żelaza [nr inw. 864], rozcieracz kamienny [nr inw. 883], fragment ceramiki ze szkliwem [nr inw. 891], gwóźdź żelazny [nr inw. 1152], łyżwa kościana [nr inw. 1154, 1168], bryłka żelaza [nr inw. 1158]	
2	XXIII		zrąb		kłódka z żelaza [nr inw. 1030], fragment noża z żelaza [nr inw.1032], żużle „szklane" [nr inw. 1035, 1039], fragment pierścionka z zielonego szkła [nr inw. 1063]	

Numer chaty	Wykop	Wielkość	Budowa	Podłoga	Zabytki ruchome	Uwagi
3/23	XXIII i XXVIII	4,0×4,4	zrąb	tok gliniany	fragment pisanki glinianej [nr inw. 871], fragment pierścionka ze szkła [nr inw. 876], oprawka rogowa [nr inw. 877], fragment paciorka z zielonego szkła [nr inw. 1036], fragment przepalonego pierścionka szklanego [nr inw. 1037], łupa żelazna [nr inw. 1038], hetka [nr inw. 1050], fragment przedmiotu cynowego w palenisku chaty [nr inw. 2893], fragment noża z żelaza-w belce chaty [nr inw. 2991]	z paleniskiem w SW części chaty
7	XXIV	4,0×–	zrąb	tok gliniany		z paleniskiem w centralnej części chaty?
24	XXXIV		zrąb			
14	XXXVII	3,4×3,5	zrąb	z dranic	płytka kamienna [nr inw. 1550], igła kościana [nr inw. 1555], paciorek z zielonego szkła [nr inw. 1557], fragment kamienia ze śladami obróbki [nr inw. 1558], fragment pierścionka szklanego [nr inw. 1567], fragment noża [nr inw. 1572], fragment kółka żelaznego [nr inw. 1576], szydło kościane [nr inw. 1577], paciorek szklany [nr inw. 1589]	z paleniskiem pośrodku we E części chaty
15	XXXVII		zrąb	tok gliniany	łyżwa kościana, nad chatą [nr inw. 1477], fragment drewnianego trzonka, nad chatą [nr inw 1478], fragment ucha szkliwionego naczynia, nad chatą [nr inw. 1480, 1504], fragment przęślika glinianego [nr inw. 1492], paciorek z granatowego szkła, na belce chaty [nr inw. 1500], fragment sprzączki żelaznej [nr inw. 1508], gwóźdź żelazny [nr inw. 1509], fragmenty kolca gwoździa [nr inw. 1510, 1525], przedmiot z kamienia [nr inw. 1511], przęślik gliniany [nr inw. 1513], fragmenty noży z żelaza [nr inw. 1514, 1526], paciorek ze szkła [nr inw. 1527], igła kościana [nr inw. 1542], amulet z zęba wilka [nr inw. 1543], fragment brązu [nr inw. 1544], fragment gwoździa [nr inw.1545], nóż z żelaza [nr inw. 1547], fragment żelaznego haka? [nr inw. 1618a], bryłki żelaza [nr inw. 1621, 1653], osełka kamienna [nr inw. 1622], fragment igły [nr inw. 1623], oprawka kościana [nr inw. 1624], fragment noża z żelaza, pod chatą [nr inw. 1652], igła kościana, pod chatą [nr inw. 1655]	
36	XXXVII	3,7×4,0	zrąb	z dranic	fragment gwoździa [nr inw.5613], ciężarek z ołowiu, nad konstrukcją chaty [nr inw. 6011], ramię składanej wagi z brązu, nad konstrukcją chaty [nr inw. 6012], pierścionek z brązu, na belkach [nr inw. 6013], bryłki żelaza [nr inw. 5611, 6152, 6154, 6166], fragment blachy żelaznej [nr inw. 6165], fragment noża z żelaza [nr inw. 6167]	
37	XXXV		zrąb		bryłka żelaza, „podcień" chaty [nr inw. 5211], osełka kamienna [nr inw. 5212]	z 3 paleniskami: 1 - SE część chaty; 2 – pośrodku, w części W chaty; 3 – NE część chaty
Poziom 11, 2. połowa XII wieku						
35	XXXVII	4,0×3,9	zrąb	z dranic		

Tabela 5. Kruszwica, gm. loco, stanowisko 4, północna część grodziska. Lokalizacja i charakterystyka odkrytych palenisk i pieców (oprac. A. Głód, uzupełniła J. Sawicka)
Table 5. Kruszwica, Kruszwica commune, site 4, northern part of the stronghold. Location and characteristics of discovered hearths and furnaces (elab. by A. Głód, uzupełniła J. Sawicka)

Wykop	Warstwa /chata	Nr paleniska/ pieca	Specyfika	Kształt [dł., szer.]	Przekrój	Wolnostoją-ce/w chacie	Stan zachowania	Uwagi [głębokość]	Zabytki ruchome
Poziom 1–2; 2. połowa X wieku									
XXXVII świadek zachodni	19	①	wyłożone gliną, ślady spalenizny	owalny (?) 0,65×– m		wolnostojące	dobry	4,16–4,31 m, fragment	
XXXVII świadek zachodni/po-łudniowy	18	②	wyłożone gliną, ślady spalenizny	nieregularny		wolnostojące	zniszczone	4,14–4,22 m, fragment	
Poziom 5; 2. ćwierć XI wieku									
XXIII	9_a	palenisko 17 ①	wyłożone gliną, ślady spalenizny i fragmenty żużla	owalny 1,57×1,25 m	nieckowaty 0,15 m	wolnostojące	dobry	3,66–3,44 m	żużel? [nr inw. 1136]
XXIX/XXXIV	15	①	wyłożone gliną, ślady spalenizny, węgle drzewne	nieregularny ok. 1,10×0,86 m	nieregularny 0,06 m	wolnostojące	zniszczone	2,61–2,69 m	
XXXV	16	①	wyłożone gliną i kamieniami	zbliżony do prosto-kąta (?) –×1,40 m (?)		wolnostojące	dobry	3,03–3,19 m, fragment	
XXXVI i XXXVII świa-dek południowy	14_{a1} i 14_{a2}	①	wyłożone gliną, pojedyncze kamienie, węgle drzewne	owalny 0,65×0,75 m		wolnostojące	dobry	4,06–4,12 m	
XXXVII świadek południowy	14_8	②	wyłożone gliną, węgle drzewne	zbliżony do okręgu (?) średnica 0,50 m		wolnostojące	zniszczone?	3,65–3,68 m, fragment	
XXXVII świadek południowy	14_7	③	wyłożone gliną?, ślady spalenizny	nieregularny –×0,63 m		wolnostojące	zniszczone	3,60–3,89 m, fragment	
XXXVII świadek zachodni	14_7	④	wyłożone gliną?, drobne węgle drzewne, pojedyncze kamienie	owalny (?) 0,85×– m		wolnostojące	dobry	3,73–3,81 m, fragment	
XXXVII świadek zachodni	14_4	⑤	wyłożone gliną, nieliczne kamienie	zbliżony do owalu (?) 1,25×– m		wolnostojące	dobry	3,46–3,66 m, fragment	
XXXVII świadek zachodni	14_4	⑥	wyłożone gliną?, drobne ślady spalenizny, pojedynczy kamień	nieregularny		wolnostojące	zniszczone?	3,47–3,70 m, fragment	
Poziom 6; połowa XI wieku									
XXIX i XXXIV	chata 33	①	wyłożone gliną, drobne ślady spalenizny, ślady po kołkach	nieregularny (zbliżony do owalu) 1,10×0,75 m		w chacie 33	dobry	3,47–3,28 m	
XXXII	14_b?	①	wyłożone gliną i kamieniami	owalny 0,93×0,75 m	nieckowaty 0,10 m	wolnostojące	dobry	2,91–2,98 m	
XXXIII świadek zachodni	14_d	palenisko 1 ①	wyłożone gliną, ślady spalenizny, pojedyncze kamienie	nieregularny 0,87×1,20 m	nieckowaty 0,14 m maks.	wolnostojące	dobry	2,43–2,67 m	

Wykop	Warstwa /chata	Nr paleniska/ pieca	Specyfika	Kształt [dł., szer.]	Przekrój	Wolnostojące/w chacie	Stan zachowania	Uwagi [głębokość]	Zabytki ruchome
XXXIII świadek zachodni	14_b	palenisko 1 ②	wyłożone gliną i kamieniami, ślady spalenizny	zbliżony do owalu 0,95×0,70 m	trapezowaty 0,12 m	wolnostojące	dobry	2,68–3,04 m	
XXXVII	13	①	wyłożone gliną, pojedyncze kamienie	okrągły średnica 0,80 m	nieckowaty 0,25 m	wolnostojące	dobry	3,36–3,48 m	
XXXVII	14	②	wyłożone kamieniami, spalenizna	nieregularny 1,35×0,92 m		wolnostojące	dobry	3,31–3,45 m	
XXXVII świadek południowy	14	③	wyłożone gliną i kamieniami, fragmenty przepalonego drewna	owalny (?) 1,30 m		wolnostojące	zniszczone	3,08–3,45 m, fragment	
XXXVII świadek zachodni	13	④	wyłożone gliną?, drobne ślady spalenizny, ślady kołków	okrągły 0,80×0,75 m		wolnostojące	dobry	3,27–3,40 m, też w warstwach: 14_3, 14_1	
XXXVII świadek zachodni	13	⑤	wyłożone gliną, ślady spalenizny, pojedyncze kamienie, ślady kołków, żarna	owalny 1,00×0,86 m		wolnostojące	zniszczone	3,13–3,36 m	
XXXVII świadek zachodni	14_2	⑥	wyłożone gliną, spalenizna, ślady kołków, kamienie	zbliżony do owalu 0,85×0,52 m		wolnostojące	zniszczone	3,58–3,69 m	
Poziom 7; 2. połowa XI wieku									
XXIII	chata 8	①	wyłożone gliną i kamieniami, ślady spalenizny	zbliżony do owalu 1,90×1,50 m	nieregularny 0,25 m	w chacie 8	zniszczone (?)	Hensel, Broniewska 1961, s. 69	przęślik gliniany [nr inw. 1107]; żużel żelazny [nr. inw. 1114]
XXIII	chata 8	②	wyłożone gliną (w centralnej części przepalona glina), pojedyncze kamienie, na granicy paleniska spalenizna	owalny (?) 0,60 m	nieckowaty (?) około 0,14 m	w chacie 8	zniszczone (?)	Hensel, Broniewska 1961, s. 69	
XXIII	chata 8	③	wyłożone gliną i kamieniami	owalny (?) 0,90 m		w chacie 8	zniszczone (?)	Hensel, Broniewska 1961, s. 69	
XXIV	chata 13	①	prawdopodobnie było otoczone kamieniami, ślady spalenizny	owalny 0,75×0,55 m	nieregularny 0,08 m	w chacie 13	zniszczone	2,92–3,19 m	
XXIV	20_b	palenisko 16 ②	w obudowie drewnianej, wyłożone gliną i ułamkami ceramiki	prostokątny –×1,10 m		wolnostojące	dobry	fragment, przerysowane z 2 planów	
XXVIII	12	①	wyłożone gliną i kamieniami, ślady spalenizny	nieregularny owalny? 0,70×0,50 m	nieregularny 0,09 m	wolnostojące	zniszczone	2,80–2,98 m	półwytwór łyżwy kościanej [nr inw. 4472]
XXX świadek południowy	12_a	①	wyłożone gliną?, ślady spalenizny	owalny (?) 1,00 m		wolnostojące	?	2,70–2,76 m, fragment	
XXXIII świadek zachodni	12	palenisko 1	wyłożone gliną (polepą?), pojedyncze kamienie	owalny (?)	nieregularny 0,15 m	wolnostojące	dobry	2,32–2,53 m, fragment	

Wykop	Warstwa /chata	Nr paleniska/ pieca	Specyfika	Kształt [dł., szer.]	Przekrój	Wolnostojące/w chacie	Stan zachowania	Uwagi [głębokość]	Zabytki ruchome
XXXIII świadek zachodni	12	palenisko 2	wyłożone gliną i kamieniami, ślady spalenizny	owalny 1,00×0,90 m	nieregularny 0,28 m	wolnostojące	dobry	2,22–2,43 m	
XXXIII świadek zachodni	12	palenisko 3	wyłożone gliną?, ślady spalenizny	owalny 1,10×0,65 m	nieckowaty 0,05 m	wolnostojące	dobry	2,87–2,69 m, fragment	
XXXIV świadek południowy	12	①	wyłożone gliną, ślady spalenizny, pojedyncze kamienie	nieregularny 1,10 m		obok chaty 30	zniszczone	3,24–3,06 m, fragment	
XXXV	11	①	wyłożone gliną, drobne ślady spalenizny	owalny 0,95×0,80 m	nieckowaty 0,10 m	wolnostojące	dobry	2,61–2,54 m	
XXXVII	12_a	①	w konstrukcji drewnianej, wyłożone gliną i kamieniami	zbliżony do prostokąta 1,20×0,95 m		wolnostojące	dobry	3,25–3,37 m,	
XXXVII świadek zachodni	12_a	②	wyłożone gliną, ślady spalenizny, drobne fragmenty drewna, pojedyncze kamienie	okrągły średnica 0,60 m		wolnostojące	dobry	3,24–3,30 m,	
XXXVII	12	③	spalenizna?, pojedyncze kamienie	nieregularny 1,00×0,90 m		wolnostojące	?	3,16–3,20 m	
XXXVII	12	④	wyłożone gliną, wokół granicy paleniska spalenizna	owalny 1,05×0,70 m	nieckowaty około 0,20 m	wolnostojące	dobry	3,11–3,27 m, na planie 1817 pojedyncze kamienie i fragment przepalonego drewna	
Poziom 8; 4. ćwierć XI wieku									
XXII	chata 4	①?	ślady spalenizny, kamienie	nieregularny 1,30×1,10 m	nieregularny 0,10 m maks.	w chacie 4	zniszczone	2,23–3,19 m	
XXIV	chata 9	①	wyłożone gliną i kamieniami, w obudowie drewnianej	owalny 1,00×0,60 m	beczułkowaty około 0,30 m	w chacie 9	dobry	Hensel, Broniewska 1961, s. 70	fragm. noża z żelaza [nr inw. 1140]
XXIV	20	palenisko 15 ②	wyłożone gliną (w centralnej części przepalona, spękana glina), ułamkami ceramiki i kamieniami, ślady spalenizny	owalny (?), –×1,24 m		wolnostojące	dobry	fragment	
XXIX	chata 29	①	wyłożone kamieniami, fragmenty drewna, ślady spalenizny	nieregularny 1,50×1,00 m		w chacie 29	zniszczone? rozsypisko kamienne	3,04–2,75 m	
XXXI	11_{a1}	①	wyłożone gliną, ślady spalenizny, pojedyncze kamienie	nieregularny 0,90 m?		wolnostojące	zniszczone	3,78–4,02 m, fragment	
XXXI	chata 27	②	wyłożone gliną i kamieniami, ślady spalenizny	nieregularny 1,50×1,20 m		w chacie 27	zniszczone	2,66–3,05 m	

Wykop	Warstwa /chata	Nr paleniska/ pieca	Specyfika	Kształt [dł., szer.]	Przekrój	Wolnostoją-ce/w chacie	Stan zachowania	Uwagi [głębokość]	Zabytki ruchome
XXXIV świadek południowy	11_d	①	wyłożone gliną? i kamieniami	nieregularny około 0,85 m		wolnostojące	zniszczone	3,10–3,26 m, fragment	
XXXIV świadek południowy	11_d	②	wyłożone gliną i kamieniami	owalny (?) 0,85 m	nieckowaty (?)	wolnostojące	dobry	2,86 m, fragment	
XXXVII świadek zachodni	10	①	wyłożone gliną, ślady spalenizny obok, węgle drzewne	okrągły średnica 1,00 m		obok chaty 45	dobry	3,02–3,27 m,	
XXXVII świadek zachodni	11_b	②	wyłożone gliną?, pojedyncze kamienie, węgle drzewne	nieregularny 0,80 m (?)		wolnostojące	zniszczone	2,88–3,13 m, fragment	
XXXVII świadek zachodni	11_b	③	wyłożone gliną?, pojedyncze kamienie, węgle drzewne	nieregularny 0,60 m (?)		wolnostojące	zniszczone	2,88–3,13 m, fragment	
Poziom 9; 1. ćwierć XII wieku									
XXIII	19	palenisko 10 ①	wyłożone gliną i kamieniami, ślady spalenizny	owalny 1,12×0,80 cm	nieckowaty 0,17 m	wolnostojące	dobry	2,65–2,75 m	
XXVII	10	①	wyłożone gliną i kamieniami, ślady spalenizny	nieregularny około 1,20 cm		wolnostojące	zniszczone	2,65–3,14 m	fragment noża z żelaza, nad paleniskiem [nr inw. 2474]
XXVIII	chata 20	①	wyłożone kamieniami?, ślady spalenizny	owalny?		w chacie 20	?	2,62–2,82 m	
XXVIII świadek zachodni	pod 9_e	②	spalenizna, glina?/piasek?, obok przepalona kłoda (może w obstawie drewnianej)	owalny?/ prostokątny?		wolnostojące	dobry	2,65–2,77 m, fragment	
XXXII	10	①	wyłożone gliną i kamieniami, ślady spalenizny, fragmenty ceramiki, rybie łuski	nieregularny (owalny/ okrągły), 1,20×1,30? m	prostokątny? około 0,16 m	wolnostojące	zniszczone	2,62–2,87 m	
XXXIII	9_5	①	wyłożone gliną, pojedyncze kamienie	owalny (?) 0,63 m ma×		wolnostojące	dobry	2,37–2,68 m, fragment	
XXXIII	9_5	②	spalenizna, ślady gliny i pojedyncze kamienie	owalny (?) 1,50 m		wolnostojące	dobry	2,50–2,60 m, fragment	
XXXIII	10_2	③	wyłożone gliną, piaskiem?, pojedyncze kamienie	nieregularny zbliżony do owalu średnica około 0,50/0,60 m	nieckowaty około 0,16 m	wolnostojące	dobry?	2,10–2,29 m,	
XXXIII	chata 47	palenisko 4	wyłożone kamieniami, spalenizna	prostokątny (?)		w chacie 47	dobry	2,30–2,54 m, fragment, na planie: chata podpisana jako nr 3	
XXXIII	9	palenisko 5	wyłożone kamieniami, ślady popiołu	prostokątny		wolnostojące	dobry	2,29–2,39 m	

Wykop	Warstwa /chata	Nr paleniska/ pieca	Specyfika	Kształt [dł., szer.]	Przekrój	Wolnostojące/w chacie	Stan zachowania	Uwagi [głębokość]	Zabytki ruchome
XXXIII	chata 48	⑥	wyłożone kamieniami i gliną?, przepalone fragmenty drewna (możliwe, że w obudowie drewnianej)	nieregularny?		w chacie 48	zniszczone	2,35–2,63 m	
XXXIII	9_3	⑦	wyłożone gliną, pojedyncze kamienie	owalny 0,73×0,55 m	nieregularny 0,16 m	wolnostojące	dobry	2,25–2,31 m	
XXXIII	10_2	⑧	wyłożone gliną?, ślady spalenizny, węgle drzewne (możliwe, że w obudowie drewnianej)	okrągły? 0,60 m?		wolnostojące	dobry?	2,41–2,59 m, fragment	
XXXIV	9_f	palenisko H	wyłożone gliną, pojedyncze kamienie	owalny (?) 1,20 m		wolnostojące	zniszczone	1,78–2,88 m, fragment	
XXXIV	9_f	palenisko	spalenizna, spalone fragmenty drewna	nieregularny 0,65×0,70 m maks.	nieckowaty 0,07 m	wolnostojące	dobry	2,74–2,81 m	
XXXVII	9	piec	wyłożony gliną i kamieniami, w obudowie drewnianej	okrągły (komora), 1,30 m obudowa drewniana? prostokątny	nieregularny 0,23 m	wolnostojący	dobry		
XXXVII	9_i	①	wyłożone drewnem i gliną	prostokątny 0,90 m		wolnostojące	dobry	2,61–2,89cm, fragment	
XXXVII świadek zachodni	9_e	②	wyłożone gliną i kamieniami, ślady kołków, wokół granicy paleniska ślady spalenizny	owalny 1,30 m		wolnostojące	dobry	2,48–2,67 m, fragment	przęślik gliniany [nr inw. 6175]
XXXVII świadek zachodni	9_e	③	wyłożone gliną, drobne ślady spalenizny, pojedyncze kamienie	owalny (?) 0,55 m	0,04 m (informacja z dziennika)	wolnostojący	dobry	2,70–2,91 m, fragment	
XXXVII	9_f	④	wyłożone gliną, pojedyncze kamienie, wokół granicy paleniska spalenizna	owalny 0,62×0,95 (?) m		wolnostojący	dobry	2,46–2,51 m, niewielki fragment niedokopany	
XXXVII świadek zachodni	9_l	⑤	wyłożone gliną, drobne ślady spalenizny, fragmenty ceramiki	owalny (?)	0,08–0,10 m (informacja z dziennika)	obok N ściany chaty 49	dobry?	2,97–2,99 m, fragment	
XXXVII	chata 49	⑥? bruk kamienny	wyłożone kamieniami i gliną?	nieregularny owalny? 1,16×1,00 m		w chacie 49	zniszczone?	2,56–2,77 m	rozcieracz kamienny [nr inw. 6227]; łyżwa kościana [nr inw. 6344]; fragment przedmiotu z brązu [nr inw. 6345]
Poziom 10; 1. połowa XII wieku									
XXII	9	palenisko 9 ①	na warstwie gliny wyłożone drewnem na nim kolejna warstwa gliny, pojedyncze kamienie, ślady spalenizny i węgli drzewnych	owalny 1,00×0,60 m	trapezowaty? do 0,19 m	wolnostojące	dobry	warstwa drewna na planie 140	
XXIV	chata 7	①	wyłożone gliną ze spalenizną	zbliżony do owalu 1,40×0,95 m		w chacie 7	zniszczone	2,42–2,80 m	

Wykop	Warstwa /chata	Nr paleniska/ pieca	Specyfika	Kształt [dł., szer.]	Przekrój	Wolnostojące/w chacie	Stan zachowania	Uwagi [głębokość]	Zabytki ruchome
XXVI	chata 14	①	wyłożone gliną, kamienie (prawdopodobnie było otoczone kamieniami), łuski rybie, wokół ślady spalenizny	owalny 1,10×0,82 m	nieckowaty 1,22 m	w chacie 14	dobry	3,03–3,34 m, łuski rybie na planie 368: 305–312 m	
XXVIII	chata 3	①	wyłożone gliną, w obstawie kamiennej, ślady spalenizny, węgle drzewne	zbliżony do owalu 1,40×1,20 m?		w chacie 3/23	zniszczone	1,99–2,45 m	fragment cyny [nr inw. 2893]
XXVIII świadek południowy	9	②	wyłożone gliną i kamieniami, ślady spalenizny	zbliżony do owalu 1,20×0,80 m	trapezowaty (?) 0,50 m	wolnostojące	dobry	2,18–2,45 m, wielowarstwowe (wydzielono 5 palenisk)	
XXIX	9_b	①	wyłożone gliną, ślady spalenizny	nieregularny (?)		wolnostojące	zniszczone?	3,52–3,64 cm, fragment	
XXIX	9	②	spalenizna	nieregularny 1,10 m	nieckowaty do 0,09 m	wolnostojące	dobry	2,07–2,25 m, fragment	
XXIX	9_b	③	wyłożone gliną i kamieniami, może było w obudowie drewnianej	nieregularny 1,30×0,95 m maks.		wolnostojące	zniszczone	1,74–1,90 m, ślady obstawy?: plan 981	
XXX	8	palenisko 1	wyłożone gliną i kamieniami, ślady zaprawy wapiennej	owalny 1,00 m	nieregularny około 0,60 m	wolnostojące	dobry	2,07–2,27 m, fragment	
XXX	8_b	palenisko 2	wyłożone gliną i kamieniami?, ślady spalenizny	owalny (?) 2,30 m?	nieckowaty 0,94 m	wolnostojące	zniszczone?	1,88–2,31 m, fragment	
XXX	8?	③	wyłożone gliną i kamieniami, w obstawie kamiennej, ślady spalenizny	owalny 1,10 m		wolnostojące	dobry	2,32–2,66 m, fragment	
XXX	8_b	④	spalenizna	okrągły? średnica 1,10 m?		wolnostojące	zniszczone	2,06–2,24 m	
XXXI	9	①	wyłożone gliną?, kamienie, ślady spalenizny	nieregularne	trapezowaty 0,70 m	wolnostojące	zniszczone	2,23–2,24 m, fragment	
XXXI	9	②	wyłożone gliną?, pojedyncze kamienie	owalne 0,75×1,10 (?) m		wolnostojące	dobry	2,22–2,48 m, fragment?, na planie jako: palenisko nr 3; w wykopie XXXI wydzielono 4 paleniska ich zasięg pokrywa się, prawdopodobnie to dwa, wielowarstwowe	
XXXII	9	①	spalenizna	nieregularne 1,00×0,95 m?		wolnostojące	zniszczone	2,12–2,76 m	
XXXIV	9_a	palenisko A	wyłożone gliną, pojedyncze kamienie, drobne ślady spalenizny	okrągły? średnica około 1,20/1,30 m	nieregularny 0,25 m max	wolnostojące	zniszczone	2,13–2,42 m	

Wykop	Warstwa /chata	Nr paleniska/ pieca	Specyfika	Kształt [dł., szer.]	Przekrój	Wolnostoją-ce/w chacie	Stan zachowania	Uwagi [głębokość]	Zabytki ruchome
XXXIV	9_a	palenisko B	wyłożone gliną?, pojedyncze kamienie, drobne ślady spalenizny	owalny 0,75×0,65 m	nieckowaty 0,08 m	wolnostojące	dobry	2,13–2,42 m	
XXXIV	9_a	palenisko C	wyłożone gliną, pojedyncze kamienie	owalny 0,82×0,65 m	nieckowaty 0,08 m	wolnostojące	dobry	2,52–2,72 m	
XXXIV	9_b	palenisko D	wyłożone gliną i kamieniami, na granicy paleniska spalenizna	owalny 1,25×1,15 m	nieregularny do 0,18 m	wolnostojące	dobry	2,30–2,49 m	
XXXIV	9_d	palenisko E	wyłożone gliną, pojedyncze kamienie, fragmenty ceramiki	nieregularny 0,94 m	trapezowaty 0,30 m	wolnostojące	dobry	2,42–2,56 m, fragment	
XXXIV	9	palenisko F	wyłożone gliną, ślady spalenizny	nieregularny	nieckowaty 0,06 m	wolnostojące	dobry?	2,08(1,96)–2,44 m	
XXXIV	9_b	palenisko G	spalenizna, ślady gliny, pojedynczy kamień	owalny 0,95×0,88 m	nieckowaty 0,14 m	wolnostojące	dobry	2,59–2,73 m	
XXXIV	9	palenisko H	wyłożone gliną, na granicy paleniska spalenizna	owalny (?)		wolnostojące	dobry	2,61–2,70 m, fragment	
XXXV	chata 37	①	wyłożone gliną, ślady spalenizny, węgle drzewne	owalny (?)		w chacie 37	dobry	1,46–2,25 m, fragment, na planie 1191 w. 9	
XXXV	chata 37	②	spalenizna, glina?, pojedyncze kamienie (może było w obudowie drewnianej)	prostokątny (?)		w chacie 37	dobry	1,46–2,25 m, fragment	
XXXV	chata 37	③	wyłożone gliną, ślady spalenizny, węgle drzewne, obok ślady zaprawy? (może w obudowie drewnianej?)	prostokątny (?) około 1,10×0,90 m		w chacie 37	dobry	1,46–2,25 m, fragment	
XXXV	9	piec 3/palenisko?	wyłożone gliną, ślady spalenizny, pojedyncze kamienie, obok ślady zaprawy, żużel?	nieregularny (owalny?) 2,85×1,60 m	nieregularny 0,30 m	wolnostojące	zniszczone	2,02–2,26 m, zaprawa na planie 1218	
XXXVII	7	palenisko 1	wyłożone kamieniami, ślady gliny i spalenizny	owalny 1,30×1,00 m		wolnostojący	dobry	2,24–2,51 m	
XXXVII świadek zachodni	9_a	②	wyłożone gliną, pojedyncze kamienie, ślady spalenizny, węgle drzewne, fragmenty ceramiki	nieregularny (owalny?)		obok chaty 35, jej SW narożnika	zniszczone?	2,07–2,55 m, fragment	
XXXVII świadek zachodni	9_b	③	wyłożone gliną, pojedyncze kamienie, na granicy paleniska ślady spalenizny	owalny (?) 1,10×0,80 m		obok chaty 35, jej W ściany	zniszczone	2,44–2,54 m, fragment	
XXXVII	9_c	④	wyłożone gliną, kamieniami i skorupami	nieregularny		wolnostojące	dobry?	2,32–2,62 m, fragment	
XXXVII świadek południowy	9	⑤	wyłożone gliną,, na granicy paleniska spalenizna	okrągły (?)		wolnostojące	dobry	2,80–2,81 m, fragment	

Wykop	Warstwa /chata	Nr paleniska/ pieca	Specyfika	Kształt [dł., szer.]	Przekrój	Wolnostojące/w chacie	Stan zachowania	Uwagi [głębokość]	Zabytki ruchome
Poziom 11; 2. połowa – koniec XII wieku									
XXII	10	palenisko 1 ①	wyłożone gliną (w centralnej części spękana przepalona polepa), pojedyncze kamienie	owalny 1,10×0,73 m	nieckowaty 0,19 m	wolnostojące	dobry	1,94–2,19 m	
XXII	10	palenisko 2 ②	wyłożone gliną, pojedyncze kamienie	owalny 0,85×0,55 m	trapezowaty do 0,06 m	wolnostojące	dobry	1,94–2,19 m	
XXII	9	③	wyłożone gliną (w centralnej części spękana przepalona polepa) pojedyncze kamienie, ślady spalenizny i węgli drzewnych	nieregularny 1,20×1,87 m	soczewkowaty 0,31 m	wolnostojące	zniszczone?	3,07–3,27 m	
XXIII	9	①	spalenizna, kamienie, fragmenty przepalonego drewna, bryła łupy?	nieregularny 1,22×1,12 m		wolnostojące	dobry	3,62–3,74 m	
XXIII	9	②	wyłożone gliną i kamieniami, ślady spalenizny	nieregularny 1,00×1,10 m		wolnostojące	zniszczone?	3,52–3,65 m	
XXIV	9	palenisko 11, 14 ①	wyłożone gliną (w centralnej części spękana przepalona), spalenizna, pojedyncze kamienie, popiół	owalny 1,26×1,63 m	nieregularny 0,53 m?	wolnostojące	dobry	2,41–2,51 m, wydzielone na planach jako dwa paleniska, jedno wielowarstwowe	
XXIII/XXIV	9?	piec	na podstawie kamiennej, wyłożony i obudowany gliną, ślady po drewnianych kołkach dookoła	podkowiasty 2,20×1,80 m (z obudową)	trapezowaty około 1,00 m	wolnostojący	dobry	Cofta-Broniewska 1962b	hetka kościana, na piecu [nr inw. 882]; żużel żelazny [nr inw. 1076]; fragment łyżwy kościanej, pod piecem [nr inw. 1143]
XXIII	6?	piec „szklarski"	obstawa kamienna, obudowany i wyłożony gliną, warstwy surowca „szklarskiego"?	podkowiasty 1,40×1,17 m	trapezowaty około 0,60 m	wolnostojący	dobry	1,72–2,02 m, warstwa 6 (?) wpisana na planie nr 90	fragment gwoździa [nr inw. 388]
XXVIII	6_b	①	spalenizna, ślady gliny	owalny 0,50 m		wolnostojące	dobry	2,03–2,08 m, fragment	
XXVIII	6	②	wyłożone gliną, ślady spalenizny, popiół, ślady po kołkach	zbliżony do okręgu 0,90 m	nieregularny 0,06 m	wolnostojące	dobry	1,63–1,68 m	żużel, pod paleniskiem [nr inw. 1796]; odważnik z żelaza [nr inw.1798]; dwie bryłki żelaza, pod paleniskiem [nr inw. 1802]
XXIX	6_a	①	wyłożone gliną, na granicy paleniska spalenizna, (może w obudowie drewnianej)	prostokątne/kwadratowe?	nieckowaty 0,05 m	wolnostojące	dobry	1,94–2,03 m, fragment	

Wykop	Warstwa /chata	Nr paleniska/ pieca	Specyfika	Kształt [dł., szer.]	Przekrój	Wolnostojące/w chacie	Stan zachowania	Uwagi [głębokość]	Zabytki ruchome
XXX	6	①	wyłożone gliną i kamieniami, ślady spalenizny, ślady surowca wapiennego	nieregularny 1,60×1,20 m max×	nieregularny/ nieckowaty? około 0,17 m	wolnostojące	zniszczone	1,70–1,89 m	
XXX	6	②	wyłożone gliną, pojedyncze kamienie, surowiec wapienny	okrągły średnica 1,50 m		wolnostojące	zniszczone	1,45–1,67 m	
XXX	6	③	wyłożone gliną, ślady spalenizny, piasek	owalny 1,10×0,55 m	nieckowaty 0,90 m	wolnostojące	dobry	1,65–1,82 m	
XXX	6	④	wyłożone gliną, ślady spalenizny, pojedyncze kamienie i fragmenty przepalonego drewna	nieregularny 0,80×0,65 m	nieckowaty około 0,11 m	wolnostojące	dobry	1,66–1,83 m	fragment gwoździa [nr inw. 2705]
XXXI świadek zachodni?	8	piec	wyłożone gliną i kamieniami, w obstawie kamiennej	owalny 1,30× 0,90 (?) m	nieckowaty (?) 0,45 m	wolnostojący (obok palenisko)	dobry	1,98–2,29 m, fragment	
XXXI świadek zachodni?	8	①	wyłożone gliną, pojedyncze kamienie, ślady spalenizny	owalny (?) 2,00 m		wolnostojące (obok pieca)	zniszczone	1,86–2,64 m, fragment	
XXXI	6_b	②?	skupisko kamieni, zaprawa wapienna?	owalny 1,10× 1,20 (?) m		wolnostojące	dobry	1,93–2,15 m	
XXXV	6_{f6}?	piec	wyłożone gliną i kamieniami, fragmety polepy i cegieł, ślady zaprawy, w obstawie kamiennej, obok fragmenty konstrukcji drewnianej możliwe, że w obudowie drewnianej	owalny 1,15 m	nieckowaty	wolnostojący	dobry	2,02–2,50 m, fragment	zabytki z warstwy 6_{f5} palenisko 2: fragment wypalonej płytki glinianej [nr inw. 4052]; fragment cegły gotyckiej – palcówki [nr inw. 4055]; palenisko 2a: fragment kolca gwoździa [nr inw. 4061]; żużle żelazne [nr inw. 4068]; fragmenty glinianej płytki z żółtą polewą [nr inw. 4069, 4071]; fragment płytki glinianej z granatową polewą [nr inw. 4144]; fragment wypalonej glinianej płytki [nr inw. 4070]; fragment gwoździa [nr inw. 4074]; cios z piaskowca [nr inw. 4097]; bryłka żelaza [nr inw. 4098]; żużle żelazne, przy palenisku [nr inw. 4104]; piec: fragment żelaznej obręczy klepkowego naczynia [nr inw. 4145]; fragment okucia z brązu [nr inw. 4146]

Wykop	Warstwa /chata	Nr paleniska/ pieca	Specyfika	Kształt [dł., szer.]	Przekrój	Wolnostojące/w chacie	Stan zachowania	Uwagi [głębokość]	Zabytki ruchome
XXXVII	5	palenisko 1	wyłożone gliną i kamieniami	nieregularny –×120 m	nieregularny do 0,23 m	wolnostojący	zniszczone	1,75–2,52 m, fragment	
XXXVII	5	palenisko 2	wyłożone gliną i kamieniami	nieregularny 1,50×1,00 m	nieregularny do 0,25 m	wolnostojący	zniszczone	1,75–2,52 m	
XXXVII	5	palenisko 3	wyłożone gliną, ślady spalenizny	nieregularny 1,10×0,85 m	nieckowaty	wolnostojący	dobry	1,75–2,52 m	
XXXVII	5	palenisko 4	wyłożone gliną i kamieniami, ślady spalenizny	nieregularny 1,80×1,30 m	nieregularny 0,16 m	wolnostojący	zniszczone	1,75–2,52 m	
XXXVII	5	palenisko 5	wyłożone gliną i kamieniami	nieregularny 1,30 m?		wolnostojący	zniszczone	1,75–2,52 m, fragment	

① ... – numer obiektu na planie zbiorczym poziomu osadniczego

WYKOP II. Wytyczono go w centralnej części stanowiska. Ponowne badania wykopaliskowe w 1973 roku rozpoczęto od poszerzenia wykopu i zmiany jego orientacji w ramach nowej siatki arowej, w związku z tym pracami objęto nieeksplorowane wcześniej jego fragmenty. Dopiero od głębokości około 82,8 m n.p.m. (od poziomu XIV) możliwa była eksploracja na całej powierzchni wykopu. Nawarstwienia związane z grodem przykryte były grubymi warstwami późnośredniowiecznymi i nowożytnymi; wyróżniono 18 poziomów osadniczych:

- **Poziom I**. Najstarszy poziom osadnictwa wczesnośredniowiecznego (osada otwarta). W jego spągowej części natrafiono na wkopane w calec obiekty kultury łużyckiej. Odkryto palenisko i warstwę spalenizny z nielicznymi fragmentami wczesnośredniowiecznych ręcznie lepionych naczyń ceramicznych i szklany paciorek oliwkowaty z metalową tuleją. Chronologia poziomu: faza C wczesnego średniowiecza–1. połowa X wieku.
- **Poziom II**. Poziom pierwszej zabudowy drewnianej, w którym odsłonięto: O78 – chatę z glinianym tokiem oraz drewnianą podłogą pod nim; O61 – skupisko węgli drzewnych, kamieni i ceramiki i O62 – gliniany tok – oba obiekty interpretowane jako pozostałości osobnych budowli. Zalegały na brunatnej, grubo źdźbłowej mierzwie z resztkami drewna i trzciny, która stanowiła zapewne podłoże pod budynki. Chronologia poziomu: połowa X wieku po ostatnią ćwierć X wieku.
- **Poziom III**. Poziom nieregularnej zabudowy, której pozostałością było rozsypisko nieokreślonych budynków oraz fragmenty plecionkowego płotu O57. Odsłonięto też palenisko, przy którym zalegało kilka dranic (pozostałości skrzyni?) oraz zbiornik nasion. Data radiowęglowa ^{14}C (1130±30 BP, 861 AD [86.6%] 988 AD; Poz-83907) określa czas wznoszenia wału w południowej części grodu (tab. 6, pozycja 4). Chronologia poziomu: 4. ćwierć X wieku.
- **Poziom IV**. Poziom nieregularnej zabudowy posadowionej na zawilgoconym, niestabilnym podłożu. Odkryto w nim pozostałości zabudowy plecionkowej: O54 i O55 – chata plecionkowa o kilku poziomach użytkowania z paleniskiem (O52), pod którym zalegał szkielet psa; zachowało się kilka poziomów splotu plecionki z witek brzozowych, ścianki były uszczelnione mchem, w spągowej części obiektu odkryto kilka dranic podłogi. W pozostałościach chaty i jej rozsypisku (O42) natrafiono na dużą liczbę fragmentów skór, w tym odpady produkcyjne i wyroby (pracownia skórnicza?) oraz szydło z żelaza; O50 to rozsypisko plecionkowej ściany niekreślonej konstrukcji (kojec dla ptactwa?) wraz z fragmentem kosza; O51 to palenisko lub piec. Poziom ten zawierał relikty naj-

starszych zachowanych budowli plecionkowych (ryc. 8.15: a, b). Z ziarna wydobytego z pozostałości chaty (O42) pozyskano datę radiowęglową (985±30 BP, 990 AD [51.3%] 1056 AD; Poz-83905) (tab. 6, pozycja 2). Chronologia poziomu: 1. połowa XI wieku–połowa XI wieku.

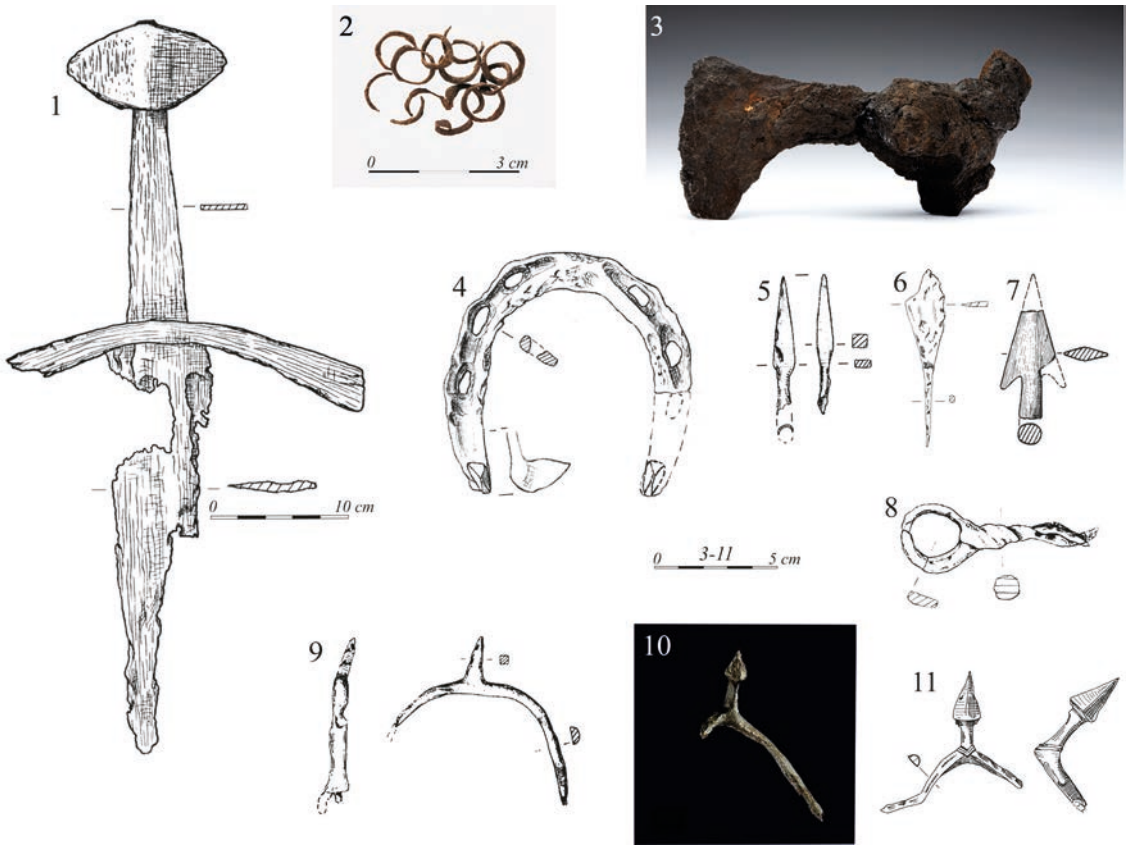
- **Poziom V**. Poziom nieregularnej zabudowy posadowionej w warstwie organicznej. Związane z nim były: O47 – zaokrąglony narożnik chaty (?) plecionkowej posadowionej na grubej warstwie mchu, którym uszczelniono ściany; O48 – przypuszczalnie prostokątny budynek plecionkowy zachowany jedynie

Tabela 6. Kruszwica, gm. loco. Zestawienie prób organicznych wraz z podanym datowaniem ^{14}C (oprac. J. Sawicka)
Table 6. Kruszwica, Kruszwica commune. Summary of organic samples with indicated age of ^{14}C (elab. by J. Sawicka)

Nr	Nazwa próbki/ Nr inwentarza	Nr próbki	Rodzaj próbki i datowanie konwencjonalne poziomu osadniczego	Wiek ^{14}C Nr 1–5 wg [OxCal v4.2.3 Bronk Ramsey 2013] Nr 6–10 wg [OxCal v4.4.2 Bronk Ramsey 2020]
1	Kruszwica 1114/74	Poz-83904	Kruszwica stanowisko 4, północna część grodu Warstwa, obiekt: wykop XXIX, warstwa 6a, kość ryby 11 poziom osadniczy, 2. połowa – koniec XII wieku	1130±30 BP 68,2% probability 888AD (68,2%) 969AD 95,4% probability 777AD (3,2%) 791AD; 805AD (5,6%) 842AD; 861AD (86,6%) 988AD
2	Kruszwica 1185/75	Poz-83905	Kruszwica stanowisko 2, południowa część grodu Warstwa, obiekt: wykop II, warstwa 9a, O42 chata, ziarno VII poziom osadniczy, początek XII wiek	985±30 BP 68,2% probability 1016AD (39,6%) 1046AD; 1093AD (23,7%) 1121AD; 1140AD (5,0%) 1147AD 95,4% probability 990AD (51,3%) 1056AD; 1076AD (44,1%) 1154AD
3	Kruszwica 1261/75	Poz-83906	Kruszwica stanowisko 2, południowa część grodu Warstwa, obiekt: wykop II, obok O39 chaty, ziarno VII–VIII poziom osadniczy, początek – 1. połowa XII wieku	960±30 BP 68,2% probability 1024AD (22,7%) 1049AD; 1085AD (34,7%) 1124AD; 1137AD (10,9%) 1150AD 95,4% probability 1020AD (95,4%) 1155AD
4	Kruszwica 1414/76	Poz-83907	Kruszwica stanowisko 2, południowa część grodu Warstwa, obiekt: wykop II, O59 skupisko drewna, drewno III poziom osadniczy, 4. ćwierć X wieku	1130±30 BP 68,2% probability 888AD (68,2%) 969AD 95,4% probability 777AD (3,2%) 791AD; 805AD (5,6%) 842AD; 861AD (86,6%) 988AD
5	Kruszwica 3081/75	Poz-83911	Kruszwica stanowisko 2, południowa część grodu Warstwa, obiekt: wykop II, warstwa 10, drewno VII–VIII poziom osadniczy, początek – 1. połowa XII wieku	1250±30 BP 68,2% probability 687AD (68,2%) 775AD 95,4% probability 676AD (74,8%) 779AD; 790AD (20,6%) 870AD
6	Kru4_BosXXXVI–1a	Poz-129833	Kruszwica stanowisko 4, północna część grodu Warstwa, obiekt: wykop XXXVI, warstwa 1a, kościana łyżwa warstwy nowożytne	900±30BP 68,3% probability 1050AD (23,7%) 1081AD; 1153AD (44,6%) 1212AD 95,4% probability 1042AD (34,9%) 1108AD; 1116AD (60,5%) 1219AD
7	EQ_Kru4_03 (1314)	Poz-118352	Kruszwica stanowisko 4, północna część grodu Warstwa, obiekt: wykop XXVI, warstwa 4b, kościana łyżwa 13 poziom osadniczy, 2. połowa XIII wieku – 1271 rok	900±30 BP [4,0%N 9,4%C, 9,5%coll] 95,4% probability 1042 (34,9%) 1108cal AD; 1116 (60,5%) 1219 cal AD
8	EQ_Kru4_04 (4083)	Poz-118353	Kruszwica stanowisko 4, północna część grodu Warstwa, obiekt: wykop XXXIII, warstwa 3g$_6$, kościana łyżwa 12 poziom osadniczy, 1. połowa XIII wieku	835±30 BP [3,8%N 9,4%C, 8,2%coll] 95,4% probability 1165 (95,4%) 1267cal AD
9	EQ_Kru4_07 (5959)	Poz-118354	Kruszwica stanowisko 4, północna część grodu Warstwa, obiekt: wykop XXXVII, warstwa 8c, kościana łyżwa 10 poziom osadniczy, 1. połowa XII wieku	925±30 BP [3.95N 9,8%C, 7,7%coll] 95,4% probability 1033 (91,4%) 1179cal AD; 1190 (4,0%) 1206cal AD
10	EQ_Kru4_12 (5542)	Poz-118355	Kruszwica stanowisko 4, północna część grodu Warstwa, obiekt: wykop XXXVII, warstwa 7, kościana łyżwa 10 poziom osadniczy, 1. połowa XII wieku	925±30 BP [3,9%N 9,2%C, 16%coll] 95,4% probability 1033 (91,4%) 1179cal AD; 1190 (4,0%) 1206cal AD

jako rozsypisko. W jego sąsiedztwie odkryto pozostałości niewielkiej, kolistej, plecionkowej konstrukcji (kosz?, mała zagroda dla drobiu?). We wschodniej i południowej części wykopu, w obniżeniu warstw, zalegała intensywna spalenizna. Na tym poziomie wilgotna mierzwa doskonale zakonserwowała przedmioty ze skóry, drewna (w tym fragmenty warsztatu tkackiego) i fragmenty tkanin. Chronologia poziomu: 2. połowa XI wieku.

- **Poziom VI**. Poziom nieregularnej zabudowy. W warstwie brunatnej, organicznej mierzwy zachowało się rumowisko i podwaliny zrębowej chaty (O45). Chronologia poziomu: ostatnia ćwierć XI wieku.
- **Poziom VII**. Poziom nieregularnej zabudowy. W warstwie brunatnej, zbitej mierzwy odkryto pozostałości dwóch konstrukcji: O38 – rumowisko belek ścian chaty z zachowanymi dwoma legarami podwaliny; O39 – rumowisko chaty zrębowej (II poziom) z dwoma pomieszczeniami (?), zapewne o konstrukcji jarzmowej, z siedmiokątnym zbiornikiem na zboże przy jej północno-wschodnim narożniku. W północnej części wykopu odsłonięto skupisko wyrobów ze skóry, łupy żelazne i skupisko żużli. Dla tego poziomu pozyskano datę radiowęglową (960±30 BP, 1020 AD [95.4%] 1155 AD; Poz-83906) (tab. 6, pozycja 3). Chronologia poziomu: początek XII wieku, po spaleniu grodu w 1096 roku.
- **Poziom VIII**. Poziom regularnej zabudowy z pozostałościami: O36 – chaty zrębowej z paleniskiem (O40) i spalonej, prostokątnej, drewnianej skrzyni (O41); O37 – I poziom zrębowej chaty z ofiarą zakładzinową (?) – miednicą krowy; O38 – I poziom drewnianej, dwupoziomowej ulicy o maksymalnej szerokości 4,1 m, ze ściśle ułożonych na legarach dranic; O19 – wolnostojący, kopulasty piec w drewnianej obudowie oraz rozsypisko chaty (O39) z młodszego poziomu VII. Dla tego poziomu pozyskano datę radiowęglową (1250±30 BP, 687 AD [68.2%] 775 AD; Poz-83911) (tab. 67, pozycja 5). Chronologia poziomu: 1. połowa XII wieku (ryc. 8.16).
- **Poziom IX**. Z poziomem tym wiązana była specyficzna, zalegająca w całym wykopie, zbita, brunatna, organiczna warstwa; wyraźnie oddzielała poziom VIII od X. Zawierała nieliczny ruchomy materiał źródłowy. Przypuszczalnie łączyła się z okresem osłabienia intensywnego zasiedlenia w tej części grodu. Chronologia poziomu: połowa XII wieku.
- **Poziom X**. Poziom osadniczy związany z regularną zabudową. Odkryto pozostałości dwóch sąsiadujących konstrukcji: O28 – rozsypisko chaty z przypuszczalnie drewnianą podłogą z dranic ułożonych na legarach i z paleniskiem (O19) oraz przybudówką (?); O32 – chatę zrębową z glinianym tokiem i paleniskiem, zniszczoną w wyniku pożaru; O31 – wolnostojące palenisko. Obiekty zalegały w brunatnej, organicznej próchnicy. Chronologia poziomu: 1. ćwierć 2. połowy XII wieku.
- **Poziom XI**. Poziom osadniczy związany z regularną zabudową. Odkryto w nim: O21 i O21A – rozsypiska konstrukcji zrębowej chaty lub dwóch chat; O24b – chatę z drewnianą podłogą; O24 i O26 – elementy ulicy z drewnianych dranic na podsypanych piaskiem belkach, dodatkowo wzmocnionych kamieniami. Przy jednej z dranic tkwiła czaszka konia. Obiekty zalegały w warstwach brunatnej, organicznej próchnicy, chaty zostały posadowione na rozsypiskach wcześniejszych domostw z poziomu X. Chronologia poziomu: 2. ćwierć 2. połowy XII wieku.
- **Poziom XII**. Poziom osadniczy związany z regularną zabudową, w którym odkryto: O25 – rozsypisko chaty przypuszczalnie z podłogą i paleniskiem (O33), przylegającej do ulicy; rozsypisko kolejnej chaty (bez numeru); O30 – wolnostojące palenisko obudowane drewnem; O20 – odsłonięty na długości około 5 m fragment ulicy z dranic ułożonych na legarach. Pozostałości zabudowy powielały wcześniejszy układ budowli, biegły lekkim ukosem od południowego zachodu ku północnemu wschodowi. Na całej powierzchni zalegała ciemnobrunatna, organiczna, intensywna próchnica. Chronologia poziomu: przełom XII i XIII wieku.
- **Poziom XIII**. Poziom osadniczy związany z regularną zabudową, w którym odsłonięto: O16A – pozostałości chaty z podłogą z dranic oraz O16B – pozostałości chaty z podłogą (zachowały się legary podwaliny i dranice wyłożenia) i niewielką, prostokątną piwniczką w centralnej części domostwa. W południowo-zachodniej części wykopu odkryto zachowaną na odcinku około 8 m ulicę – na legarach ułożonych wzdłuż leżały ściśle dopasowane dranice (O15A). Zniszczone konstrukcje w północno-wschodnim narożniku wykopu – pasmo dranic, mogą być pozostałością zarówno chaty, jak i ulicy. Na całej powierzchni wykopu zalegała brunatna próchnica, w niej tkwiły silnie sprasowane, zbutwiałe drewniane konstrukcje. Chronologia poziomu: 1. połowa XIII wieku (ryc. 8.17: a, b).
- **Poziom XIV**. Kolejny poziom osadniczy związany z regularną zabudową, zawierający: O17 – relikty przypuszczalnie zrębowej chaty z paleniskami (O12); O18 – pozostałości zrębowej, dwuizbowej chaty z tokiem glinianym (O22) i rozwleczonym paleniskiem z kamieni (O7). Przy północnym profilu wykopu i w jego centralnej części odkryto rumowisko ulicy (O8) – na ułożonych wzdłuż legarach leżały dopasowane, pierwotnie ściśle, dranice. Obiekty tkwiły w szaro-brunatnej, organicznej próchnicy ze śladami spalenizny. Odsłonięte w poziomie XIV pozosta-

Ryc. 8.29. Kruszwica, gm. loco, stanowiska 2, 4. Przedmioty związane z uzbrojeniem i oporządzeniem jeździeckim (wybór): 1 – żelazny miecz (2. połowa XII–1. ćwierć XIII wieku); 2 – fragmenty żelaznej zbroi kolczej (połowa XI wieku); 3 – żelazny topór (połowa XI wieku); 4 – żelazna podkowa (1. połowa XII wieku); 5 – żelazny grot strzały z tulejką i czworograniastym liściem (2. połowa XII wieku); 6 – żelazny grot strzały z płaskim liściem (1. połowa XII wieku); 7 – żelazny grot strzały z tulejką (2. połowa XII wieku); 8 – fragment żelaznego wędzidła (2. ćwierć XI wieku); 9 – żelazna ostroga (X–XI wiek); 10 – żelazna ostroga (XII–XIII wiek); 11 – żelazna ostroga (XII–XIII wiek) (fot. M. Jórdeczka, rys. T. Sawicki)

Fig. 8.29. Kruszwica, Kruszwica commune, sites 2, 4. Items related to weapons and equestrian equipment (selection): 1 – iron sword (2nd half of the 12th–1st quarter of the 13th century); 2 – fragments of iron chain armor (mid-11th century); 3 – iron ax (mid-11th century); 4 – iron horseshoe (1st half of the 12th century); 5 – iron arrowhead with a sleeve and a quadrangular leaf (2nd half of the 12th century); 6 – iron arrowhead with a flat leaf (1st half of the 12th century); 7 – iron arrowhead with a sleeve (2nd half of the 12th century); 8 – fragment of a iron bit (2nd quarter of the 11th century); 9 – iron spur (10th–11th century); 10 – iron spur (12th–13th century); 11 – iron spur (12th–13th century) (photo by M. Jórdeczka, drawn by T. Sawicki)

łości wskazują, że ówczesna zabudowa, szczególnie budynki mieszkalne i ulice, zachowała wcześniejszy model rozplanowania. Chaty zbudowane były również w konstrukcji zrębowej, różniło je jednak częstsze zastosowanie podłóg drewnianych. Drewniana zabudowa była silnie zniszczona, lecz nie w wyniku pożaru. Zaobserwowano tylko ślady spalonych pojedynczych elementów. Zachowały się głównie drewniane partie podwalin, co sugeruje, że wyższe elementy ścian zostały rozebrane i później wtórnie użyte. Prawdopodobnie zabudowa była dość ścisła, choć istniały też ślady wolnostojących palenisk (ryc. 8.18). Chronologia poziomu: około połowy XIII wieku.

- **Poziom XV**. Poziom osadniczy związany z nieregularną zabudową z pozostałościami dwóch chat: O5 – zrębowej z węgłem wzmocnionym kamieniami ze śladami zaprawy, z glinianym tokiem i piecem w narożniku. Zarejestrowano dwa poziomy użytkowe pieca i chaty. Przy jej wschodniej ścianie, po zewnętrznej stronie odkryto szkielet krowy. Na całej powierzchni wykopu zalegała organiczna, spiaszczona próchnica. Poziom XV był ostatnim wiązanym z zasiedleniem grodu. Chronologia poziomu: od 2. połowy XIII wieku po 1271 rok.
- **Poziom XVI**. Poziom wyznaczony przez warstwę intensywnie czarnej spalenizny o grubości 0,05 m, związanej ze spaleniem Kruszwicy w 1271 roku przez wojska Bolesława Pobożnego (warstwa zalegała na całej powierzchni wykopu). Na jej ruinach dopiero po pewnym czasie wzniesiono kolejną warownię – zamek drewniany (*nobile castrum*), a później, około 1350 roku, zamek murowany.
- **Poziom XVII**. W poziomie tym nie zaobserwowano śladów zabudowy. Na powierzchni wykopu zalegały warstwy ciemnoszarej próchnicy z węgla-

mi drzewnymi. Prawdopodobnie warstwę tę łączyć można z destrukcją *nobile castrum*, niezachowanego w postaci jakichkolwiek reliktów. Liczne, ale drobne węgle drzewne mogłyby wskazywać, że drewniany zamek został całkowicie zniszczony przez Krzyżaków w 1. połowie XIV wieku. Chronologia poziomu: koniec XIII–1. połowa XIV wieku.

- **Poziom XVIII**. Poziom ten tworzyła cienka warstwa organiczna równo zalegająca na głębokości 83,90–83,65 m n.p.m. Pod nią, w zachodniej części wykopu, wystąpiła warstwa szarej zaprawy z małymi fragmentami cegieł i niwelacyjna warstwą żółtego piasku. Jej powstanie mogło przypadać na pierwszą fazę budowy zamku ceglanego. Chronologia poziomu: połowa XIV wieku.

STANOWISKO 4 (PÓŁNOCNA CZĘŚĆ GRODU). Analizę stratygraficzną przeprowadzono łącznie dla wszystkich wykopów. Dotychczasowe ustalenia wskazują, że na podłożu silnie spiaszczonej gliny morenowej zalegała warstwa czarnych ziem pobagiennych, stanowiąca pierwotną okrywę glebową o lekko sfalowanej powierzchni (humus pierwotny); sięgała maksymalnie do 82,8–83,0 m n.p.m. W okresie halsztackim wznosiła się na około 3 m nad ówczesny poziom jeziora (Szamałek 1987). W nią wkopane były obiekty kultury łużyckiej (pozostałości jam, zachowanej fragmentarycznie warstwy kulturowej i materiał ruchomy w wykopach XXXIV i XXXVII) oraz późniejsze wczesnośredniowieczne.

Miąższość nawarstwień kulturowych na tym stanowisku sięgała od 2,8 do 3,4 m. Na najstarszych zalegało 15 poziomów stratygraficzno-chronologicznych, datowanych od 2. połowy X wieku po czasy nowożytne:

- **Poziomy 1–2.** Wydzielone zostały w centralnej części stanowiska, w obniżeniu terenu (wykopy XXIX, XXXI, XXXIV, XXXVII). Tworzyły je warstwa organiczna zawierająca szczątki roślin bagien i wód oraz warstwa niwelacyjna z jałowej, spiaszczonej gliny. W poziomach nie odkryto wyraźnych pozostałości zabudowy. Chronologia poziomów: 2. połowa X wieku (ryc. 8.19).
- **Poziom 3.** W obrębie tego poziomu, zalegającego nad warstwą niwelacyjną, odkryto konstrukcję drewnianą w postaci trójwarstwowej „podłogi" o powierzchni 85 m^2 (wykopy XXIX, XXXIV, XXXVII). Przypuszczalnie spełniała ona funkcję zabezpieczającą grunt przed osiadaniem i służyła jako fundament pod późniejszą zabudowę (ryc. 8.20). Z tym poziomem powiązano budowę wału (wykop XXXVI), datowanego dendrochronologicznie (na podstawie jednej próby pobranej z dębowego legara podwaliny) na około 976 rok. Odkryto tu również między innymi dymarki do wytapiania rudy żelaznej, mielerze do kurzenia węgla drzewnego, większe ilości węgla z dębiny oraz bryły żużla żelaznego. Zarówno W. Hensel, jak i A. Broniewska datowali te znaleziska na schyłek X wieku (Hensel, Broniewska 1961, s. 57). Przypuszczalnie były one jednak powiązane z poziomami 1/2 z 2. połowy X wieku. Chronologia poziomu: ostatnia ćwierć X wieku.
- **Poziom 4.** Na całym badanym obszarze wystąpiły warstwy o charakterze niwelacyjnym. Nie stwierdzono związanych z tym poziomem śladów zabudowy, a także pozostałości gospodarczych. Chronologia poziomu: 1. ćwierć XI wieku.
- **Poziom 5.** Brakuje w nim śladów zwartej zabudowy. W wykopach XXVII, XXIX, XXX, XXXI, XXXIII, XXXIV, XXXV, XXXVI, XXXVII zalegała warstwa mierzwy z fragmentami drewna, być może resztkami zniszczonych budynków plecionkowych oraz wiórów z obróbki drewna. Odkryto tu także dwuwarstwowe palenisko z popiołem i spalenizną, a w wykopach XXIX, XXXI, XXXIV duży magazyn brył martwicy i niekreśloną bliżej jamę. Chronologia poziomu: 2. ćwierć XI wieku.
- **Poziom 6.** Poziom zawierał pozostałościami regularnej zabudowy. W centralnej i zachodniej części stanowiska odkryto dobrze zachowane konstrukcje trzech chat (nr 12, 32, 46), ziemianki i dwóch budynków plecionkowych (nr 17 i 33). Te ostatnie prawdopodobnie były zagrodami dla bydła, na co wskazywała występująca w ich obrębie specyficzna warstwa organiczna – mierzwa zawierająca nawóz, sierść, proso, jęczmień, owies i pszenicę. Jedna z konstrukcji zrębowych (chata nr 46) posiadała dodatkowo płot (?) plecionkowy. Odsłonięto zachowaną fragmentarycznie drewnianą ulicę z dranic zalegających na legarach, biegnącą wzdłuż osi północ–południe. Duża chata nr 32 zbudowana była z pionowych dranic (zachował się fragment jednej ściany) i jako jedyna posiadała tok gliniany. W dwóch przypadkach natrafiono na narożniki chat świadczące o ich zrębowej konstrukcji. Nie tworzyły one planowego układu, znajdowały się w pobliżu ulicy. W tym poziomie zaobserwowano liczne węgle drzewne, co może wskazywać na ślady pożaru. Analiza dendrologiczna wykazała obecność głównie drewna sosny, dębu i brzozy. Chronologia poziomu: połowa XI wieku (ryc. 8.21).
- **Poziom 7.** Poziom, w którym odsłonięto pozostałościami regularnej, zwartej zabudowy. W części centralnej stanowiska zalegały pozostałości 12 drewnianych chat (nr 8, 10, 11, 13, 19, 22, 30, 31, 41, 42, 43, 44) i jednej o konstrukcji plecionkowej (nr 44). Były one bardziej zróżnicowane pod względem wielkości i sposobu budowy od obiektów z niższego poziomu. Większość stanowiły budynki zrębowe o wymiarach około 4×4 m; w pojedynczym przypadku zrąb

Ryc. 8.30. Kruszwica, gm. loco, stanowiska 2, 4. Przedmioty związane z handlem i wymianą (wybór): 1 – ramiona składanej wagi z mosiądzu (znalezisko luźne, XI–XIII wiek); 2 – kościany wskaźnik wagi (1. połowa XII wieku); 3 – ołowiana pieczęć wołyńskiego księcia Andrzeja Włodzimierzowicza (1119–1135); 4, 5 – denary krzyżowe (XI wiek); 6 – ołowiany odważnik z brązowym płaszczem (znalezisko luźne); 7 – ołowiany odważnik (4. ćwierć XI wieku); 8 – ołowiany odważnik z rytami krzyży (połowa XI wieku); 9 – żelazny odważnik ze śladami płaszcza ze stopu miedzi (1. połowa XII wieku); 10 – ołowiany odważnik (1. połowa XII wieku) (fot. M. Jórdeczka, T. Sawicki)

Fig. 8.30. Kruszwica, Kruszwica commune, sites 2, 4. Objects related to trade and exchange (selection): 1 – arms of a folding scale made of brass (loose find, 11th–13th century); 2 – bone weight indicator (1st half of the 12th century); 3 – lead seal of Volhynian prince Andrzej Włodzimierzowicz (1119–1135); 4, 5 – cross denarii (11th century); 6 – lead weight with a brown jacket (loose find); 7 – lead weight (4th quarter of the 11th century); 8 – lead weight with cross engravings (mid-11th century); 9 – iron weight with traces of a copper alloy jacket (1st half of the 12th century); 10 – lead weight (1st half of the 12th century) (photo by M. Jórdeczka, T. Sawicki)

posiadał obudowę (chata nr 30). Chaty miały podłogi z dranic (nr 22, 42), gliniane toki (nr 11, 19, 31), z reguły jednak podłogą była ubita ziemia (nr 8, 10, 13, 41, 43, 44). W jednym z lepiej zachowanych budynków (chata nr 22) natrafiono na podłogę z dranic, a od strony wschodniej półmetrowe podcienie. Obok chaty nr 19 odkryto dwie duże jamy z licznymi śladami kołków (jamy zadaszone?). Konstrukcja plecionkowa (chata nr 44) z wykopu XXXV miała we wnętrzu palenisko (obiekt mieszkalny?). Najlepiej zachowaną, odkrytą w całości chatę zrębową – nr 30 – zbudowano szczególnie starannie, była dwuizbowa, o obudowanych zrębach. Wewnątrz zalegała warstwa organiczna zawierająca szczątki roślinne – trawę, słomę, trzcinę i ziarna zbóż, w tym proso. Od dotychczasowego schematu budowlanego odbiegały dwa obiekty o stosunkowo dużej powierzchni (nr 11 – 16 m^2 i nr 13 – powyżej 16 m^2) i ścianach drewnianych na zrąb bądź plecionkowych (obiekt nr 13 – chata?). Obok chat zalegała warstwa brunatnej próchnicy ze szczątkami organicznymi. Wśród oznaczeń dendrologicznych z tego poziomu zarejestrowano drewno sosny, dębu, mniej licznie brzozy, olszy, jesionu, wiązu, buku i lipy. W poziomie tym odkryto fragment kamiennej kolumny (z kościoła pw. św. Wita?). Chronologia poziomu: 2. połowa XI wieku (ryc. 8.22).

- **Poziom 8.** Poziom z pozostałościami regularnej zabudowy, w którym odkryto ślady 15 chat tworzących zwarty, planowy układ (nr 4, 5, 6, 9, 18, 21, 26, 27, 28, 29, 34, 38, 39, 40, 45), wzniesionych w trzech rzędach, na osi wschód–zachód oraz fragmenty ulic i jamy. Wielkości chat były zróżnicowane (tab. 4), największą stanowił dwuizbowy obiekt (nr 34) o wymiarach 4,4×3,5 m. Wszystkie wzniesiono w konstrukcji zrębowej, miały podłogi układane z dranic (chata nr 28), gliniane toki (chaty nr 16 i 21) lub też na ich powierzchni zalegała warstwa organiczna (chata nr 28). Warstwy obok chat przesycone były szczątkami organicznymi i zawierały fragmenty naczyń ce-

ramicznych, wyroby z metali kolorowych i żelaza, poroża, kości i szkła. Jedna z ulic, wyłożona dranicami, znajdowała się w części północno-wschodniej, druga, silnie zniszczona, w południowej; przebiegały na osi wschód–zachód. Pierwsza z nich charakteryzowała się poprzecznymi dranicami ułożonymi na podłużnych legarach.

Opisywany poziom powiązano z okresem rozwoju gospodarczego grodu, zakończonym klęską w 1096 roku i jego zniszczeniem. Brakuje jednak widocznych śladów dużego, destrukcyjnego pożaru. Natomiast zaobserwowano spalone zewnętrzne konstrukcje wału obronnego, szczególnie od strony zachodniej (ryc. 8.23). Chronologia poziomu: ostatnia ćwierć XI wieku (ryc. 8.24).

- **Poziom 9.** Kolejny poziom osadniczy związany był z regularną zabudową, jednak bez zwartego charakteru. Przypuszczalnie zniwelowano obronne wały grodu, poszerzając obszar zasiedlenia. Odsłonięto siedem chat zrębowych (nr 16, 20, 25, 47, 49, 51) usytuowanych na osi wschód–zachód, analogicznie jak w starszych poziomach. Dwie miały podłogi z dranic (chaty nr 20, 25), dwie – gliniane toki (chaty nr 16, 47). Przy chacie nr 47 odkryto drewniane koło. W północno-wschodnim narożniku wykopu uchwycono zniszczone konstrukcje kolejnego poziomu ulicy, widocznej już w poziomie 8, a przy niej kopulasty piec, noszący ślady trzykrotnej naprawy. W południowej części wykopów odkryto skupisko belek bez wyraźnego układu i szereg wolnostojących palenisk. Chronologia poziomu: 1. ćwierć XII wieku.
- **Poziom 10.** Zaobserwowano ponowne zagęszczenie regularnej zabudowy mieszkalnej o mniej zwartym charakterze, powielającej układ znany z wcześniejszych poziomów. Odkryto 10 chat o konstrukcji zrębowej (nr 1, 2, 3, 7, 14, 15, 23, 24, 36, 37), część z nich miała podłogę z dranic (chaty nr 14, 36), cztery – gliniane toki (chaty nr 1, 3, 7, 15); chata nr 1 pełniła funkcję warsztatu jubilerskiego. W ich pobliżu, w miejscach wolnych od zabudowy, natrafiono na liczne, otwarte paleniska gliniane i gliniano-kamienne oraz dwa piece o kamiennej podstawie i glinianej kopule. Jeden z nich nosił ślady kilkukrotnej reperacji. Materiał źródłowy znaleziony w tym poziomie był szczególnie liczny – biżuteria szklana, szkliwione płytki posadzkowe, liczne przedmioty z żelaza, brązu, kości i poroża. Z poziomu pozyskano dwie daty radiowęglowe (925±30 BP, 1033 AD [91,4%] 1190 AD; Poz-118354 oraz 925±30 BP, 1033 [91,4%] 1179 AD; Poz-118355; tab. 6, pozycje 9, 10). Chronologia poziomu: 1. połowa XII wieku, jest jednak prawdopodobne, że obiekty produkcyjne – duże piece, działały jeszcze w późniejszym okresie (ryc. 8.25).
- **Poziom 11.** W poziomie tym brakowało śladów planowej zabudowy mieszkalnej, jedyny obiekt o takim charakterze to duża, zrębowa, dwufazowa chata nr 25, zbudowana w miejscu wcześniejszej (chata nr 14 z poziomu 10). Zmieniła się funkcja tej części grodu na wyraźnie produkcyjną. Odsłonięto liczne urządzenia wytwórcze: pięć pieców, w tym domniemany piec „szklarski", piec „miedziowiec" (piec 2) według A. Cofty Broniewskiej (1962b) i liczne paleniska z przewagą gliniano-kamiennych, również w drewnianej obudowie. W północnej części, między piecami, odkryto fragmenty ulicy (?) – konstrukcji z dranic na wzdłużnych legarach. Można ją również uznać za część drewnianej podłogi między piecami produkcyjnymi. We wschodniej części wykopu odkryto duże ilości węglanu wapnia z piaskiem, interpretowanego jako magazyn surowca szklarskiego (wspominano w dzienniku badań o podłodze, na której zalegał)[4]. Duża ilość szklistych bryłek, fragmentów standardowych naczyń ceramicznych z naciekami szkła i szklanej biżuterii (przede wszystkim kółek) i szkliwionych płytek posadzkowych skłoniła odkrywców do uznania tego obszaru za hutę szkła (Hensel, Broniewska 1961). Z kości ryby pochodzącej z tego poziomu pozyskano datę radiowęglową (1130±30 BP, 861 AD [86.6%] 988 AD; Poz-83904; tab. 6, pozycja 1). Chronologia poziomu: 2. połowa XII wieku–przełom XII i XIII wiek (ryc. 8.26).
- **Poziom 12.** Brakowało w nim pozostałości regularnego zasiedlenia, odkryto wyłącznie wolnostojące paleniska i rozsypisko po rozebranym kościele pw. św. Wita (płytki posadzkowe, bryłki zaprawy, kamienie) oraz znacznie mniej źródeł ruchomych niż w poziomie wcześniejszym. Teren ten przypuszczalnie stanowił zaplecze południowej części dawnego grodu (stanowiska 2), odnotowano tu intensywną zabudowę. Z poziomu pozyskano datę radiowęglową (835±30 BP, 1165 AD [95,4%] 1267 AD; Poz-118353; tab. 6, pozycja 8). Chronologia poziomu: 1. połowa XIII wieku.
- **Poziom 13.** Brakowało w nim pozostałości regularnej zabudowy, nie stwierdzono śladów palenisk ani chat. Skład i charakter warstw kulturowych może wskazywać na możliwość prowadzenia nieokreślonych prac ziemnych, może niwelacyjnych. Z poziomu pozyskano datę radiowęglową (900±30 BP, 1116 AD [60,5%] 1219 AD; Poz-129833; ryc. 8.27). Chronologia poziomu: 2. połowa XIII wieku do 1271 roku, czyli spalenia Kruszwicy przez wojska Bolesława Pobożnego.

[4] Po dodaniu topników (np. glejty ołowiowej) węglan wapnia z piaskiem może być jednym ze składników zestawu służącego do wytopu szkła (Besborodow, Olczak 1964; Olczak 1968).

- **Poziom 14/15.** Brakowało w nim pozostałości regularnej zabudowy. Odkryto jedynie palenisko i relikty lepianki z XIV–XV wieku. Układ stratygraficzny został zaburzony przypuszczalnie w okresie kopania dwóch fos na przedpolu zamku około połowy XIV wieku (dużo gliny calcowej i przemieszany materiał źródłowy, w tym z okresu halsztackiego oraz wczesnego i późnego średniowiecza).

Dwa wydarzenia historyczne wpłynęły w znacznym stopniu na kształtowanie się zabudowy grodu. Pierwsze z nich to rok 1096 – zniszczenie i przypuszczalny pożar miasta podczas walk dynastycznych (konflikt Władysława Hermana z synem Zbigniewem). Druga data, zamykająca wczesnośredniowieczną historię ośrodka, to rok 1271 – spalenie grodu przez wojska wielkopolskiego księcia Bolesława Pobożnego.

Podsumowując wyniki analizy stratygraficznej na obu stanowiskach można przyjąć, że najwcześniejsze ślady otwartego osadnictwa wczesnośredniowiecznego z 1. połowy X wieku odkryto na stanowisku 2, nad obiektami z okresu halsztackiego. Najstarszy poziom zabudowy wnętrza grodu (4. ćwierć X wieku), współczesny budowie jego wałów, stanowiła drewniana, trójwarstwowa podłoga ułożona na powierzchni około 85 m^2 (stabilizacja terenu pod przyszłą zabudowę?), w jego północnej części (stanowisko 4). Jeszcze do 2. ćwierci XI wieku nie było na terenie grodu zwartej zabudowy, jedynie w południowej części założenia odkryto rozsypiska pojedynczych chat o bliżej nieokreślonej funkcji plecionkowych płotów. Bardziej zwarta zabudowa pojawiła się dopiero około połowy XI wieku, w północnej części grodu odkryto dobrze zachowane konstrukcje trzech chat i dwóch budowli plecionkowych, ziemianki i moszczonej drewnem ulicy, biegnącej na osi północ–południe. W południowej części odsłonięto najstarsze zachowane budowle plecionkowe z pracowniami obróbki skóry i drewna. W 2. połowie i schyłku XI wieku w północnej części grodu istniała zwarta, regularna zabudowa, niektóre chaty przypuszczalnie miały podcienia. Odkryto jamy z drewnianymi podłogami (spichlerze?), chatę plecionkową z paleniskiem (mieszkalna?) oraz okazałą chatę dwuizbową i plecionkowe zagrody. Chaty posadowiono w kilku szeregach wzdłuż linii wschód–zachód; w 4. ćwierci XI wieku tworzyły już zwartą zabudowę. Ponadto odkryto dwa odcinki drewnianych, wyłożonych dranicami ulic, powielających kierunek starszych traktów. Chaty wzniesiono przeważnie w konstrukcji zrębowej, miały gliniane toki, rzadziej drewniane podłogi. W tym okresie przypuszczalnie trwały już prace przy budowie grodowego kościoła pw. św. Wita. Jego domniemaną lokalizację określono na podstawie planigrafii rozsypiska, powstałego po połowie XII wieku oraz kolejnego – po warsztacie produkującym ceramikę budowlaną – płytki posadzkowe (Kaczmarek 2023b). W południowej części grodu w tym czasie istniały wyłącznie budowle plecionkowe, wiązane z obróbką skóry i drewna, może też z warsztatami tkackimi. Cechą charakterystyczną było wówczas zaleganie w chatach warstw organicznych i mierzwy oraz brak glinianych toków czy podłóg (domostwa sezonowe?). U schyłku XI wieku wzniesiono pierwszą chatę zrębową. Od 1. ćwierci XII wieku do 1. połowy XII wieku zmienił się układ zabudowy mieszkalnej, odbudowanej po zniszczeniach w 1096 roku. Zniwelowano wówczas wały obronne grodu, poszerzając w ten sposób obszar zasiedlenia. W północnej części zabudowa nie była już regularna i zwarta jak w poziomach wcześniejszych, ale chaty usytuowano na tej samej osi. Pojawiły się liczne obiekty wytwórcze – wolnostojące paleniska wyłożone gliną, usytuowany przy ulicy kopulasty piec. W południowej części grodu pojawiła się bardziej regularna zabudowa – chaty zrębowe nierzadko z ofiarami zakładzinowymi, duży, wolnostojący, kopulasty piec i ulica o dwóch poziomach użytkowych, biegnąca od północnego wschodu na południowy zachód. W 2. połowie XII wieku w północnej części grodu niemal zanikła planowa zabudowa mieszkalna. Odsłonięty podczas badań teren był zajęty przez urządzenia wytwórcze (ryc. 8.26). Wśród nich znalazł się piec kopulasty, domniemany piec szklarski, domniemany piec-miedziowiec oraz około 20 pieców i palenisk, z przewagą form gliniano-kamiennych o charakterystycznym przepaleniu gliny, powodującym silne spękanie powierzchni. W warstwach tego poziomu znajdowały się również duże ilości zmagazynowanego „surowca" szklarskiego oraz bryłki gliny z naciekami szkła (przypuszczalnie rozsypisko warsztatu produkującego ceramikę budowlaną; Kaczmarek 2023b; Sawicka 2023). W południowej części grodziska zaobserwowano ślady intensywnej, planowej zabudowy w postaci chat nierzadko z paleniskami, chaty z przybudówką, ulicy. Układ budynków zachował swój układ, taki jak w starszych poziomach.

Od 1. połowy XIII wieku aktywność produkcyjna w północnej części grodu spowodowała przeniesienie zabudowy mieszkalnej do jego południowej części. Odkryto jedynie kilka wolnostojących palenisk, dużą ilość rumoszu kamiennego i płytki posadzkowe. Przypuszczalnie było to rozsypisko po rozebranym kościele pw. św. Wita. Zwarta zabudowa z ulicami wyłożonymi dranicami wyraźnie widoczna była w południowej części grodziska. Ten układ można zaobserwować jeszcze w późniejszym poziomie – z 2. połowy XIII wieku. Najmłodsze chaty również powielały układ odnotowany w starszych poziomach osadniczych. W tej części założenia stwierdzono ślady pożaru z 1271 roku (czytelna warstwa czarnej spalenizny).

Chaty odkryte we wszystkich poziomach osadniczych grodziska były przeważnie zrębowe, z glinianymi tokami bądź podłogami z dranic (tab. 2, 4). W najstarszych fazach przeważały budowle plecionkowe. W pojedynczych przypadkach, oprócz podwalin zrębo-

Ryc. 8.31. Kruszwica, gm. loco, stanowiska 2, 4. Przedmioty różnych kategorii (wybór): 1 – szkliwione pisanki i grzechotki (XII wiek; badania R. Jakimowicza); 2 – szkliwiona gwiazda (badania R. Jakimowicza); 3 – pion szachowy (2. połowa XII wieku), figura szachowa – wieża (XII wiek), toczony pion szachowy (XII wiek); 4 – kościany, inkrustowany czarną farbą żeton do gry planszowej (*back gammon*) (znalezisko luźne, przypuszczalnie XI–XIII wiek); 5 – astragale (4. ćwierć X–1. połowa XIII wieku); 6 – fragment instrumentu muzycznego – mostek liry (XI–XIII wiek); 7 – amulet z muszli sercówki z Morza Śródziemnego (1. połowa XI wieku); 8 – miniaturowy toporek z żelaza, platerowany stopem miedzi (1. połowa XII wieku); 9 – okucie księgi z brązu (XIII wiek); 10 – konik z ołowiu (1. połowa XII wieku); 11 – złoty krzyżyk z grawerunkiem alfy i omegi z cmentarzyska przy kolegiacie pw. św. Piotra (XIII wiek) (fot. M. Jórdeczka, A. Kurzawska, T. Sawicki, K. Zisopulu-Bleja)

Fig. 8.31. Kruszwica, Kruszwica commune, sites 2, 4. Objects of various categories (selection): 1 – glazed Easter eggs and rattles (12th century; research by R. Jakimowicz); 2 – glazed star (research by R. Jakimowicz); 3 – chess piece (2nd half of the 12th century), chess piece – rook (12th century), turned chess piece (12th century); 4 – bone token for a board game (back gammon) inlaid with black paint (loose find, probably 11th–13th century); 5 – astragals (4th quarter of the 10th–1st half of the 13th century); 6 – fragment of a musical instrument – lyre bridge (11th–13th century); 7 – cockle shell amulet from the Mediterranean Sea (1st half of the 11th century); 8 – miniature iron ax plated with a copper alloy (1st half of the 12th century); 9 – bronze book fittings (13th century); 10 – lead horse (1st half of the 12th century); 11 – gold cross with engraving of alpha and omega from the cemetery at the collegiate church of St. Peter (13th century) (photo by M. Jórdeczka, A. Kurzawska, T. Sawicki, K. Zisopulu-Bleja)

wych chat, zachowały się fragmenty ścian z pionowych dranic. Wielkości domostw były zróżnicowane, nie przekraczały 20 m^2. Mniejsze, o powierzchni około 9–10 m^2, mogły być pomieszczeniami gospodarskimi dla zwierząt. Brak miejsca na majdanie utrudniał regulację zabudowy, co potwierdzają następujące po sobie domostwa w prawie niezmiennym układzie. Ulice z dranic zachowały zbliżony układ, podobnie jak zabudowa, zarówno w północnej, jak i południowej części grodu. W domostwach lokowano pracownie, najstarsze mające charakter przydomowy – skórnicze i obróbki drewna – odkryte w plecionkowych chatach w południowej części grodu, można łączyć z połową i schyłkiem XI wieku. Na przełomie XI i XII wieku i w 1. ćwierci XII wieku w dwóch domostwach posadowionych w tym samym miejscu funkcjonowały pracownie jubilerskie (stanowisko 4) (Cofta-Broniewska 1962b; Lisowska, Gunia, Sawicka 2023; Sawicka 2023). Inne, niewątpliwie funkcjonujące we wczesnośredniowiecznym grodzie, nie pozostawiły śladów w odkrytych reliktach domostw, jednak planigrafia materiałów źródłowych wyraźnie wskazuje na funkcjonowanie pracowni bursztyniarskiej, rogowniczej (Cnotliwy 1993; 1999; 2000), przetwórstwa ołowiu (Dzieduszycki 1981), kuźni (Sawicki 2023) czy warsztatu produkującego płytki posadzkowe (w tym szkliwione) dla wznoszonej i remontowanej świątyni pw. św. Wita (Kaczmarek 2023b).

KOŚCIÓŁ PW. ŚW. WITA. Już podczas badań prowadzonych przez R. Jakimowicza w 1948 roku odkryto skupisko drobnych, granitowych odłupków i kości ludzkich zalegających w fosie (stanowisko 5). Łączy się je z warsztatem kamieniarskim i przypuszczalnym cmentarzem przykościelnym lub w nieodkrytym kościele (Jakimowicz 1952). Podczas późniejszych badań (na stanowiskach 2, 4 i 5) odkrywano liczne materiały stanowiące pozostałość kamiennej budowli, w postaci kamiennych ciosów, pojedynczych dachówek (?), bryłek zaprawy, małych ułamków tynku, szyb i malowanych witraży, dwóch kostek szklanej mozaiki i znacznej ilość ceramicznych, również szkliwionych płytek posadzkowych. Planigrafia tych znalezisk wskazuje na północno-wschodnią część grodu, miejsce w którym w XIV wieku wykopano zamkową fosę. Najstarsze materiały łączone z opisywanym kościołem datowane są na 3. ćwierć XI wieku (płytka posadzkowa). W późniejszym poziomie – z 4. ćwierci XI wieku – znaleziono płytki posadzkowe bez śladów używania. Z końca XI wieku pochodzą ułamki dzwonów (Hensel-Moszczyńska 1981/1982, s. 127–219). W poziomach osadniczych z początku XII wieku odkryto liczne odpady z pracowni ceramiki budowlanej, pochodzące zarówno z warsztatu, jak i prawdopodobnie z remontu świątyni, odnowionej po zniszczeniach w 1096 roku. W poziomach osadniczych powstałych po połowie XII wieku natrafiono na rozbiórkowe materiały budowlane. Resztki budowli ostatecznie rozebrano w 1. połowie XIII wieku (Dzieduszycki 2023d).

Jarmila Kaczmarek próbowała bliżej określić architekturę świątyni, opierając się na szczątkowych znaleziskach jej wyposażenia. Miała to być budowla wzniesiona z kamienia (piaskowiec, granit, martwica, sztuczny kamień) łączonego zaprawą wapienną. Zachowane nieliczne detale architektoniczne wykonano z piaskowca. Przypuszczalnie miała malowane tynki wewnętrzne (odkryto drobne ich ułamki), oszklone okna, niewielki dzwon i przede wszystkim posadzkę ze szkliwionych płytek. Przyjmuje się, że świątynię wzniesiono w 2. połowie–4. ćwierci XI wieku (Kaczmarek 2004; Dzieduszycki 2023d)

Kościół pw. św. Wita zaliczany jest do najstarszych świątyń z obszaru Kujaw (Danielewski 2019, s. 197–200). Funkcjonował jeszcze w 1149 roku, kiedy wspomniano o nim w relacji o zaślubinach Judyty, córki Bolesława Krzywoustego z Ottonem, synem Albrechta Niedźwiedzia (Przybył 2002; 2018). Nie ma żadnych przesłanek do określenia wielkości kościoła, J. Kaczmarek wskazywała na dużą ilość zrekonstruowanych wątków szkliwionych płytek posadzkowych, niepasujących do małego, jednonawowego kościoła i uważała, że świątynia mogła być znacznie większa niż znane XII-wieczne małe kościoły (Kaczmarek 2023b).

Na stanowisku 2, w poziomach osadniczych powstałych po 1271 roku, odkryto używane płytki posadzkowe, różniące się techniką wykonania, morfologią oraz wątkami dekoracyjnymi od łączonych ze wspomnianym wyżej kościołem pw. św. Wita (Kaczmarek 2017). Podobny zbiór destruktów z nieokreślonej kamiennej budowli odkryto na stanowisku 4a, w niwelacyjnych warstwach późnośredniowiecznej fosy. Połączono te źródła z zapiskiem w „Kronice Wielkopolskiej", w której wspomniano o *oraculum* pw. św. Wita. – *oratori sancti Viti.* Podobnie jak w przypadku kościoła pw. św. Wita, brakuje śladów fundamentów czy przypuszczalnej lokalizacji. Łączy się ją z bliżej nieokreśloną fundacją książęcą na XIII-wiecznym grodzie zwanym *nobile castrum*. Była to prawdopodobnie niewielka budowla sakralna z ceramicznymi, ozdobnymi fryzami i posadzką.

Zaplecze osadnicze

Osadnictwo rejonu Kruszwicy i szerzej obszaru nadgoplańskiego było tematem licznych opracowań archeologicznych, przede wszystkim autorstwa W. i B. Dzieduszyckich, stanowiących rezultat badań głównie ratowniczych (ryc. 8.28) (Kozierowski 1922, s. 3–54; Guldon, Powierski 1974; Dzieduszycka 1977, s. 150–158; 1985, s. 73–98; 1994, s. 71–81; Dzieduszycki 1983a; 1983b, s. 3–20; 2012, s. 165–173; 2023e, aneks: tab. II.2.1; Dzieduszyccy 2005, s. 457–461; Danielewski 2016b; 2023; Chudziak 2017). Lokalizacja grodu w dogodnym komunikacyjnie miejscu, na skrzyżowaniu dalekosiężnych szlaków handlowych, stymulowała rozwój gospodarczy ośrodka i związanego z nim osadnictwa otwartego. W tym miejscu zbudowano przeprawę, następnie mosty na przewężeniach Gopła, komorę celną. (Cofta-Broniewska 1965; Dzieduszycka 1994, s. 79–80; Chudziak, Siemianowska 2016, s. 206).

Kruszwicki model zasiedlenia to jednoczłonowy gród, pełniący funkcję protomiasta z pobliskimi osadami, które przejęły funkcje przypisywane podgrodziom. Widoczne są dwa centra osadnicze przy dwóch przeprawach – jedno na wysokości dawnego grodu (stanowiska 2, 4, 9, 14, 17, 29), drugie przy kolejnym przewężeniu Gopła, na wysokości osady przy kolegiacie pw. św. Piotra (stanowiska 6, 13, 18) (Dzieduszycki 1984b, s. 19). Progresja jeziora i łatwość przepraw wpływała na zasięg i kształt osadnictwa, które wykazywało stabilność tylko w niektórych punktach. Sieć osad przy przeprawach przez Gopło i intensyfikacja ich działalności sięgają IX wieku. Centralna osada, zajmująca około 0,5 ha, to obecnie teren Wzgórza Zamkowego na Ostrowie Rzępowskim (niższe nawarstwienia stanowiska 2), pobliskie osady to stanowiska 6, 9, 17, 18 (Dzieduszycki 1984a, ryc. 1).

W 2. połowie X wieku funkcjonowały osady otwarte z osiedlem centralnym (stanowiska 2, 4, 5) o powierzchni już około 2 ha i z przeprawą przez Gopło w jego północnej części. Na cyplu Półwyspu Rzępowskiego, w miejscu dawnego grodu halsztackiego (stanowisko 1; powstała niewielka osada, w bezpośrednim otoczeniu centrum

osadniczego kolejne (stanowiska 9, 14, 17 i 29; Dzieduszycki 1984b, ryc. 2).

Od końca X do połowy XI wieku na miejscu wielkiej otwartej osady wzniesiono gród, któremu towarzyszyły najbliższe osady (stanowiska 9, 14, 17 oraz stanowisko 1 na cyplu półwyspu, a na wschodnim brzegu Gopła stanowisko 29; Dzieduszycki 1984b, ryc. 3). W 2. połowie XI wieku, w bezpośrednim otoczeniu grodu, na półwyspie, powstała niewielka (sezonowa?) osada (stanowisko 3), funkcjonowały też inne, wcześniej powstałe osady (stanowiska 9, 14, 17, 18) oraz osada targowa w rejonie obecnego Rynku (stanowisko 15) z kościołem pw. św. Klemensa i przykościelnym cmentarzem. Na wschodnim brzegu Gopła nadal istniała osada (stanowisko 29; Dzieduszycki 1984b, ryc. 4).

W XII wieku i 1. połowie XIII wieku na wschodnim brzegu Gopła istniała, wzniesiona około połowy XII wieku, kamienna kolegiata pw. św. Piotra. Wraz z napływem duchownych przywieziono zapewne wyposażenie skarbca i biblioteki (domniemany, łączony również z katedrą w Płocku „Relikwiarz Kruszwicki" czy „Ewangeliarz Kruszwicki"). O urzędnikach kościelnych oraz siedzibie biskupów kujawskich w Kruszwicy, a także o dziejach i urzędnikach kasztelanii kruszwickiej obszerne opracowanie przygotował J. Dobosz (2023). Obok kolegiaty i przyległego cmentarzyska (stanowisko 6) odkryto ślady osad (stanowiska 13a i 13c). Na tym samym wschodnim brzegu Gopła wzniesiono kościół pw. św. Gotarda (stanowisko 11; świątynia i przyległe cmentarzysko). Na terenie stanowiska 4 do schyłku XII wieku trwał grodowy kościół pw. św. Wita, zbudowany przypuszczalne w 2. połowie XI wieku. W tym okresie w ramach opisywanego kompleksu osadniczego działały już cztery świątynie. W pobliżu obecnego Rynku (na terenie stanowiska 15) odnotowano 2 fazę trwania wcześniejszej osady (stanowisko 18). Na stanowiskach 9 i 17, w miejscu wcześniejszych osad powstały cmentarze (Dzieduszycki 1984b, ryc. 5).

Kruszwica, stając się centrum gospodarczym i administracyjnym regionu (najpewniej w końcu XI wieku) posiadała rozległe zaplecze osadnicze. Była to sieć osad służebnych, otaczających centralny gród – centrum zbierania i dystrybucji danin (por. ostatnio Danielewski 2016a; 2016b; 2023). Nazwy miejscowe, pochodzące od zamieszkującej je ludności służebnej skupiały się wokół grodu. Organizacja tych osad była przypuszczalnie dziełem pierwszych Piastów i zapewne sięgała co najmniej początku XI wieku (Modzelewski 1987, s. 102). Osadnictwo ludności służebnej i ich specjalizacje funkcjonowały w bliższym i dalszym otoczeniu grodu, miały niekiedy znaczenie dla lokalizacji osad (np. Bobrowniki, Korabniki, Niewody, Rybitwy).

Chronologia

Podstawą określenia chronologii grodu była analiza technologiczno-stylistyczna i typologiczno-porównawcza naczyń ceramicznych. Uchwycone przemiany tej wytwórczości, dane stratygraficzne i analiza innych wyznaczników chronologicznych, stanowiły podstawę do wydzielenia i datowania poziomów osadniczych na stanowisku 4 (tab. 7; Dzieduszycki 1982; 2023c)[5]. Dane te uzupełniono o wyniki analiz stratygraficznych ze stanowiska 2 (południowa część grodu), przygotowanych na potrzeby grantu NPRH[6] wraz z synchronizacją nawarstwień kulturowych obu stanowisk i korelacją ich datowania (tab. 1), dendrodatę drewnianych reliktów wału i serię ostatnio wykonanych dat radiowęglowych, generalnie potwierdzających wcześniejsze ustalenia W. Dzieduszyckiego (1982; 2023c) (tab. 6).

NACZYNIA CERAMICZNE. Przedstawione poniżej kolejne fazy przemian lokalnej wytwórczości ceramicznej oraz frekwencji naczyń obcego pochodzenia lub powstałych pod wpływem obcych impulsów są wynikiem analitycznych rozważań W. Dzieduszyckiego (1982) oraz krótkiego syntetycznego podsumowania zamieszczonego w tabeli 1 (Dzieduszycki 2023c). Przemiany tej wytwórczości pozwoliły wyznaczyć kilka przedziałów czasowych:

I. połowa X wieku–1. połowa XI wieku;
II. 2. połowa XI wieku;
III. 1. połowa XII wieku;
IV. 2. połowa XII wieku–1271 rok;
V. 4. ćwierć XIII wieku–połowa XIV wieku.

Poziom przedgrodowy (osada otwarta) uchwycono na stanowisku 2 – wykop II, I poziom osadniczy datowany na okres przed połową X wieku. Odkryto tam nieliczne ułamki naczyń ręcznie lepionych i górą obtaczanych (Dzieduszycki 2023a, s. 191).

Najstarsze poziomy osadnicze grodu można datować na fazę D wczesnego średniowiecza – 2. połowę X do połowy XI wieku. Nastąpiło wówczas upowszechnienie się techniki całkowitego obtaczania naczyń (68,8% zbioru), uchwytny jest również znaczny udział wyrobów częściowo obtaczanych (31,2% zbioru). Pojawiły się wówczas nowe formy i nowe wątki ornamentacyjne, krawędzie i znaki na dnach, które nie były stosowane wcześniej (w fazie C). Przemiany te charakteryzowały podfazę D_1, datowaną na 2. połowę X wieku. Dla kolejnej podfazy D_2, przypadającej na początek XI–połowę XI wieku, odnotowano mniejszy odsetek naczyń górą obtaczanych (do 14,4%). Zmieniła się ornamentyka naczyń i pojawiły się nowe interregionalne formy. Odnotowano postępującą unifikacja wyrobów ceramicznych.

[5] Łącznie analizie poddano 102 736 ułamków naczyń ceramicznych zalegających w 13 poziomach osadniczych, datowanych od 2. połowy X wieku po 1271 rok (Dzieduszycki 1982).

[6] Grant NPRH aH 15 0419 83 (lata 2015–2022), „Mit, tradycje i rzeczywistość materialna. Kruszwica. Od wczesnopiastowskiego grodu do zamku kazimierzowskiego" (Dzieduszycki 2023c).

W następnej fazie (E) wydzielono 3 podfazy. W pierwszej – E_1, przypadającej na połowę XI–4. ćwierć XI wieku, następowały dalsze przemiany w zakresie technologii i techniki produkcji naczyń, dotyczyły one również ich ornamentyki i znaków garncarskich. Widoczny był napływ importów ceramicznych. W 2. połowie XI wieku pojawiły się naczynia grafitowe, flaszkowate i powstałe pod wpływem oddziaływań zachodniopomorskich.

W podfazie E_2, datowanej na 1. połowę XII wieku (okres po klęsce w wojnie domowej w 1096 roku), nastąpiła „barbaryzacja" dotąd standardowo wykonywanych wytworów garncarskich, pogorszyły się ich parametry technologiczne i morfologiczne. Widoczne były nawiązania (zwłaszcza w ornamentyce) do wytwórczości tradycyjnej, typowej dla fazy D (nastąpił napływ garncarzy z obszarów zaplecza gospodarczego grodu?).

Trzecia podfaza – E_3 przypadła na okres od 2. połowy XII wieku po 1271 rok (spalenie ośrodka). Polepszyła się wówczas jakość wyrobów ceramicznych. W 2. połowie XII wieku i w początkach XIII wieku zwiększył się napływ importów ceramicznych o proweniencji wschodniej i południowej (amfora-flasza, kociołek gliniany i inne) oraz prawdopodobnie zachodnioeuropejskiej. Natomiast w 1. połowie XIII wieku pojawiły się nowe elementy obce, między innymi amfora-korczaga i naczynia powstałe pod wpływem oddziaływań wschodniopomorskich (Dzieduszycki 1982; Auch, Trzeciecki 2023). Z tradycjami ruskimi należy łączyć grupę znaków garncarskich, pojawiających się od końca XI wieku po połowę XIII wieku.

W ostatnim okresie podfazy E_3, trwającym od połowy XIII wieku po 1271 rok, wytwórczość garncarska zaczęła przejmować późnośredniowieczne standardy produkcji.

W ostatniej fazie F, datowanej na 4. ćwierć XIII wieku–połowę XIV wieku, wyroby ceramiczne miały wyraźne cechy garncarstwa późnośredniowiecznego. Pojawiły się nowe formy naczyń, krawędzi oraz egzemplarze stalowoszare o innych parametrach technologicznych. W 1. połowie XIV wieku zmniejszyła się też frekwencja tradycyjnych naczyń całkowicie obtaczanych.

PRZEDMIOTY JAKO WYZNACZNIKI CHRONOLOGII. Łącznie, podczas wszystkich sezonów badań wykopaliskowych, ze stanowisk 2, 4 i 5 (gród) pozyskano przeszło 12 tysięcy tzw. zabytków wydzielonych, o różnym stanie zachowania. Przeważającą ich część można wiązać z późniejszym zamkiem, lecz 4009 z poziomami osadniczymi grodu (Dzieduszycki 2023c). Niewiele jest przedmiotów, które w sposób jednoznaczny datują poziom osadniczy lub nawet warstwę. W przypadku kiedy określono ich funkcję i nawiązano do opracowanych już typologii, wpisywały się one w szerokie spektrum występowania takich przedmiotów na stanowiskach grodowych. Jednak kilka takich przedmiotów w dość wyraźny sposób wspomogło datowanie niektórych poziomów.

PACIOREK OLIWKOWATY Z METALOWĄ TULEJĄ WOKÓŁ KANALIKA. Odkryto dwa, zachowane niemal w całości, lecz skorodowane takie przedmioty. Pierwszy (nr inw. 3633/76), odkryty na stanowisku 2, pochodził z wczesnej, przedgrodowej fazy zasiedlenia, datowanej na 1. połowę X wieku. Drugi został odkryty na stanowisku 4 w rumoszu powstałym podczas niwelacji wałów na początku XII wieku (nr inw. 6442/74), przypuszczalnie również może pochodzić z wczesnych faz zasiedlania. Paciorki takie na ziemiach polskich nie są częstymi znaleziskami, najwięcej okazów odkryto w Czechach i Bawarii, niewiele w środkowych Niemczech, Słowacji i Polsce. Występowały od końca VIII/IX po 1. ćwierć X wieku, sporadycznie jeszcze w XI wieku. W literaturze przedmiotu wskazuje się na środkowoeuropejskie warsztaty produkcyjne (karolińskie?) i państwo wielkomorawskie jako dystrybutora takich paciorków o różnych kształtach i barwach (Košta, Tomková 2011). Z terenu zachodniej Polski pochodzi kilkanaście prostych, niezdobionych okazów – z osady przedgrodowej w Gieczu (IX wiek), z grodzisk w Połupinie na ziemi lubuskiej (2. połowa VIII–1. połowa XI wieku) z grodziska w Santoku z poziomu osadniczego datowanego na 3. ćwierć IX wieku i z Gniezna, z przedgrodowych nawarstwień pod katedrą (Sawicka 2016; 2023; w druku). W Gostyniu na Dolnym Śląsku odkryto paciorki podłużnie żeberkowane z połowy IX–połowy X wieku (Rzeźnik 1998). Na wszystkich tych stanowiskach, podobnie jak w Kruszwicy, paciorki oliwkowate zalegały we wczesnych, przedgrodowych, przedpiastowskich lub wczesnopiastowskich poziomach osadniczych, co w przypadku okazu z Kruszwicy (ze stanowiska 2) pozwala uściślić datowanie najwcześniejszego z jej poziomów.

OSTROGA. Na stanowisku 4, w poziomie osadniczym z 2. połowy XI wieku, odkryto żelazną ostrogę o U-kształtnych, prostych ramionach, bodźcu w formie walcowatego kolca zakończonego małym stożkiem (nr inw, 4381/66; ryc. 8.29: 9). Nawiązuje ona do typu I odmiany 2 według Z. Hilczerówny (1956, s. 31), datowanego na X–XI wiek.

PIECZĘĆ. Na stanowisku 4, podczas eksploracji warstw z końca XI–XII wieku, znaleziono ołowianą pieczęć ruską z obustronnymi odciskami, z pięciowierszowym napisem i wizerunkiem popiersia św. Andrzeja (znalezisko luźne, nr. inw. 555/1954; ryc. 8.30: 3). To pierwsza bulla Rurykowiczów łączona z Polską Piastów. Monograficzne opracowanie Andrzeja Poppego (1979) przypisuje pieczęć Wsiewołodowi Andriejowi Jarosławowiczowi, księciu kijowskiemu w latach 1078–1093. Ponowne spojrzenie A. Musina (2023) łączy ją z Andrzejem Włodzimierzowiczem (1102–1141), ostatnim synem Włodzimierza II Monomacha, księciem wołyńskim, wnukiem Wsiewołoda Andrieja Jarosławowicza.

MINIATUROWY TOPOREK. Na stanowisku 4 odkryto trzy miniaturowe toporki, jednak tylko jeden za-

Ryc. 8.32. Kruszwica, gm. loco, stanowiska 2, 4, 5, Przedmioty związane z biżuterią i elementami stroju (wybór): 1 – kolia paciorków z fluorytu, szkła i kryształu górskiego (schyłek XI wieku); 2 – szklane kółka i obrączki (XII wiek); 3 – szklany paciorek-malina (2. połowa XII wieku); 4 – duży szklany pacior pochodzenia wschodniego (4. ćwierć XI wieku); 5 – zawieszka i fragment taśmy ze złota (schyłek XI wieku); 6 – paciorek z kryształu górskiego (4. ćwierć XI wieku); 7 – paciorek z karneolu (1. połowa XII wieku); 8 – pierścionek z bursztynu (1. połowa XII wieku); 9 – sprzączka lirowata z brązu (XII wiek); 10 – zdobiona sprzączka z brązu, od ostrogi (połowa XI wieku); 11 – pierścionek ze splecionego, brązowego drutu (1. ćwierć XII wieku); 12 – zawieszka z kości (4. ćwierć XI wieku); 13 – brązowa zawieszka dzwoneczkowata (znalezisko luźne); 14 – brązowy kabłączek skroniowy z końcem wyobrażającym głowę węża (2. połowa XIII wieku); 15 – brązowy kabłączek skroniowy (XII wiek); 16 – żelazna szpila z kółkiem (2. połowa XII–XIII wiek) (fot. M. Jórdeczka)

Fig. 8.32. Kruszwica, Kruszwica commune, sites 2, 4, 5. Items related to jewelry and clothing items (selection): 1 – necklace of fluorite, glass and rock crystal beads (late 11th century); 2 – glass rings and wedding rings (12th century); 3 – glass bead-raspberry (2nd half of the 12th century); 4 – large glass bead of eastern origin (4th quarter of the 11th century); 5 – pendant and fragment of a gold ribbon (late 11th century); 6 – rock crystal bead (4th quarter of the 11th century); 7 – carnelian bead (1st of the 12th century); 8 – amber ring (first half of the 12th century); 9 – bronze lyre buckle (12th century); 10 – decorated bronze spur buckle (mid-11th century); 11 – ring made of braided brown wire (1st quarter of the 12th century); 12 – bone pendant (4th quarter of the 11th century); 13 – brown bell-shaped pendant (loose find); 14 – bronze temple ring with the end representing a snake's head (2nd half of the 13th century); 15 – bronze temple ring (12th century); 16 – iron pin with a ring (2nd half of the 12th–13th century) (photo by M. Jórdeczka)

chował się w całości (nr inw. 5606/66; ryc. 8.31: 8), pozostałe miały tylko część osady. Toporek został wykonany z żelaza i nosił ślady platerowania stopem miedzi. Odkryto go w poziomie osadniczym z 1. połowy XII wieku, należy do typu II w klasyfikacji Nikolaya A. Makarova, datowanego na XI–1. połowę XII wieku (Makarov 1992; por. też Kucypera, Pranke, Wadyl 2010).

PIERŚCIENIOWATA SZPILA Z KÓŁKIEM. Zachowana w całości bogato zdobiona żelazna szpila z kółkiem, o długości 12,9 cm, została odkryta na stanowisku 4, w poziomie osadniczym, datowanym od 2. połowy XIII wieku do 1271 roku (nr inw. 4282/64; ryc. 8.32: 16). Górna część trzpienia, uszko i kółko są zdobione ukośnymi żłobkami, które mogły być inkrustowane na przykład srebrem. Szpila reprezentuje grupę I według klasyfikacji Jana Żaka, datowaną na 2. połowę XII–XIII wiek (Żak 1960; por. też Dzieduszycki 1976a; s. 496).

MIECZ. Fragmentarycznie zachowany miecz, bez dużej części głowni oraz jednego z zakończeń jelca, ma szerokie zbrocze i romboidalną głowicę osadzoną na trzpieniu rękojeści (nr inw. 103/1968/V/68 – Muzeum Okręgowe w Toruniu; ryc. 8.29: 1). Stanowi on młodszą odmianę mieczy typu „α" według klasyfikacji Andrzeja Nadolskiego (1954), zbliżoną do typu XI według klasyfikacji Ronalda E. Oakeschotta z głowicą typu A według tej pierwszej klasyfikacji (Nadolski 1954). Pochodzi z badań R. Jakimo-

wicza na stanowisku 4, a jego bliższa lokalizacja jest problematyczna. Przedział chronologiczny występowania tego typu mieczy przypada od 2. połowy XII do około 1. ćwierci XIII wieku i wpisuje się w ramową chronologię niektórych nawarstwień z tych badań (Dzieduszycki 2023a, aneks: tab. II.3.5).

BRANSOLETA SZKLANA. Została odkryta na stanowisku 4, w palenisku chaty z połowy XIII wieku (nr inw. 3902/63). Wykonana z czarno-brunatnego, opakowego szkła reprezentuje najprostszą formę –typ I – bez zdobin (Dekówna 2007). Na ziemiach polskich egzemplarze te uznawane są za importy z Rusi Kijowskiej. Bransolety szklane znane były tam już na początku XI wieku, masową ich produkcję rozpoczęto w 1. ćwierci XII wieku, największy rozmach nastąpił w 2. ćwierci XIII wieku (Ščapova 1997, s. 88–89). Badanie składu chemicznego szkła wykazało, że wykonano ją ze szkła ołowiowego, bezalkalicznego ($PbO\text{-}SiO_2$), podobnie jak w przypadku wielu podobnych okazów.

Ważny wyróżnik rozwoju kruszwickiego ośrodka stanowi żelazo. Różnorodność materiału, nasycenie warstw osadniczych wyrobów z tego surowca, ich poziom zaawansowania technologicznego czy obecność przedmiotów obcego pochodzenia są wyznacznikami dynamiki rozwoju i otwartości na impulsy z zewnątrz. Liczebność poszczególnych kategorii w poziomach osadniczych, pojawienie się pozostałości produkcyjnych oraz próba określenia miejscowej produkcji wpisują się w rozważania o chronologii ośrodka[7].

Szczególnie zasobne w wytwory z żelaza jest stanowisko 4 (północna część dawnego grodu), z którego pochodzi 2387 takich przedmiotów łączonych z wczesnym średniowieczem, pięciokrotnie więcej niż przebadane wykopaliskowo w znacznie mniejszej części stanowisko 2 (południowa część dawnego grodu – 476 wyrobów). Spowodowała to specyfika południowej części grodu, w której we wcześniejszych fazach jego funkcjonowania gospodarcza działalność ograniczała się do tradycyjnego rękodzielnictwa (skórnictwo, obróbka drewna), co skutkowało niewielką liczbą artefaktów żelaznych oraz brakiem stałego osadnictwa. Na stanowisku 4 stwierdzono ciągłość osadniczą od starszych faz wczesnego średniowiecza aż po jego schyłek, i dalej, po późne średniowiecze i okres nowożytny. Z tych względów pełni ono reprezentatywną rolę dla kruszwickiego grodu.

Znaleziska żużli i półproduktów oraz niewielka liczba narzędzi potwierdzają lokalną wytwórczość kowalską w grodzie od 1. połowy XI wieku. Największy jej rozwój przypadał na 2. połowę XII–koniec XII wieku, co potwierdzają liczne artefakty w centralnej części stanowiska 4, w obrębie „centrum produkcyjnego" z paleniskami i piecami (ryc. 8.26) (wykopy XXIX i XXXIV oraz świadek wschodni z wykopem XXXVII; Sawicki 2023, ryc. II.7.24).

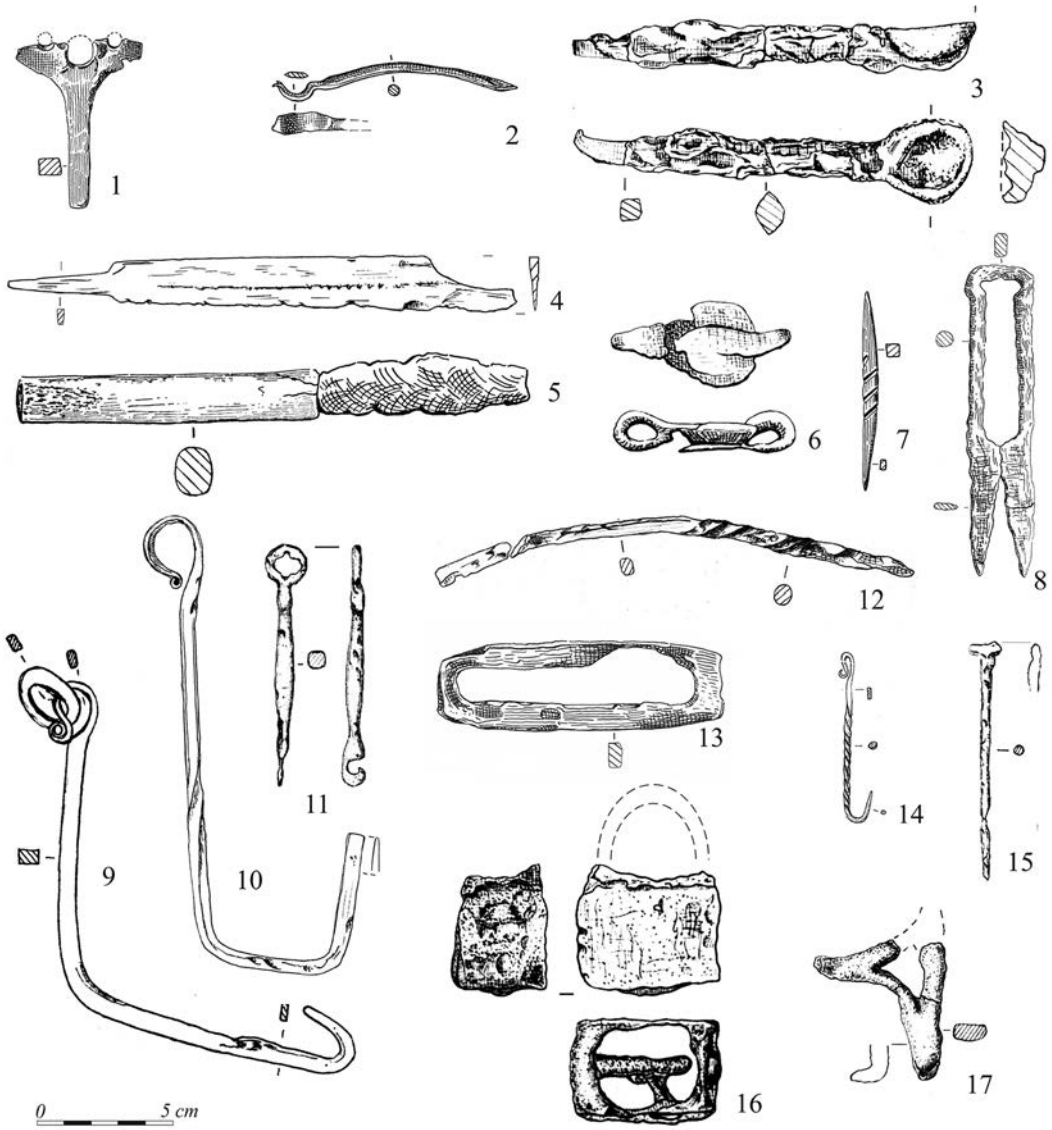
Kowalstwo grodowe w Kruszwicy miało charakter długofalowy. Ciągły popyt na wyroby żelazne, w tym wysokiej klasy militaria, wyroby ślusarskie itp. zaspokajali wykwalifikowani rzemieślnicy. Produkowano głównie z surowca dostarczanego z okolicy, a doraźnie wytop żelaza prowadzono na miejscu, przypuszczalnie w ogniskach dymarskich.

Pozostałości produkcji żelaza to 191 żużli o wadze 12,137 kg, a więc tylko nieznacznie większej niż waga żużli na stanowisku 2, których jest znacznie mniej (62 żużle). Występują one na stanowisku 4 w niewielkiej ilości w nawarstwieniach z 1. połowy XI wieku, w zwiększonej w tych datowanych od połowy XI po 1. połowę XIII wieku. Duża koncentracja żużli wystąpiła w poziomie z 2. połowy XII–końca XII wieku, w którym zrejestrowano aż 60 żużli. Podobne zjawisko odnotowano w przypadku półproduktów kowalskich (różnej wielkości sztabek żelaza, rzadziej resztek blach, prętów – 142 sztuki), które pojawiły się w poziomach z 2. ćwierci XI wieku, najliczniej występowały w datowanych od 4. ćwierci XI wieku po 1. połowę XIII wieku, ze sporą koncentracją przypadającą na 2. połowę XII wieku, a na stanowisku 2 – do połowy XIII wieku. Narzędzia do obróbki metali (26 sztuk) w postaci przecinaków, kształtowników i tłoczków, młotka i noża kowalskiego, pochodzące z badań R. Jakimowicza, datowane na około XII–XIII wieku? oraz rzadkie znalezisko gwoździownicy z 2. połowy XII wieku (ryc. 8.33: 1) również koncentrowały się w poziomie osadniczym z 2. połowy XII–końca XII wieku (12 sztuk).

W przypadku narzędzi rolniczych (41 sztuk), w tym fragmentów półkosków, noża sierpikowatego oraz dużej liczby fragmentów sierpów (37 sztuk), odnotowano dość równomierny ich rozkład w poziomach łączonych z okresem od połowy XI wieku do 1271 roku. Niewiele takich przedmiotów odkryto na stanowisku 2 (jeden fragment półkoska i dwa ułamki sierpów). Tę prawidłowość zaobserwowano również w przypadku haczyków i ościeni do połowu ryb (14 sztuk) oraz nielicznych narzędzi do obróbki drewna (osiem sztuk; ułamki ostrzy toporów/siekier, ośników, świdra łyżkowego, ciosła i żłobaka/ostrza tokarki?).

Narzędzia powszechnego użytku (272 sztuki) to przede wszystkim noże gospodarcze (244 sztuki), które pojawiły się w 4. ćwierci X wieku, a największe natężenie ich występowania stwierdzono w poziomie osadniczym z XII wieku (106 sztuk). Nożyce kabłąkowe – nieliczne w analizowanym materiale – pojawiły się w 1. ćwierci XII wieku, podobnie jak żelazne igły, także stanowiące pojedyncze znaleziska. Żelazne szydła występowały już w 1. ćwierci XI wieku. Uwagę zwracają noże z oprawkami (nr inw. 5614a/67; 332/53) z XII wieku oraz nóż z „garbatym" grzbietem (nr inw. 3318/63) z 2. połowy

[7] Poniższe rozważania oparto na obszernym opracowaniu Tomasza Sawickiego (2023).

Ryc. 8.33. Kruszwica, gm. loco, stanowiska 2, 4. Przedmioty związane z kowalstwem, obróbką drewna oraz sprzęt powszechnego użytku z żelaza (wybór): 1 – gwoździownica (2. połowa XII wieku); 2 – żłobak (4. ćwierć XI wieku); 3 – łyżka odlewnicza (1. ćwierć XII wieku); 4 – nóż z wkładką stalową – ostrzem (2. połowa XI wieku); 5 – nóż z oprawką z poroża (1. połowa XIII wieku); 6 – klamra (2. połowa XI wieku); 7 – zdobione szydło (XII wiek?); 8 – nożyce kabłąkowe (2. połowa XII wieku); 9 – klucz hakowaty (2. połowa XII wieku); 10 – klucz hakowaty (4. ćwierć X wieku); 11 – klucz do kłódki (1. połowa XIII wieku); 12 – tordowany kabłąk do wiadra (2. połowa XIII wieku–1271 rok); 13 – krzesiwo (2. połowa XII wieku); 14 – tordowany haczyk (X–XIII wiek); 15 – stilus (1. połowa XII wieku); 16 – kłódka (połowa XI wieku); 17 – rak szponowaty (1. połowa XII wieku) (rys. S. Łuczak, T. Sawicki)

Fig. 8.33. Kruszwica, Kruszwica commune, sites 2, 4. Items related to blacksmithing, woodworking and iron common equipment (selection): 1 – nail gun (2nd half of the 12th century); 2 – manger (4th quarter of the 11th century); 3 – foundry spoon (1st quarter of the 12th century); 4 – knife with a steel insert – blade (2nd half of the 11th century); 5 – knife with an antler holder (1st half of the 13th century); 6 – buckle (2nd half of the 11th century); 7 – decorated awl (12th century?); 8 – bow scissors (2nd half of the 12th century); 9 – hook key (2nd half of the 12th century); 10 – hook key (4th quarter of the 10th century); 11 – padlock key (1st half of the 13th century); 12 – burnished bucket handle (2nd half of the 13th century–1271); 13 – tinderbox (2nd half of the 12th century); 14 – burnished hook (10th–13th century); 15 – stilus (1st half of the 12th century); 16 – padlock (mid-11th century); 17 – claw-like crayfish (1st half of the 12th century) (drawn by T. Sawicki, T. Sawicki)

XII wieku. Największe koncentracje narzędzi powszechnego użytku odnotowano we wszystkich poziomach osadniczych z XII wieku (114 sztuk). Na stanowisku 2 przedmioty tej kategorii stanowiły równie liczny zespół (46 sztuk), przede wszystkim były to noże (44 sztuki), nożyce kabłąkowe oraz wyjątkowy nóż z 2. połowy XI wieku o głowni z ostrzem stalowym połączonym z jej górną częścią na tzw. wilcze zęby (ryc. 8.33: 4).

Łącza konstrukcyjne (411 sztuk) to przede wszystkim gwoździe, nity, skoble/klamry ciesielskie, haki, zawiasy. Największą koncentrację gwoździ różnych typów (272 sztuki) zaobserwowano już od 4. ćwierci X wieku w po-

ziomach osadniczych z XII wieku po 1. połowę XIII wieku (okres intensywnej zabudowy grodu). Skoble, klamry ciesielskie i nity pojawiły się w 2. ćwierci XI wieku, haki w 2. połowie X wieku (jedna sztuka), natomiast zawiasy i okucia od połowy XI wieku. Największe natężenie występowania wszystkich tych kategorii łączy konstrukcyjnych wystąpiło w poziomach wiązanych z XII wiekiem. Nieliczne tego rodzaju przedmioty znaleziono na stanowisku 2, największą ich koncentrację stwierdzono tam w poziomach osadniczych pochodzących z okresu od 1. połowy XIII wieku do 1271 roku. Było to bezsprzecznie związane ze specyfiką osadnictwa w tej części grodu.

Sprzęty gospodarcze (125 sztuk) to głównie krzesiwa ramkowe, fragmenty kabłąków, obręczy i uch wiader, nieliczne ułamki naczyń żelaznych, w tym kociołków oraz kłódki różnych typów, klucze i odcinki łańcuchów. Rzadkie są pozostałości naczyń żelaznych (sześć fragmentów; nr inw. 494/65; 496/65; 499/65). Do wyrobów ślusarskich zaliczono 23 klucze, najczęściej hakowate, rzadziej piórowe oraz klucze do kłódek, a także sześć fragmentów kłódek różnych odmian i typów, nierzadko ze śladami brązowienia. Szczególną uwagę zwraca znakomicie zachowany klucz hakowaty (ryc. 8.33: 9) oraz klucz do kłódki z 1. połowy XIII wieku (ryc. 8.33: 11). Wszystkie te okazy pojawiły się w połowie XI wieku, z największą koncentracją występowania w XII wieku. W zdecydowanie mniejszej liczbie takie przedmioty znaleziono na stanowisku 2 (10 sztuk: klucz hakowaty, kabłąki od wiader, obręcze, krzesiwa, fragment łańcucha) Najstarszy okaz to dobrze zachowany klucz hakowaty (ryc. 8.33: 10) znaleziony w domostwie – warsztacie skórniczym (O62), datowanym na 4. ćwierć X wieku. Pozostałe pochodzą z okresu od 1. połowy XII wieku po 1271 rok.

Niewykluczone, że niektóre precyzyjne wyroby ślusarskie (zamki, kłódki, klucze), część militariów (kolczugi, ostrogi) oraz przybory handlu (odważniki) są dziełem kruszwickich rzemieślników, zwłaszcza, że istniały poświadczone źródłowo pracownie złotnicze, przy współpracy których takie przedmioty mogły powstać (Cofta-Broniewska 1962b; Hensel-Moszczyńska 1981/1982; Sawicka 2023). Wysokie kwalifikacje miejscowych wytwórców zajmujących się produkcją najróżniejszych przedmiotów żelaznych przypuszczalnie zapewniały im szeroki zbyt również na sąsiednich rynkach lokalnych.

Odważniki beczułkowate (13 sztuk) zachowały się w złym stanie, noszą w kilku przypadkach ślady pokrywania stopami miedzi. Pojawiły się w poziomie z 2. połowy X wieku i pojedynczo występowały w nawarstwieniach datowanych do 1271 roku. Na stanowisku 2 odkryto trzy egzemplarze w poziomie osadniczym z 4. ćwierci X wieku.

Wyraźnie wyróżniającą kategorią są militaria (105 sztuk). Odkryto fragmenty zbroi kolczej (ryc. 8.29: 2), rękojeść miecza z fragmentem głowni (ryc. 8.29: 1) z około 2. połowy XII wieku–początku XIII wieku, dwa fragmenty ostrzy noży bojowych z XII wieku (nr inw. 4420/64, 6328/68); pięć zachowanych szczątkowo grotów włóczni, w tym trzy z połowy XII wieku, tok drzewca włóczni z 1. połowy XI wieku (nr inw. 1157/55), trzy skorodowane topory z połowy i 2. połowy XI wieku (nr inw. 4465/64; ryc. 8.29: 3) oraz z połowy XI wieku (nr inw. 4465/64, 4320/64, 4949/65). Wśród grotów strzał i bełtów kuszy (48 sztuk) wyróżniono groty strzał z tulejką i zadziorami (dziewięć sztuk), groty z tulejką o liściu nierozdzielonym do strzał (15 sztuk), groty nieco cięższe do strzał lub do bełtów kuszy (pięć sztuk) oraz groty z trzpieniem o liściu nierozdzielnym do strzał i bełtów (21 sztuk). Na uwagę zasługują: groty do strzał szydłowate z tulejką (nr inw. 3763/63), groty z trzpieniem o szerokim płaskim liściu (o wschodnim pochodzeniu; nr inw. 806/54) oraz groty z tulejką do strzał/bełtów (nr inw. 122/52). Ogólnie groty do strzał pojawiły się w nawarstwieniach wału obronnego z X/XI wieku, ale w większej liczbie dopiero w poziomach osadniczych datowanych od połowy XI wieku do 2. połowy XIII wieku. Groty cięższe z tulejką lub trzpieniem do strzał/bełtów występowały od 2. połowy XII wieku i trwały do połowy XIII wieku. Groty datowane nie wykazują żadnych koncentracji występowania w poszczególnych poziomach osadniczych.

Oporządzenie jeździeckie to przede wszystkim wędzidła (pięć sztuk), najstarsze z nich, pochodzące z 2. ćwierci XI wieku (nr inw. 4835/65), zostało spiralnie skręcane z dwóch prętów, kolejne to fragmenty uniwersalnego typu okaz dwuczłonowego o prostej budowie, datowanego na XI wiek. Jedyna zachowana pobocznica pochodzi z badań R. Jakimowicza i przypuszczalnie można ją łączyć z XII–XIII wiekiem. Ostrogi (10 sztuk) występowały od 2. połowy XI wieku. Wczesna ostroga o bodźcu w formie walcowatego kolca zakończonego małym stożkiem i prostych ramionach datowana jest na X–XI wiek (ryc. 8.29: 9). Pozostałe okazy były przeważnie źle zachowane, późniejsze reprezentują typy z bodźcami dwupiramidalnymi, piramidalnymi i stożkowatymi i datowane są od 2. połowy XII do około 2. połowy XIII wieku. Na stanowisku 2 takie znaleziska są nieliczne: dziewięć grotów łuku/kuszy, fragment liścia grotu włóczni i dwie fragmentarycznie zachowane ostrogi datowane na XII–XIII wiek. Strzemiona (trzy sztuki) zachowały się fragmentarycznie, najstarszy okaz, o trójkątnym kabłąku i prostej stopce, pochodzi z 4. ćwierci XI wieku i jest całkowicie zniszczony (nr inw. 4242/68). Pozostałe pochodzą z badań R. Jakimowicza, jedno z nich to zawieszka (nr inw. 206) datowana na około XI wiek, drugie, o kabłąku półokrągłym z niewyodrębnioną, trójkątną zawieszką (nr inw. 287) można datować na okres od XIII do początku XIV wieku. Podkowy końskie różnych typów i odmian (12 sztuk) także zachowały się fragmentarycznie, występowały w poziomach datowanych od 4. ćwierci XI wieku do 1. połowy XIII wieku, z wyraźną koncentracją w tych z 2. połowy XII wieku, wraz z podkowiakami

(21 sztuk) w 2. połowie XII wieku (14 sztuk). Ze stanowiska 2 pochodzą wyłącznie fragment wędzidła i podkowiak z 2. połowy XIII wieku.

Elementy ubioru to fragmentarycznie zachowane okucia pasów (26 sztuk) i sprzączki, najliczniej występujące w poziomach z XII wieku, szczególnie z 2. połowy XII wieku. Jedyna klamra do pasa (ryc. 8.33: 6) pochodzi z poziomu osadniczego z 2. połowy XII wieku i należy do rzadkich znalezisk. Szpile – okazy z uszkiem esowatym i z uchem przebitym – odkryte w trakcie badań R. Jakimowicza, przypuszczalnie pochodzą z XII–XIII wieku. Dobrze zachowana zdobiona szpila z kółkiem, znaleziona na wtórnym złożu, została określona przez badaczy jako pochodząca z lat 1250–1271 (ryc. 8.32: 16). Ze stanowiska 2 pochodzą dwie półkuliste sprzączki datowane na przełom XII i XIII wieku–1. połowę XII wieku.

Pod względem liczby wysokie miejsce zajmują przedmioty o funkcji alternatywnej i nieokreślonej z braku analogii, a zwłaszcza z racji złego stanu zachowania oraz amorficzne kawałki całkowicie skorodowanego żelaza. Wyróżniono kolce (fragmenty łączy konstrukcyjnych, trzpienie narzędzi, ułamki szydeł itp., łącznie 557 sztuk), ostrza (ułamki narzędzi tnących; 61 sztuk), krążki i kółka, taśmy, druty, kawałki blachy itd. Łączna liczba tego rodzaju przedmiotów to 998 sztuk, występowały one we wszystkich poziomach osadniczych, ze szczególnie dużą frekwencją w warstwach z 2. połowy XII wieku (281 sztuk). Również na stanowisku 2 ta kategoria była stosunkowo liczna (234 sztuki) W tej południowej części dawnego grodu wyraźne koncentracje występowały w poziomach osadniczych z przełomu XII i XIII wieku–1. połowy XIII wieku.

Szczególnie godne uwagi jest wysokie nasycenie wyrobami żelaznymi na stanowisku 4 w 11 poziomie osadniczym z 2. połowy XII wieku (łącznie 663 sztuki, tj. 27,8% zbioru wczesnośredniowiecznych przedmiotów żelaznych z tego stanowiska), a także – choć w mniejszym stopniu – z 1. połowy XII wieku (410 sztuk, tj. 17,2% zbioru). W tym czasie miał miejsce największy rozkwit gospodarczego ośrodka. Na stanowisku 2 te koncentracje pochodzą dopiero ze schyłku XII wieku i 1. połowy XIII wieku, kiedy osadnictwo wewnątrz grodu w wyraźny sposób przemieściło się do jego południowej części. Te dane potwierdzają szczególne okresy w dynamice rozwoju Kruszwicy, spowodowane wieloma czynnikami między innymi polityczno-administracyjnymi i ekonomicznymi.

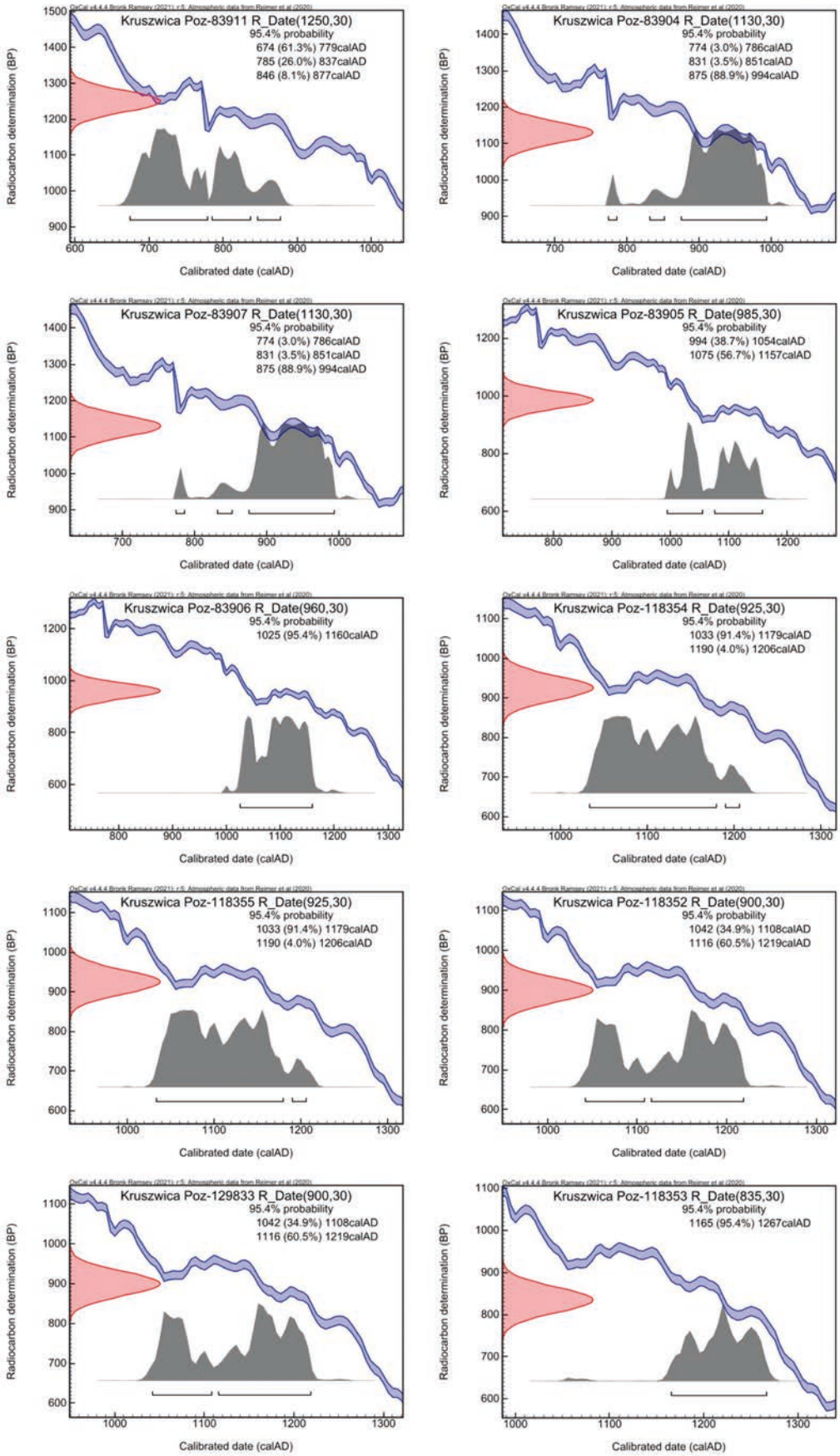
MONETY. Najstarszym znaleziskiem monetarnym pochodzącym z Kruszwicy (jednak bez informacji o lokalizacji czy okolicznościach znalezienia) jest odkryty przed rokiem 1840 skarb 28 duńskich półbrakteatów (edycja 940–980), I i II grupy chronologicznej, pochodzących z mennicy w Hedeby (Haithabu) (Slaski, Tabaczyński 1959, s. 32).

Z wczesnośredniowiecznych poziomów osadniczych grodziska pochodzi 41 monet w różnym stanie zachowania, w większości odkrytych na stanowisku 4. Z warstw późnośredniowiecznych z XIII/XIV wieku wydobyto 14 okazów i jeden odkryty na wtórnym złożu. W warstwie datowanej na koniec XI wieku odkryto denar rzymski z II wieku n.e., z otworem do zawieszania. Monety wczesnośredniowieczne to denary krzyżowe (19 okazów) i brakteaty (21 okazów). Jedynie w przypadku dziewięciu denarów krzyżowych określono poziomy osadnicze, z których pochodziły: cztery z datowanych na 1. połowę lub połowę XI wieku (typ CNP 538–609, 696–769, 612–617, 980–981), pozostałe – na 2. połowę tego stulecia (typ CNP 980–981, 968–981?, 612–620 lub 656–665, 624–673 lub 968–984), w tym około siedem można datować na ostatnią ćwierć XI wieku (typ CNP 984–987, 986–987, 984–990?, 672–673), reszta bez określonego typu. Tylko w jednym przypadku datowanie archeologiczne i numizmatyczne były zbieżne, dotyczyło to uszkodzonego okazu (nr inw. 526/53) z warstwy 19 w wykopie XXII, łączonej z końcem XI wieku, który (CNP?) datowany jest na schyłek XI wieku (Suchodolski 1974, s. 113). W pozostałych przypadkach wynosi ono 50 lat, dochodząc do 150, a nawet 300 lat (w tym ostatnim przypadku okaz zalegał na wtórnym złożu). Sześć monet pochodzi z badań R. Jakimowicza, niestety, nie jest znana ich lokalizacja oraz datowanie warstw, z których pochodzą. Przypuszczalnie wydobyto je z jednego miejsca i określono jako prawdopodobny skarb (CNP 984–987, 612–620 lub 656–665 lub 966–981 oraz trzy okazy nieczytelne).

Na stanowisku 4 (północna część dawnego grodu) odkryto dwa skarby srebrnych brakteatów. Pierwszy, złożony z sześciu pozlepianych okazów, datowano roboczo na XII/XIII wiek (wykop XXIV, warstwa 11 z 2. połowy XII wieku). Przypuszczalnie był to rulon monet włożonych jedna na drugą w skórzane opakowanie. Zdaniem Stanisława Suchodolskiego monety te wykazują podobieństwa do wzorów niemieckich z Brandenburgii, Miśni, Magdeburga, Lüneburga i Brunszwiku, mogły być polskimi naśladownictwami, powstałymi nie wcześniej niż u schyłku XII wieku, czy może nawet w 1. połowie XIII wieku (Suchodolski 1974, s. 114).

Drugi ze skarbów to 14 brakteatów guziczkowych, pochodzących z badań R. Jakimowicza prowadzonych na stanowisku 4, bez dokładnej lokalizacji umożliwiającej również datowanie warstwy. Brakteaty te identyfikować należy z numizmatami ze Strzałowa z przełomu XIII i XIV wieku. Nigdzie poza Pomorzem nie wystąpiły one w tak dużej koncentracji. Zespół ten uznano za pierwotny i w całości przywieziony ze Strzałowa lub jego okolic (Slaski, Tabaczyński 1959, Suchodolski 1974; Dzieduszycki 1974; Szczurek i in. 2017).

DATOWANIE DENDROCHRONOLOGICZNE. Jedyna próba do datowania dendrochronologicznego została pobrana z dębowego legara podwaliny wału, odkry-

Ryc. 8.34. Kruszwica, gm. loco, stanowiska 2, 4. Daty kalendarzowe prób organicznych oznaczonych metodą radiowęglową (Poznańskie Laboratorium Radiowęglowe). Kalibrację sporządzono z użyciem programu OxCal v4.4.4 (oprac. M. Weinkauf)

Fig. 8.34. Kruszwica, Kruszwica commune, sites 2, 4. Calendar dates for organic samples dated using the radiocarbon method (Poznań Radiocarbon Laboratory) (The calibration was performed using OxCal v4.4.4 software) (elab. by M. Weinkauf)

tego podczas ratowniczych badań wykopaliskowych, przypuszczalnie w końcu lat 70. ubiegłego stulecia. Wał uchwycono wówczas w wykopie 69 (ryc. 8.7) i można przypuszczać, że z tego miejsca pochodzi próba określona przez Marka Krąpca (Akademia Górniczo-Hutnicza w Krakowie). Uzyskana z niej data określa czas budowy wału na 976 rok.

DATOWANIE RADIOWĘGLOWE. Do datowań radiowęglowych przekazano 10 prób pobranych z materiałów zgromadzonych w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN w Poznaniu, pochodzących z badań w latach 70. XX wieku: z makroszczątków organicznych – drewna, ziaren zboża (próby 1–5) oraz z kości (łyżwy z kości śródręcza konia; próby 6–10)[8] (ryc. 8.34; tab. 6). Wyniki tych analiz pozwoliły określić wiek radiowęglowy BP oraz probabilistyczne określenie przedziałów kalibrowanego wieku kalendarzowego wyrażonych w AD z przedziałami prawdopodobieństwa (tab. 6). Te ostatnie odczyty miały istotny wpływ na ocenę i możliwość weryfikacji dotychczasowej chronologii rozwoju wczesnośredniowiecznego ośrodka grodowego w Kruszwicy. Wyniki datowania radiowęglowego zweryfikowały i potwierdziły niektóre dotychczasowe datowanie metodami archeologicznymi. Niewielka liczba przebadanych prób, spowodowana nie zawsze dobrym stanem zachowania materiału analitycznego, nie pozwoliła na obszerniejszą weryfikację starszych ustaleń.

GŁÓWNE FAZY OSADNICZE OŚRODKA. Początki osadnictwa w na Półwyspie Rzępowskim i w jego bliskim otoczeniu sięgają starszych faz wczesnego średniowiecza. Jego intensywność wzrosła od 1. połowy X wieku, kiedy powstała sieć osad zlokalizowanych w rejonach przepraw przez Gopło, z centralnym osiedlem otwartym w rejonie obecnego stanowiska 2. Odnotowana od 2. połowy X wieku progresja wód jeziora wpływała na zasięg osadnictwa, lokowanie przepraw oraz stabilność osadniczą (Dzieduszycki 1984a; 1984b). Poczynając od 2. połowy X wieku wyróżniono sześć głównych faz rozwojowych opisywanego ośrodka, z czego pięć przypadało na wczesne i początek późnego średniowiecza (tab. 7).

- **Faza pierwsza** (2. połowa X wieku): nadal egzystowały wczesne otwarte osady z rozległym osiedlem centralnym w rejonie dzisiejszego półwyspu. Miało ono powierzchnię około 2 ha i było większe od poprzedzającej go osady z IX wieku. Przy jego północnym skraju znajdowała się przeprawa przez Gopło.
- **Faza druga** (koniec X–1. połowa XI wieku): to okres budowy jednoczłonowego grodu, obejmującego (wraz z wałami) powierzchnię około 2 ha. Było to owalne założenie o wymiarach 190×120 m, otoczone wałem, posadowione na wąskiej nasadzie Półwyspu Rzępowskiego. Od strony przeprawy przez Gopło grodu bronił ostrokół umiejscowionym przed ławą wału. Stamtąd biegło odgałęzienie moszczonej drewnem drogi ku bramie. W końcu X wieku nastąpiła pierwsza, uchwycona w badaniach archeologicznych, progresja wód jeziora, ograniczająca obszar zasiedlenia. Data dendrochronologiczna wskazuje na 976 rok jako moment budowy grodu. Dla obu tych faz zaobserwowano upowszechnienie się techniki całkowitego obtaczania naczyń i tworzenie ich nowych form.
- **Faza trzecia** (2. połowa XI wieku): była dla grodu okresem dobrej koniunktury gospodarczej i politycznej. Zwiększyła się liczba pobliskich osad, a zabudowa w obrębie założenia miała charakter planowy i stabilny. W tym czasie istniały przypuszczalne dwie świątynie – na grodzie pw. św. Wita i na zachodnim brzegu Gopła pw. św. Klemensa. Okres ten kończyło stłumienie w 1093 roku buntu Zbigniewa przez wojska Władysława Hermana. W materiale archeologicznym uchwycono postępującą w końcu XI wieku progresję wód Gopła, która prawdopodobnie spowodowała modyfikację mostu (wzniesiono jego nowy odcinek przed ostrokołem grodu).
- **Faza czwarta** (od początku XII wieku do około połowy XIII wieku): to okres dużych przeobrażeń urbanistycznych ośrodka. Po klęsce w 1093 roku nie odbudowano zniszczonych wałów lecz celowo je zniwelowano, przypuszczalnie dla wyrównania zaklęśnięcia majdanu. Tym samym poszerzono obszar przyszłej zabudowy do 2 ha. Północna część powstałego terenu (stanowisko 4) stała się, szczególnie w 2. połowie XII wieku, centrum wytwórczym. Powstały dwie nowe świątynie na wschodnim brzegu Gopła – kolegiata pw. św. Piotra (w połowie XII wieku) i kościół pw. św. Gotarda (przypuszczalnie na przełomie XII i XIII wieku). W 2. połowie XII stulecia prawdopodobnie już nie istniał grodowy kościół pw. św. Wita. Na wysokości kolegiaty, przy naturalnym przewężeniu brzegów jeziora, powstała druga przeprawa.
- **Faza piąta** (3. ćwierć XIII wieku do 1271 roku): to dalsze przemiany urbanistyczne. W południowej części ośrodka (stanowisko 2) powstał gródek obronny z drewniano-ziemnym wałem i fosą. Na jego przedpolu odkryto pozostałości osady, będącej zapleczem gospodarczym (późne poziomy osadnicze stanowiska 4). W 1252 roku Kazimierz Konradowic ustanowił w Kruszwicy celną komorę. Ten okres kończyło spalenie gródka w 1271 roku przez wojska Bolesława Pobożnego. Postępująca progresja Gopła spowodowała, że zabagniony w swojej północnej części półwysep stał się wyspą.

[8] Próby 6–10 zostały wykonane w ramach projektu NCN (DEC 2017/25/B/HS3/01248) pt. „Koń w Polsce wczesnopiastowskiej i dzielnicowej. Studium interdyscyplinarne", realizowanego w Instytucie Archeologii UMK pod kierownictwem prof. D. Makowieckiego.

Tabela 7. Kruszwica, gm. loco. Synchronizacja ważniejszych przemian naczyń ceramicznych na tle przekształceń ekonomiczno-społecznych i politycznych od 2. połowy X wieku do połowy XIV wieku (wg Dzieduszycki 2023c)

Table 7. Kruszwica, Kruszwica commune. Synchronisation of the major transformations of pottery against the background of economic, social and political transformations, from the 2nd half of the 10th century to the middle of the 14th century (by Dzieduszycki 2023c)

Poziom osadniczy	Pod-fazy	Ważniejsze przemiany ceramiki kruszwickiej (stanowisko 4)	Kontakty zewnętrzne Kruszwicy	Ważniejsze przemiany ekonomiczno-społeczne w Kruszwicy	Ważniejsze wydarzenia polityczne
1–2 2 połowa X wieku	D_1	Dominacja ceramiki całkowicie obtaczanej (68,8%). Pojawienie się nowych form naczyń, ornamentyki strefowej, krawędzi i znaków garncarskich. Duży udział naczyń zasobowych.	Kontakty z Gnieznem i Poznaniem. Ceramika – związki z Krajną, Pomorzem, Mazowszem i ziemią sieradzko-łęczycką.	Powstanie grodu. Budowa fortyfikacji drewniano-ziemnych. Zaczątki wytwórczości rękodzielniczej na tym terenie. Wymiana: Kruszwica – skarb półbrakteatów z Haithabu (940/960 rok)	Pojawienie się w źródłach pisanych Mieszka I (963 rok) i jego władztwa. Unifikacja i modyfikacja istniejących systemów zarządzania w ramach centralizmu państwowego. Początki chrześcijaństwa (od 966 roku).
3 4. ćwierć X wieku	D_2	Znaczne zmniejszenie się frekwencji naczyń górą obtaczanych (do 14,4%). Przemiany w zakresie receptur technologicznych. Zmiany w stosowaniu poszczególnych form krawędzi i ornamentyki. Pojawienie się naczyń z cylindryczną szyjką. Prawie zupełny zanik ceramiki górą obtaczanej.	Możliwość kontaktów z Rusią Kijowską. Ceramika – związki z Krajną, Pomorzem, Mazowszem i ziemią sieradzko-łęczycką.	Ślady po budowlach mieszkalnych i gospodarczych. Wzrost ilości wytworów z różnych surowców. Ślady po wyrobie smoły i dziegciu.	Schyłek panowania Mieszka I i pierwsze lata rządów Bolesława Chrobrego (992–1025).
4/5 1. połowa XI wieku		Wystąpienie naczyń przejściowych a także nowych form ornamentyki. Pojawiają się naczynia stosowane w smolarstwie-dziegciarstwie.		Wyraźny wzrost frekwencji wytworów z żelaza. Pojawiają się militaria, łącza konstrukcyjne, wzrasta ilość narzędzi i sprzętów gospodarczych. Pojawia się półsurowiec kowalski.	Rządy Bolesława Chrobrego (992–1025) i Mieszka II (1025–1034). Córka Mieszka II została wydana za księcia ruskiego Izjasława I. 1031–1039 – kryzys lat trzydziestych XI w. i załamanie pierwszej monarchii piastowskiej. 1037/1038 – wygnanie Kazimierza I, syna Mieszka II. 1031–1034 – reakcja pogańska i społeczna. 2 poł. lat trzydziestych XI w. – secesja Mazowsza i objęcie władzy przez Miecława 1038 lub 1039 – najazd Brzetysława I.
6 połowa XI wieku	E_1	Zmniejszenie się liczby naczyń zasobowych, a powiększenie frekwencji garnków (podgrupa VIIIb; Dzieduszycki 1982). Stopniowy zanik strefowego zdobienia. Liczniejsze znaki garncarskie (w tym nowe formy). Przemiany w recepturze technologicznej (dominacja drobnoziarnistej domieszki). Technika: cienkościenność, doskonalszy wypał. Pojawienie się importów ceramicznych (naczynia grafitowe i flaszowate) i powstałych na tradycjach zachodniopomorskich – grupa 1_1 (Dzieduszycki 1982). Występują naczynia stosowane w różnych działach gospodarczych, w tym okazów wtórnie zeszkliwionych. Znaki garncarskie pochodzenia ruskiego.	Możliwość pobytu elementu zachodniopomorskiego w Kruszwicy wskutek imigracji (Wolin?) – naczynia podgrupy 1_1.	XI wiek to przypuszczalny okres budowy kościoła pw. św. Wita w centralnej części grodu. Występowanie plecionkowych zagród dla bydła i spichlerzy z ziarnem. Prawdopodobna rozbudowa zaplecza gospodarczego kościoła pw. św. Wita. Intensyfikacja wytwórczości, obecne liczne przedmioty ze szkła. Wymiana: pojawienie się monet (krzyżówek), możliwość małych depozytów. Gwałtowny wzrost frekwencji wyrobów z żelaza (militaria, łącza konstrukcyjne, przybory gospodarstwa domowego, militaria.	1043 – upadek Wolina. 1047 – opanowanie przez Kazimierza Odnowiciela zbuntowanego Mazowsza. 1040–1054 – próby odebrania Śląska z rąk czeskich.
7 2. połowa XI wieku				2. połowa XI wieku to okres egzystencji ustabilizowanego ośrodka wczesnomiejskiego. W północnej części grodu systematyczna zabudowa z szeregiem budowli przy moszczonych drewnem ulicach. Szczyt demograficzny (do 200 mieszkańców), urbanistyczny (do 56 budowli w 8 poziomie osadniczym).	1058–1079 – rządy Bolesława Śmiałego. 1069, 1073 – wyprawy Bolesława Śmiałego na Ruś. 1068–1069, 1073 – pobyt Izjasława I w Polsce.

Poziom osadniczy	Podfazy	Ważniejsze przemiany ceramiki kruszwickiej (stanowisko 4)	Kontakty zewnętrzne Kruszwicy	Ważniejsze przemiany ekonomiczno-społeczne w Kruszwicy	Ważniejsze wydarzenia polityczne
				2. połowa XI wieku to pierwszy etap wczesnomiejskiego standardu produkcyjnego, obejmującego również garncarstwo. Wyraźny spadek liczby militariów (ok 40% w stosunku do poziomu poprzedniego).	
8 4. ćwierć XI wieku			Prawdopodobne kontakty Kujaw z Rusią (ceramika szkliwiona) – 4. ćwierci XI wieku. Możliwość pobytu w Kruszwicy grup ludności ruskiej.	Od 4. ćwierci XI wieku w kościele występują szkliwione płytki posadzkowe, nieliczne szkliwione naczynia.	1079–1102 – rządy Władysława Hermana. 1093 lub 1096 – bunt opozycji przeciwko Władysławowi Hermanowi, na którego czele stał jego syn Zbigniew. Upadek Kruszwicy jako centrum administracyjno-politycznego.
9 1. ćwierć XII wieku			Pobyt w Kruszwicy pogan (zapewne Pomorzan) w związku z buntem Zbigniewa.		
10 1. połowa XII wieku	E_2	Ważne przemiany w ceramice: zwiększona frekwencja okazów przejściowych, większa różnorodność form naczyń, nowa podgrupa Ve, szczyt stosowanych wątków ornamentacyjnych, często stosowanych strefowo, nowe formy znaków i krawędzi. Zmiany w zakresie technologii, pierwsze zastosowanie domieszek organicznych, zwiększenie się frekwencji den o podsypce z tłucznia. Zmiany w technice wypału, wzrost grubości ścianek naczyń. Wystąpiły naczynia o charakterze produkcyjnym (metalurgia metali kolorowych? szklarstwo?). Największa liczba naczyń o tradycjach zachodniopomorskich (podgrupa 1_1). Kontynuacja znaków pochodzenia wschodniego (ruskiego)	Hipotetyczny napływ ludności z bliższego i dalszego zaplecza (ceramika). Możliwość pobytu obcoplemiennych członków drużyny Bolesława Krzywoustego, a także jeńców pomorskich (naczynia podgrupy 1_1). Możliwość kontaktów z Rusią (zwiększenie się liczby znaków pochodzenia wschodniego.	Po 1093 roku odbudowa ekonomiczna i demograficzna północnej części grodu. Zmiany w zabudowie – zmniejszenie się liczby budowli mieszkalnych, zwiększenie obiektów wytwórczych lokalizowanych niekiedy na zniwelowanych wałach grodu. Widoczne w produkcji garncarskiej dwa nurty – konserwatywny reprezentowany przez przybyszów z zaplecza i postępowego (standardowego) kontynuowanego i rozwijanego przez ocalałych rękodzielników. W połowie XII wieku budowa na wschodnim brzegu Gopła kolegiaty pw. św. Piotra. Ponowny wzrost frekwencji wyrobów z żelaza, pojawiają się odważniki i rylce do pisania.	1097–1106 – Kujawy pod rządami Władysława Hermana i następnie Zbigniewa. 1109 – Kruszwica bazą militarną Bolesława Krzywoustego w jego wyprawach na Pomorze. 1138 – podział dzielnicowy Polski. 1138–1146 – rządy Władysława Wygnańca. 1146 – rządy Bolesława IV Kędzierzawego, żonatego z córką księcia nowogrodzkiego, Wierzchosławą. 1148 – zjazd w Kruszwicy, na którym Otto I syn Albrechta Niedźwiedzia pojął za żonę córkę Bolesława Krzywoustego, Judytę.
11 2. połowa XII wieku–koniec XII wieku		Stopniowy powrót do standardowej wytwórczości naczyń, widoczne są jeszcze pewne elementy charakterystyczne dla konserwatywnego nurtu garncarstwa 1. połowy XII wieku. Zmniejszenie się różnorodności morfologicznej naczyń, eliminacja wątków strefowych i niektórych znaków garncarskich. Widoczne polepszenie parametrów technologiczno-technicznych wyrobów. Duża różnorodność ceramiki importowanej pochodzenia wschodniego i południowego. Przypuszczalne ceramiczne importy zachodnioeuropejskie. Brak wyrobów powstałych na gruncie tradycji zachodniopomorskich. Naczynia produkcyjne –do przetopu ołowiu?	Bliskie kontakty z Mazowszem i Małopolską (podział dzielnicowy). Zjazd kruszwicki – kontakty z Europą łacińską, w tym z Meklemburgią (naczynia podgrupy 1_1), wzmocnione przybyciem ludności z pogranicza niemiecko-francuskiego (patrz importy w poziomie 11). Kontakty z Małopolską i Rusią (importy).	Przemieszczenie systematycznej zabudowy mieszkalnej do południowej części grodu. Związany z tym regres demograficzny. W miejscu zwartej zabudowy wystąpiły urządzenia wytwórcze (również związane ze szklarstwem?) – piece, paleniska, magazyn „surowca szklarskiego". Wysoka frekwencja przedmiotów szklanych i szkliwionych (w tym płytki posadzkowe z rozebranego kościoła św. Wita). Niektóre piece mogły służyć produkcji garncarskiej. Optimum frekwencji wytworów z żelaza w Kruszwicy.	1154 – sprowadzenie na Kujawy osadników z Małopolski (z ziemi wiślickiej) przez Bolesława Kędzierzawego. 1173–1186 – panowanie Leszka, księcia kujawsko-mazowieckiego. 1186–1191 lub 1194 – rządy na Kujawach Kazimierza Sprawiedliwego. 1191 lub 1194–1195 – Kujawy pod panowaniem Bolesława syna Mieszka Starego. 1199–1200 – Kujawy znalazły się we władaniu Konrada Mazowieckiego w ramach dzielnicy mazowieckiej.

Poziom osadniczy	Pod-fazy	Ważniejsze przemiany ceramiki kruszwickiej (stanowisko 4)	Kontakty zewnętrzne Kruszwicy	Ważniejsze przemiany ekonomiczno-społeczne w Kruszwicy	Ważniejsze wydarzenia polityczne
12 1. połowa XIII wieku	E_3	Dalsze zmniejszenie się różnorodności form naczyń. Eliminacja niektórych wątków ornamentacyjnych. Pojawienie się charakterystycznie zgrubiałych krawędzi. Duży udział den ze znakami (12,4%). Importy: naczynia flaszowate, amfora korczaga. Po raz pierwszy pojawiają się naczynia powstałe na tradycjach wschodniopomorskich (grupa 1_2). Duża liczba naczyń szkliwionych w tym tygiel ze śladami złota, srebra i miedzi.	Kontakty z Mazowszem i Rusią (importy).	W północnej części grodu – głównie obiekty produkcyjne. Spadek frekwencji wyrobów wykonanych z różnorodnych surowców (również ze szkła). Możliwa egzystencja zaplecza budowlanego grodu kasztelańskiego a w późniejszym okresie targu (skarb brakteatów strzałowskich z końca XII–1. połowy XIII wieku. Powolny spadek frekwencji wyrobów z żelaza, postępujący w późniejszych poziomach osadniczych.	1230–1267 – rządy Kazimierza I, księcia kujawskiego. 1. połowa XIII wieku penetracja Hanzy na Pomorzu i w innych rejonach ziem polskich, także działalność zakonu krzyżackiego.
13 połowa XIII wieku–1271 rok		Wzrost frekwencji nowo stosowanych podgrup krawędzi (do 14,29%). Spadek liczby den znakowanych. Zanik wielu form znaków Brak okazów importowanych i powstałych pod wpływem obcych impulsów.	Kontakty z Pomorzem Wschodnim (Gdańskiem) – naczynia podgrupy 1_2) Kontakty z Meklemburgią (skarb).	Brak regularnej zabudowy w północnej części grodu. Brak śladów ewentualnej wytwórczości szklarskiej. Nikła frekwencja wytworów innych działów gospodarki.	1241 – pierwszy najazd Mongołów na Polskę. Pojawienie się po raz pierwszy w źródłach pisanych kasztelana inowrocławskiego. 1267 – śmierć Kazimierza I, księcia kujawskiego i podział jego księstwa między Ziemomysła inowrocławskiego i jego braci przyrodnich zrodzonych z Eufrozyny. 1267–1268 – kasztelania kruszwicka w ramach dzielnicy Leszka inowrocławskiego. 1268–1273 – rządy Bolesława Pobożnego. 1271 – wydzielenie ze wschodniej części kasztelanii kruszwickiej osobnej kasztelani radziejowskiej. 1271 – spalenie grodu kruszwickiego przez Bolesława Pobożnego.
13a 4. ćwierć XIII wieku–XIII/XIV wiek	F	Pojawienie się ceramiki stalowoszarej (24,05%). Dominacja naczyń całkowicie obtaczanych ale cienkościennych o drobnej domieszce. Dalsze zubożenie zestawu stosowanych wątków ornamentacyjnych i prawie zupełny zanik znaków garncarskich. Przemiany w zakresie morfologii krawędzi. Pojawienie się dzbanów stalowoszarych.	Przypuszczalne kontakty z Gdańskiem i terenami państwa krzyżackiego.	Po zniszczeniu w 1271 roku ośrodka kruszwickiego w północnej części grodu powstają osady o wiejskim charakterze. Prawdopodobnie w XIII/XIV wieku centrum miejskie przenosi się na zachodni brzeg Gopła.	1278–1287 – rządy Ziemomysła Kujawskiego na Kujawach inowrocławskich, ale bez Kruszwicy, które znajdowały się w rękach książąt wielkopolskich. Od 1282 roku – kasztelania kruszwicka i radziejowska we władaniu Władysława Łokietka, księcia brzesko-kujawskiego i jego braci (Kazimierza i Siemowita). Przed 1303 rokiem – pierwsza lokacja Kruszwicy na prawie niemieckim.
13b 1. połowa XIV wieku		Wzrost frekwencji naczyń stalowoszarych. (58,44%), wśród nich większy udział dzbanów. Preferowane są krawędzie o wyodrębniającym się okapie. Pojedyncze znaki garncarskie.	XIII–XIV w. – eksport soli i zboża z Kujaw do terytoriów państwa krzyżackiego. Pobyt oddziałów krzyżackich w Kruszwicy w latach 1332–1343.	Egzystuje niewielka osada wiejska, która być może była gospodarczym zapleczem ośrodka miejskiego.	1320 – koronacja Władysława Łokietka. 1332 – Kruszwica zajęta przez Krzyżaków. 1343 – pokój kaliski z Krzyżakami i odzyskanie Kujaw przez Kazimierza Wielkiego.
14 2. połowa XIV wieku–1. połowa XV wieku		Ostateczny zanik tradycyjnej ceramiki wczesnomiejskiej. Dominacja wytworów pochodzących z warsztatów o standardowej „lokacyjnej" produkcji.	Dzięki inkorporacji szersze kontakty Kruszwicy z ziemiami wchodzącymi w skład odrodzonego państwa polskiego. Możliwość pobytu przybyszów-rzemieślników.	Egzystuje osada rzemieślnicza, stanowiąca zaplecze budowlane wznoszonych fortyfikacji (fosy) oraz zamku w południowej części grodu.	Około 1350 roku z inspiracji Kazimierza Wielkiego zaczęto wznosić zamek.

Archiwum

Najstarszą dokumentację z okresu międzywojennego, dotyczącą działalności konserwatora Z. Zakrzewskiego i z okresu drugiej wojny światowej posiada Archiwum Muzeum Archeologicznego w Poznaniu. Tam również znajdują się dokumenty dotyczące przypadkowych odkryć i wzmianek o nich. Dokumentację z badań R. Jakimowicza w znacznej części przechowuje Archiwum Ośrodka Studiów Pradziejowych i Średniowiecznych Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Poznaniu oraz w szczątkowej części Muzeum Okręgowe w Toruniu. Dokumentacja z badań milenijnych oraz późniejszych B. i W. Dzieduszyckich znajduje się w Archiwum Ośrodka Studiów Pradziejowych i Średniowiecznych Instytutu Archeologii i Etnologii PAN (dawniej Zakład Archeologii Wielkopolski IHKM PAN). Dokumentacja z badań prowadzonych w latach 1996–1997 na terenach przy kolegiacie (stanowisko 6) przez zespół prof. J. Chudziakowej znajduje się w zasobach Instytutu Archeologii UMK. Dokumentacja badań Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP) w Wojewódzki Urzędzie Ochrony Zabytków w Toruniu, Delegatura w Bydgoszczy.

Zbiory

- Ruchome materiały źródłowe pochodzące z badań R. Jakimowicza, milenijnych W. Hensla i A. Cofty-Broniewskiej, E. Springer i późniejszych B i W. Dzieduszyckich oraz ostatnich ratowniczych ze stanowiska 2 (badania zamku w latach 2008–2011) przechowywane są w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN w Poznaniu.
- Niewielki zbiór materiału zabytkowego z badań R. Jakimowicza znajduje się w Muzeum Okręgowym w Toruniu. Materiały z badań prowadzonych przez zespół J. Chudziakowej na stanowiska 6 (kolegiata) znajdują się na Wydziale Archeologii UAM.

9 LISZKOWO, gm. Rojewo

Numer stanowiska w miejscowości:	**1**
Numer obszaru AZP:	**42–40**
Numer stanowiska w obrębie arkusza AZP:	**6**
Nazwa dawna miejscowości:	***Reineckenhof*; *Reinekenhof*; *Lischkowo* (niem.) (*Topographische Karte* 1911, arkusz: *Wodek [Osiek] 3075 [1581]*)** (ryc. 9.1)
Nazwa lokalna:	***Łysiec***
Położenie:	**N 52°53′57.27″ E 18°13′28.27″; na terenie dawnego parku dworskiego około 1,18 km na północ od kościoła pw. św. Anny w Liszkowie** (ryc. 9.2)
Mezoregion:	**Równina Inowrocławska, przy granicy z Kotliną Toruńską**

Środowisko fizycznogeograficzne

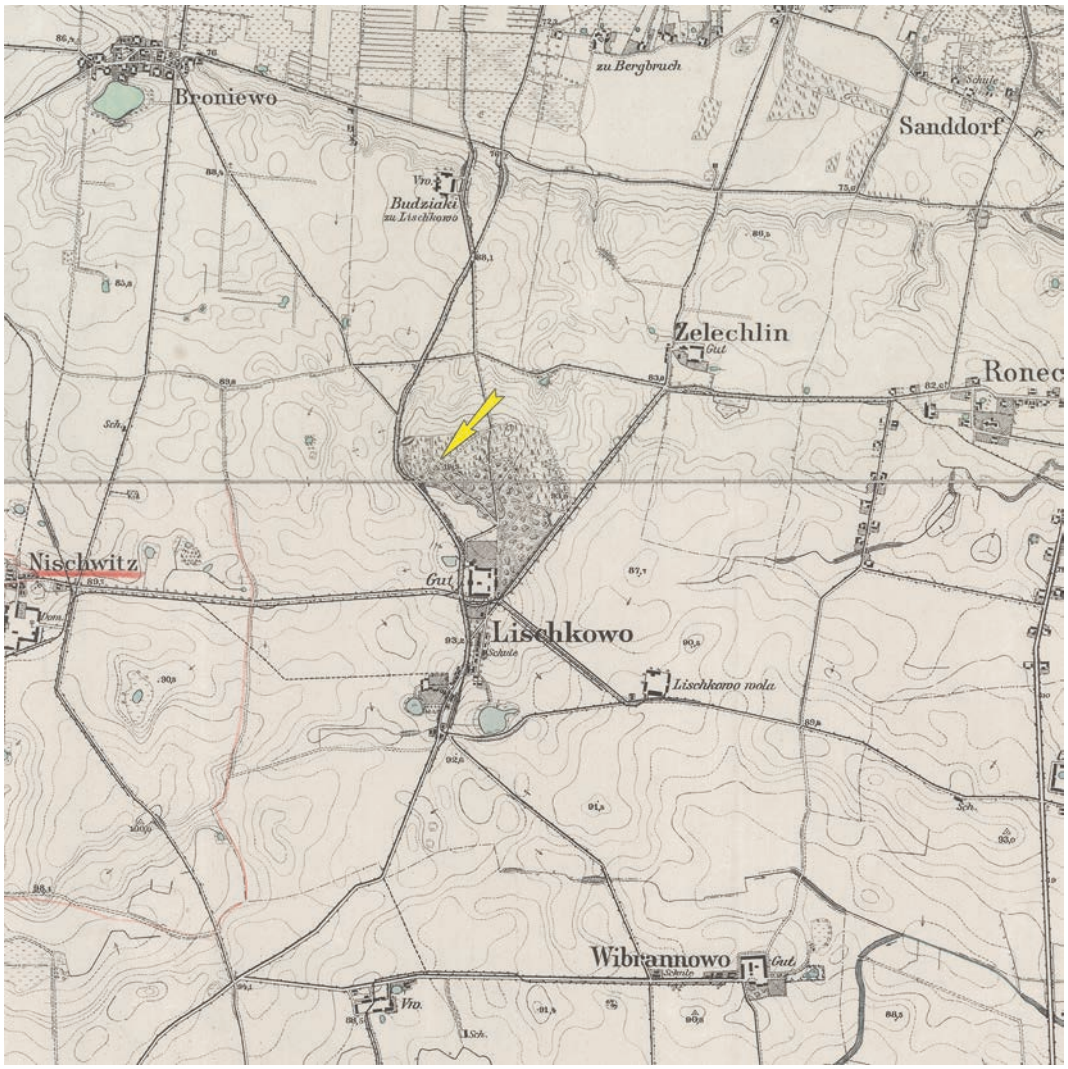
GEOMORFOLOGIA I GEOLOGIA. Badany teren zlokalizowany jest w pobliżu styku obszaru wysoczyznowego z pradolinnym. Około 1,2 km na północ od grodziska przebiega krawędź pradoliny Wisły (Kotlina Toruńska; mikroregion – Obniżenie Zielonki). Stanowisko położone jest na rozległym pagórzu moreny czołowej o kulminacji 113,8 m n.p.m. Jego stoki mają różne nachylenia (3–15°) i wysokości (4–10 m). Najbardziej strome i wysokie znajdują się na południowym zachodzie, poniżej kulminacji. Po stronie północnej stoki łagodnie opadają, zgodnie z kierunkiem równiny morenowej nachylającej się ku pradolinie Wisły. Pagór czołowomorenowy jest formą utworzoną z piasków, żwirów i glin morenowych. Forma ta wznosi się ponad obszar płaskiej równiny morenowej zbudowanej przy powierzchni z glin zwałowych ze żwirem i otoczakami. Na północ od stanowiska średni poziom wysoczyzny wynosi 87 m n.p.m, na wschodzie i południu wznosi się około 85 m n.p.m., natomiast w stronę zachodnią, bezpośrednio przy pagórze około 93 m n.p.m. Obszar równiny morenowej urozmaicają płaty eluwiów piaszczystych (na zachód i południe od pagóra), a także tereny pokryte piaskami i żwirami wodnolodowcowymi (przy południowo-wschodnich stokach pagóra). Budują one erozyjne równiny wód roztopowych i sandry. Drobniejsze pagórki moreny czołowej ciągną się w kierunku zachodnim. Między Jordanowem a Ignacewem (3–6 km) znajduje się rozległa strefa czołowomorenowa z wzniesieniami do 109,4 m n.p.m. Liczne obniżenia terenowe w obrębie wysoczyzny wypełniają torfy i namuły torfiaste.

HYDROGRAFIA. Najbliższy stanowisku ciek to oddalony 1,5 km na południowy wschód źródłowy odcinek Jezuickiej Strugi. Stanowi on prawy dopływ Zielonej Strugi, uchodzącej do Wisły (z lewej strony rzeki) *vis a vis* Starego Torunia.

GLEBY. Stanowisko położone jest w strefie gleb płowych. Na wschodzie i południu rozpościera się zwarty obszar czarnych ziem pobagiennych.

Opis stanowiska

W dotychczasowej literaturze stanowisko w Liszkowie opisywane było jako grodzisko pierścieniowate „z zachowanymi od południa śladami rowu i wału" (Dylik 1936, s. 83; Kowalewko 1938, s. 246) lub jako grodzisko typu stożkowatego (Kurnatowska, Łosińska 1983, s. 40;

Ryc. 9.1. Liszkowo, gm. Rojewo, stanowisko 1. Mapa topograficzna, arkusze Jakschitz [Jaksice] i Gr. Wodek [Osiek] z 1911 roku (http://igrek.amzp.pl; oprac. W. Ochotny)
Fig. 9.1. Liszkowo, Rojewo commune, site 1. Topographic map, Jakschitz sheet [Jaksice] and Gr. Wodek sheet [Osiek] from 1911 (http://igrek.amzp.pl; elab. by W. Ochotny)

Projekt wyobraźni 2014, s. 10). Z rysunku Ks. Łowińskiego z 1884 roku wynika, że „w tutejszym parku dworskim czyli gaju znajduje się pagórek bardzo duży rękoma ludzkimi usypany", a jego wał otacza przestrzeń o średnicy około 40 m[1]. Badaczka tego obiektu, A. Cofta-Broniewska opisała grodzisko jako formę pierścieniową na planie czworoboku z najwyższymi półkolistymi odcinkami wałów od strony północnej i południowej podkreślając, że pozostałe dwa odcinki (zachodni i wschodni) są praktycznie niewidoczne, co wynikać może z ich zniwelowania – zniszczenia. W jej ocenie majdan był znacznie wyższy o – 2,5–3,0 m od wałów (Cofta-Broniewska 1967c).

Obiekt faktycznie ma kształt stożka, usytuowanego na kulminacji pagóra moreny czołowej, w podstawie nieregularnie owalnego o wymiarach zewnętrznych 71×64 m (ryc. 9.3, 9.4). Składa się na niego, miejscami słabo zaznaczający się w terenie, nasyp, obejmujący przestrzeń około 6,5 ara (ryc. 9.5, 9.6). Według sugestii W. Hensla miał on stanowić „częściowo zachowany podkowiasty wał przylegający dwoma odnogami do stożka"; od zachodu i południa równolegle do nasypu stwierdzono ślady fosy (Hensel 1959, s. 222–223). Linia nasypu została przerwana w dwóch miejscach, znacząco od strony północnej oraz nieznacznie, jako lekkie obniżenie, od południowego wschodu (ryc. 9.7). Maksymalne przewyższenie środkowej części obiektu w stosunku do najwyższego punktu mieszczącego się w północnej części nasypu (113,5 m n.p.m.) wynosi 3,5 m (Kurnatowska, Łosińska 1983, s. 40). Od północy i wschodu naturalne wyniesienie charakteryzuje się łagodną, lekko spłaszczoną formą, w przeciwieństwie do strony zachodniej, a zwłaszcza południowej, gdzie stoki skarpy są najbardziej strome.

Na skutek prac niwelacyjnych prowadzonych w czasach nowożytnych grodzisko posiada obecnie mocno przeobrażoną formę (Schwartz 1875, s. 258; Hensel 1959,

[1] Dokumentacja w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu; Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego 42–40/6.

Ryc. 9.2. Liszkowo, gm. Rojewo, stanowisko 1. Widok grodziska od strony południowej (fot. W. Stępień)
Fig. 9.2. Liszkowo, Rojewo commune, site 1. Southern view of the stronghold (photo by W. Stępień)

s. 223). Współcześnie stanowisko porośnięte jest pojedynczymi drzewami i krzakami, a zbocza pagóra pokrywa szata leśna. Zarówno od strony południowo-wschodniej, jak i północno-zachodniej w bezpośrednim sąsiedztwie obiektu przylega płaska terasa, gdzie na podstawie odkrytego tam materiału ceramicznego zlokalizowane zostały pozostałości osad (ryc. 9.8).

Historia badań i opracowań

Pierwszych informacji o tym miejscu dostarczył W. Schwartz, którego przekaz dotyczy prac zmierzających do niwelacji wzgórza na terenie parku dworskiego i odkrycia znacznych rozmiarów grobu szkieletowego (*Riesengrab*) w parku przy zamku, zawierającego kości i elementy uzbrojenia, między innymi ostrogi (Schwartz 1875, s. 258)[2]. Swój komentarz do tej informacji zamieścił W. Hensel, który podkreślił, że można ją interpretować dwojako: jako odkryty na grodzisku grób wojownika bądź jako przekaz informujący o naruszeniu warstwy kulturowej, w której znajdować się miały wymienione przedmioty (Hensel 1959, s. 223).

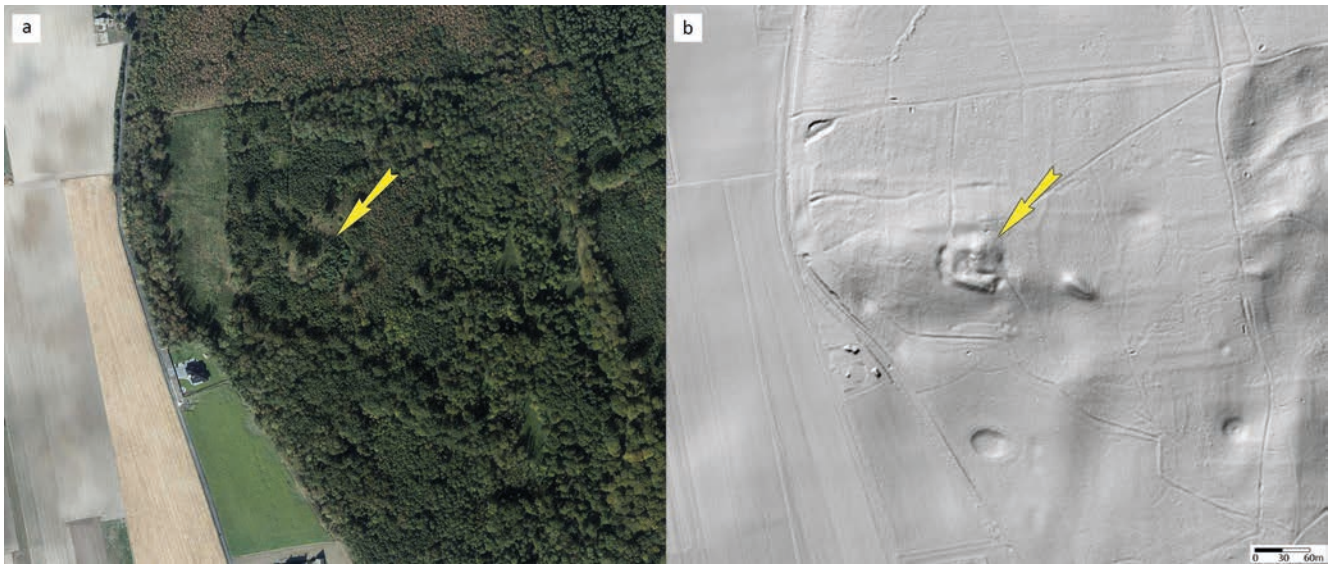
Najstarszą, udokumentowaną w literaturze lustrację stanowiska identyfikowanego jako grodzisko, przeprowadził w 1936 roku, z inspiracji W. Kowalenki, Tadeusz Grzeczyński, zostało ono również ujęte w katalogu grodzisk wczesnośredniowiecznych Wielkopolski (Kowalenko 1938, s. 246). Po drugiej wojnie światowej obiekt znalazł się w wykazach grodzisk województwa bydgoskiego (Zielonka 1959; 1963) oraz w publikacji W. Antoniewicza i Z. Wartołowskiej (*Mapa grodzisk* 1964, s. 57, III F-11). W 1959 roku miała miejsce prospekcja powierzchniowa, a ponowne badania o takim charakterze w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski przeprowadziła na stanowisku w 1992 roku Danuta Prinke[3]. Trzykrotnie obiekt w Liszkowie był poddany lustracji konserwatorskiej, pierwszy raz w listopadzie 1968 roku, ponownie w marcu 1984 roku i sierpniu 2003 roku[4], natomiast w latach 2006 i 2009 stanowisko wizytował M. Danielewski. W 1967 roku badania sondażowe prowadził tu zespół archeologów z poznańskiego Uniwersytetu pod kierownictwem A. Cofty-Broniewskiej. W trakcie zrealizowanych wówczas prac eksploracją objęto dwa punkty terenowe usytuowane we wschodniej i zachodniej części majdanu. Oba sondaże zlokalizowane zostały na planie warstwicowym wykonanym w tym samym roku przez G. Wilke i I. Skrzypka (ryc. 9.9). Nowy plan w układzie lokalnych współrzędnych obiektu w Liszkowie wykonał E. Kujawski w 1993 roku (ryc. 9.10)[5]. W 2016 roku na stanowisku prace sondażowe i powierzchniowe przeprowadzili pracownicy Instytutu Archeologii UMK pod kie-

[2] Dokumentacja AZP w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Toruniu, Delegatura w Bydgoszczy.

[3] Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego 42–40/6.

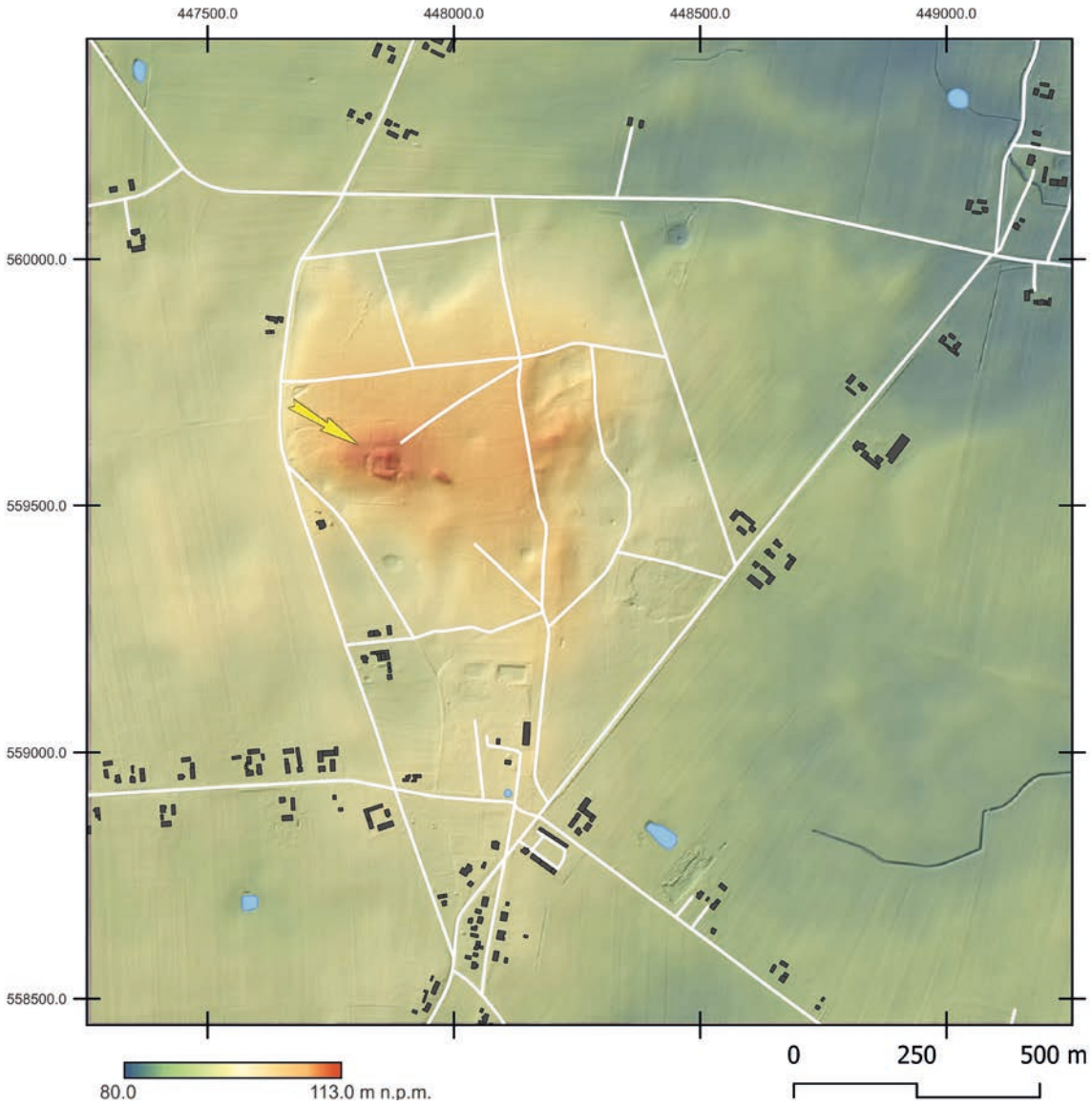
[4] Dokumentacja AZP w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Toruniu, Delegatura w Bydgoszczy.

[5] Na planie błędnie oznaczono kierunek północy.

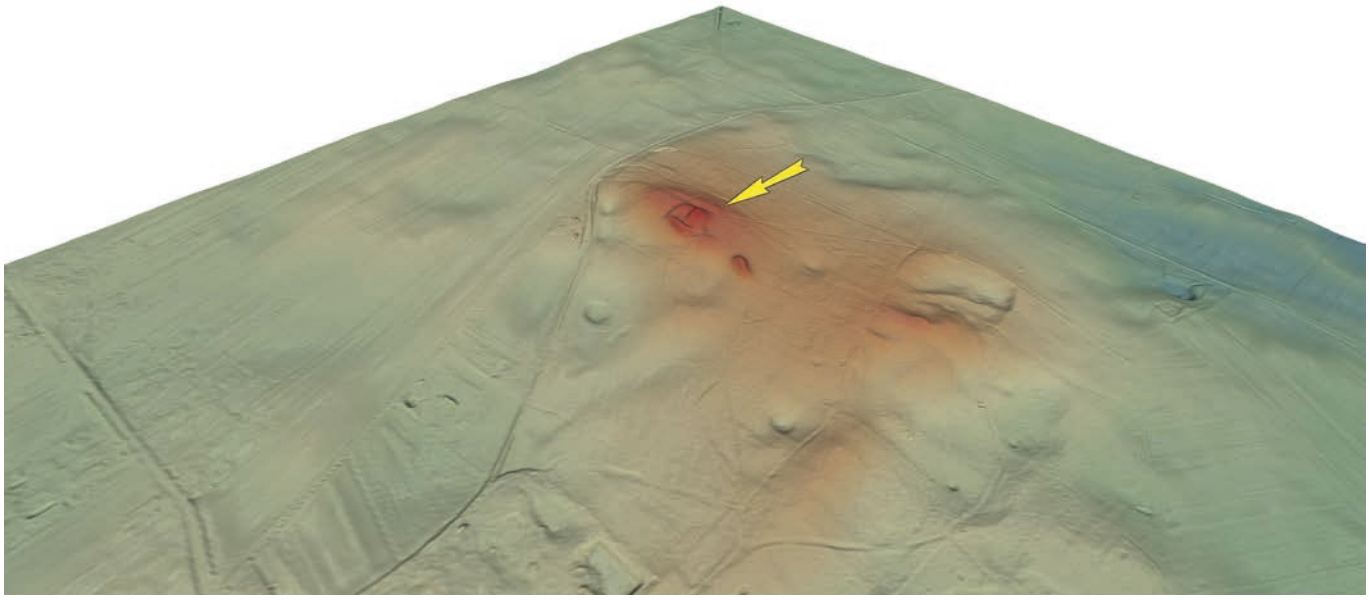
Ryc. 9.3. Liszkowo, gm. Rojewo, stanowisko 1. Ortofotomapa z lokalizacją stanowiska (a) oraz obraz lidarowy z lokalizacją stanowiska (b) (źródło: dane centralnego zasobu geodezyjnego i kartograficznego; oprac. W. Ochotny)

Fig. 9.3. Liszkowo, Rojewo commune, site 1. Orthophotomap with location of the site (a) and LiDAR plans with location of the site (b) (source: data from the central geodetic and cartographic resource; elab. by W. Ochotny)

Ryc. 9.4. Liszkowo, gm. Rojewo, stanowisko 1. Mapa topograficzna (oprac. M. Sosnowski)

Fig. 9.4. Liszkowo, Rojewo commune, site 1. Topographic map (elab. by M. Sosnowski)

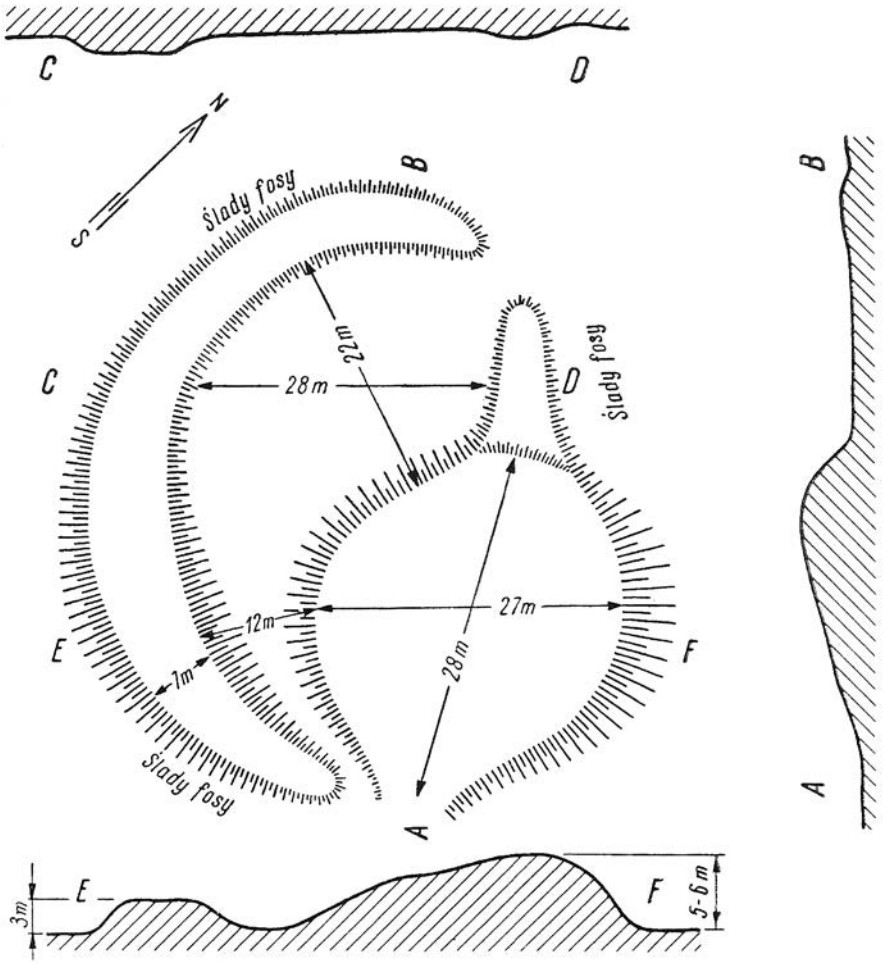

Ryc. 9.5. Liszkowo, gm. Rojewo, stanowisko 1. Wizualizacja przestrzenna w wersji 2D wykonana na podstawie pomiarów ALS (oprac. M. Sosnowski)
Fig. 9.5. Liszkowo, Rojewo commune, site 1. View of the site in 2D version made based on ALS measurements (elab. by M. Sosnowski)

Ryc. 9.6. Liszkowo, gm. Rojewo, stanowisko 1. Widok grodziska od strony południowej (fot. M. Weinkauf)
Fig. 9.6. Liszkowo, Rojewo commune, site 1. Southern view of the stronghold (photo by. M. Weinkauf)

runkiem W. Chudziaka. Szerszy zakres miały badania sondażowo-wierceniowe o charakterze weryfikacyjnym, zrealizowane przez tę ekspedycję w 2020 roku – w ramach projektu NPRH „Atlas grodzisk wczesnośredniowiecznych z obszaru Polski", koordynowanego w części toruńskiej przez W. Chudziaka; pracami w terenie kierował M. Weinkauf (Błędowski i in. 2020). Ponownie stanowisko wizytowano w 2022 roku, kiedy w ramach grantu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, przyznanego na opracowanie i publikację materiałów źródłowych

Ryc. 9.7. Liszkowo, gm. Rojewo, stanowisko 1. Schematyczny plan grodziska (Hensel 1959, ryc. 159)

Fig. 9.7. Liszkowo, Rojewo commune, site 1. Schematic plan of the stronghold (Hensel 1959, fig. 159)

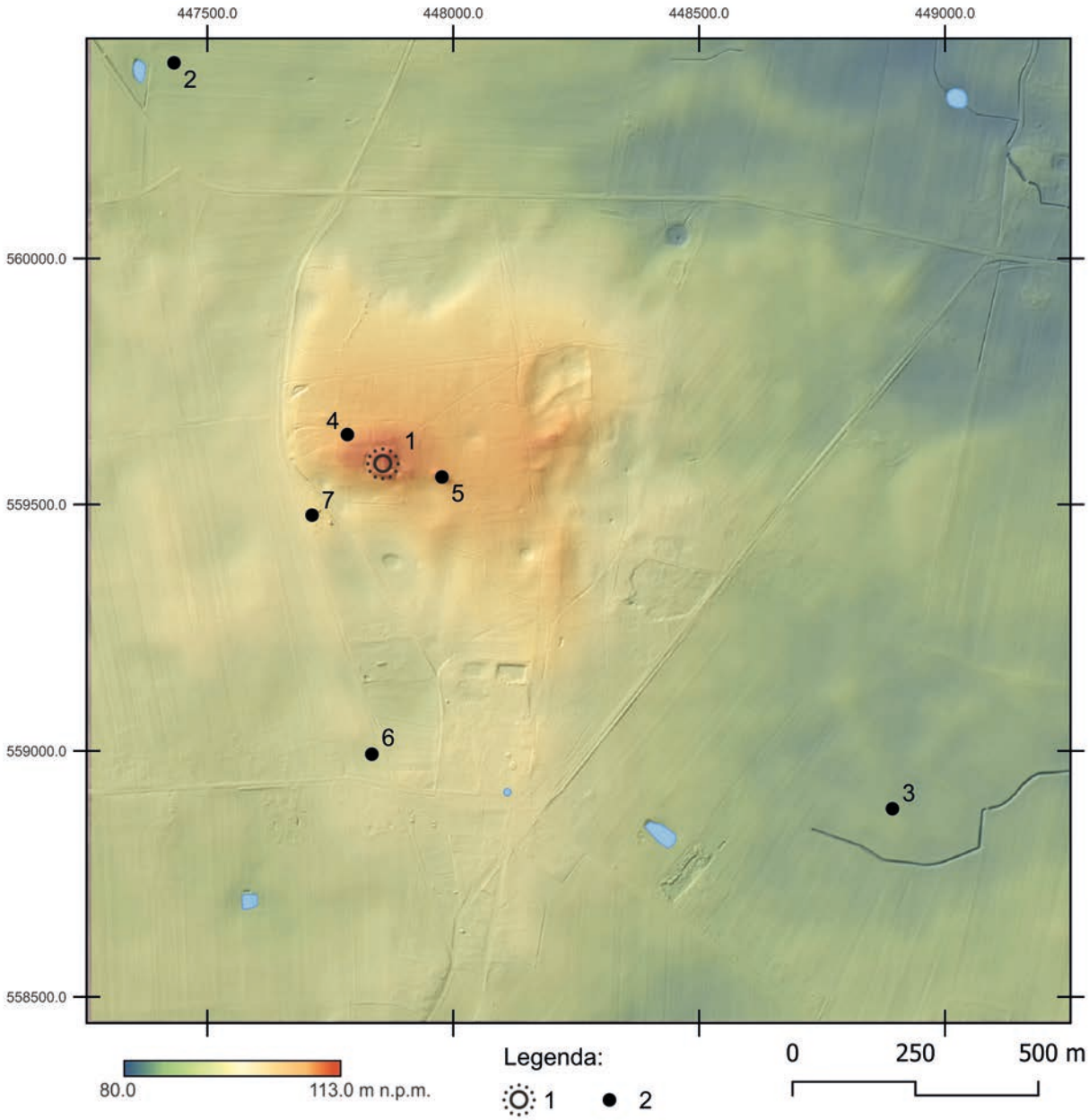
z grodzisk powiatu inowrocławskiego, przeprowadzono badania powierzchniowe (por. Uwagi wstępne; Weinkauf i in. 2022d).

Zakres prac badawczych

W trakcie badań w 1967 roku założono jedynie dwa sondaże o wymiarach 1×1 m we wschodniej i zachodniej części majdanu (ryc. 9.9). Niewielki zakres miały również prace w 2016 roku, sprowadzające się do oczyszczenia profilu dzikiego wkopu na majdanie grodziska. W znacznie większej skali przeprowadzono badania sondażowo-wierceniowe w 2020 roku (ryc. 9.11). Przed przystąpieniem do nich konieczne okazało się usunięcie części krzewów porastających południowo-zachodnią część nasypu oraz majdanu. Na stanowisku wykonano 24 odwierty oraz założono dwa wykopy sondażowe. Sondaż 1/20, o wymiarach 3,5×1,0 m, wytyczono w południowo-zachodniej części stanowiska, na wewnętrznym skłonie słabo manifestującego się w tym miejscu nasypu. Wykop 2/20, o wymiarach 2×1 m, założono w południowej części stanowiska, w miejscu odwiertu 3, po wewnętrznej stronie wyraźnie widocznego tu nasypu. Łącznie badaniami objęto obszar o powierzchni 5,5 m^2. Z uwagi na mocno przeobrażoną formę obiektu, zarówno majdanu, jak i nasypu, teren stanowiska w różnym stopniu rozpoznano odwiertami usytuowanymi wzdłuż trzech osi. Pierwsza (odwierty 1–12) stanowiła przedłużenie zachodniej ściany sondażu 2/20, biegnącej wzdłuż linii północny wschód–południowy zachód. Druga (odwierty 13–20) była przedłużeniem południowej ściany sondażu 1/20, przecinającej zachodnią część obiektu na osi północny zachód–południowy wschód. Ostatnią (odwierty 21–24) wyznaczono w południowo-wschodniej części obiektu na linii północny zachód–południowy wschód, poczynając od kulminacji nasypu w południowej części stanowiska. W trakcie prac sondażowych w bezpośrednim sąsiedztwie stanowiska przeprowadzono również prospekcję powierzchniową.

Stratygrafia kulturowa wraz z pozostałościami zabudowy

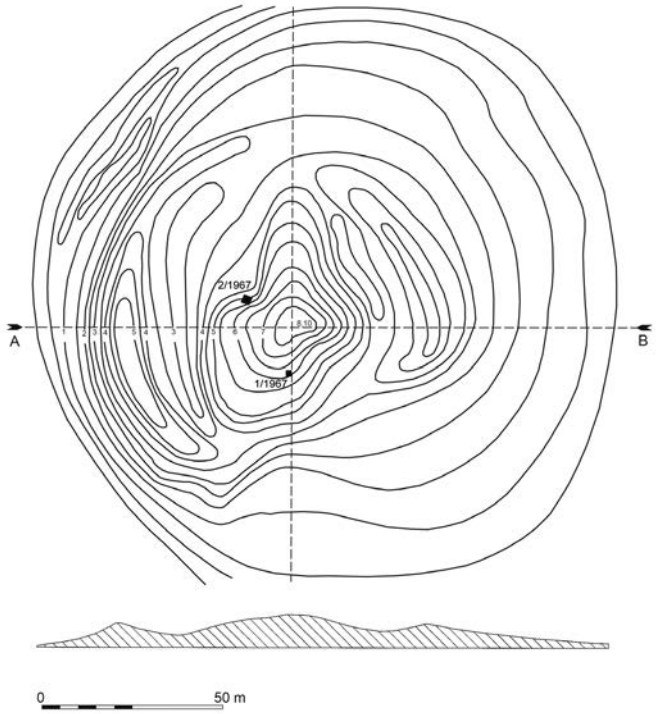
W 1967 roku we wschodniej części majdanu natrafiono na wczesnośredniowieczne palenisko. W sondażu 1 zarejestrowano warstwę w postaci szarej „ziemi" (leśnej), poniżej której zadokumentowano poziom o miąższości od 0,3 do 0,6 m w postaci brązowej „ziemi" zawierającej łupane, przepalone kamienie i węgle drzewne. Strukturę tą A. Cofta-Broniewska zinterpretowała jako palenisko.

Ryc. 9.8. Liszkowo, gm. Rojewo. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy. Legenda: 1 – grodzisko; 2 – punkt osadniczy/ślad osadniczy/kurhan (?). Wykaz stanowisk wraz z ich numeracją: 1 – Liszkowo 1, grodzisko; 2 – Liszkowo 15, punkt osadniczy; 3 – Liszkowo 19, ślad osadniczy; 4 – Liszkowo 12, ślad osadniczy; 5 – Liszkowo 42, kurhan (?); 6 – Liszkowo 4, ślad osadniczy; 7 – Liszkowo 5, ślad osadniczy (https://zabytek.pl/pl, archiwum Instytutu Archeologii UMK; oprac. M. Sosnowski, W. Ochotny)

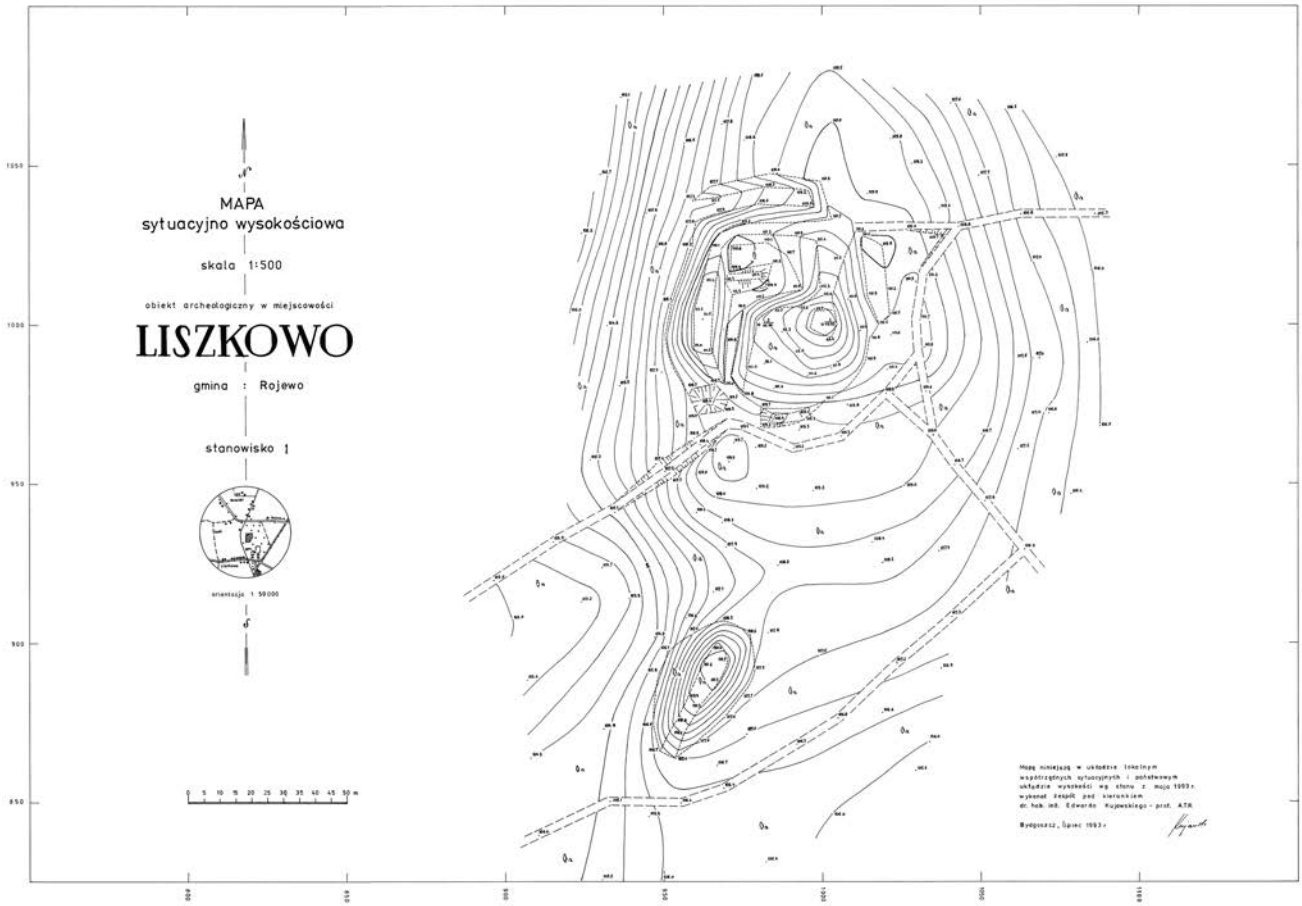
Fig. 9.8. Liszkowo, Rojewo commune. Early medieval settlement complex. Legend: 1 – stronghold; 2 – point of settlement/trace of settlement/barrow (?). List of sites with their numbers: 1 – Liszkowo 1, stronghold; 2 – Liszkowo 15, point of settlement; 3 – Liszkowo 19, trace of settlement; 4 – Liszkowo 12, trace of settlement; 5 – Liszkowo 42, barrow (?); 6 – Liszkowo 4, trace of settlement; 7 – Liszkowo 5, trace of settlement (https://zabytek.pl/pl; archive of the Institute of Archaeology of the NCU; elab. by M. Sosnowski, W. Ochotny)

W sondażu 2, w humusie leśnym natrafiono na fragment naczynia ceramicznego oraz fragment cegły palcówki (Cofta-Broniewska 1967c). Zdecydowanie więcej danych na temat stratygrafii kulturowej stanowiska uzyskano w 2020 roku. Naturalny poziom terenu wyznaczała warstwa osadów w postaci brunatno-jasnoszarego piasku luźnego (humus pierwotny), uchwycona w odwiertach 10–11 i 18, wykonanych na zewnątrz pagórka morenowego. Strop nawarstwień w odwiertach 10 i 11 znajdował się na głębokości około 1,25 m (111,25 m n.p.m.) powyżej współczesnego poziomu majdanu (110,0–110,5 m n.p.m.), natomiast w odwiercie 18 wystąpił on około 2,5 m niżej (108 m n.p.m.). Na kulminacji i zewnętrznym skłonie wyniesienia (odwierty 10–11 i 22) oraz w zagłębieniu domniemanej fosy (odwiert 18) zadokumentowano nawarstwienia o charakterze spływowym w postaci brunatnego i jasnoszarego piasku luźnego. Poziomy związane z wczesnośredniowieczną fazą użytkowania tego miejsca zarejestrowano w sondażach 1–2/20 (warstwy 2–5/strop warstwy) oraz odwiertach 1–14 znajdują-

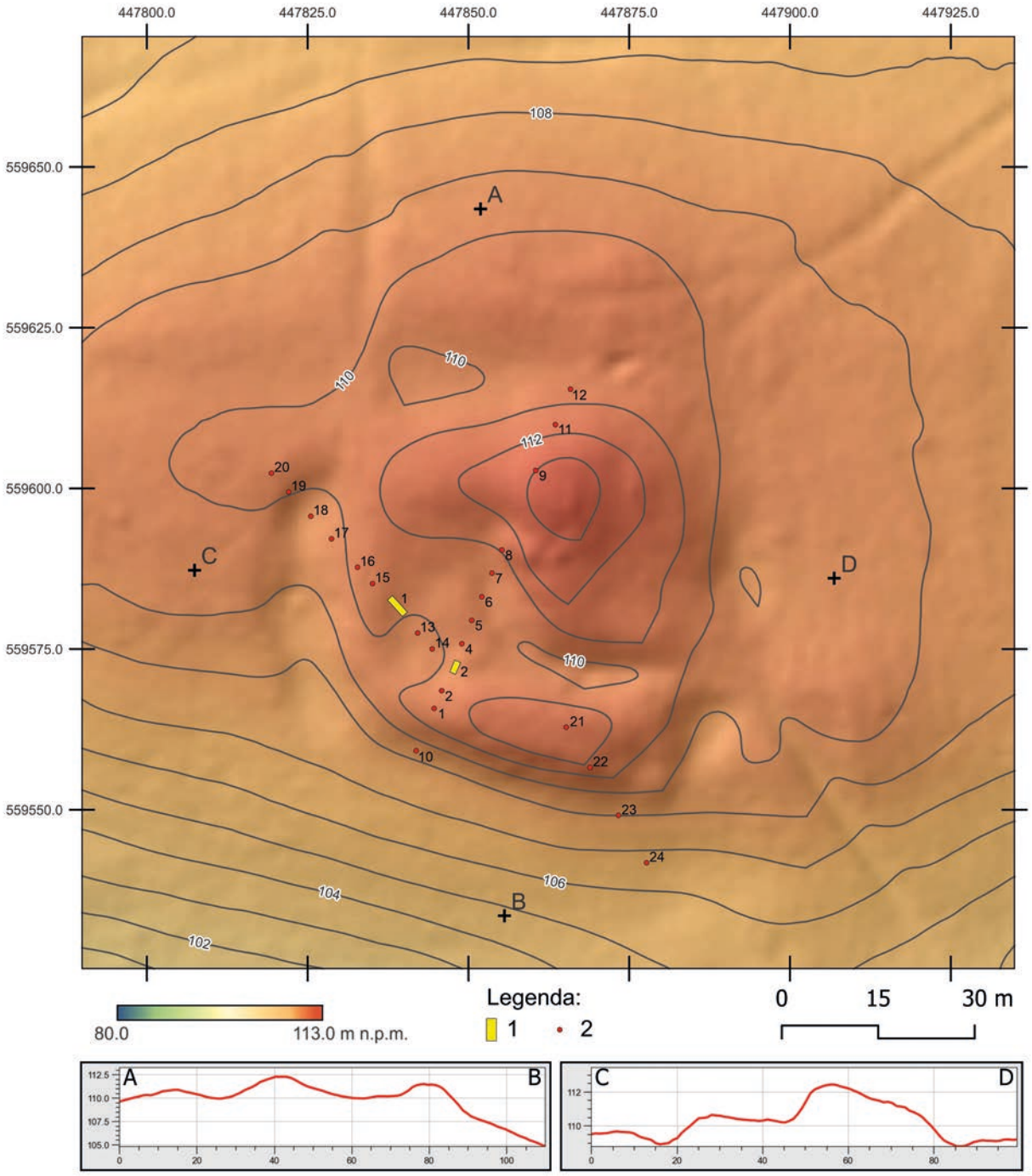

Ryc. 9.9. Liszkowo, gm. Rojewo, stanowisko 1. Plan sytuacyjno-wysokościowy z 1967 roku (rys. G. Wilke, I. Skrzypek)
Fig. 9.9. Liszkowo, Rojewo commune, site 1. Situation and elevation plan of the site from 1967 (drawn by G. Wilke, I. Skrzypek)

cych się w południowej i południowo-zachodniej części obiektu (ryc. 9.12, 9.13). Poziom wczesnośredniowiecznych nawarstwień tworzył szaro-brunatny piasek luźny, zawierający drobne kamienia (sondaż 1 i odwiert 5) oraz spaleniznę, widoczną zwłaszcza w północnej części majdanu (odwierty 6–8). W nielicznych przypadkach stwierdzono w nim drobne wtręty w postaci zaprawy, które należałoby odnosić do użytkowania tego miejsca w czasach nowożytnych. Największą miąższość struktury o takim charakterze zaobserwowano w sondażu 1 i odwiercie 3 (wykonanym w miejscu sondażu 2), usytuowanych na południowych obrzeżach wyniesienia. W tej części obiektu odnotowano największą kumulację nawarstwień o podobnej strukturze (odwierty 1–2, 4 oraz 13–14). Poziom ten zadokumentowano również w odwiercie 10, usytuowanym na kulminacji nasypu w południowej części obiektu. Najprawdopodobniej należy go wiązać z reliktami zabudowy i użytkowaniem miejsca w okresie wczesnośredniowiecznym. Warstwy zalegające powyżej tego poziomu powiązano z zabudową parku dworskiego istniejącego w okresie nowożytnym. Relikty takie wystąpiły w odwiercie 9, wykonanym w północnej części stanowiska na największej kulminacji nasypu. Poniżej współczesnego humusu do głę-

Ryc. 9.10. Liszkowo, gm. Rojewo, stanowisko 1. Plan sytuacyjno-wysokościowy z 1993 roku (rys. E. Kujawski)
Fig. 9.10. Liszkowo, Rojewo commune, site 1. Situation and elevation plan of the site from 1993 (drawn by E. Kujawski)

Ryc. 9.11. Liszkowo, gm. Rojewo, stanowisko 1. Plan sytuacyjno-wysokościowy z lokalizacją sondaży i odwiertów archeologicznych z 2020 roku wraz z przekrojami wykonany na podstawie pomiarów ALS. Legenda: 1 – sondaż, 2 – odwiert (rys. M. Sosnowski; oprac. W. Ochotny)

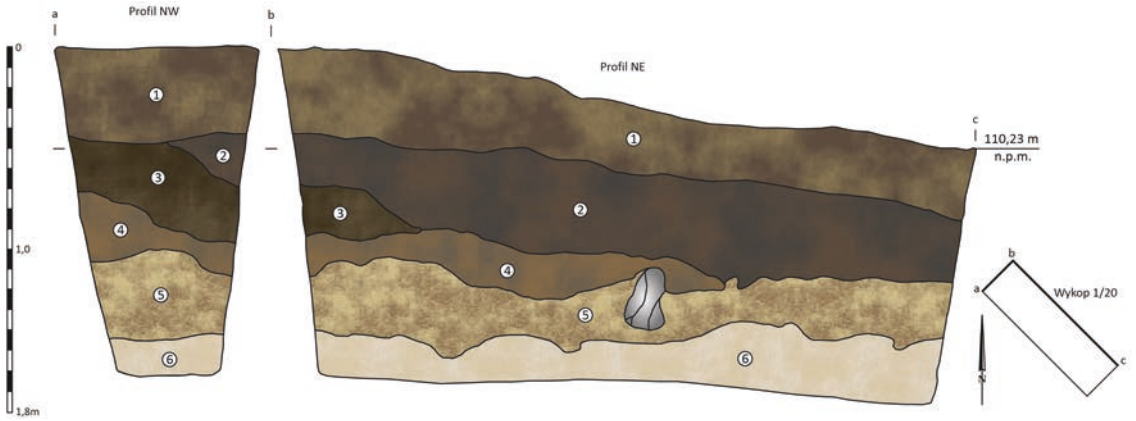
Fig. 9.11. Liszkowo, Rojewo commune, site 1. ALS based site contour map with test pits and boreholes locations from 2020 together with cross-sections. Legend: 1 – test pit, 2 – borehole (drawn by M. Sosnowski; elab. by W. Ochotny)

bokości około 0,5 m widoczna była domieszka gruzu i zaprawy. Pozostałości nowożytnej ławy fundamentowej, związanej z budynkiem o bliżej nieokreślonej funkcji, odsłonięto fragmentarycznie w sondażu 2. Ponadto w odwiercie 8, mieszczącym się u podnóża północnego nasypu oraz w odwiercie 22, zlokalizowanym w południowo-wschodniej części pagórka, na zewnętrznym jego stoku poniżej warstw wiązanych z wczesnym średniowieczem, zadokumentowano poziom osadów spływowych i eolicznych (od 1,5 do 2,0 m poniżej humusu; około 109 m n. p. m.) w postaci spalenizny oraz rozłożonego drewna. Nie pozyskano z nich materiałów źródłowych.

Zarejestrowana na stanowisku stratygrafia kulturowa potwierdza użytkowanie tego miejsca w okresie wczesnośredniowiecznym. Nie jest wykluczone, że miało ono charakter obronny, choć nie zostały udokumentowane ewidentne związki zarejestrowanych warstw (2–4) z nasypem domniemanego wału.

Ryc. 9.12. Liszkowo, gm. Rojewo, stanowisko 1. Sondaż 1/20, profil północno-wschodni (fot. R. Kaźmierczak)
Fig. 9.12. Liszkowo, Rojewo commune, site 1. Test pit 1/16, northeastern profile (photo by R. Kaźmierczak)

Ryc. 9.13. Liszkowo, gm. Rojewo, stanowisko 1. Sondaż 1/20, profile północno-wschodni i północno-zachodni: 1 – ciemnobrunatny piasek próchniczny (warstwa 1); 2 – żółto-brunatno-szary piasek luźny (warstwa 2); 3 – brunatno-ciemnobrunatno-żółty piasek luźny (warstwa 3); 4 – brunatno-jasnoszaro-jasnobrunatny piasek luźny (warstwa 4); 5 –brunatno-ciemnoszaro-żółty piasek luźny (warstwa 5); 6 – żółty piasek luźny (calec) (rys. M. Freygant-Dzieruk; oprac. W. Ochotny)
Fig. 9.13. Liszkowo, Rojewo commune, site 1. Test pit 1/20, northeastern and northwestern profiles: 1 – dark brown humus sand (layer 1); 2 – yellow-brown-gray loose sand (layer 2); 3 – brown-dark brown-yellow loose sand (layer 3); 4 – brown-light gray-light brown loose sand (layer 4); 5 – brown-dark gray-yellow loose sand (layer 5); 6 – yellow loose sand (virgin soil) (drawn by M. Freygant-Dzieruk; elab. by W. Ochotny)

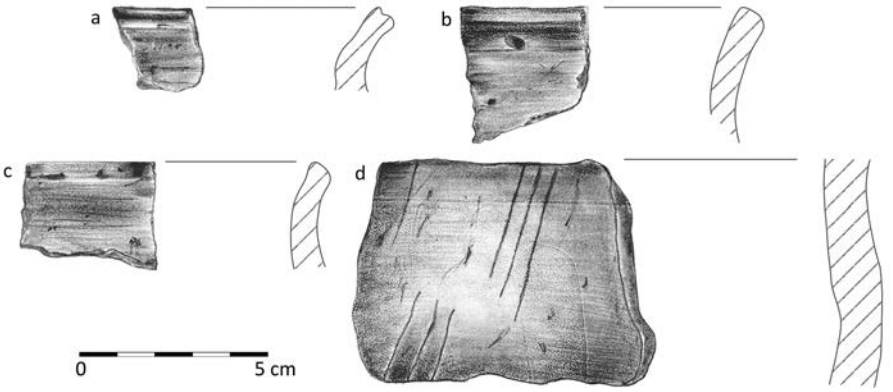
Zaplecze osadnicze

Około 100 m na wschód od grodziska (stanowisko 1) potwierdzono ślady wczesnośredniowiecznego osadnictwa (ryc. 9.8). W okolicy wzgórza – domniemanego grodu (Liszkowo, stanowisko 1) – zarejestrowano ślad osadnictwa wczesnośredniowiecznego z XII wieku (Danielewski 2019; s. 24–25; Błędowski i in. 2020). Efektem badań powierzchniowych z 2020 roku było zlokalizowanie dwóch stanowisk z tego okresu: po północno-zachodniej stronie wyniesienia (Liszkowo, stanowisko 12) i po jego południowo-wschodniej stronie (Liszkowo, stanowisko 42; domniemany kurhan?). Od południowo-zachodniej strony kompleks ten dopełnia ślad osadnictwa z okresu wczesnośredniowiecznego (Liszkowo, stanowisko 5).

Chronologia

Chronologia grodziska w Liszkowie nie była dotąd jednoznacznie określona, choć odnoszono ją zwykle ogólnie do wczesnego średniowiecza (Kowalenko 1938). W zestawieniu grodzisk wielkopolskich Z. Kurnatowskiej i A. Łosińskiej nie została ona podana z uwagi na brak wystarczających danych (Kurnatowska, Łosińska 1983). Materiał ceramiczny z tego stanowiska, pozyskany zasadniczo w trakcie badań sondażowych w 1967 roku, autorzy karty AZP Andrzej Prinke i Aleksander Kośko datowali na fazę B rozwoju osadnictwa wczesnośredniowiecznego na terenie Wielkopolski (lata 600–800)[6]. Zdaniem W. Hensla jeżeli mielibyśmy do czynienia z grodziskiem stożkowatym, to zapewne należałoby je datować na fazę E, co nie wykluczałoby wcześniejszego użytkowania tego miejsca jako obiektu obronnego (Hensel 1959, s. 222–223). Na podstawie zachowanej formy obiektu M. Danielewski stwierdził, że mamy do czynienia z funkcjonującym w tym miejscu grodem starszym i młodszy – stożkowatym. Pierwszy z nich datował na okres plemienny, nato-

[6] Dokumentacja AZP w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Toruniu, Delegatura w Bydgoszczy.

Ryc. 9.14. Liszkowo, gm. Rojewo, stanowisko 1. Wczesnośredniowieczne naczynia ceramiczne z sondażu 1/20: a, b – warstwa 5; c – humus; d – warstwa 4 (rys. E. Błędowska; oprac. W. Ochotny)

Fig. 9.14. Liszkowo, Rojewo commune, site 1. Early medieval pottery from test pit 1/20: a, b – layer 5; c – humus; d – layer 4 (drawn by E. Błędowska; elab. by W. Ochotny)

miast drugi na XIII wiek lub później, podkreślając jednak, że chronologia ta jest wielce niepewna i wymaga dalszej weryfikacji (Danielewski 2016b, s. 153–154; 2018). We wcześniejszym opracowaniu autor ten uznał, że gródek stożkowaty najwcześniej powinien być datowany na początek 2. połowy XIII wieku, czyli przełom faz E i F (Danielewski, Pawlik 2008, s. 129).

Podstawę określenia chronologii grodziska w Liszkowie stanowią wyniki analizy technologiczno-stylistycznej naczyń ceramicznych z badań sondażowych w 2020 roku. Ze względu na intensywne użytkowanie terenu w okresie nowożytnym i związane z tym zaawansowane procesy degradacyjne powierzchni domniemanego grodu część materiałów ceramicznych – występujących zwłaszcza w obrębie *plateau* – zalegała na wtórnym złożu, w poziomie zdegradowanej warstwy związanej z dawnym parkiem dworskim. Wczesnośredniowieczną warstwę kulturową występującą *in situ* odsłonięto w spągu sondaży 1/20 – warstwy 4–5 oraz 2/20 (ryc. 9.14). W tej części stanowiska materiał z wczesnego średniowiecza występował w tzw. czystych zespołach albo też z niewielkim udziałem materiału pradziejowego.

W sumie na opisywanym stanowisku odkryto 16 fragmentów wczesnośredniowiecznych naczyń ceramicznych (trzy wylewy i 13 brzuśców), trzy z wczesnej epoki żelaza i jeden z okresu nowożytnego. Materiał wczesnośredniowieczny pochodził głównie z egzemplarzy wykonanych w technikach tradycyjnych, ręcznie i częściowo obtaczanych, natomiast dwa ułamki zaliczono do mało charakterystycznych. Fragmenty przyporządkowane do pierwszej kategorii – ręcznie lepione i przykrawędnie obtaczane, niezdobione – nawiązywały do słabo profilowanych naczyń typu Sukow B, rozpowszechnionych na terenie północno-zachodniej Słowiańszczyzny w VII–1. połowie IX wieku. Z opisu materiałów ceramicznych pozyskanych w 1967 roku z sondażu 1 wynika, że analogiczne fragmenty naczyń zalegały w odkrytym tam palenisku (?). W trakcie badań archeologicznych prowadzonych w 2016 roku również zarejestrowano nieliczne fragmenty wczesnośredniowiecznych naczyń ceramicznych (pięć fragmentów), wykonanych w tradycyjnych technikach garncarskich (GT I–IV). Ogólnie opisane zespoły ceramiczne należałoby przyporządkować do fazy B/C w periodyzacji osadnictwa Wielkopolski i Kujaw. Warto jednak dodać, że w 1967 roku w sondażu 2 znaleziono jeden fragment naczynia, który przyporządkowano do fazy D wczesnego średniowiecza (Cofta-Broniewska 1967c).

Na podstawie dostępnego materiału źródłowego można stwierdzić, że po okresie intensywnej eksploatacji we wczesnej epoce żelaza, miejsce to w 2. połowie VIII wieku ponownie zostało zasiedlone (osada/domniemane grodzisko) i użytkowane zasadniczo najpóźniej do połowy IX wieku, na co wskazuje brak charakterystycznych dla tego regionu naczyń typu Menkendorf. Niewielka powierzchnia odkrytych w 2020 roku nawarstwień łączonych z okresem wczesnośredniowiecznym utrudnia ich interpretację pod kątem genezy. Najprawdopodobniej można widzieć w nich relikty naziemnej zabudowy wewnętrznej, zlokalizowanej przy krawędzi majdanu (warstwy 3–5 w sondażu 1). Wykluczyć należy, że stanowią one fragment konstrukcji wału, którego górna partia zostałaby zniwelowana.

Kolejny etap silnych przeobrażeń tego miejsca przypadał na okres nowożytny i był związany z funkcjonującym w pobliżu dworem i założeniem parkowym. Uchwycone w sondażu 2 oraz w odwiercie 9 struktury o charakterze nasypowo-użytkowym należy powiązać z młodszym epizodem osadniczym, podczas którego doszło do całkowitego przeobrażenia pierwotnej formy wzgórza. Na mapie topograficznej z 1877 roku[7] wysokość bezwzględna w najwyższym punkcie (stanowisko 1) wynosiła 109,1 m n.p.m., a w wyniku zmian mających miejsce najprawdopodobniej w kolejnych latach (por. mapa z 1911 roku[8]), najwyższy punkt wyniesienia miał wartość już 114,3 m n.p.m. Przeobrażenia te uniemożliwiły między innymi pełniejsze rozpoznanie zasięgu i rodzaju zabudowy wzniesionej w czasach nowożytnych. Dotychczas

[7] Mapa Prus z 1877 roku zamieszczona na stronie Austriackiego Archiwum Państwowego.

[8] *Topographische Karte* 1911, arkusz: *Wodek [Osiek] 3075 [1581]* .

nie stwierdzono żadnych śladów osadnictwa z okresu późnośredniowiecznego, jak sugerowano we wcześniejszych opracowaniach (Hensel 1959; Danielewski, Pawlik 2008; Danielewski 2016b, s. 154).

Archiwum

W Muzeum Archeologicznym w Poznaniu (nr teczki 4101) oraz na Wydziale Archeologii UAM przechowywana jest dokumentacja z badań sondażowych z 1967 roku. W Instytucie Archeologii UMK dostępna jest dokumentacja z badań sondażowych z 2020 roku i badań powierzchniowych w 2022 roku. W Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Toruniu, Delegatura w Bydgoszczy znajduje się teczka „Liszkowo, st. 1".

Zbiory

- Badania rok (?): grób szkieletowy, wyposażony w części uzbrojenia i ostrogi (nr inw. brak danych).
- Badania powierzchniowe 1959 rok: brak danych.
- Badania sondażowe 1967 rok: 12 ułamków naczyń ceramicznych, w tym osiem wczesnośredniowiecznych, między innymi dno z negatywem tkaniny; osiem fragmentów prażnicy; kość zwierzęca; cegła palcówka (nr inw. 18–19/67; Wydział Archeologii UAM).
- Badania powierzchniowe 1992 rok: siedem ułamków naczyń ceramicznych; siedem fragmentów polepy (nr. inw. brak danych; Wydział Archeologii UAM).
- Badania sondażowe i powierzchniowe 2016 rok: pięć ułamków naczyń ceramicznych (nr inw, 4/16; Instytut Archeologii UMK).
- Badania powierzchniowe 2020 rok: 20 ułamków naczyń ceramicznych, w tym 16 wczesnośredniowiecznych (nr inw. 1–6, 11/20); cztery fragmenty polepy; 14 kości zwierzęcych (nr inw. 1–20/20); gwóźdź żelazny (nr inw. 1/20) (Instytut Archeologii UMK); dwie próby węgli drzewnych.
- Badania powierzchniowe 2022 rok: nie pozyskano materiału źródłowego.

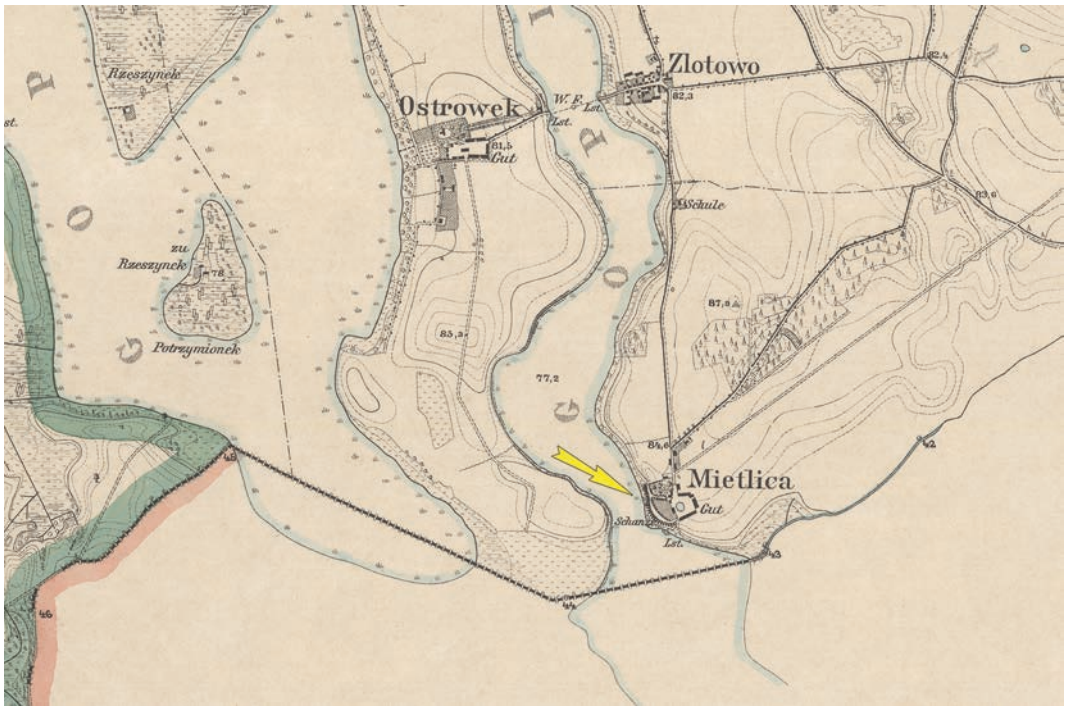
10 MIETLICA, gm. Kruszwica

Numer stanowiska w miejscowości:	**1**
Numer obszaru AZP:	**50–41**
Numer stanowiska w obrębie arkusza AZP:	**7**
Nazwa dawna miejscowości:	***Mietlica* (pol.)** (ryc. 10.1)
Nazwa lokalna:	***Schanze* (*Topographische Karte* 1867; 1888, arkusz: *Popowo 1867 [3476]*); *Ringwall* (Schumacher 1924)**
Położenie:	**N 52°32′28.69″ E 18°22′56.23″; około 3,45 km w prostej linii na południowy zachód od kościoła pw. św. Wojciecha w Brześciu** (ryc. 10.2)
Mezoregion:	**Pojezierze Kujawskie, na styku z Pojezierzem Żnińsko-Mogileńskim**

Środowisko fizycznogeograficzne

GEOMORFOLOGIA I GEOLOGIA. Stanowisko ulokowane jest przy wschodnim brzegu Gopła w miejscu, gdzie linia brzegowa zmienia przebieg z kierunku wschód–zachód na północ–południe, przez co przybiera formę słabo zaznaczonego półwyspu, zwłaszcza widocznego od strony południowej i wschodniej. Stanowisko położone jest przy krawędzi rynny jeziornej przebiegającej 3–5 m nad wodą; jej zbocza osiągają nachylenie 5–7° (największe bezpośrednio przy północno-zachodnim skraju stanowiska). W dnie rynny goplańskiej o przebiegu południkowym ciągną się wąskie listwy zbudowane z piasków i mułków jeziornych; są to akumulacyjno-abrazyjne terasy jeziorne, z których niższą (77–78 m n.p.m.) należy traktować jako współczesną strefę brzegową (Molewski 2012a, s. 11). Majdan grodziska znajduje się na poziomie 84,1–87,1 m n.p.m., szczyt wałów na rzędnej 91,3 m n.p.m. (Karczewski 2022, s. 12), a wody Gopła na 77,1 m n.p.m. Stanowisko położone jest w obrębie wysoczyzny morenowej płaskiej o średniej wysokości 90 m n.p.m., na płacie glin zwałowych, które przechodzą w rozległy obszar pokryty piaskami i żwirami lodowcowymi, miejscami zalegającymi na glinach zwałowych. Obszar równiny morenowej jest dwudzielny, wznosi się stopniowo ku wschodowi. Niższą, zachodnią część i wschodnią wyższą o 5–10 m, oddzielają długie stoki ciągnące się od Brześcia po Witowice. Na północy są one szersze i rozcięte dolinkami denudacyjnymi. Wyższa partia równiny morenowej urozmaicona jest pagórkami czołowomorenowymi z największym wzniesieniem 117,9 m n.p.m. w Chełmcu. W niższej części równiny morenowej, bliżej jeziora i równolegle do niego, ciągnie się wąska (około 0,2 km) rynna subglacjalna zwana orpikowską (Molewski 2012a, s. 10). Przy jej południowym krańcu zalega płat piaszczystej równiny wodnolodowcowej, w dnie miejscami równiny torfowe. Łączy się ona z rynną goplańską na północ od Ostrowa. Z kolei na południe od grodziska, bezpośrednio przy wałach po południowej stronie, ma ujście do rynny Gopła dolina marginalna wód roztopowych – głuszyńska, o szerokości około 1 km, wcinająca się na głębokość 10 m w równinę morenową. Płaskie dno doliny, zbudowane z piasków i żwirów, zalega na poziomie 82,5–85,0 m n.p.m., zbocza miejscami rozcinane są suchymi dolinkami denudacyjnymi. W dnie płynie ciek, którego początek znajduje się na wschód od Piotrkowa Kujawskiego. Zbocza doliny głuszyńskiej przy jej ujściu do Gopła są łagodne, mają około 5 m wysokości przy grodzisku i około 7,5 m po jego przeciwnej stronie. W tym miejscu szerokość dna doliny wynosi 0,4 km. Obecnie jest to obszar podmokły z niewielkimi zbiornikami wodnymi.

HYDROGRAFIA. Gopło należy do dorzecza Odry, której dopływem jest Noteć przepływająca przez jezioro. Nale-

Ryc. 10.1. Mietlica, gm. Kruszwica, stanowisko 1. Mapa topograficzna, arkusz Popowo z 1909 roku (http://igrek.amzp.pl; oprac. W. Ochotny)
Fig. 10.1. Mietlica, Kruszwica commune, site 1. Topographic map, Popowo sheet from 1909 (http://igrek.amzp.pl; elab. by W. Ochotny)

ży ono do typu rynnowego o południkowym przebiegu i rozwidlonym południowym końcu. Ma powierzchnię około 2121,5 ha, a jego maksymalna głębokość nie przekracza 16,6 m, średnia wynosi 3,6 m przy poziomie lustra wody wynoszącym 77,2 m n.p.m. (Choiński 1992, s. 81). Przy grodzisku jezioro ma dwie odnogi rozdzielone półwyspem; wschodnie ramię, nad którym leży grodzisko jest przepływowe. Szerokość akwenu nie przekracza tu 0,1 km. Dalej, po zachodniej stronie rynny, rozciąga się południkowo na długości około 8 km półwysep Potrzymiech, w tym miejscu szeroki na około 0,5 km. Za nim znajduje się nieprzepływowa odnoga jeziora. Obecna południowa część półwyspu to obszar podmokły, zbudowany z torfów leżących na gytiach. Bezpośrednio przy grodzisku dno jeziora jest piaszczyste i opada stromo do głębokości 6 m.

GLEBY. Stanowisko położone jest w strefie gleb płowych wytworzonych z glin.

Opis stanowiska

Grodzisko znajduje się w obrębie słabo obecnie wyodrębnionego cypla, wcinającego się w rynnę jeziora Gopło, zajmując obszar około 1,2 ha (ryc. 10.3, 10.4). Ma ono kształt nieregularnie trapezowaty, zaliczane jest do obiektów typu pierścieniowatego; powierzchnia wnętrza mierzona u podstawy wału wynosi 0,95 ha. Zachodnia i południowo-zachodnia linia wału obwodowego usytuowana jest wzdłuż krawędzi wysokiej terasy jeziornej (ryc. 10.5, 10.6); jest ona najlepiej zachowana, a jej wysokość sięga około 4 m w stosunku do poziomu majdanu i 12 m do poziomu lustra wody w Gople (około 77 m n.p.m.). W północnej części zachodniego odcinka wału widoczne jest zaklęśnięcie terenu, stanowiące pozostałość po przekopie nieokreślonego pochodzenia. Nie jest wykluczone, że w tym miejscu znajdowało się pierwotnie przejście bramne (Danielewski 2014, s. 155). Dobrze zachowany jest też północny odcinek wału o długości około 90 m, stykający się z wałem zachodnim pod kątem 90°. Bezpośrednio na północ od północno-zachodniej części grodziska widoczne jest – zapewne częściowo antropogeniczne – sfałdowanie terenu, usytuowane wzdłuż krawędzi rynny, nawiązujące do głównej linii wału zachodniego (podgrodzie, stanowisko 3; ryc. 10.7, 10.8). Zaznaczone jest ono również na niemieckiej mapie z połowy XIX wieku i stanowi, być może, pozostałość linii umocnień obronnych podgrodzia (Danielewski 2014, s. 155). Na zewnętrznych stokach wału, zwłaszcza w południowo-zachodniej części stanowiska, zalegają liczne kamienie (granitoidy), związane zapewne pierwotnie z konstrukcją fortyfikacji. Po wschodniej stronie założenia zaznacza się niewielkie sfałdowanie terenu będące pozostałością wału, a na wschód od niego wyraźne obniżenie po dawnym akwenie. W obniżeniu tym na XIX-wiecznych mapach zaznaczono staw, który znajdował się na terenie ówczesnego kompleksu zabudowań dworskich. Według M. Danielewskiego od strony północnej i wschodniej grodziska

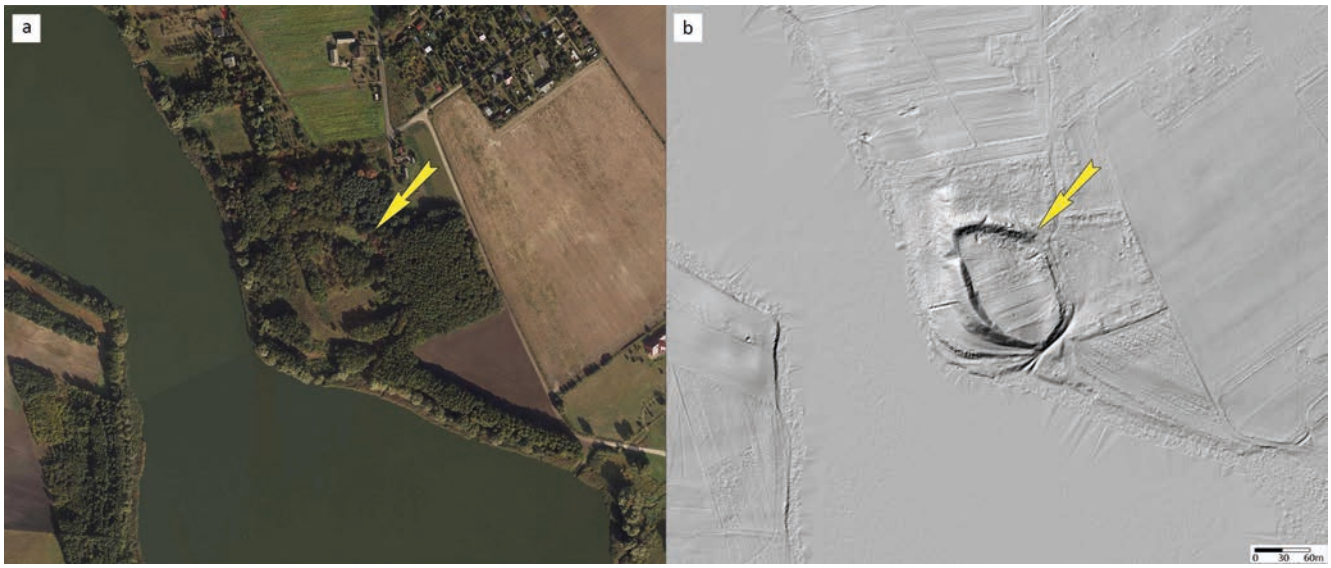
Ryc. 10.2. Mietlica, gm. Kruszwica, stanowisko 1. Widok grodziska od strony południowej (fot. W. Stępień)
Fig. 10.2. Mietlica, Kruszwica commune, site 1. Southern view of the stronghold (photo by W. Stępień)

zachowały się ślady fosy, co wymagałoby jednak weryfikacji wykopaliskowej (Danielewski 2014, s. 154–155). Badacz ten sugerował również, że od południowej i południowo-zachodniej strony obiektu zaznaczała się delimitacja terenu będąca pozostałością dwóch przedwali rozdzielonych fosami (Danielewski 2014, s. 154). Brakuje jednak na to przekonujących dowodów, a charakterystyczna konfiguracja terenu powstała zapewne w związku z użytkowaniem w okresie nowożytnym drogi wiodącej do platformy przeładunkowej na Gople, łączonej z pobliskim folwarkiem (Chudziak, Kaźmierczak, Niegowski 2022, s. 161–162). W 2021 roku północna część wałów naruszona została wieloma wkopami nieokreślonego pochodzenia, a ponadto gęsto zalesiona, stąd trudno dostępna. Majdan grodziska w północnej części porośnięty jest drzewami, natomiast część południowa jest niezalesiona i prowadzi do niej polna droga, którą można dojechać na stanowisko od strony wschodniej.

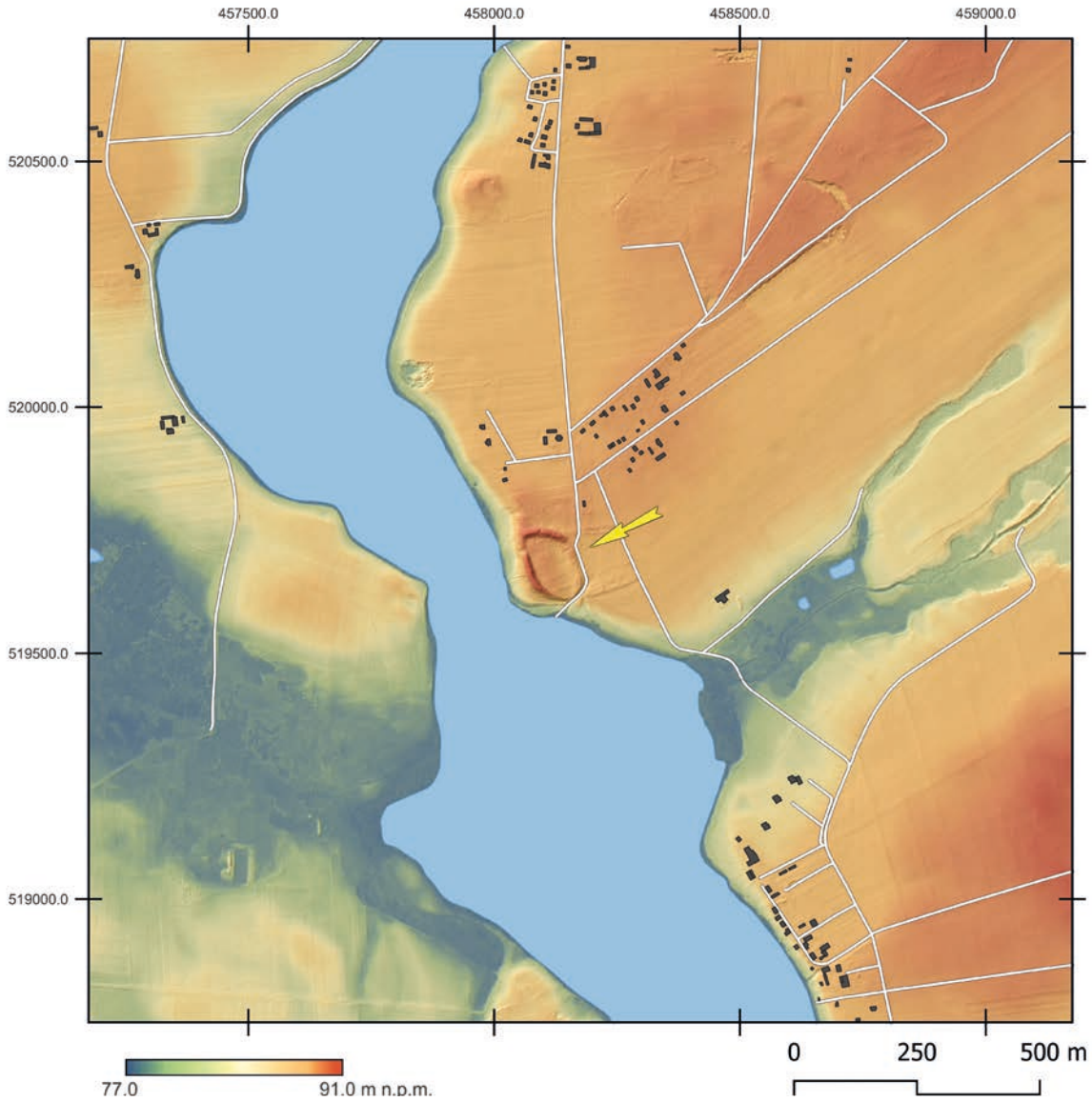
Historia badań i opracowań

Grodzisko zostało zaznaczone na mapie topograficznej z 1867 roku jako *Schanze*. Informację o nasypie ziemnym w pobliżu Mietlicy odnajdujemy również w „Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego" (*Słownik geograficzny* 1890, s. 473). Opisywane grodzisko ma bogatą literaturę przedmiotu – najstarsze informacje o obiekcie, określanym jako *Ringwall*, zawarto w publikacji P. Schumachera z 1924 roku, w której zamieszczono również pierwsze jego fotografie (ryc. 10.9). Władysław Kowalenko podał, że w 1884 roku powstał „schemat" (obiektu?) wykonany przez Tadeusza Trzcińskiego, a materiały zabytkowe („skorupy grodowe i bardzo wiele polepy") znajdowały się w dawnym Muzeum Miejskim w Bydgoszczy i Muzeum Wielkopolskim (obecnie Muzeum Archeologiczne; Kowalenko 1938, s. 257–258). Po drugiej wojnie światowej grodzisko zostało uwzględnione w wykazach tych obiektów sporządzonych dla województwa bydgoskiego (Zielonka 1959; 1963), jak i w kanonicznej w latach 60. XX wieku publikacji W. Antoniewicza i Z. Wartołowskiej (*Mapa grodzisk* 1964, s. 58, III F-26). Więcej danych znalazło się w *Studiach i materiałach do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, w których podano liczne informacje na temat ruchomych materiałów źródłowych (Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1972, s. 51–52). O pierścieniowatym grodzisku w Mietlicy w okresie powojennym pisali między innymi Zenon Guldon i Jan Powierski (1974, s. 101), jak również znalazło się ono w katalogu zabytków architektury województwa bydgoskiego (*Zabytki architektury* 1974). Uwzględniono je także w zweryfikowanym wykazie grodzisk wielkopolskich (Kurnatowska, Łosińska 1983, nr 10).

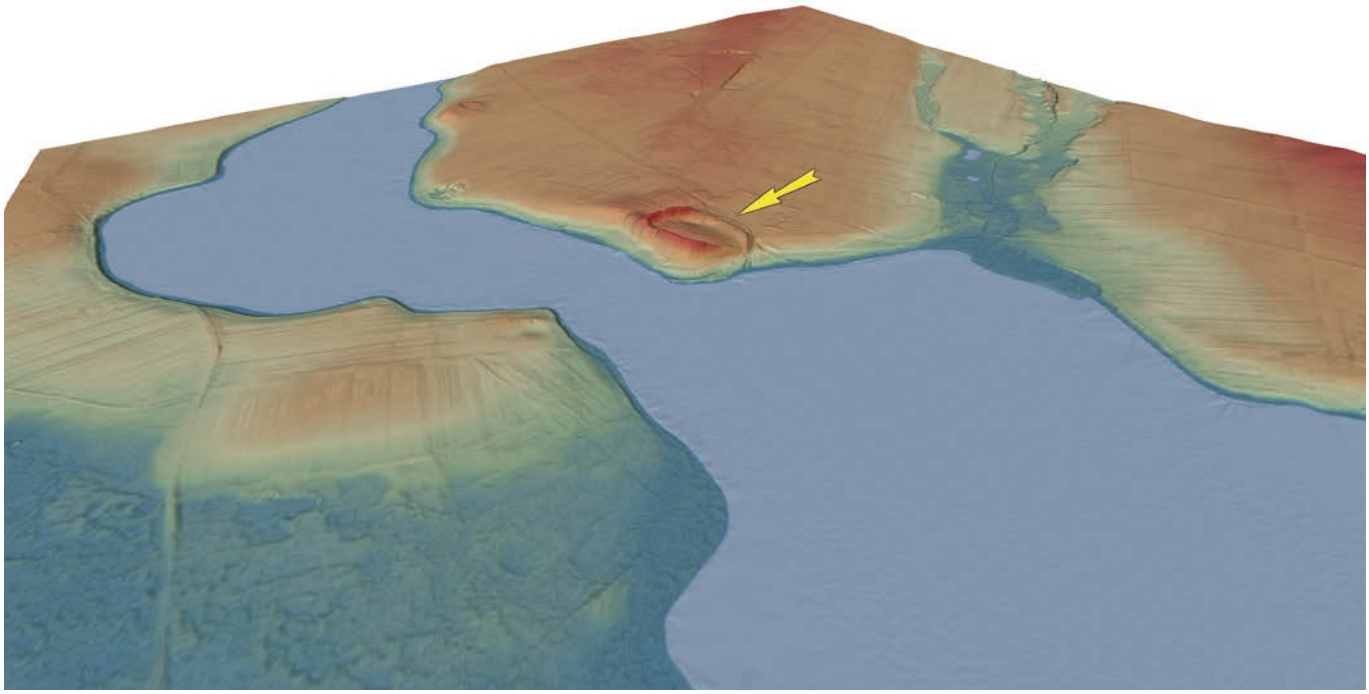
Grodzisko było wielokrotnie penetrowane, wiadomo, że w 1922 roku przeprowadzono na nim prospekcję weryfikacyjną, której autorem był Z. Zakrzewski, ówczesny konserwator zabytków przedhistorycznych na okręg poznański (Cofta-Broniewska, Stolpiak 1984, s. 33). Cztery lata później, w 1926 roku, przebadał on

Ryc. 10.3. Mietlica, gm. Kruszwica, stanowisko 1. Ortofotomapa z lokalizacją stanowiska (a) oraz obraz lidarowy z lokalizacją stanowiska (b) (źródło: dane centralnego zasobu geodezyjnego i kartograficznego; oprac. W. Ochotny)
Fig. 10.3. Mietlica, Kruszwica commune, site 1. Orthophotomap with location of the site (a) and LiDAR plans with location of the site (b) (source: data from the central geodetic and cartographic resource; elab. by W. Ochotny)

Ryc. 10.4. Mietlica, gm. Kruszwica, stanowisko 1. Mapa topograficzna (oprac. M. Sosnowski)
Fig. 10.4. Mietlica, Kruszwica commune, site 1. Topographic map (elab. by M. Sosnowski)

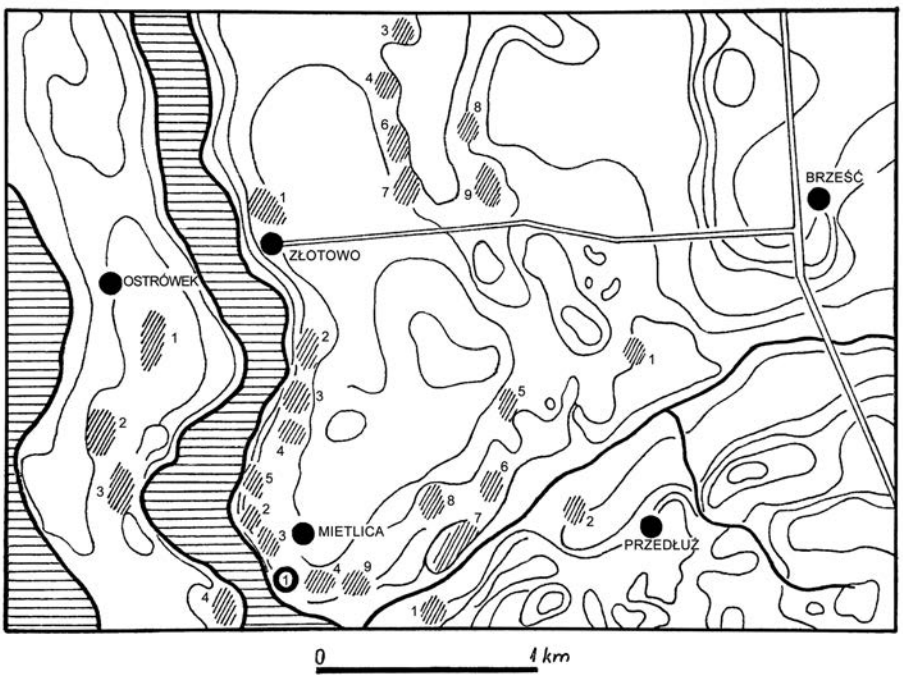
Ryc. 10.5. Mietlica, gm. Kruszwica, stanowisko 1. Wizualizacja przestrzenna w wersji 2D wykonana na podstawie pomiarów ALS (oprac. M. Sosnowski)
Fig. 10.5. Mietlica, Kruszwica commune, site 1. View in 2D version made based on ALS measurements (elab. by M. Sosnowski)

Ryc. 10.6. Mietlica, gm. Kruszwica, stanowisko 1. Widok grodziska od strony południowo-wschodniej, zdjęcie panoramiczne (fot. M. Weinkauf)
Fig. 10.6. Mietlica, Kruszwica commune, site 1. Southeastern view of the stronghold, panoramic photo (photo by. M. Weinkauf)

stanowisko metodą sondażową, uznając je za obiekt wczesnośredniowieczny. W swoich pamiętnikach pisał, że „[…] natrafił w jednym miejscu (na wierzchołku wału) na ogromne ilości polepy […]" (Stolpiak 1993, s. 11). Kolejna akcja badawcza o charakterze powierzchniowym, zrealizowana przez pracowników Zakładu Archeologii Wielkopolski IHKM PAN w Poznaniu, miała miejsce w 1967 roku (Hensel, Kurnatowska 1972, s. 51). W jej trakcie pozyskano 49 fragmentów wczesnośredniowiecznych naczyń ceramicznych, duże grudy polepy, węgiel drzewny i kości zwierzęce. Na tej podstawie chronologia obiektu określona została na fazy B–D oraz pełne średniowiecze.

Pierwsze odnotowane badania o charakterze powierzchniowo-sondażowym na stanowisku w Mietlicy przeprowadził w 1974 roku zespół A. Cofty-Broniewskiej z ówczesnego Instytutu Prahistorii UAM (*Katalog* 1992, s. 33; brak informacji o liczbie i lokalizacji sondaży). Natomiast szerokopłaszczyznowe badania wykopaliskowe zrealizowano tu dopiero w latach 1977–1978.

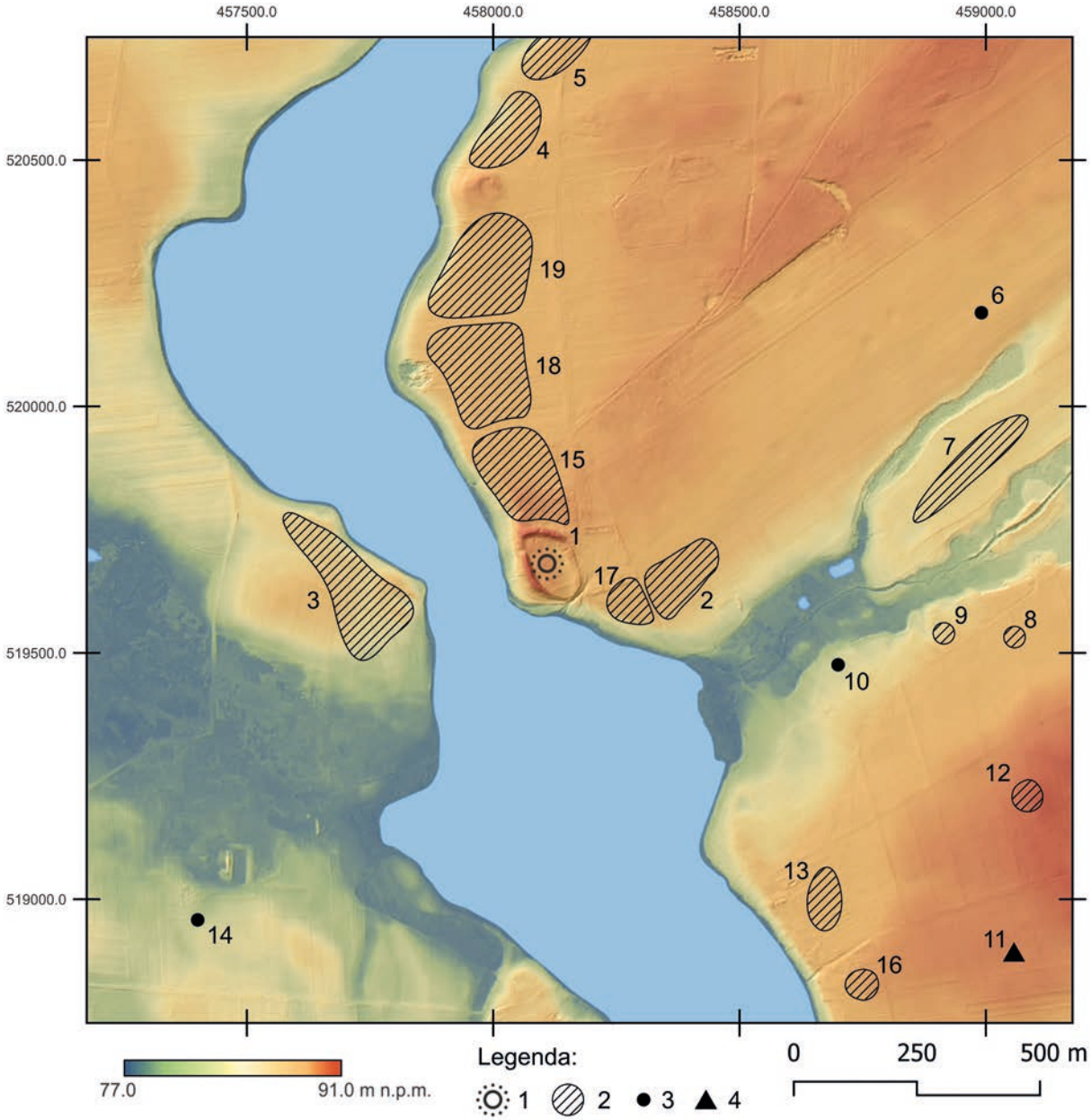

Ryc. 10.7. Mietlica, gm. Kruszwica. Plan lokalizacyjny stanowisk wczesnośredniowiecznych odkrytych w sąsiedztwie grodziska w Mietlicy (wg Jernigan Maloney, Sobociński 1983)

Fig. 10.7. Mietlica, Kruszwica commune. Location plan of early medieval sites discovered in the vicinity of the Mietlica settlement (by Jernigan Maloney, Sobociński 1983)

Podjęła się ich międzynarodowa ekspedycja wykopaliskowa reprezentowana przez IHKM PAN w Poznaniu (Urszulę i Aleksandra Dymaczewskich), we współpracy z amerykańskim Uniwersytetem w Luisville w Kentacky (Stephanie Jernigan Maloney) (ryc. 10.10; Dymaczewski, Jernigan 1979; 1980; Informator 1979, s. 180–181; Maloney 1980; Jernigan Maloney 1988; por. też Dzieduszycka 1985; Kurnatowska, Łosińska 1992, s. 117). Interdyscyplinarne badania wspierane były przez Fundusz Marii Skłodowskiej-Curie (Jernigan Maloney 1988). Oprócz grodziska badaniami objęto wówczas dwie osady usytuowane na północ od niego (por. niżej – Zaplecze osadnicze). Sprawozdanie z tych badań wraz z planem sytuacyjnym stanowiska oraz naniesionymi wykopami znajduje się w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Toruniu, Delegatura w Bydgoszczy. Niedostępna jest natomiast dokumentacja rysunkowa wykonana w ich trakcie oraz dziennik prac. Z informacji zawartych w różnych materiałach archiwalnych i publikacjach sprawozdawczych wynika, że odkryto co najmniej 65 jam osadniczych (obiektów), koncentrujących się w centralnej oraz wschodniej części majdanu (ryc. 10.11, 10.12). W zachodniej części majdanu, bezpośrednio u podnóża wału, odsłonięto natomiast relikty wczesnośredniowiecznej zabudowy półziemiankowej oraz warstwy nowożytne z XVII–XX wieku. Ponadto zidentyfikowano nawarstwienia z wczesnej epoki żelaza przyporządkowane do kultury łużyckiej (Dymaczewski 1977; 1978). Materiały źródłowe – jak dotąd – nie zostały w całości opracowane; aktualnie pozostają w zbiorach Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Poznaniu. Dotychczasowe publikacje analityczno-źródłowe poświęcono jedynie materiałom archeozoologicznym (Jernigan, Sobociński 1979; Jernigan Maloney, Sobociński 1983) oraz archeobotanicznych (Klichowska 1966). Wstępne wyniki analiz przyrodniczych zreferowane zostały na posiedzeniu Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk 27 kwietnia 1978 roku (Dymaczewski, Jernigan 1979). Powstało natomiast cenne opracowanie problemowe dotyczące form budownictwa mieszkalnego, którego relikty odkryto na terenie grodziska i jego bezpośredniego zaplecza (Jernigan Maloney 1988). Znaleźć w nim można plan sytuacyjny 13 jam osadniczych (w tym chaty półziemiankowej i łaźni), odsłoniętych na majdanie we wschodniej części grodziska oraz informacje na temat ich rozwarstwienia chronologicznego. Istotnym uzupełnieniem są rzuty i profile obiektów, bardzo cenne z uwagi na brak dostępu do dokumentacji z tych badań. Warto wspomnieć, że w 1978 roku przeprowadzono prace wykopaliskowe na jednej z osad podgrodowych (Złotowo, stanowisko 5).

Kolejny etap badań grodziska w Mietlicy przypadł na koniec XX i początek XXI wieku. W czerwcu 1989 roku wykonany został szczegółowy plan sytuacyjno-wysokościowy (ryc. 10.13). Z informacji zawartych w literaturze przedmiotu wynika, że w tym czasie podjęto też próbę pozyskania drewna do badań dendrochronologicznych (Kara, Krąpiec 2000, s. 312). Zapewne ze względu na zaburzoną stratygrafię warstw kulturowych nie uzyskano materiałów spełniających wymogi pomiarów dendrochronologicznych (por. również Danielewski, Pawlik 2008; Danielewski 2016b, przypis 111). Wówczas też badania wykopaliskowe skoncentrowano głównie na osadzie podgrodowej oraz pozostałych osadach zlokalizowanych wzdłuż krawędzi rynny Gopła, na północ od grodziska (stanowiska 3, 2, 5). Prowadził je zespół pod kierunkiem W. Dzieduszyckiego z Instytutu Archeologii i Etnolo-

Ryc. 10.8. Mietlica, gm. Kruszwica. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy. Legenda: 1 – grodzisko; 2 – osada; 3 – punkt osadniczy/ślad osadniczy; 4 – skarb. Wykaz stanowisk wraz z ich numeracją: 1 – Mietlica 1, grodzisko; 2 – Mietlica 9, osada; 3 – Ostrówek 4, osada; 4 – Mietlica 12, osada; 5 – Mietlica 11, osada; 6 – Mietlica 8, punkt osadniczy; 7 – Mietlica 7, osada; 8 – Połajewek 7, osada; 9 – Połajewek 6, osada; 10 – Połajewek 5, ślad osadniczy; 11 – Połajewek 1, skarb; 12 – Połajewek 10, osada; 13 – Połajewek 2, osada; 14 – Łuszczewo 16, ślad osadniczy; 15 – Mietlica 3, osada; 16 – Połajewek 11, osada; 17 – Mietlica 4, osada; 18 – Mietlica 2, osada; 19 – Mietlica 5, osada (https://zabytek.pl/pl; archiwum Instytutu Archeologii UMK; oprac. M. Sosnowski, W. Ochotny)

Fig. 10.8. Mietlica, Kruszwica commune. Early medieval settlement complex. Legend: 1 – stronghold; 2 – settlement; 3 – point of settlement/trace of settlement; 4 – hoard. List of sites with their numbers: 1 – Mietlica 1, stronghold; 2 – Mietlica 9, settlement; 3 – Ostrówek 4, settlement; 4 – Mietlica 12, settlement; 5 – Mietlica 11, settlement; 6 – Mietlica 8, point of settlement; 7 – Mietlica 7, settlement; 8 – Połajewek 7, settlement; 9 – Połajewek 6, settlement; 10 – Połajewek 5, trace of settlement; 11 – Połajewek 1, hoard; 12 – Połajewek 10, settlement; 13 – Połajewek 2, settlement; 14 – Łuszczewo 16, trace of settlement; 15 – Mietlica 3, settlement; 16 – Połajewek 11, settlement; 17 – Mietlica 4, settlement; 18 – Mietlica 2, settlement; 19 – Mietlica 5, settlement (https://zabytek.pl/pl; archive of the Institute of Archaeology of the NCU; elab. by M. Sosnowski, W. Ochotny)

gii PAN w Poznaniu, niejako kontynuując prace podjęte przez poznańskich archeologów w latach 70. XX wieku (por. niżej – Zaplecze osadnicze).

W czerwcu 2021 roku, na zlecenie Kujawsko-Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, na grodzisku przeprowadzono badania weryfikacyjno-sondażowe, których celem było określenie charakteru nawarstwień kulturowych występujących w strefie przywałowej oraz ustalenie ich chronologii. Realizował je zespół z Instytutu Archeologii UMK pod kierunkiem W. Chudziaka w ramach projektu NPRH „Atlas grodzisk wczesnośredniowiecznych z obszaru Polski". Ponadto na stanowi-

Ryc. 10.9. Mietlica, gm. Kruszwica, stanowisko 1. Widok grodziska (wg Großpietsch 2021, Abb. 6–7)
Fig. 10.9. Mietlica, Kruszwica commune, site 1. View of the stronghold (by Großpietsch 2021, Abb. 6–7)

sku przeprowadzono dwuetapowo badania geomagnetyczne (ich autorem był W. Małkowski), dostosowując je do zakresu wycinki drzew na majdanie, przeprowadzonej przez Nadleśnictwo Miradz w 2022 roku.

Zakres prac badawczych

Nie jest znana szczegółowa lokalizacja oraz zakres prac sondażowych przeprowadzonych na grodzisku w 1974 roku. Największy zasięg przestrzenny miały dotąd badania realizowane w 2. połowie lat 70. XX wieku (ryc. 10.11). Wykonano wówczas przekop przez wał oraz majdan grodziska na linii wschód–zachód na odcinku 120 m (wykopy VI, IX–X o wymiarach 10,0×2,5 m; wykop IV o wymiarach 10×5 m – wał zachodni, wykopy I o wymiarach 10×5 m, wykopy II, V oraz III o wymiarach 10,0×2,5 m – majdan, wykopy XI–XII o wymiarach 10,0×2,5 m – strefa potencjalnego występowania reliktów wału wschodniego). W centralnej części majdanu, pomiędzy wykopami I–II oraz II–III, wytyczonymi na głównej osi badawczej, nie prowadzono eksploracji. W kolejnym sezonie badawczym we wschodniej części majdanu, w obrębie obniżenia terenowego, gdzie usytuowano wykop III, eksplorację poszerzono w ramach pięciu kolejnych wykopów: III o wymiarach 10×2 m oraz VII–VIII, XIII–XIV o wymiarach 10×4 m. W sumie przebadano powierzchnię około 4,5 ara (Kurnatowska, Łosińska 1992, s. 117).

W 2021 roku w trakcie badań weryfikacyjno-sondażowych na stanowisku założono jeden wykop o wymiarach 7,5×2,5 m (1/21; ryc. 10.14). Wytyczono go prostopadle do linii przebiegu wału tak, aby jego zachodnia część obejmowała również wewnętrzny stok wału, natomiast wschodnia usytuowana była w strefie potencjalnego występowania zabudowy przywałowej. W celu weryfikacji wyników badań wykopaliskowych z lat 70. XX wieku wykop 1/21 założono 5 m na północ od wówczas eksplorowanych. W nawiązaniu do jego północnej krawędzi wytyczono oś przecinającą wał oraz majdan grodziska wzdłuż linii wschód–zachód. W sumie wykonano 17 odwiertów, w tym dwa na wale oraz 15 na majdanie. Od wschodu usytuowane były w strefie objętej eksploracją w latach 70., zatem uzyskany w nich obraz stratygraficzny odzwierciedlać może zachodzące w jej wyniku wtórne przeobrażenia terenu (odwierty 11–16). Ponadto w 2022 roku na terenie grodziska przeprowadzono prospekcję geomagnetyczną (ryc. 10.15; Małkowski 2022).

Stratygrafia kulturowa wraz z pozostałościami zabudowy

Na grodzisku odsłonięto zróżnicowany i złożony układ nawarstwień kulturowych. Na ich powstanie znaczący wpływ miał długotrwały proces użytkowania tego terenu we wczesnym średniowieczu oraz silne przekształcenia jakim został on poddany w czasach nowożytnych. Ślady tych działań uchwycone zostały zarówno w strefie majdanu, jak również na jego obrzeżach, zwłaszcza w zachodniej części, wyraźnie obniżonej, tworzącej rynnowate zagłębienie ciągnące się równolegle do linii wewnętrznej podstawy wału. Przeprowadzone w 2021 roku badania wykopaliskowe uzupełnione odwiertami dały przekrój przez stratygrafię stanowiska na linii wschód–zachód (od szczytu wału w zachodniej części grodziska do wypiętrzenia terenu we wschodniej części,

traktowanego jako pozostałość zniwelowanego nasypu wału). Dodatkowo badania geomagnetyczne umożliwiły całościowy wgląd w obraz anomalii odzwierciedlających w pewnym stopniu układ nawarstwień zalegających na majdanie.

Warstwy zarejestrowane w wykopie 1/21 oraz 18 odwiertach powiązano z trzema głównymi etapami użytkowania badanego miejsca (ryc. 10.16–10.19). Największą miąższość osiągały one w obniżeniu stycznym do zachodniej partii wału, gdzie zarejestrowano ślady zabudowy pochodzące z okresu wczesnośredniowiecznego, przykryte znacznej grubości warstwami o charakterze akumulacyjnym, powstałymi w czasach nowożytnych. Zasadniczo potwierdziło to spostrzeżenia badaczy eksplorujących tę strefę w 1977 roku. Z wczesnego średniowiecza pochodziły zagłębione w podłoże obiekty o charakterze mieszkalno-gospodarczym oraz nawarstwienia tworzące nasyp wału. Ich analiza przestrzenno-funkcjonalna i morfogenetyczna, jak również analiza zalegających w nich ruchomych materiałów źródłowych pozwoliła na wyróżnienie kilku faz osadnictwa wczesnośredniowiecznego.

Naturalne podłoże tworzył luźny, żółty piasek laminowany żyłami żelazistych wytrąceń (orsztynu) oraz soczewkami ciemnożółtego piasku gliniastego i gliny lekkiej. Poziom calca uchwycono w wykopie oraz we wszystkich

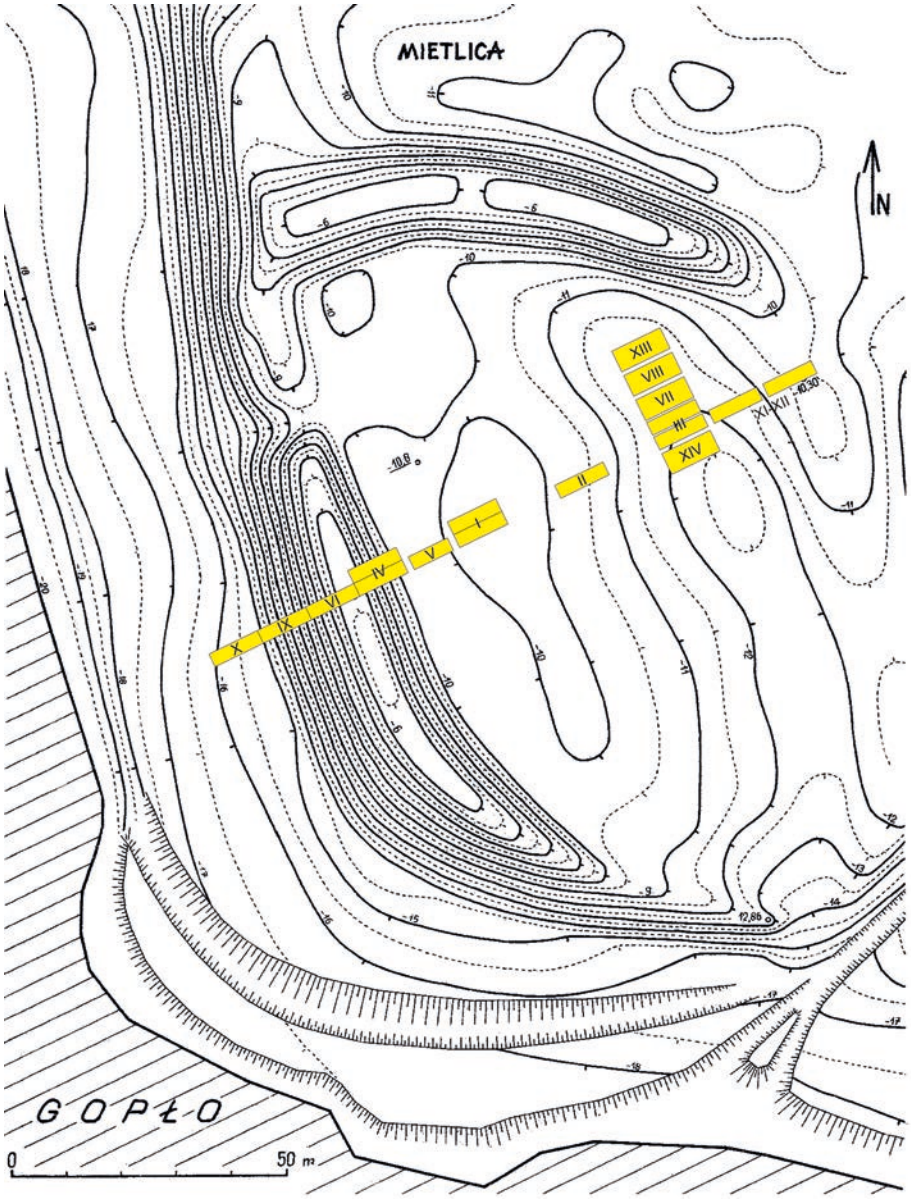

Ryc. 10.10. Mietlica, gm. Kruszwica, stanowisko 1. Widok grodziska w trakcie badań w latach 1977–1978: a – wykop na majdanie, widok od wschodu; b – wykopy na majdanie, widok z wału od zachodu; c – przekrój przez wał, widok od strony południowo-wschodniej (fot. ze zbiorów Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Poznaniu)

Fig. 10.10. Mietlica, Kruszwica commune, site 1. View of the stronghold during research in 1977–1978: a – trench, view from the east; b – trenches, view from the embankment from the west; c – cross-section through the embankment, view from the south-east (photo from the collections of Institute of Archaeology and Ethnology PAN in Poznań)

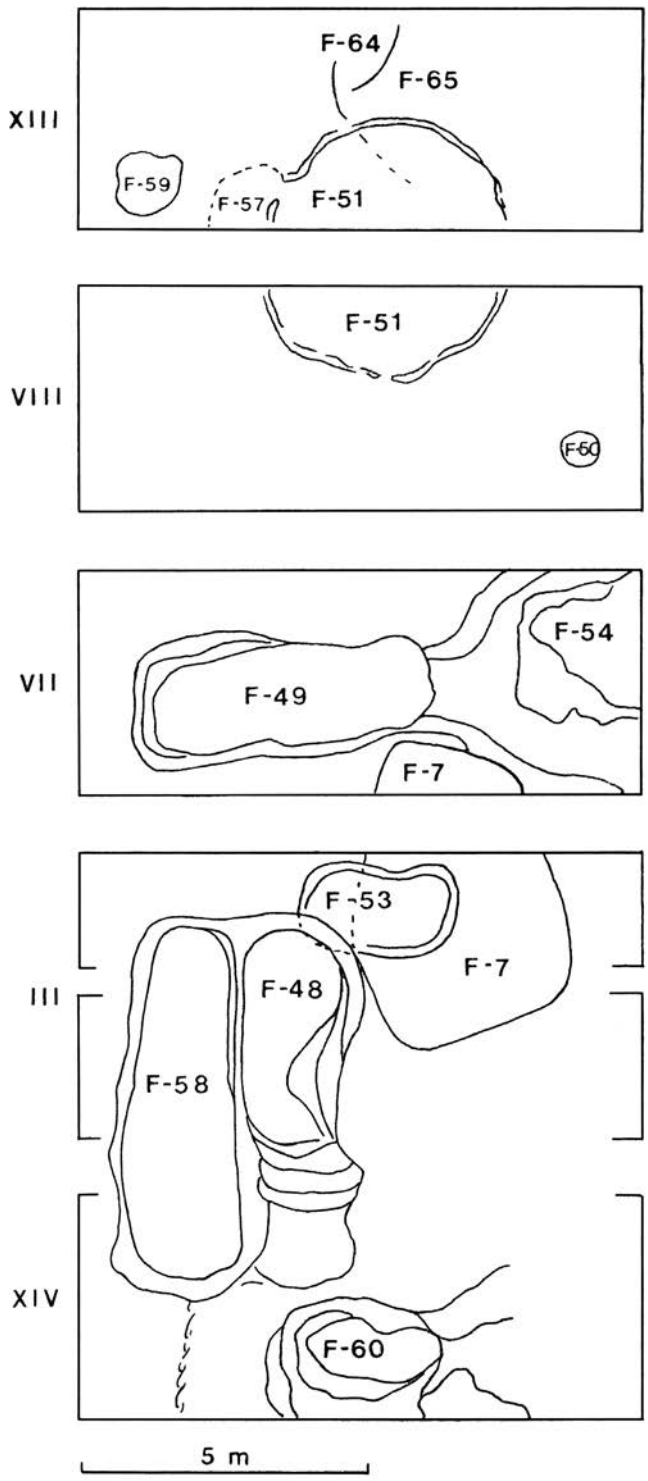
odwiertach. Jego strop obniżał się stopniowo w kierunku wschodnim – najwyżej zalegał przykryty nasypem wału (87,8 m n.p.m.), najniżej zaś we wschodniej części stanowiska, w miejscu domniemanego wału (84,2 m n.p.m.). Taki układ naturalnego podłoża wskazuje wyraźnie na występowanie wzdłuż pierwotnego brzegu Gopła pagórka wydmowego, tworzącego podłużny wał wypiętrzony ponad dzisiejszy poziom jeziora o około 10–11 m.

W obrębie wczesnośredniowiecznych nawarstwień wydzielono trzy poziomy osadnicze, związane z kolejnymi etapami użytkowania tego miejsca. Z najstarszym z nich powiązano jamę uchwyconą we wschodniej części wykopu 1/21 (ryc. 10.16–10.18). Jej strop zarejestrowano na wysokości 84,3 m n.p.m., tj. 2,3 m poniżej współczesnego poziomu terenu. W przekroju miała kształt głębokiej niecki o szerokości wynoszącej w partii spągowej 1,8 m i głębokości 1,1 m. W obrębie wykopu odsłonięto jedynie niewielki fragment jamy w rzucie rysującej się jako półowal, z granicą wyraźnie zaznaczającą się od strony południowej – większa część obiektu znajdowała się poza obszarem eksploracji (w północnym i częściowo we wschodnim profilu wykopu). Na strukturę obiektu składały się zalegające nieckowato poziomy piasku, przewarstwione spalenizną i popiołami, związanymi z użytkowaniem jamy (warstwy 17a–17d). Jej dno wyścielała cienka warstwa szarego piasku z popiołem, stanowiąca poziom użytkowy lub pozostałość konstrukcji izolującej ściany. Określenie funkcji obiektu na tym etapie badań pozostaje utrudnione. Być może odsłonięta jego część stanowi pozostałość ziemianki o charakterze mieszkalnym. Nie jest również możliwe stwierdzenie związku tej jamy z reliktami wału, gdyż nie widać tego w relacjach stratygraficznych – jej krawędź od podstawy wału dzieli pas terenu o szerokości 2,4 m. W stropie obiektu zalegała warstwa szarego piasku o miąższości 0,35 m, która stanowiła jednocześnie poziom wyrównawczy pod zabudowę związa-

Ryc. 10.11. Mietlica, gm. Kruszwica, stanowisko 1. Plan warstwicowy grodziska z lokalizacją wykopów z lat 1977–1978 (wg Jernigan Maloney, Sobociński 1983; oprac. W. Ochotny)

Fig. 10.11. Mietlica, Kruszwica commune, site 1. Contour plan of the stronghold with the location of trenches from 1977–1978 (by Jernigan Maloney, Sobociński 1983; elab. by W. Ochotny)

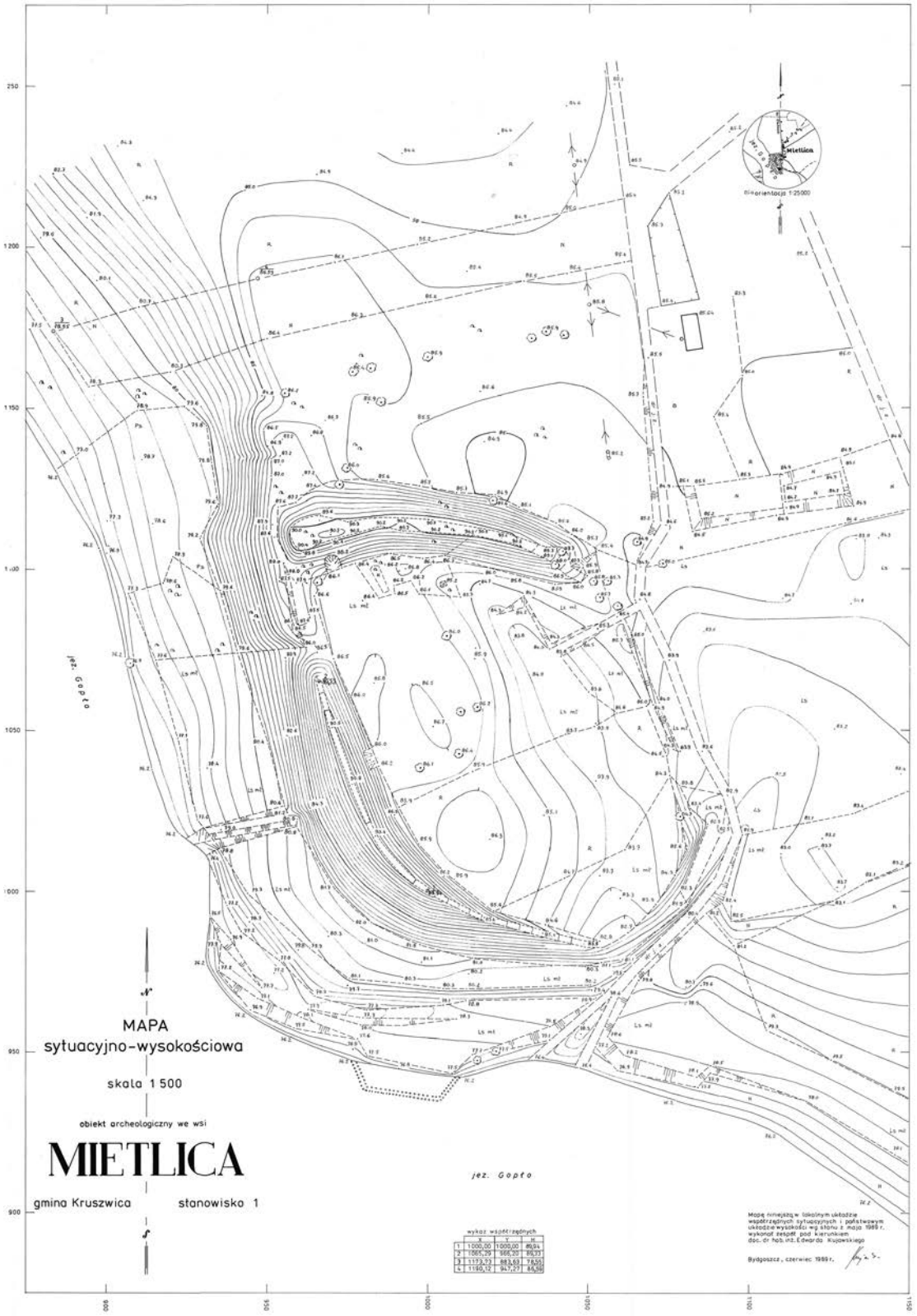
Ryc. 10.12. Mietlica, gm. Kruszwica, stanowisko 1. Lokalizacja obiektów odkrytych we wschodniej części majdanu (wg Jernigan Maloney 1988)

Fig. 10.12. Mietlica, Kruszwica commune, site 1. Location plan of the features discovered in the eastern part of the ward (by Jernigan Maloney 1988)

ną z młodszymi etapami użytkowania tego miejsca. Bezpośrednio na nim znajdowały się warstwy 14, 14a, 15, 16 i 16a, występujące w układzie nieckowatym na wypoziomowanej powierzchni terenu (83,9 m n.p.m.), na specjalnie przygotowanej terasie o szerokości 4,4 m (ryc. 10.18). Od zachodu układ ten ograniczała linia wału, zaznaczona wyraźnym podcięciem terenu, stanowiącym jednocześnie podstawę pod nasyp wału.

Warstwy składające się na relikty młodszego poziomu zabudowy, odsłonięte w wykopie 1/21, miały miąższość od 1,15 do 1,30 m. Powyżej nich zalegały laminowane spalenizną i popiołami warstwy szarego i szaro-żółtego piasku (13 i 13b). Nachylenie warstw 13–14 w kierunku wschodnim wskazywało na destrukcyjny charakter nawarstwień, zsuwających się ze zniszczonego wału, przykrywających wnętrze obiektu mieszkalnego z drugiej fazy, a w części wschodniej wykopu również zabudowy z fazy pierwszej (ryc. 10.16, 10.18). Całkowite wymiary tego obiektu uchwycono tylko na linii wschód–zachód. Jego wschodnią część zarejestrowano w odwiercie 4, wykonanym na przedłużeniu północnej krawędzi wykopu 1/21, w odległości 3 m od jego wschodniej ściany (ryc. 10.19). Stwierdzony w tym odwiercie układ warstw miał powiązanie ze stratygrafią zarejestrowaną w wykopie 1/21. Brak nawarstwień związanych z zasypiskiem obiektu w odwiercie 1, oddalonym o 5 m od wykopu wskazuje, że granica obiektu powinna przebiegać pomiędzy dwoma wspomnianymi odwiertami. Na tej podstawie można wnioskować, że szerokość obniżenia, odpowiadającego przebiegowi zabudowy z drugiej fazy, powinna wynosić co najmniej 6 m, mierząc przy jego dnie. W obrębie wykopu 1/21 uchwycono natomiast krawędź południową obiektu. Wzdłuż niej zarejestrowano pozostałości dwóch słupów (obiekt 1) o średnicy 0,4 m i głębokości 0,5 m, oddalonych od siebie o 2,5 m, które zapewne stanowiły pozostałość po konstrukcji nośnej ściany południowej i być może dachu zlokalizowanego w tym miejscu budynku. Na strukturę wypełniska jamy składały się warstwy szaro-żółtego i szarego piasku z ukośnymi soczewkami piasku przesyconego spalenizną i popiołem drzewnym (warstwy 15 i 16). Z poziomem tym z dużym prawdopodobieństwem można powiązać układ warstw tworzących podstawę nasypu wału (warstwy 13 i 14). Stanowił je jasnoszary piasek z orsztynem o grubości 5 cm (warstwa 7b), który uznano za pierwotny poziom glebowy (strop tej warstwy zarejestrowano na głębokości 86,05 m n.p.m.). Powyżej zalegały poziomy spalenizny (warstwa 7a) oraz żółto-szarego piasku ze spalenizną i węglami drzewnymi (warstwa 11; próba ^{14}C; tab. I, Poz-139725) o miąższości 0,2 m (ryc. 10.18).

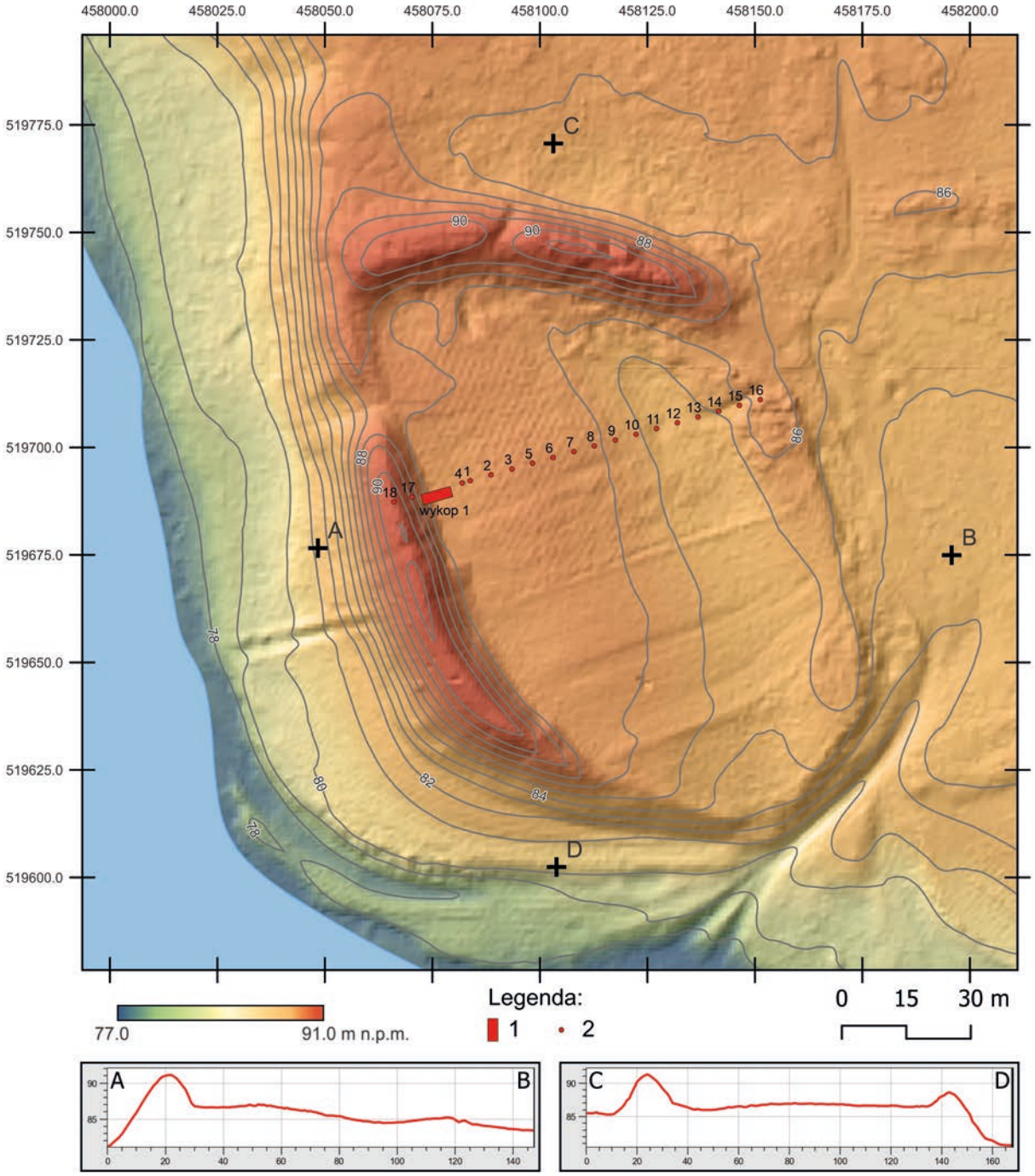
Właściwy nasyp wału tworzył żółto-szary piasek z drobnymi soczewkami próchnicy i szarego piasku oraz drobinami spalenizny, osiągający w obrębie wykopu (profil zachodni) miąższość 0,5–0,6 m (ryc. 10.17, 10.18). Maksymalną miąższość zarejestrowano w odwiercie usytuowanym na szczycie wału (odwiert 18), w którym grubość warstw mierzona od calca wynosiła 3 m (ryc. 10.19). Dość jednorodna struktura nawarstwień, z czytelnymi przewarstwieniami próchnicznego piasku oraz niewielką tylko domieszką materii organicznej wskazuje, że do usypa-

Ryc. 10.13. Mietlica, gm. Kruszwica, stanowisko 1. Plan sytuacyjno-wysokościowy z 1989 roku (rys. E. Kujawski)
Fig. 10.13. Mietlica, Kruszwica commune, site 1. Situation and elevation plan from 1989 (drawn by E. Kujawski)

nia wału użyto głównie czystego piasku pochodzącego z przyległego do jego podstawy rowu, spiętrzonego raczej bez udziału drewna jako elementu stabilizującego konstrukcję. Powstałe wzdłuż wału obniżenie wykorzystano do posadowienia zagłębionych poniżej gruntu budynków mieszkalnych.

Najmłodszy poziom stratygraficzny, powiązany z nasypem wału, wyznaczały warstwy 4 oraz 12, zalegające

Ryc. 10.14. Mietlica, gm. Kruszwica, stanowisko 1. Plan sytuacyjno-wysokościowy z lokalizacją wykopu i odwiertów archeologicznych z 2021 roku wraz z przekrojami wykonany na podstawie pomiarów ALS. Legenda: 1 – wykop, 2 – odwiert (rys. M. Sosnowski; oprac. W. Ochotny)

Fig. 10.14. Mietlica, Kruszwica commune, site 1. ALS based site contour map with trench and boreholes locations from 2021 together with cross-sections. Legend: 1 – trench, 2 – borehole (drawn by M. Sosnowski; elab. by W. Ochotny)

na stoku wału oraz powyżej stropu obiektów mieszkalnych usytuowanych w obniżeniu podwałowym. Miały one charakter demolacyjny, o czym świadczy sposób zalegania oraz brak wyraźnych pozostałości konstrukcji w postaci negatywów belek czy słupów. Na ich strukturę składały się jasnoszaro-żółty piasek (warstwa 4) oraz soczewka przemieszanego żółtego piasku (warstwa 12). Całość miała miąższość od 0,6 do 1,0 m i wyklinowywała się w kierunku środka majdanu (ryc. 10.18).

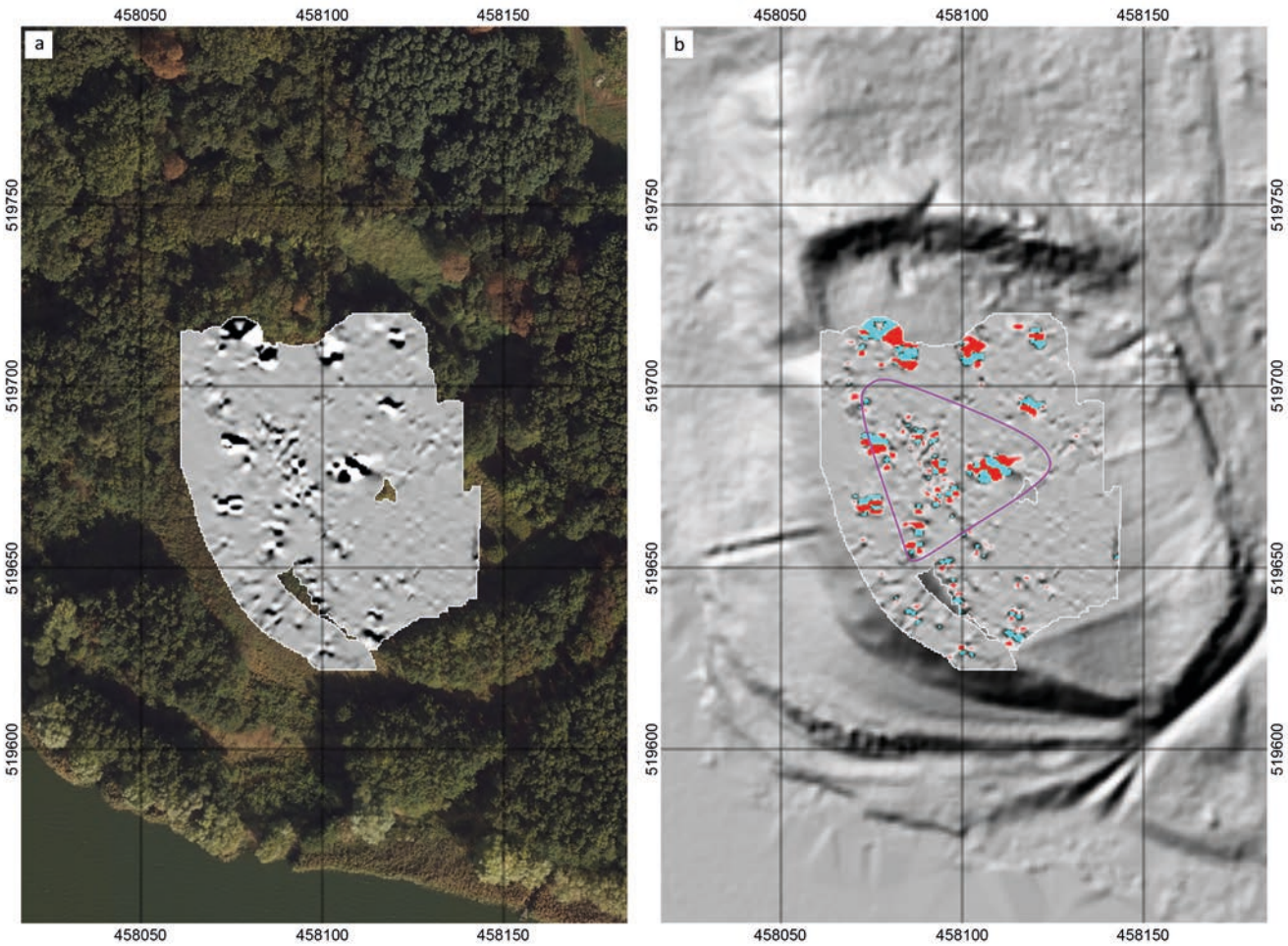
Nie stwierdzono bezpośredniego styku reliktów zabudowy z wałem, ponieważ układ warstw identyfikowanych z najmłodszym poziomem zabudowy rozdzielał obiekt nowożytny w postaci głębokiego na 0,35 m i szerokiego na 0,5 m rowu, ciągnącego się wzdłuż linii wału w poprzek wykopu 1/21 (ryc. 10.16, 10.18). Strop wkopu, o bliżej nieokreślonym przeznaczeniu (może wykop pod fundament budynku gospodarczego związanego z funkcjonowaniem na tym terenie zabudowań dworu), zareje-

strowano na poziomie 86,3 m n.p.m. Na jego wypełnisko składał się żółto-szary piasek (warstwa 8). Negatyw powstały w obniżeniu wypełniała górą warstwa jednolitego, szarego piasku z domieszką próchnicy (warstwa 5), czytelnego bezpośrednio pod humusem.

Z nowożytnym etapem użytkowania tego miejsca powiązano warstwy zalegające w obniżeniu pod wałem, w miejscu styku z majdanem (warstwy 2, 3 i 9 oraz uchwycone w odwiertach wykonanych w strefie majdanu). Największą miąższość osiągały w obrębie wykopu 1/21, gdzie tworzyły gruby, jednolity układ, silnie przesycony próchnicą o grubości ponad 1,4 m. Dolną część stanowiła w nim, bardziej jednorodna pod względem treści geologicznej, warstwa brunatno-szarego piasku (warstwa 9). Sposób jej zalegania oraz laminowana struktura wskazywała na długotrwały proces akumulacji (ryc. 10.18).

Współczesny poziom użytkowy tworzył humus oraz zalegające pod nim podglebie (szary, próchniczny piasek) o zróżnicowanej miąższości. W środkowej części majdanu, porośniętej młodym lasem, grubość warstw próchnicznych wynosiła 0,5–0,7 m (odwierty 1–8; ryc. 10.19). Znaczną miąższość, dochodzącą do 0,5 m, osiągały one w obniżonej partii podwałowej, zarówno w zachodniej, jak też wschodniej części stanowiska (odwierty 9–15; ryc. 10.19).

W 2021 roku pozostałości zabudowy mieszkalnej uchwycono również punktowo po wschodniej stronie majdanu. Miały one postać szarej warstwy ze spalenizną o miąższości dochodzącej do 0,4 m, zalegającej poniżej gleby próchnicznej. Na tym etapie badań nie można było stwierdzić, z którą fazą zabudowy należało powiązać uchwycone w odwiertach 8 i 10 warstwy osadnicze. Relikty zabudowy mieszkalnej i gospodarczej w tej strefie odkryto natomiast podczas badań prowadzonych w latach 70. XX wieku. Ich szczegółowy opis wraz z dokumentacją graficzną zawarto w artykule S. Jernigan Maloney (1988). Opublikowano w nim plan sytuacyjny 13 jam osadniczych (w tym chaty naziemnej, chaty półziemiankowej i łaźni; ryc. 10.12), odsłoniętych na majdanie we wschodniej części grodziska oraz informacje na temat potencjalnej funkcji i chronologii tych obiektów. Największa struktura zinterpretowana jako jeden

Ryc. 10.15. Mietlica, gm. Kruszwica, stanowisko 1. Wyniki badania geomagnetycznego: a – pomiary magnetyczne nałożone na ortofotomapę; b – interpretacja pomiarów magnetycznych nałożona na obraz lidarowy (rys. W. Małkowski)
Fig. 10.15. Mietlica, Kruszwica commune, site 1. Results of the geomagnetic survey: a – magnetic measurements superimposed on orthophotomaps; b – interpretation of magnetic measurements superimposed on LiDAR plans (drawn by W. Małkowski)

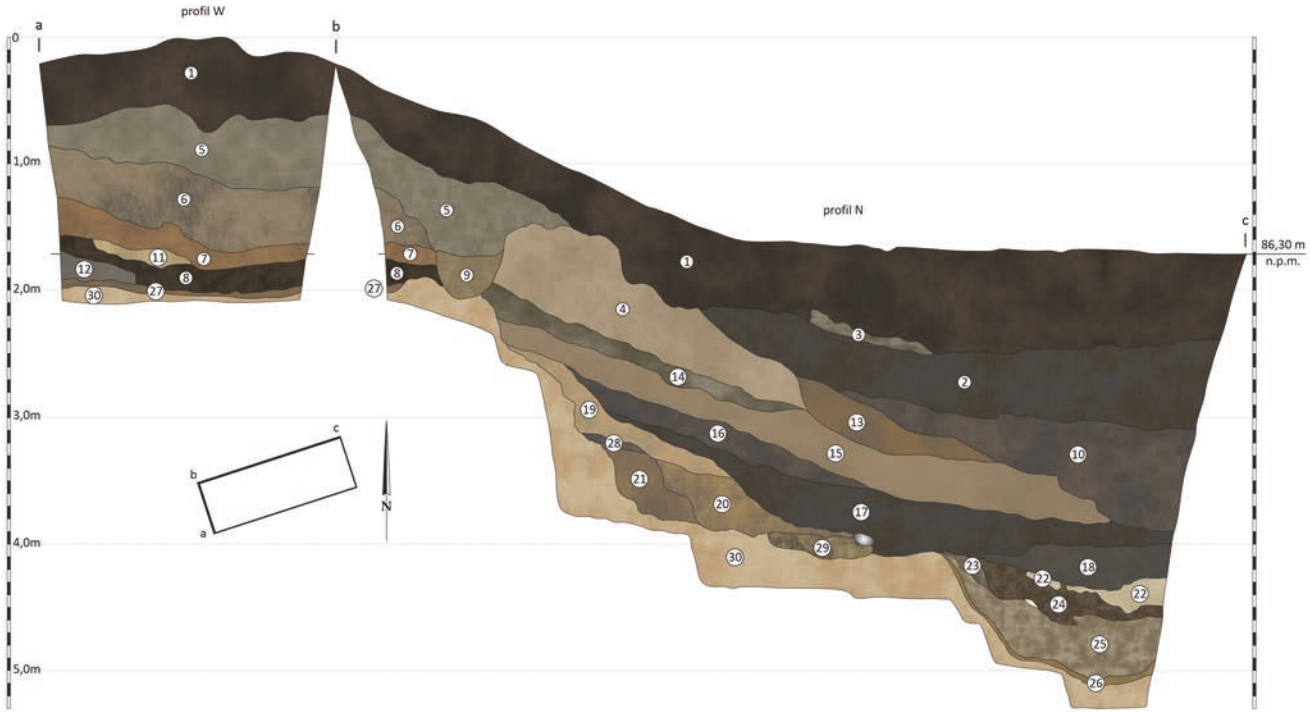
Ryc. 10.16. Mietlica, gm. Kruszwica, stanowisko 1. Wykop 1/21, profil północny (fot. R. Kaźmierczak)
Fig. 10.16. Mietlica, Kruszwica commune, site 1. Trench 1/21, northern profile (photo by R. Kaźmierczak)

Ryc. 10.17. Mietlica, gm. Kruszwica, stanowisko 1. Wykop 1/21, profil zachodni (fot. R. Kaźmierczak)
Fig. 10.17. Mietlica, Kruszwica commune, site 1. Trench 1/21, western profile (photo by R. Kaźmierczak)

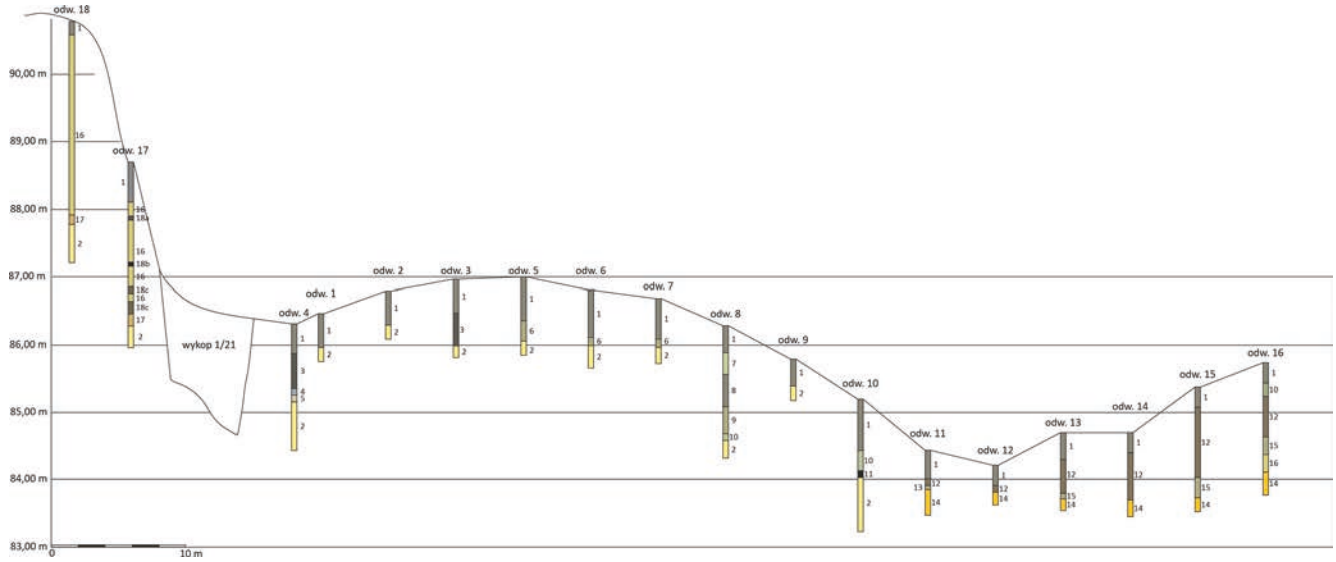
budynek mieszkalny składała się z dwóch równoległych pomieszczeń wkopanych w naturalne, gliniaste podłoże, rozdzielonych ścianą gliny (F-48/F-58; ryc. 10.20: a). Całkowita powierzchnia obu obiektów, w wykopach III, VII i XIV, tworzących w górnej części jedną strukturę w kształcie nieregularnie prostokątnym, wynosiła 25 m^2; dno usytuowane było od 1,30 do 1,62 m poniżej poziomu calca. Wejście do pomieszczenia wschodniego zachowało się od strony południowej w postaci sześciu stopni wykopanych w glinie. W północnej części tego pomieszczenia zarejestrowano warstwę kamieni i węgli drzewnych zinterpretowanych przez S. Jernigan Maloney jako pozostałości otwartego paleniska (Jernigan Maloney 1988, s. 250). W obrębie obiektu odkryto liczne materiały ceramiczne i kości (zwierzęce?), w tym dwa duże naczynia o funkcji zasobowej (Jernigan Maloney 1988, s. 248–250; Fig. 20).

Drugi obiekt, uznany za pozostałość naziemnej zabudowy mieszkalnej, odkryty w wykopach III i VII, miał nieregularnie prostokątny kształt o wymiarach 6,3×6,0 m (F-7; ryc. 10.20: b). Jego poziom użytkowy posadowiony był bezpośrednio na naturalnej glinie, nieckowato obniżo-

Ryc. 10.18. Mietlica, gm. Kruszwica, stanowisko 1. Wykop 1/21, profile północny i zachodni: 1 – szaro-brunatna próchnica (humus); 2 – ciemnożółto-jasnoszary piasek luźny (warstwa 2); 3 – szaro-ciemnożółty piasek luźny (warstwa 3); 4 – ciemnoszara próchnica z brunatno-jasnoszarym piaskiem luźnym (warstwa 4); 5 – szary piasek luźny (warstwa 5); 6 – szaro-żółto-jasnoszary piasek luźny (warstwa 6); 7 – ciemnożółto-jasnoszary piasek luźny (warstwa 7); 8 – ciemnożółto-ciemnobrunatno-jasnoszary piasek luźny (warstwa 7a); 9 – jasnoszary piasek luźny (warstwa 8); 10 – jasnoszaro-żółty piasek luźny (warstwa 9); 11 – szaro-żółty piasek luźny; 12 – jasnoszaro-ciemnożółto-ciemnoszary piasek luźny; 13 –żółty piasek luźny (warstwa 13); 14 – ciemnoszaro-żółto-szary piasek luźny ze spalenizną (warstwa 13a); 15 – ciemnożółto-szary piasek luźny ze spalenizną (warstwa 13b); 16 – jasnoszaro-żółty piasek luźny/orsztyn (warstwa 14); 17 – jasnoszaro-brunatny piasek luźny (warstwa 14a); 18 – szaro-żółty piasek luźny ze spalenizną i popiołem (warstwa 14b); 19 – żółto-jasnoszary piasek luźny (warstwa 15); 20 – szary piasek luźny (warstwa 16); 21 – szaro-żółto-ciemnożółto-brązowy piasek luźny (warstwa 16a); 22 – jasnoszaro-brązowo-żółty piasek luźny (warstwa 17); 23 – szary piasek luźny (warstwa 17); 24 – żółto-jasnoszary piasek luźny (warstwa 17); 25 – szaro-żółto-jasnoszary piasek luźny (warstwa 17); 26 – szary piasek luźny (warstwa 17); 27 – żółto-jasnoszary piasek luźny/orsztyn; 28 – jasnoszaro-brązowy piasek luźny/orsztyn; 29 – żółty piasek luźny/orsztyn (nora); 30 – ciemnożółty piasek luźny (calec) (rys. R. Kaźmierczak; oprac W. Ochotny)

Fig. 10.18. Mietlica, Kruszwica commune, site 1. Trench 1/21, northern and western profile: 1 – grey-brown humus (humus); 2 – dark yellow-light gray loose sand (layer 2); 3 – grey-dark yellow loose sand (layer 3); 4 – dark gray humus with brown-light gray loose sand (layer 4); 5 – loose gray sand (layer 5); 6 – grey-yellow-light gray loose sand (layer 6); 7 – dark yellow-light gray loose sand (layer 7); 8 – dark yellow-dark brown-light gray loose sand (layer 7a); 9 – light gray loose sand (layer 8); 10 – light gray-yellow loose sand (layer 9); 11 – gray-yellow loose sand; 12 – light gray-dark yellow-dark gray loose sand; 13 – yellow loose sand (layer 13); 14 – dark gray-yellow-gray loose sand with burnt surfaces (layer 13a); 15 – dark yellow-gray loose sand with burnt matter (layer 13b); 16 – light gray-yellow loose sand/orsztyn (layer 14); 17 – light gray-brown loose sand (layer 14a); 18 – gray-yellow loose sand with burnt matter and ash (layer 14b); 19 – yellow-light gray loose sand (layer 15); 20 – loose gray sand (layer 16); 21 – grey-yellow-dark yellow-brown loose sand (layer 16a); 22 – light gray-brown-yellow loose sand (layer 17); 23 – loose gray sand (layer 17); 24 – yellow-light gray loose sand (layer 17); 25 – grey-yellow-light gray loose sand (layer 17); 26 – loose gray sand (layer 17); 27 – yellow-light gray loose sand/hardpan; 28 – light gray-brown loose sand/hardpan; 29 – yellow loose sand/hardpan (burrow); 30 – dark yellow loose sand (virgin soil) (drawn by R. Kaźmierczak; elab. by W. Ochotny)

Ryc. 10.19. Mietlica, gm. Kruszwica, stanowisko 1. Przekrój przez stratygrafię wału i majdanu na linii odwiertów 1–18: 1 – szara próchnica, 2 – żółty piasek luźny (calec); 3 – ciemnoszary piasek luźny; 4 – jasnoszary piasek luźny; 5 – ciemnożółto-brunatny piasek luźny; 6 – szary piasek luźny z kamieniami; 7 – żółto-szary piasek luźny; 8 – ciemnożółto-ciemnoszary piasek luźny; 9 – szary piasek luźny; 10 – jasnoszaro-ciemnożółty piasek luźny; 11 – ciemnoszaro-czarny piasek luźny; 12 – ciemnoszaro-ciemnożółty piasek luźny; 13 – szary piasek luźny; 14 – ciemnożółty piasek gliniasty (calec); 15 – brunatno-ciemnożółty piasek gliniasty ze spalenizną; 16 – szaro-ciemnożółty piasek gliniasty ze spalenizną; 17 – ciemnożółto-brunatny piasek luźny; 18a – szary piasek luźny ze spalenizną; 18b – spalenizna; 18c – spalenizna z żółtym piaskiem luźnym (oprac J. Bojarski)

Fig. 10.19. Mietlica, Kruszwica commune, site 1. Cross-section through the stratigraphy of the embankment and ward on the line of boreholes 1–18: 1 – gray humus, 2 – yellow loose sand (virgin soil); 3 – dark gray loose sand; 4 – light gray loose sand; 5 – dark yellow-brown loose sand; 6 – gray loose sand with stones; 7 – yellow-gray loose sand; 8 – dark yellow-dark gray loose sand; 9 – loose gray sand; 10 – light gray-dark yellow loose sand; 11 – dark gray-black loose sand; 12 – dark gray-dark yellow loose sand; 13 – loose gray sand; 14 – dark yellow clay sand (virgin soil); 15 – brown-dark yellow clay sand with burnt matter; 16 – grey-dark yellow clay sand with burnt matter; 17 – dark yellow-brown loose sand; 18a – loose gray sand with burnt matter; 18b – burnt matter; 18c – burnt matter with yellow loose sand (elab. by J. Bojarski)

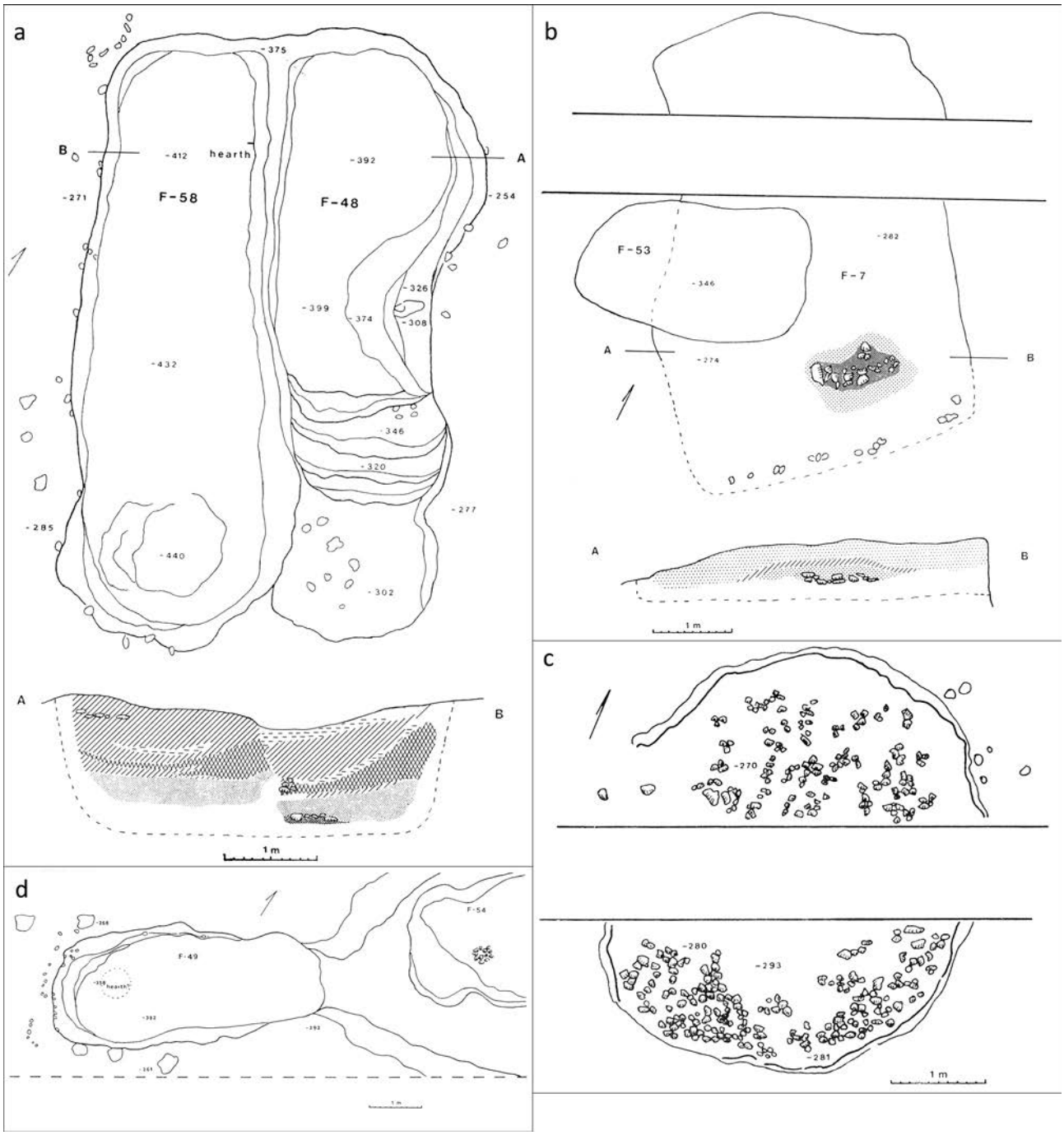
nej w obrębie zarysu obiektu. W południowo-wschodnim narożniku znajdowało się kamienne palenisko. Wzdłuż południowej krawędzi obiektu zachował się rząd niewielkich negatywów słupowych, wskazujących na obecność w tym miejscu ściany wykonanej w konstrukcji plecionkowej (Jernigan Maloney 1988, s. 241).

Kolejny obiekt, który zinterpretowano tym razem jako relikty łaźni, zachował się w postaci regularnie owalnej struktury o średnicy 4,5 m, odsłoniętej w wykopach VIII i XIII (F-51; ryc. 10.20: c). Jej zasadniczym elementem była warstwa przepalonych kamieni ułożonych na podłożu z gliny. Największe ich zniszczenie występowało w centralnej części struktury, w miejscu, w którym węgiel drzewny przesiąkł do warstwy gliny. Również w centralnej części obiektu zanotowano szczególnie wysokie nagromadzenie popiołu i węgli drzewnych (Jernigan Maloney 1988, s. 242).

Szczegółowo opisany został również obiekt F-49, odkryty w wykopie VII, zbliżony w rzucie do prostokąta o wymiarach około 5,0×2,5 m (ryc. 10.20: d). Lokalizacja negatywów dużych słupów usytuowanych po północnej i południowej stronie obiektu świadczy, że konstrukcja zadaszenia budynku znajdowały się na zewnątrz jego zagłębionej części. Zdaniem S. Jernigan Maloney „brak jakichkolwiek wskazań na centralne podpory sugeruje użycie jakiejś formy belki wiążącej do ustabilizowania krokwi prawdopodobnie dwuspadowego dachu" (Jernigan Maloney 1988, s. 247). Liczne negatywy słupów, zarejestrowane wzdłuż zachodniej krawędzi obiektu, świadczą, że również w tym przypadku zastosowano konstrukcję plecionkową.

W wykopie XIV odsłonięto obiekt zbliżony w rzucie do nieregularnego prostokąta o wymiarach około 3×2 m (F-60). Dno jamy, charakteryzujące się występowaniem wielu negatywów po słupach, obniżało się stopniowo w centralnej części, do głębokości 0,97 m. Stephanie Jernigan Maloney sugerowała, że wejście wyraźnie zaznaczało się po jej wschodniej stronie, jednak była zbyt małych rozmiarów, aby przypisać jej funkcję mieszkalną. Pozostałe obiekty związane potencjalnie z zabudową mieszkalną, odkryte we wschodniej części majdanu, nie zostały szczegółowo opisane. Najmniejszy z nich, nieregularnie prostokątny w rzucie, o powierzchni 4 m^2, naruszał strukturę obiektu F-7.

W 2021 roku nawarstwienia interpretowane jako nasyp wału uchwycono również we wschodniej części stanowiska, w odwiertach 11–16 (ryc. 10.19). Znajdowały się one w strefie krawędziowej wykopów z lat 1978–1979 (wykopy III, XI–XI). Pod względem barwy i struktury miały podobny wygląd jak warstwa 6 o charakterze nasypowym, zadokumentowana w wykopie 1/21. Miała ona największą miąższość w odwiercie 16, wykona-

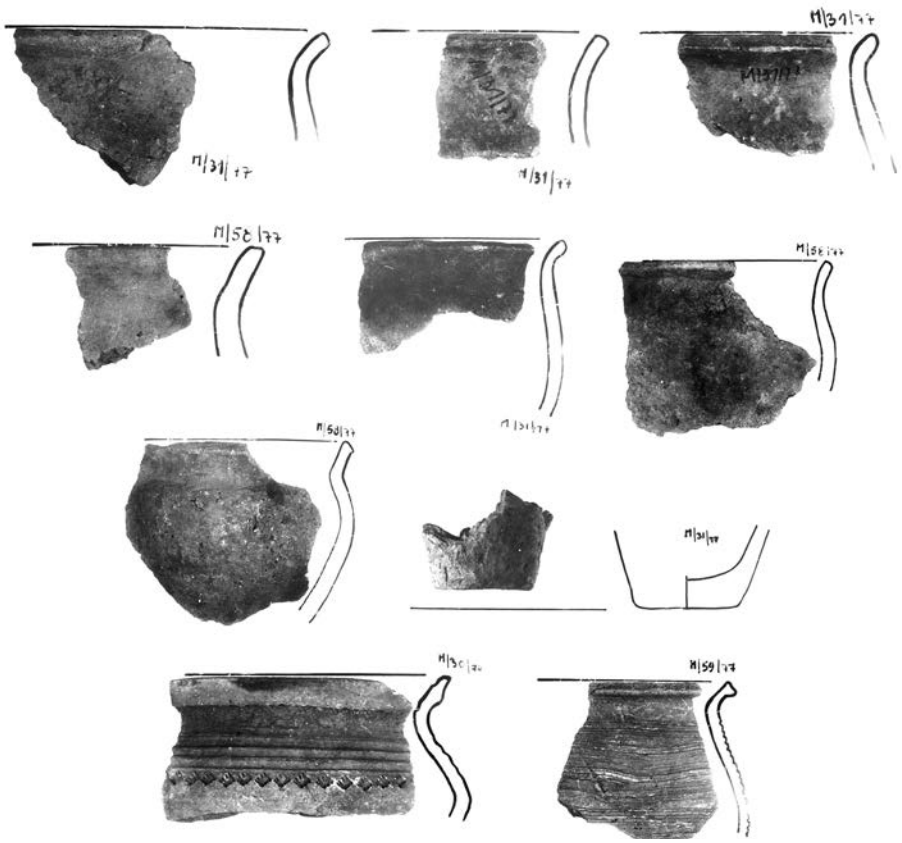
Ryc. 10.20. Mietlica, gm. Kruszwica, stanowisko 1. Obiekty: a – F–48–58; b – F–7 i F–53; c – F–51; d – F–49 i F 54 (wg Jernigan Maloney 1988)

Fig. 10.20. Mietlica, Kruszwica commune, site 1. Features: a – F–48–58; b – F–7 i F–53; c – F–51; d – F–49 i F 54 (by Jernigan Maloney 1988)

nym na domniemanym wale, którego zniwelowane pozostałości słabo manifestowały się w tej części grodziska.

Zaplecze osadnicze

Bezpośrednio na północ oraz południowy wschód od grodziska, wzdłuż krawędzi rynny Gopła, znajduje się kilka stanowisk wczesnośredniowiecznych, w tym osada podgrodowa (Mietlica, stanowisko 3) oraz pozostałe osady wchodzące w skład dużego, zwartego przestrzennie zespołu związanego z grodem w Mietlicy (stanowiska 2, 4, 5 i 9; ryc. 10.8; por. wyżej – Historia badań). Szczególną uwagę zwracają odkryte na podgrodziu w latach 70. XX wieku pozostałości prostokątnej, naziemnej chaty o zaokrąglonych narożach (F-7), zbudowanej zapewne w konstrukcji słupowo-plecionkowej, z dachem wspartym na słupach (Jernigan Maloney 1988, s. 237, Fig. 4). Pozostałości budynków naziemnych (F-4 i F-19) odkryto również na stanowisku 5, najbardziej oddalonym na północ od grodziska (Jernigan Maloney 1988, s. 239; Fig. 6). O wiele większy zakres mia-

Ryc. 10.21. Mietlica, gm. Kruszwica, stanowisko 1. Wybór naczyń ceramicznych z badań w latach 1977–1978 (wg Dymaczewski 1977)
Fig. 10.21. Mietlica, Kruszwica commune, site 1. A selection of pottery from the 1977–1978 survey (by Dymaczewski 1977)

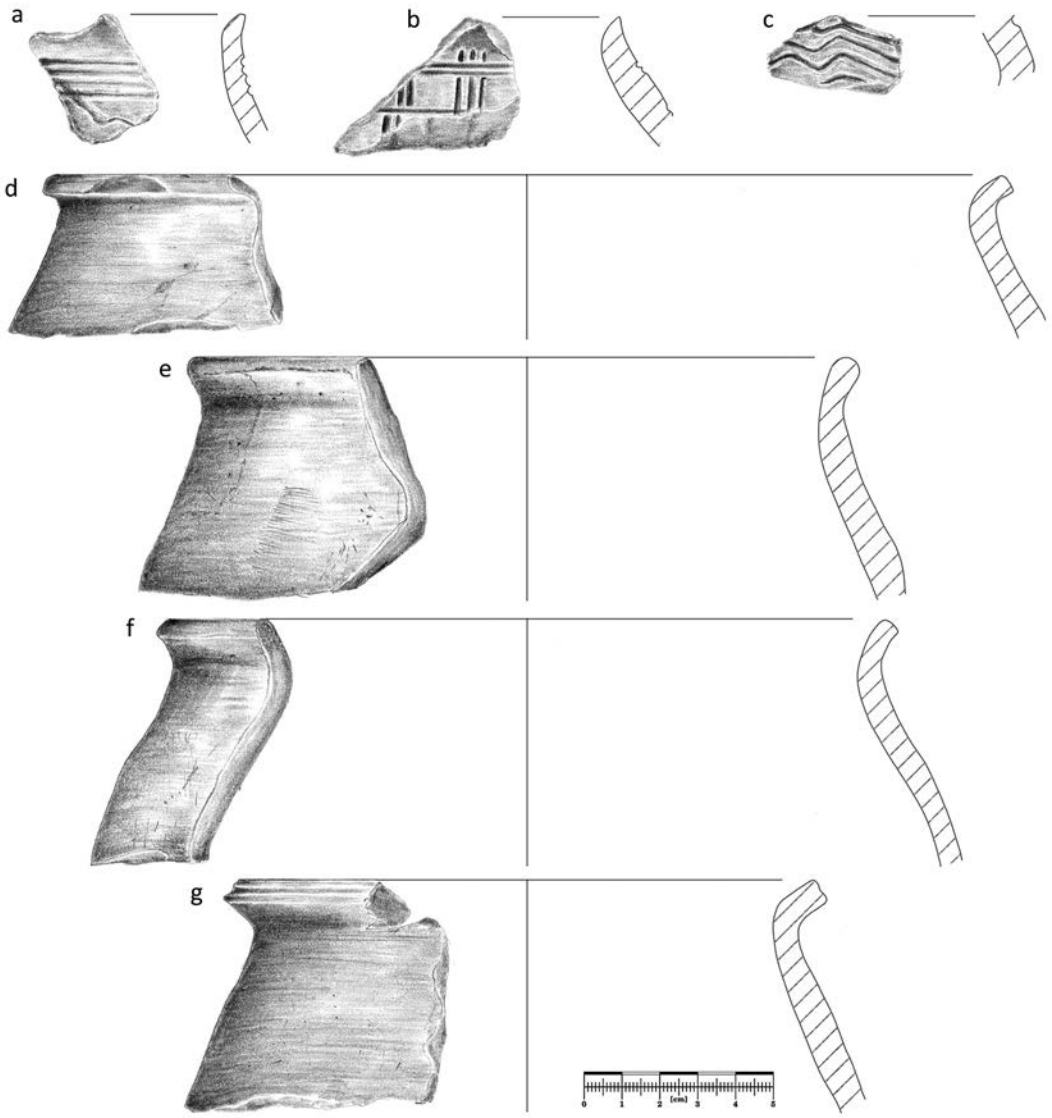
Ryc. 10.22. Mietlica, gm. Kruszwica, stanowisko 1. Wybrane tzw. zabytki wydzielone z badań w latach 1977–1978: a – kościany rozdzielacz rzemieni; b – grot żelazny z zadziorami; c – żelazna łyżka (wg Dymaczewski 1977)
Fig. 10.22. Mietlica, Kruszwica commune, site 1. Selected artefacts from the 1977–1978 survey: a – bone thong splitter; b – arrowhead with barbs; c – iron spoon (by Dymaczewski 1977)

ły badania prowadzone w latach 1997–1999 oraz w 2001 roku (por. wyżej – Historia badań). Na podstawie treści sprawozdań z badań, znajdujących się w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Toruniu, należy przyjąć, że w latach 1997–1998 eksploracją wykopaliskową objęto osadę usytuowaną na północ od podgrodzia (stanowisko 2, strefa piaśnicy, powierzchnia badawcza około 1,5 ara), natomiast w 1999 roku prace skoncentrowano na stanowisku 3 – podgrodziu oraz na stanowisku 4, zlokalizowanym bezpośrednio na południowy wschód od grodziska. Na pierwszym z nich założono pięć sondaży (5×1 m), odsłaniając sześć jam, piec i jeden obiekt o domniemanej funkcji kultowej. Jego zasadniczy trzon tworzyła struktura określona jako „mur kamienny", przyległa do dużego obiektu półziemiankowego, wypełnionego warstwami popiołu, spalenizny, licznymi materiałami archeozoologicznymi (w tym szkieletami zwierząt) i fragmentami naczyń ceramicznych z 1. połowy X wieku. Natomiast na stanowisku 4 wykonano 11 sondaży (5×1 m), w wyniku czego na przestrzeni 80×70 m stwierdzono występo-

Tabela 1. Mietlica, gm. Kruszwica, stanowisko 1. Zbiorcze zestawienie naczyń ceramicznych dla wczesnośredniowiecznych faz osadniczych (oprac. P. Błędowski)
Table 1. Mietlica, Kruszwica commune, site 1. Summary of pottery for the early medieval settlement phases (elab by P. Błędowski)

Faza	Warstwa	Nr inw.	Liczba ułamków naczyń											Wylewy	Brzuśce	Dna	Razem	Wylewy sklasyfikowane	Grupy techniczne					Typy				
			pradziejowych	późne średniowiecze/ czasy nowożytne	wczesnośredniowiecznych														I	II	III	IV	V	Sukow (A)	Sukow (B)	Menkendorf (Da)	Menkendorf (Db)	Vipperow (G)
					GT I–IV				Fragmenty zdobione	GT V																		
					wylew	brzusiec	dno	razem		wylew	brzusiec	dno	razem															
I	17	27/21			4	11		15	4					4	11		15	4		2	2			2		2		
II	14	17, 24/21	7		2	26		28	10		8	1	9	2	34	1	37	2			2						2	
	14a	22/21				2		2	1		2		2		4		4											
	15	18/21	2			3		3	3		2		2		5		5											
	16	19, 26/21	3		1	10		11	3		1		1	1	11		12	1			1						1	
III	4	4, 8, 15/21	8		2	7	1	10	4	1	9	2	12	3	16	3	22	3		1	2			1			2	
	6	3/21				2	1	3	1						2	1	3											
	7	9/21	2		1	12	1	14	3	1	7		8	2	19	1	22	1			1						1	
	7a	23/21				3		3							3		3											
	11	14/21			1	1		2						1	1		2	1		1				1				
	13	16, 21/21	4			30		30	11	2	11		13	2	41		43	1					1					1
IV	H/1	1/21		16		6		6	1		1	1	2		7	1	8											
	2	2, 6, 7/21		128		2		2	2		2		2		4		4											
	3	5/21		3																								
	5 spąg	10/21	9																									
	8	11/21				1		1	1						1		1											
	9	12, 13, 20/21	2	18	1	10		11	2	1	9		10	2	19		21	2			1		1			1		1
Razem			37	165	12	126	3	141	46	5	52	4	61	17	178	7	202	15		4	9		2	4		3	6	2

GT – grupa techniczna.

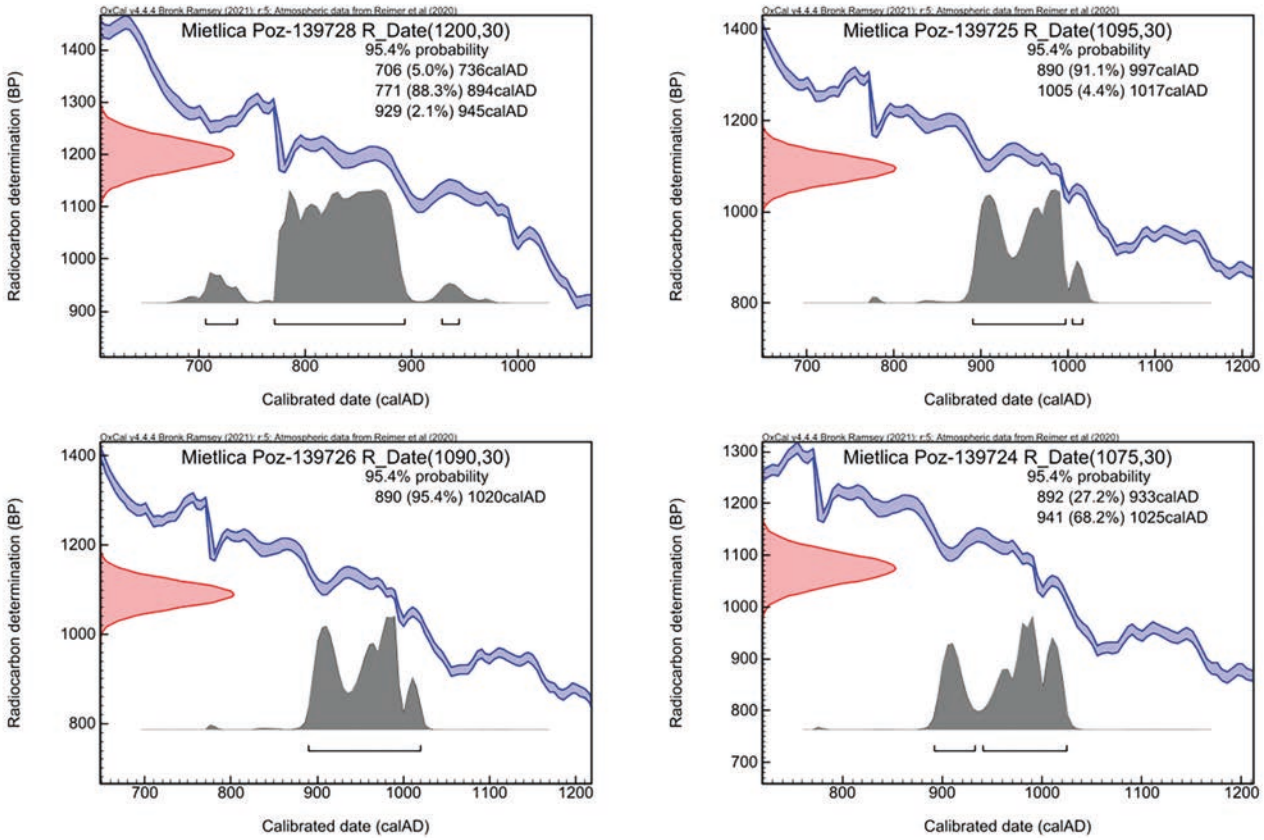

Ryc. 10.23. Mietlica, gm. Kruszwica, stanowisko 1. Wczesnośredniowieczne naczynia ceramiczne (faza I): a–g – warstwa 17 (rys. E. Błędowska; oprac. W. Ochotny)
Fig. 10.23. Mietlica, Kruszwica commune, site 1. Early medieval pottery (phase I): a–g – layer 17 (drawn by E. Błędowska; elab. by W. Ochotny)

wanie wczesnośredniowiecznej warstwy kulturowej, łączonej z fazami C–D oraz pochodzących z tego okresu jam i palenisk. W tym samym roku sondażowo przebadano również stanowisko 9, odsłaniając w jego obrębie warstwę kulturową, paleniska i półziemianki pochodzące z wczesnego średniowiecza. Ponadto w 2001 roku 14 sondaży założono na stanowisku 5 (brak bliższych danych). Z omawianym zespołem osadniczym łączy się również leżąca po zachodniej stronie jeziora, *vis a vis* grodziska, osada otwarta w Ostrówku, stanowisko 4, datowana na fazy B/C–D. Zdaniem B. i W. Dzieduszyckich „skupisko osad mietlickich należało do najznaczniejszych centrów osadniczych tej części Kujaw" (Dzieduszyccy 2001). Najintensywniej zasiedlony obszar w starszych fazach wczesnego średniowiecza rozciągał się w pasie o szerokości 100–150 m, na długości około 1 km wzdłuż strefy przybrzeżnej jeziora.

Chronologia

Grodzisko w Mietlicy w starszej literaturze przedmiotu zaliczane było do starszych faz wczesnego średniowiecza – fazy B i C – mieszczących się w przedziale od VII do 1. połowy X wieku oraz fazy D, datowanej na 2. połowę X i 1. połowę XI wieku (Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1972, s. 51). Podkreślano również, że usytuowane ono było w miejscu wcześniejszej osady ludności kultury łużyckiej (Kurnatowska, Łosińska 1992, s. 117). Ponadto wyróżniano horyzont użytkowania tego obiektu datowany na „pełne" średniowiecze (Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1972, s. 51). W wyniku badań wykopaliskowych przeprowadzonych w 2. połowie lat 70. XX wieku i pozyskania serii materiałów ceramicznych zalegających w określonej sekwencji stratygrafii kulturowej przyporządkowanej do fazy przedgrodowej oraz grodowej, datowanie gro-

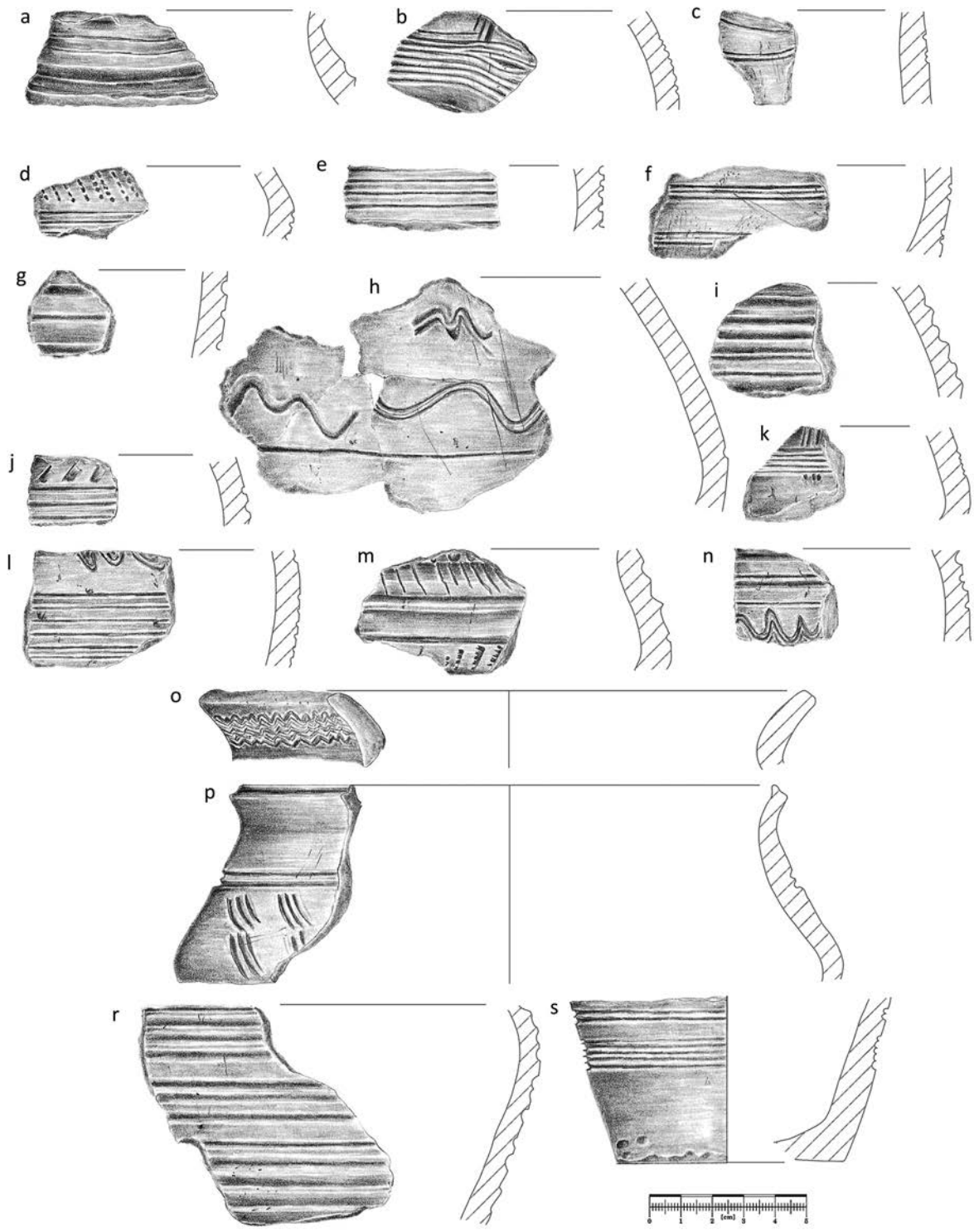

Ryc. 10.24. Mietlica, gm. Kruszwica, stanowisko 1. Daty kalendarzowe prób organicznych oznaczonych metodą radiowęglową (Poznańskie Laboratorium Radiowęglowe). Kalibrację sporządzono z użyciem programu OxCal v4.4.4 (oprac. M. Weinkauf)

Fig. 10.24. Mietlica, Kruszwica commune, site 1. Calendar dates for organic samples dated using the radiocarbon method (Poznań Radiocarbon Laboratory). The calibration was performed using OxCal v4.4.4 software (elab. by M. Weinkauf)

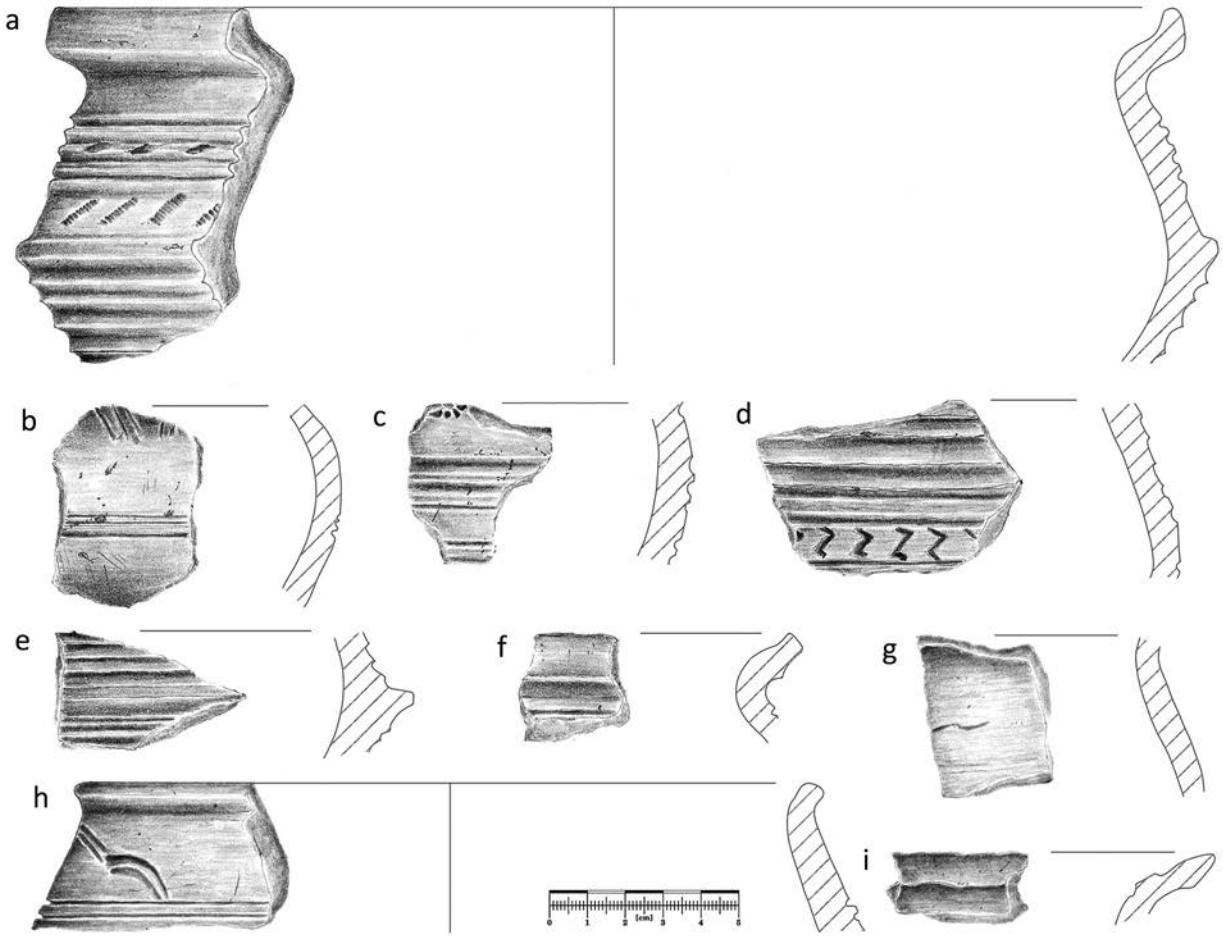
dziska znacznie zrewidowano (ryc. 10.21, 10.22). Wyróżniono trzy etapy osadnicze: najstarszy – związany z nieufortyfikowaną osadą poprzedzającą budowę grodu, który przyporządkowano do fazy B (lata 600–800) oraz dwa etapy rozwoju grodu datowane na fazy C oraz D (odpowiednio lata 800–950 i 950–1100) (Dymaczewski, Jernigan 1979, s. 14–15; Maloney 1980, s. 16–17), z tym, że rzeczywisty czas powstania grodu określano różnie: na połowę lub koniec IX wieku, a nawet początek X wieku (Kurnatowska, Łosińska 1992, s. 117; Kara 2009, ryc. 86; Dzieduszycka 1994; Dzieduszycki 2008, s. 402; Danielewski 2016b, s. 139). Według tej wykładni do pierwszej fazy osadniczej, przedgrodowej, włączyć należałoby ewentualnie zespół naczyń ceramicznych zalegający w obiekcie F-7 (faza B/C), natomiast z fazą grodową powiązać można jamy F-53, F 48–58 (faza C) oraz jamy F-51 i F-60 (faza D). Koniec funkcjonowania grodu najczęściej wiązano z kryzysem społeczno-politycznym z lat 30. XI wieku (Dzieduszycki, Kupczyk 1993, s. 85, tabela 2).

Analiza stratygrafii kulturowej odsłoniętej w wykopie 1/21 i zalegającego w nim ruchomego materiału źródłowego zasadniczo potwierdza wcześniejsze ustalenia (tab. 1). Zweryfikowano istnienie co najmniej trzech poziomów osadniczych zabudowy koncentrującej się w strefie przywałowej, przyporządkowanej do okresu wczesnośredniowiecznego (ryc. 10.23–10.25). Niestety, powiązane z nimi zespoły ceramiczne, choć charakteryzowały się wieloma cechami technologiczno-stylistycznymi znamiennymi dla poszczególnych etapów rozwoju garncarstwa zachodniosłowiańskiego, pod względem liczebności nie stanowiły serii reprezentatywnych. Z najstarszego poziomu osadniczego, związanego z zabudową półziemiankową (warstwy 17a–17d), pochodzi zespół naczyń ceramicznych przykrawędnie (GT II) oraz częściowo obtaczanych (GT III), zawierający zarówno egzemplarze nawiązujące do typu Sukow, jak i typu Menkendorf (ryc. 10.23). Charakterystyczny jest w tym przypadku brak jakichkolwiek fragmentów pochodzących z naczyń całkowicie obtaczanych. Uzasadniona jest zatem wcześniejsza propozycja badaczy, aby chronologię najstarszej zabudowy potwierdzonej w strefie przywałowej odnieść do fazy C. Znajduje to również potwierdzenie w datowaniu radiowęglowym dwóch prób węgli drzewnych pobranych z warstwy 17 (1090±30 BP; Poz-139726; 1200±30 BP; Poz-139728; ryc. 10.24). Datowanie skalibrowane pierwszej z nich obejmuje przedział czasu 890 AD [95,4%)] 1020 AD, natomiast drugiej, ewidentnie starszej – 771 AD [88,3%] 894 AD. Zwłaszcza druga data wskazuje, że ustalenia badaczy określających czas budowy grodu na 2. połowę IX lub przełom IX i X stulecia są jak najbardziej uzasadnione.

Ryc. 10.25. Mietlica, gm. Kruszwica, stanowisko 1. Wczesnośredniowieczne naczynia ceramiczne (faza II): a, b – warstwa 16; c–g – warstwa 15; h, r – warstwa 13; i–p, s – warstwa 14 (rys. E. Błędowska; oprac. W. Ochotny)
Fig. 10.25. Mietlica, Kruszwica commune, site 1. Early medieval pottery (phase II): a, b – layer 16; c–g – layer 15; h, r – layer 13; i–p, s – layer 14 (drawn by E. Błędowska; elab. by W. Ochotny)

Inne cechy technologiczno-stylistyczne wykazywały materiały ceramiczne związane z drugą fazą zabudowy przywałowej (warstwy 14a, 15, 16; ryc. 10.25). W wypełnisku obiektu mieszkalnego odkryto 17 fragmentów naczyń wczesnośredniowiecznych, wśród których dominowały pochodzące z egzemplarzy częściowo obtaczanych (11 fragmentów), zdobione wielozębnym narzędziem, w znacznie mniejszym stopniu z całkowicie obtaczanych (trzy fragmenty). W obrębie zalegających wyżej warstw destrukcyjnych (13–14) stwierdzono 84 fragmenty naczyń wczesnośredniowiecznych, głównie ręcznie lepionych i przykrawędnie lub górą obtacza-

Ryc. 10.26. Mietlica, gm. Kruszwica, stanowisko 1. Wczesnośredniowieczne naczynia ceramiczne (faza III): a–f – warstwa 13; g–i – warstwa 7 (rys. E. Błędowska; oprac. W. Ochotny)
Fig. 10.26. Mietlica, Kruszwica commune, site 1. Early medieval pottery (phase III): a–f – layer 13; g–i – layer 7 (drawn by E. Błędowska; elab. by W. Ochotny)

nych (60 fragmentów GT I–III; naczynia typów Sukow i Menkendorf), a także całkowicie obtaczanych (24 fragmenty). Chronologia obu zespołów ceramicznych jest zbliżona, a niewielki udział materiałów o cechach progresywnych uzasadnia przyporządkowanie ich do fazy D_0 (1. połowa X wieku–początek 2. połowy X wieku). Z drugą fazą zabudowy być może należy łączyć również zespoły ceramiczne występujące w warstwach tworzących strukturę wału (7a–11). W ich obrębie znaleziono 19 fragmentów naczyń wczesnośredniowiecznych, pochodzących z egzemplarzy przykrawędnie lub częściowo obtaczonych (naczynia typu Sukow i Menkendorf), natomiast w stropie warstwy 7 zarejestrowano również obecność fragmentów naczyń całkowicie obtaczanych (osiem fragmentów). Datowanie radiowęglowe prób węgli drzewnych pochodzących z warstwy 11 (1095±30 BP; 890 AD [91,1%] 997 AD; Poz-139725) oraz warstwy 7 (1075±30 BP, 941 AD [68,2%] 1025 AD; Poz-139724) wskazują, że w periodyzacji rozwoju wytwórczości ceramicznej na obszarze Wielkopolski można je także odnieść do fazy D_0 (ryc. 10.24; Kara 2009).

Z najmłodszym etapem użytkowania grodu należałoby wiązać warstwy demolacyjne zalegające bezpośrednio przy wale, w strefie występowania reliktów wcześniejszej zabudowy (warstwy 4 i 12; ryc. 10.26). Pozyskano z nich 22 fragmenty wczesnośredniowiecznych naczyń ceramicznych, w tym 10 z egzemplarzy ręcznie lepionych, częściowo obtaczanych (GT II–III), nawiązujących do typu Menkendorf oraz 12 fragmentów z całkowicie obtaczanych. W zespole tym charakterystyczne były egzemplarze typu Gronowo II, występujące na ziemi chełmińskiej pod koniec X i w 1. ćwierci XI wieku (Chudziak, Weinkauf 2019, s, 15). Analogiczne materiały ceramiczne pozyskano również w trakcie badań w 1977 roku (Dymaczewski 1977).

Najmłodszy epizod osadniczy, związany z pobliskim dworem, reprezentują warstwy 2 i 9 odsłonięte w wykopie 1/21. Występowały w nich niejednorodne zespoły naczyń reprezentujące wczesną epokę żelaza (dwa fragmenty), okres wczesnośredniowieczny (25 fragmentów), późne średniowiecze i czasy nowożytne (łącznie 149 fragmentów naczyń wykonanych w różnej technologii). Z nowo-

żytnym okresem użytkowania związanych jest również 11 kafli piecowych oraz 10 fragmentów szkieł okiennych i butelkowych. Synchronizować je należy z warstwami odsłoniętymi u podnóża wału w latach 70. XX wieku, datowanymi na XVI–XX wiek.

Archiwum

W Ośrodku Studiów Pradziejowych i Średniowiecznych Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Poznaniu znajduje się dokumentacja z badań prowadzonych na grodzisku w 2. połowie lat 70. XX wieku[1]. W Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Toruniu, Delegatura w Bydgoszczy dostępna jest dokumentacja z badań prowadzonych w 2. połowie lat 70. XX wieku, w latach 1997–1999 i w 2001 roku oraz z badań weryfikacyjno-sondażowych w 2021 roku. W Instytucie Archeologii UMK przechowywana jest dokumentacja z badań weryfikacyjno-sondażowych realizowanych w 2021 roku.

Zbiory

- Materiały źródłowe z wcześniejszych badań, poprzedzających prace wykopaliskowe, ogólnie opisali W. Hensel i Z. Hilczer-Kurnatowska: „kilkadziesiąt fragmentów naczyń […] duże grudy polepy, węgiel drzewny, kości zwierzęce […] być może również […] nie posiadające nr inw. dwa brązowe dzwoneczki puste wewnątrz, tzw. typu bałtyjskiego (nr inw. TPN 1888: 21, TPN 1922: 7, nr kat. TPN 1922: 15–18; Muzeum Archeologiczne w Poznaniu; dawniej również Muzeum Miejskie w Bydgoszczy; por Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1972, s. 53); polepa; węgiel drzewny; kości zwierzęce (nr inw. 11/67; Instytut Archeologii i Etnologii PAN w Poznaniu).
- Badania powierzchniowe 1967–1968 rok: brak dokładnych danych o liczbie ułamków naczyń ceramicznych; polepa; kości zwierzęce; węgle drzewne (nr 6450; Instytut Archeologii i Etnologii PAN w Poznaniu – informacja J. Sawickiej).
- Badania powierzchniowo-sondażowe i wykopaliskowe lata 70. XX wieku: brak dokładnych danych o liczbie ułamków naczyń ceramicznych (nr inw. 6947, 7553); grot żelazny z zadziorami; fragment łyżki żelaznej; fragment płytki jarzmowej uprzęży końskiej z poroża i inne (nr inw. 6675 i 6677); próby archeobotaniczne (nr 7152) (Instytut Archeologii i Etnologii PAN w Poznaniu – informacja J. Sawickiej).
- Badana sondażowe 2021 rok: 400 ułamków naczyń ceramicznych; 17 fragmentów polepy; 21 fragmentów kafli; 10 ułamków szkła; 181 kości zwierzęcych (nr inw. 1–27/21); łyżwa kościana (nr inw. 1/21); fragment osełki kamiennej (nr inw. 2/21); fragment kamienia żarnowego (nr inw. 3/21); kamień ze śladami gładzenia (nr inw. 4/21); haczyk żelazny (nr inw. 5/21) (Instytut Archeologii UMK).

[1] Informacja uzyskana od J. Sawickiej.

11 OSTROWO, gm. Gniewkowo

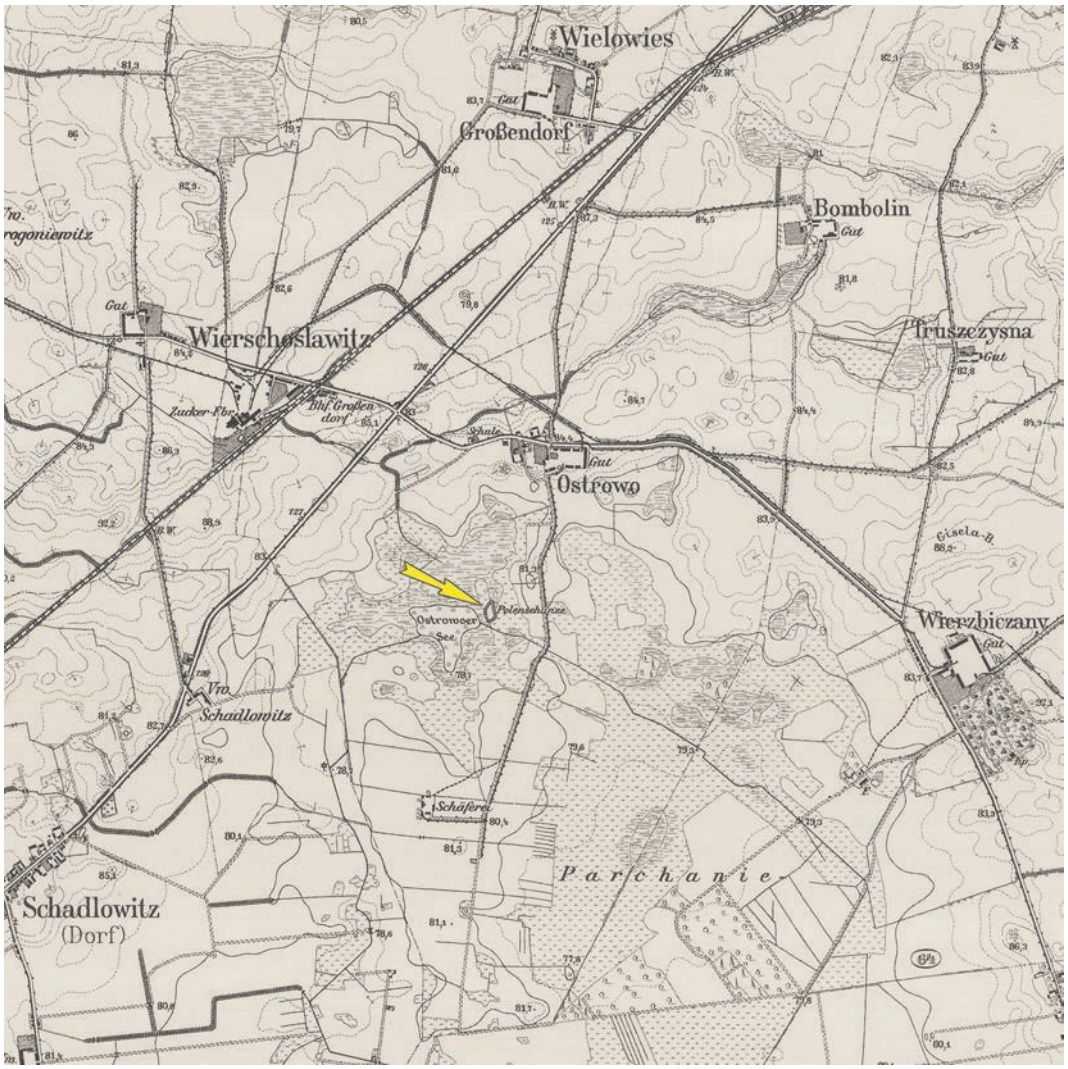
Numer stanowiska w miejscowości:	**1**
Numer obszaru AZP:	**43–41**
Numer stanowiska w obrębie arkusza AZP:	**184**
Nazwa dawna miejscowości:	***Dietrichswerder* (niem.); *Ostrowo* (pol.) (*Topographische Karte* 1910, arkusz: *Argenau 1653 [3176]*) (ryc. 11.1)**
Nazwa lokalna:	***alte Schanze* (Schroetter 1803–1810); *Alte Schanze* (*Topographische Karte* 1877, arkusz: *Gniewkowo*); *Polenschanze* (*Topographische Karte* 1910, arkusz: *Argenau 1653 [3176]*)**
Położenie:	**N 52°51′29.94″ E 18°22′19.31″; około 0,87 km w prostej linii na południowy zachód od kościoła pw. Matki Boskiej Szkaplerznej w Ostrowie (ryc. 11.2)**
Mezoregion:	**Równina Inowrocławska**

Środowisko fizycznogeograficzne

GEOMORFOLOGIA I GEOLOGIA. Obszar badań zlokalizowany jest w obrębie północno-zachodniej części podmokłego, rozległego obniżenia – Błot Ostrowskich, znajdujących się po wschodniej stronie wypływającego z nich Kanału Parchańskiego. Bezpośrednie jego otoczenie w postaci rozległego trzcinowiska stanowi dawną nieckę płytkiego jeziora. Powierzchnia terenu przylegającego do grodziska położona jest poniżej 80 m n.p.m., natomiast Błota Ostrowskie oraz leżące na południu Błoto Gąskie zajmują teren obniżenia po martwym lodzie, powstałego w obrębie równiny wodnolodowcowej o średniej wysokości 83 m n.p.m. Równina ta zbudowana jest z piasków i żwirów wodnolodowcowych zalegających na glinach zwałowych górnego poziomu (brunatnej barwy). Na północny wschód od badanego obszaru równina wnika w rozległe, wyspowe wyniesienia gliniastej równiny morenowej, której powierzchnia osiąga 90 m n.p.m. Budowa powierzchniowych warstw obszaru obniżenia po martwym lodzie charakteryzuje się mozaikowym układem. Bezpośrednio na południe od grodziska znajdują się płaty zbudowane z iłów i mułków zastoiskowych zdeponowanych na glinach zwałowych (80,0–81,3 m n.p.m.), albo z namułów piaszczystych oraz piasków i mułków humusowych. Zalegają one zarówno na glinach zwałowych, jak i na piaskach i żwirach wodnolodowcowych. Wśród tej mozaiki znajduje się także strefa torfowa (na południu) i wydmowa, którą tworzą piaski eoliczne (na wschód od grodziska).

HYDROGRAFIA. Opisywany obszar, poprzez Kanał Parchański stanowiący górny odcinek Tążyny, należy do dorzecza Wisły. Stanowisko znajduje się po wschodniej stronie linii brzegowej częściowo wyschniętego i w większości zarośniętego roślinnością szuwarową Jeziora Ostrowskiego. Obecnie ma ono powierzchnię 1,2 ha (Choiński 1992, s. 81). Stare dno jeziora to największe w okolicy Gniewkowa podmokłe obszary nazywane Błotami Ostrowskimi.

GLEBY. W otoczeniu grodziska w Ostrowie zalegają płaty gleb rdzawych, płowych i organicznych. Wklinowują się one od wschodu w rozległy obszar czarnych ziem pobagiennych, rozciągających się między Inowrocławiem, Pakością i Gniewkowem.

Ryc. 11.1. Ostrowo, gm. Gniewkowo, stanowisko 1. Mapa topograficzna, arkusz Argenau z 1910 roku (http://igrek.amzp.pl; oprac. W. Ochotny)
Fig. 11.1. Ostrowo, Gniewkowo commune, site 1. Topographic map, Argenau sheet from 1910 (http://igrek.amzp.pl; elab. by W. Ochotny)

Opis stanowiska

Relikty grodu dobrze zaznaczają się na tle dominującej w okolicy płaskiej równiny i niecki po zachowanym szczątkowo akwenie (ryc. 11.3, 11.4). Grodzisko, usytuowane bezpośrednio przy jego dawnej linii brzegowej, ma kształt nieregularnej ósemki tworzącej dwa człony o całkowitej powierzchni w podstawy wału wynoszącej około 0,4 ha (ryc. 11.5, 11.6). Północny jest większy i obejmuje powierzchnię wnętrza około 10 arów, południowo-wschodni ma jedynie 5 arów. W sumie powierzchnia majdanu o długości 55 m i szerokości 38 m wynosi 0,15 ha. Najlepiej zachowany jest północny oraz wschodni odcinek wału, którego przewyższenie w stosunku do zewnętrznej podstawy wynosi około 2,5 m, a szerokość w koronie około 6–10 m. Zachodni fragment wału, biegnący równolegle do dawnej linii brzegowej akwenu, ma maksymalnie 1,5 m wysokości, a w jego północnej części czytelne jest dawne siodło bramy o szerokości około 9 m. Wzdłuż północnej granicy wału znajduje się niewielkie, kotlinkowate zagłębienie o szerokości około 6–10 m, zapewne wyznaczające dawną fosę. Podobne obniżenie terenu występuje od południowo-wschodniej strony grodziska. W tej części wyraźnie widoczne są ślady zniszczenia i częściowej niwelacji, potwierdzone w trakcie badań geomagnetycznych (por. niżej). Obiekt jest obecnie całkowicie zarośnięty wysokimi trawami i pojedynczymi drzewami oraz krzakami, a w obrębie majdanu występują również liczne nory zwierzęce. Na kulminacji wału w północnej części grodziska znajduje się wieża obserwacyjna o metalowej konstrukcji. Od północy, wschodu i południowego wschodu założenia rozciągają się, poddawane intensywnej orce, równinne pasy terenu, w obrębie których występują liczne pozostałości po osadach otwartych (ryc. 11.7).

Historia badań i opracowań

Najstarsze informacje dotyczące lokalizacji grodziska opisanego jako *alte Schanze* zawarto na mapie z lat 1803–

Ryc. 11.2. Ostrowo, gm. Gniewkowo, stanowisko 1. Widok grodziska od strony północno-wschodniej (fot. W. Stępień)
Fig. 11.2. Ostrowo, Gniewkowo commune, site 1. Northeastern view of the stronghold (photo by W. Stępień)

1810 (Schroetter 1803–1810). Kolejne wzmianki opisujące ten obiekt jako *Alte Schanze* bądź *Polenschanze* zamieszczono na mapach topograficznych z 1877 i 1910 roku (*Topographische Karte* 1877, arkusz: *Gniewkowo*; *Topographische Karte* 1910, arkusz: *Argenau*), na których lokalizowano go w obrębie półwyspu – dawnej wyspy – przy wschodniej linii brzegowej niewielkiego już jeziora (ryc. 11.1). Paul Schumacher obiekt ten opisywał jako grodzisko położone na polu *Derlandungsgebiet*, na południe od posiadłości, po wschodniej stronie dziś już nieistniejącego jeziora. Badacz ten podawał również, że grodzisko miało kształt wydłużonego pierścienia bez wejścia (Schumacher 1924, s. 23). W 1936 roku autopsję tego miejsca przeprowadził T. Grzeczyński, a w zestawieniu W. Kowalenki obiekt był opisywany jako grodzisko wklęsłe o kształcie nieregularnej ósemki, położone 1000 m na południe od dworu przy północno-wschodnim brzegu Jeziora Ostrowskiego. Jego północna część była mniejsza od południowej, natomiast południowy odcinek wału częściowo rozwieziony; zachodnie zbocze zamieniono na terasę, która pełniła rolę drogi (Kowalenko 1938, s. 271–272). Stanowisko w Ostrowie zostało ujęte w spisie grodzisk z ziem polskich, sporządzonym przez W. Antoniewicza i Z. Wartołowską (*Mapa grodzisk* 1964, s. 58, III F-4). Po drugiej wojnie światowej pierwszą wizytację na grodzisku przeprowadzili w 1967 roku Edwin Dzięciołowski z Mateuszem Łastowieckim. Stwierdzono wówczas występowanie warstwy kulturowej w obrębie majdanu i znaleziono 10 drobnych fragmentów grubościennych naczyń ze śladami ornamentu, kilka grudek polepy oraz fragment osełki kamiennej (Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1972, s. 300–301). W tym samym roku, w ramach Ekspedycji Kujawskiej Katedry Archeologii UAM, kierowanej przez A. Coftę-Broniewską, miały tu miejsce pierwsze odnotowane w literaturze badania o charakterze wykopaliskowym. Z dokumentacji terenowej wynika, że założono wówczas tylko dwa niewielkie sondaże o wymiarach 0,5×0,5 m. Pierwszy wytyczono pośrodku majdanu, drugi na północ od wału, w obrębie domniemanego podgrodzia. W obu przypadkach pod czarną, bagienną ziemią, na głębokości 0,35–0,40 m, występowała „silnie spiaszczona żółto-szara glina" (Cofta-Broniewska 1967d). Materiał źródłowy w postaci ośmiu fragmentów naczyń ceramicznych pochodził jedynie z sondażu 2; siedem z nich J. Bednarczyk datował na fazę C wczesnego średniowiecza, jeden na okres późnośredniowieczny (Cofta-Broniewska 1967d). Podczas kolejnych badań o charakterze wierceniowym, przeprowadzonych w 1986 roku przez pracowników z IHKM PAN w Poznaniu, w obrębie majdanu grodziska stwierdzono występowanie warstwy kulturowej o miąższości około 0,3–0,4 m (Łosińska 1986; Kurnatowska, Łosińska 1992, s. 117). W 1990 roku wykonano dokładny plan warstwicowy obiektu na zlecenie ówczesnego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Bydgoszczy (ryc. 11.8).

Wyniki badań sondażowych, choć mocno niesatysfakcjonujące jeżeli chodzi o ich zakres i rzeczywistą war-

tość naukową, dały podstawy do określenia plemiennej genezy tego obiektu i jego datowania (Kurnatowska, Łosińska 1992, s. 117; Kara 2009, Danielewski 2016b; Chudziak 2016). Istniała jednak potrzeba zweryfikowania tego poglądu poprzez pozyskanie bardziej wiarygodnych źródeł.

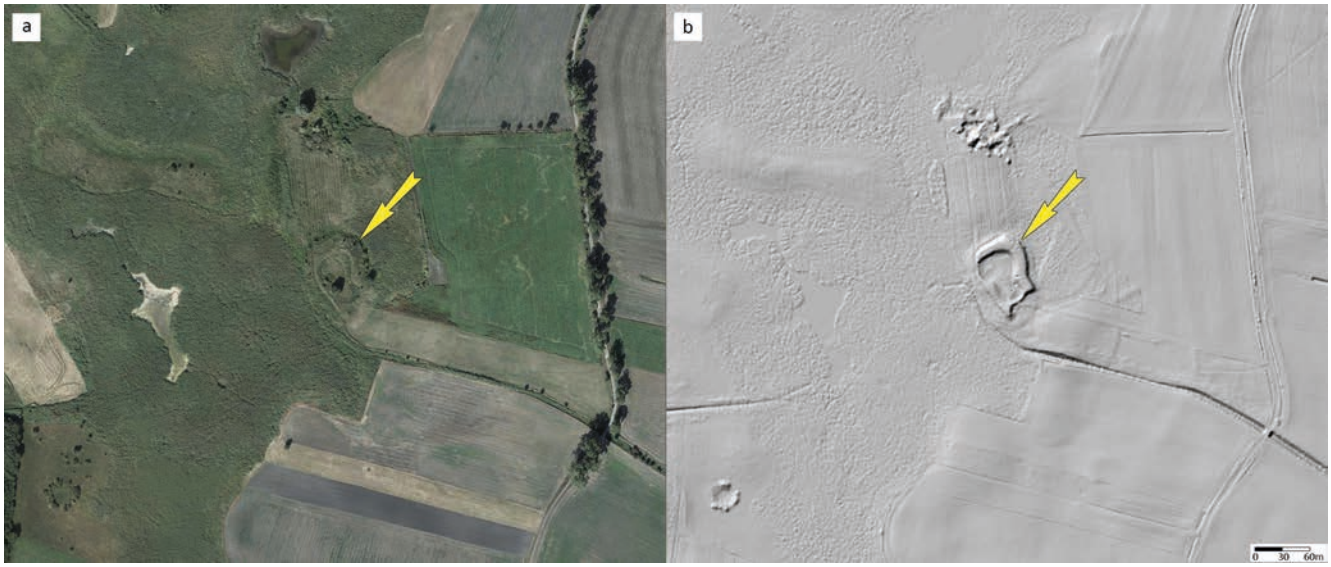
Kolejne prace o charakterze weryfikacyjno-sondażowym przeprowadzone zostały w 2020 roku przez zespół pracowników z Instytutu Archeologii UMK w związku z realizacją projektu „Atlas grodzisk wczesnośredniowiecznych z obszaru Polski" finansowanego, w przypadku powiatu inowrocławskiego, ze środków Kujawsko-Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków; pracami terenowymi kierował R. Kaźmierczak. W 2022 roku, w ramach dofinansowania przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego (por. Uwagi wstępne), przeprowadzono dodatkowe badania o charakterze powierzchniowym, obejmujące najbliższe otoczenie grodziska. Uzupełnieniem prac archeologicznych były badania geomagnetyczne, które w 2017 wykonano przede wszystkim na terenie grodziska, a w 2022 roku na obszarze osad podgrodowych zlokalizowanych na północ i wschód od niego (Wroniecki 2017; Małkowski 2022).

Zakres prac badawczych

W 1967 roku pierwszy z sondaży wyznaczono na środku majdanu, natomiast drugi na północ od wału, na podgrodziu, oba o wymiarach 0,5×0,5 m (Cofta-Broniewska 1967d) Większy zakres przestrzenny miały dopiero badania wierceniowo-sondażowe zrealizowane we wrześniu 2020 roku (ryc. 11.9). Wyznaczono wówczas dwa sondaże: pierwszy (1/20), o wymiarach 7,0×1,5 m, założony w północnej części stanowiska, obejmował część wału oraz jego wewnętrzną podstawę, natomiast drugi (2/20), o wymiarach 5×1 m, wytyczono w siodle przejścia bramnego, w północno-zachodnim odcinku wału. Wykopy uzupełniono serią 24 odwiertów; 18 wykonano na linii północny zachód–południowy wschód, wzdłuż dłuższej osi grodziska, przecinając majdan, wał południowy i północny odcinek fosy (odwierty 1–14, 21–24), sześć kolejnych (odwierty 15–20) na linii wschód–zachód, w zasięgu domniemanego przebiegu południowej fosy. Ponadto w 2017 roku prospekcją geomagnetyczną objęto obszar grodziska i częściowo osady podgrodowej, w sumie powierzchnię 0,5 ha; ich uzupełnieniem były analogiczne pomiary przeprowadzone w 2022 roku na osadzie podgrodowej o powierzchni 1,1 ha (Wroniecki 2017; Małkowski 2022). W 2022 roku realizowano także badania powierzchniowe w obrębie zespołu osadniczego w Ostrowie (Weinkauf i in. 2022e).

Stratygrafia kulturowa wraz z pozostałościami zabudowy

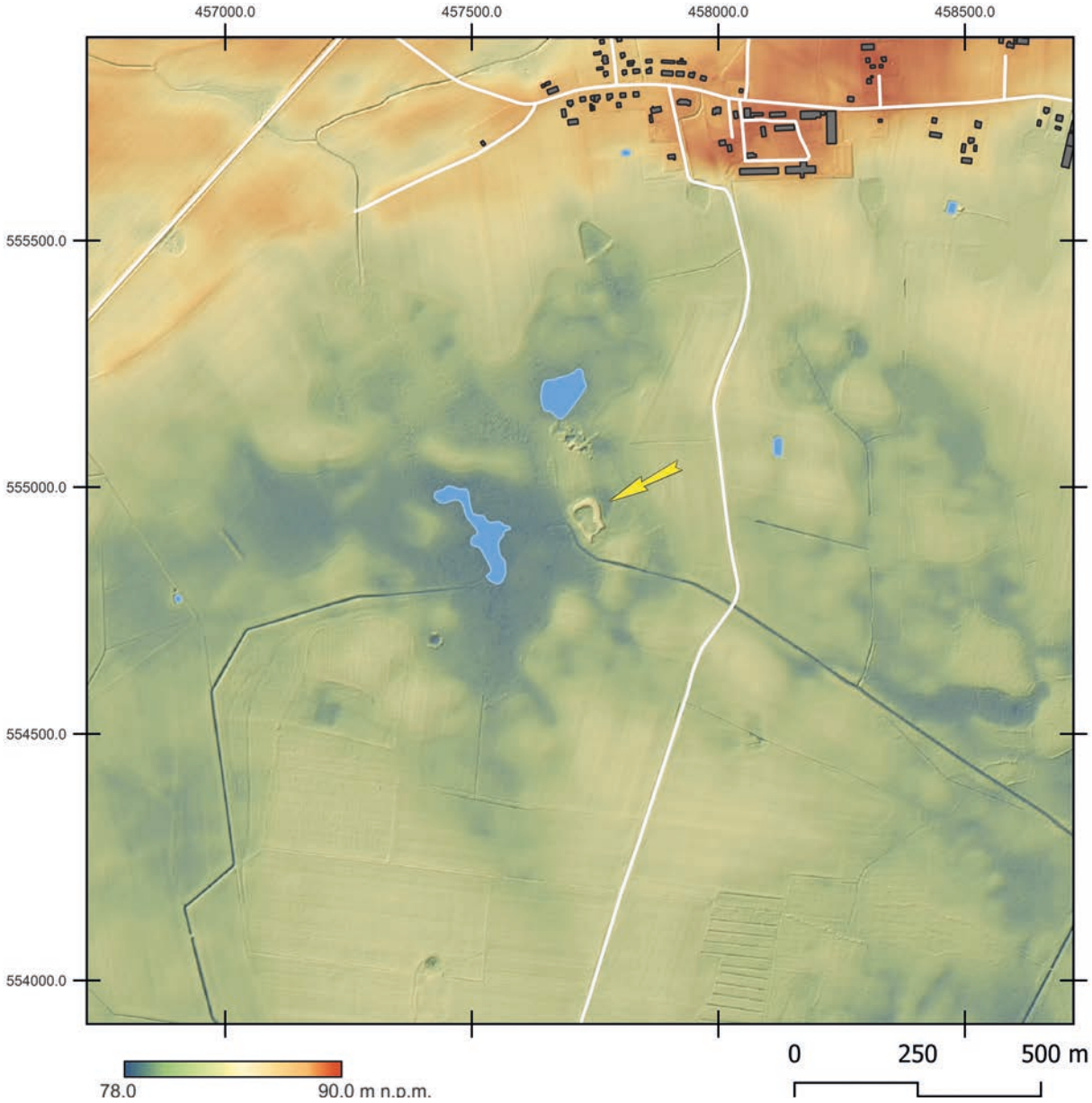
W sondażu z 1967 roku pod humusem o miąższości 0,35 m nie wyróżniono żadnej warstwy kulturowej (ryc. 11.10). Jej występowanie zaobserwowano jednak podczas prac wierceniowych w 1986 roku (Łosińska 1986). W 2020 roku w obrębie wykopu 1/20 zadokumentowano stosunkowo złożony układ nawarstwień kulturowych, związanych zarówno z nasypem wału, zabudową przywałową, jak i pierwotnym ukształtowaniem terenu (ryc. 11.11–11.13). Bezpośrednio z rozsypiskiem wału można łączyć, występującą pod humusem, na całej powierzchni wykopu, warstwę brunatno-szarego piasku luźnego o miąższości od 0,2 do 0,4 m (warstwa 2). Tak samo należy interpre-

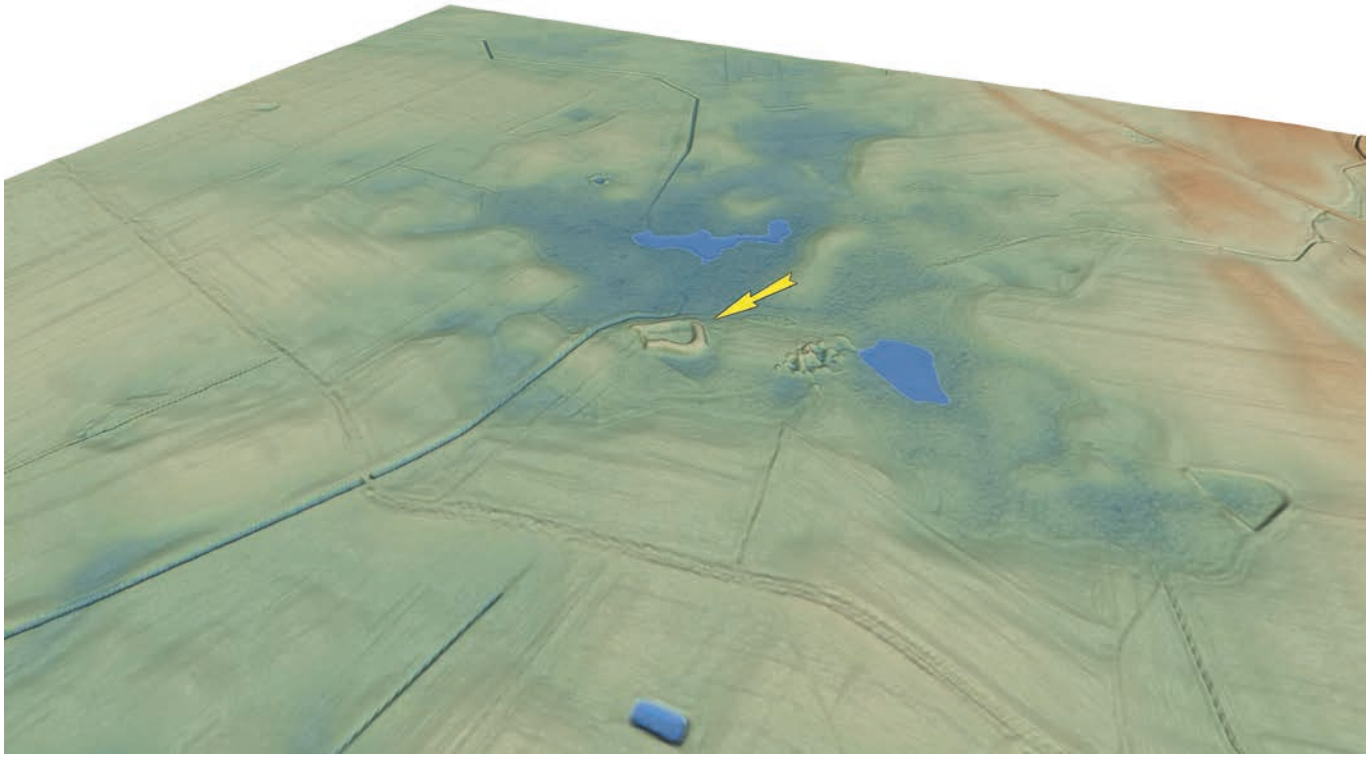
Ryc. 11.3. Ostrowo, gm. Gniewkowo, stanowisko 1. Ortofotomapa z lokalizacją stanowiska (a) oraz obraz lidarowy z lokalizacją stanowiska (b) (źródło: dane centralnego zasobu geodezyjnego i kartograficznego; oprac. W. Ochotny)

Fig. 11.3. Ostrowo, Gniewkowo commune, site 1. Orthophotomap with location of the site (a) and LiDAR plans with location of the site (b) (source: data from the central geodetic and cartographic resource; elab. by W. Ochotny)

towaćwyróżniony tylko w północnej i środkowej części wykopu szaro-brunatny piasek luźny (warstwa 3). Z kolei bezpośrednio z konstrukcją wału, czyli jego jądrem, powiązano warstwy szaro-brunatnego piasku luźnego (warstwy 5, 8, 9), zadokumentowane w północnym profilu wykopu i częściowo we wschodnim oraz zachodnim. Od południowej strony nawarstwienia związane z wałem przecinał obiekt 1/20, zinterpretowany jako relikty zabudowy przywałowej (ryc. 11.13). Jego wielowarstwowe wypełnisko składało się z horyzontalnie zalegających warstw szaro-brunatnego piasku luźnego z drobinami polepy oraz węgli drzewnych ze spalenizną (warstwy I–VII; próby ^{14}C; tab. I, Poz-129907, Poz-156099). Ich maksymalna miąższość, przy jądrze wału, dochodziła do 1 m, natomiast w części południowej nie przekraczała 0,3 m. Lekko nieckowaty spąg obiektu stanowiła zadokumentowana bezpośrednio nad calcem laminowana warstwa brunatno-żółtego piasku luźnego z drobinami węgli drzewnych i soczewkami spalenizny (warstwa VII). Jej miąższość dochodziła do 0,2 m, a uchwycona w rzucie wykopu szerokość, wyznaczająca jednocześnie wymiar ewentualnego budynku, wynosiła 3,6 m. Bezpośrednio na niej zalegały przepalone i rozlasowane kamienie, być może stanowiące pozostałość po palenisku oraz fragment częściowo obtaczanego naczynia typu Menkendorf. W spągu opisywanego obiektu zarejestrowano jeszcze pięć dołków posłupowych, wkopanych/wbitych w nawarstwienia naturalne, o średnicach od kilku do kilkunastu centymetrów i głębokości dochodzącej nawet do 0,4 m. Dwa z nich, oddalone względem siebie o około 1 m, położone na osi północ–południe, mogły stanowić podpory pod konstrukcję dachu budynku. Ze starszym etapem użyt-

Ryc. 11.4. Ostrowo, gm. Gniewkowo, stanowisko 1. Mapa topograficzna (oprac. M. Sosnowski)
Fig. 11.4. Ostrowo, Gniewkowo commune, site 1. Topographic map (elab. by M. Sosnowski)

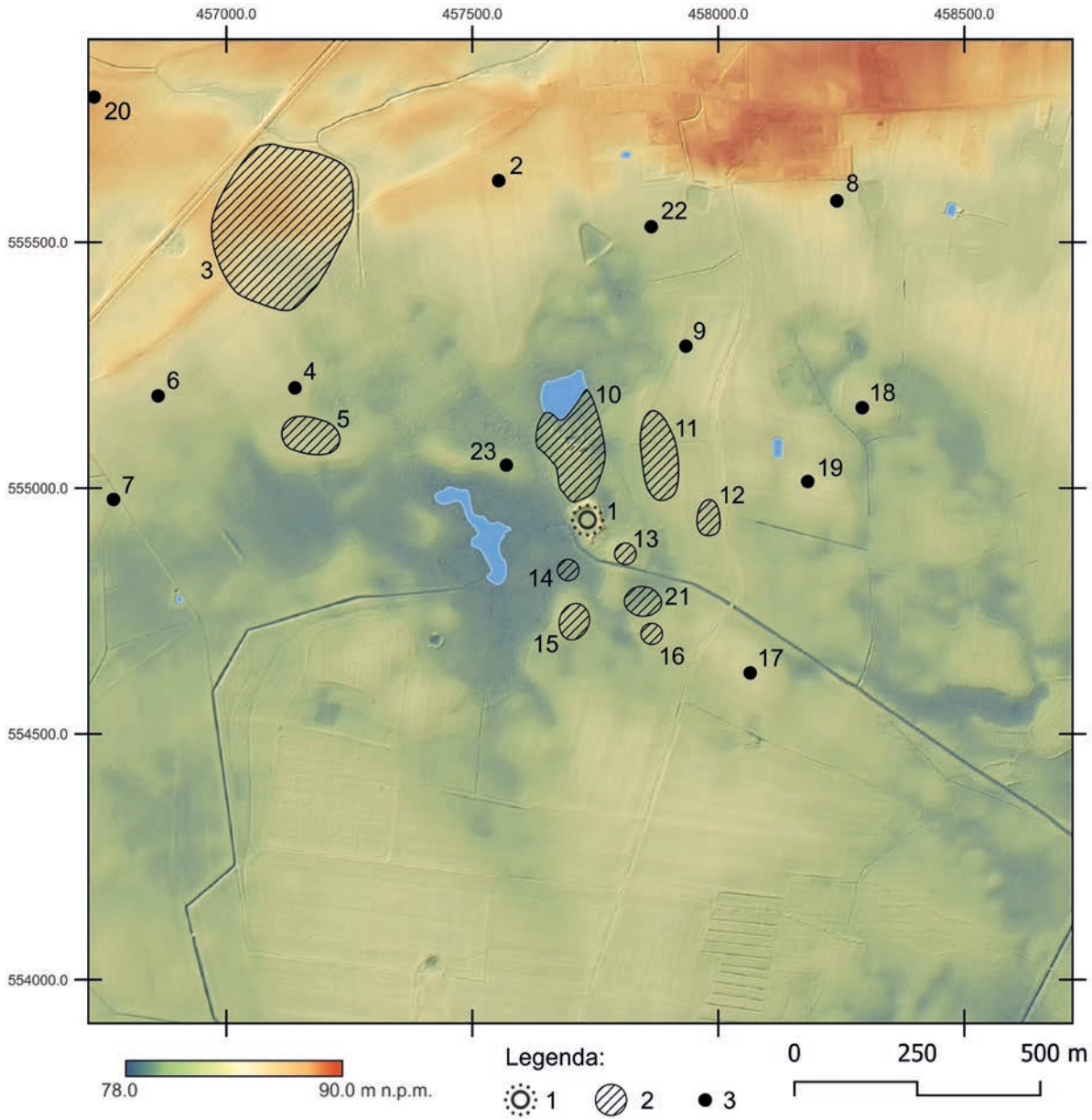

Ryc. 11.5. Ostrowo, gm. Gniewkowo, stanowisko 1. Wizualizacja przestrzenna w wersji 2D wykonana na podstawie pomiarów ALS (oprac. M. Sosnowski)
Fig. 11.5. Ostrowo, Gniewkowo commune, site 1. View in 2D version made based on ALS measurements (elab. by M. Sosnowski)

Ryc. 11.6. Ostrowo, gm. Gniewkowo, stanowisko 1. Widok grodziska od strony południowo-wschodniej (fot. M. Weinkauf)
Fig. 11.6. Ostrowo, Gniewkowo commune, site 1. Southeastern view of the stronghold. (photo by. M. Weinkauf)

kowania tego miejsca należałoby powiązać wkopany już pod nasyp wału, okrągły w rzucie i nieckowaty w profilu obiekt 2/20 (ryc. 11.13). Jego wypełnisko o maksymalnej miąższości 0,18 m stanowiły łącznie cztery warstwy żółtych i brunatnych piasków luźnych (warstwy I–IV). Z kolei poziom humusu pierwotnego, wyraźnie czytelny w południowej części wykopu, tworzył brunatny piasek luźny z organiczną domieszką, którego miąższość wy-

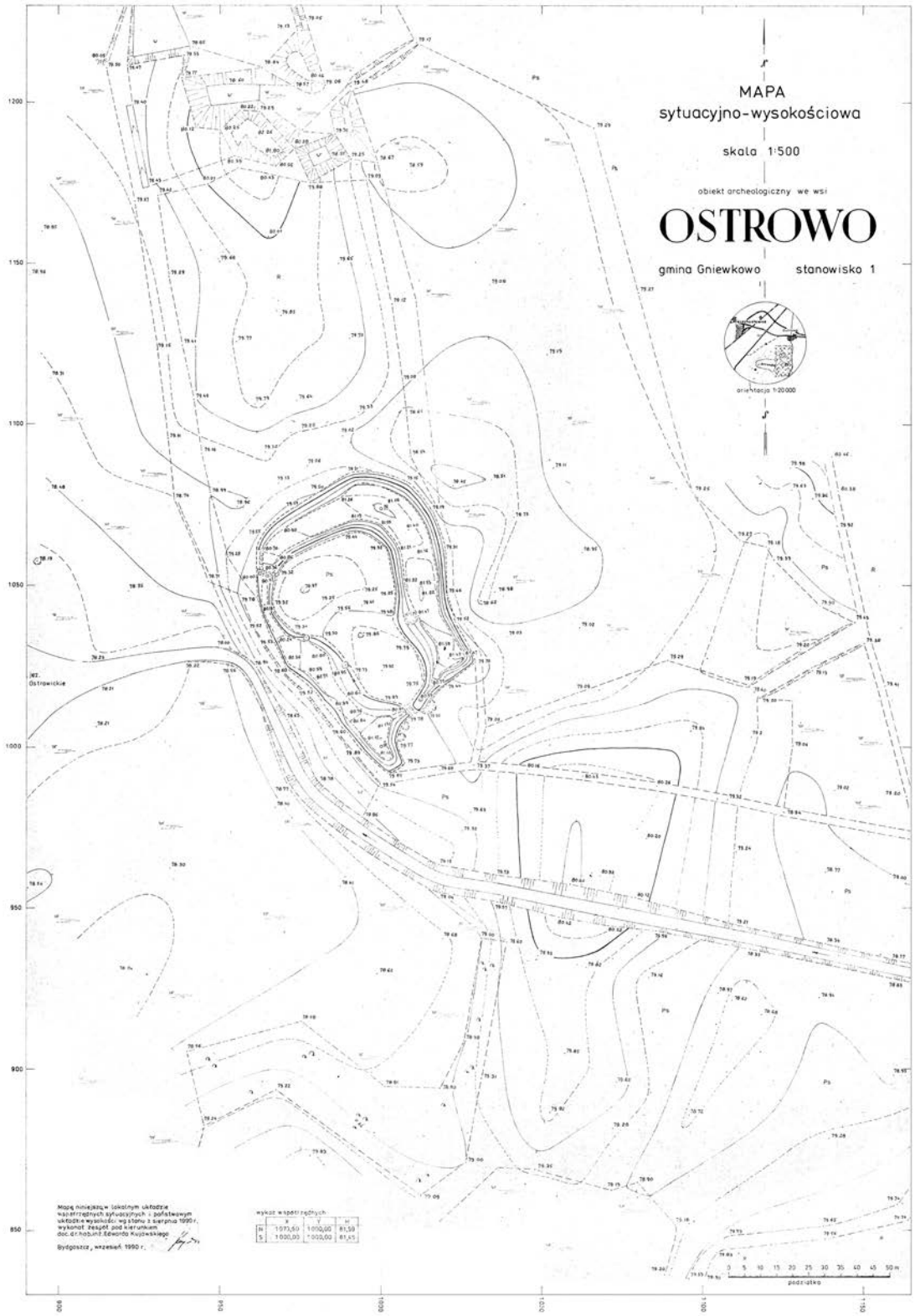
Ryc. 11.7. Ostrowo, gm. Gniewkowo. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy. Legenda: 1 – grodzisko; 2 – osada/punkt osadniczy/ślad osadniczy. Wykaz stanowisk wraz z ich numeracją: 1 – Ostrowo 1, grodzisko; 2 – Ostrowo 29, ślad osadniczy; 3 – Wierzchosławice 10, osada; 4 – Ostrowo 31, ślad osadniczy; 5 – Ostrowo 33, osada; 6 – Ostrowo 16, ślad osadniczy; 7 – Ostrowo 17, ślad osadniczy; 8 – Ostrowo 6, punkt osadniczy; 9 – Ostrowo 34, punkt osadniczy; 10 – Ostrowo 9, punkt osadniczy; 11 – Ostrowo 8, osada; 12 – Ostrowo 10, osada; 13 – Ostrowo 35, osada; 14 – Ostrowo 13, osada; 15 – Ostrowo 12, osada; 16 – Ostrowo 11, osada; 17 – Ostrowo 5, punkt osadniczy; 18 – Ostrowo 39, ślad osadniczy; 19 – Ostrowo 38, punkt osadniczy; 20 – Wierzchosławice 5, ślad osadniczy; 21 – Ostrowo 36, osada; 22 – Ostrowo 26, ślad osadniczy; 23 – Ostrowo 45, ślad osadniczy (https://zabytek.pl/pl, archiwum Instytutu Archeologii UMK; oprac. M. Sosnowski, W. Ochotny)

Fig. 11.7. Ostrowo, Gniewkowo commune. Early medieval settlement complex. Legend: 1 – stronghold; 2 – settlement; 3 – point of settlement/trace of settlement. List of sites with their numbers: 1 – Ostrowo 1, stronghold; 2 – Ostrowo 29, trace of settlement; 3 – Wierzchosławice 10, settlement; 4 – Ostrowo 31, trace of settlement; 5 – Ostrowo 33, settlement; 6 – Ostrowo 16, trace of settlement; 7 – Ostrowo 17, trace of settlement; 8 – Ostrowo 6, point of settlement; 9 – Ostrowo 34, point of settlement; 10 – Ostrowo 9, point of settlement; 11 – Ostrowo 8, settlement; 12 – Ostrowo 10, settlement; 13 – Ostrowo 35, settlement; 14 – Ostrowo 13, settlement; 15 – Ostrowo 12, settlement; 16 – Ostrowo 11, settlement; 17 – Ostrowo 5, point of settlement; 18 – Ostrowo 39, trace of settlement; 19 – Ostrowo 38, point of settlement; 20 – Wierzchosławice 5, trace of settlement; 21 – Ostrowo 36, settlement; 22 – Ostrowo 26, trace of settlement; 23 – Ostrowo 45, trace of settlement (https://zabytek.pl/pl; archive of the Institute of Archaeology of the NCU; elab. by M. Sosnowski, W. Ochotny)

nosiła 0,1 m; zalegał on bezpośrednio na jasnożółtym ile o naturalnej genezie.

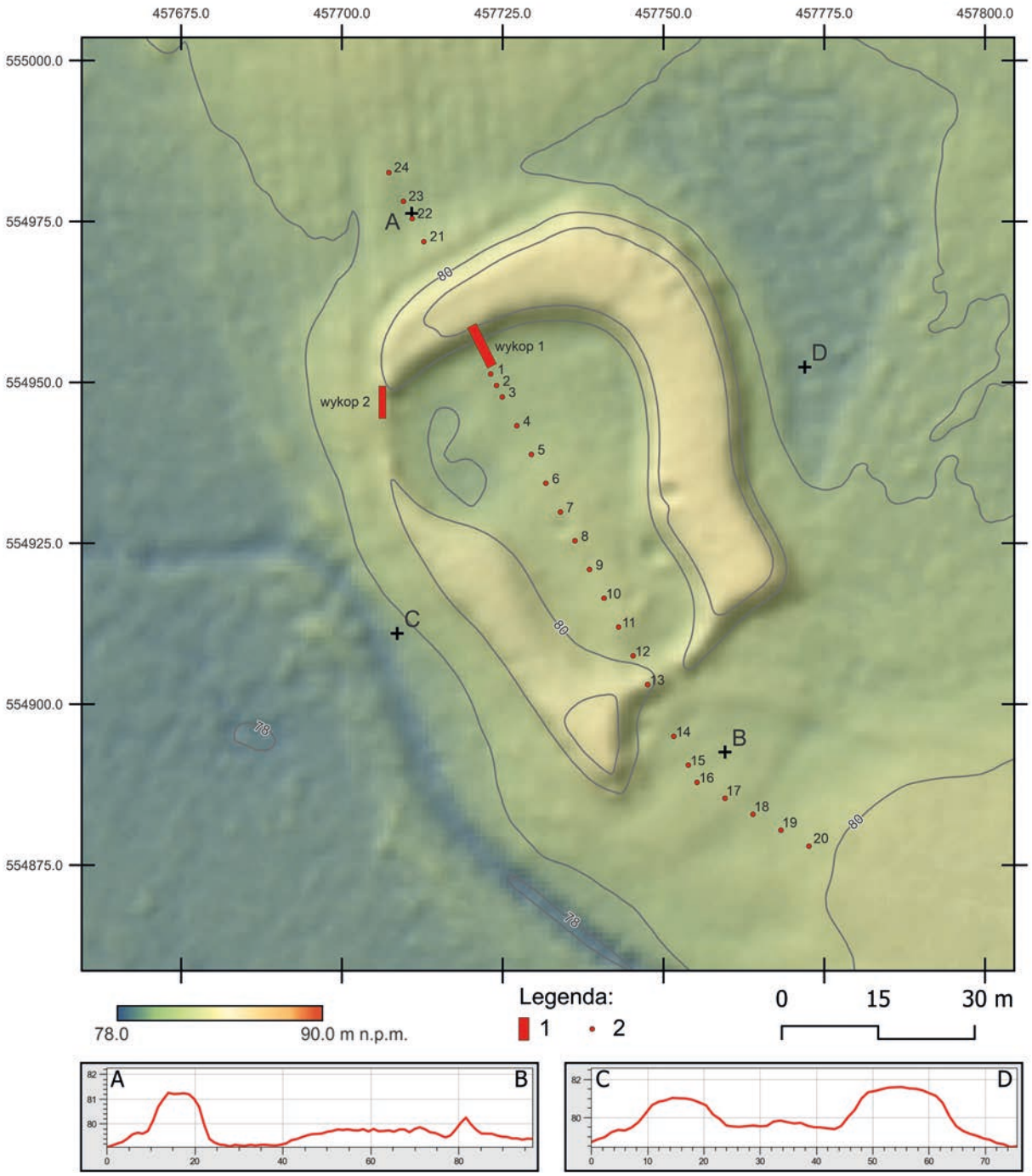
W wykopie 2/20, usytuowanym w układzie równoległym do przebiegu zachodniej linii wału, w miejscu domniemanej bramy, bezpośrednio pod humusem o miąższości od 0,3 do 0,8 m, występowały nawarstwienia kulturowe, które powiązano zarówno z konstrukcją wału (warstwy 6, 6a), jak i z przejściem bramnym

(warstwy 2a, 3–5, 8; ryc. 11.14, 11.15). W północnej części wykopu zadokumentowano jądro wału złożone z szarego piasku luźnego i soczewek jasnożółtej gliny z fragmentami węgli drzewnych o maksymalnej miąższości dochodzącej do 1,1 m (warstwy 6, 6a). Od południa ograniczał je prostokątny wkop o szerokości około 0,8 m, być może stanowiący pozostałość po rozłożonym drewnie pochodzącym z konstrukcji bramy (warstwa 2a). W południowym odcinku wykopu pod szaro-żółtym piaskiem, związanym prawdopodobnie z osuwiskiem

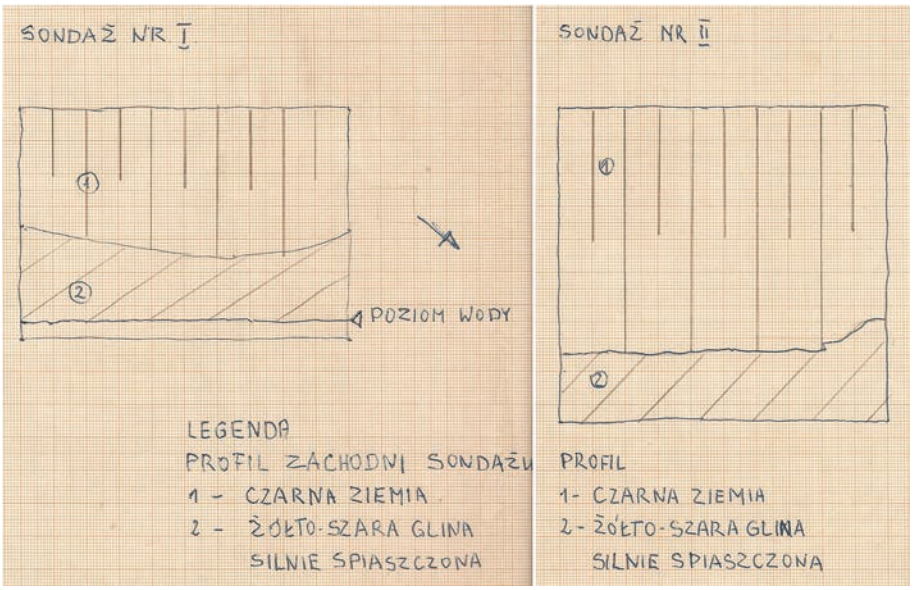
Ryc. 11.8. Ostrowo, gm. Gniewkowo, stanowisko 1. Plan sytuacyjno-wysokościowy z 1986 roku (rys. E. Kujawski)
Fig. 11.8. Ostrowo, Gniewkowo commune, site 1. Situation and elevation plan from 1986 (drawn by E. Kujawski)

wału (warstwa 2), wyróżniono poziom bardzo zbitych nawarstwień tworzących rodzaj utwardzonego przejścia bramnego złożonego z brunatnej i żółtej gliny lekkiej oraz brunatnego i żółtego piasku gliniastego przemieszanego z piaskiem luźnym (warstwy 3–5, 8). Ich łączna miąższość przy południowym profilu wykopu wynosiła 0,4 m, natomiast na granicy z jądrem wału dochodziła do 0,6 m. W warstwach tych natrafiono tylko na jeden fragment wczesnośredniowiecznego naczynia ceramicznego. Poniżej nich zadokumentowano poziom humusu pierwotnego o miąższości od 0,1 do 0,2 m (warstwa 9), który w partii podwałowej wyraźnie oddzielał się linią spalenizny (warstwa 7; próba ^{14}C; tab. I, Poz-156089) oraz – zalegający horyzontalnie na głębokości 1,4 m – naturalny poziomu piasków jeziornych (78,41 m n.p.m.). Na podstawie odsłoniętych nawarstwień można stwierdzić, że szerokość bramy prowadzącej do grodu wynosiła co najmniej 2,6 m.

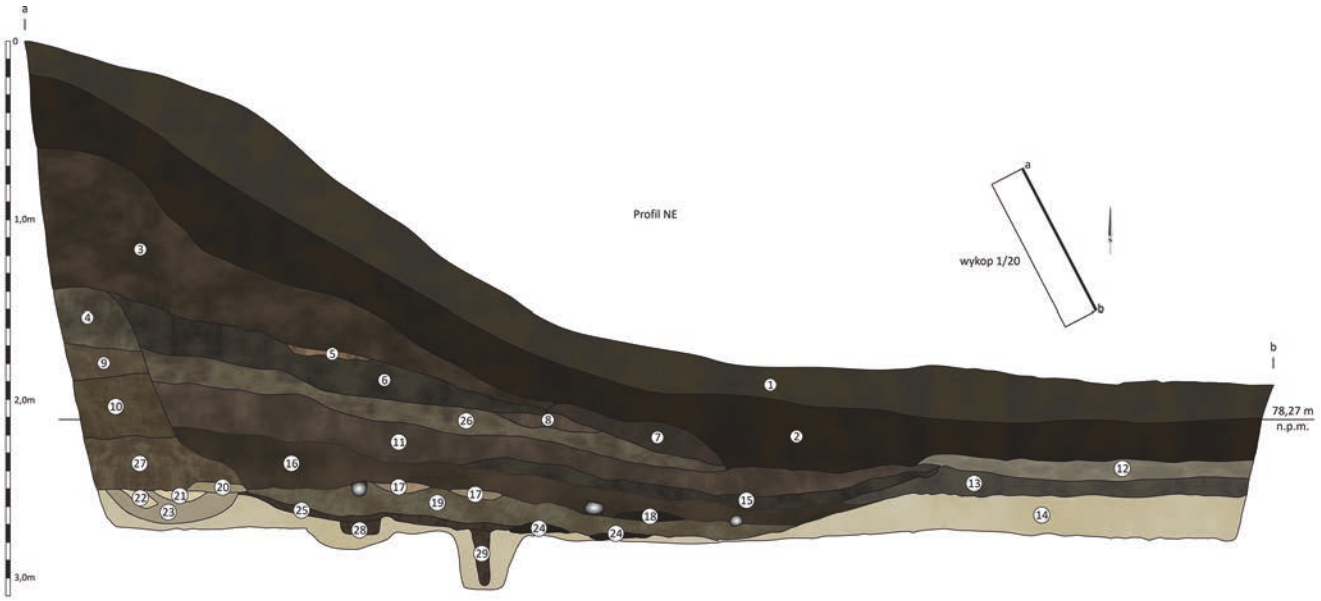
Ryc. 11.9. Ostrowo, gm. Gniewkowo, stanowisko 1. Plan sytuacyjno-wysokościowy z lokalizacją sondaży i odwiertów archeologicznych z 2020 roku wraz z przekrojami wykonany na podstawie pomiarów ALS. Legenda: 1 – sondaż, 2 – odwiert (rys. M. Sosnowski; oprac. W. Ochotny)

Fig. 11.9. Ostrowo, Gniewkowo commune, site 1. ALS based site contour map with test pits and boreholes locations from 2020 together with cross-sections. Legend: 1 – test pit, 2 – borehole (drawn by M. Sosnowski; elab. by W. Ochotny)

Ryc. 11.10. Ostrowo, gm. Gniewkowo, stanowisko 1. Dokumentacja rysunkowa z badań w 1967 roku (ze zbiorów Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu, Delegatura w Bydgoszczy)

Fig. 11.10. Ostrowo, Gniewkowo commune, site 1. Drawing documentation from research in 1967 (from the collections of Provincial Office for the Protection of Monuments in Toruń, Branch Office in Bydgoszcz)

Ryc. 11.11. Ostrowo, gm. Gniewkowo, stanowisko 1. Sondaż 1/20, profil północno-wschodni: 1 – ciemnobrunatny piasek luźny; 2 – ciemnobrunatno-szary piasek luźny (warstwa 2); 3 – szaro-brunatny piasek luźny (warstwa 3); 4 – szary piasek luźny ze spalenizną (warstwa 5); 6 – ciemnobrunatny piasek luźny z węglami drzewnymi; 7 – szaro-brunatny piasek luźny (warstwa 3); 8 – szary piasek luźny; 9 – szaro-brunatno-żółty piasek luźny z węglami drzewnymi (warstwa 8); 10 – brunatno-szaro-żółty piasek luźny (warstwa 9); 11 – brunatno-pomarańczowy piasek luźny z węglami drzewnymi; 12 – oliwkowa glina lekka z brunatnym piaskiem luźnym; 13 – jasnobrunatny piasek luźny; 14 – żółty piasek luźny (calec); 15 – ciemnobrunatny piasek luźny ze spalenizną; 16 – ciemnobrunatno-żółty piasek luźny; 17 – żółto-jasnobrumatny piasek luźny; 18 – spalenizna; 19 – brunatno-szaro-żółty piasek luźny; 20 – jasnobrunatno-żółty piasek luźny (obiekt 2, warstwa I); 21 – żółty piasek luźny (obiekt 2, warstwa II); 22 – żółty piasek luźny (obiekt 2, warstwa III); 23 – brunatny piasek luźny (obiekt 2, warstwa IV); 24 – spalenizna; 25 – ciemnobrunatno-czarny piasek luźny; 26 – szaro-brunatno-żółty piasek luźny z węglami drzewnymi; 27 – jasnobrunatny piasek luźny; 28 – ciemnobrunatny piasek luźny ze spalenizną; 29 – ciemnobrunatny piasek luźny (rys. M. Freygant-Dzieruk; oprac. R. Kaźmierczak, W. Ochotny, M. Weinkauf)

Fig. 11.11. Ostrowo, Gniewkowo commune, site 1. Test pit 1/20, northeastern profile: 1 – dark brown loose sand; 2 – dark brown-grey loose sand (layer 2); 3 – grey-brown loose sand (layer 3); 4 – grey loose sand with burnt matter (layer 5); 6 – dark brown loose sand with charcoals; 7 – grey-brown loose sand (layer 3); 8 – grey loose sand; 9 – grey-brownish-yellow loose sand with charcoals (layer 8); 10 – brownish-grey loose sand (layer 9); 11 – brownish-orange loose sand with charcoals; 12 – olive light clay with brown loose sand; 13 – light brown loose sand; 14 – yellow loose sand (virgin soil); 15 – dark brown loose sand with burnt sand; 16 – dark brown-yellow loose sand; 17 – yellow-light brown loose sand; 18 – burnt matter; 19 – brown-grey-yellow loose sand; 20 – light brown-yellow loose sand (feature 2, layer I); 21 – yellow loose sand (feature 2, layer II); 22 – yellow loose sand (feature 2, layer III); 23 – brown loose sand (feature 2, layer IV); 24 – burnt matter; 25 – dark brownish black loose sand; 26 – grey-brownish yellow loose sand with charcoal; 27 – light brown loose sand; 28 – dark brown loose sand with burnt matter; 29 – dark brown loose sand (drawn by M. Freygant-Dzieruk; elab. by R. Kaźmierczak, W. Ochotny, M. Weinkauf)

W odwiertach wykonanych na majdanie w większości przypadków stwierdzono naturalną warstwę oliwkowej gliny ciężkiej lub średniej, związanej zapewne z dawną niecką jeziorną. Jej strop zarejestrowano 0,2–0,4 m poniżej obecnej powierzchni gruntu (odwierty 1–10/20). Ze szczątkowo zachowaną warstwę kulturową łączoną z zasiedleniem tego miejsca można jedynie powiązać ciemnoszary piasek gliniasty o miąższości około 0,1 m, zalegający bezpośrednio pod humusem – w odwiertach 1/20, 4/20, 6/20, 7/20 oraz szary i jasnoszary piasek luźny zarejestrowany w odwiertach 8–10/20. Z kolei w dwóch odwiertach z południowej części majdanu (11/20 i 12/20) zadokumentowano żółty piasek luźny (calec) występujący na głębokości około 0,6 m, bezpośrednio pod szarym piaskiem prawdopodobnie o genezie antropogenicznej. Bardziej złożoną stratygrafię stwierdzono w odwiertach zlokalizowanych na wale i w obrębie dawnych fos. W przypadku odwiertu 13, wykonanego na szczycie południowej linii wału, calec uchwycono na głębokości 2,5 m. Powyżej niego występował humus pierwotny o miąższości około 0,1 m i kolejno nawarstwienia wałowe o łącznej miąższości 2,4 m w postaci piasku luźnego o szarej i ciemnobrunatnej barwie z wtrętami muszli, przepalonymi kamieniami oraz drobinami węgli drzewnych. Z kolei w odwiertach usytuowanych na południe od wału zarejestrowano nawarstwienia związane z zasypiskiem fosy; ich maksymalna miąższość w odwiercie 16/20 dochodziła do 1,8 m. Poniżej nich zalegała oliwkowa glina ciężka, a następnie piasek jeziorny. Analogiczna sytuacja miała miejsce w odwiertach 14/20, 15/20, 17/20 i 18/20, z tym że poziom piasku jeziornego występował odpowiednio płycej. Na tej podstawie można przyjąć, że pierwotna szerokość fosy w tej części założenia wynosiła około 8 m. Ostatnie dwa odwierty (19/20 i 20/20), wykonane na południe od linii wału, wchodziły już w obręb osady podgrodowej. W obu przypadkach pod

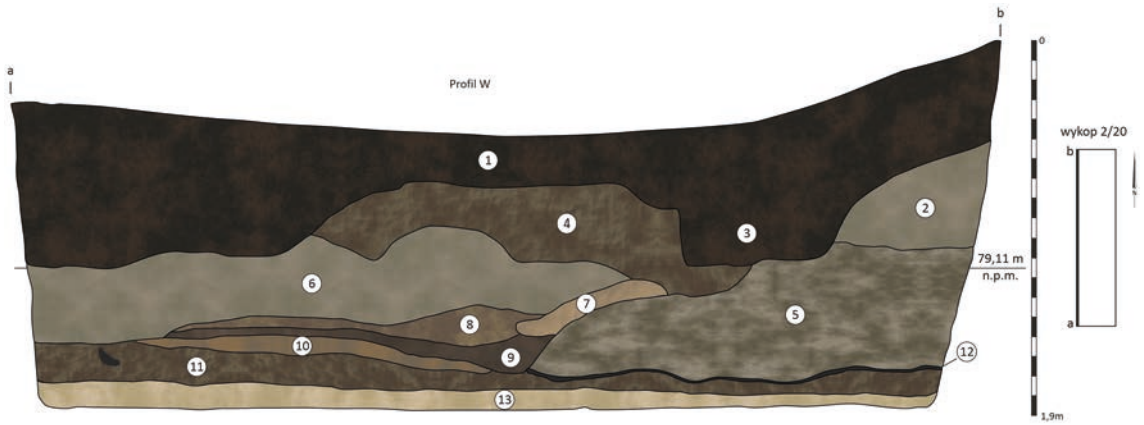
Ryc. 11.12. Ostrowo, gm. Gniewkowo, stanowisko 1. Sondaż 1/20, profil północno-zachodni (fot. R. Kaźmierczak)
Fig. 11.12. Ostrowo, Gniewkowo commune, site 1. Test pit 1/20, northwestern profile (photo by R. Kaźmierczak)

Ryc. 11.13. Ostrowo, gm. Gniewkowo, stanowisko 1. Sondaż 1/20, rzut obiektów 1 i 2 (fot. R. Kaźmierczak)
Fig. 11.13. Ostrowo, Gniewkowo commune, site 1. Test pit 1/20, projection of features 1 and 2 (photo by R. Kaźmierczak)

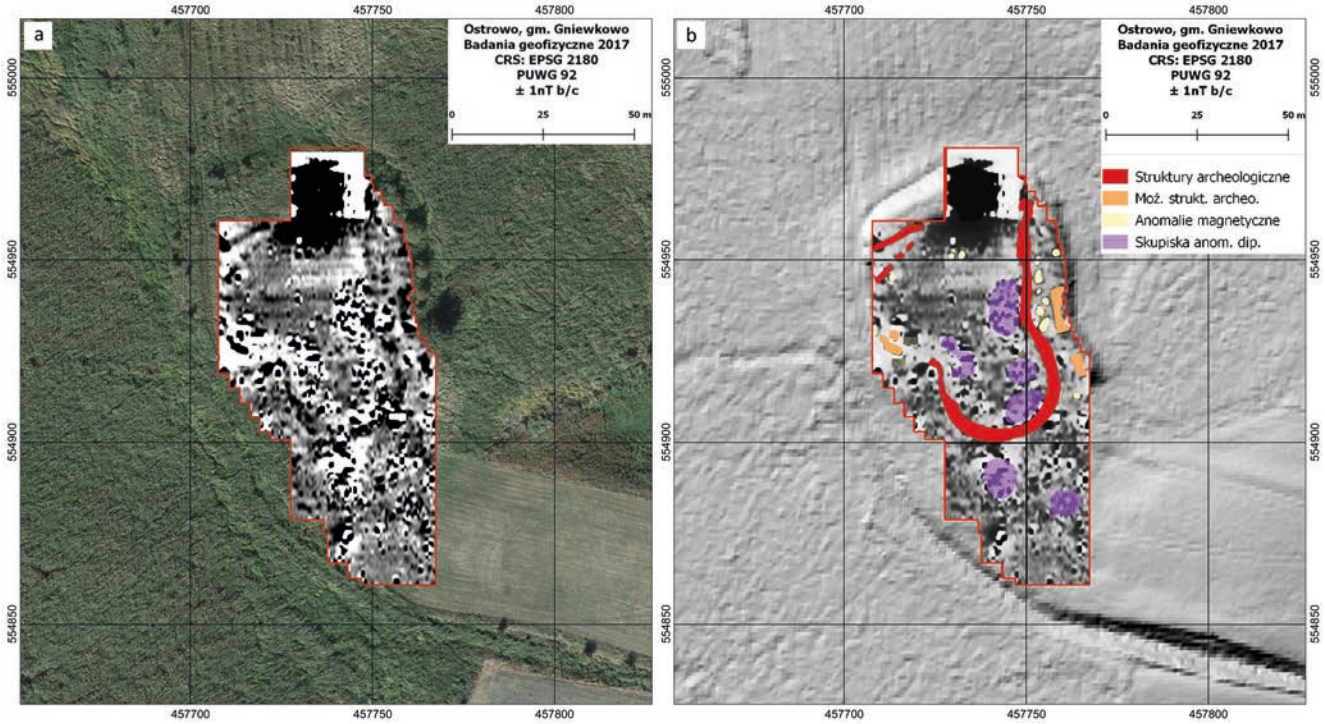

Ryc. 11.14. Ostrowo, gm. Gniewkowo, stanowisko 1. Sondaż 2/20, profil zachodni – na tle niecki jeziornej (fot. R. Kaźmierczak)
Fig. 11.14. Ostrowo, Gniewkowo commune, site 1. Test pit 2/20, western profile – against the background of the lake basin (photo by R. Kaźmierczak)

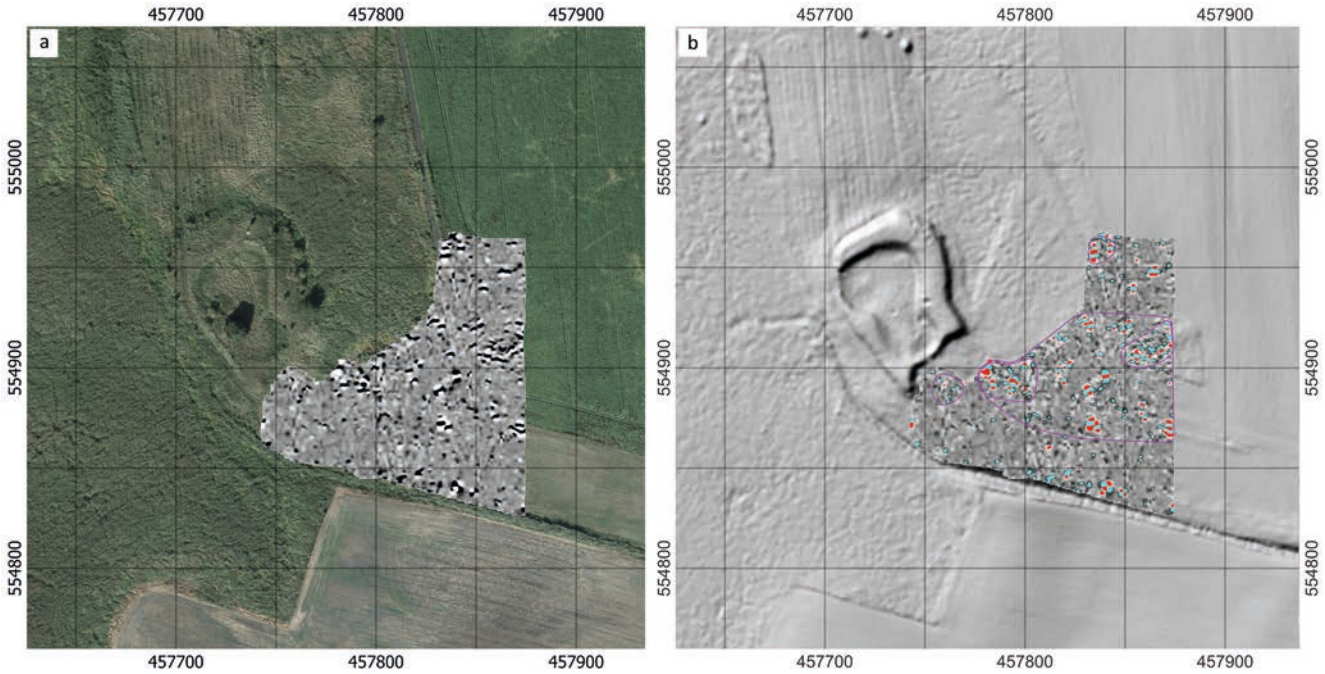
Ryc. 11.15. Ostrowo, gm. Gniewkowo, stanowisko 1. Sondaż 2/20, profil zachodni: 1 – ciemnobrunatna próchnica (humus); 2 – szary piasek luźny z żółtą gliną lekką i spalenizną (warstwa 6); 3 – ciemnobrunatny piasek luźny (warstwa 2a); 4 – brunatno-żółty piasek luźny (warstwa 2); 5 – brunatny piasek luźny z jasnożółto-pomarańczową gliną lekką i spalenizną (warstwa 6a); 6 – brunatno-szaro-żółta glina lekka (warstwa 3); 7 – brunatno-żółto piasek luźny ze spalenizną (warstwa 4a); 8 – brunatno-żółty piasek luźny ze spalenizną (warstwa 4); 9 – brunatny piasek luźny z ciemnobrunatno-żółtym piaskiem gliniastym (warstwa 5); 10 – brunatno-żółty piasek luźny (warstwa 8); 11 – ciemnobrunatna próchnica (warstwa 9); 12 – spalenizna (warstwa 7); 13 – żółty piasek luźny (calec) (rys. M. Freygant-Dzieruk; oprac. W. Ochotny, M. Weinkauf)
Fig. 11.15. Ostrowo, Gniewkowo commune, site 1. Test pit 12/20, western profile: 1 – dark brown humus (humus); 2 – loose gray sand with light yellow clay and burnt matter (layer 6); 3 – dark brown loose sand (layer 2a); 4 – brown-yellow loose sand (layer 2); 5 – loose brown sand with light yellow-orange clay and burnt matter (layer 6a); 6 – brown-gray-yellow light clay (layer 3); 7 – brown-yellow loose sand with burnt matter (layer 4a); 8 – brown-yellow loose sand with burnt matter (layer 4); 9 – loose brown sand with dark brown-yellow clay sand (layer 5); 10 – brown-yellow loose sand (layer 8); 11 – dark brown humus (layer 9); 12 – burnt matter (layer 7); 13 – yellow loose sand (virgin soil) (drawn by M. Freygant-Dzieruk; elab. by W. Ochotny, M. Weinkauf)

humusem wyróżniono warstwę kulturową w postaci szarego piasku luźnego z węglami drzewnymi i polepą o miąższości od 0,35 do 0,50 m. Pozostałości zasypiska fosy, składające się z warstw szarego i brunatnego piasku gliniastego z domieszką ciemnożółtego piasku luźnego, pod którymi występowała oliwkowa glina, uchwycono także w dwóch odwiertach wykonanych w obrębie kotlinkowatego zagłębienia przy pół-

Ryc. 11.16. Ostrowo, gm. Gniewkowo, stanowisko 1. Wyniki badania geomagnetycznego: a –pomiary magnetyczne nałożone na ortofotomapę; b – interpretacja pomiarów magnetycznych nałożona na obraz lidarowy (rys. P. Wroniecki; oprac. W. Ochotny)

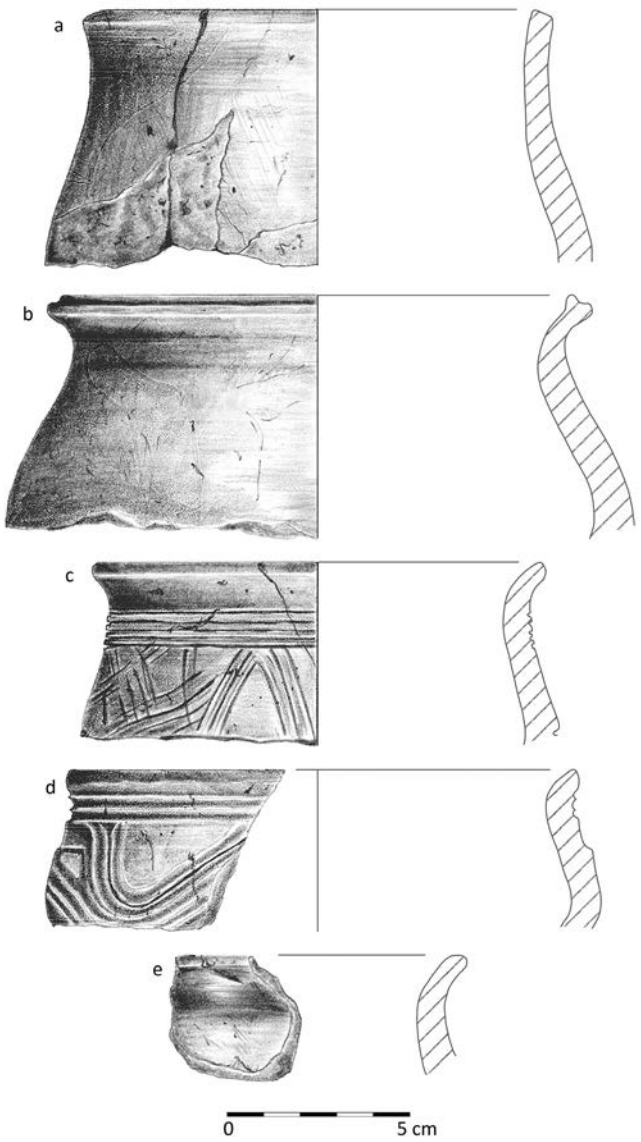
Fig. 11.16. Ostrowo, Gniewkowo commune, site 1.Results of the geomagnetic survey: a – magnetic measurements superimposed on orthophotomaps; b – interpretation of magnetic measurements superimposed on LiDAR plans (drawn by P. Wroniecki; elab. by W. Ochotny)

Ryc. 11.17. Ostrowo, gm. Gniewkowo, stanowisko 1. Wyniki badania geomagnetycznego: a –pomiary magnetyczne nałożone na ortofotomapę; b – interpretacja pomiarów magnetycznych nałożona na obraz lidarowy (rys. W. Małkowski)

Fig. 11.17. Ostrowo, Gniewkowo commune, site 1. Results of the geomagnetic survey: a – magnetic measurements superimposed on orthophotomaps; b – interpretation of magnetic measurements superimposed on LiDAR plans (drawn by W. Małkowski)

nocnej podstawie wału. W odwiercie 21/20 dno dawnej fosy występowało na głębokości 1,9 m, natomiast w odwiercie 22/20 o 0,5 m wyżej. Na podstawie analizy przestrzennej i stratygrafii uchwyconej w odwiertach można przyjąć, że szerokość fosy w tym miejscu dochodziła do około 8 m. Ostatnie dwa odwierty (23/20 i 24/20) wykonane w tej części stanowiska usytuowane były na terenie osady podgrodowej i również w nich pod humu-

Ryc. 11.18. Ostrowo, gm. Gniewkowo, stanowisko 1. Wczesnośredniowieczne naczynia ceramiczne z sondażu 1/20: a, b – obiekt 1; c– warstwa 2; d – warstwa 5; e – warstwa 6 (rys. E. Błędowska; oprac. W. Ochotny)

Fig. 11.18. Ostrowo, Gniewkowo commune, site 1. Early medieval pottery from test pit 1/20: a, b – feature 1; c – layer 2; d – layer 5; e – layer 6 (drawn by E. Błędowska; elab by W. Ochotny)

sem stwierdzono ciemnobrunatny i ciemnoszary piasek gliniasty o miąższości 0,1 m, który zinterpretowano jako pozostałości warstwy kulturowej.

Na podstawie badań geomagnetycznych nie można jednoznacznie zweryfikować układu zabudowy odkrytej w północnej części grodziska (dominanta anomalii związanych z metalową wieżą obserwacyjną usytuowaną na największej kulminacji wału; ryc. 11.16, 11.17). Amplituda uchwycona u podnóża wału wskazuje, że zabudowa ta mogła mieć charakter liniowy. Bardziej wyrazisty obraz anomalii uzyskano dla południowej części grodziska, wskazywał on na obecność licznych obiektów osadniczych usytuowanych wzdłuż wewnętrznego podnóża wału. Półkolista anomalia zadokumentowana na linii południowego odcinka wału wskazuje, że pierwotnie od południa był on zamknięty. Zdaniem P. Wronieckiego „niskiej amplitudy anomalia pozwala stwierdzić, że konstrukcja wałów nie zawiera śladów obróbki termicznej (konstrukcji kamiennych i/lub drewnianych) lub obiektów naturalnie magnetycznych (np. kamiennych)" (Wroniecki 2017).

Na podstawie analizy map topograficznych i wyników badań, zarówno sondażowych, jak i magnetycznych, należy przyjąć, że pierwotnie wczesnośredniowieczny gród znajdował się na *quasi* naturalnej wyspie jeziornej, częściowo odgrodzonej od lądu szerokimi fosami, a z przyległymi osadami musiał być połączony przeprawą mostową. Występujące od południa anomalie geomagnetyczne o układzie linowym być może wskazują na jego lokalizację.

Zaplecze osadnicze

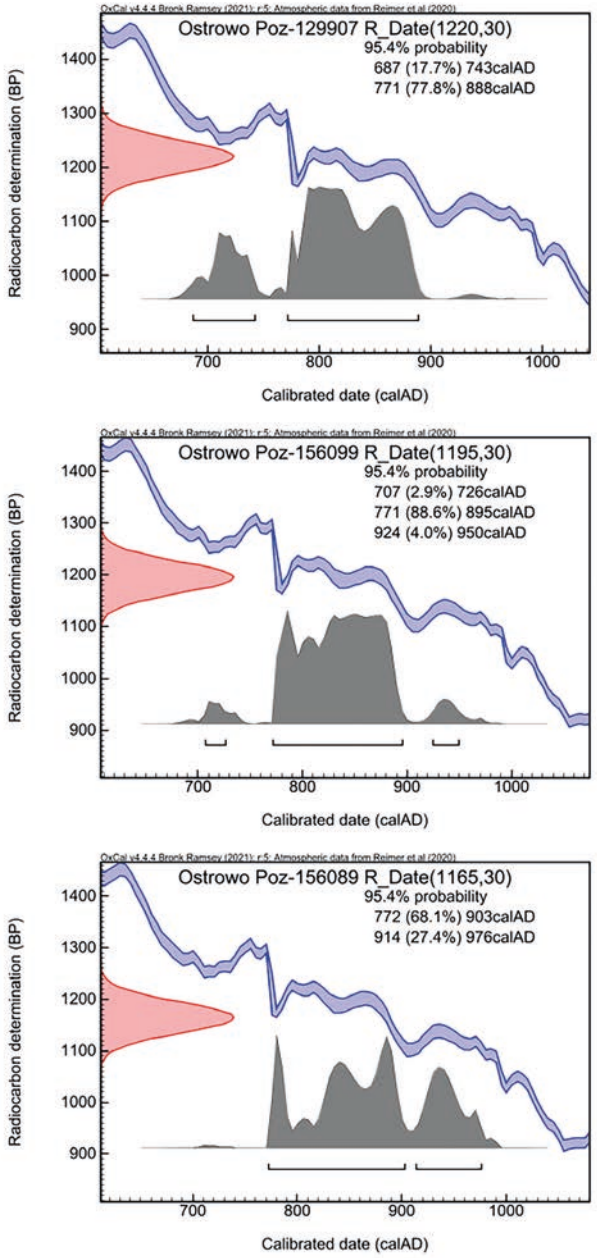
W najbliższym otoczeniu grodziska, po wschodniej stronie dawnego jeziora, w obrębie cyplowatych wzniesień otoczonych podmokłymi obecnie łąkami, podczas badań powierzchniowy przeprowadzonych przez E. Dzięciołowskiego i M. Łastowieckiego w 1967 roku zadokumentowano sześć osad otwartych (ryc. 11.7). Na postawie analizy zebranego wówczas ruchomego materiału źródłowego, głównie w postaci fragmentów wczesnośredniowiecznych naczyń ceramicznych, datowano je na fazy B–D (Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1972, s. 301–303). W trakcie badań powierzchniowych w 2020 i 2022 roku potwierdzono wcześniejsze informacje i uszczegółowiono zasięg poszczególnych osad. Na południowy wschód od grodziska (Ostrowo, stanowisko 35) zebrano 49 fragmentów wczesnośredniowiecznych naczyń ceramicznych, wśród których dominowały pochodzące z egzemplarzy wykonanych w tradycyjnych technikach garncarskich, ręcznie i częściowo obtaczanych (43 fragmenty), jedynie sześć fragmentów pochodziło z naczyń całkowicie obtaczanych. Bezpośrednio za linią fosy otaczającej grodzisko od strony północnej, w granicach osady częściowo zniszczonej przez wykopany współcześnie staw (Ostrowo, stanowisko 9), odkryto 10 fragmentów wczesnośredniowiecznych naczyń ręcznie lepionych i częściowo obtaczanych. Najliczniejszy materiał źródłowy zarejestrowano w obrębie rozległej osady położonej na północny wschód od grodziska (Ostrowo, stanowisko 8). Z powierzchni zebrano 178 fragmentów naczyń wczesnośredniowiecznych, ręcznie lepionych w różnym stopniu górą obtaczanych (41 fragmentów) oraz 128 fragmentów zaliczonych do naczyń całkowicie obtaczanych. Na terenie zajmowanym przez pozostałe trzy osady (Ostrowo, stanowiska 10, 12, 36) znaleziono łącznie 12 fragmentów wczesnośredniowiecznych naczyń ceramicznych niemal wyłącznie częściowo obtaczanych (11 fragmentów).

Chronologia

W starszej literaturze przedmiotu opisywane stanowisko datowane było na fazę B/C (Hensel, Hilczerówna 1972, s. 300–301). Zofia Kurnatowska rozszerzyła ramy czasowe funkcjonowania grodu, obejmując nimi całą fazę C (Kurnatowska, Łosińska 1992, s. 117). Michał Kara w swoim syntetycznym opracowaniu dotyczącym procesów tworzenia się państwa Piastów chronologię stanowiska odniósł do faz C–D_0, datując je na 2. połowę lub koniec IX–połowę X wieku (Kara 2009, ryc. 94). Marcin Danielewski datował grodzisko na fazę plemienną, a kres jego funkcjonowania na X wiek (Danielewski 2016b, s. 159–160; podobnie również Chudziak 2016; 2017).

Odkryte w trakcie badań weryfikacyjnych w 2020 roku materiały ceramiczne pozwalają na odniesienie się do tych ustaleń. Podstawą wnioskowania są w pierwszej kolejności wyniki analizy technologiczno-stylistycznej naczyń ceramicznych. W sumie w obrębie kompleksu osadniczego (grodzisko i sześć osad) odkryto 347 fragmentów naczyń, z czego 97 w obrębie grodziska, natomiast 250 na pobliskich osadach (stanowiska 191, 193, 195, 218, 219). Wśród tych pierwszych stwierdzono wyłącznie fragmenty naczyń z okresu wczesnośredniowiecznego (osiem wylewów, 84 brzuśce i pięć den), pochodzące głównie z egzemplarzy wykonanych w tradycyjnych technikach garncarskich, ręcznego i częściowego obtaczania (ryc. 11.18), tylko jeden był całkowicie obtaczany. Naczynia ręcznie lepionej i przykrawędnie obtaczane, niezdobione nawiązywały do słabo profilowanego typu Sukow B, rozpowszechnionego w zespołach z terenu Pomorza i ziemi chełmińskiej datowanych na VII–IX wiek. W grupie tej sporadycznie odnotowano fragmenty egzemplarzy częściowo obtaczanych typu Menkendorf o esowatym lub dwustożkowatym kształcie, zdobione narzędziem grzebykowatym. Ich rozpowszechnienie na terenie Słowiańszczyzny Zachodniej przypadało głównie na IX–X wiek. Ogólnie opisane zespoły ceramiczne należałoby przyporządkować do fazy C w periodyzacji dla Wielkopolski i Kujaw. Jeden wylew naczynia całkowicie obtaczanego, znaleziony w rozsypisku wału, może wskazywać, że kres jego funkcjonowania związany był z fazą D_0. Ponadto ze stanowiska pochodzą trzy próby węgli drzewnych, które poddano badaniom radiowęglowym. Wszystkie daty po kalibracji mieściły się w przedziale obejmującym koniec VIII i IX/X wieku, co zasadniczo jest zgodne z datowaniem materiału ceramicznego (1220±30, 771 AD [77,8%] 888 AD; Poz-129907; 1195±30, 771 AD [88,6%] 895 AD; Poz-156099 oraz 1165±30, 772 AD [68,1%] 903 AD; Poz-156089; ryc. 11.19).

Na podstawie analizy nawarstwień kulturowych zabudowy przywałowej i ich wzajemnych relacji przestrzennych można wyróżnić dwie fazy użytkowania

Ryc. 11.19. Ostrowo, gm. Gniewkowo, stanowisko 1. Daty kalendarzowe prób organicznych oznaczonych metodą radiowęglową (Poznańskie Laboratorium Radiowęglowe). Kalibrację sporządzono z użyciem programu OxCal v4.4.4 (oprac. M. Weinkauf)

Fig. 11.19. Ostrowo, Gniewkowo commune, site 1.Calendar dates for organic samples dated using the radiocarbon method (Poznań Radiocarbon Laboratory). The calibration was performed using OxCal v4.4.4 software (elab. by M. Weinkauf)

tego miejsca we wczesnym średniowieczu. Uwzględniając stosunkowo nieliczny i jednorodny materiał ceramiczny, występujący głównie w obrębie wykopu 1/20, chronologię obu faz należałoby odnieść do 2. połowy IX–początku 2. połowy X wieku. Wyniki analizy fragmentów naczyń ceramicznych znalezionych na powierzchni osad otwartych wskazują, że podobnie można datować stanowisko zlokalizowane na północ od grodziska, natomiast dłuższe ramy chronologicz-

ne, obejmujące również 2. połowę X–XI wieku i ewentualnie początek XII stulecia, należy przyjąć dla osad usytuowanych po południowej i północno-wschodniej stronie grodziska.

Archiwum

Archiwalia dotyczące stanowiska znajdują się w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu. Na Wydziale Archeologii UAM znajduje się dokumentacja z badań sondażowych w 1967 roku. W Instytucie Archeologii UMK oraz w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Toruniu, Delegatura w Bydgoszczy dostępna jest dokumentacja z badań wierceniowo-sondażowych w 2020 roku, badań geofizycznych w 2017 i 2022 roku i badań powierzchniowych w 2022 roku.

Zbiory

- Badania sondażowe 1967 rok: osiem ułamków naczyń ceramicznych, w tym siedem wczesnośredniowiecznych (nr inw. 6/67; Wydział Archeologii UAM).
- Badania wierceniowo-sondażowe 2020 rok: 99 ułamków naczyń ceramicznych, w tym 97 wczesnośredniowiecznych (nr inw. 4, 6–13, 15, 16/20; Instytut Archeologii UMK).
- Badania powierzchniowe 2022 rok: nie pozyskano materiału źródłowego.

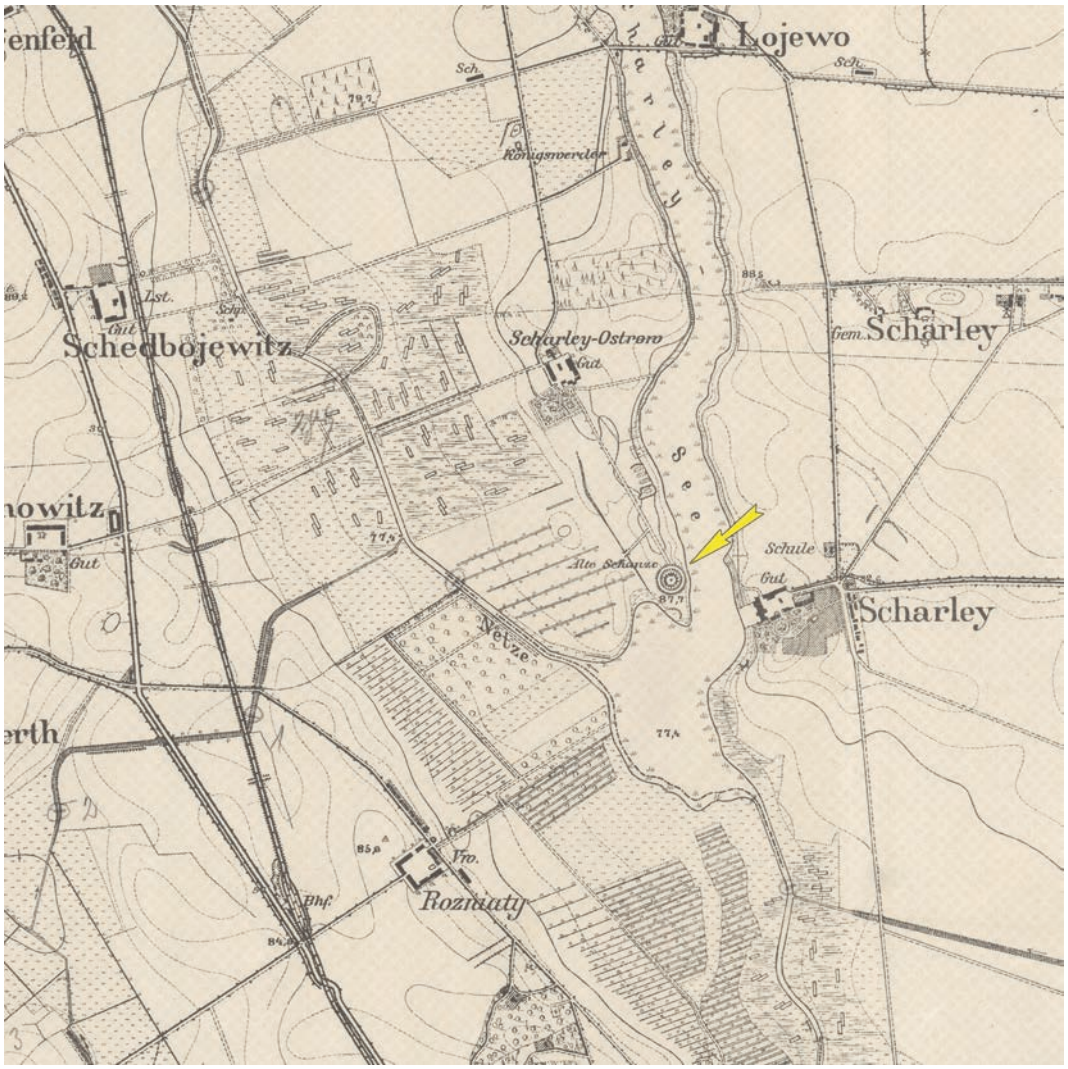
12 OSTROWO KRZYCKIE, gm. Inowrocław

Numer stanowiska w miejscowości:	**1**
Numer obszaru AZP:	**46–40**
Numer stanowiska w obrębie arkusza AZP:	**208**
Nazwa dawna miejscowości:	***Szarlej* (pol.); *Scharley*; *Scharley-Ostrowo*; *Altschanze* (niem.) (*Topographische Karte* 1911 i 1944, *arkusz: Hohensalza [Inowrocław] 1722 [3275]*) (ryc. 12.1)**
Nazwa lokalna:	***Alte Schanze* (*Topographische Karte* 1911, arkusz: *Hohensalza [Inowrocław] 1722 [3275]*); *Stary Okop* (Mapa WIG 1:10 0000 1935, arkusz Mogilno); *Okop Szwedzki* (Malinowski 1955, s. 23, ryc. 49)**
Położenie:	**N 52°42'57.58" E 18°18'29.23" około 0,47 km w prostej linii na północny zachód od założeń dworsko-parkowych w Szarleju (ryc. 12.2)**
Mezoregion:	**Pojezierze Żnińsko-Mogileńskie, na granicy z Równiną Inowrocławską**

Środowisko fizycznogeograficzne

GEOMORFOLOGIA I GEOLOGIA. Stanowisko ulokowane jest na południowym końcu obszaru terasy pradolinnej, która ma formę wydłużonego na linii północ–południe półwyspu, oddzielającego zachodnie brzegi jeziora Szarlej od doliny Noteci. Jezioro to położone jest w północnej części rynny Gopła. Stanowisko znajduje się w najwęższej (0,1 km) części płata terasowego w kształcie cypla, otoczonego od wschodu wodami jeziora, od południa równiną torfową (torfy zdeponowane na gytiach; dawna zatoka jeziora), a od zachodu podmokłą doliną rzeki. Różnica wysokości między najwyższym punktem majdanu grodziska – 87,6 m n.p.m. a lustrem wody w jeziorze sięga 11 m (Karczewski 2022, s. 14). Terasa o wysokości 80,0–81,5 m n.p.m. zbudowana jest z piasków i żwirów wodnolodowcowych zdeponowanych na glinach zwałowych. Jej płat ciągnie się też po wschodniej stronie jeziora. Ta część ma przebieg północny zachód–południowy wschód, wschód i wyrównaną szerokość około 0,6 km; zalega na poziomie 80–85 m n.p.m.. Wschodni kraniec terasy wnika w dolinę wód roztopowych – dolinę Bachorzy, której zachodnia część łączy się z rynną Gopła. Terasa stanowi stopień terenowy oddzielający obszary dolin od gliniastej równiny morenowej płaskiej o średnim poziomie 90 m n.p.m. W odległości 5 km na północny wschód od stanowiska znajduje się obszar wysadu solnego w Górze, z maksymalnym wyniesieniem 109,7 m n.p.m. Około 0,4 km na południowy zachód od grodziska z jeziora Szarlej wypływa Noteć, obecnie uregulowana. W dnie doliny Noteci występują piaski, żwiry i mułki rzeczno-wodnolodowcowe, miejscami torfy.

HYDROGRAFIA. Po wschodniej stronie grodziska znajduje się niecka jeziora Szarlej o poziomie wody wynoszącym obecnie 76,7 m n.p.m. Zbiornik ten ma powierzchnię 66,9 ha, maksymalną głębokość 4,3 m w północnej części niecki (na północny wschód od grodziska) i średnią głębokość 2,1 m (*Atlas* 1996, s. 48, 146). W przeszłości były okresy, gdy jezioro Szarlej stanowiło północną część Gopła. Stan taki istniał na przykład od późnego średniowiecza do początku XIX wieku. Z kolei ślady osadnictwa odnotowane w niższych partiach północnego odcinka rynny goplańskiej (na poziomie 75–80 m n.p.m.) są wskazaniem przerwania łączności wód obu zbiorników; taka sytuacja miała miejsce między innymi we wczesnym średniowieczu (Słowiński, Robaczewski, Zięba 2022, s. 293). Michał Kupczyk i Wojciech Dzieduszycki uściślają ten

Ryc. 12.1. Ostrowo Krzyckie, gm. Inowrocław, stanowisko 1. Mapa topograficzna, arkusz Hohensalza [Inowrocław] z 1911 roku (http://maps.arcanum.com; oprac. W. Ochotny)
Fig. 12.1. Ostrowo Krzyckie, Inowrocław commune, site 1. Topographic map, Hohensalza sheet [Inowrocław] from 1911 (http://maps.arcanum.com; elab. by W. Ochotny)

czas na VIII–IX wiek, natomiast wcześniejsze i późniejsze fazy wczesnego średniowiecza, od 2. połowy X wieku, widzą jako okresy progresji wód Gopła (Kupczyk, Dzieduszycki 2023, s. 103).

GLEBY. Wzdłuż zachodniego brzegu jeziora od jego środkowej części zalega niewielki pas czarnych ziem. Po wschodniej stronie wzdłuż rynny rozciąga się wąski pas gleb organicznych, głównie torfowych. Za nim znajduje się płat czarnych ziem, miejscami gleb płowych, ciągnący się po północnej stronie doliny Bachorzy.

Opis stanowiska

Grodzisko ma regularną, owalną formę z dobrze zachowanym dookolnym wałem, oddzielonym od majdanu wewnętrzną fosą (ryc. 12.3, 12.4). Jego zewnętrzne wymiarach wynoszą 137×128 m, a obwód – mierzony wzdłuż zewnętrznej podstawy wału – ponad 400 m (ryc. 12.5, 12.6). Centralna część założenia ma formę ściętego stożka o powierzchni podstawy dolnej wynoszącej 5300 m^2 (82×80 m). Powierzchnia wyrównanego *plateau* stożka, stanowiącego właściwy majdan, wynosi 23 ary (55×53 m; ryc. 12.7: a). Teren majdanu znajduje się na wysokości 87,0–87,3 m n.p.m., wznosząc się 10,5 m ponad obecny poziom jeziora Szarlej. Krawędzie wschodnia i południowa zbiegają się w południowo-wschodnim narożniku pod kątem zbliżonym do prostego, natomiast wał od zachodu i północy tworzy łagodny łuk. Boczne powierzchnie stożka opadają stromo w kierunku dna fosy (78,3–78,6 m n.p.m.), która ma na całym obwodzie zbliżoną szerokość 28–31 m i głębokość 9 m, mierząc do poziomu majdanu. Szerokość zamkniętego pierścienia wału u podstawy wynosi 20–22 m, zaś wysokość w stosunku do terenu otaczającego stożek około 5 m, jedynie od strony jeziora blisko 6 m, a podstawa wału dochodzi do linii wody. Od zachodu w wale znajduje się rozcięcie o głębokości 3 m i szerokości około 5 m, które może

Ryc. 12.2. Ostrowo Krzyckie, gm. Inowrocław, stanowisko 1. Widok grodziska od strony południowo-wschodniej (fot. W. Stępień)
Fig. 12.2. Ostrowo Krzyckie, Inowrocław commune, site 1. Southeastern view of the stronghold (photo by W. Stępień)

stanowić pozostałość przejścia bramnego. Wzdłuż północnej i północno-zachodniej zewnętrznej podstawy wału widnieje rynnowe obniżenie o głębokości około 1 m (78,5 m n.p.m.) i szerokości 5 m, które interpretować należy jako pozostałość po zewnętrznej linii fosy, oddzielającej gród od północnej części półwyspu. Mniej wyraźne obniżenie występuje również od strony południowej (ryc. 12.7: b). O istnieniu zewnętrznej fosy informują starsze opisy grodziska, w których pojawia się zapis o zniwelowanym, dodatkowym pierścieniu wału, występującym na zewnątrz rowu (*Słownik geograficzny* 1882, s. 297; Kowalenko 1938, s. 305).

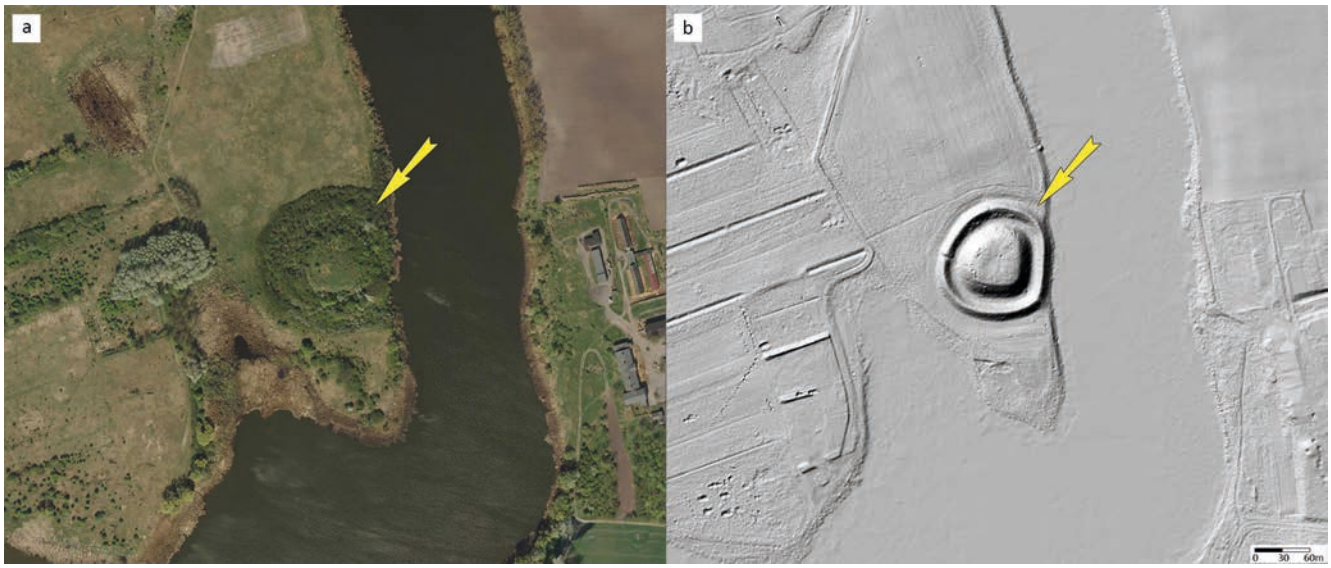
Teren położony po północnej stronie stanowiska ma wyrównaną powierzchnię prawie 3 ha, ograniczoną od wschodu zmeliorowaną doliną Noteci, od zachodu linią jeziora, a od północy czytelnym na zdjęciach lotniczych (LiDAR) obniżeniem, być może sztucznie pogłębionym, wyznaczającym granicę osady związanej z grodem (ryc. 12.8). Mniejsze wypłaszczenie o powierzchni około 0,5 ha, wznoszące się około 2,5–3,0 m ponad poziom jeziora, znajduje się również po południowej stronie stanowiska.

Wał i fosę oraz stoki „gródka" porasta drzewostan o mieszanym składzie gatunkowym, w tym kilkudziesięcioletnie dęby szypułkowe (*Quercus robur*), z podszytem w postaci krzewów i bylin, w tym pokrzywy zwyczajnej (*Urtica dioica*) i mierznicy czarnej (*Ballota nigra*). Rosnąca na majdanie ślazówka turyngska (*Lavatera thurnigiaca*), podobnie jak występujące tu krzewy malin (*Rubus* L.), tarniny (*Prunus spinosa*) i bzu czarnego (*Sambucus nigra*), związane są z obecnością człowieka w pradziejach i średniowieczu (Celka 1999, s. 93). W środkowej części majdanu występują trawy z rodziny wiechlinowatych (*Poaceae*) oraz – w obniżeniu – turzyce (*Carex* L.).

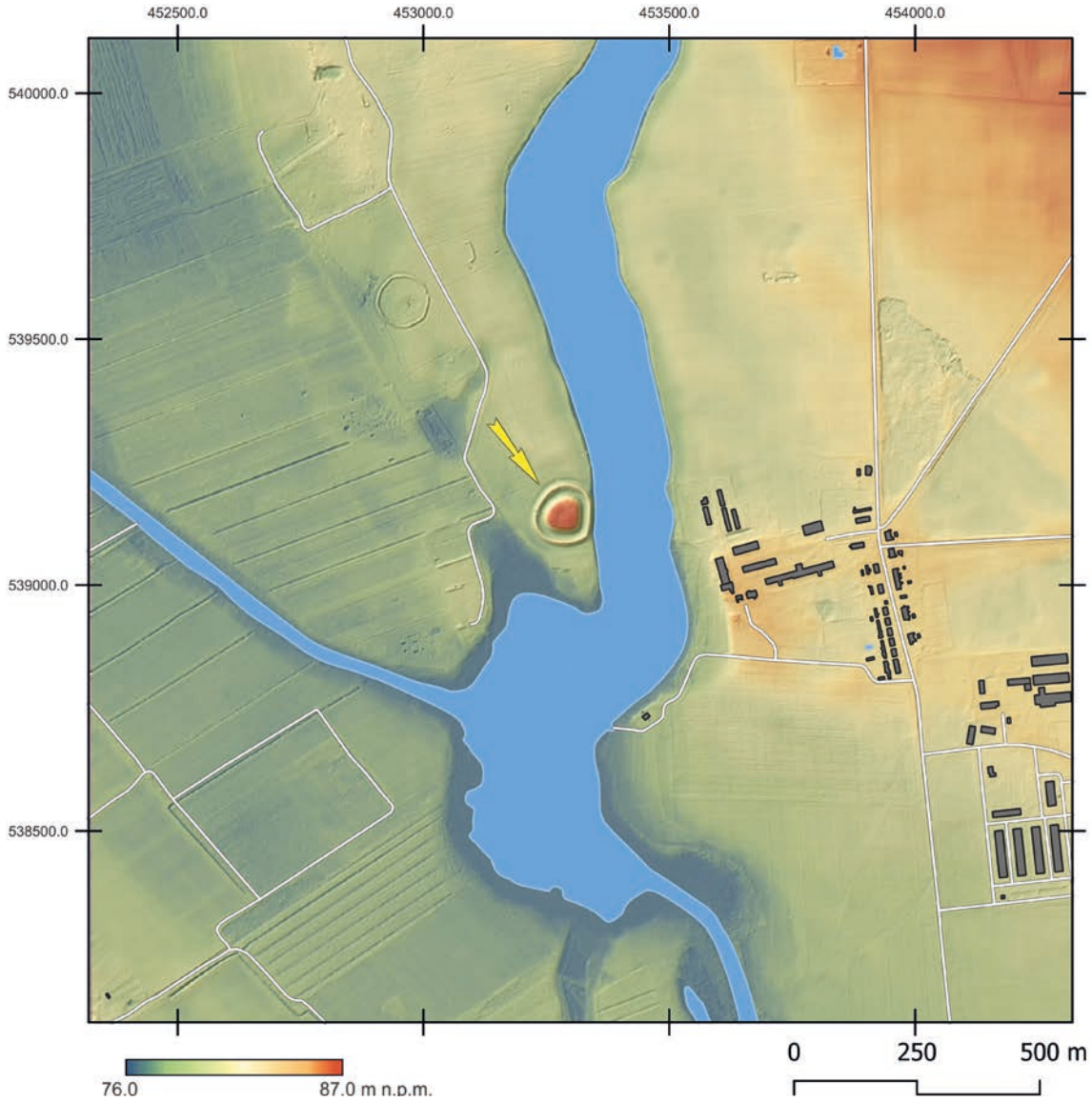
Historia badań i opracowań

Grodzisko nazywane *Okopem Szwedzkim* lub *Starym Okopem* jako pierwszy opisał w artykule zamieszczonym w tygodniku ilustrowanym „Magazyn Powszechny" Wincenty Hipolit Gawarecki (1839, s. 379–380; por. też Malinowski 1955, s. 23, ryc. 49; Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1987, s. 329). W źródłach pisanych występuje ono pod nazwą *Szarley* lub *Szarlej*, również pod tą nazwą wzmiankowane jest w literaturze przedmiotu (Kohn, Mehlis 1879; Schwartz 1880, s. 15; Kostrzewski 1928, s. 224; Dylik 1936, s. 84; Kowalenko 1938, s. 305; 1952, s. 52; *Mapa grodzisk* 1964, s. 58, III F-16; *Katalog* 1992, s. 38). Władysław Kowalenko za „Słownikiem geograficznym Królestwa Polskiego" błędnie z grodziskiem łączył nazwę wsi Zagople[1], położoną po zachodniej stronie jeziora – dziś miejscowość Szarlej (*Słownik geograficzny* 1890, s. 798; Kowalenko 1938, s. 305). Lokalizację grodu w Szarleju – w miejscu gdzie

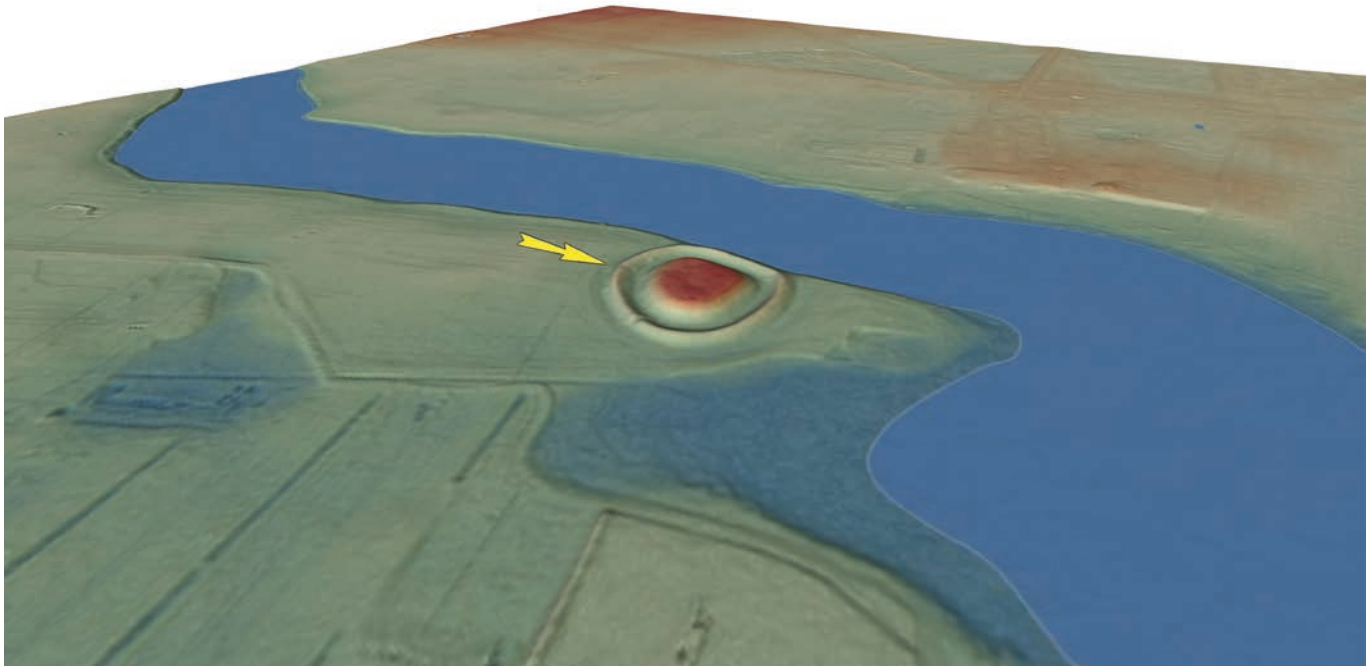
[1] Wieś Zagople wymieniona jest w dokumencie z 1271 roku (CDMP 1877, nr 444).

Ryc. 12.3. Ostrowo Krzyckie, gm. Inowrocław, stanowisko 1. Ortofotomapa z lokalizacją stanowiska (a) oraz obraz lidarowy z lokalizacją stanowiska (b) (źródło: dane centralnego zasobu geodezyjnego i kartograficznego; oprac. W. Ochotny)
Fig. 12.3. Ostrowo Krzyckie, Inowrocław commune, site 1. Orthophotomap with location of the site (a) and LiDAR plans with location of the site (b) (source: data from the central geodetic and cartographic resource; elab. by W. Ochotny)

Ryc. 12.4. Ostrowo Krzyckie, gm. Inowrocław, stanowisko 1. Mapa topograficzna (oprac. M. Sosnowski)
Fig. 12.4. Ostrowo Krzyckie, Inowrocław commune, site 1. Topographic map (elab. by M. Sosnowski)

Ryc. 12.5. Ostrowo Krzyckie, gm. Inowrocław, stanowisko 1. Wizualizacja przestrzenna w wersji 2D wykonana na podstawie pomiarów ALS (oprac. M. Sosnowski)
Fig. 12.5. Ostrowo Krzyckie, Inowrocław commune, site 1. View in 2D version made based on ALS measurements (elab. by M. Sosnowski)

Ryc. 12.6. Ostrowo Krzyckie, gm. Inowrocław, stanowisko 1. Widok grodziska od strony północno-zachodniej (fot. W. Ochotny)
Fig. 12.6. Ostrowo Krzyckie, Inowrocław commune, site 1. Northwestern view of the stronghold (photo by. W. Ochotny)

Noteć wypływa z Gopła – opisał w swojej kronice Jan Długosz (*Długosz* 1962, s. 140).

Brakuje jakichkolwiek źródeł pisanych na temat grodu z wcześniejszych faz średniowiecza. Do 1350 roku właścicielem tego terenu był książę Kazimierz III gniewkowski, syn Siemomysła, który po stracie Gniewkowa w wojnie z Krzyżakami (1332 rok) i powrocie z wygnania w 1343 roku, rozpoczął budowę nowej siedziby książęcej w miej-

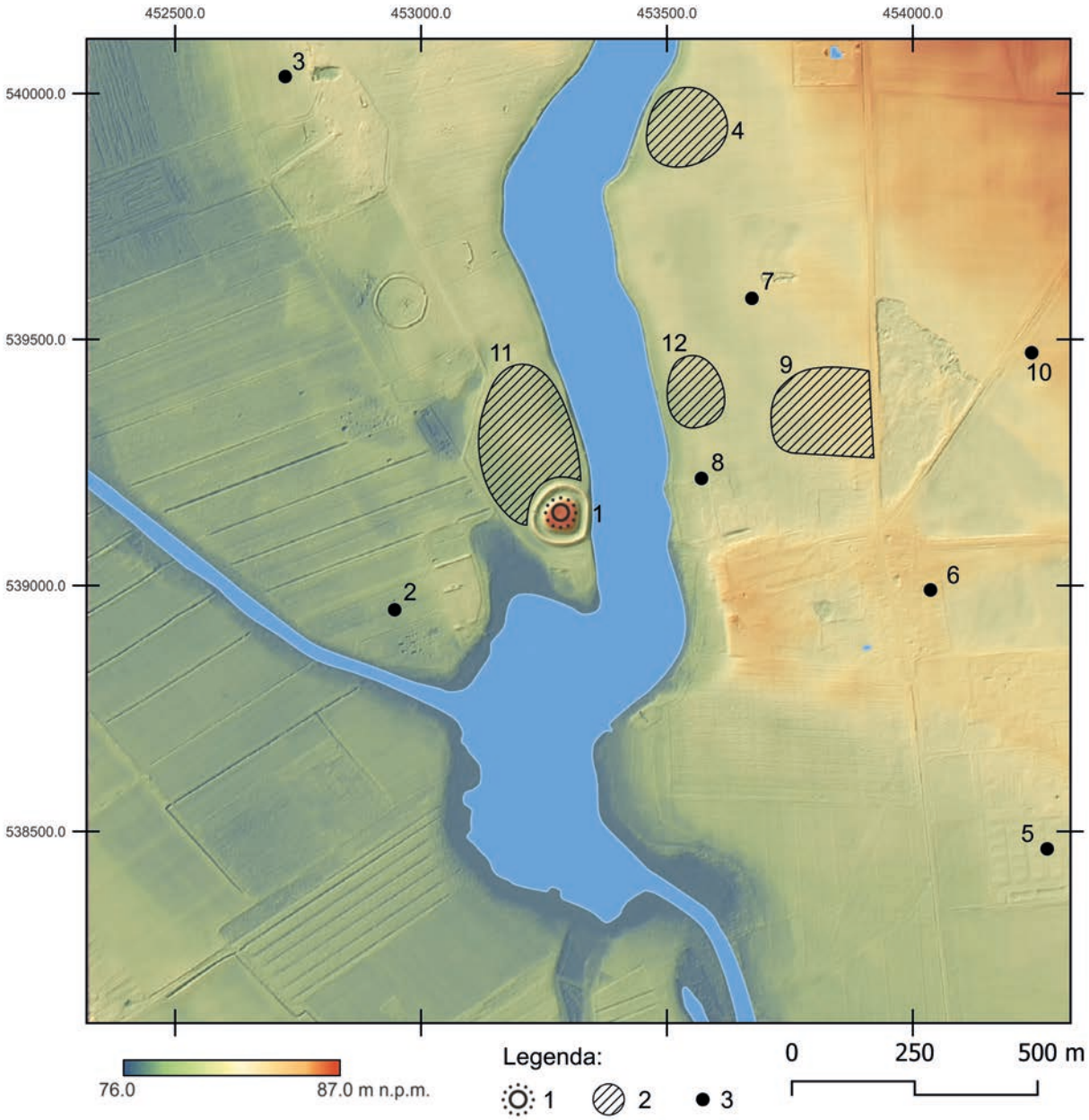
Ryc. 12.7. Ostrowo Krzyckie, gm. Inowrocław, stanowisko 1. Widok na majdan (a) i fosę (b) w części południowej grodziska (fot. W. Ochotny)
Fig. 12.7. Ostrowo Krzyckie, Inowrocław commune, site 1. View of the ward (a) and the moat (b) in the southern part of the stronghold (photo by W. Ochotny)

scu starszego – w domyśle drewniano-ziemnego – grodu w Szarleju (Bieniak 1974, s. 90–92; Karczewska, Karczewski 2021, s. 401). Gród w tym czasie strzegł południowo-zachodniej granicy księstwa gniewkowskiego, wykrojonego z ziemi inowrocławskiej (Guldon, Powierski 1974, s. 91–93; Kabaciński 1974, s. 18, 22). Nazwa Szarej, jako siedziba książęca, pojawia się w kilku dokumentach wystawionych *in castro Szarley* (ale też *Sarley*, a raz *in Garle castro*[2]) przez Władysława Białego, następcę Kazimierza III (Nowak 1989, s. 62; Karczewska, Karczewski 2021, s. 401, przypis 1 – tu zestaw źródeł dokumentowych). Na krótko, wraz z księstwem gniewkowskim, po 1363 roku znalazł się on jako zastaw w rękach Kazimierza Wielkiego. W 1373 roku Władysław Biały podjął starania o odzyskanie swojej ojcowizny, zakończone oblężeniem i zdobyciem *castrum inexpugnabile* w Szarleju (*Kronika Jana z Czarnkowa* 1872, s. 655–656; Pietrzak 2003, s. 75; Śliwiński 2011, s. 80–84). Zmuszony był jednak oddać swą twierdzę w zarząd starosty generalnego wielkopolskiego, reprezentującego króla Ludwika Węgierskiego. W 1378 roku zamek w Szarleju został nadany wraz z ziemią dobrzyńską i wyszogrodzką (*et castra, vide licet Slothoria et Scharley*) Władysławowi Opolczykowi, co zostało potwierdzone kolejnym przywilejem z 1382 roku (KDW 1982, nr. 259). Stanowi to *terminus post quem* przejścia grodu w ręce prywatne rodu Ostojów, którego przedstawicielem był Mościc ze Ściborza, wojewoda gniewkowski w latach 1353–1375, zmarły przed 1383 rokiem (Szybkowski 2006, s. 654). Jednak pierwszymi źródłowo potwierdzonymi właścicielami Szarleja z rodziny Ostojów byli wnukowie Mościca – Mikołaj i jego brat Ścibor (Senkowski 1961, s. 168; Pietrzak 2003, s. 75; Karczewska, Karczewski 2021, s. 404–405). Kolejna wzmianka dotycząca zamku w Szarleju pochodzi z kroniki Długosza, który opisał krótki pobyt Jagiełły na polach szarlejskich w 1409 roku podczas marszu na Bydgoszcz (*Annales* 1997, s. 32; Gąsiorowski 2015, s. 67). Po bezpotomnej śmierci wojewody brzeskiego Mikołaja Szarlejskiego w 1457 roku zamek wraz z wsią i folwarkiem, położonym na wschodnim brzegu jeziora (*villam Sharley cum fortalicio*); przeszedł na własność Jana z Kościelca (Szybkowski 2003, s. 227). Jako *fortalicium* występuje jeszcze w późniejszych zapisach źródłowych z roku 1489 i 1493, gdy syn Jana z Kościelca Mikołaj Kościelecki spłacił pretensje do dóbr w Szarleju, wnoszone przez siostrzeńców Mikołaja Szarlejskiego. W rękach rodziny Kościeleckich oraz spokrewnionych z nią Działyńskich herbu Ogończyk dobra szarlejskie pozostawały do początku XVIII wieku (Karczewska, Karczewski 2021, s. 409–410).

W literaturze przedmiotu znaleźć można domniemanie, że w Szarleju funkcjonowały dwie różne warownie: starsza, drewniano-ziemna w miejscu grodziska na dzisiejszych gruntach wsi Ostrowo Krzyckie i młodsza, murowana, którą miał zbudować Władysław Biały we wsi na wschodnim brzegu. To właśnie ruiny tej siedziby miałyby znajdować się w obrębie założenia dworsko-parkowego (Nowak 1985, s. 22). Podana przez Jana Długosza lokalizacja grodu: *Goplo circa castrum Szarley non mediocrem de seemittit qui Nohesz appellatur…*, jednoznacznie wskazuje na ziemną fortalicję położoną na zachodnim brzegu jeziora (*Annales* 1997, s. 91). Nie ma pewności, czy użyte przez Jana z Czarnkowa określenie *inexpugnabile castra* w odniesieniu do Złotorii i Szarleja, oznaczało, że w tym drugim miejscu znajdował się murowany zamek (Pietrzak 2003, s. 75–76).

Jako pierwszy na listę grodzisk wczesnośredniowiecznych (*Rundwalle)* wpisał obiekt z Szarleja R. Behla (1888, s. 151), powołując się na wcześniejsze wzmianki o grodzisku A. Kohna i Ch. Mehlisa (1879) oraz W. Schwartza (1880). Po nim krótki opis formy i wymiary grodziska, z zaznaczeniem jego lokalizacji na załączonej do publikacji mapie przedstawił P. Schumacher (1924, s. 23 – tam wcześniejsza literatura). Bardzo dokładne wymiary

[2] Zapewne błędnie zapisana lub skopiowana nazwa.

Ryc. 12.8. Ostrowo Krzyckie, gm. Inowrocław. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy. Legenda: 1 – grodzisko; 2 – osada; 3 – punkt osadniczy/ślad osadniczy. Wykaz stanowisk wraz z ich numeracją: 1 – Ostrowo Krzyckie 1, grodzisko; 2 – Ostrowo Krzyckie 5, punkt osadniczy; 3 – Ostrowo Krzyckie 2, ślad osadniczy; 4 – Szarlej 29, osada; 5 – Szarlej 6, punkt osadniczy; 6 – Szarlej 2, ślad osadniczy; 7 – Szarlej 32, ślad osadniczy; 8 – Szarlej 3, punkt osadniczy; 9 – Szarlej 15, osada; 10 – Szarlej 18, ślad osadniczy; 11 – Ostrowo Krzyckie 4; 12 – Szarlej 5, osada (https://zabytek.pl/pl; oprac. M. Sosnowski, W. Ochotny)

Fig. 12.8. Ostrowo Krzyckie, Inowrocław commune. Early medieval settlement complex. Legend: 1 – stronghold; 2 – settlement; 3 – point of settlement/trace of settlement. List of sites with their numbers: 1 – Ostrowo Krzyckie 1, stronghold; 2 – Ostrowo Krzyckie 5, point of settlement; 3 – Ostrowo Krzyckie 2, trace of settlement; 4 – Szarlej 29, settlement; 5 – Szarlej 6, point of settlement; 6 – Szarlej 2, trace of settlement; 7 – Szarlej 32, trace of settlement; 8 – Szarlej 3, point of settlement; 9 – Szarlej 15, settlement; 10 – Szarlej 18, trace of settlement; 11 – Ostrowo Krzyckie 4; 12 – Szarlej 5, settlement (https://zabytek.pl/pl; elab. by M. Sosnowski, W. Ochotny)

wraz z opisem formy oraz literaturą dotyczącą grodziska (z drobnymi pomyłkami) opublikował w swoim opracowaniu na temat grodów Wielkopolski wczesnohistorycznej W. Kowalenko. Błędnie natomiast określił położenie przekopu przez wał, który interpretował (chyba słusznie) jako relikt przejścia bramnego, lokalizując je w południowej, zamiast zachodniej części wału (Kowalenko 1938, s. 305). W tym czasie na stanowisku nie prowadzono żadnych prac wykopaliskowych, ograniczono się do zbierania znajdujących się na powierzchni majdanu, w fosie lub w obrywach wału fragmentów naczyń, kości zwierzęcych czy innych przedmiotów (w tym płytki kościanej z otworami, szydła kościanego, osełki, trzech żelaznych grotów oszczepów; Kowalenko 1938, s. 169, 305). Materiał zabytkowy rejestrowano nie tylko na grodzisku, zbierano go również z przyległych pól (Kostrzewski 1928, s. 224).

Wzmiankowany w literaturze obiekt początkowo był jedynie przedmiotem ogólnych lustracji. Prawdopodobnie

pierwsze badania wykopaliskowe przeprowadził na stanowisku w 1943 roku niemiecki archeolog G. Mazanetz. W zbiorach Muzeum Archeologicznego w Poznaniu zachowały się jedynie pozyskane wówczas fragmenty naczyń ceramicznych oraz kości zwierzęce (Lipińska 1959, s. 249–250; Maciejewski 1960, s. 208). Ograniczony zakres przestrzenny miały badania sondażowe przeprowadzone na stanowisku w 1967 roku w ramach weryfikacji grodzisk z terenu wschodniej Wielkopolski i Kujaw, realizowane pod kierunkiem A. Cofty-Broniewskiej. Wykonano wówczas w bliżej nieokreślonym miejscu majdanu dwa wykopy, w których odsłonięto gruz ceglany, interpretowany jako relikt pieca grzewczego (Cofta-Broniewska 1967e). Kontynuowane w kolejnych latach przez ośrodek poznański (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza) badania na grodzisku i w jego najbliższym otoczeniu miały wyłącznie charakter zwiadu powierzchniowego; prowadzone były w 1978 roku (J. Bednarczyk), w 1984 roku (Maria Krygier i Czesław Sikorski) i ponownie w ramach badań AZP w 2001 roku.

W latach 90. XX wieku grodzisko zostało poddane badaniom archeologiczno-przyrodniczym (Celka 1999, s. 43). Na ograniczony po drugiej wojnie światowej zakres prac badawczych prowadzonych na stanowisku bez wątpienia miała wpływ jego lokalizacja na poligonie wojskowym, co znacząco utrudniło dostęp do obiektu. Pomimo tych niedogodności w 1992 roku wykonany został, na zlecenie ówczesnego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Bydgoszczy, plan sytuacyjno-wysokościowy obiektu (ryc. 12.9).

W 2020 roku, w związku z realizacją przez Instytut Archeologii UMK programu weryfikacji grodzisk powiatu inowrocławskiego, koordynowanego przez W. Chudziaka w ramach projektu NPRH „Atlas grodzisk wczesnośredniowiecznych z obszaru Polski", na stanowisku przeprowadzono badania sondażowo-wierceniowe, współfinansowane ze środków Kujawsko-Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, którymi kierował J. Bojarski (Błędowski, Bojarski i in. 2020b). Objęto nimi główny element grodziska, tzw. stożek, na którym założono dwa wykopy.

Zakres prac badawczych

Niewiele wiadomo na temat prac wykopaliskowych przeprowadzonych w 1943 roku przez G. Mazanetza, podobnie jak o pierwszych powojennych badaniach sondażowych realizowanych przez zespół A. Cofty-Broniewskiej – poza informacją o dwóch wykopach sondażowych, bez podania danych o wielkości, lokalizacji i stratygrafii.

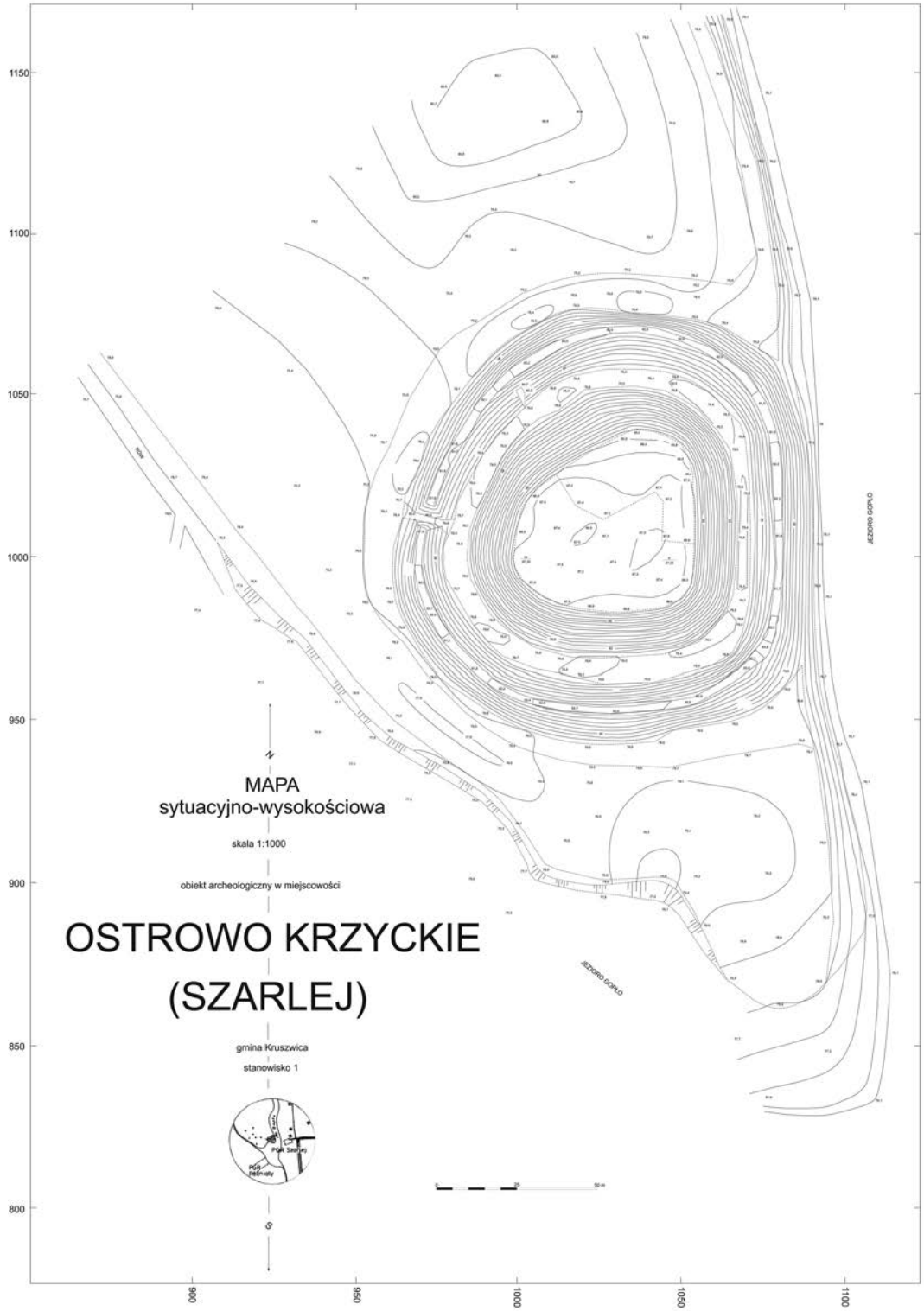
Jak dotąd najszerszy zakres miały badania przeprowadzone przez Instytut Archeologii UMK w 2020 roku (ryc. 12.10). Założono wówczas dwa wykopy oraz wykonano serię odwiertów. Wykop 1/20, o wymiarach 4×2 m, wytyczono w południowej części majdanu przy jego krawędzi; objął on również fragment terenu opadający w kierunku fosy. Wykop 2/20, o wymiarach 3,6×1,0 m, założono około 18 m na zachód od wykopu 1/20, na południowo-wschodnim stoku majdanu, poniżej krawędzi, w strefie przebiegu wewnętrznej fosy. Majdan rozpoznano w nierównomiernym stopniu; odwierty usytuowano tylko wzdłuż jednej osi – północ, północny wschód–południe, południowy zachód – stanowiącej przedłużenie wschodniej ściany wykopu 1/20. Z uwagi na znaczną miąższość nawarstwień kulturowych oraz dużą ilość gruzu zalegającego w środkowej części majdanu nie było możliwe rozpoznanie jego stratygrafii. Przekrój przez warstwy uzyskano za pomocą odwiertów tylko przy krawędzi południowej (odwierty 1 i 2 w odległości 11,5 i 17 m od północno-wschodniego narożnika wykopu 1/20) oraz przy jego skrajnej, północnej części (odwierty 3 i 4, w odległości 35 i 36 m od północno-wschodniego narożnika wykopu 1/20). W sumie wykopami objęto obszar 11,6 m^2, co stanowi niecałe 0,5% powierzchni majdanu.

Stratygrafia kulturowa wraz z pozostałościami zabudowy

Podczas badań prowadzonych na stanowisku w 2020 roku odsłonięto zróżnicowany układ nawarstwień kulturowych powstałych w długim okresie użytkowania tego miejsca. Ogólnie odpowiadały one funkcjonowaniu wczesnośredniowiecznego grodu oraz założenia obronnemu z późnego średniowiecza i czasów nowożytnych. Z okresem późnośredniowiecznym można również powiązać silne przekształcenia całego obiektu (o czym informują dokumenty z XIII–XIV wieku), które doprowadziły do niwelacji reliktów wcześniejszej zabudowy, a także znacznego podniesienia poziomu majdanu, poprzez nadsypanie ziemi wybranej z pogłębionej i poszerzonej fosy. Pochodzący z wykopanej fosy materiał wykorzystano również do usypania dodatkowego, zewnętrznego pierścienia wałów.

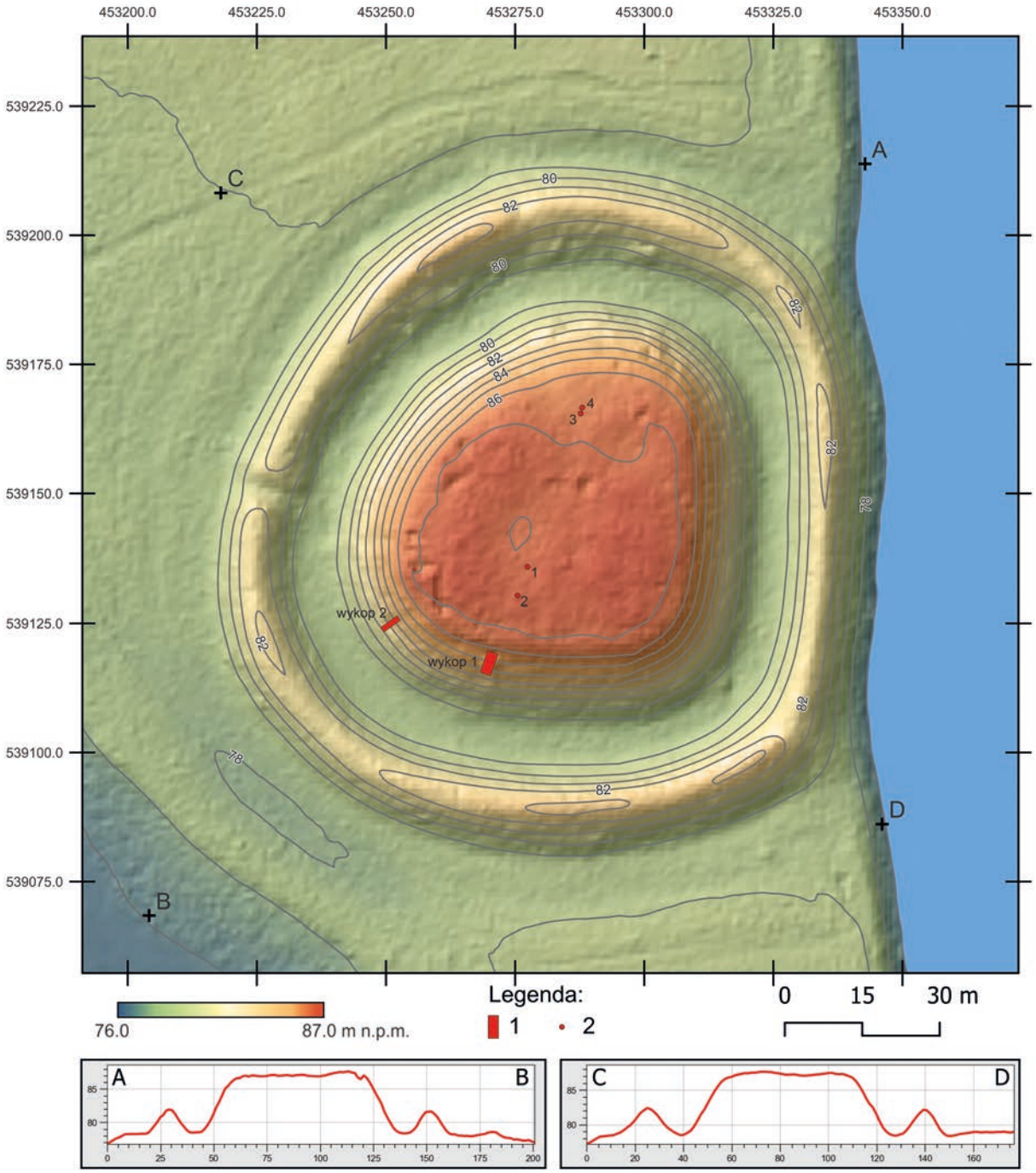
Nawarstwienia związane z wczesnośredniowieczną fazą zabudowy obiektu zarejestrowano w wykopie 1/20 oraz w odwiercie 4 (ryc. 12.11, 12.12), znajdującym się po przeciwnej stronie majdanu, natomiast w wykopie 2/20 uchwycono prawdopodobnie zewnętrzny fragment nasypu wału wczesnośredniowiecznego (ryc. 12.13, 12.14). Naturalny poziom terenu wyznaczały warstwy osadów pochodzenia wodnego w postaci żółto-brunatnego piasku z poziomymi laminami żółto-szarego piasku, uchwycone w odwiercie wykonanym w południowej części wykopu 1/20 (odwiert 5; ryc. 12.12). Strop tych nawarstwień znajdował się na głębokości około 6,3 m poniżej południowej krawędzi majdanu (79,93 m n.p.m.). Nad nimi występowała warstwa brunatnego, gruboziarnistego pia-

sku z materią organiczną i drobinami węgli drzewnych (?) (warstwa 15), którą być może należy łączyć z poziomem osadnictwa przedgrodowego (pradziejowego) lub pierwotnym poziomem glebowym. Jej strop zarejestrowano w odwiercie 5 na głębokości 80,5 m n.p.m., tj. prawie 6 m poniżej poziomu majdanu. Warstwę o zbliżonej strukturze, w której znajdowały się niewielkie otoczaki, uchwycono w odwiercie 2 wykonanym na majdanie. W tym miejscu zalegała ona jednak około 1,5 m wyżej (82 m n.p.m.), co wskazywałoby na silny spadek w kierunku południowym. Nasypowo-wyrównawczy charakter miała również warstwa żółto-brunatnego piasku

Ryc. 12.9. Ostrowo Krzyckie, gm. Inowrocław, stanowisko 1. Plan sytuacyjno-wysokościowy z 1992 roku (rys. E. Kujawski)

Fig. 12.9. Ostrowo Krzyckie, Inowrocław commune, site 1. Situation and elevation plan from 1992 (drawn by E. Kujawski)

Ryc. 12.10. Ostrowo Krzyckie, gm. Inowrocław, stanowisko 1. Plan sytuacyjno-wysokościowy z lokalizacją wykopów i odwiertów archeologicznych z 2021 roku wraz z przekrojami wykonany na podstawie pomiarów ALS. Legenda: 1 – wykop, 2 – odwiert (rys. M. Sosnowski; oprac. W. Ochotny)

Fig. 12.10. Ostrowo Krzyckie, Inowrocław commune, site 1. ALS based site contour map with trenches and boreholes locations together with cross-sections. Legend: 1 – trench, 2 – borehole (drawn by M. Sosnowski; elab. by W. Ochotny)

o miąższości 0,55 m, zalegająca powyżej (warstwa 14). Jej odpowiednikiem była cienka soczewka brunatno-żółtego piasku zarejestrowana w odwiercie 2 na głębokości 4,6 m od powierzchni (82,4 m n.p.m.). Kolejne jednostki stratyfikacji występujące powyżej w odwiercie 2 oraz w odwiercie 5, wykonanym w dnie wykopu 1/20, połączono z reliktami zabudowy lub też ogólnie z poziomem użytkowania tego miejsca we wczesnym średniowieczu (ryc. 12.12). Były to przemieszane warstwy złożone z żółto-brunatnego i szarego piasku (warstwy 12 i 13) o łącznej miąższości około 0,4 m, ze stropem zalegającym na poziomie 81,7 m n.p.m. W środkowej części majdanu ich odpowiednikiem mógł być ciemnobrunatny piasek gliniasty przemieszany z czarnym piaskiem gliniastym, zalegający na głębokości 4,2 m poniżej powierzchni terenu (82,95 m n.p.m.). Prawdopodobnie z wczesnośredniowieczną zabudową można także powiązać warstwy uchwycone przy północnej krawędzi majdanu, w od-

wiercie 4. W tym miejscu, na głębokości od około 4 m (82,6 m n.p.m.) do 6,4 m poniżej dzisiejszej powierzchni terenu, zalegały grubym pokładem warstwy szaro-brunatnego i ciemnobrunatnego piasku z grudkami polepy oraz spalenizną. Ze stropowej ich części wydobyto jeden mało charakterystyczny fragment wczesnośredniowiecznego naczynia ceramicznego. Trudny do interpretacji w ramach tego układu nawarstwień był ciemnoszary, prawie czarny piasek, silnie przesycony próchnicą z drobinami polepy, o miąższości 1,2 m; jego strop znajdował się na poziomie 81,6 m n.p.m. Zalegał bezpośrednio nad warstwą jasnoszarego piasku, zbliżonego pod względem struktury do warstwy uchwyconej w samym końcu rdzenia z odwiertu 5, który potraktowano jako naturalny budulec całej formy terenowej. Być może układ warstw zalegających do tej głębokości należałoby wiązać z osadnictwem (grodowym) ludności kultury łużyckiej we wczesnej epoce żelaza.

Właściwe relikty wczesnośredniowiecznej zabudowy grodowej usytuowanej przy krawędzi majdanu powiązano z warstwą 11 o miąższości 0,15–0,25 m, zalegającą na poziomie około 81,9 m n.p.m. (ryc. 12.11, 13.12). Na jej strukturę składał się ciemnobrunatno-brązowy, próchniczny piasek oraz sprasowane, zbutwiałe drewno. Nad nią zalegała warstwa o charakterze rumowiskowym w postaci szaro-brunatnego piasku z wapiennymi okruchami (warstwa 10), o miąższości 0,25–0,35 m, której powstanie powiązać można z pracami niwelacyjnymi przeprowadzonymi w kolejnej fazie osadniczej (stąd grudki wapna – zaprawy?; próba ^{14}C; tab. I, Poz-129909).

Poziomy zalegające powyżej warstw 8–10 powiązano z późnośredniowiecznym okresem funkcjonowania grodu oraz istniejącą w czasach nowożytnych zabudową o charakterze dworczym, zsynchronizowaną z przeprawą mostową datowaną dendrochronologicznie na 2. połowę XVI wieku. Interpretację charakteru tych młodszych nawarstwień oraz określenie czasu ich powstania w znacznym stopniu utrudniło silne zaburzenie struktury warstw przez liczne w tym miejscu nory borsucze oraz brak materiału źródłowego, poza zalegającymi na wtórnym złożu fragmentami naczyń ceramicznych z wczesnej epoki żelaza i wczesnego średniowiecza. Spąg nawarstwień łączonych z późnym średniowieczem (budowa warowni na stożku) znajdował się na głębokości 4 m poniżej poziomu majdanu. Dolną jego część tworzył brunatny piasek i cienkie soczewki szaro-żółtego piasku (warstwa 9) o miąższości 0,3–0,5 m. Warstwy zalegające powyżej miały niwelacyjno-nasypowy charakter, tworzyły je leżące nad sobą poziomy szaro-żółtego, lekko gliniastego, gruboziarnistego piasku z soczewkami szarego i brunatnego piasku (warstwy 4–6, 8), rozdzielone pasmami szarego piasku (warstwy 7, 8a, i 8b), których łączna miąższość wynosiła 1,45–1,90 m. Ich powstanie należy wiązać z pracami niwelacyjnymi prowadzonymi w późnym średniowieczu. Nie znaleziono jednak materiału źródłowego, który można byłoby dato-

Ryc. 12.11. Ostrowo Krzyckie, gm. Inowrocław, stanowisko 1. Wykop 1/20, widok ogólny od strony północno-wschodniej (fot. R. Kaźmierczak)
Fig. 12.11. Ostrowo Krzyckie, Inowrocław commune, site 1. Trench 1/20, northeastern view (photo by R. Kaźmierczak)

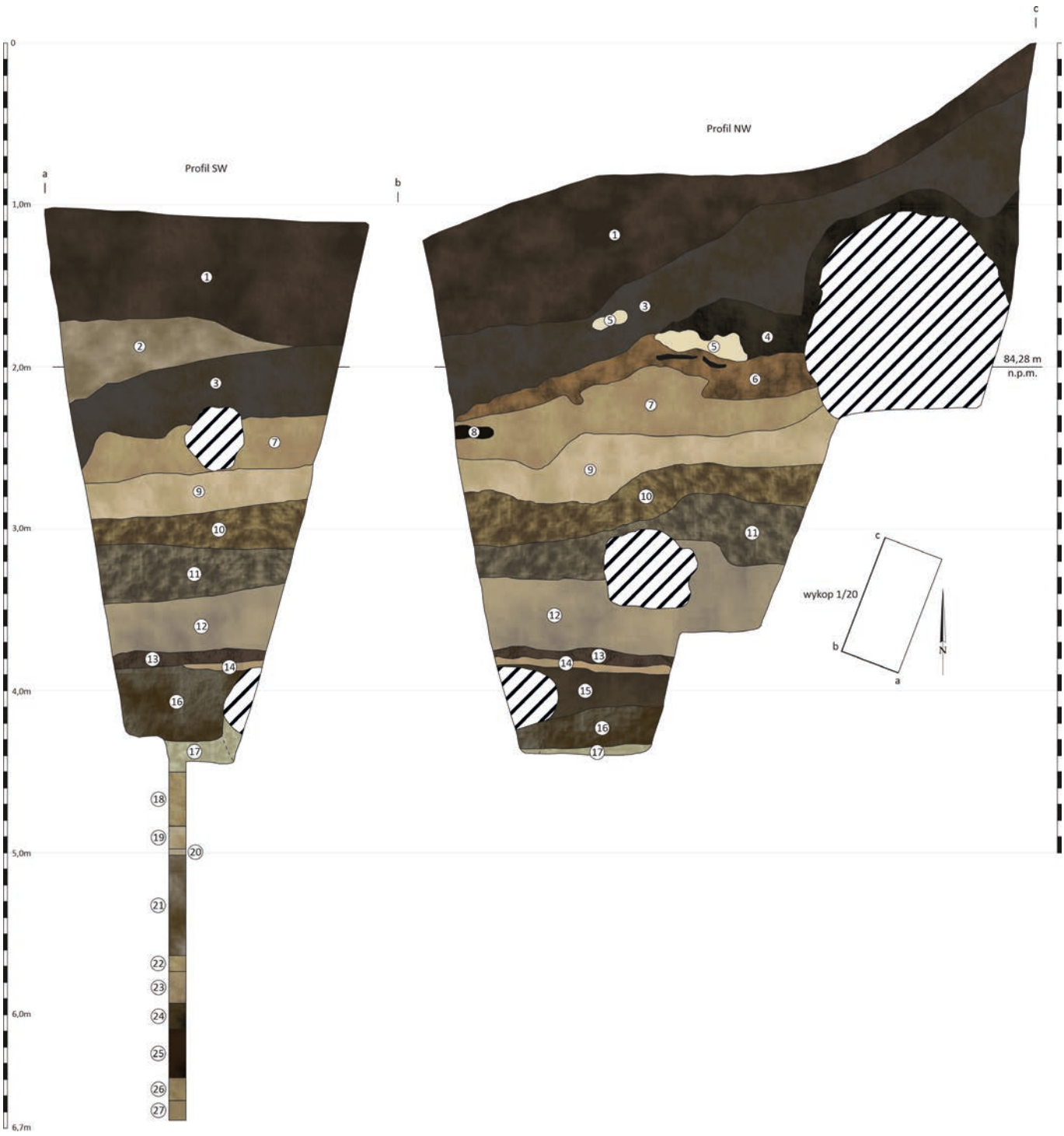
wać na ten okres. W wyniku prac ziemnych znacznie powiększono powierzchnię wzgórza spychając nasyp wału w kierunku krawędzi wzniesienia oraz na teren majdanu. Śladem tego jest cienka soczewka żółtego piasku zarejestrowana w odwiercie 2 na poziomie 84,45 m n.p.m. Z uwagi na znaczną grubość nasypu nie można również wykluczyć, że część prac wykonano w najmłodszym okresie użytkowania tego miejsca. Z nim można bez wątpienia powiązać znacznej miąższości warstwy gruzu ceglanego, dachówek i zaprawy wapiennej, występujące na znacznej powierzchni majdanu, zwłaszcza w jego centralnej części. Zaleganie gruzu potwierdzono we wszystkich odwiertach poniżej humusu, najpłycej w odwiertach 1 i 2, w których jego strop znajdował się na głębokości 86,85–86,70 m n.p.m. W tej części grodziska miał również największą miąższość sięgającą od 1,0 do 1,5 m. Za poziom użytkowy nowożytnej zabudowy uznano warstwę ciemnoszarego i brunatnego piasku (warstwa 3), zalegającą w wykopie 1 na poziomie około 84,5–84,3 m n.p.m. Wzdłuż południowej krawędzi majdanu występowała warstwa żółto-brunatnego piasku (warstwa 2), być może powstała już po zniszczeniu murowanej zabudowy znajdującej się na majdanie.

Bardziej zróżnicowany układ nawarstwień odnotowano w wykopie 2, założonym na stoku stożka, w obrębie wewnętrznej fosy (ryc. 12.13, 12.14). Całkowita miąższość nawarstwień zadokumentowanych w obrębie wąskiej przestrzeni sondażu wynosiła, wraz z wykonanym w dnie odwiertem, prawie 6 m. Udało się powiązać je z układem nawarstwień występującym w południowej, przykrawędziowej części majdanu (wykop 1/20). Również w tym miejscu naturalne podłoże stanowiły żółte piaski pochodzenia wodnego, laminowane w górnej części smugami szarego piasku, odsłonięte na głębokość ponad 5,7 m; ich strop znajdował się na poziomie 79,2 m n.p.m. Nad nimi zalegała warstwa ciemnobrunatnego piasku z widocznymi wtrętami żółtego piasku i jasnopomarańczowej gliny lekkiej (warstwa 16), o miąższości od 0,35 do 0,80 m, zwiększającej się w kierunku środka fosy. Być może należałoby ją traktować jako najstarszy (pradziejowy) poziom zabudowy terenu. Warstwy znajdujące się powyżej połączono z wczesnośredniowieczną fazą grodową. Tworzyły one strukturę złożoną z szaro-brunatnego, próchnicznego piasku, przedzielanego soczewkami piasku o jaśniejszym zabarwieniu, z mniejszą ilością próchnicy (warstwy 10–15; próba ^{14}C; tab. I, Poz-129908). Całość miała miąższość dochodzącą do 1,4 m. Warstwy 10 i 11, zalegające w tym układzie najwyżej, zostały wyraźnie przecięte przez wykopaną w późnym średniowieczu fosę. Natomiast te znajdujące się głębiej układały się skośne, zgodnie z naturalnym spadkiem terenu; ich grubość zmniejszała się aż do całkowitego wyklinowania. Taki układ warstw może wskazywać, że uchwycono zewnętrzy skraj wału, w jego dolnej, niezniwelowanej części. Z warstw 11–13 pozyskano 10 fragmentów wczesnośredniowiecznych naczyń ceramicznych ręcznie lepionych, tylko górą obtaczanych (ryc. 12.15). Strop nawarstwień sięgał do poziomu 80,8 m n.p.m. i pod względem struktury oraz głębokości zalegania odpowiadał warstwom 11–12, zadokumentowanym poniżej dna wykopu 1/20 oraz w jego najniższej, przydennej części.

Ryc. 12.12. Ostrowo Krzyckie, gm. Inowrocław, stanowisko 1. Wykop 1/20, profile południowo-zachodni i północno-zachodni: 1 – ciemnobrunatny piasek luźny (humus); 2 – żółto-jasnobrunatny piasek luźny (warstwa 2); 3 – brunatno-szary piasek luźny (warstwa 3); 4 – brunatny piasek luźny (nora zwierzęca); 5 – żółty piasek luźny; 6 – ciemnobrunatno-szary piasek luźny (warstwa 3a); 7 – żółty piasek luźny z szarym piaskiem gliniastym i drobnymi kamieniami (warstwa 4); 8 – ciemnobrunatny piasek luźny; 9 – żółty piasek luźny z jasnobrunatną gliną luźną (warstwa 5); 10 – ciemnoszaro-żółty piasek luźny z żółto-jasnobrunatnym piaskiem gliniastym (warstwa 6); 11 – ciemnobrunatno-jasnoszary piasek luźny z żółto-brunatną gliną lekką (warstwa 7); 12 – żółto-szary piasek luźny z jasnobrunatno-ciemnoszarym piaskiem gliniastym (warstwa 8); 13 – ciemnoszaro-ciemnobrunatno-żółty piasek luźny (warstwa 8a); 14 – żółto-jasnoszary piasek luźny (warstwa 8b); 15 – ciemnobrunatny piasek luźny (warstwa 9); 16 – ciemnobrunatno-jasnoszary piasek luźny (warstwa 10); 17 – żółto-jasnobrązowo-jasnobrunatny piasek luźny ze spalenizną (warstwa 11); 18 – jasnoszaro-żółto-brunatny piasek luźny z węglami drzewnymi (warstwa 12); 19 – jasnoszaro-brunatna próchnica (warstwa 13); 20 – żółto-jasnoszaro-brunatny piasek luźny (warstwa 13); 21 – brunatno-żółty piasek luźny (warstwa 14); 22 – jasnobrunatno-żółty piasek luźny (warstwa 15); 23 – jasnobrunatno-pomarańczowo-ciemnoszary piasek gliniasty (warstwa 15); 24 – ciemnobrunatno-ciemnoszary piasek gliniasty z żółtym piaskiem luźnym i węglami drzewnymi (warstwa 15); 25 – ciemnobrunatno-ciemnoszary piasek luźny z drobnymi kamieniami (warstwa 15); 26 – brunatno-żółty piasek luźny (calec); 27 – brunatno-żółty piasek luźny (piaski jeziorne) (oprac. M. Freygant-Dzieruk, W. Ochotny)

Fig. 12.12. Ostrowo Krzyckie, Inowrocław commune, site 1. Trench 1/20, southwestern and northwestern profiles: 1 – dark brown loose sand (humus); 2 – yellow-light brown loose sand (layer 2); 3 – brown-gray loose sand (layer 3); 4 – loose brown sand (animal burrow); 5 – yellow loose sand; 6 – dark brown-gray loose sand (layer 3a); 7 – yellow loose sand with gray clay sand and small stones (layer 4); 8 – dark brown loose sand; 9 – yellow loose sand with light brown loose clay (layer 5); 10 – dark gray-yellow loose sand with yellow-light brown clay sand (layer 6); 11 – dark brown-light gray loose sand with yellow-brown light clay (layer 7); 12 – yellow-gray loose sand with light brown-dark gray clay sand (layer 8); 13 – dark gray-dark brown-yellow loose sand (layer 8a); 14 – yellow-light gray loose sand (layer 8b); 15 – dark brown loose sand (layer 9); 16 – dark brown-light gray loose sand (layer 10); 17 – yellow-light brown-light brown loose sand with burnt matter (layer 11); 18 – light gray-yellow-brown loose sand with charcoals (layer 12); 19 – light gray-brown humus (layer 13); 20 – yellow-light gray-brown loose sand (layer 13); 21 – brown-yellow loose sand (layer 14); 22 – light brown-yellow loose sand (layer 15); 23 – light brown-orange-dark gray clay sand (layer 15); 24 – dark brown-dark gray clay sand with yellow loose sand and charcoals (layer 15); 25 – dark brown-dark gray loose sand with small stones (layer 15); 26 – brown-yellow loose sand (calec); 27 – brown-yellow loose sand (lake sands) (elab. by M. Freygant-Dzieruk, W. Ochotny)

Odmienne pod względem składu geologicznego i barwy były warstwy 8 i 9 (ryc. 12.14). Miały one drobnoplamistą strukturę laminowaną pasmami żółtych i szarych piasków. Ich górna powierzchnia znajdowała się na wysokości 81,7 m n.p.m., a łączna miąższość dochodziła do 0,6–0,7 m. Powstanie tych warstw było wynikiem przeprowadzonych tu w późnym średniowieczu prac ziemnych, podczas których podniesiono powierzchnię majdanu, niwelując przy okazji wały. Materiał źródłowy zalegał jedynie w warstwie 9 i było to pięć fragmentów pochodzących z ręcznie lepione wczesnośredniowiecznych naczyń ceramicznych. Z późnośredniowieczną fazą grodową można natomiast powiązać warstwę 7. W ścianie wschodniej wykopu miała ona największą miąższość, dochodzącą do 0,7 m, od zachodniej strony została przecięta przez fosę. Górna powierzchnia warstwy została zarejestrowana na poziomie 82 m n.p.m. Można z nią synchronizować uchwyconą na zbliżonej głębokości warstwę 10 z wykopu 1/20. Prawdopodobnie do wykonania nasypu użyto ziemi pochodzącej z wykopanej fosy, przecinającej zalegające w otoczeniu wzniesienia warstwy związane ze starszymi okresami zasiedlenia

Ryc. 12.13. Ostrowo Krzyckie, gm. Inowrocław, stanowisko 1. Wykop 2/20, profil północno-wschodni (fot. J. Bojarski)
Fig. 12.13. Ostrowo Krzyckie, Inowrocław commune, site 1. Trench 2/20, northwestern profile (photo by J. Bojarski)

tego miejsca – tym można tłumaczyć obecność materiału ceramicznego datowanego na wczesną epokę żelaza oraz wczesne średniowiecze.

Wyżej zalegające warstwy powstały w najmłodszej fazie użytkowej, kiedy ponownie podniesiono teren majdanu, nadsypując go kolejnymi warstwami żółtego, lekko gliniastego piasku zmieszanego z szarą próchnicą. Nasyp ten tworzyły w wykopie warstwy 4 i 5, a ich strop sięgał 82,9 m n.p.m. Również one wyklinowywały się w kierunku dna fosy, wykazując największą miąższość w profilu stożka; łącznie ich grubość wynosiła od 1,2 do 1,5 m. Przykrywały je zalegające na stoku fosy warstwy o charakterze akumulacyjno-osuwiskowym (warstwy 2 i 3), występujące pod humusem (warstwa 1).

Duża miąższość nawarstwień, osiągająca w odwiertach głębokość ponad 6 m, uniemożliwiła pełniejsze rozpoznanie stratygrafii stanowiska na większej jego powierzchni. W wykopach uchwycono struktury o charakterze nasypowym, które powiązano z najmłodszymi etapami użytkowania tego miejsca, podczas których doszło do całkowitego przeobrażenia pierwotnej formy wzgórza, prawdopodobnie zniwelowania wałów założenia obronnego datowanego na starsze fazy wczesnego średniowiecza. Niewielka powierzchnia odkrytych w obu wykopach najstarszych nawarstwień utrudniła również ich interpretację pod kątem określenia właściwej funkcji. Prawdopodobnie z zabudową wewnętrzną, zlokalizowaną przy krawędzi majdanu, można łączyć odkryte w warstwie 11 sprasowane drewno, chociaż nie można również wykluczyć, że stanowią one fragment konstrukcji wału, którego górna część została zniwelowana. Prowadzone w późnym średniowieczu oraz na początku następnego okresu historycznego prace budowlane doprowadziły do znacznego podniesienia poziomu majdanu, z zarejestrowanej stratygrafii wynika, że w stosunku do poziomu wczesnośredniowiecznego o około 3–4 m. Silne zagruzowanie środkowej części majdanu uniemożliwiło również pełniejsze rozpoznanie zasięgu i rodzaju zabudowy murowanej wzniesionej w czasach nowożytnych. Prawdopodobnie istnienie na stożku w XVI wieku zabudowy rezydencjonalno-obronnej było powodem budowy przeprawy mostowej, łączącej to miejsce z osiedlem zlokalizowanym po zachodniej stronie jeziora Szarlej (stanowisko 5).

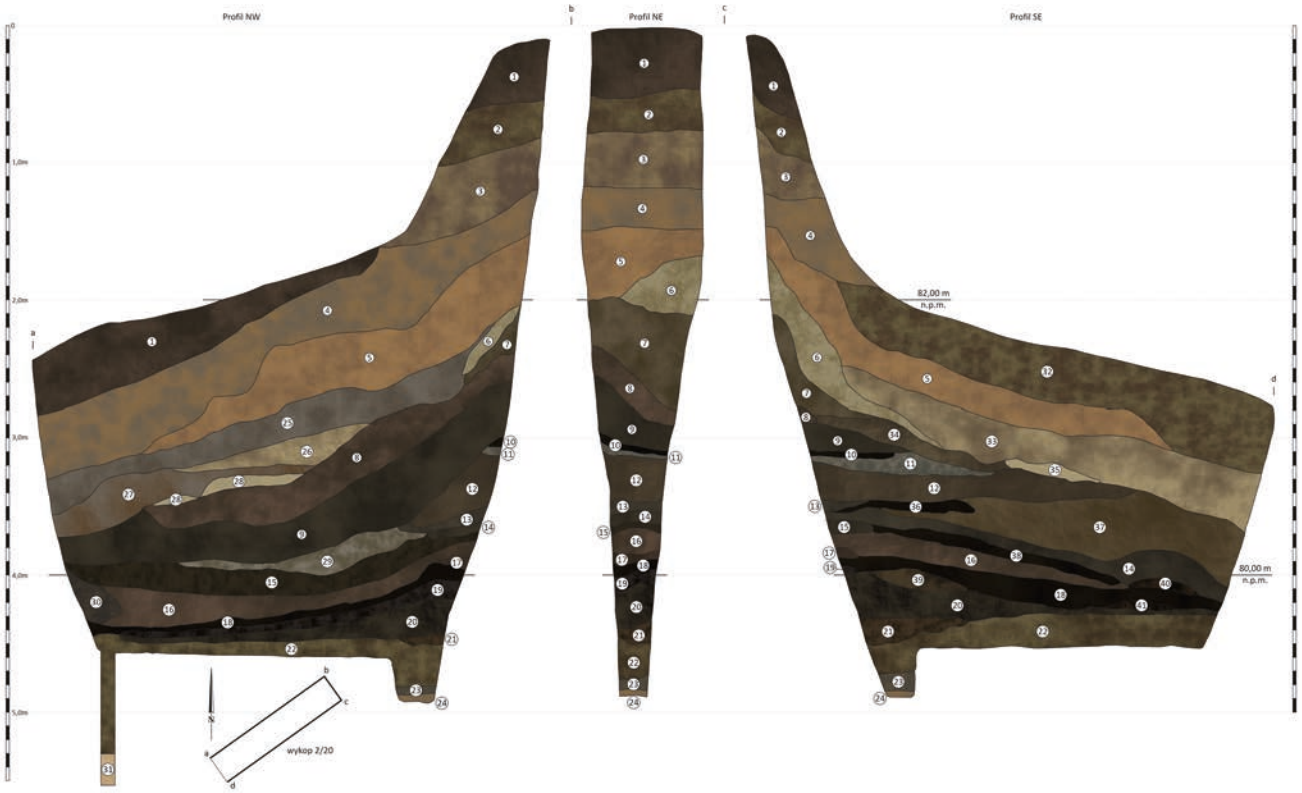
Mimo braku wyraźnych pozostałości wałów z okresu wczesnośredniowiecznego, biorąc pod uwagę układ tak datowanych nawarstwień o znacznej miąższości oraz uwzględniając dodatkowo lokalizację obiektu i jego wybitne walory obronne, słuszne wydaje się stwierdzenie o funkcjonowaniu w tym miejscu założenia obronnego, sztucznie umocnionego, powstałego u schyłku okresu tzw. plemiennego. Jego zniszczenie można powiązać z budową wielkopolsko-kujawskich struktur państwa piastowskiego.

Zaplecze osadnicze

Prawdopodobnie z grodem funkcjonalnie powiązana była osada znajdująca się po północnej stronie wałów (Ostrowo Krzyckie, stanowisko 4; ryc. 12.8). Być może to z niej pochodzą fragmenty naczyń zdeponowane w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu (opisane ogólnie jako zebrane z otaczających grodzisko pól). Istnienie stanowi-

ska potwierdzono w trakcie badań powierzchniowych prowadzonych w ramach AZP[3]. Na podstawie materiałów ceramicznych chronologię obiektu określono w szerokich ramach na fazy A–C. Na starsze fazy wczesnego średniowiecza można datować, zlokalizowany na południowy zachód od grodziska na niewielkiej kępie (pod-

[3] Por. Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego.

Ryc. 12.14. Ostrowo Krzyckie, gm. Inowrocław, stanowisko 1. Wykop 2/20, profile północno-zachodni, północno-wschodni i południowo-wschodni: 1 – ciemnobrunatny piasek luźny (humus); 2 – brunatno-szary piasek luźny (warstwa 2); 3 – brunatno-szaro-żółty piasek luźny (warstwa 3); 4 – brunatno-pomarańczowy piasek luźny (warstwa 4); 5 – żółto-pomarańczowo-brunatny piasek luźny (warstwa 5); 6 – ciemnożółto-szary piasek luźny (warstwa 6); 7 – brunatno-czarny piasek luźny ze spalenizną (warstwa 7); 8 – ciemnobrunatno-szary piasek luźny (warstwa 8); 9 – szary piasek luźny z węglami drzewnymi (warstwa 9); 10 – ciemnoszary piasek luźny (warstwa 10a); 11 – szary piasek luźny (warstwa 10b); 12 – ciemnobrunatno-szary piasek luźny (warstwa 10); 13 – szaro-brunatny piasek luźny (warstwa 11); 14 – szaro-brunatny piasek luźny (warstwa 11b); 15 – szaro-brunatny piasek luźny (warstwa 11c); 16 – brunatno-ciemnożółty piasek luźny (warstwa 12); 17 – ciemnobrunatny piasek luźny (warstwa 12a); 18 – ciemnobrunatno-szary piasek luźny (warstwa 13); 19 – ciemnobrunatno-szary piasek luźny (warstwa 13a); 20 – ciemnobrunatny piasek luźny z węglami drzewnymi (warstwa 14); 21 – brumatno-ciemnożółty piasek luźny (warstwa 15); 22 – brunatno-żółty piasek luźny z pomarańczową gliną lekką (warstwa 16); 23 – szary piasek luźny (osady jeziorne); 24 – szaro-ciemnobrunatny piasek luźny (osady jeziorne); 25 – szaro-pomarańczowy piasek luźny (warstwa 6a); 26 – żółto-brunatno-pomarańczowy piasek luźny (warstwa 6b); 27 – brunatno-jasnoszaro-żółty piasek luźny (warstwa 6c); 28 – żółty piasek luźny; 29 – jasnoszaro-brunatny piasek luźny ze spalenizną (warstwa 11); 30 – brunatny piasek luźny ze spalenizną (warstwa 12); 31 – żółty piasek luźny (calec); 32 – brunatno-szary piasek luźny (warstwa 2); 33 – żółto-brunatno-pomarańczowy piasek luźny (warstwa 5a); 34 – szaro-brunatno-żółty piasek luźny (warstwa 8a); 35 – żółto-jasnobrunatny piasek luźny (warstwa 13b); 36 – ciemnoszary piasek luźny z węglami (warstwa 11a); 37 – szary piasek luźny z węglanami (warstwa 11a); 38 – ciemnoszaro-ciemnobrunatny piasek luźny ze spalenizną (warstwa 11c); 39 – ciemnobrunatno-szary piasek luźny (warstwa 13a); 40 – ciemnobrunatno-czarny piasek luźny ze spalenizną (warstwa 11c); 41 – ciemnobrunatno-czarny piasek luźny ze spalenizną (warstwa 14) (oprac. M. Freygant-Dzieruk, W. Ochotny)

Fig. 12.14. Ostrowo Krzyckie, Inowrocław commune, site 1. Trench 2/20, northwestern, northeastern and southeastern profiles: 1 – dark brown loose sand (humus); 2 – brown-gray loose sand (layer 2); 3 – brown-gray-yellow loose sand (layer 3); 4 – brown-orange loose sand (layer 4); 5 – yellow-orange-brown loose sand (layer 5); 6 – dark yellow-gray loose sand (layer 6); 7 – brown-black loose sand with burnt matter (layer 7); 8 – dark brown-gray loose sand (layer 8); 9 – loose gray sand with charcoals (layer 9); 10 – dark gray loose sand (layer 10a); 11 – loose gray sand (layer 10b); 12 – dark brown-gray loose sand (layer 10); 13 – gray-brown loose sand (layer 11); 14 – gray-brown loose sand (layer 11b); 15 – gray-brown loose sand (layer 11c); 16 – brown-dark yellow loose sand (layer 12); 17 – dark brown loose sand (layer 12a); 18 – dark brown-gray loose sand (layer 13); 19 – dark brown-gray loose sand (layer 13a); 20 – dark brown loose sand with charcoals (layer 14); 21 – brown-dark yellow loose sand (layer 15); 22 – brown-yellow loose sand with orange light clay (layer 16); 23 – loose gray sand (lake sediments); 24 – gray-dark brown loose sand (lake sediments); 25 – gray-orange loose sand (layer 6a); 26 – yellow-brown-orange loose sand (layer 6b); 27 – yellow-brown-orange loose sand (layer 6c); 28 – yellow loose sand; 29 – light gray-brown loose sand with burnt matter (layer 11); 30 – loose brown sand with burnt matter (layer 12); 31 – yellow loose sand (virgin soil); 32 – brown-gray loose sand (layer 2); 33 – yellow-brown-orange loose sand (layer 5a); 34 – grey-brown-yellow loose sand (layer 8a); 35 – yellow-light brown loose sand (layer 13b); 36 – dark gray loose sand with charcoals (layer 11a); 37 – loose gray sand with charcoals (layer 11a); 38 – dark gray-dark brown loose sand with burnt matter (layer 11c); 39 – dark brown-gray loose sand (layer 13a); 40 – dark brown-black loose sand with burnt matter (layer 11c); 41 – dark brown-black loose sand with burnt matter (layer 14) (elab. by M. Freygant-Dzieruk, W. Ochotny)

czas badań powierzchniowych), punkt osadniczy (Ostrowo Krzyckie, stanowisko 5).

Na przeciwległym, wschodnim brzegu jeziora, podczas badań powierzchniowych, natrafiono na dwa stanowiska datowane na wczesne średniowiecze. W obrębie dawnych zabudowań dworskich (później PGR-u) w 1920 roku odkryto dwa fragmenty naczyń ceramicznych całkowicie obtaczanych (stanowisko 1; Kostrzewski 1928, s. 224; Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1987, s. 330, ryc. 161). Na północ od wsi Szarlej, wzdłuż brzegu jeziora, podczas badań powierzchniowych prowadzonych w latach 1969 i 1971 zlokalizowano wielokulturową osadę (Szarlej, stanowisko 5)[4]. Właściwe prace wykopaliskowe na tym stanowisku w 1972 roku przeprowadził Czesław Sikorski z Muzeum w Inowrocławiu we współpracy z Barbarą Czarnecką i Janem Grześkowiakiem pod kierunkiem Kazimierza Żurowskiego z UMK. Założono wykop o powierzchni 2,5 ara, w obrębie którego odkryto relikty trzech czworokątnych obiektów mieszkalnych zagłębionych w ziemię oraz powiązane z nimi jamy o funkcjach gospodarczych, datowane w przedziale VI–XII wiek, łącznie 40 obiektów (Informator 1973, s. 229–230; Sikorski 1978; Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1987, s. 330–331, ryc. 161; Chudziak 1990). Oprócz licznych ułamków naczyń ceramicznych odkryto grzebień z poroża, należący do grupy IB, typ 6 według klasyfikacji Aldony Chmielowskiej (1973). Powstanie osiedla zostało powiązane z przebiegiem tzw. kruszwickiego węzła drożnego, łączącego Pomorze przez Kujawy z Mazowszem i południowo-wschodnią Wielkopolską. Kres osiedla datowano na koniec X wieku (Jarząbek 2008, s. 74–76). Na stanowisku odkryto również materiały pochodzące z młodszych faz wczesnego średniowiecza (fazy D–E) oraz z początku późnego średniowiecza (faza F). Datowane na ten sam okres stanowiska zarejestrowano podczas badań powierzchniowych prowadzonych po północnej oraz południowej stronie stanowiska 215 (stanowiska 214 oraz 216–224 na obszarze 46–40), które należy traktować jako pozostałość wsi *Zagople*, wzmiankowanej w źródłach pisanych pod rokiem 1271, obecnie Szarlej.

Osobny przedmiot badań stanowi łączący oba brzegi jeziora Szarlej most drewniany. Już w XIX wieku na fakt istnienie przeprawy mostowej prowadzącej przez jezioro wskazywały pale odsłonięte na północ od grodziska podczas niskiego poziomu wody, o których wspominał ówczesny właściciel wsi Józef Kościelski. Pozostałości mostu miały wystawać na wysokość stopy ponad lustro wody (Kościelski 1868, s. 32; Behla 1988, s. 151; Malinowski 1955, s. 23; Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1987, s. 329). W 2004 oraz ponownie w 2008 roku zespół nurków z Instytutu Archeologii UMK pod kierunkiem W. Chudziaka i R. Kaźmierczaka, w ramach projektu Archeologiczne Zdjęcie Polski, przeprowadził badania podwodne w strefie występowania reliktów przeprawy mostowej (Chudziak, Kazimierczak, Niegowski 2011). W odległości około 80 m na północny wschód od grodziska zlokalizowano na odcinku 70 m dwa rzędy pali oddalonych od siebie średnio o 5 m. W sumie na głębokości 2,5–3,0 m od poziomu lustra wody zarejestrowano 62 dębowe słupy o średnicach 0,15–0,25 m, zaciosane z czterech stron, wystające około 1,5–2,0 m ponad dno namuliska. Sposób ich obrobienia wskazywał na typową dla późnego średniowiecza i czasów nowożytnych robotę ciesielską. W środkowej części akwenu występowały relikty filarów i belek z nadwodnej części mostu. W strefie zalegania konstrukcji nie znaleziono ruchomych materiałów źródłowych (luźne namulisko). Pobrano trzy próby drewna do analizy dendrochronologicznej. Uzyskane dane wskazują, że przeprawa funkcjonowała w latach 1530–1550 (Chudziak, Kazimierczak, Niegowski 2011, s. 212).

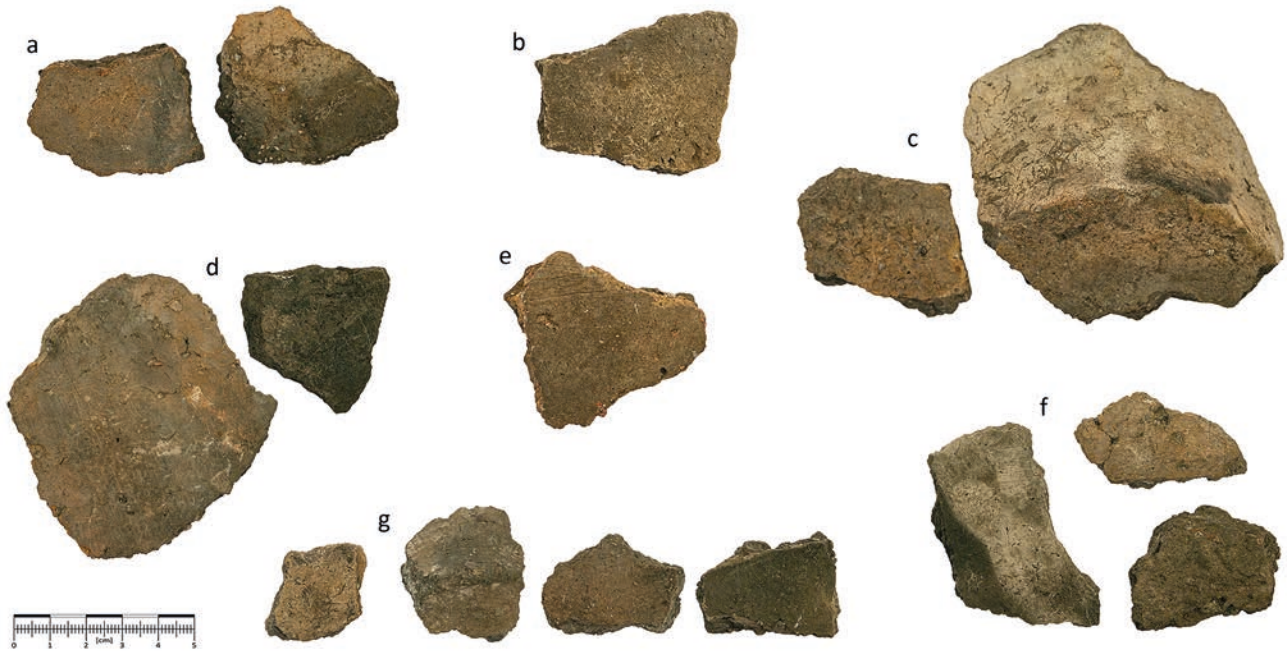
Chronologia

W literaturze przedmiotu powstanie grodu wiązano z kulturą łużycką, jednak obecną formę łączono z młodszymi etapami użytkowania i przebudowy obiektu, przypadającymi na czasy wczesnego i pełnego średniowiecza (Kostrzewski 1923, s. 288, przypis 562; 1938, s. 22, ryc. 6; Kowalenko 1937, s. 12; Szafrański 1946, s. 112; Malinowski 1955, s. 23; Zielonka 1959, s. 31). Witold Hensel materiały pochodzące z grodziska datował w dwóch przedziałach: fazy B–B/C (lata 600–950) i pełne średniowiecze (XIV–XV wiek), z zastrzeżeniem, że ostateczny wygląd (zachowany do dziś) związany jest z późnośredniowiecznym etapem funkcjonowania tego założenia, a fragmenty naczyń wczesnośredniowiecznych miały według tego badacza zalegać na wtórnym złożu (Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1987, s. 328–330).

Zdaniem M. Danielewskiego powstanie fortyfikacji ziemnych – datowanych dopiero na późne średniowiecze (XIII, a może nawet XIV wiek) – poprzedziło funkcjonowanie na miejscu dawnego grodu łużyckiego otwartej osady o naturalnych walorach obronnych, datowanej na VII–połowę X wieku (Danielewski 2016b, s. 152). Tak późną chronologię grodu akceptował również Janusz Tomala, który obiekt z Szarleja ujął w swoim opracowaniu zamków Wielkopolski (Tomala 2011, s. 340). W podobny sposób określono funkcję i chronologię grodziska na Karcie Ewidencji Stanowiska Archeologicznego – wyróżniono osiedle otwarte z faz B–C wczesnego średniowiecza oraz gródek na stożku otoczony zewnętrzną fosą i wałem, datowany w szerokich ramach na XI–XV wiek.

Podstawą określenia chronologii opisywanej osady, zapewne o charakterze obronnym (jak wynika z jej położenia i domniemanego nasypu odsłoniętego w wykopie 2/20; są wyniki analizy technologiczno-stylistycznej naczyń ceramicznych. Ze względu na intensywne użyt-

[4] Według aktualnej numeracji AZP stanowisko ma numer 3/215.

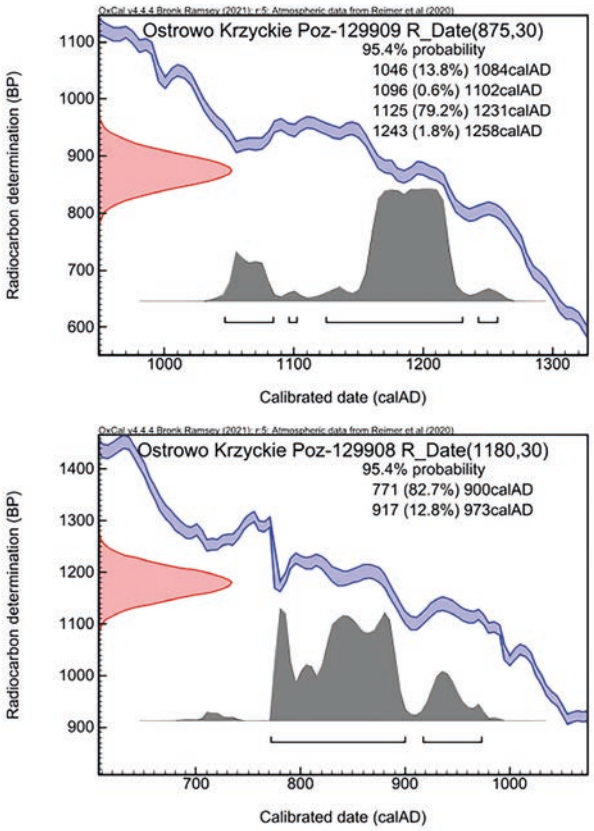
Ryc. 12.15. Ostrowo Krzyckie, gm. Inowrocław, stanowisko 1. Wczesnośredniowieczne naczynia ceramiczne: a – wykop 1/20, warstwa 4; b – wykop 1/20, warstwa 2; c – wykop 2/20, warstwa 9; d – wykop 2/20, warstwa 12; e – wykop 1/20, warstwa 5; f – wykop 2/20, warstwa 11; g – wykop 2/20, warstwa 13 (fot. W. Ochotny)

Fig. 12.15. Ostrowo Krzyckie, Inowrocław commune, site 1. Early medieval pottery: a – trench 1/20, layer 4; b – trench 1/20, layer 2; c – trench 2/20, layer 9; d – trench 2/20, layer 12; e – trench 1/20, layer 5; f – trench 2/20, layer 11; g – trench 2/20, layer 13 (photo by W. Ochotny)

kowanie terenu w okresie późniejszym i związane z tym zaawansowane procesy degradacyjne powierzchni stanowiska część materiałów ceramicznych, występujących zwłaszcza w obrębie *plateau*, zalegała na wtórnym złożu w poziomie zdegradowanych warstw późnośredniowiecznych i nowożytnych. Nawarstwienia wczesnośredniowieczne występujące *in situ* odsłonięto jedynie w spągu warstw kulturowych zarejestrowanych w wykopie 1/20 (we wschodniej części grodziska) i wykopie 2/20 (w południowej części grodziska). W tych warstwach kulturowych materiał z wczesnego średniowiecza występował w tzw. czystych zespołach albo też z niewielkim udziałem komponentu pradziejowego.

W sumie na stanowisku odkryto zaledwie 63 fragmenty naczyń ceramicznych, z czego 33 z okresu wczesnośredniowiecznego, osiem z wczesnej epoki żelaza, jedno z neolitu, 20 z późnego średniowiecza i jedno z okresu nowożytnego (ryc. 12.15). Wśród ułamków naczyń wczesnośredniowiecznych 32 pochodziły z egzemplarzy wykonanych ręcznie bez użycia koła garncarskiego lub częściowo obtaczanych – w górnej partii (GT I–GT III). Tylko jeden fragment zaliczono do całkowicie obtaczanych (GT V). Naczynia wczesnośredniowieczne należące do pierwszej kategorii – ręcznie lepione i przykrawędnie obtaczane, niezdobione – nawiązują do słabo profilowanych typów Sukow B i Feldberg C, rozpowszechnionych na terenie Pomorza i ziemi chełmińskiej w VII–IX wieku (Łosiński, Rogosz 1983; Chudziak 1991). Sporadycznie w tej grupie odnotowano fragmenty naczyń częściowo obtaczanych typu Menkendorf. Charakteryzowały się one esowatym lub dwustożkowatym kształtem i zdobieniem wykonanym narzędziem grzebykowatym. Ich rozpowszechnienie na terenie Słowiańszczyzny Zachodniej przypadało głównie na IX–X wiek, choć ich wysoki odsetek występuje jeszcze w materiałach z 1. ćwierci XI wieku. Na opisywanym stanowisku ułamek naczynia całkowicie obtaczanego (GT V) znaleziono w odwiercie 4/20, na głębokości 4,25 m. Ogólnie opisane materiały ceramiczne należałoby przyporządkować do faz B i C rozwoju garncarstwa na Kujawach. W świetle ostatnich badań datowanie tego horyzontu można odnieść do schyłku VIII i 1. połowy IX wieku. Potwierdzeniem chronologii tej fazy jest data radiowęglowa uzyskana dla próby pochodzącej z nawarstwień wału – wykop 2/20, warstwa 13 (1180±30 BP, 771 AD [82,7%] 900 AD; Poz-129908; ryc. 12.16). Pośrednio początek przebudowy grodu, wiązany ogólnie z późnym średniowieczem, wyznacza druga data uzyskana dla próby z wykopu 1/20, warstwa 10 o genezie niwelacyjno-budowalnej (875±30 BP, 1125 AD [79,2%] 1231 AD; Poz-129909; ryc. 12.16).

Podsumowując, na podstawie dostępnego materiału źródłowego można stwierdzić, że po okresie eksploatacji tego miejsca we wczesnej epoce żelaza, w 2. połowie VIII–1. połowie IX wieku zostało ono ponownie zasiedlone (osiedle o naturalnych, być może dodatkowo wzmocnionych, walorach obronnych). Z tego samego okresu pochodzą re-

Ryc. 12.16. Ostrowo Krzyckie, gm. Inowrocław, stanowisko 1. Daty kalendarzowe prób organicznych oznaczonych metodą radiowęglową (Poznańskie Laboratorium Radiowęglowe). Kalibrację sporządzono z użyciem programu OxCal v4.4.4 (oprac. M. Weinkauf)

Fig. 12.16. Ostrowo Krzyckie, Inowrocław commune, site 1. Calendar dates for organic samples dated using the radiocarbon method (Poznań Radiocarbon Laboratory). The calibration was performed using OxCal v4.4.4 software (elab. by M. Weinkauf)

likty zabudowy osiedla położonego na wschodnim brzegu jeziora. Kolejny etap zasiedlenia przypadał na okres późnośredniowieczny, gdy funkcjonował w tym miejscu zamek/dwór obronny (2. połowa XIII–3. ćwierć XV wieku). W tym czasie w źródłach pisanych pojawia się też nazwa wsi Zagople (1271 rok), której kontynuację stanowi istniejąca do dziś wieś Szarlej. Trzeci etap był prawdopodobnie związany z istnieniem na stożku w XVI wieku zabudowy rezydencjonalno-obronnej, do której ze wschodniego brzegu prowadził drewniany most.

Archiwum

W Muzeum Archeologicznym w Poznaniu oraz w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Toruniu, Delegatura w Bydgoszczy znajduje się dokumentacja archiwalna dotycząca stanowiska. W Instytucie Archeologii UMK oraz w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Toruniu, Delegatura w Bydgoszczy przechowywana jest dokumentacja badań prowadzonych w 2020 roku.

Zbiory

- Badania (?) 1920 rok: bliżej nieokreślona liczba ułamków naczyń ceramicznych; trzy żelazne groty oszczepów; płytka z poroża z czterem otworami; nóż żelazny; osełka kamienna; szydło kościane (nr inw. 1920: 65; Muzeum Wielkopolskie, Muzeum w Bydgoszczy, Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego; wg Kowalenko 1938).
- Badania powierzchniowe (?) 1922 rok: na grodzisku i przyległych polach kilkanaście ułamków naczyń ceramicznych, w tym 21 wczesnośredniowiecznych (nr inw. 1922: 4–6; 1922: 14; Muzeum Archeologiczne w Poznaniu).
- Badania (?) 1940 rok: z grodziska (?) 10 ułamków naczyń wczesnośredniowiecznych (nr inw. 1940: 45–49; Muzeum Archeologiczne w Poznaniu).
- Badania wykopaliska 1943 rok: kilkanaście ułamków naczyń, w tym sześć wczesnośredniowiecznych; trzy fragmenty polepy lub prażnicy; dwie kości zwierzęce (nr inw. 1943: 116; Muzeum Archeologiczne w Pozaniu).
- Badania sondażowe 1967 rok: 211 ułamków naczyń ceramicznych, w tym 14 wczesnośredniowiecznych; 56 kafli garnkowych; dwa fragmenty kafli płytkowych; dwa fragmenty dachówek; 40 kości zwierzęcych; gwóźdź żelazny; nożyk żelazny; sztabka żelazna; substancja żelazista z dna naczynia (nr inw. 29–31, 31a, 31b; Wydział Archeologii UAM).
- Badania powierzchniowe 1978 rok: brak danych.
- Badania powierzchniowe 1984 rok: brak danych.
- Badania powierzchniowe 2001 rok: nieznana liczba ułamków naczyń ceramicznych, w tym wczesnośredniowiecznych; kości zwierzęce; trzy groty żelazne; fragmenty prażnic; płytka z poroża; osełka kamienna; szydło kościane (nr inw. brak danych; Wydział Archeologii UAM).
- Badania sondażowe 2020 rok: 33 fragmenty naczyń ceramicznych (nr inw. 1–21/2020); 16 kości zwierzęcych (1–21/20); fragment noża żelaznego (nr inw. 2/20); trzy próby węgli drzewnych oraz jedna próba paleobotaniczna (nr inw. 1–4/20) (Instytut Archeologii UMK).

III. Bibliografia

Źródła pisane

Annales

1997 *Jan Długosz, Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae, lib. X et XI, ed. consilium*, Varsaviae.

Anonim tzw. Gall

1989 *Kronika polska*, tłum. R. Grodecki, oprac. i wstęp M. Plezia, Wrocław.

CDMP

1877 *Codex Diplomaticus Maioris Poloniae*, t. 1, wyd. 1, Zakrzewski, Poznań 1877.

CDP

1852 *Codex Diplomaticus Poloniae*, t. 2, cz. 2, *Varsaviae.*

Długosz

1962 *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 1–2, red. J. Dąbrowski, Warszawa.

KDW

1982 *Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski* (*Codex diplomaticus Majoris Polonia*), t. 6, wyd. A. Gąsiorowski, H. Kowalewicz, Warszawa–Poznań.

Kronika Jana z Czarnkowa

1872 *Kronika Jana z Czarnkowa*, wyd. J. Szlachtowski, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. 2, wyd. A. Bielowski, Lwów, s. 601–756.

Mistrz Wincenty (tzw. Kadłubek)

1992 *Kronika Polska*, tłum. i oprac. B. Kürbis, Wrocław.

Źródła kartograficzne

Karte des Deutschen Reiches

1893 *Karte des Deutschen Reiches*, arkusz: *Hohensalza*, Berlin.

Mapa WIG

1935 *Mapa WIG, skala 1:100 000, arkusz: Mogilno*, Warszawa.

Schroetter von F.L.

1803–1810 *Karte von Ost-Preussen nebst Preussisch Litthauen und West-Preussen*, Berlin.

Szczegółowa mapa

1993 *Szczegółowa mapa geologiczna Polski 1:50 000, arkusz Złotniki Kujawskie (359)*, Warszawa.

2009a *Szczegółowa mapa geologiczna Polski 1:50 000, arkusz Gąski (360)*, Warszawa.

2009b *Szczegółowa mapa geologiczna Polski 1:50 000, arkusz Pakość (399)*, Warszawa.

2012 *Szczegółowa mapa geologiczna Polski 1:50 000, arkusz Piotrków Kujawski (439)*, Warszawa.

2013 *Szczegółowa mapa geologiczna Polski 1:50 000, arkusz Inowrocław (400)*, Warszawa.

Topographische Karte

1867 *Topographische Karte*, 1:25 000, arkusz: *Popowo* 1867 [3476], Berlin.

1877 *Topographische Karte*, 1:25 000, arkusz: *Gniewkowo* 1653 [3176], Berlin.

1888 *Topographische Karte*, 1:25 000, arkusz: *Popowo* 1867 [3476], Berlin.

1900 *Topographische Karte*, 1:25 000, arkusz: *Chelmce* 1795, 1796 [3376], Berlin.

1910 *Topographische Karte*, 1:25 000, arkusz: *Argenau* 1653 [3176], Berlin.

1911 *Topographische Karte*, 1:25 000, arkusze: *Broniewice* 1721 [3274], *Hohensalza* 1722 [3275], *Jakschitz* 1652 [3175], *Pakosch* 1651 [3174], *Strelno* 1794 [3375], *Wodek* 1581 [3075], Berlin.

1940 *Topographische Karte*, 1:25 000, arkusz: *Broniewice* 1721 [3274], Berlin.

1944 *Topographische Karte*, 1:25 000, arkusz: *Hohensalza* 1722 [3275], Berlin.

Źródła elektroniczne

Raport

2008 *Raport o stanie środowiska województwa kujawsko-pomorskiego w 2007 roku* [dostęp 2023-08-10].

Literatura

Atlas

1996 *Atlas jezior Polski*, t. 1: *Jeziora Pojezierza Wielkopolskiego i Pomorskiego w granicach dorzecza Odry*, red. J. Jańczak, Poznań.

Auch M., Trzeciecki M.

2023 *Wyniki badań składu chemicznego wczesnośredniowiecznej ceramiki importowanej z Kruszwicy*, [w:] *Kruszwica wczesnośredniowieczna*, Origines Polonorum 16, Aneks 1, red. W. Dzieduszycki, J. Sawicka, Warszawa.

Banaszkiewicz J.
1986 *Podanie o Piaście i Popielu. Studium porównawcze nad wczesnośredniowiecznymi tradycjami dynastycznymi*, Warszawa.
1987 *Podanie o Lestku I Złotniku*, Studia Źródłoznawcze, t. 30, s. 39–50.
1998 *Polskie dzieje bajeczne Wincentego Kadłubka*, Wrocław.
2000 *Tradycje dynastyczno-plemienne Słowiańszczyzny północnej*, [w:] *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, red. H. Samsonowicz, Kraków, s. 264–275.
2023 *Kruszwica w średniowiecznej tradycji kulturowo-historycznej – od „Crusuicz" do pogańskiej metropolii*, [w:] *Kruszwica wczesnośredniowieczna*, Origines Polonorum 16, red. W. Dzieduszycki, J. Sawicka, Warszawa, s. 7–36.

Behla R.
1888 *Die vorgeschichtlichen Rundwälle im östlichen Deutschland. Eine vergleichend-archäologische Studie*, Berlin.

Besborodow M.A., Olczak J.
1964 *Chemiczno-technologiczna i petrograficzna charakterystyka domniemanego surowca szklarskiego z wczesnośredniowiecznej Kruszwicy*, Slavia Antiqua, t. 11, s. 361–374.

Bieniak J.
1974 *Odzyskanie zachodnich Kujaw przez Kazimierza Wielkiego w 1337 r.*, Zapiski Historyczne, t. 39, z. 3, s. 69–95.
1997 *Elita kujawska w średniowieczu*, [w:] *Człowiek w społeczeństwie* średniowiecznym, red. R. Michałowski i in., Warszawa, s. 299–314.
2000 *Wzajemne powiązania osobowe kapituł włocławskiej i kruszwickiej w średniowieczu*, [w:] *Duchowieństwo kapitulne w Polsce średniowiecznej: studia nad pochodzeniem i funkcjonowaniem elity kościelnej*, red. A. Radzimiński, Toruń, s. 53–68.
2015 *Urzędnicy kruszwiccy w średniowieczu*, [w:] *Z dziejów pogranicza kujawsko-wielkopolskiego. Zbiór studiów*, t. 3, red. D. Karczewski, M. Wilczek-Karczewska, Strzelno–Kruszwica, s. 51–66.

Błażejewska A.
2002 *Tzw. „Głowa z Jankowa" – Próba odczytania formy wczesnośredniowiecznego zabytku*, Teka Komisji Historii Sztuki, t. 9, s. 15–37.

Błędowski P., Bojarski J., Chudziak W., Freygant-Dzieruk M., Kaźmierczak R.
2020a Sprawozdanie i opracowanie wyników z badań archeologicznych o charakterze weryfikacyjno-sondażowym w Gąskach, gm. Gniewkowo, pow. inowrocławski, woj. kujawsko-pomorskie (stan. 1), maszynopis w Instytucie Archeologii UMK, Toruń.
2020b Sprawozdanie i opracowanie wyników z badań archeologicznych o charakterze weryfikacyjno-sondażowym w Ostrowie Krzyckim, gm. Inowrocław, woj. kujawsko-pomorskie (stan. 1), maszynopis w Instytucie Archeologii UMK, Toruń.

Błędowski P., Chudziak W., Freygant-Dzieruk M., Kaźmierczak R., Weinkauf M.
2020 Sprawozdanie i opracowanie wyników z badań archeologicznych o charakterze weryfikacyjno-sondażowym w Liszkowie, gm. Rojewo, pow. inowrocławski, woj. kujawsko-pomorskie (stan. 1), maszynopis w Instytucie Archeologii UMK, Toruń.

Błędowski P., Chudziak W., Kaźmierczak R.
2016 Sprawozdanie badań wykopaliskowych i penetracji podwodnych w Jankowie, gm. Pakość, stanowisko 1, maszynopis w Instytucie Archeologii UMK, Toruń.

Bojarski J.
2012 *Wczesnośredniowieczny mikroregion osadniczy w Napolu na ziemi chełmińskiej. Wytwórczość garncarska jako źródło poznania lokalnych procesów osadniczych*, Toruń.

Bojarski J., Błędowski P., Chudziak W., Kaźmierczak R.
2018 Kołuda Wielka, pow. Inowrocław, stanowisko 1. Sprawozdanie z opracowaniem wyników badań archeologicznych przeprowadzonych w 2018 r. na grodzisku z okresu wczesnośredniowiecznego, maszynopis w Instytucie Archeologii UMK, Toruń.

Brzostowicz M.
2002 *Bruszczewski zespół osadniczy we wczesnym średniowieczu*, Poznań.

Bukowski Z.
1978 *Stan i perspektywy archeologicznych badań podwodnych w jeziorach i rzekach Polski*, Archeologia Polski, t. 23, z. 1, s. 55–140.

Callier E.
1895 *Kruszwica*, Inowrocław.

Celka Z.
1999 *Rośliny naczyniowe grodzisk Wielkopo*lski, Poznań.

Chmielowska A.
1973 *Grzebienie starożytne i wczesnośredniowieczne z ziem polskich*, Acta Archeologica Lodzensia, nr 20, s. 7–160.

Chociszewski J.
1895 *Podania ludowe o pięciu królach, którzy panowali w Kruszwicy. Powieści i podania ludowe*, Poznań.

Choiński A.
1992 *Katalog jezior Polski. Część trzecia: Pojezierze Wielkopolsko-Kujawskie*, Poznań.

Chudziak W.
1990 *Z problematyki wczesnośredniowiecznego budownictwa w dorzeczu środkowej Wisły*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 41, s. 327–332.
1991 *Periodyzacja rozwoju wczesnośredniowiecznej ceramiki z dorzecza dolnej Drwęcy (VII–XI/XII w.). Podstawy chronologii procesów zasiedlenia*, Toruń.
2003 *Wczesnośredniowieczna przestrzeń sakralna in Culmine na Pomorzu Nadwiślańskim*, Mons Sancti Laurentii, t. 1, Toruń.
2016 *Osadnictwo grodowe na Kujawach i ziemi chełmińskiej w okresie wczesnego średniowiecza w świetle tradycji miej-*

sca centralnego, Archaeologia Historica Polona, t. 24, s. 41–58.

2017 *Archeologia wczesnego średniowiecza*, [w:] *Dzieje regionu kujawsko-pomorskiego*, red. A. Radzimiński, Toruń, s. 111–191.

Chudziak W., Bednarczyk J., Malarczyk D., Musiałowski A., Kóčka-Krenz H., Weinkauf M.

[w druku] Wczesnośredniowieczny skarb z Gąsek pod Inowrocławiem – najstarszy depozyt srebrny na Kujawach doby piastowskiej.

Chudziak W., Błędowski P., Bojarski I., Kaźmierczak R., Weinkauf M.

2016 *Kontekst archeologiczno-historyczny*, [w:] *Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Kałdusie. Studia archeologiczno-paleobotaniczne*, Mons Sancti Laurentii, t. 8, red. W. Chudziak, A.M. Noryśkiewicz, Toruń, s. 13–68.

Chudziak W., Kazimierczak R., Niegowski J.

2011 *Podwodne dziedzictwo archeologiczne Polski. Katalog stanowisk (badania 2006–2009)*, Toruń.

2022 *Podwodne dziedzictwo archeologiczne Polski. Katalog stanowisk (badania 2017–2021)*, Toruń.

Chudziak W., Siemianowska E.

2016 *Problem przyłączenia Pomorza Środkowego do państwa pierwszych Piastów. Głos archeologa*, [w:] *Tradycje i nowoczesność. Początki państwa polskiego na tle środkowoeuropejskim w badaniach interdyscyplinarnych*, red. H. Kóčka-Krenz, M. Matla, M. Danielewski, Poznań, s. 187–206.

Chudziak W., Weinkauf M.

2019 *Wczesnośredniowieczne grodziska w Polsce*, t. 7: *Powiat toruński*, Toruń.

Chudziakowa J.

1997 *Kolegiata w Kruszwicy po badaniach archeologicznych przeprowadzonych w latach 1995–1996*, [w:] *Benedyktyńska praca. Studia historyczne ofiarowane o. Pawłowi Sczanieckiemu w 80 rocznicę urodzin*, red. o. J. Spież, Z. Wielgosz, Tyniec–Kraków, s. 129–140.

Cieśla W.

1961 *Właściwości chemiczne czarnych ziem kujawskich na tle środowiska geograficznego*, Prace Komisji Nauk Rolniczych i Komisji Nauk Leśnych, t. 8, z. 4, Poznań.

Cnotliwy E.

1993 *Wczesnośredniowieczne grzebienie z Kruszwicy*, Slavia Antiqua, t. 34, s. 87–140.

1999 *Wczesnośredniowieczne przedmioty z poroża i kości z Kruszwicy na Kujawach*, Acta Universitatis Wratislaviensis, nr 2151, Studia Archeologiczne 31, s. 153–241.

2000 *Z badań nad wczesnośredniowiecznym rzemiosłem rogowniczym w Kruszwicy*, [w:] *Archaeologia Historica Polona*, t. 8, red. W. Chudziak, Toruń, 83–95.

Cofta-Broniewska A.

1962a *Kilka uwag na temat wczesnośredniowiecznego szklarstwa w Kruszwicy*, Szkło i Ceramika, R. 13, nr 1, s. 23–25.

1962b *Z zagadnień obróbki metali nieżelaznych*, Slavia Antiqua, t. 9, s. 273–299.

1962c *Średniowieczny zdobiony grot bełtu kuszy z Kruszwicy*, Wiadomości Archeologiczne, t. 38, z. 3, 290–291.

1962d *Przeszłość Kruszwicy w świetle badań 1959 roku*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 14, s. 227–243.

1963 *Nowe odkrycia archeologiczne w Kruszwicy w 1956 roku*, Wiadomości Archeologiczne, t. 29, z. 1, s. 37–43.

1965 *Kruszwica w starożytności i wczesnym średniowieczu*, [w:] *Kruszwica. Zarys monograficzny*, red. J. Grześkowiak, Toruń, s. 99–187.

1967a Ekspedycja Kujawska Katedry Archeologii UAM w Poznaniu. Badania sondażowo-weryfikacyjne grodzisk na terenie powiatu inowrocławskiego. Borkowo, stan. 1, gm. Inowrocław, maszynopis na Wydziale Archeologii UAM, Poznań.

1967b Ekspedycja Kujawska Katedry Archeologii UAM w Poznaniu. Badania sondażowo-weryfikacyjne grodzisk na terenie powiatu inowrocławskiego. Kościelec, stan. 1, gm. Inowrocław, maszynopis na Wydziale Archeologii UAM, Poznań.

1967c Ekspedycja Kujawska Katedry Archeologii UAM w Poznaniu. Badania sondażowo-weryfikacyjne grodzisk na terenie powiatu inowrocławskiego. Liszkowo, stan. 1, gm. Rojewo, maszynopis na Wydziale Archeologii UAM, Poznań.

1967d Ekspedycja Kujawska Katedry Archeologii UAM w Poznaniu. Badania sondażowo-weryfikacyjne grodzisk na terenie powiatu inowrocławskiego. Ostrowo, stan. 1, gm. Gniewkowo, maszynopis na Wydziale Archeologii UAM, Poznań.

1967e Ekspedycja Kujawska Katedry Archeologii UAM w Poznaniu. Badania sondażowo-weryfikacyjne grodzisk na terenie powiatu inowrocławskiego. Szarlej (Ostrowo Krzyckie), stan. 1, maszynopis na Wydziale Archeologii UAM, Poznań.

1974a *Sprawozdanie z badań ekspedycji kujawskiej w Inowrocławiu i w powiecie inowrocławskim w latach 1967–1973*, Ziemia Kujawska, t. 4, s. 155–170.

1974b *Wczesnośredniowieczna warzelnia soli w Inowrocławiu*, Ziemia Kujawska, t. 4, s. 5–13.

1975 *Badania archeologiczne w Inowrocławiu i powiecie inowrocławskim w latach 1967–1973*, Wiadomości Archeologiczne, t. 40, z. 3, s. 411–418.

1981 *Działalność ekspedycji kujawskiej Katedry Archeologii Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w latach 1974–1978*, Ziemia Kujawska, t. 6, s. 242–247.

Cofta-Broniewska A., Springer E., Tymieniecka K.

1962 *Wyniki prac terenowych w 1960 roku w Kruszwicy, pow. Inowrocław*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 14, s. 244–254.

Cofta-Broniewska A., Stolpiak B.

1984 *Z dziejów badań archeologicznych na Kujawach*, Inowrocław.

Czichoń H.
1956 Wyniki analiz żużli i przedmiotów żelaznych z Kruszwicy, maszynopis w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN, Poznań.

Czubryński A.
1915a *Mit kruszwicki. Badania wiaroznawcze*, Kraków.
1915b *O starożytności i znaczeniu mitu kruszwickiego*, Kurjer Poznański, nr 5, 6.

Danielewski M.
2009 *Grody pogranicza kujawsko-wielkopolskiego od połowy X do końca XIII wieku*, [w:] *Z dziejów pogranicza kujawsko-wielkopolskiego. Zbiór studiów*, t. 2, red. D. Karczewski, Strzelno, s. 9–51.
2014 *Nowe dane do badań nad kujawskimi grodziskami z Mietlicy i Borkowa*, Studia Lednickie, t. 13, s. 153–159.
2016a *Kujawy plemienne a formowanie się władztwa Piastów w świetle dotychczasowych badań osadniczych*, [w:] *Tradycje i nowoczesność. Początki państwa polskiego na tle środkowoeuropejskim w badaniach interdyscyplinarnych*, red. H. Kóčka-Krenz, M. Matla, M. Danielewski, Poznań, s. 207–223.
2016b *Sieć grodowa na Kujawach oraz jej funkcje od połowy X do końca XIII wieku*, Poznań.
2018 *Grodziska powiatu inowrocławskiego – Borkowo, Kołuda Wielka, Kościelec, Krusza Zamkowa, Liszkowo, Mietlica, Ostrowo, Ostrowo Krzyckie. Historia dotychczasowych badań*, Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu, t. 19, s. 107–111.
2019 *Cuiavia Christiana. U progu chrześcijaństwa i Kościoła na Kujawach w X–XII wieku*, Poznań.
2023 *Wspólnoty lokalne i gospodarka średniowiecznej Kruszwicy w świetle źródeł archeologicznych oraz pisanych*, [w:] *Kruszwica wczesnośredniowieczna*, Origines Polonorum 16, red. W. Dzieduszycki, J. Sawicka, Warszawa, s. 49–68.

Danielewski M., Pawlik M.
2007 *Wczesnośredniowieczne grodziska kujawskie, część I*, Archeologia Żywa, nr 1 (39), s. 53–56.
2008 *Wczesnośredniowieczne grodziska powiatu inowrocławskiego oraz stan ich zachowania*, Ziemia Kujawska, t. 21, s. 123–136.

Dąbkowska-Naskręt H.
2011 *Zasoby glebowe regionu Kujaw i Pomorza w aspekcie użytkowania rolniczego oraz wpływu lokalnego przemysłu i urbanizacji*, [w:] *Wybrane problemy genezy, systematyki, użytkowania i ochrony gleb regionu kujawsko-pomorskiego*, red. M. Jankowski, Bydgoszcz, s. 151–158.

Dekówna M.
2007 *Wczesnośredniowieczne ozdoby szklane ze zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego, na tle ogólnej problematyki rozwoju szklarstwa*, [w:] *Skarby wieków średnich. Katalog wystawy*, red. W. Brzeziński, Warszawa, s. 52–101.

Dobosz J.
2021 *Legendarna Kruszwica – od Galla do Długosza, czyli od drewnianej wieży na jeziorze (Gopło?) do ustołecznienia*, [w:] *Totius mundi philohistor. Studia Georgio Strzelczyk octuagenario oblata*, red. M. Delimata-Proch, A. Krawiec, J. Kujawiński, Poznań, s. 261–267.
2023 *Kruszwica w dziejach państwa i Kościoła polskiego doby piastowskiej*, [w:] *Kruszwica wczesnośredniowieczna*, Origines Polonorum 16, red. W. Dzieduszycki, J. Sawicka, Warszawa, s. 69–100.

Dombek W.
1956–1958 Wykaz analiz próbek drewna wykopaliskowego, Kruszwica, stanowisko 4, maszynopis w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN, Poznań.

Dorożyński R., Skowron R.
2002 *Changes of the basin of Lake Gopło caused by melioration work in the 18th and 19th centuries*, Limnological Review, t. 2, s. 93–102.

Dylik J.
1936 *Analiza geograficznego położenia grodzisk i uwagi o osadnictwie wczesnohistorycznem Wielkopolski*, Poznań.

Dymaczewski A.
1970 Sprawozdanie z prac badawczych prowadzonych na grodzisku kultury łużyckiej w Jankowie, pow. Inowrocław (stan. 1) woj. bydgoskie, maszynopis w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Toruniu, Delegatura w Bydgoszczy, Bydgoszcz.
1977 Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Mietlicy, gm. Kruszwica, woj. bydgoskie w 1977 r., maszynopis w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN, Poznań.
1978 Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Mietlicy, gm. Kruszwica, woj. bydgoskie, maszynopis w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN, Poznań.

Dymaczewski A., Jernigan S.
1979 *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Mietlicy, gm. Kruszwica, woj. bydgoskie. An early mediewal castel in Mietlica, commune Kruszwica, province Bydgoszcz (referat wygłoszony 27 IV 1978 r.)*, Sprawozdania PTPN, t. 95, s. 14–16.
1980 *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Mietlicy, gmina Kruszwica, woj. bydgoskie*, Sprawozdania PTPN, t, 96, s. 14–16.

Dzieduszyccy B. i W.
1998 *Układ urbanistyczny wczesno- i późnośredniowiecznej Kruszwicy w świetle najnowszych badań archeologicznych*, [w:] *Badania archeologiczne starych miast Warmii i Mazur a problemy ich rewaloryzacji*, red. J. Wysocki, Olsztyn, s. 157–166.
2000 *Przemiany urbanistyczne centrum małych miast w świetle badań nad średniowieczną Kruszwicą*, [w:] *Średniowieczny Śląsk i Czechy: centrum średniowiecznego miasta. Wrocław a Europa Środkowa*, Wratislavia Antiqua 2, red. J. Piekalski, K. Wachowski, Wrocław, s. 97–111.

2001 Badania archeologiczne w Mietlicy, gmina Kruszwica na stan. 3–5 w 2001 r., maszynopis w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN, Poznań.

2002 *Średniowieczne i nowożytne dary monetarne złożone w pochówkach kościoła św. Piotra w Kruszwicy*, [w:] *Civitas et villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej*, red. C. Buśko i in., Wrocław–Praha, s. 281–297.

2005 *Dzieje piastowskiego ośrodka w Kruszwicy we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Europa Środkowo-Wschodnia. Ideologia, historia a społeczeństwo*, red. J. Dudek, D. Janiszewska, U. Świderska-Włodarczyk, Zielona Góra, s. 457–463.

Dzieduszycka B.

1977 *Rejestr stanowisk archeologicznych w rejonie Jez. Gopła (woj. Bydgoszcz)*, Fontes Archaeologici Posnanienses, t. 26, s. 150–158.

1985 *Demographic and economic transformations in the area surrounding the early medieval Kruszwica*, Archaeologia Polona, t. 24, s. 73–103.

1994 *Z badań nad kształtowaniem się osadnictwa wczesnośredniowiecznego na przykładzie regionu nadgoplańskiego, regionu zachodnich Pałuk i regionu środkowego biegu Baryczy*, Slavia Antiqua, t. 35, s. 69–99.

Dzieduszycka B., Dzieduszycki W., Maciejewski M., Kupczyk M.

2007 *Skarby ziemi kruszwickiej. Kultura i przyroda*, Kruszwica.

Dzieduszycki W.

1974 *Aneks*, [w:] S. Suchodolski, *Kruszwica, pow. Inowrocław. Monety z badań wykopaliskowych z lat 1948–1974*, Wiadomości Numizmatyczne, R. 18, z. 2 (68), s. 119–120.

1976a Żelazna szpila pierścieniowata z Kruszwicy, Wiadomości Archeologiczne, t. 41, z. 4, s. 496.

1976b *Wykorzystywanie surowca drzewnego we wczesnośredniowiecznej i średniowiecznej Kruszwicy*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, R. 24, nr 1, s. 35–54.

1977 *Eksploatacja zasobów leśnych w rejonie Kruszwicy we wczesnym średniowieczu*, Archeologia Polski, t. 22, z 1, s. 137–169.

1978 *Wczesnośredniowieczne importy ceramiczne z Kruszwicy*, Slavia Antiqua, t. 25, s. 63–98.

1981 *Średniowieczne i nowożytne ołowiarstwo kruszwickie*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, R. 29, nr 1, s. 3–19.

1982 *Wczesnomiejska ceramika kruszwicka w okresie od 2 połowy X w. do połowy XIV w.*, Wrocław.

1983a *Ökonomisch-gesellschaftliche Bedingtheiten bei Wandlungen des frühpolnischen Töpferhandwerks (X–XIV Jh.)*, Archaeologia Polona, t. 21/22, s. 105–123.

1983b *Z badań nad przemianami środowiska geograficznego i kulturowego w Kruszwicy*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 34, s. 255–256.

1984a *Socjotopograficzne przeobrażenia wczesnośredniowiecznych miast polskich (model kruszwicki)*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, R. 32, nr 1, s. 3–21.

1984b *Wczesnośredniowieczna przeprawa przez Gopło (Z badań stanowiska 4a w Kruszwicy)*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 36, s. 167–183.

1991/1992 *Społeczno-ekonomiczne uwarunkowania powiązań Pomorza z Kujawami we wczesnym średniowieczu*, Slavia Antiqua, t. 33, s. 41–63.

2008 *Kruszwica – piastowska domena nad Gopłem*, [w:] *Pradzieje Wielkopolski. Od epoki kamienia po średniowiecze*, red. M. Kobusiewicz, Poznań, s. 399–429.

2012 *Przemiany społeczno-organizacyjne wczesnośredniowiecznych Kujaw – możliwości interpretacyjne archeologii*, [w:] *Archaeologia versus historiam – historia versus archaeologiam czyli jak wspólnie poznawać średniowiecze*, red. M. Brzostowicz, M. Przybył, D.A. Sikorski, Poznań, s. 165–174.

2016 *Przemiany Kujaw w XII i XIII w.*, Fontes Archaeologici Posnanienses, t. 51, s. 73–81.

2023a *Wczesnośredniowieczny gród kruszwicki. Cz.I. Stratygrafia*, [w:] *Kruszwica wczesnośredniowieczna*, Origines Polonorum 16, red. W. Dzieduszycki, J. Sawicka, Warszawa, s. 181–203.

2023b *Miejsce Kruszwicy w świadomości narodowej Polaków*, [w:] *Kruszwica wczesnośredniowieczna*, Origines Polonorum 16, red. W. Dzieduszycki, J. Sawicka, Warszawa, s. 37–48.

2023c *Wczesnośredniowieczny gród kruszwicki. Cz. II. Chronologia*, [w:] *Kruszwica wczesnośredniowieczna*, Origines Polonorum 16, red. W. Dzieduszycki, J. Sawicka, Warszawa, s. 205–232.

2023d *Wczesnośredniowieczny gród kruszwicki. Cz. III. Zabudowa*, [w:] *Kruszwica wczesnośredniowieczna*, Origines Polonorum 16, red. W. Dzieduszycki, J. Sawicka, Warszawa, s. 233–274.

2023e *Wczesnośredniowieczny gród kruszwicki. Wprowadzenie*, [w:] *Kruszwica wczesnośredniowieczna*, Origines Polonorum 16, red. W. Dzieduszycki, J. Sawicka, Warszawa, s. 175–180.

Dzieduszycki W., Kupczyk M.

1993 *Gopło. Przyroda i człowiek*, Poznań.

Dzięczkowski A.

1966 *Szczątki zwierzęce z wykopalisk archeologicznych w Kruszwicy, pow. Inowrocław, z lat 1959–1964*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 18, s. 391–394.

1984 *Mięczaki (Mollusca) z wykopalisk archeologicznych w Kruszwicy na stanowiskach 4 i 4a*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 36, s. 185–192.

Freygant M.

2017 Wczesnośredniowieczne osadnictwo w południowo-zachodniej części Wysoczyzny Inowrocławskiej. Stan badań archeologicznych, maszynopis w Instytucie Archeologii UMK, Toruń.

Freygant-Dzieruk M.

2019 Dźwierzchno, pow. Złotniki Kujawskie, stanowisko 1. Sprawozdanie wraz z opracowaniem wyni-

ków badań archeologicznych przeprowadzonych w 2019 r., maszynopis w Instytucie Archeologii UMK, Toruń.

Gan P.
2023 *Kilka uwag o wczesnośredniowiecznej wadze składanej z Kruszwicy*, [w:] *Kruszwica wczesnośredniowieczna*, Origines Polonorum 16. Aneks 3, red. W. Dzieduszycki, J. Sawicka, Warszawa.

Gawarecki W.H.
1839 *Wiadomość o zamku Szarlej w Kujawach nad Gopłem leżącym*, Magazyn Powszechny. Dziennik Użytecznych Wiadomości, R. 6, nr 48, s. 379–380.

Gądziński Z.
1952–1955 Próbki drewna z badań archeologicznych w Kruszwicy, maszynopis w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN, Poznań.

Gąsiorowski A.
2015 *Itinerarium króla Władysława Jagiełły 1386–1434*, Warszawa.

Gieysztor A.
1951 *Polskie badania wczesnodziejowe w r. 1950*, Przegląd Zachodni, R. 7, nr 1–2, s. 193–263.

Głowacki Z.
1959 Badania metaloznawcze zabytków metalowych z Kruszwicy, maszynopis w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN, Poznań.
1971 Badania metaloznawcze zabytków metalowych z Kruszwicy, maszynopis w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN, Poznań.

Górski K.
1953 *Topografia wczesnośredniowiecznej Kruszwicy*, Studia Wczesnośredniowieczne, t. 2, s. 37–63.
1965a *Dzieje Kruszwicy do końca XVIII w.*, [w:] *Kruszwica. Zarys monograficzny*, red. J. Grześkowiak, Toruń, s. 189–213.
1965b *Najdawniejsza organizacja kościelno-państwowa w Kruszwicy*, [w:] *Kruszwica. Zarys monograficzny*, red. J. Grześkowiak, Toruń, s. 191–201.

Grobelska H.
2006 *Ewolucja strefy brzegowej zbiornika pakoskiego (Pojezierze Gnieźnieńskie)*, Prace Geograficzne, nr 205, Warszawa.

Großpietsch S.
2021 *Die Ringwälle in der früheren preußischen Provinz Posen*.

Guldon Z., Powierski J.
1974 *Podziały administracyjne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w XIII–XIV wieku*, Warszawa–Poznań.

Hensel B.
1979 *Miniaturowy toporek z Kruszwicy*, Slavia Antiqua, t. 26, s. 127–130.

Hensel W.
1938 *Staropolskie zamki sprzed 1000 lat*, Kurier Poznański z 30.IX.1938, 5, nr 446.
1950 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 1, Poznań.
1953 *Studia i materiały do poznania Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 2, Poznań.
1959 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 3, Warszawa.
1960 *Najdawniejsze stolice Polski. Gniezno, Kruszwica, Poznań*, Warszawa.

Hensel W., Broniewska A.
1961 *Starodawna Kruszwica, od czasów najdawniejszych do roku 1271*, Wrocław.

Hensel W., Cofta A.
1953 *Badania archeologiczne w Kruszwicy w 1952 roku*, Przegląd Zachodni, R. 9, nr 4/5, s. 614–625.

Hensel W., Dzieduszycka B.
1982 *Kruszwica, woj. bydgoskie. Stanowisko 3*, Informator Archeologiczny. Badania rok 1982, s. 116–117.

Hensel W., Hilczer-Kurnatowska Z.
1972 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 4, Wrocław.
1980 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 5, Wrocław.
1987 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 6, Wrocław.

Hensel-Moszczyńska B.
1981/1982 *Wyroby z miedzi i jej stopów z wczesnośredniowiecznej Kruszwicy*, Slavia Antiqua, t. 28, s. 127–221.

Hewner K.
1998 *Kolegiata śś. Piotra i Pawła w Kruszwicy. Świadek dziewięciu stuleci*, Kruszwica.

Hilczerówna Z.
1956 *Ostrogi polskie z X–XIII w.*, Poznań.
1967 *Dorzecze górnej i środkowej Obry od VI do początków XI wieku*, Wrocław.

Informator
1970 Informator Archeologiczny. Badania rok 1969, Warszawa.
1971 Informator Archeologiczny. Badania rok 1970, Warszawa.
1972 Informator Archeologiczny. Badania rok 1971, Warszawa.
1973 Informator Archeologiczny. Badania rok 1972, Warszawa.
1978 Informator Archeologiczny. Badania rok 1977, Warszawa.
1979 Informator Archeologiczny. Badania rok 1978, Warszawa.
2005 Informator Archeologiczny. Badania rok 1996, Warszawa.
2006 Informator Archeologiczny. Badania rok 1997, Warszawa.

Ingarden R.
1921 *Rzeki i kanały żeglowne w byłych trzech zaborach i znaczenie ich gospodarcze dla Polski*, Kraków.

Iwaszkiewicz I.M.
1973–1980 Analizy szczątków ichtiologicznych z wykopalisk w Kruszwicy, maszynopis w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN, Poznań.
Jakimowicz R.
1952 *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Kruszwicy w latach 1948–49*, Studia Wczesnośredniowieczne, t. 1, s. 99–117.
Jamorska I.
2015 *Warunki występowania wód podziemnych południowych Kujaw*, Przegląd Geologiczny, t. 63, nr 10/1, s. 756–761.
Jarząbek K.
2008 Osada wczesnośredniowieczna w Szarleju na Kujawach (stanowisko 5), maszynopis w Instytucie Archeologii UMK, Toruń.
Jarzęcka E.N.
2010 Średniowieczna osada wiejska w Dźwierzchnie na Kujawach, maszynopis w Instytucie Archeologii UMK, Toruń.
Jernigan S., Sobociński M.
1979 *Ogólna charakterystyka materiału kostnego zwierzęcego z wykopalisk w Mietlicy*, Rocznik Akademii Rolniczej w Poznaniu, t. 115, Archeozoologia 5, s. 37–61.
Jernigan Maloney S.
1988 *Domestic construction at the early mediewal fortress of Mietlica*, Slavia Antiqua, t. 31, s. 233–255.
Jernigan Maloney S., Sobociński M.
1983 *Materiał kostny zwierzęcy z wykopalisk w Mietlicy wydobyty w roku 1978*, Rocznik Akademii Rolniczej w Poznaniu, t. 145, Archeozoologia 8, s. 48–63
Józefowiczówna K.
1969 *Sztuka w okresie wczesnoromańskim*, [w:] *Dzieje Wielkopolski do roku 1793*, t. 1, red. J. Topolski, Poznań, s. 114–156.
Kabaciński R.
1974 *Terytorium księstwa gniewkowskiego w XIV wieku*, Ziemia Kujawska, t. 4, s. 15–30.
Kaczmarek J.
1977 Wczesnośredniowieczna ceramika szkliwiona z Kruszwicy, ze stanowisk 2, 4 i 5, maszynopis na Wydziale Archeologii UAM, Poznań.
1998 *Wczesnośredniowieczne przedmioty szkliwione związane z magią z Kruszwicy*, [w:] *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*, red. H. Kócka-Krenz, W. Łosiński, Poznań, s. 549–560.
2004 *Początki architektury sakralnej w Kruszwicy*, [w:] *Początki architektury monumentalnej w Polsce. Materiały z sesji naukowej. Gniezno, 20–21 listopada 2003 roku*, red. T. Janiak, D. Stryniak, Gniezno, s. 311–332.
2017 Ceramiczne elementy architektoniczne zamku i próba ich rekonstrukcji, maszynopis w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN, Poznań.
2023a *Historia badań wykopaliskowych w Kruszwicy*, [w:] *Kruszwica wczesnośredniowieczna*, Origines Polonorum 16, red. W. Dzieduszycki, J. Sawicka, Warszawa, s. 145–174.
2023b *Wczesnośredniowieczne warsztaty ceramiki budowlanej i ich wytwory. Archeologia eksperymentalna*, [w:] *Kruszwica wczesnośredniowieczna*, Origines Polonorum 16, red. W. Dzieduszycki, J. Sawicka, Warszawa, s. 275–304.
Kaj J.
1952–1958 Szczątki rybne w materiale wykopaliskowym wczesnohistorycznym wydobytym w Kruszwicy, stanowisko 4, w latach 1952–1958, maszynopis w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN, Poznań.
Kalliefe H.
1915 *Massengrab in Kruschwitz*, Prähistorische Zeitschrift, t. 7, s. 204–209.
Kara M.
2009 *Najstarsze państwo Piastów – rezultat przełomu czy kontynuacji? Studium archeologiczne*, Poznań.
Kara M., Krąpiec M.
2000 *Możliwości datowania metodą dendrochronologiczną oraz stan badań dendrochronologicznych wczesnośredniowiecznych grodzisk z terenu Wielkopolski, Dolnego Ślaska i Małopolski*, [w:] *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, red. H. Samsonowicz, Kraków, s. 303–327.
Karczewska J., Karczewski D.
2021 *Nadgoplański gród Szarlej i jego właściciele w średniowieczu*, Slavia Antiqua, t. 62, s. 399–412.
Karczewski D.
2012 *Kruszwica w strukturze administracyjnej Kujaw (do końca XVIII wieku)*, Slavia Antiqua, t. 53, s. 45–69.
2015 *Stan badań i zasób źródłowy do dziejów Kruszwicy i Kujaw Nadgoplańskich (IX w.–koniec XVIII w.)*, [w:] *Z dziejów pogranicza kujawsko-wielkopolskiego. Zbiór studiów.* red. D. Karczewski, M. Wilczek-Karczewska, t. 3, Strzelno–Kruszwica, s. 9–26.
2022 *Historia nie tylko wodą pisana*, [w:] *Jezioro Gopło*, red. D. Karczewski i in., Kruszwica, s. 9–44.
Karczewski D., Kurzawa D.
2001 *Czy istniał w Kruszwicy kościół pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny? Korekta do topografii średniowiecznej Kruszwicy*, Slavia Antiqua, t. 42, s. 163–169.
Kardasz M.
1967 Kontakty handlowe Kruszwicy we wczesnym średniowieczu, maszynopis na Wydziale Archeologii UW, Warszawa.
Karpińska E.
1971 Szczątki kostne konia w wykopaliskach wczesnośredniowiecznej Kruszwicy (Analiza morfometryczno-osteometryczna kości śródręcza, śródstopia i palca), maszynopis w Instytucie Zoologii Stosowanej, Anatomii Zwierząt WSR, Poznań.
Katalog
1992 *Katalog archeologicznych zbiorów pozamuzealnych*, red. D. Jaskanis, z. 5, cz. 1.

Kirkowska N.
1991 Wczesnośredniowieczne wyroby drewniane z Kruszwicy (stan. 2), maszynopis na Wydziale Archeologii UAM, Poznań.
Klichowska M.
1966 *Szczątki roślinne z wykopalisk archeologicznych w Kruszwicy, pow. Inowrocław z lat 1959–1964*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 18, s. 387–390.
Kobierski M., Różański Sz.
2011 *Zasobność, żyzność i urodzajność czarnych ziem kujawskich*, [w:] *Wybrane problemy genezy, systematyki, użytkowania i ochrony gleb regionu kujawsko-pomorskiego*, red. M. Jankowski, Bydgoszcz, s. 159–174.
Kohn A., Mehlis Ch.
1879 *Materialien zur Vorgeschichte des Menschen im Östlichen Europa. Nach Polnischen und Russischen Quellen Bearbeitet und Herausgegeben*, t. 1–2, Jena.
Kostrzewski J.
1923 *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych*, wyd. 2, Poznań.
1928 *Nowe nabytki Działu przedhistorycznego. Muzeum Tow. Przyjaciół Nauk w Poznaniu w latach 1922–1925*, Przegląd Archeologiczny, t. 3 (1925–1927), s. 221–254.
1938 *Kilka uwag uzupełniających o budowlach mieszkalnych i obronnych kultury łużyckiej w Biskupinie*, [w:] *Gród prasłowiański w Biskupinie w powiecie Żnińskim: Sprawozdanie z badań w latach 1936 i 1937, z uwzględnieniem wyników z lat 1934–1935*, red. J. Kostrzewski, Poznań, s. 15–23.
1948 *Badania w Kruszwicy nad Gopłem*, Z otchłani wieków, t. 8, z. 11–12, s. 181.
Kościelecki J.
1868 *Sonety nadgoplańskie*, Poznań.
Košta J., Tomková K.
2011 *Olivovité korálky v raně středověkých Čechách a jejich postavení ve středoevropském kontextu*, Památky archeologické 102, s. 307–354.
Kowalenko W.
1936 *Dylik Jan, Analiza geograficznego położenia grodzisk i uwagi o osadnictwie wczesnohistorycznem Wielkopolski*, Roczniki Historyczne, t. 12, s. 321–333.
1937 *Rola grodów w osadnictwie wczesnohistorycznym i średniowiecznym*, Roczniki Historyczne, t. 13, s. 1–24.
1938 *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej (od VII do XII wieku)*, Poznań.
1952 *Przewłoka na szlaku żeglugowym Warta – Gopło – Wisła*, Przegląd Zachodni, R. 8, nr 5–6, s. 46–100.
Kozierowski S.
1922 *Pierwotne osiedlenie pojezierza Gopła*, Slavia Occidentalis, t. 2, s. 3–54.
Kozłowski J.
2002 Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologicznych w Dźwierzchnie, stanowisko 1, gm. Złotniki Kujawskie, maszynopis w Muzeum im. Jana Kasprowicza, Inowrocław.
2003 Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologicznych w Dźwierzchnie, stanowisko 1, gm. Złotniki Kujawskie, maszynopis w Muzeum im. Jana Kasprowicza, Inowrocław.
Kruszwica
1965 *Kruszwica. Zarys monograficzny*, red. J. Grześkowiak, Toruń.
Kruszwica wczesnośredniowieczna
2023 *Kruszwica wczesnośredniowieczna*, Origines Polonorum 16, red. W. Dzieduszycki, J. Sawicka, Warszawa.
Kucypera P., Pranke P., Wadyl S.
2010 *Wczesnośredniowieczne miniaturowe toporki metalowe z Europy Środkowo-Wschodniej i Północnej. Korpus zabytków*, [w:] *Życie codzienne przez pryzmat rzeczy*, red. P. Kucypera, S. Wadyl, Toruń, s. 103–176.
Kukier R.
1975 *Ludowe obrzędy i zwyczaje weselne na Kujawach*, Prace Wydziału Nauk Humanistycznych, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Seria C, Warszawa–Poznań.
Kupczyk M., Dzieduszycki W.
2023 *Środowisko przyrodnicze Kruszwicy, rejonu nadgoplańskiego i jego eksploatacja w średniowieczu*, [w:] *Kruszwica wczesnośredniowieczna*, Origines Polonorum 16, red. W. Dzieduszycki, J. Sawicka, Warszawa, s. 101–142.
Kurnatowscy Z., S.
2006 *Piastowskie „urządzanie" kresów północno-zachodnich państwa*, [w:] *Świat Słowian wczesnego średniowiecza*, red. M. Dworaczyk i in., Szczecin–Wrocław, s. 91–99.
Kurnatowska Z.
2008 *Formowanie się państw słowiańskich w aspekcie porównawczym*, [w:] *Europa barbarica, Europa christiana. Studia mediaevalia Carolo Modzelewski dedicata*, red. R. Michałowski, Warszawa, s. 81–92.
Kurnatowska Z., Łosińska A.
1983 *Weryfikacja grodzisk wielkopolskich na półmetku*, Fontes Archaeologici Posnanienses, t. 32, s. 25–62.
1985 *Sprawozdanie z weryfikacji grodzisk wielkopolskich w latach 1983–1984*, Fontes Archaeologici Posnanienses, t. 34, s. 77–85.
1992 *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Wielkopolsce*, [w:] *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce. Materiały z konferencji Poznań 14–16 grudnia 1987 roku*, red. Z. Kurnatowska, Poznań–Wrocław–Warszawa, s. 105–153.
Labuda G.
1968 *Początki diecezjalnej organizacji kościelnej na Pomorzu i na Kujawach w XI i XII wieku*, Zapiski Historyczne, t. 33, z. 3, s. 19–60.
Langenheim K.
1944 *Der Kopf von Adolfinenhof (Jankowo), Kr. Mogilno, eine wikingische Holzplastic, Posener Jahrbuch fur Vorgeschichte*, t. 1, s. 88–89 (list Pahlke z dnia 8.05.1889).

Lechnicki F.
1953–1958 Szczątki roślinne z wykopalisk archeologicznych w Kruszwicy, maszynopis w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN, Poznań.
Leciejewicz L.
1989/1990 *Legendy etnogenetyczne w świecie Słowiańskim*, Slavia Antiqua, t. 32, s. 125–135.
Lipińska A.
1959 *Wykaz nabytków Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w latach 1943 i 1944*, Fontes Archaeologici Posnaniensis, t. 10, s. 243–255.
Lisiecki J.
1983 Badania metaloznawcze zabytków pochodzących z Kruszwicy, maszynopis w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN, Poznań.
Lisowska E., Gunia P., Sawicka J.
2023 *Wyroby z kamieni jubilerskich i bursztynu*, [w:] *Kruszwica wczesnośredniowieczna*, Origines Polonorum 16, red. W. Dzieduszycki, J. Sawicka, Warszawa, s. 411–428.
Lissauer A.
1887 *Die prähistorichen Denkmäler der Provinz Westpreussen*, Leipzig.
Listkowska H.
1991 *Objaśnienia do Szczegółowej mapy geologicznej Polski 1:50 000, arkusz Pakość (399)*, Warszawa.
Łepkowski J.
1863 *Ku pamiątce tysiąclecia Piastowego*, Warszawa.
1866a *O zabytkach Kruszwicy, Gniezna i Krakowa oraz Trzemeszna, Rogoźna, Kcyni, Dobieszewka, Gołańczy, Żnina, Gąsawy, Pakości, Kościelca, Inowrocławia, Strzelna i Mogilna*, Kraków.
1866b *Wieża Kruszwicka*, Czas, nr 50, s. 1.
Łosińska A.
1986 Sprawozdanie z badań powierzchniowo-weryfikacyjnych grodzisk na terenie woj. bydgoskiego w 1986 r., maszynopis w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Toruniu, Delegatura w Bydgoszczy, Bydgoszcz.
Łosiński W., Rogosz R.
1983 *Zasady klasyfikacji i schemat taksonomiczny ceramiki*, [w:] *Szczecin we wczesnym średniowieczu. Wzgórze Zamkowe*, red. E. Cnotliwy, L. Leciejewicz, W. Łosiński, Wrocław, s. 202–226.
1986 *Próba periodyzacji ceramiki wczesnośredniowiecznej ze Szczecina*, [w:] *Problemy chronologii ceramiki wczesnośredniowiecznej na Pomorzu Zachodnim*, red. J. Gromnicki, Warszawa, s. 51–61.
Maciejewski F.
1960 *Wykaz nabytków Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w latach 1940–1942*, Fontes Archaeologici Posnaniensis, t. 11, s. 203–223.
Maik J., Cybulska M.
2023 *Masowe i importowane tkaniny z wykopalisk w Kruszwicy*, [w:] *Kruszwica wczesnośredniowieczna*, Origines Polonorum 16, red. W. Dzieduszycki, J. Sawicka, Warszawa, s. 375–382.
Majewski W.
1961 *Bitwa pod Mątwami*, Studia i Materiały do Historii Wojskowości, t. 7, cz. 1, s. 41–90.
Makarov N.A.
1992 *Drevnieruskie amulety-toporiki*, Rossijskaâ Arheologiâ, nr 2, s. 41–56.
Makowiecki D.
1992 *Zwierzęce szczątki kostne ze średniowiecznej Kruszwicy (stanowisko 17)*, Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu, t. 237, Archeozoologia 17, s. 33–39.
Makowiecki D., Makowiecka M.
2023 *Gospodarka zwierzętami średniowiecznego ośrodka kruszwickiego*, [w:] *Kruszwica wczesnośredniowieczna*, Origines Polonorum 16, red. W. Dzieduszycki, J. Sawicka, Warszawa,.s. 505–544.
Malinowski T.
1955 *Grodziska kultury łużyckiej w Wielkopolsce*, Fontes Archaeologici Posnanienses, t. 5, s. 1–48.
Maloney S.
1980 *Excavations at Mietlica in 1977 and 1978 (referat wygłoszony 8 II 1979 r.)*, Sprawozdania PTPN, t. 96, s. 16–17.
Małkowski W.
2018 Badania nieinwazyjne wielokulturowego stanowiska archeologicznego nr 2 w Dźwierzchnie. AZP 43–38/103, maszynopis w Muzeum im. Jana Kasprowicza, Inowrocław.
2022 Badania nieinwazyjne na terenie grodzisk Gąski, Ostrowo gm. Gniewkowo, Baranowo, Mietlica gm. Kruszwica, woj. kujawsko-pomorskie, maszynopis w Instytucie Archeologii UMK, Toruń.
Mamzer H.
1973 *Materiały wczesnośredniowieczne z Jankowa (stanowisko 1), pow. inowrocławski*, Slavia Antiqua, t. 20, s. 143–174.
Manke A.
1907 *Der Mäuserturm bei Kruschwitz*, Aus dem Posener Lande 2, s. 22–24.
Mapa grodzisk
1964 *Mapa grodzisk w Polsce*, red. W. Antoniewicz, Z. Wartołowska, Wrocław.
Modzelewski K.
1987 *Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej*, Wrocław.
Molewski P.
1999 *Rynna Gopła. Problem jej genezy i roli w odpływie wód roztopowych podczas zlodowacenia vistuliańskiego*, Toruń.
2007 *Nowe spojrzenie na morfogenezę dolin Bachorzy i parchańskiej (Wysoczyzna Kujawska)*, Słupskie Prace Geograficzne, nr 4, s. 93–101.
2012a *Objaśnienia do Szczegółowej mapy geologicznej Polski 1:50 000, arkusz Piotrków Kujawski (439)*, Warszawa.
2012b *Objaśnienia do Szczegółowej mapy geologicznej Polski 1:50 000, arkusz Inowrocław (400)*, Warszawa.

Musianowicz K.
1948/1949 *Kabłączki skroniowe – próba typologii i chronologii*, Światowit, t. 20, s. 115–232.
Musin A.
2023 *Ołowiana pieczęć księcia wołyńskiego Andrzeja Włodzimierzowicza (1119–1135) z Kruszwicy*, [w:] *Kruszwica wczesnośredniowieczna*, Origines Polonorum 16, red. W. Dzieduszycki, J. Sawicka, Warszawa, s. 493–501.
Nadolski A.
1954 *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*, Acta Archaeologica Universitatis Lodziensis, nr 3, Łódź.
Narożna-Szamałek U.
1986 *Osada ludności kultury łużyckiej w Kruszwicy, stan. K–2/4*, Fontes Archaeologici Posnanienses, t. 35, s. 103–132.
Nawrolska E.
1968 Grzebienie z wczesnośredniowiecznej Kruszwicy – stanowisko nr 4, maszynopis na Wydziale Archeologii UAM, Poznań.
Niewiarowski W.
1976 *Wahania poziomu wód w Jeziorze Pakoskim w świetle badań geomorfologicznych i archeologicznych*, [w:] *Problemy geografii fizycznej*, red. R. Galon, Studia Societatis Scientiarum Torunensis, Sectio C, t. 8, Toruń, s. 193–211.
2000 *Uwagi o wahaniach poziomu wody w jeziorze Gopło*, [w:] *Dawne i współczesne systemy morfogenetyczne środkowej części Polski Północnej. V Zjazd Geomorfologów Polskich, Toruń, 11–14 września 2000 r. Przewodnik wycieczek terenowych*, Toruń, s. 189–193.
Nowak T.
1985 *Rozwiązania konstrukcji elementów obronnych obiektów ufortyfikowanych w Wielkopolsce, Kujawach, ziemiach łęczyckiej i sieradzkiej w XIV w.*, Studia i Materiały do Historii Wojskowości, t. 28, s. 19–69.
1989 *Znaczenie budowli obronnych w Wielkopolsce, Kujawach, ziemiach dobrzyńskiej, łęczyckiej i sieradzkiej w działaniach wojennych w XIV w. (1313–1385)*, Acta Universitatis Lodziensis, Folia Historica, nr 36, s. 33–75.
Objaśnienia
2002 *Objaśnienia do Mapy hydrogeologicznej Polski w skali 1: 50 000. Arkusz Gniewkowo (0360)*, Warszawa.
Olczak J.
1968 *Wytwórczość szklarska na terenie Polski we wczesnym średniowieczu. Studium archeologiczno-technologiczne*, Wrocław.
Oppeln-Bronikowski von A.
1827 *Der Mäusethurmam Goplo-See* [polskie wydanie: *Mysza Wieża wśród jeziora Gopła. Powieść słowiańska z pierwszej połowy IX wieku*, Lwów 1877].
Ostoja-Zagórski J.
1974 *Badania wykopaliskowe w Jankowie, pow. Inowrocław, w latach 1969–1972*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 26, s. 45–63.
1978 *Gród halsztacki w Jankowie nad Jeziorem Pakoskim*, Wrocław.
Paner H.
1981 Osadnictwo grodowe Kujaw Brzeskich w średniowieczu, maszynopis w Archiwum Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
Pawlak P.
2023a *Studia nad obróbką drewna we wczesnośredniowiecznej Kruszwicy. Narzędzia i techniki produkcji*, [w:] *Kruszwica wczesnośredniowieczna*, Origines Polonorum 16, red. W. Dzieduszycki, J. Sawicka, Warszawa, s. 351–362.
2023b *Wczesnośredniowieczne pracownie skórnicze*, [w:] *Kruszwica wczesnośredniowieczna*, Origines Polonorum 16, red. W. Dzieduszycki, J. Sawicka, Warszawa, s. 363–374.
Piasecki A., Skowron R.
2014 *Changing the geometry of basins and water resources of Lakes Gopło and Ostrowskie under the influence of anthropopressure*, Limnological Review, t. 14 (1), s. 33–43.
Piekarska E.
1982 *Tektoniczne założenia jeziora Gopło*, Przegląd Geologiczny, t. 30, nr 8, s. 410–413.
Pietrzak J.
2003 *Zamki i dwory obronne w dobrach państwowych prowincji wielkopolskiej. Studium z dziejów państwowych siedzib obronnych na przełomie średniowiecza i nowożytności*, Łódź.
Poliński D.
1996 *Przemiany w wytwórczości garncarskiej na ziemi chełmińskiej u schyłku wczesnego i na początku późnego średniowiecza*, [w:] *Archaeologia Historica Polona*, t. 4, red. J. Olczak, Toruń.
Poppe A.
1979 *Pieczęć ruska z Kruszwicy*, Slavia Antiqua, t. 26, s. 121–126.
Powierski J.
1968 *Uwagi o wydarzeniach kujawskich w latach 1267–1271*, Bydgoszcz.
Projekt wyobraźni
2014 *Projekt wyobraźni – inowrocławskie grodziska. Gimnazjaliści między historią, literaturą i mediami*, red. Ł. Oliwkowski, Inowrocław.
Przybył M.
2002 *Mieszko Stary*, Poznań.
2018 *Kontekst polityczny zjazdu w Kruszwicy w 1148 roku*, [w:] *Od Popiela do Kazimierza Wielkiego. Księga dedykowana Wojciechowi Dzieduszyckiemu*, red. M. Brzostowicz, M. Przybył, T. Kasprowicz, J. Wrzesiński, Poznań, s. 93–101.
Rennwantz J.
2023 *Relikty wczesnośredniowiecznego grodu i zamku kazimierzowskiego w Kruszwicy w świetle danych archeo-*

botanicznych, [w:] *Kruszwica wczesnośredniowieczna*, Origines Polonorum 16, red. W. Dzieduszycki, J. Sawicka, Warszawa, s. 545–553.

Romanowski R.
1858 *Popiel i Piast, Tragedia w pięciu aktach, z podań i legend historycznych*, Lwów.

Rychły M.
1987 *Dźwiękowe możliwości wczesnośredniowiecznych piszczeli kościanych z Kruszwicy*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, R. 35, nr 2, 203–217.

Rzeźnik P.
1998 *Paciorki szklane z wczesnośredniowiecznego grodziska w Gostyniu na Dolnym Śląsku*, [w:] *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*, red. W. Łosiński, H. Kóčka-Krenz, Poznań, s. 385–387.

Sawicka J.
2016 *Paciorek „oliwkowaty" z metalową tuleją*, [w:] *Wczesnośredniowieczny gród w Połupinie, stan. 2. Nowe analizy i interpretacje źródeł archeologicznych i przyrodniczych*, red. B. Gruszka, Zielona Góra, s. 109–118.
2018 *Czy w Kruszwicy wytapiano szkło? Z badań nad wytwórczością szklarską w Kruszwicy*, [w:] *Od Popiela do Kazimierza Wielkiego*, red. M. Brzostowicz i in., Poznań, s. 103–114.
2021 *Wczesnośredniowieczny szklany pacior z Kruszwicy*, Slavia Antiqua, t. 62, s. 247–288.
2023 *Warsztaty szklarskie. Nowe interpretacje*, [w:] *Kruszwica wczesnośredniowieczna*, Origines Polonorum 16, red. W. Dzieduszycki, J. Sawicka, Warszawa, s. 387–410.
[w druku] Zabytki ze szkła, ze stanowiska 14 (katedra) na Wzgórzu Lecha w Gnieźnie.

Sawicki T.
2023 *Wytwórczość kowalska we wczesnośredniowiecznej Kruszwicy*, [w:] *Kruszwica wczesnośredniowieczna*, Origines Polonorum 16, red. W. Dzieduszycki, J. Sawicka, Warszawa, s. 305–350.

Schramm Z.
1973 *Szczątki kostne ssaków domowych w wykopaliskach z Kruszwicy (Stanowisko 5)*, Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu, t. 60, s. 21–43.
1976 *Bydło wczesnośredniowieczne na ziemiach Wielkopolski i Kujaw. Studium morfologiczne na podstawie wykopaliskowego materiału kostnego z Kruszwicy, Międzyrzecza i Santoka*, Poznań.
1979 *Szczątki kostne ssaków dzikich w wykopaliskach z Kruszwicy (stanowisko 5)*, Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu, t. 115, Archeozoologia 5, s. 89–100.

Schramm Z., Karpińska E.
1973 *Kości śródręcza i śródstopia konia oraz palca wczesnośredniowiecznego konia w wykopaliskach z Kruszwicy*, Roczniki Wyższej Szkoły Rolniczej w Poznaniu, t. 60, s. 45–62.

Schuldt E.
1956 *Die Slawische Keramik in Mecklemburg*, Berlin.

Schuleman A.
1861 *Darstellung der Goplo-Bachorze-Montwey-Melioration in historischer, technischer und ökonomischer Beziehung*, Berlin.

Schumacher P.
1924 *Die Ringwälle in der früheren preußischen Provinz Posen. Ein Beitrag zur vorgeschichtlichen Kartographie*, Leipzig.

Schwartz W.F.
1875 *Nachträge zu den Posener Materiallen zu einer prähistorischen Karte*, Zeitschrift für Ethnologie 7, s. 256–258.
1880 *Von den sogenannten Schwedenschanzen der Provinz Posen*, [w:] *II Nachtrag zu den Materialien zur prähistorischen Kartographie der Provinz Posen (Zusammenstellung der Funde und Fundorte seit Ostern 1879)*, Posen, s. 14–17.
1882 *Über funde in Posenschen im Jahre 1882*, Zeitschrift für Ethnologie 14, s. 518–522.
1884 *Neue Funde aus Jankowo, Posen*, Zeitschrift für Ethnologie 16, s. 447–448.
1886 *Ausgrabungen an der Insel im See von Jankowo*, Zeitschrift für Ethnologie, 18, s. 129–132.
1890 *An Alterthümern*, [w:] *Zeitschrift der Historischen Geselsaft Prähistorische, zugleich Zeitschrift für die Provinz Posen*, red. R. Brümers, Posen, s. LXXIX–LXXXI.
1891 *Kleinere Mittheilungen und Fundberichte*, [w:] *Zeitschrift der Historischen Geselsaft Prähistorische Zeitschrift für die Provinz Posen*, red. R. Brümers, Posen, s. 106–108.
1892 *Schanzen in der Provinz Posen. 1. Die Schwedenschanze bei Baranowo A, Kr. Strelno*, [w:] *Nachrichten über deutsche Alterthumstunde 1891*, red. R. Virchow, A. Voss, Berlin, s. 52–53.

Senkowski J.
1961 *Lustracja poradlnego i rejestr łanów województwa brzesko-kujawskiego i inowrocławskiego z r. 1489*, Teki Archiwalne 7, s. 69–214.

Sikorski A.
2023 *Tkaniny na sztyleciku z Kruszwicy*, [w:] *Kruszwica wczesnośredniowieczna*, Origines Polonorum 16, red. W. Dzieduszycki, J. Sawicka, Warszawa, s. 383–386.

Sikorski Cz.
1978 *Sprawozdanie z badań archeologicznych na wielokulturowym stan. 5 w Szarleju, pow. Inowrocław, w 1972 r.*, [w:] *Komunikaty archeologiczne. Badania wykopaliskowe na terenie województwa bydgoskiego w latach 1970–1972*, Bydgoszcz, s. 175–179.

Slaski J., Tabaczyński S.
1959 *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne Wielkopolski. Materiały*, Warszawa–Wrocław.

Słowiński A., Robaczewski M., Zięba M.
2022 *Analiza holoceńskich zmian środowiskowych w rynnie glacjalnej pomiędzy jeziorem Gopło a Jeziorem Szarlejskim i ich wpływ na osadnictwo w okresie od neolitu do no-*

wożytności na podstawie badań osadów jeziornych oraz danych archeologicznych i historycznych, Czasopismo Geograficzne, t. 93, z. 2, s. 275–297.

Słownik geograficzny

1880 *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 1, Warszawa.

1882 *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 3, Warszawa.

1883 *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 4, Warszawa.

1890 *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 11, Warszawa.

Sobociński M.

1964a *Spożycie mięsa w dawnej Kruszwicy*, Roczniki Wyższej Szkoły Rolniczej w Poznaniu, t. 22, s. 155–171.

1964b *Szczątki kostne zwierząt domowych z wykopalisk w Kruszwicy*, Roczniki Wyższej Szkoły Rolniczej w Poznaniu, t. 22, s. 173–193.

1968 Zabytki z rogu i kości z wykopalisk w Kruszwicy, maszynopis w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN, Poznań.

1978 *Materiał kostny zwierzęcy z obiektów wczesnośredniowiecznych i z fosy średniowiecznej w Kruszwicy (Stanowisko 4a)*, Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu, t. 103, Archeozoologia 4, s. 109–118.

1983 *Szczątki kostne zająca–szaraka (LEPUS EUROPAEUS II Pallas, 1778) w wykopaliskach wczesnośredniowiecznej Kruszwicy*, Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu, t. 145, Archeozoologia 8, s. 112–118.

Sokołowska J.

1924–1928 *Wczesnohistoryczne posągi kamienne odkryte na ziemiach Polski*, Światowit, t. 12, s. 113–151.

Solon J., Borzyszkowski J., Bidłasik M., Richling A., Badora K., Balon J., Brzezińska-Wójcik T., Chabudziński Ł., Dobrowolski R., Grzegorczyk I., Jodłowski M., Kistowski M., Kot R., Krąż P., Lechnio J., Macias A., Majchrowska A., Malinowska E., Migoń P., Myga-Piątek U., Nita J., Papińska E., Rodzik J., Strzyż M., Terpiłowski S., Ziaja W.

2018 *Physico-geographical mesoregions of Poland: verifications and adjustment of boundaries on the basis contemporary spatial data*, Geographia Polonica, t. 91 (2), s. 143–170.

Sperczyński W.

1923 *Gopło i Kruszwica, Ilustrowany przewodnik z rysunkami i mapką Gopła*, Poznań.

Sprawozdanie

1987a Sprawozdanie z badań ratowniczych na stanowisku 1 w Gąskach, pow. Inowrocław, maszynopis w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Toruniu, Delegatura w Bydgoszczy, Bydgoszcz.

1987b Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na stanowisku 18 w Gąskach, maszynopis w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Toruniu, Delegatura w Bydgoszczy, Bydgoszcz.

Springer E.

1964 *L'étole du haut Moyen Age trouvée à Kruszwica*, Archaeologia Polona, t. 6, s. 338–339.

1968 Kruszwica, pow. Inowrocław, stan. 4. Informator Archeologiczny. Badania rok 1968, Warszawa, s. 256–257.

Stempin A.

2023 *Przedmioty z kości i poroża – wybrane ślady gospodarowania wolnym czasem*, [w:] *Kruszwica wczesnośredniowieczna*, Origines Polonorum 16, red. W. Dzieduszycki, J. Sawicka, Warszawa, s. 429–480.

Stolpiak B.

1993 *W stulecie polskich badań archeologicznych na Kujawach, część 2 – 1914 do 1939 roku*, Zapiski Kujawskie, t. 4, s. 5–32.

Strzelczyk J.

1998 *Mity, podania i wierzenia dawnych Słowian*, Poznań.

Suchodolski S.

1974 *Kruszwica, pow. Inowrocław. Monety z badań wykopaliskowych z lat 1948–1973*, Wiadomości Numizmatyczne, R. 18, z. 2(68), s. 112–121.

Sulima Z.

1979 Wczesnośredniowieczny ośrodek osadniczy w rejonie Kołudy Wielkiej, gm. Pakość, maszynopis na Wydziale Archeologii UAM, Poznań.

Szafrański W.

1946 *Mapka grodów prasłowiańskich*, Z otchłani wieków, t. 15, z. 1–2, s. 32–39.

Szamałek K.

1987 *Kruszwicki zespół osadniczy w młodszej epoce brązu i w początkach epoki żel*aza, Wrocław

Szczurek T., Paszkiewicz B., Tabaka A., Bogucki M., Ilisch P., Malarczyk D.

2017 *Frühmittelalterliche Münzfunde aus Grosspolen*, [w:] *Frühmittelalterliche Münzfunde aus Polen Inventar I. Grosspolen*, red. M. Bogucki, P. Ilisch, S. Suchodolski, Warszawa.

Szybkowski S.

2003 *Studia z genealogii i prozopografii polskiej szlachty późnośredniowiecznej*, Gdańsk.

2006 *Kujawska szlachta urzędnicza w późnym średniowieczu (1370–1501)*, Gdańsk.

Szymczak J.

1980 *Grody w Polsce środkowej i zachodniej w okresie rozbicia dzielnicowego*, Acta Universitatis Lodziensis, Folia Historica, Seria I, nr 70, Łódź.

Śliwiński J.

2011 *Władysław Biały (1327/1333–20 luty 1388). Ostatni książę kujawski. Największy podróżnik spośród Piastów*, Kraków.

Śmigielski W.
1959 *Wykaz nabytków Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w latach 1956–1957*, Fontes Archaeologici Posnanienses, t. 10, s. 256–286.
1972 *Badania na grodzisku kultury łużyckiej w Jankowie, pow. Inowrocław w 1969 roku*, [w:] *Komunikaty Archeologiczne. Badania wykopaliskowe na terenie województwa bydgoskiego w latach 1968–1969*, red. T. Żurowski, Bydgoszcz, s. 22–28.

Ščapova J.L.
1997 *Glassmaking in Byzantium in the fifth–twelfth centuries*, [w:] *Acts XVIIIth International Congress of Byzantine Studies. Selected Papers*, t. 3: *Art history, architecture, music*, red. I. Ševčenko, G.G. Litavrin, W.K. Hanak, Shepherdstown, s. 262–267.

Talarczyk-Andrałojć M., Andrałojć M.
2010 Wyniki rozpoznania dyspersji elementów skarbu wczesnośredniowiecznego na stanowisku Gąski 18, gm. Gniewkowo, woj. kujawsko-pomorskie przeprowadzonego w październiku 2010 r., maszynopis w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Toruniu, Delegatura w Bydgoszczy, Bydgoszcz.

Tomala J.
2011 *Murowana architektura romańska i gotycka w Wielkopolsce*, t. 2: *Architektura obronna*, Kalisz.

Ulanowski B.
1887 *Dokumenty kujawskie i mazowieckie przeważnie z XIII wieku*, Kraków.

Weinkauf M.
2015 *Naczynia ceramiczne jako źródło poznania procesów osadniczych w strefie chełmińsko-dobrzyńskiej na początku wczesnego średniowiecza (VII–IX wiek)*, t. 1, Toruń.
2016 *Naczynia ceramiczne jako źródło poznania procesów osadniczych w strefie chełmińsko-dobrzyńskiej na początku wczesnego średniowiecza (VII–IX wiek)*, t. 2, Toruń.

Weinkauf M., Błędowski P., Bojarski J., Chudziak W., Kaźmierczak R.
2022a Sprawozdanie z nieinwazyjnej prospekcji powierzchniowej w miejscowości Baranowo, gm. Kruszwica (AZP 48–41), maszynopis w Instytucie Archeologii UMK, Toruń.
2022b Sprawozdanie i opracowanie wyników z badań archeologicznych o charakterze weryfikacyjno-sondażowym w Baranowie, gm. Kruszwica, pow. inowrocławski, woj. kujawsko-pomorskie (stan. 1), maszynopis w Instytucie Archeologii UMK, Toruń.
2022c Sprawozdanie z nieinwazyjnej prospekcji powierzchniowej w miejscowości Gąski, gm. Gniewkowo oraz Parchanki, gm. Dąbrowa Biskupia (AZP 44–42), maszynopis w Instytucie Archeologii UMK, Toruń.
2022d Sprawozdanie z nieinwazyjnej prospekcji powierzchniowej w miejscowości Liszkowo, gm. Rojewo (AZP 42–40), maszynopis w Instytucie Archeologii UMK, Toruń.
2022e Sprawozdanie z nieinwazyjnej prospekcji powierzchniowej w miejscowości Ostrowo, gm. Gniewkowo (AZP 43–41), maszynopis w Instytucie Archeologii UMK, Toruń.

Wierzbicki B.
1971 Uzbrojenie średniowieczne na Kujawach (w świetle źródeł ze stanowiska 4 w Kruszwicy), maszynopis na Wydziale Archeologii UAM, Poznań.

Wiewióra M.
2000 *Kolegiata w Kruszwicy w świetle najnowszych badań*, [w:] *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie zjazdu gnieźnieńskiego*, red. A. Buko, Z. Świechowski, Warszawa, s. 101–108.

Wolanin E.I.
1977 Grodzisko stożkowate w Kruszy Zamkowej stan. 4 na tle osadniczym strefy nadnoteckiej, maszynopis na Wydziale Archeologii UAM, Poznań.

Wołoszyn M., Brunarska I., Michalik M.
2023 *Uwagi na temat zabytków pochodzenia ruskiego z Kruszwicy*, [w:] *Kruszwica wczesnośredniowieczna*, Origines Polonorum 16, red. W. Dzieduszycki, J. Sawicka, Warszawa, s. 481–492.

Woszczyk J.
1967 *Kraniologiczne materiały z cmentarzysk w Kruszwicy*, Przegląd Antropologiczny, t. 23, z. 1, s. 65–81.

Woźniak M.
2001 Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologicznych w Dźwierzchnie, gm. Złotniki Kujawskie, maszynopis w Muzeum im. Jana Kasprowicza, Inowrocław.
2017 Dźwierzchno st. 2 – sprawozdanie z badań archeologicznych w roku 2017 (obszar AZP 43–38, nr stanowiska na obszarze 103), maszynopis w Muzeum im. Jana Kasprowicza, Inowrocław.

Woźniak-Hlebionek A.
2002 *Kanał Bydgoski, Brda i Noteć w pruskich planach inwestycyjnych w latach 1773–1915*, Kronika Bydgoska, t. 23(2001), s. 135–144.

Wroniecki P.
2017 Nieinwazyjna prospekcja archeologiczna grodzisk Borkowo (gm. Inowrocław), Mielenko Drawskie (gm. Drawsko Pomorskie), Ostrowo (gm. Gniewkowo) i Żółte (gm. Drawsko Pomorskie), maszynopis w Instytucie Archeologii UMK, Toruń

Wrotek K.
1993 *Objaśnienia do Szczegółowej mapy geologicznej Polski 1:50 000, arkusz Złotniki Kujawskie (359)*, Warszawa.

Wrzesiński D., Plewa K.
2020 *Detekcja wzorców zmian w szeregach czasowych stanów wody jeziora Gopło w latach 1887–2015*, [w:] *Naturalne i antropogeniczne zmiany obiegu wody. Współczesne problemy i kierunki badań*, red. D. Wrzesiński i in., Poznań, s. 193–210.

Zabytki architektury
1974 *Zabytki architektury województwa bydgoskiego*, red. Z. Ciara i in., Bydgoszcz.

Zakrzewski I.
1890 *Grody Wielkopolskie, zapiski Archeologiczne Poznańskie*, t. 1, Poznań.
Zakrzewski Z.
1923 *Sprawozdanie z działalności Państw. Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych na Okrąg Wielkopolski za rok 1922*, Wiadomości Archeologiczne, t. 8, z. 2–4, s. 225–229.
1925a *Nasyp na Rzempowskim Ostrowie w Kruszwicy, w pow. strzelińskim*, Wiadomości Archeologiczne, t. 9, z. 3–4, s. 176–190.
1925b *Sprawozdania Państw. Konserwatora Zabytków Przedhistor. Okręgu Wielkopolskiego za rok 1923*, Wiadomości Archeologiczne, t. 9, z. 3–4, s. 342–344.
1948 *Kilka słów o Kruszwicy*, Z otchłani wieków, t. 17, z. 11–12, s. 177–179.
Zielonka B.
1951 *Igielnik rogowy z Kruszwicy, w pow. inowrocławskim*, Z otchłani wieków, t. 20, z. 5–6, s. 104.
1959 *Zabytki archeologiczne województwa bydgoskiego*, Bydgoszcz.
1963 *Zarys dziejów polskich badań archeologicznych na ziemiach województwa bydgoskiego*, Rocznik Muzeum w Toruniu, t. 1, z. 3, s. 9–42.
Żak J.
1960 *O pochodzeniu „szpil" pierścieniowatych na ziemiach polskich*, Slavia Antiqua, t. 7, s. 407–442.
1963 *„Importy" skandynawskie na ziemiach zachodniosłowiańskich od IX do XI wieku (część katalogowa)*, Poznań.